ISSN 2524-017X
DOI: 10.33663/2524-017X

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Науково-практичний юридичний журнал «Альманах права»
внесено до:

Переліку наукових фахових видань України
категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 «Право», 293 «Міжнародне право»)
(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28 грудня 2019 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща)
(листопад 2017 р.)

Київ – 2023

АЛЬМАНАХ ПРАВА. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. 534 с.

Видання присвячене висвітленню актуальних проблем трансформації законодавства України на сучасному етапі. Представлені наукові статті мають теоретично-концептуальний та галузевий виміри.

Науково-практичний юридичний журнал розраховано на наукових і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та наукових установ, докторантів, аспірантів, студентів, практичних працівників та всіх зацікавлених осіб.

Адреса редакційної колегії:
01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202. тел./факс (044) 278-80-24
Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: idp.teorija.confer@gmail.com

© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023
© Автори статей, 2023

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
протокол № 7 від 6 липня 2023 р.

Редакційна колегія:

Скрипнюк О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(головний редактор)***;

Шемшученко Ю. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, радник при дирекції Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Оніщенко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Пархоменко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Клещенко Н. О. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України ***(відповідальний редактор)****;*

Андрійко О. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Базедов Ю. – професор Інституту іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка *(Німеччина)*;

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Денисов В. Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Журавльов Д. В. – доктор юридичних наук, професор, заступник Керівника Департаменту з питань громадянства, помилування, державних нагород – керівник управління з питань помилування Офісу Президента України;

Зайчук О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Кваша О. О. – доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Костенко О. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Кот О. О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, директор Науково-дослідного інституту правотворчості та наукових експертиз Національної академії правових наук Украни;

Кресіна І. О. – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Кузнєцова Н. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Кулинич П. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу проблем земельного, аграрного, екологічного та космічного права, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Ладиченко В. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Малишева Н. Р. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу проблем земельного, аграрного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Нагребельний В. П. – кандидат юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Нієсьоловські Я. – доктор правничих наук, старший викладач кафедри теорії та філософії держави і права юридичного факультету Гданського університету *(Республіка Польща)*;

Романенко Є. О. – доктор наук з державного управління, професор, проректор Національного авіаційного університету, заслужений юрист України;

Сіренко В. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України, головний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Сунєгін С. О.	–	кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;
Тарахонич Т. І.	–	кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;
Усенко І. Б.	–	кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;
Хуторян Н. М.	–	доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України

ЗМІСТ

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИМІРИ

Скрипнюк О. В.
Богів Я. С.
Українська унітарна держава: принципи територіального устрою, характерні ознаки, специфіка децентралізації 11

Оніщенко Н. М.
Правотворчість: проблеми сьогодення 20

Пархоменко Н. М.
Упорядкування законодавства як спосіб підвищення його ефективності на сучасному етапі 27

Jarosław Niesiołowski
Przystąpienie Ukrainy do Unii Europejskiej – szanse i zagrożenia na przykładzie Polski 34

Кваша О. О.
Актуальні проблеми кримінально-правової політики України в умовах війни. 41

Головко О. М.
Принцип справедливості в законодавстві воєнного часу: теоретико-правовий аналіз 48

Нікітін В. В.
Удосконалення законодавства України для уникнення й усунення подвійного оподаткування 54

Гусарєв С. Д.
Старицька О. О.
До питання про захист прав споживачів в Україні під час воєнного стану 60

M. Michalak,
O. Śniadach
The Obligation to Accept Aquis Communautaire: Some Thoughts on Ukraine's Accession to the EU and value of the rule of law 67

Онищук І. І.
Вплив судової практики на трансформацію законодавства: правотворча роль конституційного контролю Верховного суду США 75

Баймуратов М. О.
Кофман Б. Я.
Парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» та її визначальна роль у формуванні та функціонуванні правового простору місцевого самоврядування 81

Кулинич П. Ф.
Цифрова трансформація земельного законодавства України як напрям його модернізації: стан і перспективи 88

Андрійко О. Ф.
Основні вектори реформ в Україні та їх адміністративно-правове забезпечення 95

Андрусишин Б. І.
Тяглість правових традицій українського законодавства (конституційні проєкти Георгія Андрузького). 100

Шутак І. Д. Вплив правотворчих технологій на процес трансформації законодавства України 108

Бобровник С. В. Тенденції розвитку сучасного законодавства України 114

Мовчан Р. О. Про перспективи удосконалення положень проєкту Кримінального кодексу, присвячених регламентації відповідальності за заволодіння природним ресурсом. 121

Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації 127

Токарчук О. В. Окремі підходи до розуміння прав людини. 134

Батанов О. В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки 139

Луць Л.А.
Настасяк І. Ю. Відповідність сучасних законів України міжнародно-правовим цінностям: гасло чи реальність?. 145

Луцький Р. П. Методологічні засади національної безпеки України: трансформація законодавства та світогляду 152

Короєд С. О. Трансформація процесуальних повноважень суду щодо застосування належного та ефективного способу захисту цивільних прав 157

Явір В. А. Трансформація законодавства України про національні меншини в процесі євроінтеграції 165

Цвєткова Ю. В. Спеціальний трибунал зі злочину агресії проти України: мета і перспективи створення 171

Кукуруз О. В. Політико-правове забезпечення парламентської реформи в Україні: сучасний стан і пропозиції євроінтеграційних змін 177

Корнієнко П. С. Соціальні права людини в Україні: міжнародні стандарти, сучасний стан і перспективи розвитку. 183

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ТА ГАЛУЗЕВІ АСПЕКТИ

Батанова Н. М. Трансформація законодавства про конституційно-правову відповідальність у сфері місцевого самоврядування 188

Богініч О. Л. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб’єктів: дуалізм підходів 195

Бондарук Т. І. Правоутворювальний процес на українських землях XV–XVII ст.: інститути і процедури 201

Варич О. Г. Законодавчі вектори трансформації правової свідомості в сучасних умовах 206

Васецький В. Ю. Ретроспективні аналогії і сучасні події в Україні як витоки правотворчості 209

Ісаєва Н. К. Розвиток податкового законодавства України в сучасних умовах 215

Кваша Р. С. Проблема видів насильства у кримінальному праві України 220

Кисіль Л. Є. Окремі аспекти організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації у воєнних та повоєнних умовах 227

Клещенко Н. О. Ефективність законодавства у фокусі повоєнної відбудови 235

Кметик-Подубінська Х. І. Соціально-правова комунікація в сучасному інформаційному суспільстві 242

Кривицький Ю. В. Правова трансформація як складова сучасного правового розвитку 248

Ляшенко Р. Д. Система джерел військового права України 254

Макеєва О. М. Правова комунікація в умовах трансформації законодавства 259

Менюк Д. О. Окремі питання розвитку цивільного процесуального права України 265

Музика І. В.
Худояр Л. В. Конституційні засади державного суверенітету УСРР у 1922–1935 роках: формально-юридичний аспект 271

Міма І. В. Шляхи узгодження взаємодії «традицій» і «прогресу» в праві 279

Николина К. В. Правове регулювання правоінтерпретаційної техніки: аналіз перспектив у сучасних умовах 285

Окунєв І. С. Форми припинення дії правових актів за волевиявленням суб’єктів права: теоретико-правовий аспект 291

Пендюра М. М.
Лапка О. Я. Правова глобалізація: поняття, риси, критерії класифікації 297

Пендюра М. М.
Вадімов А. П. Трансформація законодавства України як запорука його ефективності 304

Пивовар І. В. Суддівське самоврядування в Україні 309

Ромінський Є. В. Локальна нормотворчість у Давній Русі 314

Савка О. І. Кримінально-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних компаній у США 321

Севрюкова І. Ф. Проблеми визначення основних засад (принципів) правового регулювання іпотечних відносин у цивільному законодавстві України. 331

Сунєгін С. О. Правотворчість: питання форми та змісту. 339

Тарасевич Т. Ю. Правова танатологія і право на смерть: проблеми та перспективи вивчення соматичних прав людини 352

Тарахонич Т. І. Законодавчий процес: сутнісна характеристика, чинники впливу . 361

Терела Г. В. Історико-правові аспекти трансформації правового статусу інспекції праці в Україні 366

Теремцова Н. В. Проблема визначення місця і ролі посадових осіб у органах місцевого самоврядування 372

Тернавська В. М. Правові акти в теорії конституційно-правової політики 377

Тимощук В. П. Розвиток законодавства про загальну адміністративну процедуру в Україні. 383

Трунова Г. А. Практика Європейського суду з прав людини щодо захисту прав у сфері соціального забезпечення 389

Фулей Т. І. Доступ до правосуддя жертв війни в Україні 395

Хім'як Ю. Б. Актуальні питання застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції 404

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Акуленко Д. Ю. Історіографічні засади взаємодії громадянського суспільства і держави 412

Бучківська В. Л. Забезпечення єдності судової практики призначення покарань за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання 419

Винокуров В. В. Парадигма права на захист в античній думці та її значення для правових реалій 427

Гаврилюк С. В. Поняття і природа виникнення доктринальних юридичних помилок. 434

Головко Д. В. Теоретико-правові засади української державності у поглядах Василя Кучабського 442

Допіряк Б. П. Колабораційна діяльність у формі надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора 446

Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом. 453

Левчук В. О. Диференціація кримінальної процесуальної форми щодо співучасників організованих форм співучасті у вигляді виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або декількох з них 458

Лупак Ж. П. Європейські стандарти у сфері вищої освіти та їх упровадження в Україні: виклики і можливості 465

Міськів Т. І. Призначення покарання за державну зраду в умовах воєнного стану 474

Міхеєв М. В. Аналіз правового регулювання адміністративних конфліктних проваджень у європейських країнах для розвитку вітчизняного законодавства 483

Осокін А. Л. Застосування принципу свободи договору до врегулювання договорів у сфері спадкування за ЦК УСРР (1922) 488

Палій Н. О. Методологічні засади дослідження принципу рівності 494

Сус М. С. Окремі проблеми забезпечення конституційного принципу верховенства права при здійсненні контролю за антиконкурентними узгодженими діями 502

Терлецький Р. В. Поняття «свобода віросповідання» в сучасному правовому та суспільно-політичному дискурсах 508

Тесленко І. О. Окремі аспекти імплементації доктрин допустимості доказів у кримінальне процесуальне законодавство України 514

Хомич І. О. Індексація пенсій в Україні: механізм і проблемні питання 521

Череповський К. В. Справедливий і рівноправний інвестиційний правовий режим як багатошарова комбінація принципів права 527

УДК 340.13(477)

Олександр Васильович Скрипнюк,
віце-президент Національної академії правових наук України,
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
академік НАПрН України, заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-7052-3729

Ярина Святославівна Богів,
професор кафедри теорії та філософії права,
конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»,
доктор юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-5819-2023

УКРАЇНСЬКА УНІТАРНА ДЕРЖАВА: ПРИНЦИПИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ, ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ, СПЕЦИФІКА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Україна переживає відповідальний етап у своєму розвитку, зумовлений агресією РФ проти України, анексією Криму та частини її південно-східної території. Ворог веде наступ на українську унітарну державу, вимагає її федералізації і навіть повної ліквідації. За цих умов актуалізується проблема дослідження української унітарної держави, її конституційних засад, принципів територіального устрою та вдосконалення її організації та організації публічної влади. Особливого значення в цей період розвитку України набувають питання децентралізації публічної влади в умовах унітаризму, зміцнення держави через демократичне реформування, зокрема, посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування в унітарній державі.

Огляд літератури. Проблеми організації державного устрою, його конституційних засад, еволюції унітаризму в Україні на сучасному етапі є складними в державознавчому просторі як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Цим проблемам у вітчизняній науці вже приділено значну увагу, зокрема, окремим аспектам сучасного унітаризму, адміністративно-територіального устрою (у своїх працях досліджували О. Батанов, Ю. Бойко, Ю. Ганущак, О. Гречко, С. Гусарєв, І. Долматов, О. Іщенко, В. Ковальчук, В. Куйбіда, А. Кушніренко, В. Міщук, В. Пахолок, О. Петришин, В. Плясов, О. Ременяк, О. Сидоренко, Т. Слинько, О. Тихомиров, М. Цвік, В. Явір та ін.), вони, як і раніше, залишаються не менш актуальними і потребують подальшого дослідження і напрацювання важливих практичних підходів, спрямованих на вдосконалення державного устрою в умовах запровадження децентралізації.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є аналіз основоположних принципів територіального устрою Української держави, її конституційних основ, головних ознак унітарної держави, ролі унітаризму в цивілізаційному розвитку України, моделей унітарної державності та специфіки української децентралізації.

Виклад основного матеріалу. Унітарна держава становить форму державного устрою, що забезпечує державну цілісність і включає певні територіальні утворення, наділені особливими повноваженнями недержавного характеру. Тобто до складу унітарної держави можуть включатися, крім адміністративно-територіальних одиниць, автономії, а крім того, унітарна держава цілком може складатися з таких автономій, головне, щоб ці територіальні організації не мали статусу державного утворення.

Унітарна держава має такі характерні ознаки: 1) єдині вищі органи державної влади (глава держави, парламент, уряд, судові органи та ін.), яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи; 2) не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності; 3) має єдину для всієї держави систему законодавства; 4) управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади; 5) має єдине громадянство; 6) одноособове представництво від усієї держави в міжнародних взаємовідносинах на рівні держав. За ступенем залежності місцевих органів від центральної влади унітарні держави поділяються на централізовані, децентралізовані та змішані [1, с. 584].

Окремі вчені, теоретики й конституціоналісти з-поміж основних характерних ознак унітарної держави називають і такі: одна система вищих органів влади, одна конституція, фінансова, податкова та законодавчі системи, єдині збройні сили, наявність місцевих органів влади, що не володіють ознаками суверенітету.

Розглядаючи питання європейського досвіду націо-державного будівництва, Ю. Бойко звертає увагу на те, що прийнято вважати, що визначальним чинником у затвердженні форми державного устрою в будь-якій державі є її національний склад. Мононаціональне суспільство має тенденцію до формування унітарної держави. Вчений звертає увагу на те, що в багатьох унітарних державах Європи є національні меншини, які компактно в них проживають. Наприклад, у Франції, Швеції, Норвегії, Румунії. Однак їх наявність не відображена в принципі національного поділу держави.

Унітарна держава в даний час є найбільш поширеною у світі формою державного устрою. Понад 85 % держав світу обрали унітарну форму свого територіального устрою. Незважаючи на те, що це різні за своїми територіальними параметрами, етнонаціональним складом, географічним розташуванням, економічним і соціально-культурним розвитком, політичними та правовими традиціями держави, унітарним державам притаманна комплексна система ознак» [2, с. 22].

Водночас у контексті досліджуваної проблематики необхідно звернутись до питання принципів, на яких побудовано правове регулювання територіального устрою України.

Так, О. Гречко, аналізуючи систему принципів територіального устрою України, проблеми теорії та законодавчого закріплення, поділяє їх на загальні, конституційні та спеціальні принципи територіального устрою України. До загальних принципів правового регулювання територіального устрою України автор відносить принципи народовладдя, публічності, законності, рівноправності, стабільності, системності, відповідності нормам міжнародного права [3]. Принцип народовладдя дослідник розкриває через реальну можливість народу вирішувати питання територіального устрою як безпосередньо (шляхом референдуму), так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Принцип публічності, на думку дослідника, визначає публічний характер територіальної організації влади і полягає у відкритості та доступності для спостереження і контролю з боку суспільства. Принцип законності означає, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Науковець вказує, що принцип рівноправності адміністративно-територіальних одиниць означає, що адміністративно-територіальні одиниці повинні мати рівні законодавчі, соціально-економічні та інші можливості для свого розвитку та вдосконалення, а державна політика повинна проводитися у всіх без винятку територіальних складових держави. Принцип стабільності територіального устрою виявляється у тому, що здійснення територіальної політики держави має бути незмінним, прогнозованим і враховувати всю сукупність економічних, правових, національних та інших факторів, бо орієнтування лише на деякі

окремі фактори спричиняє виникнення конфлікту та необхідність подальших територіальних перетворень. Системність трактують як упорядкованість, протилежність хаосу, певне «начало планомірності», виражене у правильному розташуванні частин у певній послідовності та взаємозв'язку, а тому принцип системності територіального устрою полягає в упорядкованості, узгодженості системи територіальних одиниць, поєднаних між собою багатофункціональними взаємозв'язками. Слід зазначити, що в умовах реформування територіального устрою якісно змінюються як самі об'єкти та явища територіального характеру, так і зміст системоутворюючих зв'язків між ними. Принцип відповідності нормам міжнародного права полягає в тому, що Україна, здійснюючи внутрішню політику, поважає суверенітет інших держав і діє у вирішенні внутрішніх справ із додержанням загальновизнаних норм міжнародного права, які засновані на принципах суверенної рівності держав, територіальної недоторканності та політичної незалежності держав, мирного вирішення міжнародних суперечок, заборони застосування сили та погрози силою, невтручання держав у внутрішні справи одна одної тощо. Зазначені загальноправові принципи територіального устрою мають високий рівень абстрагування, що зумовлює необхідність їх деталізації і конкретизації через конституційні та спеціальні принципи. Такі висновки дослідник робить посилаючись на праці окремих авторів [4, с. 49–54].

Основні конституційні принципи територіального устрою України закріплені у ст. 132 Конституції України, у якій зазначено: «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій» [5, с. 53]. Стаття 133 Конституції України визначає систему адміністративно-територіального устрою і є, зокрема, втіленням загального принципу системності. Першим Конституція України називає принцип єдності та цілісності державної території України. Він означає, що складові частини державної території перебувають у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю. Принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади передбачає децентралізацію у здійсненні місцевого самоврядування та виконавчої влади у поєднанні з централізованою системою контролю за законністю реалізації владних повноважень. Принцип збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій означає диференційований підхід до вирішення питань оптимального економічного розвитку, демографічної політики, історичного розвитку та зміцнення територіальної єдності складових частин України [6]. Крім закріплених у ст. 132 Конституції України, конституційними принципами територіального устрою України необхідно вважати: принцип унітаризму, принцип недоторканності території України, принцип гарантованості територіальної цілісності та державного суверенітету України, принцип зміни території України всеукраїнським референдумом, принцип законодавчого визначення територіального устрою України, принцип гарантування місцевого самоврядування в Україні [7, с. 343–346].

Основоположні принципи територіального устрою визначає ст. 2 Конституції України: принцип унітаризму (Україна є унітарною державою) та принцип недоторканності території України. Під унітаризмом О. Гречко пропонує розуміти принцип державного устрою, сутністю якого є політична єдність, єдина система органів державної влади на всій її території, відсутність політичної самостійності у територіальних одиниць та єдність інших політичних, економічних і культурних інститутів держави. Унітарна держава виникає і розвивається на основі принципу унітаризму. Принцип недоторканності території України виключає будь-які дії, що спрямовані проти територіальної цілісності України. Недоторканність території несумісна з діями, спрямованими на підтримку та використання сепаратизму проти територіальної цілісності держави, на захоплення території з використанням сили, окупацію території іншої держави, на створення та діяльність організацій, груп, а також заохочення дій окремих осіб, які становлять загрозу територіальній цілісності держави [8]. Недоторканність виступає як гарантія цілісності території та суверенітету держави. Конституційний принцип – принцип гарантованості територіальної цілісності та державного суверенітету України. Територіальна цілісність і державний суверенітет України гарантуються цілою низкою політичних, економічних, правових та інституційних засобів [9].

Згідно зі ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Частина 2 ст. 133 Конституції України містить перелік областей і міст зі спеціальним статусом. Окрім Автономної Республіки Крим, до складу України входять області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, а також міста Київ та Севастополь [10, с. 141].

Наведена інформація доволі чітко демонструє те, що для України, як для унітарної держави, характерними є такі ознаки: територіальне верховенство; система легітимних органів державної влади; єдина конституційно-правова система; єдине громадянство; єдиний і неподільний економічний простір; єдина кредитно-грошова система і фінансова політика; національна державна символіка; національні збройні сили та правоохоронна система; абсолютна міжнародна правосуб'єктність.

На формування того чи іншого різновиду унітарної держави впливає порядок становлення адміністративно-територіальних одиниць. На доктринальному рівні виокремлюють два основні шляхи їх формування – штучний (неприродний) та історичний (природний). Штучний шлях формування адміністративно-територіальних одиниць полягає в тому, що вони утворюються за допомогою нормативно-правових актів держави, котра, керуючись певними обставинами, здійснює поділ на певні територіальні одиниці. Природний шлях формування адміністративно-територіальних одиниць не випадково називається історичним, оскільки своїм джерелом він має період виникнення й розвитку перших держав.

Вважається, що першоосновою створення таких адміністративно-територіальних одиниць виступали невеликі поселення людей, які з часом перетворилися на населені пункти. У таких поселеннях найважливіші питання вирішували найкращі представники громади, що надалі привело до практики утворення й функціонування виборних органів місцевого самоврядування на чолі з головою, бургомістром, мером та ін.

Адміністративно-територіальні одиниці в державі утворюються штучним шляхом, має місце високий рівень централізації державного управління, адже управління місцевими справами здійснюють і чиновники, призначені державою, і виборні органи місцевого самоврядування та їхні посадові особи. Якщо ж адміністративно-територіальні одиниці утворювалися в процесі історичного розвитку, ступінь централізації державної влади є мінімальним. Це можна пояснити тим, що органи місцевого самоврядування, які функціонують у таких територіальних одиницях, наділені значним обсягом повноважень [11, с. 8–19].

Унітаризм є конституційним принципом, невід'ємною складовою суб'єктності України, оскільки, згідно з ч. 2 ст. 2 Конституції Україна, є унітарною. Принципи Конституції України встановлюють засади конституційного ладу України, а саме порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, систему суспільних відносин, що гарантуються, забезпечуються і регулюються законами, прийнятими відповідно до Конституції. Унітарний державний устрій України належить до основних, підставових принципів конституційного ладу держави поряд із республіканською формою правління, принципами верховенства права, народного суверенітету, суверенності, незалежності, демократичності України, побудови соціальної, правової держави. Це вказує на значення і роль, яку відіграв і продовжує відігравати унітаризм у цивілізаційному розвитку України: збереженні суверенітету, незалежності й недоторканності кордонів держави [12, с. 166–171].

Розглядаючи питання бажаного територіального устрою України як запоруки суспільного консенсусу, В. Плясов констатує, що українська державність за весь час незалежності не проходила важчих випробувань, ніж за останні роки. Революція, анексія, окупація – це головні виклики перед країною, тому саме зараз актуальним стає вироблення адекватної моделі гармонізації регіональних суперечностей між Донбасом і Галичиною в контексті пошуку оптимального територіального устрою держави [13, с. 129–145].

Погоджуючись у тому, що Україна нині перебуває на етапі кардинальних трансформаційних зрушень, зазначимо, що Революція Гідності, окупація РФ Автономної Республіки Крим, а згодом і широкомасштабне вторгнення РФ, неефективність влади – стали першопричинами для кардинальної зміни завдань центральної влади та необхідності задоволення потреб громадянського сус-

пільства через владу на місцях. Децентралізація влади у цьому випадку стала найоптимальнішим варіантом для виходу з ситуації.

Водночас варто зауважити, що сталої моделі децентралізації, як показує практика, не існує. Адже децентралізація за своєю сутністю полягає в передачі частини повноважень органам місцевого самоврядування, тобто тим, що обираються громадою.

Залежно від суб'єктів децентралізації виділяють територіальну, функціональну та предметну моделі децентралізації публічної влади [14]. Характерними рисами територіальної моделі децентралізації є здійснення публічної влади на місцях органами місцевого самоврядування, що обираються громадою та не підпорядковані центральним органам влади. Територіальна модель децентралізації успішно була реалізована у Франції, Польщі, Італії й застосовується на практиці найчастіше. Функціональна модель децентралізації характеризується наділенням спеціалізованих організацій владними повноваженнями публічного характеру. Ця модель у чистому вигляді не набула свого практичного застосування. Третя – предметна модель децентралізації полягає у професійному самоврядуванні, що здійснюється через представницьку організацію, нагляд за діяльністю якої проводиться органами центральної публічної влади. Означена модель має локальне застосування у певних напрямах розвитку держави і не завжди характеризується ефективністю [15, с. 361–366].

Заслуговує на увагу науковий підхід, запропонований свого часу Ю. Панейком щодо розуміння моделі децентралізації місцевого самоврядування. Зокрема, вчений наголосив на відсутності суттєвої відмінності між самоврядуванням і керівництвом з боку уряду, оскільки обидва різновиди належать до державного керівництва. На цій підставі, модель децентралізації місцевого самоврядування полягає в самостійності та ієрархічній незалежності. Причому самоврядування розуміється як оперте на законах децентралізоване державне управління, яке здійснюється через місцеві, ієрархічно незалежні, самостійні в рамках законності та правопорядку органи [16].

Погоджуючись з думкою О. Ременяк, що розроблені науковцями моделі децентралізації публічної влади мають право на існування, однак, досліджуючи проблематику децентралізації публічної влади в Україні, необхідно звернути увагу й на державотворчу практику [17, с. 134–137].

Дослідниця слушно наголошує, що оскільки в Україні на конституційному рівні задекларовано положення про те, що територіальний устрій нашої держави ґрунтується на поєднанні централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, то відповідно нині Україні притаманна друга – комбінована модель децентралізації публічної влади. З часів незалежності Україна функціонувала саме за принципом централізації органів державної влади. Проте проведений аналіз законотворчої діяльності органів публічної влади, починаючи з 2014 року, дає підстави стверджувати про відхід України від застосування лише принципу централізації в організації публічної влади, а функціонування влади завдяки поєднанню централізації і децентралізації з акцентом саме на децентралізації, що має характерні ознаки для формально децентралізованої моделі децентралізації публічної влади [18, с. 47–51].

Окрім того, О. Ременяк слушно стверджує, що децентралізація публічної влади в Україні як чинник розвитку демократії є ефективною лише завдяки розширенню функцій органів місцевого врядування. В Україні децентралізацію публічної влади слід ґрунтувати на посиленні конституційно-правового статусу місцевого самоврядування.

Взявши до уваги основні правові системи світу, варто виокремити англосаксонську та континентальну моделі децентралізації публічної влади. Англосаксонська модель децентралізації публічної влади притаманна таким країнам, як Велика Британія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. Характерними рисами цієї моделі є: відсутність представництва органів центральної влади на місцях; великий обсяг повноважень і функцій у органів місцевого врядування; підтримка рішень територіальних громад органами центральної влади; законодавче визнання органів місцевого врядування.

Для держав континентальної моделі децентралізації публічної влади, зокрема країн Європи, Бразилії, Аргентини, Ізраїлю, Туреччини, Єгипту, Іраку, Оману, ОАЕ, а також країн франкомовної Африки характерним є поєднання діяльності органів центральної влади та органів місцевого врядування у сфері державного управління. Причому рішення органів місцевого самоврядування не наділені нормативно-правовим характером.

Децентралізацію публічної влади в Україні варто віднести до континентальної моделі, адже вона відповідає принципам формування органів місцевого врядування, типу взаємовідносин між органами центральної влади та влади на місцях, способу розподілу між ними владних повноважень та їх реалізації, а також координованості їх дій [19, с. 34–39].

У теорії держави і права виокремлюють такі ознаки, властиві децентралізованим унітарним державам:

– цілісність території, що характеризується лише особливостями адміністративного устрою, тобто поділу території на певні територіальні одиниці – краї, області, провінції, райони тощо;

– чіткий розподіл повноважень між центральними органами державної влади та місцевою владою адміністративно-територіальних одиниць (Україна, Франція, Іспанія, Данія);

– місцеві органи публічної влади функціонують на основі адміністративно-територіального поділу держави;

– територіальні громади визначають самостійну форму публічної влади. Таким державам властивий високий ступінь демократизації суспільних відносин та дієве громадянське суспільство (Велика Британія) [20, с. 48–52];

– єдина система органів публічної влади, єдина конституція та система законодавства, єдине громадянство, єдина грошова одиниця;

– самостійність держави як суб'єкта міжнародних відносин та ін. [21, с. 140–141].

Наведені ознаки вказують, що децентралізація публічної влади становить основне підґрунтя для функціонування такого виду унітарних держав, які доцільно іменувати децентралізованими унітарними державами.

Тож до характерних ознак відносно децентралізованих унітарних держав, зокрема й для України, необхідно віднести такі:

– регіональний рівень публічної влади іменується «двовладдям», оскільки управління здійснюється і чиновником (перфектом, адміністратором), що призначається центральними органами державної влади, і органами місцевого самоврядування, що обираються територіальними громадами. Сутність «двовладдя» полягає у поєднанні центрального управління на місцях і місцевого самоврядування;

– питання, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування є значно меншими, ніж у органів місцевого врядування у децентралізованих унітарних державах;

– органи центральної влади мають право на здійснення контролю за діяльністю самоврядних органів, зокрема, й на призупинення та скасування правових актів органів місцевого самоврядування.

Ознаки відносно децентралізованих унітарних держав вказують на те, що вони є вдалим поєднанням елементів і централізованих, і децентралізованих унітарних держав. Причому останніх, які повністю відповідають усім наведеним критеріям, є незначна кількість. Більшість держав світу (Люксембург, Вірменія, Україна), що розвиваються за тенденціями унітаризму, є відносно децентралізованими державами. Це зумовлює максимальне балансування публічної влади в унітарній державі, враховуючи право-державотворчі процеси сьогодення і потреби того чи іншого суспільства.

Зважаючи на видову різноманітність унітарних держав, дослідження проблематики децентралізації публічної влади у них варто здійснювати на основі виокремлених ознак. Це дасть підстави для групофікації та формування моделей децентралізації публічної влади в унітарних державах з визначенням їх позитивних або ж негативних особливостей [22, с. 205–206].

Висновки. Україну можна було б віднести до класичної традиційної унітарної держави. Специфікою українського унітаризму протягом трьох десятиліть існування української державності було знаходження в її складі автономного утворення – Автономної Республіки Крим. Існуюча модель українського унітаризму почала просідати згодом. На це вплинули як внутрішні фактори – наростання сепаратистських тенденцій у російськомовних регіонах сходу та півдня України, так і зовнішні – втручання РФ у внутрішні справи України, підтримка проросійських антиукраїнських сил, нав'язування нашій державі федералістської моделі організації аж до окупації та анексії українських територій та включення їх до складу РФ за наслідками псевдореферендумів. Специфічним втручанням у внутрішні справи України є сучасна політика Угорщини, спрямована на підтримку

угорських правих сил, які виношують плани приєднання районів Закарпатської області, заселених переважно етнічними угорцями. Мінські угоди після 2014 року змусили Україну працювати над удосконаленням унітарного державного устрою, який є непохитним і залишається основним підставовим принципом конституційного ладу України. Український унітаризм еволюціонує. На конституційному рівні задекларовано поєднання централізації та децентралізації в територіальному устрої держави. Починаючи з 2014 року, в Україні у функціонуванні публічної влади відбувається відхід від централізму та запроваджується децентралізована модель, яка ґрунтується на посиленні конституційного статусу місцевого самоврядування, на формуванні його спроможності, на створенні ефективної системи територіальної організації влади в унітарній державі, реалізації правових положень Європейської хартії місцевого самоврядування, його функціонуванні на засадах субсидіарності, повсюдності, фінансовій самодостатності та ін.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
2. Батанов О. В. Унітаризм як політичний та правовий феномен: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса.* Сер.: Політичні науки. 2019. № 4. С. 20–25.
3. Гречко О. О. Система принципів територіального устрою України: проблеми теорії та законодавчого закріплення. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf
4. Іщенко О. П. Принципи адміністративно-територіального устрою України. *Право України.* 2011. № 4. С. 238–244; Гетьман А. Б. Принципи адміністративно-територіального устрою України. *Університетські наукові записки.* 2008. № 3. С. 49–54.
5. Конституція України. Київ, 2016. С. 53.
6. Там само.
7. Долматов И. В. Принципы правового регулирования государственной территории в Украине / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави:* матеріали міжнар. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копєйчикова (Одеса, 21–22 лист. 2008 р.). Одеса: Фенікс, 2008. С. 343–346.
8. Гречко О. О. Система принципів територіального устрою України: проблеми теорії та законодавчого закріплення. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf
9. Там само.
10. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
11. Сидоренко О. О. Розвиток унітарних відносин в Україні як одна з умов формування сучасної правової системи. *Проблеми законності.* 2017. Вип. 139. С. 8–19.
12. Явір В. А. Україна унітарна: аналіз цивілізаційного вибору форми державного устрою. *Науковий журнал «Політикус».* 2020. Вип. 5. С. 166–171.
13. Плясов В. Бажаний територіальний устрій України як запорука суспільного консенсусу. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка «Життєві світи сходу і заходу України».* ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 2015. № 10 (293) червень. С. 129–145.
14. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. М. Бориславська, І. Б. Заверуха, А. М. Школик та ін.; Центр політико-правових реформ. Київ: Москаленко О. М., 2012. 212 с.
15. Ременяк О. В. Між централізмом і федералізацією. Австрійська модель децентралізації публічної влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2016. № 855 (5). С. 361–366.
16. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Літопис, 2002. 196 с.
17. Ременяк О. Децентрализация публичной власти в украинской правовой мысли новейшего времени. *Legea si Viata.* 2017. № 11. Ч. 2. С. 134–137.
18. Ременяк О. В. До питання децентралізації та федералізації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. № 47. С. 47–51.
19. Ременяк О. В. Перспективи реформи децентралізації публічної влади в Україні крізь призму державотворчої практики: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2018. № 4. С. 34–39.

20. Міщук В. В. Види унітарних держав: проблеми класифікації. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 3. С. 48–52.
21. Ременяк О. В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації:* збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 28–29 жовтня 2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. С. 140–141.
22. Ременяк О. В. Реформа місцевого самоврядування як форма децентралізації публічної влади. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах:* збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.). Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 205–206.

References

1. Zahalna teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; Za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
2 . Batanov O. V. Unitaryzm yak politychnyi ta pravovyi fenomen: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid. *Visnyk DonNU imeni Vasylia Stusa.* Ser.: Politychni nauky. 2019. № 4. S. 20–25.
3. Hrechko O. O. Systema pryntsypiv terytorialnoho ustroiu Ukrainy: problemy teorii ta zakonodavchoho zakriplennia. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf
4. Ishchenko, O. P. Pryntsypy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy. *Pravo Ukrainy.* 2011. № 4. S. 238–244; Hetman A. B. Pryntsypy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy. *Univ. nauk. zap.* 2008. № 3. S. 49–54.
5. Konstytutsiia Ukrainy. Kyiv, 2016. S. 53.
6. Tam samo.
7. Dolmatov Y. V. Pryntsypы pravovoho rehulyrovanyia hosudarstvennoi terrytoryy v Ukrayne / Za zah. red. Yu. M. Oborotova. *Aktualni problemy teorii ta istorii prav liudyny, prava i derzhavy:* materialy mizhnar. nauk. konf. molodykh naukovtsiv, aspirantiv i studentiv, prysviachenoi pam'iati vydatnykh vchenykh-iurystiv P. O. Nedbaila, O. V. Surilova, V. V. Kopieichykova (Odesa, 21–22 lyst. 2008 r.). Odesa: Feniks, 2008. S. 343–346.
8. Hrechko O. O. Systema pryntsypiv terytorialnoho ustroiu Ukrainy: problemy teorii ta zakonodavchoho zakriplennia. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2049/1/Grechko_208.pdf
9. Tam samo.
10. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141.
11. Sydorenko O. O. Rozvytok unitarnykh vidnosyn v Ukraini yak odna z umov formuvannia suchasnoi pravovoi systemy. *Problemy zakonnosti.* 2017. Vyp. 139. S. 8–19.
12. Yavir V. A. Ukraina unitarna: analiz tsyvilizatsiinoho vyboru formy derzhavnoho ustroiu. *Naukovyi zhurnal «Politykus».* 2020. Vyp. 5. S. 166–171.
13. Pliasov V. Bazhanyi terytorialnyi ustrii Ukrainy yak zaporuka suspilnoho konsensusu. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka «Zhyttievi svity skhodu i zakhodu Ukrainy».* DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka». 2015. № 10 (293) cherven. S. 129–145.
14. Detsentralizatsiia publichnoi vlady: dosvid yevropeiskykh krain ta perspektyvy Ukrainy / Boryslavska O. M., Zaverukha I. B., Shkolyk A. M. ta in.; Tsentr polityko-pravovykh reform. Kyiv: Moskalenko O. M., 2012. 212 s.
15. Remeniak O. V. Mizh tsentralizmom i federalizatsiieiu. Avstriiska model detsentralizatsii publichnoi vlady. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika».* Seriia: Yurydychni nauky. 2016. № 855 (5). S. 361–366.
16. Paneiko Yu. Teoretychni osnovy samovriaduvannia. Lviv: Litopys, 2002. 196 c.
17. Remeniak O. Detsentralyzatsyia publychnoi vlasty v ukraynskoi pravovoi mыsly noveisheho vremeny. *Legea si Viata.* 2017. № 11. Ch. 2. S. 134–137.
18. Remeniak O. V. Do pytannia detsentralizatsii ta federalizatsii v Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* 2017. № 47. S. 47–51.
19. Remeniak O. V. Perspektyvy reformy detsentralizatsii publichnoi vlady v Ukraini kriz pryzmu derzhavotvorchoi praktyky: teoretyko-pravovyi aspekt. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* 2018. № 4. S. 34–39.
20. Mishchuk V. V. Vydy unitarnykh derzhav: problemy klasyfikatsii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2010. № 3. S. 48–52.
21. Remeniak O. V. Detsentralizatsiia publichnoi vlady v pravovii teorii ta derzhavotvorchii praktytsi. *Aktualni problemy rozvytku osvity i nauky v umovakh hlobalizatsii:* zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Dnipro, 28–29 zhovtnia 2016 r.). Dnipro: Roial Prynt, 2016. S. 140–141.

22. Remeniak O. V. Reforma mistsevoho samovriaduvannia yak forma detsentralizatsii publichnoi vlady. *Ukraina v humanitarnykh i sotsialno-ekonomichnykh vymirakh:* zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Dnipro, 24–25 bereznia 2017 r.). Dnipro: SPD «Okhotnik». 2017. S. 205–206.

Скрипнюк О. В., Богів Я. С. Українська унітарна держава: принципи територіального устрою, характерні ознаки, специфіка децентралізації

У статті досліджуються проблеми української унітарної держави, принципи її територіального устрою, характерні ознаки та розвиток децентралізаційного процесу, починаючи з 2014 року. Унітарний державний устрій є основним підставовим принципом конституційного ладу держави. Наголошено на впливі порядку становлення адміністративно-територіальних одиниць на формування різновиду унітарної держави. Здійснена характеристика еволюції розвитку унітаризму в Україні в умовах російської агресії через процес відходу від централізації до децентралізованої моделі публічної влади. В основі зазначеної моделі децентралізації лежить принцип посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування. Це зумовлює формування специфічної моделі державного механізму, розподілу влади в унітарній державі, формування і забезпечення балансу влади.

Ключові слова: Україна, унітарна держава, принципи територіального устрою, ознаки унітарної держави, демократія, місцеве самоврядування, децентралізація.

Skrypniuk O. V., Bohiv Ya. S. Ukrainian unitary state: principles of territorial organization, characteristics, specificity of decentralization

The article examines the problem of the unitary state. A key place is occupied by the principles of the territorial system of Ukraine, in particular, people's rule, publicity, legality, equality of administrative and territorial units, stability, systematicity, compliance with the norms of international law. In the conditions of reforming the territorial system of Ukraine, the objects and phenomena of a territorial nature, the content of the system-forming connections between them undergo qualitative changes. The foundations of the territorial organization of unitary Ukraine are enshrined in the Constitution of Ukraine, in particular, in its article 132. The Basic Law of Ukraine defines that the territorial organization of the state is based on the principles of unity, integrity of the state territory, a combination of centralization and decentralization in the exercise of state power, balanced socio-economic development of regions, considering their historical, economic, ecological, geographical, demographic characteristics, ethnic and cultural traditions.

The fundamental principles of the territorial system of Ukraine include: the principle of unitarism, the principle of the inviolability of the territories of Ukraine, the principle of guaranteed territorial integrity and state sovereignty. The article pays special attention to the characteristic features of a unitary state: territorial supremacy, a system of legitimate state authorities, a single constitutional and legal system, a single citizenship, a single and indivisible economic space, a single credit and monetary system and financial policy, national state symbols, national armed forces and law enforcement system, absolute international legal personality. It is emphasized that the formation of a type of unitary state is influenced by the order of formation of administrative and territorial units. The unitary state system of Ukraine is the main underlying principle of the constitutional system of the state. Unitarianism is of great importance and role in the civilizational development of Ukraine. The Constitution of Ukraine declares a combination of centralization and decentralization in the territorial organization of the state. Since 2014, the functioning of public power in Ukraine has been moving away from centralization with an emphasis on decentralization, which is characteristic of the decentralized model of public power. This decentralization should be based on the strengthening of the constitutional and legal status of local self-government. In the unitary state model, the power distribution mechanism works in a special mode characteristic of it, forming a balance of power.

Key words: Ukraine, unitary state, principles of territorial organization, signs of a unitary state, democracy, local self-government, decentralization.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-11-19

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Оніщенко,
заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-1671-2139

ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. Розгляд категорії «правотворчість» є однією з першоосновних проблем доктринального вивчення та практичних реалізацій. Не викликає сумніву теза про те, що якість життя кожної пересічної людини пов'язана із якістю правотворчої діяльності. Одним із завдань сьогодення, таким чином, виступає усвідомлення необхідних складових процесу удосконалення правотворчого механізму, а також оперативного прийняття нормативно-правових актів щодо найбільш нагальних завдань суспільного розвитку: економічних, політичних, соціальних тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали ідеї та думки, що містяться у працях вчених, які зробили відповідний внесок у заявлену проблематику, зокрема це: С. Бобровник, А. Колодій, О. Копиленко, О. Кот, Н. Кузнєцова, Н. Оніщенко, О. Петришин, С. Плавич, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко. Поряд з тим значна кількість аспектів цього питання набуває нових векторів розвитку у зв'язку з військовою агресією РФ і потребують додаткового дослідження.

Метою статті є дослідження змісту категорії «правотворчість», відповідних правових форм, історичних засад розвитку цього поняття, інтерпретацій у сучасній науковій доктрині та практиці.

Виклад основного матеріалу. Складні й неоднозначні процеси, що відбуваються й у сфері міжнародних відносин, і в розвитку національної правової системи, і в функціонуванні інститутів та інституцій сьогодення, не могли не відбитися на процесах, що прямо або опосередковано пов'язані з правотворчістю, зокрема з правотворчою діяльністю.

Більше того, як нам видається, серед наукових юридичних проблематик багато питань, пов'язаних із воєнним станом, який запроваджений у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну, а також проблематик, що зорієнтовані на період миробудівництва. Відразу наголосимо, що не слід «категорично», «безумовно» розмежовувати вищезгадані спрямування в найближчому майбутньому. Більше того, зазначимо, що юридичні практики і доктринальні напрацювання, які виникають або стосуються дії сфер життєдіяльності людини під час воєнного стану, «пуповинним зв'язком» пов'язані з процесами майбутнього миробудівництва. Це і створення міжнародного трибуналу; це відповідальність держави – спонсора тероризму та її пособників; це питання «відновлювального» етапу і періоду; це питання прав людини від компенсаторних заходів до забезпечувальних механізмів; це вибудовування нових запобіжників міжнародного права, міжнародного гуманітарного права, підвищення ефективності окремих міжнародних інституцій; гарантійні заходи, а також реалізація усіх необхідних умов і засад вступу України в Європейський Союз тощо.

Відразу хочемо закцентувати увагу на тому, що у цьому питанні мають вирізнятися сутнісні та інструментальні чинники, причому і сутнісні, і технічні складові заслуговують на увагу. Про це йшлося на засіданні НКР при Голові Верховної Ради України 11.01.2023. Доречним у цьому контексті є таке: йшлося про необхідність удосконалення загальнотеоретичних і галузевих спрямувань чинного законодавства та правотворчої діяльності. У цьому контексті варто звернутися до суто наукової або сутнісної складової щодо означених процесів.

Одразу зауважимо, що, здавалося б, суто теоретичне спрямування, пов'язане з правотворчою діяльністю, має надзвичайно важливе практичне значення, оскільки є безумовною впевненість,

що якість нашого життя залежить саме від якості правотворчості взагалі та її результативності зокрема.

Правотворчість, як явище соціальної дійсності, відігравало й відіграє значну, якщо не першоосновну роль у розвитку багатьох цивілізацій. Так, важко переоцінити значення стародавніх джерел права для правового «насичення» відповідних державних утворень. Прикладом може слугувати: законник Хаммурапі (18 ст. до н. е.), де зазначалося, що призначення права в тому, щоб «сильні» не ображали «слабшого» [1, с. 25–30]. Своєрідно забезпечувалася гласність права: серед подібних ілюстративних підтверджень – Закони Драконта (7 ст. до н. е.), що викарбовувалися на кам'яних стеллах, Закони 12 таблиць (5 ст. до н. е.) – викарбувалися на 12 дерев'яних дошках, Кодекс Сеті I, що мав «скельну форму», тобто був викарбуваний на скелях (13–12 ст. до н. е.) тощо.

Правовий розвиток завжди супроводжується відповідним або «невідповідним» розумінням справедливості (стародавні джерела викристалізовуються крізь ордалії, таліон, кровну помсту тощо).

Отже, можемо констатувати, що належні правила поведінки, дозволи і заборони, що діяли в суспільстві, стають орієнтирами темпорально-просторового правового розвитку.

Повертаючись до етапу сьогодення, сучасного розвитку людства, хотілося б наголосити, що правотворчий процес – це завжди двоєдина цілеспрямована діяльність: громадянського суспільства та відповідних правотворчих органів.

У контексті зазначеного, систематизуючи погляди провідних вчених на проблематику правотворчості, спробуємо насамперед виокремити такі характерні їх риси та особливості:

1) правотворча діяльність – це трансформація (за допомогою правових приписів) суспільних відносин у систему правовідносин;

2) це процес ознайомлення з правовими потребами суспільства, що супроводжується відповідними встановленими процедурами;

3) це встановлена законом процедурна діяльність державних органів по створенню нових правових норм;

4) це напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення та скасування. Правотворчість спрямована на створення та вдосконалення єдиної, внутрішньоузгодженої системи норм, що регулюють суспільні відносини. Юридичний характер правотворчості визначається процесом надання правовим нормам загальнообов'язкового характеру. Правотворчість – особливий різновид юридичної діяльності [2, с. 721].

Таким чином, продовжуючи дефініційний ряд, пов'язаний з категорією «правотворчість», варто особливо виділити дефініцію, наведену в проєкті Закону «Про правотворчу діяльність» № 5707 від 25.06.2021 (найбільш сучасний проєкт нормативно-правового акта, поданий на розгляд, пов'язаний з категорією, що аналізується). Правотворча діяльність – це діяльність з планування, розробки проєкту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин. Правотворча діяльність в Україні регламентується Конституцією України, цим Законом, іншими законами України та підзаконними нормативно-правовими актами [3].

Після дефініційної «розвідки» логічно перейти до тієї мети, що покладається і закладалася в категорію «правотворчість», а саме – обґрунтування, оновлення, удосконалення і зміни в правовому масиві.

Ще одним блоком, який необхідно обмірковувати, коли йдеться про правотворчість, є, на нашу думку, елементний склад питань, а саме: а) прогнозування нормативної форми того чи іншого акта; б) визначення органу або суб'єкта, уповноваженого приймати прогнозований нормативно-правовий акт; в) визначення форми прогнозованого нормативно-правового акта; г) підготовка, прийняття чи зміна відповідного акта в рамках обов'язкових процедур; д) вияв неефективних правових актів, у тому числі таких, що не відповідають кризовим ситуаціям, як-то: агресивні прояви інших держав, недієвість запобіжних інститутів (міжнародне право, міжнародне гуманітарне право), руйнування національних правових порядків, неефективність дії в таких умовах національних правових систем.

Щодо правотворчого процесу слід зазначити, що можна вести мову не тільки про відповідні цілі, а й і про відповідні завдання. Серед них вважаємо за необхідне наголосити на двох групах: 1) удосконалення механізму правотворчості; 2) необхідність оперативного прийняття нормативно-правового акта, що є найбільш відповідним наявним соціально-економічним, політичним та соціальним факторам розвитку суспільства.

Щодо першого завдання (удосконалення механізму правотворчості) необхідно наголосити на перевірених практикою процедурах, методах і способах. Вивчення міжнародно-правової практики надає можливість ознайомлення з таким. Наприклад, у Бельгії, в Інституті соціального права на вимогу Уряду розробляється нормопроєктувальна система під назвою «SOLON» для визначення якості законодавства, яка містить матеріальний критерій (зміст нормативно-правових актів) і формальний критерій (структура, спосіб оформлення тощо). Більше того, така ідея не є ноу-хау, адже подібні системи вже застосовуються в Королівстві Нідерландів (LEPA, OBW), в Італійській Республіці (Lexidit, Lexeditior IRI_AI, Arianna, Norma). Існує навіть ціла наука «legimatics», яка займається вивченням і дослідженням можливостей комп'ютерної техніки. Учені Інституту соціального права виділяють такі переваги системи «SOLON»:

1) допомагає нормопроєктуванню (на стадії прогностики) уникнути помилок;

2) допомагає створювати законопроєкти швидше та у більш високопродуктивний спосіб;

3) застосовує керівні принципи при прогнозуванні нормативно-правових актів (про це докладніше далі);

4) відіграє важливу роль, оскільки галузеві експерти часто не мають юридичної освіти.

Нормотворчість у Королівстві Нідерландів привертає увагу наявністю та застосуванням алгоритмів створення правових норм, які перетворюють формули на юридичні норми, що значно спрощує та прискорює процес правотворчості, але при цьому потребує спеціальних математичних знань і знання інформатики. Цей досвід успішно започаткований у вітчизняних закладах вищої освіти.

Ще одна презентація: у Латвії традиційно «співпрацюють» дві установи, відповідальні за удосконалення нормопроєктувальної техніки, якість правотворчого процесу – Міністерство юстиції та Державна канцелярія. Відповідні положення щодо порядку розроблення нормативних актів закріплені в кількох документах. Так, першим з них є постанова Кабінету міністрів Латвії «Про правила розробки проєктів нормативних актів» від 03.02.2003. Ухвалення зазначених Правил, на думку місцевих фахівців, по-перше, забезпечує єдність у застосуванні техніки нормопроєктування, а по-друге, закріплює обов'язкові вимоги у сфері правотворчості в широкому сенсі цього поняття. Проте одним із недоліків, на їх думку, є відсутність вказівки на використання належних інструментів нормопроєктувальної техніки у випадку існування альтернативних можливостей у нормопроєктуванні. Другим документом є Посібник для підготовки нормативних актів. Варто зазначити, що Посібник має значну практичну цінність, адже розкриває теоретичні та практичні аспекти використання її засобів і прийомів, а також містить вказівки щодо додержання мовних, стилістичних вимог, правил граматики нормативно-правових актів. Водночас, на жаль, Посібник має лише рекомендаційний характер [4, с. 261].

Щодо другого завдання (оперативне прийняття нормативно-правового акта), що є найбільш відповідним політико-соціальним реаліям розвитку суспільства, варто підкреслити, що правотворча діяльність зумовлює інтереси громадянського суспільства, держави, соціальних груп, але передусім інтереси Людини.

Як зазначають теоретики права, на оперативність правотворчого процесу впливають декілька видів факторів: 1) ті, що визначають предмет правового регулювання; 2) ті, що виражають позиції учасників правотворчої діяльності; 3) суто юридичні фактори. Розкриваючи ці три групи факторів, варто зазначити, що в сукупності вони групуються на економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, національні, міжнародні та правові. Крім перелічених факторів, велику роль відіграє внутрішній розвиток самої національної правової системи.

І декілька зауважень про форми правотворчої діяльності. Вивчаючи національний і міжнародний досвід, можна зробити такі узагальнення: правотворчість, правотворчий процес здійснюються в різних формах: законодавча діяльність, правотворча діяльність судових органів (США, Велика Британія), правотворчість центральних і місцевих органів державного управління. У такий спосіб

можемо акцентувати, що саме законотворчий процес є домінуючим видом правотворчого процесу, що справляє визначальну роль в удосконаленні усієї правотворчої діяльності.

Ще один аспект нашого розгляду. Хотілося б особливо підкреслити роль громадянського суспільства в сучасних правотворчих процесах. Саме глобалізоване громадянське суспільство «ініціює» багато процесів щодо допомоги Україні в боротьбі з агресією РФ.

Надзвичайно важливою є теза, до якої ми звертались на початку нашого викладу – теоретичні положення повинні як ніколи тісно бути пов'язаними саме з практичними потребами суспільства, держави та людини. Найактуальнішою темою, що демонструє таку пов'язаність, є взаємодія сучасного громадянського суспільства і Збройних Сил України. Спробуємо це продемонструвати в контексті сучасних проблем правотворчості.

Варто акцентувати увагу на тому, що саме держава на законодавчому рівні затверджує основні засади і норми взаємодії інститутів громадянського суспільства та Збройних Сил України, яка охоплює широкий спектр проблем, серед яких можна виокремити:

1) характер ставлення населення до Збройних Сил (рівень довіри, ступінь упевненості в їх здатності захистити суспільство і державу);

2) наявність демократичного контролю з боку інститутів громадянського суспільства;

3) престижність військової служби та професії військовослужбовця;

4) моральна готовність населення до захисту своєї Вітчизни і підтримки Збройних Сил;

5) готовність суспільства на матеріальні витрати щодо утримання та забезпечення нормального функціонування армії тощо [5, с. 7].

Крім цього, окремим вектором взаємодії інститутів громадянського суспільства та Збройних Сил України є волонтерська діяльність, яка регулюється Законом України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 (з наступними змінами і доповненнями). Відповідно до ст. 1 цього Закону волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. При цьому одними із найважливіших напрямів здійснення волонтерської діяльності є, безсумнівно, такі:

1) надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі й стримування збройної агресії РФ у Донецькій і Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією РФ проти України та/або іншої країни проти України;

2) надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації;

3) надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії РФ проти України та/або іншої країни проти України, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України;

4) надання волонтерської допомоги особам / сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, збройною агресією РФ проти України та/або іншої держави проти України.

У цьому сенсі варто звернути увагу на те, що надання волонтерської допомоги, яка є однією з форм благодійної діяльності і передбачає роботи та послуги, що безоплатно виконуються та надаються волонтерами, зумовлює потребу здійснення адекватного державного та громадського контролю за нею. Адже волонтерська діяльність, особливо та, яка стосується допомоги Збройним Силам України у період війни та, відповідно, правового режиму воєнного стану, потребує залучення великих обсягів тих чи інших матеріальних ресурсів, зокрема коштів і майна. У зв'язку із цим у процесі здійснення волонтерської діяльності можуть мати місце зловживання, які потребують належної, своєчасної та ефективної реакції з боку відповідних контролюючих суб'єктів, спрямованих як на усунення причин і умов, що їм сприяли, так і подолання їх негативних, шкідливих соціальних наслідків.

Однак, на жаль, але питання правового забезпечення правотворчого контролю за волонтерською діяльністю так і не набуло втілення у нормах зазначеного вище Закону, що слід визнати

прогалиною у цій сфері, яка має бути подолана Верховною Радою України з урахуванням напрацювань шляхом громадських та інших необхідних експертних консультацій.

Більше того, належної правової деталізації вимагає норма ст. 13 Закону України «Про волонтерську діяльність», яка закріплює, по суті, декларативне положення щодо відповідальності за порушення законодавства у сфері волонтерської діяльності. Адже конкретна юридична відповідальність за порушення норм чинного законодавства, зокрема адміністративна та кримінальна, є однією з найважливіших правових гарантій забезпечення ефективності, передбачуваності та прогресивного розвитку відповідних суспільних відносин.

Окрім зазначених вище, одним із найважливіших напрямів взаємодії громадянського суспільства та Збройних Сил України є захист прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців, що включає в себе сукупність різних аспектів, зокрема, питання розробки, виробництва та постачання сучасних видів озброєння, постачання продуктів харчування та ліків військовим формуванням Збройних Сил України, здійснення необхідних державних закупівель у цих сферах, захист окремих громадянських і соціальних прав військовослужбовців та членів їх сімей тощо.

У цьому сенсі важливо наголосити, що засадами або принципами діяльності Збройних Сил України відповідно до ст. 11 Закону України «Про Збройні Сили України» є вірність конституційному обов'язку та військовій присязі, принцип верховенства права, законності та гуманності, поваги до людини, її конституційних прав і свобод, принцип гласності, відкритості для демократичного цивільного контролю тощо.

Висновки. З огляду на наведене, можемо зробити такі висновки:

1. Сучасна правова доктрина демонструє потужний внесок у розробку категорії «правотворчість», оскільки в монографічних, підручникових та енциклопедичних виданнях наведена достатня кількість визначень цього поняття. Особливо акцентуємо на дефініції, наведеній у проєкті Закону «Про правотворчу діяльність» № 50707 від 25.06.2021 (найбільш сучасний проєкт нормативно-правового акта, поданий на розгляд). Правотворча діяльність – це діяльність з планування, розробки проєкту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин.

2. Метою правотворчої діяльності пропонується визначати обґрунтування, оновлення, удосконалення і зміни в правовому масиві.

3. Елементний склад питань, які підлягають вивченню, такий: а) прогнозування нормативної форми того чи іншого акта; б) визначення органу або суб'єкта, уповноваженого приймати прогнозований нормативно-правовий акт; в) визначення форми прогнозованого нормативно-правового акта; г) підготовка, прийняття чи зміна відповідного акта в рамках обов'язкових процедур; ґ) вияв неефективних правових актів, у тому числі таких, що не відповідають кризовим ситуаціям, як-то: агресивні прояви інших держав, недієвість запобіжних інститутів (міжнародне право, міжнародне гуманітарне право), руйнування національних правових порядків, неефективність дії в таких умовах національних правових систем.

4. Серед поставлених завдань при вивченні процесу правотворчості слід наголосити на двох групах: 1) удосконалення механізму правотворчості; 2) необхідність оперативного прийняття нормативно-правового акта, що є найбільш відповідним наявним соціально-економічним, політичним і соціальним факторам розвитку суспільства.

5. Окремого вивчення потребують форми, в яких здійснюється правотворчість і правотворчий процес.

6. Важливого значення набуває вивчення проблеми правового забезпечення взаємодії громадянського суспільства та Збройних Сил України.

Список використаних джерел

1. Оніщенко Н. М. Гласність у праві: деякі аспекти вивчення та розгляду. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 2. С. 25–30.
2. Бобровник С. В., Щебельський В. Є. Правотворчість. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 721.

3. Про правотворчу діяльність: проєкт Закону України № 5707 від 25.06.2021. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355
4. Петришина М. О., Мала Т. С. Нормопроектувальна техніка як засіб формування системи дієвого та ефективного законодавства в Україні: теоретико-правовий. *Актуальні питання публічного та приватного права.* 2014. № 3.
5. Взаємодія Збройних Сил України з громадянським суспільством: довідник / Л. О. Кравченко, Т. А. Нікітюк, В. Л. Лукічов, В. В. Арнаутова / за заг. ред. Л. О. Кравченко. Київ, 2021. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/4/510533.pdf

References

1. Onishchenko N. M. Hlasnist v pravi: deiaki aspekty vyvchennia ta rozghliadu. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 2013. № 2. S. 25–30.
2. Bobrovnyk S. V., Shchebelskyi V. Ye. Pravotvorchist. *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk* / za red. akad. NAN Ukrainy Yu.S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. S. 721.
3. Pro pravotvorchu diialnist: proiekt Zakonu Ukrainy № 5707 vid 25.06.2021 r. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355.
4. Petryshyna M. O., Mala T. S. Normoproektuvalna tekhnika yak zasib formuvannia systemy diievoho ta efektyvnoho zakonodavstva v Ukraini: teoretyko-pravovyi. *Aktualni pytannia publichnoho ta pryvatnoho prava.* 2014. № 3.
5. Vzaiemodiia Zbroinykh Syl Ukrainy z hromadianskym suspilstvom: dovidnyk / Kravchenko L. O., Nikitiuk T. A., Lukichov V. L., Arnautova V. V. / za zah. red. L. O. Kravchenko. Kyiv, 2021. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/4/510533.pdf

Оніщенко Н. М. Правотворчість: проблеми сьогодення

У статті аналізується категорія «правотворчість». В одному з блоків розглядаються історичні підвалини. Правотворчість, як явище соціальної дійсності, відігравало і відіграє значну, якщо не першоосновну роль, у розвитку багатьох цивілізацій. Так, важко переоцінити значення стародавніх джерел права для правового «насичення» відповідних державних утворень. Правовий розвиток завжди супроводжується відповідним або «невідповідним» розумінням справедливості (стародавні джерела викристалізовуються крізь ордалії, таліон, кровну помсту тощо).

Ще одним вектором розгляду є теоретичні узагальнення: правотворча діяльність – це трансформація (за допомогою правових приписів) суспільних відносин у систему правовідносин; це процес ознайомлення з правовими потребами суспільства, що супроводжується відповідними встановленими процедурами; це встановлена законом процедурна діяльність державних органів по створенню нових правових норм; це напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права, шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення та скасування. Правотворчість спрямована на створення та вдосконалення єдиної, внутрішньоузгодженої системи норм, що регулюють суспільні відносини. Юридичний характер правотворчості визначається процесом надання правовим нормам загальнообов'язкового характеру. Правотворчість – особливий різновид юридичної діяльності.

Авторка, продовжуючи дефініційний ряд, пов'язаний з категорією «правотворчість», особливо акцентує на дефініції, наведеній у проєкті Закону «Про правотворчу діяльність» № 5707 від 25.06.2021 (найбільш сучасний проєкт нормативно-правового акта, поданий на розгляд, пов'язаний з категорією, що аналізується). Правотворча діяльність – це діяльність з планування, розробки проєкту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин. Правотворча діяльність в Україні регламентується Конституцією України, цим Законом, іншими законами України та підзаконними нормативно-правовими актами. У публікації також визначена мета процесу правотворчості (обґрунтування, оновлення, удосконалення та зміни в законах та підзаконних актів). Окремий напрям дослідження зосереджений на практичних питаннях, пов'язаних з правотворчою діяльністю, зокрема з оптимізацією роботи Верховної Ради України.

Ключові слова: правотворчість, правотворча діяльність, процедури правотворчої діяльності, завдання правотворчого процесу, форми правотворчого процесу, фактори, що визначають правотворчий процес.

Onishchenko N. M. Law-making: problems of today

The article is devoted to the analysis of the «law-making» category. In one of the blocks, historical foundations are considered. Law-making, as a phenomenon of social reality, played and plays a significant, if not primary, role in the development of many civilizations. Yes, it is difficult to overestimate the importance of ancient sources of law

for the legal «saturation» of the relevant state entities. Legal development is always accompanied by an appropriate or «inappropriate» understanding of justice (ancient sources are crystallized through ordeals, talion, blood revenge, etc.).

Another vector of consideration is theoretical generalizations: law-making activity is the transformation (with the help of legal prescriptions) of social relations into a system of legal relations; it is a process of familiarization with the legal needs of society, accompanied by the corresponding established procedures; this is the legally established procedural activity of state bodies to create new legal norms; this is the direction of the state's activity, related to the official consolidation of legal norms, through the formation of prescriptions, their changes, additions and cancellations. Law-making is aimed at creating and improving a single, internally consistent system of norms that regulate social relations. The legal nature of law-making is determined by the process of giving legal norms a universally binding character. Law-making is a special type of legal activity.

Thus, continuing the definitional series related to the category «law-making», we would like to emphasize the definition given in the Draft Law «On Law-making Activity» No. 5707 dated 25.06.2021 (the most modern draft of the normative legal act submitted for consideration, associated with the analyzed category). Law-making activity is the activity of planning, development of a draft of a normative-legal act (its concept) and adoption (issuance) of a normative-legal act, the purpose of which is legal regulation and/or protection of social relations. Law-making activity in Ukraine is regulated by the Constitution of Ukraine, this Law, other laws of Ukraine, and secondary legal acts. The publication also defines the basis of the law-making process (justification, updating, improvement and changes in laws and by-laws). A separate direction of research is focused on practical issues related to law-making activities, in particular, optimization of the work of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: law-making, law-making activity, procedures of law-making activity, tasks of the law-making process, forms of the law-making process, factors determining the law-making process.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-20-26

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Пархоменко,
завідувачка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

УПОРЯДКУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Постановка проблеми. Законодавство як система нормативно-правових актів є одним із правових засобів урегулювання суспільних відносин, від якості та своєчасності прийняття та застосування якого залежить його ефективність. Ефективність законодавства була і є однією з проблем на будь-якому історичному етапі державотворення, адже вона визначає стабільність і розвиток усіх суспільних відносин, щодо яких здійснюється правовий влив. Неабиякого значення набуває проблема ефективності законодавства в умовах надзвичайного, воєнного стану, адже забезпечення повноцінного функціонування публічної влади, економіки, забезпечення та відновлення прав і свобод громадян, обороноздатності країни в умовах триваючої війни, безпосередньо залежить від правового забезпечення, його відповідності об'єктивним реаліям і здатності здійснювати упорядковуючий вплив на суспільні відносини.

Правопорядок, як ефективний і стійкий компроміс, створює основу стабільності законодавства, у якому він має знайти відповідну позитивацію (конкретизацію, формалізацію та об'єктивацію) в розумінні його відповідності цінностям і принципам права, а також існуючій системі суспільних відносин. Саме тому правопорядок є одним із засобів (критеріїв) визначення ефективності національного законодавства [1, с. 42, 98].

Наслідком неякісного правового забезпечення регулювання суспільних відносин або, іншими словами, неефективного законодавства може бути гальмування державотворчих процесів, порушення законності та дестабілізація правопорядку в державі, а в умовах війни – її неспроможність відновити територіальну цілісність і суверенітет, захистити та забезпечити права людини та її законні інтереси тощо. З огляду на це, одним із завдань суб'єктів правотворчості, поряд з поточною діяльністю з розробки і прийняття нормативно-правових актів, є робота з їх упорядкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика з'ясування сутності та змісту поняття «ефективність законодавства» як його властивості та стану, чинників, які забезпечують досягнення ефективності, отримала аналіз як у вітчизняній, так і у зарубіжній правовій доктрині. На монографічному рівні це праці С. Бобровник, В. Косовича, П. Недбайла, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, Н. Розенфельд, Мадер Люціуса та ін.

Не залишилися поза увагою й проблеми удосконалення законодавства шляхом його систематизації, конституціоналізації, узгодження з міжнародними стандартами та європейськими принципами. Зокрема, Є. Гетьман, О. Лисенкова, С. Маленко. О. Погрібний, Т. Подорожна, О. Рогач, В. Смородинський, М. Теплюк, О. Ющик та ін. присвятили свої дослідження різним аспектам і формам удосконалення законодавства.

Серед останніх ґрунтовних монографічних досліджень у сфері пошуку шляхів і форм удосконалення або покращення законодавства стали праці В. Риндюк. Зокрема, вона проаналізувала теоретико-методологічний і техніко-юридичний аспекти упорядкування законодавства України як специфічної юридичної діяльності. Підтримуючи дослідницю щодо формулювання та уведення до поняттєво-категорійного апарату юридичної науки поняття «упорядкування законодавства» та

наголошуючи на важливості зазначеного, варто також акцентувати на необхідності дослідження феномену «упорядкування законодавства» як засобу підвищення його ефективності на сучасному етапі, що і є метою нашого дослідження.

Основні результати дослідження. Першочергово необхідно спинитися на сутності та змісті поняття «ефективність» та «ефективність законодавства». Зокрема, у суспільних науках ефективність розуміють як складне явище, що вимірюється співвідношеннями людських, організаційних, часових, науково-технічних, матеріальних ресурсів і отриманим результатом [2, с. 130]. З огляду на це, в теорії права під ефективністю законодавства розуміють його результативність як ступінь досягнення цілей, що визначені в нормі права. У демократичній державі цілями законодавства є трансляція ціннісного потенціалу права, який об'єктивується в організації та забезпеченні правопорядку, закріпленні, забезпеченні та захисті прав і свобод громадян, втіленні принципу верховенства права та ін., у всі найважливіші сфери суспільних відносин, які потребують правового впливу. Відповідно ефективність законодавства є однією з передумов ефективності правопорядку як двох взаємозалежних явищ.

Однак досягти таких цілей можна лише за умови якісного законодавчого масиву. Тому найбільш конструктивним, з огляду на проблеми правореалізації та правового регулювання, є підхід, згідно з яким простежується сутнісна залежність ефективності законодавства від стану його упорядкованості. Саме від того, наскільки якісним і своєчасним буде прийнятий правовий акт, настільки він зможе ефективно впливати на суспільні відносини. Та не лише своєчасне уведення в правове поле якісного правового акта має значення для ефективності правового регулювання. Важливим також є узгодження його норм з іншим правовим масивом, який прийнято раніше, і він продовжує регулювати відповідні суспільні відносини, а також узгодження національного законодавства з міжнародними принципами та європейськими стандартами. Останнє набуло особливої актуальності ще з 1998 року в аспекті підписання Угоди про асоціацію між Україною, Європейським Союзом та її державами-членами, пізніше – закріплення на конституційному рівні положення про європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, та набуття Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу у 2022 році.

Тож подекуди виникають ситуації дублювання, розбіжності, суперечності між нормативно-правовими актами, що регулюють одні й ті ж або суміжні правовідносини; продовжують бути чинними норми, які не відповідають об'єктивному розвитку суспільних відносин, є застарілими особливо в аспекті воєнного стану; існують законодавчі акти, які потребують узгодження їх з правовими актами ЄС (директив, регламентів, рекомендацій, рішень тощо), а також необхідність у розробці та прийнятті нових нормативно-правових актів різної юридичної сили, які врегульовуватимуть різні сфери суспільних відносин відповідно до євроінтеграційних зобов'язань України. Йдеться про гармонізацію законодавства України із правом ЄС.

Усе це потребує своєчасної роботи уповноважених органів з упорядкування законодавства. У теорії права в межах діяльнісного підходу упорядкування законодавства розглядають як специфічний вид юридичної діяльності з вироблення законодавства (нормотворчої діяльності), що здійснюється суб'єктами нормотворчості (органами публічної влади). Об'єктом упорядкування законодавства є форма законодавства, а предметом – стан упорядкованості законодавства. Результатом упорядкування законодавства будуть нормативно-правові акти, що переводять форму законодавства в новий упорядкований стан. Способом упорядкування законодавства буде техніка упорядкування законодавства як вид нормотворчої техніки, а метою – належний правопорядок у суспільстві, однією із умов встановлення якого є стан упорядкованості законодавства [3, с. 248].

Отже, метою такого різновиду юридичної діяльності є упорядкованість законодавства як властивість і стан «форми законодавства, коли нормативно-правові приписи, в яких мовно виражаються частини складових юридичних норм, об'єднані (класифіковані, згруповані) у відповідні взаємозв'язані складові законодавства (нормативно-правові акти та їх структурні елементи (розділи, глави, статті та ін.), галузі та інститути законодавства) за правилами, що зумовлені системністю та ієрархічністю законодавства» [4, с. 229].

На нашу думку, упорядкування законодавства – доволі широке поняття, що охоплює систематизацію, різновидами якої є інкорпорація, кодифікація, консолідація законодавства. Окрім того, упорядкування законодавства означає і його облік, і ревізію. Можливим є упорядкування законо-

давства відповідно до певних вимог чи обставин, зокрема, це може бути воєнний стан, входження у європейський правовий простір, вступ до міжнародних альянсів та блоків тощо. У зв'язку з цим зазвичай йдеться про окремі складові законодавчого масиву або загальні засади, які потребують упорядкування шляхом узгодження законодавства з конкретними вимогами, принципами, стандартами. У такому випадку упорядкування відбуватиметься шляхом уніфікації, адаптації, гармонізації, імплементації, стандартизації та ін. форм удосконалення законодавства. Така діяльність потребує опрацювання не лише чинних правових актів, а й розробки і прийняття нових, скасування не діючих.

Дуже важливим у процесі упорядкування законодавства є забезпечення переходу кількості правових актів у їх якість, адже прийняття великої кількості правових актів щодо певних об'єктів правового регулювання не завжди забезпечує ефективність такого регулювання. Особливо в умовах воєнного стану правотворчій діяльності часто бракує послідовності, системності, плановості, стабільності, що безпосередньо впливає на якість законодавства та ефективність його реалізації.

Отже, суб'єкти правотворчості володіють низкою інструментів або засобів, за допомогою яких мають можливість здійснювати регулівний та упорядковуючий вплив на суспільні відносини. Окремі з них набувають використання у правотворчій практиці, інші ж чекають свого часу. Відповідно суб'єктами упорядкування законодавства виступають органи державної влади, що мають повноваження ухвалювати, удосконалювати чи скасовувати нормативно-правові акти. Йдеться про парламент, главу держави та органи виконавчої влади, які можуть здійснювати упорядкування нормативно-правових актів у межах конституційно-визначеної компетенції. Відповідно глава держави та органи виконавчої влади можуть здійснювати упорядкування підзаконних нормативно-правових актів, на відміну від парламенту, який здійснює упорядкування і законів, і підзаконних актів, які ним прийняті. Водночас суб'єкти законодавчої ініціативи, не наділені повноваженням ухвалювати закони, можуть порушувати питання щодо їх удосконалення та упорядкування.

Окремо варто наголосити, що ефективність реалізації законодавства та правового регулювання може бути досягнута лише у випадку системного використання всіх цих засобів упорядкування законодавства. Зазначене може бути можливим завдяки продуманій правовій політиці в цій сфері, постановленню та вирішенню відповідних завдань.

Саме правотворча політика створює необхідні умови для ефективної правотворчої діяльності. Завданням правотворчої політики, зокрема, є забезпечення системності, цілісності й несуперечливості законодавства, усунення у ньому прогалин. Як універсальні засоби для досягнення зазначених завдань правотворча політика використовує властиві їй основні принципи, системний підхід, інформаційне забезпечення правотворчої діяльності, юридичну техніку, правові акти тощо [5, с. 81–82]. Отже, правотворча діяльність і діяльність з упорядкування законодавства виступає однією із форм реалізації правотворчої політики.

У практичній площині за допомогою правової політики може бути забезпечена системність упорядкування окремих сфер суспільних відносин, які регулюються нормативно-правовими актами різних органів державної влади, завдяки їх злагодженій діяльності.

Тут необхідно звернути увагу на те, що протягом останніх 30 років в Україні упорядкування законодавства відбувалося шляхом розробки та прийняття кодифікаційних, але подекуди практика їх реалізації довела їх незначну ефективність. Окрім того, удосконалення законодавства відбувалося шляхом внесення до нього змін і доповнень. Наразі кількість таких законів у рази перевищує кількість первинних законів. Зокрема, згідно з інформацією, розміщеною на вебпорталі Верховної Ради України, станом на 1 травня 2023 року чинними є близько 850 первинних законів України та близько 5 тисяч законів про внесення змін і доповнень до них.

Одним із важливих і доленосних для України напрямів правової політики в аспекті удосконалення та упорядкування законодавства наразі є забезпечення євроінтеграційних зобов'язань України щодо узгодження державних інтересів і створення сумісної з ЄС правової системи, що в майбутньому стане передумовою синхронного правового розвитку України як держави – члена ЄС з іншими країнами ЄС. Саме це зумовлює потребу в єдиному європейському правовому просторі, побудованому відповідно до єдиних ціннісних засад. Від України це потребує розробки та здійснення відповідної правової політики та скоординованої діяльності всіх органів державної влади

у співпраці з органами ЄС і передбачає застосування різного роду інструментів імплементації європейських цінностей у законодавство України.

Ціннісні європейські засади виступають принципами або засадничими вимогами, які визначають спрямованість соціально-правового регулювання суспільних відносин. Це демократія, плюралізм, гласність, повага до прав людини та людської гідності, верховенство права, рівність та ін. Зазначені принципи-стандарти містяться в ряді правових актів, які прийняті в рамках Ради Європи, серед яких: Статут Ради Європи 1949 року, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 року тощо, та мають визначати сутність і зміст законодавства України, бути ключовими засадами його упорядкування.

Загалом проникнення загальновизнаних світових стандартів і цінностей у національні конституції та законодавство відбувається шляхом закріплення у спільних договорах основних принципів співробітництва. Наприклад, у ст. 2 Договору про Європейський Союз зазначено, що Союз засновано на цінностях поважання людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та шанування прав людини. Він сприяє миру, безпеці та тривкому розвиткові Землі, солідарності та взаємному шануванню народів, вільній справедливій торгівлі, викоріненню злиденності та захистові прав людини, зокрема прав дитини, а також суворому дотриманню й розвиткові міжнародного права. Характеризує зазначений процес і зміст ст. 8 Договору, згідно з якою Союз розвиває особливі зв'язки з сусідніми країнами, щоб створити на ґрунті вартостей Союзу простір процвітання та добросусідства, що йому притаманні близькі та мирні відносини на засадах співпраці [6].

Відповідно ці принципи розвиваються в усіх правових актах ЄС, національних законодавствах країн ЄС і мають бути імплементовані в законодавство України, яка має наміри вступити до Європейського Союзу. В цьому аспекті варто також розуміти, що право ЄС має пряму дію та пріоритет, наділене верховенством – вищою юридичною силою щодо національного права, у тому числі національних конституцій країн – членів ЄС. Відповідно право ЄС є складовою національних систем права, в яких мають бути створені певні механізми для забезпечення дії норм і реалізації цінностей, що потребує удосконалення законодавства України.

Безумовно, першочергово йдеться про Конституцію України та про упорядкування законодавства шляхом його конституціоналізації, сутність якої полягає у тому, що конституція передусім закріплює нормативну модель та юридичну конструкцію найважливіших суспільних відносин, визначаючи таким чином системні, структурні, функціональні та інші зв'язки між різними суспільними інститутами, завдяки яким забезпечується гармонійний розвиток усього суспільства. Розвиток суспільних відносин, з одного боку, зміст і сутність галузевого законодавства – з другого, мають відповідати меті, цінностям і принципам конституції [7, с. 165–166]. Отже, упорядкування та розвиток законодавства шляхом його конституціоналізації має відбуватися комплексно й послідовно, маючи вигляд системних, а не часткових правових реформ. Як зазначалося, ці процеси тривають з 1998 року, проте, на думку фахівців, проблема низького рівня фактичної європеїзації конституційного ладу в Україні полягає у хибній практиці її застосування [8, с. 202].

Водночас важливою умовою упорядкування законодавства на основі європейських цінностей є не лише врахування як існуючих в Україні правових традицій, так і реально діючої системи права та законодавства, практики його реалізації.

Окрім того, на жаль, тривалий час, проголошені та документально закріплені, цінності Європейського Союзу подекуди були формалізованим джерелом для написання нових законів, нормативно-правових актів тощо. Суб'єкти подання законодавчих ініціатив часто орієнтувалися на архаїчні ціннісні парадигми радянського минулого, завуальовуючи свої дії не завжди зрозумілою євроінтеграційною риторикою. Це підтверджують результати першого етапу дослідження «Політичний клас України: європейські цінності та політична мова», проведеного протягом 2016 року компанією NOKS FISHES та Центром досліджень публічної політики та комунікацій, які показали, що український політичний клас далекий від цінностей сучасних європейських суспільств. Політична еліта України на той час була неспроможною дати суспільству чіткі сигнали, які б відповідали новим цінностям, що, своєю чергою, унеможливлює швидку модернізацію українського суспільства, здійснення суспільної революції цінностей «згори» [9].

Трансформація суспільної свідомості, пов'язана з війною, міграцією мільйонів українців у різні країни ЄС, політика ЄС щодо війни та набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС кардинально вплинули на сприйняття права ЄС, європейських цінностей, які активно проникають у правове поле країни, стають частиною національної та правової свідомості та переконань українців. Це є одним із поштовхів до активізації імплементації європейських цінностей у законодавство України, що в підсумку має сприяти підвищенню його ефективності, забезпеченню верховенства права, створенню режиму законності і правопорядку, ефективної взаємодії державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, завершенню низки хронічних і перманентних реформ; підвищенню конкурентоспроможності економіки та сприянню залученню іноземних інвестицій в Україну; зміцненню громадянського суспільства та відбудови держави.

Наразі неабияке значення має робота з упорядкування чинного законодавства з огляду на забезпечення потреб Збройних Сил України, оборони країни, захисту громадян та здобуття перемоги. Зокрема, у період надзвичайних ситуацій, введення надзвичайного, воєнного стану спостерігається сплеск правотворчої діяльності, пов'язаний з потребою швидкого реагування на ситуацію в країні, що постійно змінюється, і прийняття низки правових актів, покликаних врегулювати нові суспільні відносини. Йдеться про захист постраждалих військових і цивільних громадян внаслідок воєнних дій; допомогу внутрішньо переміщеним особам та тим, хто тимчасово виїхав за межі країни; організацію праці та навчання в умовах війни; реабілітацію постраждалих; відновлення зруйнованої промисловості та житла; діяльність військових адміністрацій; розбудову військово-промислового комплексу тощо.

У цьому аспекті також варто зазначити про європейські принципи та стандарти, викладені в Статуті ООН, Декларації принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємовідносинах, котра міститься у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року, а саме: незастосування сили або загрози силою; мирного вирішення міжнародних спорів; невтручання у внутрішню компетенцію будь-якої держави; співробітництво держав; рівноправності й самовизначення народів; суверенної рівності держав; сумлінного виконання зобов'язань, прийнятих відповідно до Статуту ООН; непорушності кордонів; поваги прав людини й основних свобод (думки, совісті, релігії та переконання); територіальної цілісності держав. Ці принципи мають обов'язкову юридичну силу для всіх держав, національне законодавство яких та міжнародні угоди не повинні їм суперечити. Саме на цих принципах засновано та діє міжнародний правопорядок, який зазнав руйнівного удару 24 лютого 2022 року. Наразі демократична спільнота світу прагне відновити, зміцнити та удосконалити світопорядок, убезпечити майбутні покоління від трагедій війни.

Саме ці принципи відповідають прагненням українського народу та сприймаються ним. З огляду на це, перед суб'єктами правотворчості постає низка завдань щодо модернізації вітчизняного законодавства шляхом його упорядкування та створення засад розвитку України відповідно до світових стандартів демократії, безпеки, оборони тощо.

Висновки. Останнім часом у зв'язку з воєнним станом і набуттям Україною статусу кандидата в члени ЄС, суб'єктами правотворчості приймається значна кількість правових актів як первинних, так і тих, якими вносяться зміни і доповнення до вже існуючих і чинних, різної юридичної сили, в різних сферах суспільних відносин, розрахованих на різні періоди дії, які подекуди суперечать один одному, не мають системних зв'язків з чинним законодавством і таким чином знижують рівень ефективності правового регулювання, законності та правопорядку в державі. Відповідно існує багато різного роду суб'єктивних та об'єктивних чинників, які впливають на встановлення, відновлення та забезпечення правопорядку на різних етапах розвитку держави, проте одним з головних є упорядкування правового масиву щодо його відповідності об'єктивно існуючим суспільним відносинам, що має бути одним із постійних завдань суб'єктів правотворчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Пархоменко Н. М. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людини: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 254 с.

2. Цветков В. В. Підвищення ефективності державного управління – важлива мета його реформування. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи.* Київ, 1998. 364 с.
3. Риндюк В. І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти: монографія / Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2021. 407 с.
4. Там само.
5. Слінько С. С. Правотворча політика держави в сучасних умовах активізації правотворчої діяльності. *Університетські наукові записки.* 2012. № 4. С. 79–83.
6. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text
7. Пархоменко Н. Конституционность и конституционализация законодательства Украины: теоретические аспекты. *Вестник ТвГУ.* Серия «Право». 2012. Вып. 31. С. 165–166.
8. Черпищук Я. В. Конституціоналізація процесу європейської інтеграції України: дис. ... канд.. юрид. наук: 10.00.02. Одеса, 2013. С. 202.
9. Кононенко Н., Черниш О. Європейські цінності та український політичний клас: чи вдасться відірватися від «візантійщини»? URL: https://detector.media/infospace/ article/124179/2017-03-17-evropeiski-tsmnosti-ta-ukramskп-poПtichші-klas-cЬIvdaetsya-vidirvatisya-vid-vizantiishchini/ (дата звернення: 18.08.2018).

References

1. Parkhomenko N. M. Rozvytok zakonodavstva Ukrainy v konteksti konstytutsionalizatsii, yevrointehratsii ta zabezpechennia prav liudyny: Monohrafiia. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2016. 254 s.
2. Tsvetkov V. V. Pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia – vazhlyva meta yoho reformuvannia. *Reformuvannia derzhavnoho upravlinnia v Ukraini: problemy i perspektyvy.* Kyiv, 1998. 364 s.
3. Ryndiuk V. I. Uporiadkuvannia zakonodavstva Ukrainy: teoretyko-metodolohichnyi ta tekhniko-yurydychnyi aspekty: monohrafiia / Derzh. vyshch. navch. zakl. «Kyiv. nats. ekonom. un-t im. Vadyma Hetmana». Kyiv: KNEU, 2021. 407 s.
4. Tam samo.
5. Slinko S. S. Pravotvorcha polityka derzhavy v suchasnykh umovakh aktyvizatsii pravotvorchoi diialnosti. *Universytetski naukovi zapysky.* 2012. № 4. S. 79–83.
6. Dohovir pro zasnuvannia Yevropeiskoi Spilnoty (konsolidovana versiia stanom na 1 sichnia 2005 roku). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text
7. Parkhomenko N. Konstytutsyonnost y konstytutsyonalyzatsyia zakonodatelstva Ukrayni: teoretycheskye aspekty. *Vestnyk TvHU.* Seryia «Pravo». 2012. Vыp. 31. S. 165–166.
8. Cherpyshchuk Ya. V. Konstytutsionalizatsiia protsesu yevropeiskoi intehratsii Ukrainy: dys.... kand.. yuryd. nauk: 10.00.02. Odesa, 2013. 202 s.
9. Kononenko N., Chernysh O. Yevropeiski tsinnosti ta ukrainskyi politychnyi klas: chy vdastsia vidirvatysia vid «vizantiishchyny»? URL: https://detector.media/infospace/ article/124179/2017-03-17-evropeiski-tsmnosti-ta-ukramskp-poPtichshi-klas-cЬIvdaetsya-vidirvatisya-vid-vizantiishchini/ (data zvernennia: 18.08.2018).

Пархоменко Н. М. Упорядкування законодавства як спосіб підвищення його ефективності на сучасному етапі

Ефективність законодавства була і є однією з проблем на будь-якому історичному етапі державотворення, адже вона визначає стабільність і розвиток усіх суспільних відносин, щодо яких здійснюється правовий вплив. Неабиякого значення набуває проблема ефективності законодавства в умовах надзвичайного, воєнного стану та набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС. З огляду на це, суб'єктами правотворчості приймається значна кількість правових актів, які подекуди суперечать один одному, не мають системних зв'язків з чинним законодавством і таким чином знижують рівень ефективності правового регулювання, законності та правопорядку в державі. Відповідно одним із головних засобів встановлення, відновлення та забезпечення правопорядку є упорядкування правового масиву щодо його відповідності об'єктивно існуючим суспільним відносинам, що має бути одним із постійних завдань суб'єктів правотворчої діяльності.

Ключові слова: законодавство, упорядкування, воєнний стан, ефективність, Європейський Союз, удосконалення, конституціоналізація, європейські принципи, міжнародні стандарти, євроінтеграція, Збройні Сили України, правотворчість, політика.

Parkhomenko N. M. Streamlining legislation as a way to increase its effectiveness at the present stage

Legislation as a system of normative legal acts is one of the legal means of regulating social relations, the quality and timeliness of the adoption and application of which determines its effectiveness. Eeffectiveness of legislation has been and is one of the problems at any historical stage of state formation, because it determines the stability and development of all social relations in respect of which legal influence is carried out. The problem of the effectiveness of legislation in conditions of emergency, including martial law, is of great importance, since ensuring the full functioning of public power, the economy, ensuring and restoring the rights and freedoms of citizens, the country's defense capability in the conditions of the ongoing war, directly depends on legal support, its compliance with objective realities and the ability to exert an ordering influence on social relations.

In connection with martial law and Ukraine's acquisition of the status of a candidate for EU membership, the subjects of lawmaking adopt a significant number of legal acts, both primary and those that amend and supplement existing and existing ones, different legal force, in different spheres of public relations, designed for different periods of action, which sometimes contradict each other, do not have systemic links with the current legislation and thus reduce the level of effectiveness of legal regulation, legality and law and order in the state. Accordingly, there are many different subjective and objective factors that influence the establishment, restoration and maintenance of law and order at different stages of state development.

However, one of the main ones is the streamlining of the legal array regarding its compliance with objectively existing social relations, which should be one of the constant tasks of the subjects of law-making activity.

Key words: legislation, regulation, martial law, efficiency, European Union, improvement, constitutionalization, European principles, international standards, European integration, Armed Forces of Ukraine, lawmaking, politics.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-27-33

УДК 340.13:339.977(477/438)

Jarosław Niesiołowski,
doktor nauk prawnych,
Uniwersytet Gdański,
Katedra Teorii i Filozofii Państwa i Prawa
ORCID: 0000-0002-7744-7957

PRZYSTĄPIENIE UKRAINY DO UNII EUROPEJSKIEJ – SZANSE I ZAGROŻENIA NA PRZYKŁADZIE POLSKI

Wprowadzenie. Wobec trwającej na Ukrainie wojny i dokonanych przez agresora zniszczeń, przystąpienie Ukrainy do Unii Europejskiej na prawach pełnego członkostwa wydaje się procesem stosunkowo odległym. Zasadnicze znaczenie ma tu zakończenie konfliktu i to na warunkach korzystnych dla Ukrainy, osiągnięcie stabilizacji, która to umożliwi integrację z UE. Jednak, w zaistniałej sytuacji przyznanie Ukrainie statusu kraju kandydującego do UE, co nastąpiło dnia 23.06.2022r., jest ogromnym sukcesem. Sukces ten powinien być w sposób maksymalny wykorzystany. Na obecnym etapie Ukraina winna dążyć do daleko idącego zaawansowania procesu zbliżenia z UE. Przed rozpoczęciem oficjalnego procesu negocjajcyjnego, w najbliższych latach istotne znaczenie będzie miało uzyskanie przez Ukrainę wsparcia finansowego, coś na kształt planu Marshalla, celem odbudowy Ukrainy i zapewnienia jej rozwoju społeczno – gospodarczego. Nadto istotną kwestią jest dokonanie reform politycznych, społecznych, modernizacja gospodarki, rozbudowa infrastruktury w zakresie połączeń z państwami europejskimi.

Pomimo faktu, iż pełne członkostwo Ukrainy w UE wydaje się być perspektywą długotrwałą, warto już teraz rozważać kwestie związane z szansami (korzyści dla Ukrainy) oraz zagrożeniami (negatywne skutki), które łączyć się będą z przystąpieniem do UE. W Polsce przed akcesją toczyła się szeroka dyskusja w podanym zakresie [1, 265–267]. Po wstąpieniu Polski do UE, wielokrotnie dokonywano bilansu strat i zysków w ujęciu politycznym, ekonomicznym, społecznym. W znakomitej większości przypadków bilans przystąpienia Polski do UE wypadał pozytywnie. Społeczeństwo polskie w znakomitej większości tj 90%, opowiada się za przynależnością Polski do UE, a tylko 5% społecznosci, to przeciwnicy UE. Patrzenie na proces akcesji z długoterminowej perspektywy, zwłaszcza w ujęciu porównawczym, w odniesieniu do Polski i inncyh państw, które przyystąpiły do Unii Europejskiej, winien pozwolić władzom Ukrainy i społeczeństwu uniknąć błędów i zagrożeń, związanych z przystąpieniem do UE.

Cel artykułu. Temat szans i zagrożeń jest tematem samym w sobie niemożliwym do omówienia w niniejszym opracowaniu. Dlatego raczej sygnalizuję problemy, również na podstawie osobistych doświadczeń, niż je rozwiązuję. Zagadnienie to wymaga szeroko zakrojonych badań z zakresu ekonomii, prawa, demografii, socjologii i nauk politycznych. Jednak, już na obecnym etapie warto ten problem podjąć.

Główne wyniki badania. W roku 1989 nastąpiło w Polsce ostateczne obalenie komunizmu i rozpoczął się okres transformacji ustrojowej. W czasie poprzedzającym, społeczeństwo polskie wielokrotnie występowało przeciw reżimowi komunistycznemu, Radom 1956 r. – protesty robotników, Warszawa 1968r. – protesty studentów, Gdynia 1970 r. – protesty robotników, Gdańsk 1980 r. – protesty robotników oraz całego polskiego społeczeństwa. Jednak tylko to ostatnie wystąpienie po prawie 10 – cio letniej walce skończyło się sukcesem. Sukces ten spowodował upadek sytemów komunistycznych, nie tylko w Polsce, ale we wszystkich państwach Europy środkowo-wschodniej. Poczynając od roku 1980, protesty przeciwko reżimowi komunistytcznemu, w Polsce, przybrały ogólnopolską skalę. Polska stała się areną masowych strajków i demonstracji. Dochodziło do starć z milicją i były ofiary śmiertelne wśród ludności cywilnej. Powstał związek zawodowy „Solidarność", zrzeszający około 10 000 000 członków, która to organizacja, po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, została zdelegalizowana. Okres 1980 – 1989 to okres trudnej sytuacji ekonomiczno – gospodarczej państwa z istotnymi skutkami dla społeczeństwa. Społeczeństwu doskwierały permanentne braki towarowe na rynku, w tym w zakresie podstawowych

produktów żywnościowych. W Polsce został wprowadzony system reglamentacji kartkowej na bardzo wiele produktów, które wykazywały się bardzo niską jakością. Był to okres wielkich trudności i wyrzeczeń dla całego polskiego społeczeństwa. Jednak na szczęście Polska nie była w stanie wojny z agresorem zewnętrznym.

Po roku 1989 rozpoczął się proces zmiany systemu politycznego, społecznego i gospodarczego. W roku 1989 częściowo zmieniono polską konstytucję, a w roku 1997 przyjęto nową konstytucje, która została dostosowana w zakresie akcesji Polski do UE. Nowa polska konstytucja w art. 91 ust. 3, przewiduje wydawania przez organizację międzynarodową (której Polska jest członkiem) aktów prawnych, które będą mogły być stosowane w krajowym porządku prawnym. Z treści art. 90 ust. 1 wynika zasada nadrzędności umów miedzynarodowych zaliczanych do prawa powszechnie obowiązującego nad prawem wewnętrznym państwa. W zakresie systemu gospodarczego zliberalizowano politykę gospodarczą i rozpoczął się proces budowy gospodarki rynkowej. Ten proces tworzenia gospodarki rynkowej z początku charakteryzował się daleko idącą spontanicznością. W Polce następowały też procesy reprywatyzacji (zwrot własności prywatnej uprzednio przyjętej przez państwo) oraz procesy komercjalizacji (przekształcenie przedsiębiorstw państwowych w spółki prawa handlowego) i prywatyzacji (sprzedaż majątku państwowego podmiotom prywatnym). Proces ten doprowadził, w pewnej perspektywie czasowej, do niemal całkowitego zlikwidowania przedsiębiorstwa państwowego. Jednak na skutek komercjalizacji pojawiły się tak zwane spółki skarbu państwa, które istnieją do chwili obecnej. Poprzez te spółki, państwo zachowało kontrolę nad pewnymi strategicznymi dziedziami w gospodarce jak: energetyka, wydobycie surowców , częściowo bankowość. W polskiej gospodarce pojawiły się nowe zagraniczne podmioty gospodarcze. Początkowo był to przede wszystkim polonijny kapitał zagraniczny. Spółki prawa handlowego zaczęły powstawać masowo i dominować jako formy prawne w polskiej gospodarce. Nastąpił też, na dużą skalę, proces powstawania nowych podmiotów gospodarczych, w postaci spółek prawa handlowego jak również coraz więcej osób fizycznych zaczęło prowadzić działalność gospodarczą, w tym w formie spółek cywilnych, na podstawie wspisów do ewidencji działalności gospodarczej.

Po negatywnych doswiadczeniach związanych z okresem komunizmu, władze polskie, przy daleko idącym poparciu społeczeństwa, już w roku 1989 podjęły działania związane z przystąpieniem Polski do organizacji euro-atlantyckich, tj. NATO i Wspólnot Europejskich. Przystąpienie do NATO okazało się procesem mniej skomplikowanym niż przystąpienie Polski do Wspólnot Europejskich. Proces ten trwał od roku 1991, kiedy to zostały rozwiązane struktury wojskowe Układu Warszawskiego do marca 1999 r., kiedy to uroczyście podniesono flagi narodowe nowych 3 państw członkowskich: Polski, Czech i Węgier. Tak więc proces ten trwał 8 lat. W Polsce przystąpienie do ww. organizacji miało istotne znaczenie z punktu widzenia zapewnienia bezpieczeństwa, jak również rozwoju społeczno-gospodarczego.

We wrześniu 1989 r. podpisano ze wspólnotami umowę w zakresie handlu i współpracy (Ukraina w chwili obecnej ma również taką umowę podpisaną). W grudniu 1991 r. podpisano umowę o stowarzyszeniu Polski ze wspólnotami europejskimi (Ukraina ma również taką umowę podpisaną). W kwietniu 1994 r. Polska złożyła wniosek do Rady UE o członkostwo w Unii Europejskiej (Ukraina również złożyła taki wniosek). W sierpniu 1996 r. powołano bardzo istotny organ, tj Komitet Integracji Europejskiej (główny organ RP do spraw integracji). W marcu 1998 r. rozpoczęto negocjacje w sprawie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. W grudniu 2002 r. zakończono proces negocjacji. W kwietniu 2003 r. w Atenach podpisano traktat akcesyjny. W czerwcu 2003 r. odbyło się w Polsce ogólnonarodowe referendum, w krórym za przystąpieniem do UE opowiedziało się 77% uprawnionych. W dniu 01.05.2004 r. nastąpiło oficjalne przyjęcie Polski do Unii Europejskiej.

Podjęcie działań związanych z przystąpieniem Polski do UE, rozpoczęło się w 1989 r. i trwało permanentnie do podpisania aktu przystąpienia Polski do Uniii w 2004 r. Proces negocjacyjny był bardzo trudny i skomplikowany. W podanym procesie istotne znaczenie miały tak zwane okresy przejściowe, które zagwarantowała sobie Polska, jak również Unia i poszczególne państwa członkowskie. Tak np. Polska zagwarantowala sobie okres przejściowy w zakresie nabywania tak zwanych drugich nieruchomości oraz gruntów rolnych, przez podmioty z UE. Natomiast państwa członkowskie, jak np. Niemcy i Austria zagwarantowały sobie okres przejściowy w zakresie legalnego wykonywania pracy przez obywateli polskich, w ramach regulacji unijnych. Nadto Unia wynegocjowała okres przejściowy w zakresie dopłat bezpośrednich dla polskich rolników (dopłaty te następowały w kwotach niższych, niż

uzyskiwali to rolnicy z państw unijnych). Należy zdawać sobie sprawę, iż w procesie negocjacyjnym brali udział „twardzi negocjatorzy", a podejmowane decyzje w wielu przypadkach opierały się przede wszystkim na rachunku ekonomicznym, przy uwzględnieniu sytuacji społeczno – gospodarczej państwa przystępującego. Wobec powyższego należy stwierdzić, iż przy bardzo intensywnych pracach proces akcesyjny Polski do Unii trwał 15 lat. Razem z Polską przyjęto 9 nowych państw, w szczególności państwa Europy środkowo – wschodniej. Może się wydawać, że proces akcesji trwał długo. Jednak Polska i inne państwa skorzystały z wyjatkowej sytuacji jaka wytworzyła się w Europie: słabość Rosji (do której przyczyniła się w pewnym stopniu Pierestrojka), obalenie komunizmu w państwach europy środkowo – wschodniej, zjednoczenie Niemiec, ogólna euforia związana z zmianami sytemowymi. Polska miała też dodatkowy bonus jako lider walki z sytsemem komunistycznym. Niewątpliwie takim dodatkowym bonusem, dla Ukrainy, będzie heroiczna walka narodu ukraińskiego z agresorem rosyjskim. Pomijając powyższe kwestie, również „stara Europa" zainteresowana była przystąpieniem nowych państw do Unii, ze względów ekonomiczno – gospodarczych, tj. poszerzenie wspólnego rynku europejskiego oraz pozyskanie nowych rynków zbytu.

Droga Ukrainy do Unii Europejskiej, na obecny moment, wydaje się znacznie trudniejsza. Nie ulega wątpliwości, iż z punktu widzenia politycznego, istotne znaczenie ma trwająca wojna. Bardziej realnm wydaje się przystąpienie Ukrainy do Unii, po zakończeniu wojny, niż przystąpienie Ukrainy do NATO, gdyż oznaczałoby to stan wojny z Rosją. Pomimo zawarcia przez Ukrainę umowy o wolnym handlu i umowy stowarzyszeniowej oraz uzyskania statusu oficjalnego kandydata do pełnego członkostwa w UE, przed Ukrainą stoi cały szereg wyzwań. Z jednej strony proces przystąpienia do Unii warunkowany będzie takim czy innym zakończeniem wojny z Rosją, z drugiej strony proces ten wymagać będzie woli politycznej i determinacji władzy oraz całego społeczeństwa na rzecz przeprowadzenia procesu akcesyjnego. Należy zauważyć, iż w trakcie wojny następuje konsolidacja społęczeństwa wokół władzy. Natomiast zakończenie wojny może powodować spory polityczne, podziały społeczne, a tym samym opóźniać proces przystąpienia Ukrainy do Unii.

Podstawowym warunkiem przystąpienia państwa do Unii, jest spełnienie, tak zwanych standardów Kopenhaskich. Państwo składające wniosek o akcesję winno być państwem demokratycznym (przy czym demokracja, to nie tylko wolne równe, powszechne, tajne wybory), ale również wprowadzenie całego szeregu instytucji demokratycznych. Państwo winno zapewnić i przestrzegać zasad ochrony praw człowieka i zapewniać wolności z tym związane. Państwo to winno zapewniać standardy państwa prawa, które obejmują takie zasady jak: zasadę praworządności, zasadę niezależności sądownictwa, niezawisłości sądów i wiele innych zasad [2, 297–301].

Warunkiem przystąpienia państwa członkowskiego jest również przyjęcie przed przystąpieniem przez państwo kandydata acquis communautaire, czyli dorobku prawnego Unii Europejskiej. Szacuje się, iż Ukraina winna przyjąć 90% tego dorobku. Oczywistym jest, iż warunku tego nie da się spełnić w sposób jednorazowy, a wymaga on permanentnej, żmudnej pracy. Po pierwsze należy dokonać przeglądu w znacznej części prawodawstwa Ukrainy. Po drugie dokonać porównania tego prawodawstwa z dorobkiem prawnym Unii. Po trzecie należy dostosować prawodawstwo ukraińskie do prawa unijnego, w postaci zmiany prawodawstwa ukraińskiego wzglednie wprowadzenia nowych regulacji prawnych. Rezultatem tego procesu winna być unifikacja prawa Ukrainy z prawem unijnym, tj. ujedolicenie dwóch porządków prawnych, jak równeiz harmonizacja prawa Ukrainy z prawem unijnym, tj. istotne upodobnienie prawa ukraińskiego do prawa unijnego. Przyjęcie dorobku unijnego oznacza nie tylko dostosowanie i zmianę prawa. Istotna kwestią będzie tu wprowadzenie nowych instytucji lub zmiana istniejących (dotyczy to sądów i innych organów władzy publicznej), które winny zapewnić właściwe stosowanie, przestrzeganie, realizację prawa unijnego. Niewątpliwie będzie to proces pracochłonny i kosztowny.

Dorobek prawny Unii Europejskiej obejmuje tak zwane prawo pierwotne (tworzone przez państwa członkowskie traktaty założycielskie oraz ich modyfikacje, protokoły dodatkowe) i prawo wtórne (tworzone przez instytucje unijne do którego zalicza się rozporządzenia – dyrektywy, decyzje, zalecenia, opinie oraz orzecznictwo TSUE) [3, 88–106]. Należy mieć na względzie, iż prawo Unijne znacznie różni się od prawa krajowego [4, 206–207]. Różnice te dotyczą przede wszystkim: 1. Tworzenia tego prawa. Prawo unijne powstaje przede wszystkim w drodze wzajemnych negocjacji, porozumień pomiędzy państwami członkowskimi. Charakterystyczną cechą prawa jest to, że jest to prawo kompromisu i wzajemnych ustępstw. 2. Treści tego prawa, znacząca część prawa unijnego dotyczy kwestii ekonomicznych i

gospodarczych i wymaga daleko idącej wiedzy specjalistycznej (prawo UE powstało jako prawo integracji gospodarczej). 3. Formy tego prawa, występujące tu regulacje odbiegają od prawa krajowego. O ile prawo pierwotne wykazuje podobieństwa do prawa międzynarodowego publicznego, to prawo wtórne jest trudno porównywalne z prawem krajowym. Jeżeli weźmiemy pod uwagę takie akty jak dyrektywy, opinie i zalecenia, to występuje tu istotna różnica, mogąca powodować cały szereg problemów. Prawo unijne wykazuje się, w zakresie formy językowej, stosowaniem preambuł, ogólnymi sformułowaniami, a czasami daleko idąca drobiazgowością. 4. Wielojęzyczność tego prawa. Języki oficjalne tego prawa, to języki poszczególnych panstw członkowskich (język angielski dubluje się w odniesieniu do np. Irlandii, Malty, język niemiecki Niemiec, Austrii). Niewątpliwie w procesie przystosowania prawa ukraińskiego do prawa unijngo istotna rolę będą odgrywały kwestie językowe. Należałoby postulować, aby tłumaczeń dokonywali prawnicy znający perfekcyjnie dany język. W przeciwnym razie w regulacjach prawnych prawa ukraińskiego, mogą pojawiać „dziwne twory językowe", jak to miało miejsce w przypadku prawa polskiego.

Przystąpienie Ukrainy do Unii Europejskiej wiąże się z daleko idącymi wyzwaniami. Wydaje się, iż Ukraina, podobnie jak Polska, nie ma innej drogi. Agresja Rosji na Ukrainę zamknęła drogę do ewentualnej daleko idącej współpracy pomiędzy tymi dwoma państwami. Ukraina nie może pozostać sama i jedyną drogą, którą może podążać, to daleko idąca współpraca z UE i państwami tworzącymi tę Unię. W tym miejscu nasuwa się jedna myśl, Car Rosji Piotr I otworzył Rosję na Europę, co było międzyinnymi źródłem siły Rosji. Natomiast Prezydent W. Putin zamyka Rosję przed Europą, co niewątpliwie będzie źródłem słabości Rosji. Ukraina nie ma wyboru, musi wyżej wymienione wyzwanie podjąć.

Niemniej należy mieć na względzie, iż członkostwo Ukrainy w Unii, w kotekście doświadczeń polskich i innych państw, wiąże się z wieloma szansami (pozytywne rezultaty). Jednak występować tu będą pewne zagrożenia, które należy przewidzieć i z którymi należy się liczyć. W dalszej części pracy postaram się, w sposób syntetyczny i przykładowy wskazać na szanse i zagrożenia związane z wstąpnieniem Ukrainy do UE, w kontekście polskich doświadczeń.

Do szans związanych z wstąpieniem Ukrainy do UE zaliczyć należy:

1. Uzyskanie przez Ukrainę istotnych gwarancji bezpieczeństwa narodowego i zapewnienia integracji terytorialnej. Nawet gdyby Ukraina nie przystąpiła do NATO, to przystąpienie do Unii Europejskiej daje państwu istotne gwarancje bezpieczeństwa. Należy przypomnieć, iż jedną z przyczyn powstania wspólnot europejskich było zapewnienie pokoju w Europie i zapobieżenie kolejnym wojnom. Miało to nastąpić poprzez integrację ekonomiczno – gospodarczą. Integracja społeczno – gospodarcza miała spowodować taki stan rzeczy, by żadnemu z państw europejskich nie opłacało się prowadzić wojny. Jak wykazuje obecna sytuacja, zagrożeniem dla Ukrainy i Europy jest Rosja, ze swoją imperialną polityką. Jednak przystąpienie Ukrainy do Unii i związki ekonomicze – gospodarcze z innymi państwami europejskimi, spowoduje takie powiązanie gospodarcze, iż agresja Rosji na Ukrainę w istotny sposób naruszać będzie interesy ekonomiczno – gospodacze państw unijnych oraz Unii jako całości, co z pewnością spowoduje określoną postawę i reakcje państw europejskich.

2. Uzyskanie przez Ukrainę dostępu do unijnych środków. W ramach Unii funkcjonuje bardzo wiele funduszy [5], przy czym najważniejszy jest fundusz spójności, w ramach którego wystepuje kilka odrębnych funduszy. Należy podkreślić, iż do roku 2015 Polska była jednym z największych beneficjentów tego funduszu, co przełożyło się na rozwój gospodarczy, przede wszystkim na rozwój infrastruktury i wzrost zamożności społeczeństwa. Środki z tego funduszu przeznaczane były, między innymi, na unowocześnienie przemysłu, rozwój rolnictwa, badania naukowe. Istotną kwestią jest to, iż nie należy Unii traktować, jako „bankomatu". Wielu członków polskiego społeczeństwa do tej pory, tak postrzega Unię. Cechą charakterystyczną subsydii unijnych jest to, że nie są one „dawane", a trzeba je „pozyskiwać", często w drodze konkursów, na podstawie opracowanych i przedstawionych projektów. W Polsce często przygotowaniem projektów i wnioków o fundusze unijne zajmują się wyspecjalizowane firmy. Przygotowanie projektu i pozyskanie środków to jedno, jednak w praktyce wiele problemów pojawia się na etapie realizacji projektu np. kwestia zamówień publiczych. W procesie realizacji projektów istnieje duże pole do nadużyć. Ważną rolę odgrywają tu mechanizmy kontrolne. Kontrole

przeprowadzane są przez władze Polski, jak również mogą być przeprowadzane przez Europejską Izbę Obrachunkową. Rezultatem negatywnej kontroli może być konieczność zwrotu środków, wraz z bardzo wysokimi odsetkami.

3. Uzyskanie dostępu do wspólnego rynku i związany z tym swobodny przepływ w ramach Unii towarów, usług, kapitału, siły roboczej. Wydaje się, że jest to bardzo istotna korzyść, związana z przystąpieneim do Unii Europejskiej, z którą jednak w początkowym okresie dla członka Unii, zwłaszcza startującego z niższego poziomu gospodarczego, niesie szereg zagrożeń. Nie ulega wątpliwości, iż w początkowym okresie przystąpienia do UE, Ukraina będzie przede wszystkim importerem towarów i usług, a w mniejszym zakresie eksporterem, chociaż nie można wykluczyć, iż produkty rolne i hodowlane będą odgrywały istotna rolę w eksporcie Ukrainy. Jednak w zakresie rolnictwa i eksportu produktów rolnych i hodowlanych do państw europejskich, powstawać będą istotne spory, które na etapie negocjacji trzeba będzie rozwiązać.

4. Możliwość swobodnego podróżowania po Europie i legalnego podejmowania pracy bez ograniczeń, na warunkach takich samych, jakie posiadają obywatele danego państwa.

5. Rozwoj nauki, fundusze na badania, pozyskiwanie tzw grantów, wymiana naukowa, programy wymian dla studentów. Inwestycje w badania naukowe i innowacje, to przyszłość Europy [6, 53–70]. Pozwalają one przede wszyskim konkurować produktom europejskim na rynku światowym. W Ramach Unii Europejskiej istnieje bardzo wiele wieloletich programów naukowych w zakresie badań naukowych i innowacji. Polskie ośrodki naukowe, w szerokim zakresie korzystają z programów unijnych, pozyskując tak zwane granty. Granty pozyskiwane są przez pojedynczych naukowców, jak również całe grupy. Uzyskanie Grantu pozwala na prowadzenie badań w szerokim zakresie, ze środków Unijnych pozyskanych w ramach grantu – zakup sprzętu, komputery, programy, wyjazdy naukowe celem badań, zakup książek, materiałów, organizowanie konferencji i spotkań. Istotne znaczenie w zakresie wymiany naukowej ma dokonywana na szeroka skalę, w ramach Unii Europejskiej, wymiana studentów na podstawie programu Unijnego obecnie – Erasmus +. Z programu tego, w Polsce, skorzystało do tej pory, dziesiątki tysięcy studentów, którzy przyworzą do Polski nową wiedzę i doswiadczenie.

Do zagrożeń związanych z przystąpieniem Ukrainy do Unii Europejskiej zaliczyć należy:

1. Częściowa utrata suwerenności przez Ukrainę [7]. W Polsce jest to często podnoszony zarzut przez przeciwników Unii Europejskiej. Jednak należy zauważyć, iż istota UE polega na tym, że poszczególne państwa członkowskie zrzekły się części swojej suwerenności na rzecz organizacji ponadnarodowej, jaką jest Unia Europejska. Państwa uczyniły to dobrowolnie. Konsekwencją zrzeczenia się części suwerenności są gwarancje bezpieczeństwa międzynarodowego dla państwa. Nadto, istotne znaczenie ma rozwój społeczno-gospodarczy związany z przystąpieniem do Unii, podniesienie poziomu cywilizacyjnego danej spoleczności i związany z tym dobrobyt. Należy podnieść, iż ograniczenie suwerenności polega na tym, iż władze państwa członkowskiego nie mogą w sposób dowolny i arbitralny podejmować decyzji we wszystkich sferach życia społecznego. Przystąpienie do Unii powoduje tu daleko idące ograniczenia, albowiem obowiązują standardy unijne zawarte przede wszystkim w prawie pierwotnym. W wielu przypadkach konsekwencje ograniczeń mogą być korzystne dla obywateli państwa członkowskiego i pozytywnie przez nich oceniane.

2. Konsekwencją przystąpienia do UE będzie objęcie Ukrainy wspólnym rynkiem, bez barier celnych [8, 161]. Zastosowanie będą miały swobody unijne tj przepływ kapitału, towarów, usług i pracowników. Nie ulega wątpliwości, iż w pierwszym okresie to państwa unijne korzystać będą z tych swobód, z wyjątkiem swobody przepływu pracowników. Spowoduje to z jednej strony korzyści w postaci napływu kapitału, nowych technologii, know-how, unowocześnienia gospodarki i rolnictwa, ogólny postęp. Z drugiej strony, nastąpi swoisty „szok" tj upadek rodzimego „biznesu", w tym przedsiębiorstw państwowych oraz wielu ukraińskich firm. W konsekwencji powodować to będzie bezrobocie oraz niezadowolenie znacznych grup społecznych. Nie wszyscy zdołają się odnaleźć w nowej rzeczywistości społeczno – gospodarczej.

3. Niewątpliwie istotnym zagrozeniem dla Ukrainy po wstąpieniu do Unii będzie emigracja zarobkowa znacznej części młodych członków społeczeństwa, w tym specjalistów, naukowców, lekarzy, inżynierów, wykwalifikowanych robotników, do państw Unii. Zjawisko to już w chwili obecnej występuje na Ukrainie, przy czym w znaczniej mierze ma związek z wojną. W Polsce, po przystąpieniu do Unii, szacuje się, iż łącznie z Polski wyjechało około 2 000 000 Polaków [9, 49–61]. Emigracja Polaków miała związek z możliwoscią legalnego podjęcia pracy i wiązała się z przyczynami zarobkowymi oraz poszukiwaniem nowych perspektyw życiowych. Wobec zastosowania przez Niemcy okresu przejściowego, dotyczacego podejmowania pracy przez obywteli polskich, głównym kierunkiem emigracji zarobkowej stała się Wielka Brytania i Irlandia. Znaczna część polskich obywateli nie powróciła do kraju. Opisywane zjawisko z całą pewnością wystąpi na Ukrainie, zwłaszcza iż po wojnie, szczególnie wschodnia Ukraina będzie bardzo zniszczona. Polska do chwili obecnej odczuwa skutki emigracji młodych ludzi. Zjawisko to częściowo zostało zniwelowane poprzez napływ emigrantów zarobkowych z Ukrainy przed rozpoczęciem wojny.

5. Kolejne zjawisko zagrażające Ukrainie to zmiana postaw i zachowań mogąca powodować utratę tożsamości narodowej [10]. Jest to również częsty argument podnoszony w Polsce przez przeciwników Unii Europejskiej. Niewątpliwie przystąpienie do Unii, otwarcie się na „starą Europę", procesy emigracyjne będą miały wpływ na zmiany świadomościowe, mentalnościowe i zachowania społeczne. W Polsce procesy te daje się zauważyć szczególnie w dużych miastach. Jednak opisywane zmiany mogą mieć charakter pozytywny, jak i negatywny. Do zmian pozytywnych obserwowanych w Polsce zaliczyć należy: większą otwartość społeczną, tolerancję w stosunku do obcych, czy osób o innej orientacji seksualnej, pozytywny stosunek do wykonywanej pracy (praca daje możliwość kredytu, a kredyt umożliwia konsumpcję), dbanie o ochronę środowiska (segregacja śmieci). Wystąpią tu również zmiany, które oceniać można negatywnie w postaci „westernizacji" życia społecznego, np.:, spożywanie posiłków typu fast – food: KFC, McDonald, niepokojący wzrost spożycia narkotyków. Nie mniej należy stwierdzić, iż w żaden sposób nie można mówić o zagrożeniu tożsamości narodowej polaków, która w społeczeństwie polskim jest bardzo silna. Naród ukraiński również wykazał się dużym poczuciem tożsamości narodowej, pomimo wieków życia w Imperium Rosyjskim, a następnie w ZSRR.

Wnioski. Konkludując, należy stwierdzić, iż wybrana przez Ukrainę droga przystąpienia do Unii Europejskiej jest jak najbardziej właściwa i zasługuje na aprobatę. Niewątpliwie naród ukraiński, obecnie liczący tylko około 32 000 000 ludzi, z ogromnym terytorium powinien znaleźć swoje miejsce w Europie, do której geograficznie przynależy, a pod wzgledem kulturowym jest bardzo zbliżony. Integracja europejska pomimo wielu problemów z tym związanych, winna zapewnić Ukrainie pokój, postęp, dobrobyt i korzystanie z wszystkich dobrodziejstw związanych z przynależnością do UE, z których korzystają Polacy, którzy czasami nie doceniają tego, co udało się wypracować w ramach Unii Europejskiej.

Bibliografia

1. Zbigniew M. Doliwa – Klepacki, Integracja Europejska po zakończeniu negocjacji Polski z UE, Białystok 2003 r., str. 265–267.
2. J. Niesiołowski, Wielka Encyklopedia Prawa, T. 7, Teoria i Filozofia Prawa, hasło Państwo Prawa, str. 297–301, Warszawa 2016 r.
3. J. Justyński, Instytucje i porządek prawny Unii Europejskiej, Toruń 2003, str. 88–106.
4. J. Niesiołowski, A. Mikołajczyk, Zagadnień wykładnii prawa europejskiego, Zakamycze 2005 r., str. 206–207.
5. Na temat rodzajów funduszy Unijnych, Barbara Sorychta-Wojsczyk, Anna Musioł-Urbańczyk, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjug--kx-X-AhWKIIsKHdt4CQYQFnoECAoQAQ&url=https%3A%2F%2Frepozytorium.uwb.edu.pl%2Fjspui%2Fbitstream%2F11320%2F3740%2F1%2F07_Magdalena%2520WOJARSKA.pdf&usg=AOvVaw39oclxve53uVUuTVImTR1V
6. Na temat roli funduszy unijnych na badania naukowe i innowacyjne, Andrzej Jaki, Tomasz Rojek Rola funduszy europejskich w kreowaniu rozwoju i innowacyjności regionów w Polsce Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania 52/2, 53–70, 2018 r.
7. Zagadnienie suwerenności państw związane z przynależnością państwa w UE, omawia w swoim artykule Stanisław Konopacki, https://journalse.com/pliki/pw/3-2008_Konopacki.pdf
8. Matthias Herdegen, Prawo europejskie Warszawa 2004 r., str. 161 i następne

9. A. Bobrowska, Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni, Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Kwartalnik 2/2013, str. 49–61.
10. Porównaj na temat tożsamości narodowej J. Mizgalski, Studia politologiczne vol. 17, 2010 r.

Niesiołowski J. Przystąpienie Ukrainy do Unii Europejskiej – szanse i zagrożenia na przykładzie Polski

Artykuł opisuje etapy przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, ukazuje specyfikę procesów negocjacyjnych. Badając sytuację polityczną i społeczno-gospodarczą Polski oraz potrzeby i uwarunkowania wspólnot europejskich, które przyczyniły się do członkostwa Polski w Unii Europejskiej, autor nieustannie dokonuje porównań z Ukrainą. W szczególności podkreślono, że wspólnoty europejskie, podejmując decyzje w sprawie Polski, brały pod uwagę jej rolę lidera w walce z systemem komunistycznym, a w odniesieniu do Ukrainy – heroiczną walkę narodu ukraińskiego z rosyjskim agresorem. Autor wskazuje na szanse i zagrożenia związane z przystąpieniem Ukrainy do Unii Europejskiej w kontekście polskich doświadczeń.

Słowa kluczowe: integracja europejska, acquis communautaire, suwerenność państwa, swobody unijne, emigracja zarobkowa, tożsamość narodowa, bezpieczeństwo narodowe, rozwój nauki.

Niesiołowski J. Accession of Ukraine to the European Union - opportunities and threats on the example of Poland

The article describes the stages of Poland's accession to the European Union and shows the specificity of the negotiation processes. While examining the political and so-cio-economic situation of Poland as well as the needs and conditions of European com-munities that contributed to Poland's membership in the European Union, the author constantly makes comparisons with Ukraine. In particular, it was emphasized that the European communities, when making decisions regarding Poland, took into account its role as a leader in the fight against the communist system, and in relation to Ukraine - the heroic struggle of the Ukrainian nation against the Russian aggressor. The author indi-cates the opportunities and threats related to Ukraine's accession to the European Union in the context of Polish experiences.

Key words: European integration, acquis communautaire, state sovereignty, EU freedoms, economic emigration, national identity, national security, development of sci-ence.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-34-40

УДК: 343.2/7

Оксана Олександрівна Кваша,
вчений секретар Інституту держави
і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9832-6070

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Без перебільшення, увесь світ очікує перемогу України у триваючій війні РФ проти нашої країни. Успіхи на фронті повинні супроводжуватись мобілізацією вітчизняної системи кримінальної юстиції для ефективного розслідування та притягнення до відповідальності за вчинені злочини про Українського народу як військовослужбовців російської армії, так і найвищого керівництва держави-терориста.

Кримінально-правова політика України, а також кримінально-правова доктрина упродовж 2022 року, як і всі сфери суспільного життя, була переорієнтована на потреби воєнного часу, на забезпечення першочергових напрямів протидії збройній агресії РФ. Відповідно було змінено вектори наукових досліджень у галузі кримінального права з вивчення «довоєнних» проблем держави та права на розробку тих проблем, що стали першочерговими після 24 лютого 2022 року. Упродовж 2023 року наукова розробка проблем, пов'язаних з кримінально-правовою протидією злочинам, вчиненим в умовах війни, розслідуванням і судовим розглядом відповідних «воєнних» проваджень, залишається актуальною, а також збереже свою важливість у час повоєнної відбудови нашої держави.

Тому від ефективної реалізації найбільш актуальних напрямів кримінально-правової політики України в умовах війни залежить, без будь-якого перебільшення, побудова правової держави, її інтеграція до Європейського Союзу, рівень нормативного забезпечення кримінально-правової охорони людини, її прав і свобод та реальний захист цієї найвищої соціальної цінності як на національному, так і міжнародному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами поняття та напрямів кримінально-правової політики займались багато вітчизняних учених, зокрема, П. Андрушко, Ю. Баулін, В. Борисов, В. Грищук, О. Дудоров, З. Загиней-Заболотенко, М. Карчевський, І. Козич, О. Костенко, О. Максимів, А. Музика, В. Навроцький, Ю. Пономаренко, Н. Савінова, Є. Стрельцов, В. Тацій, О. Тубілець, В. Туляков, М. Хавронюк, В. Харченко, М. Чубинський, П. Фріс та ін. За останні три роки вийшли друком монографії І. Козича «Кримінально-правова політика: функції та функціонування» (2020), П. Фріса «Ідеологія кримінально-правової політики» (2021), О. Тубелець «Реалізація кримінально-правової політики України шляхом застосування кримінального закону» (2021). У працях цих та інших вчених закладено фундамент науки кримінально-правової політики в Україні. Однак сьогодні, в умовах війни, необхідно переглянути її пріоритетні напрями.

Мета статті – визначити найбільш актуальні напрями кримінально-правової політики України в умовах війни.

Основні результати дослідження. Очевидно, що з моменту початку повномасштабної війни РФ проти нашої країни не відбулось кардинальних змін кримінально-правової політики. Насамперед війна почалась ще у 2014 році, і з цього року політика нашої держави у сфері протидії злочинності, і кримінально-правова, зокрема, почала трансформуватися. Крім того, є традиційно пріоритетні («вічно» актуальні) напрями кримінально-правової політики, які не втрачають своєї значущості і в період воєнного стану. До таких слід віднести насамперед протидію корупції. Свідчення тому – останній гучний корупційний скандал: НАБУ і САП викрили масштабну корупцію у Верховному Суді, а саме схему щодо одержання кількамільйонної неправомірної вигоди головою суду та іншими суддями. Тобто попри надвисокі заробітні плати окремі судді все ж є учасниками корупційних схем, що є свідченням того, що матеріальне заохочення не є ефективним запо-

біжником протидії корупції. Корупція у вищому судовому органі країни підриває довіру до всієї системи органів державної влади. У державі, ураженій вірусом корупції, не можливо забезпечити справедливе правосуддя, а відтак – захист прав і свобод громадян, гарантованих їм Конституцією України. Високий рівень корупції у воюючій державі – це її внутрішній ворог. Вчені справедливо констатують: «Корупція є найбільшою внутрішньою загрозою національній безпеці України…» [1, с. 158]; «на безпеку держави посягає кілька груп злочинів, і корупція віднесена до однієї з таких груп – ті, що забезпечують здійснення злочинів, які безпосередньо зазіхають на безпеку держави» [2, с. 461].

Корупція в Україні сьогодні досягла таких масштабів, що сприймається як головна загроза незалежності та національній безпеці не лише громадянами України, а й міжнародною спільнотою: «Корупція не дає змоги Україні стати повноцінною процвітаючою демократією і заважає їй боротись проти порушень Росії» (звіт Гельсінської комісії США (Комісії з безпеки і співробітництва в Європі)) [3]. Слід погодитись із тим, що системне використання корупції шляхом її впровадження в сектор оборони і безпеки України, а також в окремі європейські інституції та відносини є невід'ємною складовою гібридної війни РФ та її агресивної стратегії в реалізації своїх імперських планів [4].

Отже, наукові дослідження у сфері кримінально-правової протидії корупції повинні бути спрямовані на досягнення такого результату, як мінімізація причин та умов корупційних і пов'язаних з корупцією правопорушень, зменшення їхнього руйнівного впливу на і без того ослаблену економіку, а також добробут українського населення, невідворотність притягнення до кримінальної відповідальності усіх осіб, причетних до корупції.

Зокрема, наукової розробки потребує забезпечення конфіскації майна, що належить окремим особам і компаніям, які причетні до збройної агресії РФ. Так, наукові розробки та політична воля стали запорукою ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» (12.05.2022), на підставі якого вже приймаються рішення про конфіскацію майна осіб, які матеріально забезпечують збройну агресію РФ.

В Україні існує розгалужене законодавство у сфері протидії корупції, яке відповідає більшості міжнародних стандартів і вимог у цій сфері, проте неефективними є репресивні заходи у протидії корупції та корупційній злочинності. Лише репресіями неможливо подолати корупцію. На думку вчених, «основна причина недієвості КК України полягає у тому, що кримінально-правова протидія найбільш небезпечним корупційним злочинам здійснюється на основі норм, застосування яких напряму залежить від волі осіб, які самі є елементами корупційних мереж. У зв'язку із цим чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) пристосований для об'єктивної боротьби тільки з низовою, епізодичною, децентралізованою та побутовою корупцією» [5, с. 232]. Правдивість першої частини цитати підтверджується виявленими фактами корупції у Верховному Суді. Однак не погоджуюсь з тим, що чинний КК України пристосований для об'єктивної боротьби тільки з низовою, побутовою корупцією. КК України пристосований та об'єктивно може бути ефективним і для протидії найвищому рівню корупції, для притягнення до відповідальності корупціонерів-високопосадовців, якщо на те буде політична воля керівництва держави.

Ефективна протидія корупції на всіх рівнях неможлива без симбіозу таких її складових, як вплив на причини та умови корупції, створення системного антикорупційного законодавства, забезпечення невідворотного притягнення до кримінальної відповідальності всіх, без винятку, осіб, причетних до корупції у всіх гілках державної влади. Однак такий симбіоз здатен принести позитивний результат лише за умови наявності політичної волі керівництва держави – «conditio sine qua non» (умова, без якої немає) ефективної протидії корупції в державі, необхідна умова настання результату [6].

Отже, в умовах війни корупція в Україні є внутрішнім ворогом / агресором, адже становить реальну загрозу для безпеки держави, захисту прав і свобод громадян України, і як наслідок – послаблює нашу державу на шляху до повної перемоги у боротьбі із зовнішньою військовою агресією. Кримінально-правове забезпечення протидії корупції у всіх сферах, насамперед сфері оборони, є тим важливим чинником, що сприятиме перемозі нашої держави над країною-агресоркою.

Крім того, у статтях Особливої частини КК України з'явились такі кваліфікуючі ознаки диверсії, крадіжки, грабежу тощо, як «в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту» (ст. 113), «в умовах воєнного або надзвичайного стану» (статті 185, 186) тощо. У Загальній частині КК України у ст. 69 при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, є обмеження застосування щодо окремих правопорушень – «вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці». Очевидно, що багато злочинів, вчинених в умовах війни, є такими, що мають вищу суспільну небезпеку, ніж подібні дії у мирний час. Це стосується і корупційних кримінальних правопорушень й інших посягань. Тому наукового обговорення потребує ідея про внесення до переліку обставин, що обтяжують покарання, такої обставини, як «в умовах воєнного стану або надзвичайного стану чи в період збройного конфлікту» (як факультативна обставина, коли залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення суд може не визнати її такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вироку).

Корупція є імперативною складовою організованої злочинної діяльності. Ще одним «вічним» пріоритетним напрямом кримінально-правової політики є протидія організованій злочинності, об'єктивні реалії розвитку якої в Україні свідчать про її транснаціоналізацію в умовах глобалізованого світу. В останні роки прогнозовано набули організованих форм екстремізм, тероризм і сепаратизм. Терористична діяльність, з якою зіткнулася Україна (йдеться насамперед про діяльність таких терористичних організацій, як «ДНР» і «ЛНР»), має міжнародний характер і загрожує європейський і глобальній безпеці. Окрім того, загрозу національній безпеці України становлять незаконні воєнізовані або збройні формування, а також незаконні органи влади, які створюються на тимчасово окупованих територіях України. Притягнення до кримінальної відповідальності лідерів і рядових учасників цих організацій і формувань повинно мати належне кримінально-правове підґрунтя. Так, проблема визнання «ЛНР» і «ДНР» терористичними організаціями спочатку була обґрунтована у науці кримінального права, у тому числі й науковцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, а згодом ця ідея була втілена у правовому Висновку Верховного Суду, відповідно до якого для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 258-3 КК існування окремого судового рішення, рішення органу законодавчої чи виконавчої влади про визнання діяльності терористичною не вимагається [7]. Однак за 9 років вітчизняний законодавець так і не вирішив проблеми кримінально-правової кваліфікації учасників злочинних організацій «ДНР», «ЛНР», які заподіюють шкоду не лише громадській, а й національній безпеці України, зокрема в частині порушення суверенітету і територіальної цілісності. Нагального вирішення потребує проблема нормативного визначення злочинних організацій, мета створення яких полягає у заподіянні шкоди основам національної безпеки України за безпосередньою участю представників іноземної держави. Очевидно, що, попри кваліфікацію дій винних осіб як учасників терористичних організацій, мета їх діяльності інша. Тому й відсутня уніфікована кваліфікація в судових рішеннях, хоча й переважає саме ст. 258-3 КК України (участь у терористичній організації чи сприяння її діяльності).

Першочерговим завданням є також розробка і прийняття нового законодавства у цій сфері. Адже зміни до КК України, що вносяться регулярно, проте безсистемно й хаотично, не вирішують аналізовану проблему, а навпаки, ускладнюють правозастосування у сфері протидії організованій злочинності. На жаль, це стосується кримінального закону в цілому. Вчені зауважують, що коли зміни до КК України вносяться без належного кримінологічного та політико-правового обґрунтування, відбувається не завжди мотивована криміналізація [8, с. 7]. І це не єдиний негативний наслідок такої законотворчості. Погоджуємось також із В. Навроцьким у тому, що в міру накопичення змін і доповнень до КК України з моменту набрання ним чинності у вересні 2001 року, кількість термінологічних негараздів все зростає і зростає…. Наслідком цього є як дискусії в літературі щодо змісту окремих термінів, так і нестабільність правозастосовної практики, те, що кримінальне право України стає все менш зрозумілим і передбачуваним як для фахівців у цій галузі, так і для пересічних людей [9, с. 9]. Зауважу, що правова визначеність є одним із елементів верховенства права – фундаментального принципу кримінально-правової політики.

Необхідним є прийняття Закону (умовна назва − «Про засади протидії організованим формам злочинності в Україні»), який повинен базуватись на чинному законодавстві України та враховувати сучасний стан і тенденції розвитку організованої злочинності у світі, насамперед її трансна-

ціональний характер, симбіоз із корупцією, а також специфіку вітчизняних організованих форм тероризму, сепаратизму та колабораціонізму [10, с. 402]. У Стратегії боротьби з організованою злочинністю, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України, наголошено, що організована злочинність є інструментом, що використовується спецслужбами іноземних держав для дестабілізації ситуації в Україні та завдання шкоди національній безпеці [11]. І якщо російську агресію відносять до зовнішніх умов виникнення сепаратизму в Україні, то до внутрішніх умов − проникнення організованої злочинності в урядові інституції, мовне питання, економічна нестабільність у державі, невдоволення державною владою, практично відсутність інформаційної політики, спрямованої на підтримання національної самобутності українського народу тощо [12, с. 91].

Протидія злочинам проти основ національної безпеки, зокрема державній зраді та колабораціонізму, – це напрями, актуалізовані воєнною агресією. Головний обов'язок Української держави – утвердження й забезпечення прав та свобод людини. Цей імператив зазнав фіаско в умовах російсько-української війни. Не вдалось захистити фундаментальні державні цінності, як-то конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, і, як результат – небачене за масштабами та зухвалістю порушення окупантами прав і свобод громадян України. Стратегія національної безпеки України на сучасному етапі повинна реалізовуватися за принципом «безпека держави – безпека людини». В умовах війни не можна применшувати значення держави як об'єкта кримінально-правової охорони, оскільки незахищена держава не здатна захистити права і свободи своїх громадян, гарантовані Конституцією України. Тому доцільною є зміна назви розділу І Особливої частини КК на «Злочини проти держави», у якому слід передбачити норму про кримінальну відповідальність за створення та діяльність злочинної організації антидержавної спрямованості [13, с. 24].

З 2014 року науковці в галузі кримінального права наголошували на необхідності кримінально-правового регулювання відповідальності за колабораціонізм (2022 р.). Однак Верховна Рада України відреагувала на ці заклики лише після початку повномасштабного вторгнення й оновила кримінальне законодавство в частині відповідальності за злочини проти основ національної безпеки, воєнні кримінальні правопорушення тощо. Водночас оскільки норми про колабораціонізм ухвалювались поспіхом, то уже піддані критиці вітчизняними науковцями і потребують удосконалення. Адже після деокупації всіх наших територій не можна допустити необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності українських громадян, які не брали участі в колабораційній діяльності.

Також на території України окупанти скоюють значну кількість міжнародних і воєнних злочинів, протидія яким – новітній актуальний напрям кримінально-правової політики. Наявних норм у КК України виявилось недостатньо, існує потреба у прийнятті новел, що більш жорстко реагуватимуть на кримінальні правопорушення в умовах воєнного стану.

Оскільки загалом усе українське суспільство є колективною жертвою злочину агресії з боку РФ, то слід залучити міжнародні інституції для здійснення справедливого правосуддя як щодо керівництва держави-агресора, держав-співучасників (пособників), так і щодо кожного військового, який вчинив злочини в Україні. Необхідним є пошук механізмів притягнення представників держави-агресора та держав-співучасників (Республіка Білорусь, Іран) до відповідальності. Повинно йтися як про національну кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів, так і про міжнародно-правову відповідальність держави, яка включає настання міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, які представляють державу-агресора. Після перемоги у цій війни Україна як жертва найжорстокішого у XXI столітті злочину агресії з боку РФ, маючи уже певний досвід протидії вчиненню міжнародних злочинів та їх розслідування, повинна ініціювати створення Кодексу міжнародних злочинів.

Задекларована система колективної безпеки виявилась неефективним запобіжником війни. Відтак, на сьогодні єдиним ефективним засобом зупинення агресії проти України є передбачена Статутом ООН самооборона і перемога воєнним шляхом. Крім того, пересічним громадянам іноді доводиться самотужки чинити збройний опір загарбникам. Відбулась актуалізація такого напряму кримінально-правової політики, як кримінально-правова регламентація права на необхідну оборону, заподіяння шкоди за умов крайньої необхідності, фізичного і психічного примусу тощо (наразі унормовано виключення кримінальної відповідальності за застосування вогнепальної зброї

цивільними особами, а також за діяння, вчинене на виконання обов'язку щодо захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України).

Якщо державний механізм захисту прав і свобод громадян не спрацьовує, то кожна особа отримує право на самостійний захист. У цьому контексті слід визнати, що суверенні права, які порушує агресія, покликана відновити самооборона, – це точка стику і взаємозв'язку двох основних теоретичних підходів до вивчення інституту права на самооборону і в міжнародному праві. Відповідно до ст. 51 Статуту ООН право на самооборону – це право держави на індивідуальну і колективну самооборону в разі збройного нападу на неї іншої держави. Водночас поняття самооборони як законної оборони походить від внутрішнього права, насамперед кримінального. Очевидно, що необхідну оборону від дій агресора слід розглядати як правомірне суспільно корисне насильство.

Захист потерпілих від злочинів є актуальним напрямом кримінально-правової політики. Попри те, що терміном «потерпілий» оперують й інші науки юридичного циклу, все ж зміст його прямо пов'язаний із кримінальним правом. В останні роки активно обговорюється питання щодо віднесення потерпілого до суб'єкта матеріальних кримінально-правових відносин. Водночас визначення його в чинному КК України немає. У останній редакції проєкту КК України, оприлюдненому робочою групою з розвитку кримінального права України 19 травня 2023 року, принцип гуманізму включає й таке положення: «Цей Кодекс забезпечує визнання та дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи» [14]. Далі цього розробники кодексу не пішли. Погоджуюсь із вченими, які одним із варіантів вирішення цієї проблеми вважають його визначення в КК, «яке б відображало саме кримінально-правову природу потерпілого» [15, с. 18]. Слід вивчити можливість врахування думки потерпілої особи при вирішенні питань, пов'язаних із призначенням судом покарання винній особі чи звільнення від нього, при обранні їй заходів пробації, умовно-достроковому звільненні тощо.

У період війни важливого значення набуває не лише правосуддя щодо винних у вчиненні воєнних і міжнародних злочинів, а й є справедливе правосуддя для жертв злочинів. Під час цієї збройної агресії, на нашу думку, все українське суспільство не лише індивідуально і колективно діє з метою захисту від ворога, а й є своєрідною колективною жертвою (потерпілим) від злочину агресії з боку РФ. У контексті розуміння колективної жертви слід говорити й про колективну травму, завдану українському народу російською державою. На жаль, у пропонованому проєкті КК України серед принципів не знайшлось місця справедливості. Тоді як фундаментальним завданням кримінально-правової політики нашої держави має стати забезпечення права кожного потерпілого від російської агресії на справедливий суд. Відповідно метою діяльності органів кримінальної юстиції у повоєнний час має бути відновлення справедливості шляхом призначення адекватного заходу кримінально-правового впливу (покарання і заходів кримінально-правового характеру) за вчинені під час війни злочини.

Основні результати і висновки дослідження. Звісно, у межах наукової статті не можливо розкрити всі актуальні напрями вітчизняної кримінально-правової політики. Однак актуальні проблеми кримінально-правової політики України, найбільш важливі в умовах війни, умовно можна поділяти на три групи:

1) традиційно пріоритетні («вічні»), актуальність яких лише посилилась у період війни (протидія корупції, тероризму, організованій злочинності тощо);

2) новітні, що набули своєї актуальності під час війни (протидія міжнародним і воєнним кримінальним правопорушенням, злочинам проти основ національної безпеки (проти держави), розширення переліку обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння);

3) прогнозовані, що передбачувано актуалізуються у післявоєнний період (підвищення рівня насильницької злочинності, суїцидів і правопорушень, пов'язаних із застосуванням зброї).

Список використаних джерел

1. Мельник М. І. Антикорупційна діяльність держави: проблема відповідності Конституції України. *Забезпечення правопорядку в умовах коронакризи:* матеріалили панельної дискусії IV Харків. Міжнарод. юрид. форум (Харків, 23–24 вересня). Харків: Право, 2020. С. 157–166.

2. Малахов Г. Б. Кримінально-правова політика у сфері державної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 459–462. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/116.pdf
3. «Внутрішній ворог України» – звіт Гельсінської комісії США. URL: https://ukrainian.voanews.com/a/vnutrishny-voroh/4073627.html
4. Бурба В. В., Суворов О. М. Корупційні ризики як складова терористичних проявів в контексті гібридної війни. URL: http://www.academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581428685.htm
5. Михайленко Д. Г. Проблеми формування та реалізації політичної волі протидіяти корупції в Україні. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані:* монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 207–238.
6. Кваша О. О. Політична воля − необхідна умова ефективної протидії корупції. *Правова держава.* Вип. 31. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 359–365.
7. Постанова Верховного Суду від 5 липня 2018 року у справі № 225/6151/15-к URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/75241808
8. Тубелець О. С. Реалізація кримінально-правової політики України шляхом застосування кримінального закону: монограф. Київ: Парлам. вид-во, 2021. 424 с.
9. Навроцький В. О. Наскрізні кримінально-правові поняття: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 376 с.
10. Кваша О. О. Вдосконалення законодавства у сфері протидії організованим формам злочинності: ілюзії та реальність. *Правова держава.* Вип. 32. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. С. 394–403.
11. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text
12. Беркій Т. М. Кримінологічна характеристика та попередження сепаратизму в Україні: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2021. 223 с.
13. Кваша О. О. Родовий об’єкт злочинів першого розділу Особливої частини Кримінального кодексу України: держава & національна безпека. *Право України.* 2022. № 11. С. 24–36.
14. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/19/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-19-05-2023.pdf
15. Слободянюк П. Л. Судовий захист прав потерпілого в Україні як конституційно-правова гарантія: монографія. Київ: Парлам. вид-во, 2023. 232 с.

References

1. Melnyk M. I. Antykoruptsiina diialnist derzhavy: problema vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy. *Zabezpechennia pravoporiadku v umovakh koronakryzy:* mat-ly panelnoi dyskusii IV Kharkiv. Mizhnarod. yuryd. forum. Kharkiv, 23–24 veresnia. Kharkiv: Pravo, 2020. S. 157–166.
2. Malakhov H. B. Kryminalno-pravova polityka u sferi derzhavnoi bezpeky Ukrainy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* № 4/2021. S. 459-462. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/116.pdf
3. «Vnutrishnii voroh Ukrainy» – zvit Helsinskoi komisii SShA. URL: https://ukrainian.voanews.com/a/vnutrishny-voroh/4073627.html
4. Burba V. V., Suvorov O. M. Koruptsiini ryzyky yak skladova terorystychnykh proiaviv v konteksti hibrydnoi viiny. URL: http://www.academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581428685.htm
5. Mykhailenko D. H. Problemy formuvannia ta realizatsii politychnoi voli protydiiaty koruptsii v Ukraini. *Pravovyi vplyv na nepravomirnu povedinku:* aktualni hrani. monohr. / za red. O. V. Kozachenka, Ye. L. Streltsova. Mykolaiv: Ilion, 2016. S. 207–238.
6. Kvasha O. O. Politychna volia − neobkhidna umova efektyvnoi protydii koruptsii. Pravova derzhava. Vyp. 31. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 359–365.
7. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 5 lypnia 2018 roku u spravi № 225/6151/15-k. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/75241808
8. Tubelets O. S. Realizatsiia kryminalno-pravovoi polityky Ukrainy shliakhom zastosuvannia kryminalnoho zakonu: Monohraf. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2021. 424 s.
9. Navrotskyi V. O. Naskrizni kryminalno-pravovi poniattia: navch. posib. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 376 s.
10. Kvasha O. O. Vdoskonalennia zakonodavstva u sferi protydii orhanizovanym formam zlochynnosti: iliuzii ta realnist. *Pravova derzhava.* Vyp. 32. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2021. S. 394–403.
11. Pro skhvalennia Stratehii borotby z orhanizovanoiu zlochynnistiu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text

12. Berkii T. M. Kryminolohichna kharakterystyka ta poperedzhennia separatyzmu v Ukraini: dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv, 2021. 223 s.
13. Kvasha O. O. Rodovyi obiekt zlochyniv pershoho rozdilu Osoblyvoi chastyny Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: derzhava & natsionalna bezpeka. *Pravo Ukrainy*. 2022. № 11. S. 24–36.
14. Tekst proiektu novoho Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/19/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-19-05-2023.pdf
15. Slobodianiuk P. L. sudovyi zakhyst prav poterpiloho v Ukraini yak konstytutsiino-pravova harantiia: monohrafiia. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2023. 232 s.

Кваша О. О. Актуальні проблеми кримінально-правової політики України в умовах війни

Актуальні проблеми кримінально-правової політики України, найбільш важливі в умовах війни, можна розподілити на три групи. Перша – це традиційно пріоритетні напрями, актуальність яких лише посилилась у період війни (протидія корупції, тероризму, організованій злочинності тощо). Кримінально-правове забезпечення протидії корупції у всіх сферах, насамперед у сфері оборони, є тим важливим чинником, що сприятиме перемозі нашої держави над РФ. Новітніми є напрями, що набули актуальності під час війни (протидія міжнародним і воєнним кримінальним правопорушення, злочинам проти основ національної безпеки (проти держави), розширення переліку обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння). Поняття самооборони як законної оборони походить від внутрішнього права, насамперед кримінального. Необхідну оборону від дій агресора слід розглядати як правомірне суспільно корисне насильство. Прогнозовані напрями, які актуалізуються у період післявоєнної відбудови держави – це протидія підвищенню рівня насильницької злочинності, суїцидам і правопорушенням, пов'язаним із застосуванням зброї.

Ключові слова: кримінально-правова політика, протидія, корупція, організована злочинність, насильство, необхідна оборона, справедливе правосуддя, міжнародний злочин, воєнний злочин, злочини проти основ національної безпеки України, злочинна організація, тероризм, колабораціонізм, безпека держави, потерпілий.

Kvasha O. O. Actual problems of the criminal and legal policy of Ukraine in the conditions of war

Scientific research in the field of criminal and legal counteraction to corruption should be aimed at achieving such a result as minimizing the causes and conditions of corruption and corruption-related offenses, reducing their destructive impact on the already weakened economy, as well as the welfare of the Ukrainian population, the inevitability of being drawn to criminal liability of all persons involved in corruption. The norms on collaborationism, which were adopted in a hurry, have already been criticized by domestic scientists and need improvement. After the de-occupation of all our territories, it is impossible to allow unjustified prosecution of Ukrainian citizens who did not participate in collaborative activities. After the victory in this war, Ukraine, as a victim of the most brutal crime of aggression by Russia in the 21st century, having already some experience in countering the commission of international crimes and their investigation, should initiate the creation of the Code of International Crimes.

Protection of victims from crimes is an actual area of criminal law policy. Despite the fact that the term «victim» is used by other sciences of the legal cycle, its meaning is directly related to criminal law. In recent years, the issue of classifying the victim as a subject of material criminal law relations has been actively discussed.

Current problems of the criminal law policy of Ukraine, the most important in the conditions of war, can be divided into three groups. The first is the traditionally priority areas that only increased their relevance during the war (fighting corruption, terrorism, organized crime, etc.). The criminal law protection against corruption in all spheres, primarily in the sphere of defense, is the important factor that will contribute to the victory of our state over Russia. The most recent are directions that became relevant during the war (combating international and military criminal offenses, crimes against the foundations of national security (against the state), expanding the list of circumstances that exclude the criminal illegality of an act). The concept of self-defense as legitimate defense comes from domestic law, primarily criminal law. Necessary defense against the actions of an aggressor should be considered as legitimate socially beneficial violence. The predicted directions, which are actualized during the period of post-war reconstruction of the state, are countermeasures against the increase in the level of violent crime, suicides, and crimes related to the use of weapons.

Key words: criminal law policy, counteraction, corruption, organized crime, violence, necessary defense, fair justice, international crime, war crime, crimes against the foundations of national security of Ukraine, criminal organization, terrorism, collaborationism, state security, victim.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-41-47

УДК 340.1

Олександр Миколайович Головко,
проректор з науково-педагогічної роботи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8969-3517

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В ЗАКОНОДАВСТВІ ВОЄННОГО ЧАСУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Періоди екзистенційних викликів, що постають перед людиною й суспільством, надзвичайно загострюють суспільну потребу в справедливості. Піддаються найтяжчим випробуванням базові суспільні цінності, зокрема, такі універсальні регулятори, як мораль і право. В основі й того, й іншого лежить принцип справедливості. Для людського суспільства серед екзистенційних випробувань найбільш складним є війна. Зі стародавніх часів у сторін, що брали участь у війні, складалося власне ідеологічне її обґрунтування, яке не могло оминути поняття справедливості. «Своя» справедливість була у агресора й жертви, і часто-густо ці сторони мінялися ролями. Події російської агресії в Україні, що розпочалася у 2014 році й набула небаченого для сучасного світу масштабу 24 лютого 2022 року, показали, що у світі, де впродовж століть відомі права людини, верховенство права, правова держава, де, здавалося б, назавжди право сили поступилося суспільною роллю силі права, можуть виникати явища, коли у великого народу, який має певні зовнішні ознаки культури, «зноситься» тонкий її верхній шар, і біологічна, звірина сутність виходить на поверхню. Це спричиняє страждання мільйонів безневинних людей – жертв агресії до зубів озброєної ядерної держави. Український народ поставлений на межу свого етнокультурного буття / небуття, а знищення його держави стало головним завданням російського квазісуспільства і його неототалітарної держави. Європейський вибір України, який вона сьогодні обстоює найвищою ціною, означає одне: попри екзистенційну загрозу існуванню, попри страждання й випробування, що виходять за межі можливості людини, українське суспільство навіть в умовах війни мусить зберегти своє право як право, а не сукупність формально визначених і позбавлених суспільних цінностей нормативних приписів. Українське законодавство, попри всі виклики, повинно залишатися правовим, а отже, відповідним основоположному принципу справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема справедливості є однією з наріжних і найбільш важливих у світовому правознавстві й філософії права. Їй присвячено величезну кількість публікацій на всіх етапах існування і розвитку правової думки. Їх аналіз потребує, як видається, спеціального (і не одного) монографічного дослідження.

Дослідження принципу справедливості взагалі, починаючи від Піфагора до наймодерніших студій, не втрачають свого значення. Знаковою подією у вітчизняній теоретичній юриспруденції для розуміння змістових характеристик принципу справедливості як основоположного принципу права стала монографія С. Погребняка [1]. Якщо говорити про справедливість і війну, то тут треба починати з класичної праці Г. Гроція «Про право війни і миру» [2]. Лише протягом останнього часу науковці неодноразово зверталися до проблеми справедливості в умовах війни. Так, П. Айрон досліджував аспекти справедливості та правосуддя на історичному матеріалі – протистоянні США та Японії в роки Другої світової війни, зокрема у справах інтернованих осіб [3]. Загостренню проблеми соціальної справедливості в умовах війни на прикладах «гарячих точок» на мапі світу у 2001 році було присвячено окремий випуск американського неомарксистського часопису «Проти течії» [4]. На ролі війни і насильства в соціальних умовах контексту «неоліберальної глобалізації» з позицій перспектив розвитку теорій соціальної справедливості актуалізується М. Камалі [5].

Проблематика соціальної справедливості в умовах російсько-української війни вже порушується сучасними українськими правознавцями [6, 7]. Поряд з тим системного монографічного аналізу принципу справедливості та його втілення в законодавстві воєнного часу у вітчизняній теоретико-правовій науці на цей час ще не зроблено.

Метою статті є постановка проблеми і загальний аналіз особливостей змісту принципу справедливості в умовах війни, його втілення і впливу на законодавство воєнного часу.

Методологія дослідження. Дослідження ґрунтоване на діалектичному філософському методі. Поруч із загальнонауковими логічними методами – індукції, дедукції, аналізу, синтезу, порівняння, абстракції – застосовані системно-структурний і герменевтичний загальнонаукові методи. Спеціально-наукові методи використано традиційні: формально-юридичний, порівняльно-юридичний і соціологічний.

Основні результати дослідження. Право як унікальне соціальне явище коріниться на основоположних принципах, які визначають його ціннісну основу і місце в співіснуванні людей. Усі народи з давніх-давен знають базове поняття справедливості, і в усіх правових системах ще з часів зародження і панування звичаєвого права воно залишалося серцевинним. Право, правосуддя, юстиція виступали похідним, семантично подібним і тотожним справедливості. Уже стародавні грецькі мислителі [див.: 8] говорили про справедливість вищу, божественну і справедливість людську, про закон справедливий і несправедливий. Сама справедливість є усталеною категорією, однак вона є такою загальною, що надзвичайно важко піддається формальному визначенню, як і власне право в його змістовому розумінні (як річ-у-собі, за Кантом).

Відчуття справедливості в умовах війни нерідко стає тотожним відчуттю помсти. Раціональне осмислення за таких обставин базових людських цінностей стає вельми складним. Але воно є необхідним, оскільки втрата правом стрижня основоположних принципів, першим серед яких історично бачимо принцип справедливості, перетворює його на неправо. Це явище неодноразово спостерігалося в історії людства. Війна не має «вибити» (і на сьогодні, можемо констатувати, не «вибиває») українське право за межі цивілізованості, перетворити його на неправо.

Важко піддати сумніву аргументи С. Погребняка щодо обґрунтування системи основоположних принципів права. Український учений скористався оригінальним методологічним прийомом Дж. Ролза, який запропонував «первісну позицію» із притаманною їй «запоною незнання». Такий підхід забезпечує «чесну угоду»: «Якщо припустити, що право буде засновано на засадах справедливості, рівності, свободи і гуманізму, то розумні та добре поінформовані люди … погодяться з пріоритетом цього соціального регулятора над будь-якими рішеннями і діями окремих суб'єктів. Це означає визнання принципу верховенства права, який можна розглядати як похідну всіх загальних засад права, як ціннісний сплав цих ідей» [1, с. 38]. Сама ідея права – це ідея справедливості. Відому формулу Г. Радбруха можна визначити так: несправедливий закон має поступатися справедливості, «надзаконному» праву, якщо розбіжність між позитивним законом і справедливістю сягнула нестерпного виміру [9, с. 724]. Тут, як видається, можемо знайти певний консенсус між природно-правовим розумінням справедливості й нормою визнання, запропонованою засновником м'якого позитивізму (аналітичної юриспруденції) Г. Гартом [10]. Лише такий підхід, коли суспільством визнається закон справедливим, і є єдино можливим шляхом до його легітимації в умовах війни.

Справедливість на те й залишається основоположним принципом, щоб і в умовах війни законодавство продовжувало ґрунтуватися на ньому. Обсяг статті не дає змоги користуватися окремими прикладами щодо законодавчих новацій в Україні часів російсько-української війни, адже їх теоретичне дослідження правової матерії, створеної в умовах воєнного стану, повинно мати системний характер і варте монографічної роботи, час для якої ще, безумовно, настане.

Інституційна справедливість в умовах війни часто-густо виступає з позицій «справедливість як рівність». Така справедливість формує вимоги до законодавчих актів у сфері економіки – складання рівних умов для місцевих жителів центральної й особливо західної України та внутрішньо переселених осіб: передусім у сфері працевлаштування. Поруч із цим у сфері економіки набуває особливого значення справедливість у вигляді забезпечення рівних умов для місцевих і релокованих підприємств, суб'єктів господарювання. Із цих позицій виникає питання позитивної дискримінації [11], створення штучних умов підтримки суб'єктам господарювання, які вимушено перемістилися.

Суб'єктивну справедливість в умовах війни варто розглядати з позиції «справедливість як чесність». Це вимога до законодавчої підтримки військових, до правових характеристик протидії корупції (зокрема, у сферах особливої суспільної чутливості, таких як оборонні закупівлі чи судова система), до покарання колабораціоністів, до справедливого судочинства. Законодавцеві важливо дотримуватися базових принципів справедливості, запропонованих Дж. Ролзом: «Перший принцип: кожна людина повинна мати рівні права щодо найбільшої схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших. Другий принцип: соціальні й економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб: а) від них можна було б розумно очікувати переваги для всіх і б) доступ до посад був би відкритий усім» [12, с. 245]. Урахування цих двох принципів і слідування їм законодавцем у нормотворчій діяльності, як видається, слугувало б справжнім інтелектуальним містком між суб'єктивною та інституційною справедливістю, що є надзвичайно актуальним для збереження суспільної єдності в Україні в умовах війни.

Надзвичайно важливим для українського суспільства в сучасних умовах стає розуміння справедливості як свободи. Саме свобода сьогодні сприймається як найвища суспільна цінність, за яку тисячі кращих представників українства віддають власне життя. Свобода нерозривно пов'язана з гідністю людини, що виражено у змісті категоричного імперативу Канта. Розуміння права як міри свободи вибудуване на ґрунті як кантіанської, так і гегельянської філософії права. Актуальне воно й сьогодні [13]. За обставин війни нового, більш глибокого і змістового звучання набуває розуміння негативної й позитивної свободи.

Окремий аспект проблеми дотримання принципу справедливості у законодавчій діяльності полягає у необхідності врахування особливого соціально-психологічного становища в сучасному українському суспільстві. Війна в Україні, як і будь-яка війна, підносить на граничний (і надграничний, екзистенційний) рівень психоемоційну напруженість у суспільстві. Розвиток законодавства, його новації, спричинені умовами воєнного стану, вимушені обмеження прав і свобод людини, як і правозастосовна практика, відбуваються на тлі тривалого психологічного стресу. Підвищений запит на справедливість має за цих обставин не лише загальносоціальний характер. Він стає психоемоційним проявом цього стресу на рівні особистості, родини, соціальної групи, суспільства в цілому. Загибель десятків тисяч людей, передусім цивільних (мирних громадян), різного віку, великої кількості серед них дітей, до сприйняття чого не готова нормальна психіка сучасної людини, страждання мільйонів, які втратили домівку, можливість жити спільно з родинами, стали вимушеними переселенцями, переживання за сотні тисяч рідних і близьких, які перебувають у стані постійної небезпеки на фронті – все це спричиняє сприйняття справедливості, а отже, і ґрунтованого (принаймні як належне) на цьому основоположному принципі законодавства не тільки і не стільки в раціональній, а у психоемоційній площині.

Відтак психологічна теорія права Л. Петражицького за цих обставин перестає бути лише пам'яткою правової думки, як це часом сьогодні сприймається. Вона набуває актуального значення: «Специфічна природа явищ права, моралі, естетики, їх відмінності один від одного і від інших переживань коріняться не в сфері інтелектуального, а в сфері емоційного, імпульсивного в нашому смислі їх складу» [12, с. 64]. У міру пристосування людської психіки до соціального життя відповідно змінюється і право. За словами вченого, у суспільстві відбувається емоційний відбір, який в умовах війни активізується й набуває як позитивних, так і негативних рис. Розуміння принципу справедливості законодавцем, зокрема в умовах війни, повинно перебувати в полі зору з урахуванням цього пристосування, що відбувається об'єктивно.

Звідси – необхідність особливої уваги до дотримання принципу верховенства права як втілення справедливості у процесуальному праві. Варто нагадати, що сам принцип верховенства права як правова категорія сформувався у англійському праві саме в процесуальній сфері. Тому не можна не згадати про процесуальну справедливість. Саме вона в умовах підвищеної суспільної психоемоційної напруженості, спричиненої війною, дає змогу утримуватися в правових рамках. Її нерідко дотриматися доволі важко, особливо, коли фактичні обставини суперечать формальним аспектам. Дійсно, важко дотримуватися процесуальних прав обвинувачуваних на захист, коли, приміром, внаслідок зрадницьких дій, взаємодії певних осіб з ворогом, загинули десятки людей, сотні отримали поранення і каліцтва, у тому числі діти – як-от у доволі численних випадках коригування колаборантами вогню російських воєнних злочинців по населених кварталах, будинках, торго-

вельних центрах, інших місцях скупчення мирних цивільних осіб. Однак, починаючи з Великої хартії вольностей, і далі з Habeas Corpus Act, розуміння верховенства права, захисту прав людини пролягало саме у процесуальній сфері.

Як наслідок, збереженням конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості, права на захист і в цілому на належну судову процедуру й забезпечується право як справедливість: від наклепу, обмовлення, судової помилки тощо. Можна уявити страждання, приміром особи, яка пережила жахіття російської окупації й після цього помилково обвинувачується у тяжкому злочині зради і колабораціонізму. Справедливість закладена в саме поняття правосуддя, а класичне розуміння принципу верховенства права нерозривно пов'язане саме з належним і справедливим відправленням правосуддя [15, p. 107–110].

Українці сьогодні демонструють несподівано надзвичайно високий рівень правової культури в умовах війни. Йдеться про високу потенційну загрозу для будь-якого суспільства шукати справедливість у позасудовий, і – ширше – у позаправовий спосіб, шляхом позаправового покарання, самосуду. Про такі явища при деокупації українських територій не чутно. З іншого боку, від окупантів звільнено невелику частину захоплених земель, де ворог проводив окупаційну насильницьку русифікаторську політику від поодиноких місяців до півроку. Більша частина цих територій окупована понад рік, не говорячи вже про окуповані з 2014 року території Криму, Донецької та Луганської областей. Варто зазначити, що населення ОРДЛО активно налаштовувалося проти України й українців, а втрати тисяч і десятків тисяч колишніх українських громадян, які воюють проти Збройних Сил України (хто під примусом, а хто й свідомо, одурманений пропагандою «російського світу»), розкол, який часом проходить по родинах – все це потребує додаткової уваги і законодавця, і правозастосовних, і правоохоронних органів держави, щоб розуміння справедливості реалізовувалося після повного звільнення території України винятково в рамках закону.

Висновки. Принципи були, є і будуть завжди становити зміст права. Принцип справедливості лежить у його основі. В умовах війни ціннісні риси права набувають домінуючого характеру щодо інструментальних. Справедливість проявляється не лише як основа, а й як загострена суспільна потреба. Мораль і моральність стають все більше визначальними у нормативності, нормативність сама по собі показує беззмістовність, якщо вона не наповнена змістом моралі й справедливості як базового принципу. Кожна війна посилює значення і розуміння природного права як основи і змісту права позитивного. Подібно до того, як обставини і трагедія Другої світової війни зумовили повернення до природно-правових доктрин на противагу легістському позитивізму, який має тенденцію посилюватися за обставин «нормального», стабільного, мирного розвитку як нормотворчої, так і правозастосовної практики, сьогодні, як видається, змінюється й доктринальне розуміння та обґрунтування права. Це не лише посилення природно-правової складової у інтегративних теоріях. Може йтися і про переоцінку психологічної теорії права Л. Петражицького.

Перемога України у війні з російським агресором набуде прояву й у правовій сфері. Вона має стати чинником реалізації надзвичайно посиленого суспільного попиту на справедливість. Шлях тут єдиний: наповнення справжнім, суспільно зумовленим змістом принципу верховенства права як унікального і системного інструментального засобу забезпечення принципу соціальної справедливості. У законодавчій діяльності держави в Україні об'єктивно посилюється роль принципів права, передусім принципів справедливості та верховенства права.

Список використаних джерел

1. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
2. Hugo Grotius. The Law of war and peace. URL: https://lonang.com/wp-content/download/Grotius-LawOfWarAndPeace.pdf
3. Peter Irons. Justice At War. Berkeley; Los Angeles, London: University of California Press, 1993. 409 p.
4. Social Justice or War. *Against the Current.* 2001. № 95.
5. Masoud Kamali. War, Wiolence and Social Justice: Theories for Social Work. London: Routledge, 2015. 208 p.
6. Мозоль Н. І. Проблема соціальної справедливості в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий журнал.* 2022. № 11. С. 57–59.

7. Цуварев О. Ф. Принцип соціальної справедливості без філософії та моралі: практичний аспект. *Integracia szkolnictva wyzszego prawniczego Ukrainy z europejska przestrzenig edukacijna – wyzwania bezpieczenstwa wewnetrznego w grasie stanu wojennego.* Lomza, 2023. S. 271–274.
8. Блоха Я. Принцип справедливості у філософії Платона та Арістотеля. *Філософські обрії.* 2016. № 6. С. 79–87.
9. Бігун В. С. Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права.* 2004. Т. ІІ. С. 33–48.
10. Касаткін С. Позитивізм в англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л. А. Харта. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 1. С. 300–313.
11. Гіл Т. Е. Ідея позитивної дискримінації. Філософія права / ер. з англ. / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена. Київ: Основи, 2007. С. 616–636.
12. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. 822 с.
13. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / Пер. з норвезьк. Львів: Вид-во А. Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
14. Петражицький Л. Й. Вибрані праці: у 2 кн. Київ: Либідь, 2011. Кн. 2. 544 с.
15. Dicey A. V. Introduction to the study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 584 p.

References

1. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka): monograph. Kharkiv: Pravo, 2008. 240 s.
2. Hugo Grotius. The Law of war and peace. URL: https://lonang.com/wp-content/download/Grotius-LawOfWarAndPeace.pdf
3. Peter Irons. Justice At War. Berkeley; Los Angeles, London: University of California Press, 1993. 409 p.
4. Social Justice or War. *Against the Current.* 2001. № 95.
5. Masoud Kamali. War, Wiolence and Social Justice: Theories for Social Work. London: Routledge, 2015. 208 p.
6. Mozol N. I. Problema sotsialnoi spravedlyvosts v umovakh voiennoho stanu. *Yurydychnyi naukovyi zhurnal.* 2022. № 11. S. 57–59.
7. Tsuvarev O. F. Pryntsyp sotsialnoi spravedlyvosti bez filosofii ta morali: praktychnyi aspect. *Integracia szkolnictva wyzszego prawniczego Ukrainy z europejska przestrzenig edukacijna – wyzwania bezpieczenstwa wewnetrznego w grasie stanu wojennego.* Lomza, 2023. S. 271–274.
8. Blokha Y. Pryntsyp spravtdlyvosti u filosofii Platona ta Aristotelia. *Filosofski obrii.* 2016. № 6. S. 79–87.
9. Bihun V. S. Hustav Radbrukh – vydatnyi nimetskyi filosof prava. *Problemy filosofii prava.* 2004. T. II. S. 33–48.
10. Kasatkin S. Pozytyvizm v anhlo-amerykanskyi filosofii prava. Vchennia Herberta L. Harta. *Filisofia prava I zahalna teoria prava*. 2013. № 1. S. 300–313.
11. Hil T. E. Ideia pozytyvnoii dyskryminatsii. Filosofia prava. Per. z anhl. / Za red. Dzh. Feinberga, Dzh. Koulmena. Kyiv: Osnovy, 2007. S. 616–636.
12. Rolz Dzh. Teoryia spravedlyvosti / Per. z anhl. Kyiv: Osnovy, 2001. 822 s.
13. Svensen L. Fr. H. Filosofia svobody: Per. z norvezk. Lviv: Vyd-vo A. Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
14. Petrazhytskyi L. Y. Vybrani pratsi. U 2 kn. Kyiv: Lybid, 2011. Kn. 2. 544 s.
15. Dicey A. V. Introduction to the study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 584 p.

Головко О. М. Принцип справедливості в законодавстві воєнного часу: теоретико-правовий аналіз

Стаття присвячена змісту основоположного принципу права – справедливості в законодавстві воєнного часу. Проблема справедливості є однією з наріжних і найбільш важливих у світовому правознавстві. До системи основоположних принципів права відносять принципи справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Їх ціннісним поєднанням є принцип верховенства права. Екзистенційні умови війни зумовлюють загострення суспільної потреби у справедливості, її відображення в чинному законодавстві. Законодавець повинен враховувати їх у нормотворчій роботі. Важливим є урахування розуміння принципу справедливості у праві як свободи, а права – як міри свободи. Набуває особливого значення психологічна теорія права Л. Петражицького. У міру пристосування людської психіки до соціального життя відповідно змінюється і право. Увага до проблем справедливості в законодавстві підвищує значення природного права. Підвищується значення процесуальної справедливості, забезпечення вимог верховенства права саме в контексті правової процедури.

Ключові слова: основоположні принципи права, справедливість, інституційна справедливість, принцип верховенства права, психологічна теорія права, природно-правові теорії права.

Golovko O. M. The principle of justice in wartime legislation: theoretical and legal analysis

The article considers the principle of the fundamental principle of law ¬ – justice in the state wartime regulation. The concept of justice is one of the cornerstones and most relevant issues of jurisprudence worldwide. The system of fundamental principles of law includes the principles of justice, equality, freedom and humanism. Their valuable combination is the principle of the rule of law. Existential conditions of war determine the aggravation of the public need for justice and its reflection in the current legislation. The legislator must take them into account in the rule-making work. This applies to both institutional and subjective justice.

It is also important to take into account the understanding of the principle of justice in law as freedom, and law as a measure of freedom. In the context of justice, both positive and negative freedom acquire meaning. The war increases psycho-emotional tension in the society to the maximum level. Under such circumstances, Leon Petrażycki's Psychological Theory of Law takes on special significance. As the human psyche adapts to social life, law changes accordingly. Attention to the issues of justice in legislation increases the importance of natural law. Just as the Second World War caused a return to natural law theories, the events of the Russian-Ukrainian war are going to increase attention to human rights and increase the social role of natural law theories. In the conditions of war, Ukrainians demonstrate a high level of legal culture. There was no rise in mob violence or illegal establishment of justice in the society. Therefore, it is in the context of the legal procedure that ensuring procedural justice and the requirements of the rule of law gain their particular importance. In the conditions of war, the value features of law acquire special importance compared to the instrumental ones. Ensuring the moral value of the law, strengthening the role of the fundamental principles – the principle of justice and the principle of the rule of law should be the way to satisfy the increased public demand for justice in legislation.

Key words: fundamental principles of law, justice, institutional justice, principle of rule of law, Psychological Theory of Law, Natural Law Theories.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-48-53

УДК 347.73

Володимир Вікторович Нікітін,
декан юридичного факультету
Національного авіаційного університету,
доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0001-6915-6319

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДЛЯ УНИКНЕННЯ Й УСУНЕННЯ ПОДВІЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси у світі створюють сприятливий клімат для залучення держав до різноманітних форм міжнародно-економічної співпраці, передбачаючи плідну взаємодію та взаємозв'язок національних економічних систем. У чинних податкових угодах держав, платники податків яких є резидентами, дотримуються двох головних принципів при усуненні подвійного оподаткування: (а) податкового звільнення, згідно з яким держава-резидент не оподатковує дохід, який згідно з конвенцією може оподатковуватися в іншій державі, і (б) податкового кредиту, що передбачає залік сплачених податків за кордоном у рахунок внутрішніх податкових зобов'язань. При цьому дуже важливим є дотримання принципу недискримінації, відповідно до якого громадяни договірної держави не повинні зазнавати в іншій державі будь-якого оподаткування, яке є більш обтяжливим порівняно з оподаткуванням, пов'язаними з ним зобов'язаннями громадян останньої за тих же обставин.

Якщо за взаємною згодою між урядами двох держав суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності гарантується сприятливий податковий клімат, обидві вони отримують вигоду: країна – експортер капіталу – у вигляді податків з доходів своїх резидентів, а країна-імпортер залучає при цьому іноземні інвестиції в національну економіку. Отже, міжнародні податкові угоди сприяють підвищенню міжнародної комерційної активності, збільшенню обороту капіталу між державами. Однак існує проблема щодо використання міжнародних угод про уникнення подвійного оподаткування через розбіжності у тлумаченні положень цих правочинів. По-перше, чимало положень таких документів мають загальний характер і недостатньо визначені, що значно ускладнює їх реалізацію в конкретній ситуації. Крім того, низка їх положень допускають нечіткість і неоднозначність використовуваних понять. По-друге, при реалізації міжнародних угод про усунення подвійного оподаткування тлумачення їх положень повинно здійснюватися відповідно до міжнародного права, причому з урахуванням принципів національного права. По-третє, хоча міжнародні угоди і є частиною внутрішнього законодавства України, її судові органи не можуть трактувати ті чи інші положення в контексті їх відповідності внутрішнім правилам тлумачення, тому що це може суперечити міжнародним зобов'язанням держави. Адже визначення приписів розглядуваних угод з питань уникнення подвійного оподаткування може стати вирішальним, якщо вони договірними державами трактуються по-різному. Унаслідок цього може виникнути ситуація, за якою належний механізм уникнення подвійного оподаткування не застосовується, або оподаткування взагалі не задіяно. З цієї точки зору важливо розглянути особливості механізму усунення й уникнення подвійного оподаткування, а також дослідити аспекти міжнародного співробітництва в зазначеній царині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання шляхів удосконалення законодавства України для уникнення й усунення подвійного оподаткування були предметом досліджень у вітчизняній науці. Проблеми правового регулювання уникнення подвійного оподаткування досліджували вчені, серед яких – Н. Кучерявенко, О. Максак, Ю. Демянчук, В. Семенюта, І. Мусійчук, Л. Вдовічена.

Метою статті є комплексний аналіз теоретико-методологічних засад, нормативних основ удосконалення законодавства України для уникнення й усунення подвійного оподаткування.

Методи дослідження: використано діалектичний, системний та порівняльно-правовий.

Основні результати дослідження. Формування засад подолання подвійного оподаткування шляхом реалізації положень чинного податкового законодавства пов'язано із впливом на поведінку відповідних осіб – як владних, так і зобов'язаних. Вплив на податкові відносини нормами податкового законодавства здійснюється шляхом деталізації можливостей і форм поведінки органів, що представляють державу й гарантують здійснення її інтересів при справлянні податків і зборів. Це відбувається наданням права таким органам видавати попередні роз'яснення щодо підстав проведення тієї чи іншої податкової операції, застосування штрафів стосовно платників податків у випадку недотримання ними відповідних рекомендацій. Такі повноваження мають ґрунтуватися на законі, бо інакше податкові органи можуть лише оскаржувати в суді неправомірні дії платників податків [1, с. 480–495].

Важливим компонентом у подоланні внутрішнього подвійного оподаткування при застосуванні загального правила з боротьби з ним є процедура попередньої перевірки операцій податковими органами щодо їх прийнятності. Це дає змогу платникові податків отримати висновок цих органів, який убезпечить його від наступних перевірок цієї операції [2].

Низку критичних зауважень щодо засобів подолання подвійного оподаткування та їх ефективності ще 27 липня 2000 року оголосила Комісія з оподаткування Міжнародної торгової палати. З урахуванням цього документа урядам рекомендовано дотримуватися під час перевірки операцій платників податків декількох вимог: 1. Податкові органи мають поважати форму законних ділових операцій, навіть якщо вона дозволяє зменшення загальної суми податкових зобов'язань. 2. Спеціальні правила по боротьбі з уникненням оподаткування (неприйнятного) мають бути достатньо чіткими й точними, а податкове законодавство повинно дотримуватися законів з точністю до букви. Неприйнятним є тлумачення податковими органами чітких законодавчих положень, з огляду на дух закону. 3. У випадку прийняття загальних правил щодо боротьби з уникненням оподаткування (неприйнятного) ці правила повинні застосовуватися лише у виняткових ситуаціях, коли операції не мають ані економічного змісту, ані достатнього ділового смислу. При цьому недопустимим є перекладання обов'язку доведення відповідних обставин, а також застосування такого загального правила до пільгових податкових режимів, передбачених у чинному податковому законодавстві (зокрема, ретроактивно), або до операцій, що законодавчо виключені зі сфери застосування спеціальних правил [3].

Названа комісія окремо наголосила на неприйнятності порушення одного з принципів побудови системи оподаткування – стабільності податків, а також створення податків-перепон для міжнародного бізнесу шляхом застосування відповідних заходів боротьби з неприйнятною поведінкою платника.

На сучасному етапі в багатьох країнах найефективнішим способом боротьби зі зловживаннями в податковій царині вважається загальне законодавче правило в боротьбі з уникненням оподаткування. Хоча принагідно можна зауважити, що не існує певної кореляції між панівним підходом до вирішення відповідних справ у судовій практиці й до запровадження загального законодавчого правила. А тому можна зробити певні загальні зауваження: 1) найпершими такі загальні законодавчі правила запровадили країни континентального права (Німеччина – 1919 р., Франція – 1925 р.); 2) у другій половині XX ст. у багатьох економічно розвинених країнах (Австралії, Новій Зеландії, Швеції, Бельгії) початок боротьби з подоланням подвійного оподаткування (неприйнятного) фактично означав розчарування в можливостях судових органів ефективно боротися із цим явищем. Часто це було викликано консервативною позицією суду, який у тлумаченні податкового законодавства виходив виключно з тексту законодавчих актів і не бажав розширювати їх трактування, вважаючи це виключною компетенцією законодавця. У відповідь на таку позицію суду законодавчі органи почали втілювати в життя спеціальні законодавчі правила, особливо загальні. Це призвело, своєю чергою, до того, що серед країн з розвиненою ринковою економіко фактично склалися 2 групи. Країни першої виходили з того, що чинних судових доктрин і спеціальних законодавчих правил цілком достатньо для боротьби з подоланням подвійного оподаткування (Сполучені Штати Америки). У країнах другої групи виходили з того, що необхідно мати й загальне законодавче правило, яке застосовувалося б поруч з іншими засобами (Бельгія, Нова Зеландія, Швеція) [4, с. 65–74].

Усунення подвійного оподаткування дивідендів, відсотків, роялті має місце в результаті дій за взаємною згодою країн-партнерів. Існує дуже мало угод, у яких країна-джерело повністю від-

мовлялась би від свого права оподатковувати ці доходи із джерела. Аналогічна норма передбачена більшістю конвенцій (угод) про уникнення подвійного оподаткування, укладених Україною (ст. 10). Відповідно до вимог цієї статті дивіденди можуть також оподатковуватись у договірній державі, резидентом якої є компанія, що сплачує дивіденди згідно із законодавством цієї держави. Але якщо особа – фактичний власник дивідендів – є резидентом іншої договірної держави, податок, що стягується в такий спосіб, не повинен перевищувати: а) 5 % загальної суми дивідендів, якщо фактичним власником дивідендів є компанія (яка не є товариством), що володіє безпосередньо, принаймні, 25 % капіталу компанії, яка сплачує дивіденди; б) 15% загальної суми дивідендів у всіх інших випадках.

Спосіб застосування зазначених обмежень установлюється компетентними органами договірних держав за взаємною домовленістю. Цей пункт не стосується оподаткування прибутку компанії, з якого виплачуються дивіденди [5]. Отже, ставку податку на доходи нерезидентів, що отримані у вигляді дивідендів, установлено в розмірі 15 %. Такий порядок поширюється на юридичних осіб і суб'єктів господарської діяльності, які не мають статусу юридичної особи з місцезнаходженням за межами України і які створені і здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства іншої держави.

У конвенціях, укладених Україною з Естонською, Латвійською та Литовською Республіками, міститься положення, що податок не повинен перевищувати 5 % загальної суми дивідендів, якщо право на них фактично має компанія (на відміну від товариства), яка є власником принаймні 25 % капіталу компанії, що виплачує дивіденди. В усіх інших випадках застосовується ставка 15 %. Така ж норма міститься і в договорах з Польщею, Болгарією, Угорщиною, Македонією, Норвегією й Данією [6].

Питання оподаткування відсотків відображено й у конвенціях (угодах) про уникнення подвійного оподаткування. Так, у ч. 3 ст. 11 Конвенції між Урядом України і Урядом Ісландської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи та капітал, ратифікованої Україною 3 вересня 2008 р., термін «відсотки» вживається як дохід від боргових вимог будь-якого виду незалежно від іпотечного забезпечення й від володіння правом на участь у прибутках боржника, у тому числі й дохід від урядових цінних паперів і від облігацій чи боргових зобов'язань, зокрема, від премій і винагород, що сплачуються стосовно таких цінних паперів, облігацій і боргових зобов'язань. Штрафні санкції за несвоєчасні платежі не вважаються відсотками для цілей статті [7].

Система усунення подвійного оподаткування доходів фізичних осіб передбачає поділ усіх активних доходів у міжнародних договорах про уникнення цього виду оподаткування на три великі групи. Першу групу становлять доходи, отримані від незалежної особистої діяльності. До неї належать доходи від надання професійних послуг, тобто незалежної наукової, літературної, мистецької, викладацької чи іншої діяльності. Друга група охоплює доходи, одержані від роботи за наймом. До неї належать заробітна плата, платня та інші подібні типи винагород. Третя група містить перелік особливих видів доходів, тобто прибутку відповідних категорій осіб, для яких міжнародними договорами встановлено особливі норми уникнення або зменшення подвійного оподаткування. Вона включає: а) гонорари директорів, доходи (у тому числі пенсії), виплачувані з державних фондів або фондів адміністративно-територіальних утворювань; б) пенсії, виплачувані з інших джерел; в) доходи працівників сфери мистецтв і спортсменів; г) винагороди, стипендії та інші платежі, отримувані викладачами, вченими, студентами, практикантами та ін. [8, с. 144].

Повністю вирішити проблему подвійного оподаткування можна тільки одним шляхом: вносити відповідні зміни до національного законодавства кожної держави. Укладення угод і (договорів, конвенцій) не може повною мірою забезпечити уникнення цього виду оподаткування, оскільки платники податків будуть все одно в окремих випадках стикатися з проблемою подвійного оподаткування.

Правове регулювання усунення подвійного оподаткування в рамках міжнародного права має певні недоліки, як-от: явний брак однозначності правових положень в укладених угодах і конвенціях про уникнення подвійного оподаткування, неточність формулювань окремих категорій (понять), а також прогалини щодо оподаткування низки доходів, що аж ніяк не сприяє усуненню подвійного оподаткування; різне співвідношення національного й міжнародного права в кожній

окремо взятій країні, невідповідність норм національного права нормам укладених міжнародних договорів, що перешкоджає усуненню подвійного оподаткування.

На підставі проведеного аналізу можемо стверджувати, що ключова мета укладення між державами угод про уникнення подвійного оподаткування полягає в тому, щоб визначити, якій з двох держав належить право оподаткування того чи іншого доходу. Сутність цього правового регулювання з метою протидії міжнародному подвійному оподаткуванню, яке охоплює інтереси двох договірних держав, можна проілюструвати на прикладі доходів, які, як правило, оподатковуються в країні джерела їх походження. Таке правове забезпечення оподаткування зазначених доходів має свої особливості, а саме: об'єкти оподаткування, як доходи від нерухомого майна, прибуток від підприємницької діяльності, гонорари артистів, спортсменів, пенсії, оподаткування державних службовців, студентів, викладачів, дослідників та ін. Оподаткування доходів від нерухомого майна і прибутку від підприємницької діяльності є наочним прикладом втілення принципу адекватності при оподаткуванні названих об'єктів.

Особливі умови оподаткування передбачаються саме в податкових угодах, приміром, у ст. 6 Конвенції між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи та капітал установлено, що резидент договірної держави, дохід якого від нерухомості, яка розташована в другій договірній державі, але підлягає оподаткуванню в цій державі, може за особистим вибором відповідно до положень внутрішнього законодавства останньої підрахувати податок із цього доходу в чистому вигляді, якщо б цей дохід належав до постійного представництва в цій другій державі. Будь-який такий вибір стає обов'язковим як на податковий рік, у якому було його здійснено, так і на всі наступні податкові роки, якщо його не буде скасовано відповідно до процедур внутрішнього законодавства договірної держави, на території якої знаходиться нерухоме майно [9].

На нашу думку, з метою усунення подвійного оподаткування до визначення постійного представництва додатково слід застосовувати правила, на підставі яких обчислюється прибуток постійного представництва або підприємства, яке здійснює торгівлю з іноземним учасником тієї самої групи підприємств. Спираючись на висловлені міркування, підкреслимо, що держави, укладаючи міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування, розподіляють між собою права на оподаткування певних видів доходів, які утворюються у зв'язку зі здійсненням діяльності їх резидентів. Адекватність такого правового регулювання запобігання міжнародному подвійному оподаткуванню полягає в тому, щоб визначити, якій із двох договірних держав належить право оподаткування того чи іншого доходу. Основна суть укладення угод про уникнення подвійного оподаткування полягає в забезпеченні фінансових інтересів договірних держав, в узгодженні цих інтересів у такий спосіб, щоб не ставити ці держави в дискримінаційне становище одну проти одної, а також у гарантуванні для них отримання справедливої частки доходу в бюджет, а для платників податків – у гарантуванні, що їх доходи (майно, капітал) не будуть оподатковуватися двічі, тричі й т. д. [10].

Висновки. Для удосконалення процедур механізму уникнення подвійного оподаткування в Україні пропонується закріпити порядок, за яким резиденти України зобов'язані декларувати доходи, отримані за кордоном, а на фіскальні органи покласти обов'язок зі здійснення перевірки відповідності задекларованих даних.

На рівні міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування передбачено розподіл доходів фізичних осіб на три групи. Першу групу охоплюють доходи, отримані від незалежної особистої діяльності, зокрема, доходи від надання професійних послуг – наукової, літературної, артистичної, викладацької чи іншої незалежної діяльності. Другу групу формують доходи, отримані від роботи за наймом, зокрема, заробітна плата та інші види винагород. До третьої групи належать специфічні види доходів, зокрема, доходи певних категорій осіб, для яких на міжнародному рівні передбачено особливості уникнення або зменшення подвійного оподаткування. Це, приміром: гонорари, доходи (включаючи пенсії), які сплачуються державними фондами або фондами адміністративно-територіальних одиниць чи пенсії недержавних фондів; доходи спортсменів та артистів; винагороди, стипендії та інші платежі, які отримують науковці, студенти, стажисти та ін.

Список використаних джерел

1. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права: в 6 т. Харьков: Легас. Право, 2005. Т. 3: Учение о налоге. 687 с.
2. Tax Avoidance. *Tax Monitor, KPMG Ireland.* 1998. November.
3. Application of Anti-Avoidance Rules in the Field of Taxation. ICC Commission on Taxation, 27 June 2000. Paris, 2000. P. 16–17.
4. Максак О. І. Правове регулювання уникнення подвійного оподаткування: дис. …канд.. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 193 с.
5. Семенюта В. В., Семенюта Л. О. Норми міжнародного права в оподаткуванні юридичних осіб. *Фінанси України.* 2009. № 11. С. 123–125.
6. Мусійчук І. М. Нерезиденти як суб'єкти податкових правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011.
7. Про ратифікацію Конвенції між Урядом України і Урядом Ісландської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи та капітал і Протоколу до неї: Закон України від 03 верес. 2008 р. № 357-VI. *Офіційний вісник України.* 2008. № 70. Ст. 2344.
8. Демянчук Ю. Г. Організаційно-правові засади уникнення міжнародного подвійного оподаткування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 213 с.
9. Конвенція між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи та капітал: підпис. 04 берез. 1994 р. *Офіційний вісник України*. 2003. № 37. Ст. 2018.
10. Вдовічена Л. І. Критерії правового регулювання як одного із напрямів діяльності держави у сфері уникнення подвійного оподаткування. *Підприємництво, господарство і право.* 2013. № 2 (206). С. 154–157.

References

1. Kucheriavenko H. P. Kurs nalohovoho prava: v 6 t. Xarkov: Lehas. Pravo, 2005. T. 3: Uchenye o nalohe. 687 s.
2. Tax Avoidance. *Tax Monitor, KPMG Ireland.* 1998. November.
3. Application of Anti-Avoidance Rules in the Field of Taxation. ICC Commission on Taxation, 27 June 2000. Paris, 2000. P. 16–17.
4. Maksak O. I. Pravove rehuliuvannia unyknennia podviinoho opodatkuvannia: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv, 2010. 193 s.
5. Semeniuta V. V., Semeniuta L. O. Normy mizhnarodnoho prava v opodatkuvanni yurydychnykh osib. *Finansy Ukrainy.* 2009. № 11. S. 123–125.
6. Musiichuk I. M. Pravovi zasoby borotby z unyknenniam vid mizhnarodnoho opodatkuvannia. *Pravo Ukrainy.* 2007. № 5. S. 162–164.
7. Pro ratyfikatsiiu Konventsii mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Islandskoi Respubliky pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta zapobihannia podatkovym ukhylenniam stosovno podatkiv na dokhody ta kapital i Protokolu do nei: Zakon Ukrainy vid 03 veres. 2008 r. № 357-VI. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2008. № 70. St. 2344.
8. Demianchuk Yu. H. Orhanizatsiino-pravovi zasady unyknennia mizhnarodnoho podviinoho opodatkuvannia v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv, 2011. 213 s.
9. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky pro unyknennia podviinoho opodatkuvannia ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen stosovno podatkiv na dokhody ta kapital: pidpys. 04 berez. 1994 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2003. № 37. St. 2018.
10. Vdovichena L. I. Kryterii pravovoho rehuliuvannia yak odnoho iz napriamiv diialnosti derzhavy u sferi unyknennia podviinoho opodatkuvannia. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2013. № 2 (206). S. 154–157.

Нікітін В. В. Удосконалення законодавства України для уникнення й усунення подвійного оподаткування

У статті здійснено комплексний аналіз теоретико-методологічних засад, нормативних основ удосконалення законодавства України для уникнення й усунення подвійного оподаткування. Для удосконалення процедур механізму уникнення подвійного оподаткування в Україні пропонується закріпити порядок, за яким резиденти України зобов'язані декларувати доходи, отримані за кордоном, а на фіскальні органи покласти обов'язок зі здійснення перевірки відповідності задекларованих даних.

З метою усунення подвійного оподаткування, до визначення постійного представництва додатково слід застосовувати правила, на підставі яких обчислюється прибуток постійного представництва або підприємства, яке здійснює торгівлю з іноземним учасником тієї ж самої групи підприємств.

На основі комплексного аналізу теоретико-правових засад, нормативних основ удосконалення законодавства України для уникнення й усунення подвійного оподаткування виявлено проблеми недосконалості нормативних актів та акцентовано на можливих варіантах удосконалення законодавства у визначеній сфері.

Ключові слова: уникнення подвійного оподаткування, усунення подвійного оподаткування, податкове звільнення, податковий кредит, податкові угоди, оподаткування доходів, подвійне оподаткування.

Nikitin V. V. Improving the legislation of Ukraine to avoid and eliminate double taxation

The author carried out a comprehensive analysis of the theoretical and methodological foundations, normative foundations of improving the legislation of Ukraine to avoid and eliminate double taxation. The formation of the principles of overcoming double taxation through the implementation of the provisions of the current tax legislation is connected with the influence on the behavior of the relevant persons – both powerful and obliged. The impact on tax relations by the norms of tax legislation is carried out by detailing the capabilities and forms of behavior of bodies representing the state and guaranteeing the implementation of its interests in the payment of taxes and fees. This happens by granting the right to such bodies to issue preliminary clarifications on the grounds for carrying out one or another tax transaction, applying fines to taxpayers in case they do not comply with the relevant recommendations.

In order to improve the procedures of the double taxation avoidance mechanism in Ukraine, it is proposed to establish the procedure according to which residents of Ukraine are obliged to declare income received abroad, and to impose on fiscal authorities the obligation to check the compliance of the declared data. For the introduction of such a procedure, we offer the norms of Article 13.5. 13 of the Tax Code of Ukraine shall be amended as follows: «13.5. Residents of Ukraine are required to declare income received abroad by submitting an appropriate application to the tax authorities. Otherwise, the specified entities will be held liable for the unreliability of the information provided in the declarations in accordance with the current legislation of Ukraine. The authorities of the State Tax Service of Ukraine conduct a check of compliance of the information provided by the taxpayer with specific factual data and a certain international agreement, as well as the fact that the relevant tax amounts have been credited to the budget.»

In order to eliminate double taxation, the rules on the basis of which the profit of a permanent establishment or an enterprise that carries out trade with a foreign participant of the same group of enterprises should be additionally applied to the definition of a permanent establishment.

On the basis of a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations, normative foundations of improving the legislation of Ukraine to avoid and eliminate double taxation, problems of imperfection of regulatory acts were identified and possible options for improving the legislation in the specified area were emphasized.

Key words: avoidance of double taxation, elimination of double taxation, tax exemption, tax credit, tax agreements, income taxation, double taxation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-54-59

УДК 347.452;355/359

Станіслав Дмитрович Гусарєв,
перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8568-3362

Ольга Олексіївна Старицька,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-5237-5889

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Особливістю споживчих відносин є те, що вони притаманні будь-якому періоду існування суспільства, незважаючи на дію зовнішніх факторів його розвитку. Не стала винятком для українського соціуму й ситуація з введенням воєнного стану, зумовленого збройною агресією РФ на початку 2022 року, що суттєво вплинуло не тільки на функціонування споживчих відносин, а й на стан життєдіяльності всього суспільства у всіх формах і сферах його прояву. Поряд з цим цілий ряд потреб та інтересів людини продовжують мати місце, незважаючи на труднощі їх втілення, на відкладені на невизначений період можливості реалізації тощо.

Справа в тому, що, попри наявність фізичної загрози життю і здоров'ю людини, поряд існують не менш важливі потреби людини, однією із яких є потреба у харчуванні, що і слугує підґрунтям для розвитку споживчих відносин. З плином часу і поступовою деокупацією суспільство повертається до попереднього способу життя, що зумовлено не тільки необхідністю задоволення власних потреб шляхом купівлі певної продукції, а й її виробленням, отриманням послуг. Значно легшою є ситуація у тих регіонах, що майже не постраждали від російської навали, або у тих, що були деокуповані Збройними Силами України на ранніх стадіях агресії. Цілком нормальним є бажання людей повернутися до попереднього способу життя, а отже, після задоволення фізичних потреб завжди настає питання і щодо відновлення своїх юридичних прав, а згодом і системи їх правового захисту. Саме тому питання захисту прав споживачів, особливо у воєнний період, дедалі частіше стає актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи тематику дослідження, його практичну спрямованість і зумовленість існування у специфічний політико-правовий період війни, джерельним підґрунтям для проведення наукової роботи стали нормативні акти органів державної влади, довідкові та звітні матеріали.

Мета статті. Метою запропонованої до наукового осмислення статті є аналіз сучасного стану сфери захисту прав споживачів у період дії воєнного стану в Україні.

Методологія дослідження. Задля отримання достовірних результатів, що відображають реальний стан справ щодо особливостей захисту прав споживачів України в період дії воєнного стану, доцільним є використання низки методів, а саме: конкретно-соціологічного для відображення практичної ситуації захисту прав споживачів, статистичного – для аналізу наявних практичних даних, формально-юридичного – використання якого дало змогу з'ясувати законодавчі положення щодо окресленого питання, синтезу, застосування якого надало можливість формування комплексного уявлення про специфіку сучасного правового стану захисту прав споживачів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перед тим як перейти до розгляду деяких аспектів означеного нами питання, згадаємо, кого варто розуміти під самим поняттям споживача і які його права та обов'язки.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Права та обов'язки споживача також регламентовані у цьому ж законі, а саме у ст. 4, де зазначено, що споживачі під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо отримання (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при використанні продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на:

1) захист своїх прав державою;

2) належну якість продукції та обслуговування;

3) безпеку продукції;

4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця) відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;

4[1]) обслуговування державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;

5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;

6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;

7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Водночас споживачі, окрім прав, мають і відповідні обов'язки. А саме, споживачі зобов'язані:

1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;

2) в разі необхідності роз'яснення умов і правил використання товару – до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;

3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням і дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару – застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил у документації – дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Так само у цьому ж законодавчому акті зазначено, що захист прав споживачів здійснюють центральний орган виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту прав споживачів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, місцеві державні адміністрації, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування згідно із законом, а також суди [1]. Таким ЦОВВ є Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба). Відповідно у територіальних органах цієї служби та в місцевих держадміністраціях створені та функціонують консультаційно-інформаційні служби «гаряча лінія», куди споживачі можуть звернутись для одержання інформації та допомоги в захисті своїх прав.

І якщо питання про реалізацію своїх прав та обов'язків, як споживача, а також можливості їх захисту з боку держави в мирний час є нормативно вирішеними й апробованими, то в період воєнного стану виникають певні проблеми. Справа у тому, що згідно з п. 1 постанови Кабінету Міністрів України «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану» від 13 березня 2022 року № 303 проведення планових і позапланових заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду на період воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», припинено.

Тобто ситуація склалася так, що ані Держпродспоживслужба, ані її відділення на місцях не мають можливості проводити позапланові заходи державного нагляду (контролю) за зверненнями споживачів, права яких були порушені суб'єктами господарювання [7; 8]. Однак у тій же постанові

передбачено, що за наявності загрози, що має негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини, захист навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави, а також для виконання міжнародних зобов'язань України протягом періоду воєнного стану, дозволити здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) на підставі рішень центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у відповідних сферах.

Протягом періоду воєнного стану планові та позапланові заходи державного нагляду (контролю) за дотриманням суб'єктами господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, законодавства у відповідних сферах і ліцензійних умов, здійснюються за рішенням Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, за наявності загрози, що має значний негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини, захист навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави [3].

Попри ситуацію, що склалася, і з урахуванням того, що захист прав споживачів передбачено у Конституції України, представники Держпродспоживслужби зосередили свою увагу на альтернативних методах вирішення споживчих спорів [8]. Так, регіональні відділення головних управлінь Держпродспоживслужби під час розгляду звернень, з метою забезпечення, в умовах воєнного стану, прав громадян як споживачів, направляють відповідні листи на адреси суб'єктів господарювання з вимогою щодо надання інформації (пояснень) та вжиття заходів з усунення можливих порушень, що визначені у зверненнях [7].

Окрім того, такі управління на своїх офіційних сайтах інформують про інші доступні способи захисту. Наприклад, у випадку порушення прав споживача та виявлення факту порушення таких прав необхідно звернутися до продавця (виробника товару), виконавця робіт чи надавача послуг із письмовою заявою (претензією) про поновлення свого права. До письмової претензії варто додати копії документів, що підтверджують правомірність такої вимоги (розрахунковий документ, гарантія тощо). У випадку, коли продавець чи надавач послуг відмовляється виконувати законі вимоги, слід звертатися до адміністратора магазину, а у випадку виникнення конфліктної ситуації – фіксувати її на телефон, що в подальшому допоможе захистити свої права в суді.

Окрім Держпродспоживслужби, у нашій державі наявні й інші органи, до яких варто звернутися у випадку конкретного правопорушення. Наприклад, якщо продавець (виробник, надавач послуг) нехтує вимогами щодо усунення недоліку, то в період воєнного стану споживач із усіма зібраними документами може звернутися виключно до суду (при цьому, як і під час мирної ситуації, він звільняється від сплати судового збору).

Якщо продавець не використовує касовий апарат, то споживач може скаржитися до Державної податкової служби, яка сьогодні, попри запровадження воєнного стану, може проводити перевірки й накладати штрафи на суб'єктів господарювання.

Для повідомлення про маркування товару іноземною мовою, а не державною, як того вимагає законодавство, існує ще одна інстанція – Уповноважений із захисту державної мови.

Порушення у сфері фінансових послуг оскаржують до Національного банку України, а саме до Управління захисту прав споживачів фінансових послуг [10]. При цьому позитивним аспектом захисту прав споживачів цими інституціями є можливість електронного подання звернення, що значно пришвидшує розгляд самої скарги із відповідними документами та забезпечує особі належний рівень безпеки у такий складний для нашої держави час.

Незважаючи на те, що наче альтернативні способи вирішення споживачем питання щодо захисту своїх прав у воєнний період все ж таки є, фактичні обставини доводять складність їх реалізації, оскільки зумовлені багатьма факторами. Зокрема, серед них можна назвати такі:

Проблеми встановлення адреси для звернення до продавця (виконавця, надавача послуг):

– закриті реєстри (Opendatabot працює, однак не завжди доступна повна адреса);

– юридична адреса може бути на тимчасово окупованій території, що зумовлює необхідність додаткового відстеження соціальних мереж, електронної пошти, месенджерів;

– особа продавця (виконавця, надавача послуг) не є суб'єктом господарювання (не підпадає під дію Закону України «Про захист прав споживачів»).

Проблеми у спілкуванні з суб'єктом господарювання:

– посилання на форс-мажорні обставини чи непереборну силу (війну);

– заповнення квитанцій (не завжди видають у силу воєнного стану);

– не беруть заяву від споживача (навіть надіслану поштою);

– діагностика замість експертизи (за заявою повернуть кошти; де здебільшого за таку діагностику просять додатково заплатити гроші);

– «гарячі лінії» (неможливо зафіксувати звернення);

– відсутність розрахункових документів (квитанцій, товарних чеків, накладних тощо);

– порушується право на вибір споживача (за місцем купівлі товару, виробникові або підприємству, що задовольняє ці вимоги за місцезнаходженням споживача).

Проблеми подання заяви до контролюючих державних органів:

– мораторій;

– відсутня точна назва суб'єкта господарювання;

– відсутність доказів правовідносин (звернення до суб'єкта господарювання, передчасність звернення);

– строки проведення перевірок;

– непередбачуваність ситуації;

– юридична адреса суб'єкта господарювання на непідконтрольній території;

– висновок експертизи не завжди на користь споживача.

Що ж до питання проблематики судового захисту прав споживачів (який здається більш дієвим, хоча і тривалішим у часі), то варто врахувати, що споживач має право обирати підсудність, при цьому необхідно врахувати змінену підсудність тимчасово окупованих територій у зв'язку із воєнним станом. Однак, як свідчить практика, і такі ситуації не позбавлені недоліків, зокрема, таких:

– *компенсація за моральну шкоду,* що повинна відбуватись у будь-якому випадку спричинення шкоди, оскільки право на відшкодування виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм (справа № 216/3521/16-ц від 01.09.2020). Проблема – наявність договору, згідно з яким така компенсація не передбачена;

– *неналежний відповідач.* Наприклад, сучасні інтернет-платформи (АЛЛО, Розетка, Пром.юа тощо), де представлені товари різних продавців, що ускладнює отримання достовірних даних;

– *експертиза та експертний висновок.* Споживач має право на перевірку якості, безпеки, комплектності, міри, ваги та ціни продукції, що придбавається (замовляється), демонстрацію безпечного та правильного її використання. На вимогу споживача продавець (виконавець) зобов'язаний надати йому контрольно-вимірювальні прилади, документи про якість, безпеку, ціну відповідної продукції. У разі коли відбулася втрата продукцією своїх споживчих якостей, але ще діє гарантійний строк, необхідно визначити причини такої втрати якості, продавець (виконавець, виробник) зобов'язаний протягом трьох днів з дня одержання від споживача письмової згоди організувати проведення експертизи такої продукції. Експертиза проводиться за рахунок продавця (виконавця, виробника). Якщо у висновках експертизи буде доведено, що недоліки виникли після передачі продукції споживачеві внаслідок порушення ним встановлених правил використання, зберігання чи транспортування або дій третіх осіб, вимоги споживача не підлягають задоволенню, а споживач зобов'язаний відшкодувати продавцю (виконавцю, підприємству, що виконує його функції) витрати на проведення експертизи. Споживач, продавець (виконавець, виробник) мають право на оскарження висновків експертизи в судовому порядку. При цьому варто врахувати, що в такому висновку експерта має бути зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок;

– *докази.* Як свідчить практика, суддя, перед тим як розпочати безпосередньо процес розгляду справи по суті, дізнається, чи були попередньо спроби врегулювати спір у позасудовому порядку. Саме тут будуть у пригоді копії попередньо надісланих претензій, квитанції із пошти тощо. Також безпосередньо в самому процесі розгляду справи – докази (очевидці, свідки, запис з відеокамер, електронне листування, накладні на купівлю продукції або робіт, договір тощо) [9].

Окремо хотілося б наголосити на такому аспекті, як фінансовий захист прав споживачів, оскільки за будь-який товар, роботи чи послуги здійснюється відповідний грошовий розрахунок, і не завжди він можливий у готівковій формі. Загальновідомо, що в Україні функціонує

як готівковий, так і безготівковий розрахунок, де останній, у силу воєнних обставин, зазнав певних змін.

8 березня 2022 року Правління Національного банку України прийняло постанову «Про використання банками хмарних послуг в умовах воєнного стану в Україні» № 42, зі змісту якої випливає, що банки отримують можливість надавати фінансові послуги та здійснювати фінансові операції із застосуванням електронних платіжних засобів (платіжних карток, застосовуючи хмарні сервіси, що надаються з використанням обладнання, яке розміщене на території Великої Британії, Канади, США), таким чином сприяючи не тільки можливості здійснення розрахунків, а й захисту персональних даних [5].

Так само доволі актуальним питанням під час воєнного стану є сплата за комунальні послуги, а відповідно і їх отримання. Відповідно до постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 12 вересня 2022 року, справа № 361/5632/21, повідомлення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, опублікованого на офіційному сайті НКРЕКП, з 24 лютого 2022 року, постанови Кабінету Міністрів України від 5 березня 2022 року № 206 до припинення чи скасування воєнного стану в Україні, забороняється:

– нарахування та стягнення неустойки (штрафів, пені), інфляційних нарахувань, процентів річних, нарахованих на заборгованість, утворену за несвоєчасне та/або неповне внесення населенням плати за житлово-комунальні послуги;

– припинення / зупинення надання житлово-комунальних послуг населенню у разі їх неоплати або оплати не в повному обсязі [2; 4].

Якщо звертатися до статистичних даних, то упродовж 2022 року Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та її територіальні органи розглянули 850 запитів на отримання публічної інформації. Із них до територіальних органів Держпродспоживслужби надійшло – 529 запитів.

До Держпродспоживслужби надійшов – 321 запит, а саме:

– поштою – 41 (13 %);

– електронною поштою – 280 (87 %).

За категоріями запитувачів запити надійшли від:

– фізичних осіб – 189 (59 %),

– юридичних осіб – 120 (37 %),

– засобів масової інформації – 12 (4 %).

За відповідними запитами, що надійшли до Служби, було надано інформаційні дані з таких питань:

– правової інформації;

– ветеринарно-санітарних вимог;

– стану довкілля (екологічна інформація);

– впливу товару (роботи, послуги) на життя та здоров'я людини;

– використання бюджетних коштів;

– реєстрації сільськогосподарської техніки;

– якості харчових продуктів;

– захисту рослин та фітосанітарії.

Найбільша кількість запитів на отримання публічної інформації стосується екології та забруднення навколишнього природного середовища, безпечності харчових продуктів та ветеринарної медицини, надання копій документів щодо безпечності харчових продуктів та ветеринарної медицини [6].

Висновки. Таким чином, цілком логічним видається висновок, що, незважаючи на воєнну ситуацію та деякі обмеження в питанні реалізації та захисту своїх споживчих прав, в Україні наявні альтернативні способи вирішення цього питання (судовий спосіб, звернення до різних державних органів – Нацбанк, ДПС, Омбудсмен із державної мови). Однак ситуація складалася так, що навіть у такі способи не завжди можна розраховувати на належне вирішення проблеми в силу наявності певних перешкод (неможливість встановлення адреси суб'єкта господарювання, відсутність зв'язку із ним, неналежне проведення експертизи тощо). Як один із способів, що дасть змогу по-

терпілому споживачеві захистити свої права – це правильна та своєчасна фіксація порушення з відповідною конкретизацією негативних наслідків для потерпілої сторони та належною фіксацією доказової бази.

Список використаних джерел

1. Про захист прав споживачів: Закон України від 2 травня 1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (дата звернення: 07.03.2023)
2. Деякі питання оплати житлово-комунальних послуг у період воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 5 березня 2022 р. № 206. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-oplati-zhitlovo-komunalnih-poslug-v-period-voyennogo-stanu-206 (дата звернення: 07.03.2023)
3. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/303-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 07.03.2023)
4. Постанова Верховного Суду. Касаційний цивільний суд від 12.09.2022 № 361/5632/21. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/ 106190962?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (дата звернення: 07.03.2023)
5. Постанова Правління Національного банку України «Про використання банками хмарних послуг в умовах воєнного стану в Україні» від 08 березня 2022 року № 42. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_08032022_42 (дата звернення: 07.03.2023)
6. Звіт про надходження запитів на отримання публічної інформації протягом 2022 року. URL: https://dpss.gov.ua/publichnainformaciya/zviti (дата звернення: 07.03.2023)
7. Захист прав споживачів в умовах воєнного стану. URL: https://odesa.consumer.gov.ua/uk/1390-zakhist-prav-spozhivachiv-v-umovakh-voennogo-stanu (дата звернення: 07.03.2023)
8. Захист прав споживачів в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. URL: http://oblvet.org.ua/novini/zahist-prav-spojivachiv-v-umovah-di-pravovogo-rejimu-voennogo-stanu-v-ukrani/ (дата звернення: 07.03.2023)
9. Проблемні аспекти захисту прав споживачів в умовах воєнного стану (26 вересня 2022). URL: https://pravokator.club/news/problemni-aspekty-zahystu-prav-spozhyvachiv-v-umovah-voyennogo-stanu/ (дата звернення: 07.03.2023)
10. Чи захищені права споживача в умовах воєнного стану (публікація 16.01.2023). URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/chy-zahyshheni-prava-spozhyvacha-v-umovah-voyennogo-stanu/ (дата звернення: 07.03.2023)

References

1. Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 2 travnia 1991 roku № 1023-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR,* 1991, № 30, st. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (data zvernennia: 07.03.2023)
2. Deiaki pytannia oplaty zhytlovo-komunalnykh posluh v period voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 5 bereznia 2022 r. № 206. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-oplati-zhitlovo-komunalnih-poslug-v-period-voyennogo-stanu-206 (data zvernennia: 07.03.2023)
3. Pro prypynennia zakhodiv derzhavnoho nahliadu (kontroliu) i derzhavnoho rynkovoho nahliadu v umovakh voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 bereznia 2022 r. № 303. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/303-2022-%D0%BF#Text (data zvernennia: 07.03.2023)
4. Postanova Verkhovnoho Sudu. Kasatsiinyi tsyvilnyi sud vid 12.09.2022 № 361/5632/21. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/ 106190962?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03 (data zvernennia: 07.03.2023)
5. Postanova Pravlinnia Natsionalnoho banku Ukrainy «Pro vykorystannia bankamy khmarnykh posluh v umovakh voiennoho stanu v Ukraini» vid 08 bereznia 2022 roku № 42. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_08032022_42 (data zvernennia: 07.03.2023)
6. Zvit pro nadkhodzhennia zapytiv na otrymannia publichnoi informatsii protiahom 2022 roku. URL: https://dpss.gov.ua/publichnainformaciya/zviti (data zvernennia: 07.03.2023)
7. Zakhyst prav spozhyvachiv v umovakh voiennoho stanu. URL: https://odesa.consumer.gov.ua/uk/1390-zakhist-prav-spozhivachiv-v-umovakh-voennogo-stanu (data zvernennia: 07.03.2023)
8. Zakhyst prav spozhyvachiv v umovakh dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini. URL: http://oblvet.org.ua/novini/zahist-prav-spojivachiv-v-umovah-di-pravovogo-rejimu-voennogo-stanu-v-ukrani/ (data zvernennia: 07.03.2023)

9. Problemni aspekty zakhystu prav spozhyvachiv v umovakh voiennoho stanu (26 veresnia 2022). URL: https://pravokator.club/news/problemni-aspekty-zahystu-prav-spozhyvachiv-v-umovah-voyennogo-stanu/ (data zvernennia: 07.03.2023)
10. Chy zakhyshcheni prava spozhyvacha v umovakh voiennoho stanu (publikatsiia 16.01.2023). URL: https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/chy-zahyshheni-prava-spozhyvacha-v-umovah-voyennogo-stanu/ (data zvernennia: 07.03.2023)

Гусарєв С. Д., Старицька О. О. До питання про захист прав споживачів в Україні під час воєнного стану

У статті автори проаналізували сучасний практичний стан захисту прав споживачів в Україні у період дії воєнного стану. Акцентовано увагу на тому, що, незважаючи на особливий період, у споживачів наявні ті самі права і обов'язки, що й у мирний час. У зв'язку з запровадженням після 24 лютого 2022 року обмежувального законодавства Держпродспоживслужба частково позбавлена своїх прямих функціональних обов'язків, однак надає консультації щодо альтернативних шляхів захисту прав споживачів, де основними є суди, Національний банк України, Державна податкова служба, Уповноважений із захисту державної мови. Окремо наголошено, що, враховуючи фактичні обставини, використання альтернативних способів вирішення питання щодо захисту та компенсацій не завжди є можливим у силу наявності різних перешкод (відсутність зв'язку із суб'єктом господарювання, неможливість встановлення його фактичної адреси, неналежне проведення експертизи тощо). Також наведено статистичні дані щодо кількості розглянутих запитів на отримання публічної інформації сфери захисту прав споживачів.

Ключові слова: споживач, захист прав споживачів, воєнний стан, державний нагляд, контроль, альтернативні способи вирішення питань, Держпродспоживслужба, статистичні дані, фактори ускладненості захисту.

Husariev S. D., Starytska O. O. On the issue of consumers' rights protection in Ukraine during the period of military situation

In this article, the authors analyzes the current practical condition of consumer rights protection in Ukraine during the period of military situation, because one of the peculiarities of consumer relations is that they are inherent in any period of society's existence, despite the influence of external factors of its development. The purpose of the article proposed for scientific comprehension is to analyze the current practical status of consumer rights protection during military situation in Ukraine. In order to obtain reliable results reflecting the real status of affairs regarding the peculiarities of consumer protection in Ukraine during military situation, it is advisable to use a number of methods, namely: specific sociological method to reflect the practical situation of consumer rights protection, statistical method to analyze the available practical data, formal legal method to clarify the legislative provisions on the issue in question, and synthesis method, which provided a comprehensive view of the specifics of the current legal status of consumer rights protection in Ukraine. It is emphasized that despite the special period, consumers have the same rights and obligations as in peacetime. Due to the introduction of restrictive legislation after February 24, 2022, the State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection is partially deprived of its direct functional responsibilities, but provides advice on alternative ways to protect consumer rights, where the main actors are the courts, the National Bank of Ukraine, the State Tax Service, and the Commissioner for the Protection of the State Language. It is also emphasized that, given the actual circumstances, the use of alternative ways to resolve the issue of protection and compensation is not always possible due to various obstacles (lack of communication with the business entity, inability to establish its actual address, improper examination, etc.). It also provides statistical data (850 requests have been processed) on the number of requests for public information in the area of consumer protection. The largest number of requests for public information were relate to ecology and environmental pollution, food safety and veterinary medicine, and providing copies of documents on food safety and veterinary medicine. At the end of the scientific article, the authors presented the relevant conclusions about practical condition of consumer rights protection in Ukraine during the period of military situation.

Key words: consumer, protection of consumer rights, military situation, state supervision, control, alternative ways of issues solving, State Production and Consumer Service, statistical data, factors of complexity of protection.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-60-66

УДК 340.114:338:64.011.22(4)

M. Michalak[1]
is an assistant professor in EU Law
Department at the University of Gdańsk
ORCID: 0000-0001-6971-1992,
O. Śniadach[2],
is an assistant professor in EU Law
Department at the University of Gdańsk
ORCID: 0000-0003-1707-4535

THE OBLIGATION TO ACCEPT AQUIS COMMUNAUTAIRE: SOME THOUGHTS ON UKRAINE'S ACCESSION TO THE EU AND VALUE OF THE RULE OF LAW

Introduction. The issue of Ukraine's accession to the European Union has taken on new importance in the wake of Russia's unlawful and unjustified aggression against Ukraine in February 2022. This new situational context has highlighted the need for a comprehensive examination of the complexities involved in Ukraine's accession to the EU, prompting numerous scholarly studies on this multifaceted issue[3]. Our study aims to contribute to this body of knowledge, offering insights into specific challenges and considerations related to Ukraine's future EU membership.

Titled "The Obligation to Accept Aquis Communautaire: Some Thoughts on Ukraine's Accession to the EU and value of the rule of law " our article delves into the issue of aligning Ukrainian legislation with the standards of the EU's legal framework. This task, in and of itself, poses a significant challenge due to the unique circumstances faced currently by Ukraine as a country. In our reflections, we have chosen to focus on the issue of the rule of law. The centrality of the rule of law is gaining critical importance in the current discourse, especially in light of growing concerns within the European Union about the current member states' compliance with this fundamental principle[4].

The rule of law stands as a cornerstone of the European Union, serving as one of its core values upon which the community is built. The enduring strength and growth of the EU hinge upon the shared commitment to certain values by its member states. It is therefore crucial for aspiring countries to comprehend the significance of these values and exhibit determination to develop and defend them, as outlined in Article 2 of the Treaty on European Union. Consequently, countries seeking to join the EU must demonstrate their compliance with and dedication to upholding the EU values and among them the rule of law.

To ensure a comprehensive exploration of the topic at hand, our article will be structured into two sections. We believe that an understanding of the intricate matter concerning the rule of law in the context of a new state's accession to the EU necessitates providing a broader contextual backdrop encompassing the membership conditions stipulated in the treaties. By outlining this broader perspective, we aim to

[1] Dr. Marcin Michalak is an assistant professor in EU Law Department at the University of Gdańsk l
[2] Dr. Olga Śniadach is an assistant professor in EU Law Department at the University of Gdańsk, l
[3] In this regard, see e.g.: D. Kochenov, R. Janse, *Admitting Ukraine to the EU: Article 49 TEU is the 'Special Procedure'*, „EU Law Live", March 30, 2022; P. Van Elsuwege, G. Van der Loo, *The EU-Ukraine Association Agreement as a Stepping-stone towards EU Membership?*, „EU Law Live", 28 March 2022; W. Kirsch, *The distribution of power within the EU: perspectives on a Ukrainian accession and a Turkish accession* „Int. Econ. Econ. Policy"(2022) 19, pp. 401–409; Roman Petrov, 'The Impact of the Russian Invasion of Ukraine on Its Accession to the EU' Max Planck Law Perspectives (27 January 2023), https://law.mpg.de/perspectives/the-impact-of-the-russian-invasion-of-ukraine-on-its-accession-to-the-eu/, (accessed on 21.07.2023).
[4] In this regard, see e.g.: L. Pech, K. L. Scheppele, 'Illiberalism Within: Rule of Law Backsliding in the EU', 19 *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* (2017) p. 3; T. Konstadinides, *The Rule of Law in the European Union. The Internal Dimension* (Hart Publishing 2017); T.T. Koncewicz, *Understanding the Politics of Resentment. Of The Principles, Institutions, Counter-Strategies and ... the Habits of Heart*, 26 'Indiana Journal of Global Legal Studies' (2019) p. 501.

effectively contextualize the subsequent examination of the rule of law, offering readers a comprehensive view of the subject matter.

The initial section of our article will address the fundamental aspects of the accession process of a new country to the European Union. Firstly, we will provide a general overview of the criteria and conditions under which a country can become a member of the EU. Subsequently, we will succinctly outline the procedural aspects involved in the application process as outlined in the relevant treaties. Moreover, we will delve into the concept of immediate and full adoption, elucidating its significance, while also exploring the associated transitional measures that hold particular relevance for the aspiring member state.

In the subsequent section, our attention will be directed toward the specific requirements that Ukraine needs to fulfill regarding the rule of law. Primarily, we will emphasize the challenges identified in the Commission's Opinion on Ukraine's application for EU membership, assessing how they correspond to the rule of law issues that have emerged within the Union itself in recent years. By examining this juxtaposition, we aim to shed light on the compatibility of Ukraine's rule of law framework with the EU's standards and provide an insightful analysis of the subject matter. Following the direction set by the opinion we will explore the necessary reforms and adjustments required to align Ukrainian legislation with EU standards, emphasizing in particular the effective functioning of the independent and impartial judicial institutions.

By shedding light on these challenges, our study aims to contribute to the ongoing discourse on Ukraine's accession to the EU, providing insights into the complex interplay between legal harmonization, democratic governance, and the rule of law. Through the examination of these issues, we hope to foster a deeper understanding of the road ahead for Ukraine as it endeavors to fulfill the requirements for EU membership and contribute to the shared values and aspirations of the European community.

I. Accession process of a new country to the European Union

1. Who can join the club- material conditions. The legal basis for the admission of a new Member State to the European Union is Art. 49 TEU, which indicates the material and formal conditions for applying for membership. It states that any European country can apply for membership (including any country with some, even minimal territory on the European continent). Above all, such a state must respect the common values on which the Union is based, such as respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, and respect for human rights. In addition to the treaty criteria, a state must, as a potential member, fulfill the so-called Copenhagen criteria.

The Copenhagen European Council set out certain criteria in 1993 which were later reinforced by the Madrid European Council in 1995. These criteria are primarily concerned with ensuring the stability of institutions that uphold democracy, the rule of law, and human rights while also respecting and safeguarding minorities. Additionally, countries must have a functional market economy that can meet the demands of the internal market and be prepared to adopt the entire *acquis communautaire* (AC). According to the EU's term glossary: The acquis is the body of common rights and obligations that is binding on all the EU member states[5]. It is constantly evolving and comprises the content: principles and political objectives of the Treaties; legislation adopted under the Treaties and the case law of the Court of Justice; declarations and resolutions adopted by the Union; instruments under the Common Foreign and Security Policy International agreements concluded by the Union and those entered into by the member states among themselves within the sphere of the Union's activities. The term occurs in almost all documents relating to the enlargement of the Union, and the phrase *acquis communautaire* remains untranslated even in English language versions of documents. This concept has received its official– confirmation, as the Maastricht Treaty placed it at the very core of Union primary law and is present in official texts and academic writing.[6]

2. The application procedure. The application procedure starts when a candidate country applies to the Council, after informing the European and national parliaments. Practice shows that such a request is submitted after receiving a political impulse from the European Council, which indicates the Union's

[5] https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/acquis_en

[6] Christine Delcourt, *The Acquis Communautaire: Has the Concept Had Its Day*, "Common Market Law Review" 2001, vol 38, Issue 4, pp. 829-870.

readiness to expand. Before making a decision, the Union Council requests for the European Commission to prepare an opinion, commonly known as an avis. The Council, after receiving the opinion, decides unanimously on the opening of accession negotiations. In practice, negotiations are conducted by representatives of the Commission, acting under the authority of the Council on the one hand and a representative of the Member State on the other. The purpose of the working negotiations is to come to a common position to be presented to the representatives of the states for approval.

In the first stage of negotiations a review of the law- called screening- is carried out. It aims to verify in which areas EU law and national law coincide and in which they do not. Only after determining the area of interest for the negotiations, the actual negotiations are started to prepare a common position to be presented to the Council. The final step in the process is the preparation of the accession treaty, which is an international agreement between the Member States and the applicant country. Such an agreement is subject to ratification in all Member States by their constitutional requirements. The European Union has gone through seven rounds of enlargement to date. These include the years 1973 (when Denmark, Ireland, and the United Kingdom joined), 1981 (Greece), 1986 (Spain and Portugal), 1995 (Austria, Finland, and Sweden), 2004 (Cyprus, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Malta, Poland, Slovakia, and Slovenia), 2007 (Bulgaria and Romania), and 2013 (Croatia).

Each year the Commission adopts its enlargement package, an essential set of documents that comprehensively detail the Commission's position on EU enlargement. One of the crucial documents included in the package is the communication on enlargement, which provides an in-depth analysis of the current state of the candidate countries and potential candidates, as well as plans for enlargement. Furthermore, the package comprises reports that meticulously evaluate the progress made by each country towards enlargement, offering a thorough yearly assessment. In 2020 European Commission proposed in the context of Western Balkans enlargement the new approach to the accession process. The EC has underlined that is the need to:' build more trust among all stakeholders and to enhance the accession process and make it more effective"[7].In the year 2022, presenting an enlargement package[8], Commissioner for Neighbourhood and Enlargement, Olivér Várhelyi, said: "The enlargement policy of the European Union is a geostrategic investment in our European continent's peace, stability, security, and socio-economic growth[9]. The war in Ukraine has started the discussion on speeding up the European integration of the Western Balkans but it also opens a new approach to the accession process.

3. The principle of immediate and full adoption -Immediate Effect of Community Law in the New Member States. The fundamental principle that "governs" the Accession Treaty is the principle of the immediate effect of Community Law, which means that the acceding country must adopt the entire EU acquis. AC comprises the EC's objectives, substantive rules, policies, and, in particular, the primary and secondary legislation and case law – all of which form part of the legal order of the European Union (EU). This includes all the treaties, regulations, and directives passed by the European institutions, as well as judgments laid down by the European Court of Justice The acquis is dynamic, constantly developing as the Community evolves. The term is most often used in connection with preparations by candidate countries to join the Union. They must adopt, implement and enforce all the acquis to be allowed to join the EU. As well as changing national laws, this often means setting up or changing the necessary administrative or judicial bodies.

The principle of immediate effect of community law in the new Member States has a dual role in the accession process. Firstly, it establishes the starting point for negotiations. The negotiations are confined to the establishment of derogations rather than the negotiation of existing rules. Secondly, this principle follows the rule that the consequence of accession, in the absence of an explicit derogation in the accession treaty, is acceptance of the system as accepted by the existing Member States.[10] This principle has various legal implications. Its adoption means fully accepting all present and potential rights and

[7] Communication of the Commission, Enhancing the accession process - A credible EU perspective for the Western Balkans, Brussels, 5.2.2020 COM(2020) 57 final.

[8] COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS, 2022 Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 12.10.2022 COM(2022) 528 final

[9] European Commission press relese, 2022 Enlargement package (europa.eu)

[10] S.L.Kaleda, *Przyjęcia prawa wspólnotowego przez nowe państwo członkowskie, zagadnienia przejściowe oraz międzyczasowe*, Warszawa 2003, p.77.

obligations under the Union system. It also means that the state cannot question existing political and legal arrangements, and the Union retains its legal identity. As Kaleda[11] explains, joining the EU grants a state all the same rights and obligations as the previous parties to it. This is in fact, a legal fiction where the state is assumed to have been part of the organization from the beginning, despite not participating in previous arrangements. EU law automatically applies in the new state, and the accession treaty only establishes exceptions to this principle.

Accession treaties provide for exceptions to the principle of immediate effect of community law, either in the form of permanent derogations or temporary derogations. Such derogations must not undermine the Union's identity, and must not introduce changes to established Union policies. Transitional measures, as the name suggests, constitute a postponement of the application of the principle of immediate and full adoption in certain well-defined areas. This means that during the transitional periods, an increased role of national law is allowed. Temporary derogations are typical of the adoption of new regulations as a result of accession, while permanent derogations are related to the difficulty of accepting a certain part of the acquis. Temporary derogations simply postpone the application of a standard, whereas permanent derogations change the scope of the application of a standard[12]. The principle of immediate adoption is based on the principle of equality - the same rules apply to all members of the Community, any derogation distorts this equality. Therefore, derogations established upon accession must not undermine the identity of the Union and must not introduce permanent changes to existing regulations.

Transitional measures are always limited in time, by setting specific deadlines, and are accompanied by a plan setting out the next steps in the implementation of EU law. Permanent derogations are allowed but under very restrictive conditions. Firstly, no permanent changes to primary law can be made in the Accession Treaty, the inclusion of derogations in primary law requires a compromise to be reached between all Member States, and therefore depends very much on political considerations and is very difficult to achieve and can set a dangerous precedent for the future. In the case of secondary law, permanent derogations are possible and usually take the form of technical adaptations, for example as lists of exceptions provided for in directives. Permanent derogations may also be introduced due to specific features of the economy of an acceding state or due to certain traditions, or practices of an acceding state, as long as they do not concern matters fundamental to Union law and their introduction will not disturb the functioning of the common market. The purpose of these measures is to facilitate the adaptation of new countries to the rules in force in the EU (an example of the use of this instrument was, for example, the introduction of a transitional period for the purchase of land in Poland after accession to the EU or the temporary closure of some labor markets of the so-called "old 15" EU). A well-known example of permanent exclusion is – snus, which is a smokeless tobacco product. It is a moist snuff that is placed under the lip for extended periods, very popular in Sweden. The sale of snus is illegal in the European Union. Sweden is the only country in the EU that is exempt from this ban, it gained an exemption when joining the bloc in 1995.

4. Ukraine's admission to the EU in the context of the Rule of Law value. Having outlined „the Copenhagen criteria" as the fundamental prerequisites for any country aspiring to join the European Union, we now turn our attention to one of these key conditions: the rule of law. This principle, while seemingly straightforward, encompasses several different issues that are crucial to the functioning of a democratic society. In the context of Ukraine's EU accession, the rule of law presents both a challenge and an opportunity for reform and progress. In the following sections, we will focus on this principle, examining its role in Ukraine's quest for EU membership and the specific issues that need to be addressed in this context. Our analysis will be anchored in the Commission's Opinion on Ukraine's application for EU membership, specifically the section addressing the rule of law. We will present this material and try to enrich it with our observations and reflections, drawing upon Poland's experiences in this regard.

The Opinion on Ukraine's accession to the EU on the rule of law focuses on three key aspects[13]. Firstly, it scrutinizes the functioning of the judiciary, emphasizing its independence from other branches

[11] Ibidem, p. 82
[12] C. Mik, *Europejskie Prawo Wspólnotowe*, Warszawa 2000, p. 324.
[13] *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL AND THE COUNCIL, Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union*, COM/2022/407 final, pp. 8-12.

of government by the principle of separation of powers, and the integrity and impartiality of judges[14]. Secondly, it highlights the fight against corruption as a significant challenge, particularly within the context of Ukraine[15]. Lastly, it underscores the difficulties associated with countering organized crime[16]. Drawing from Poland's recent experiences with challenges in the realm of the rule of law, we aim to concentrate our focus on the principle of the rule of law as it pertains to the judiciary. We will particularly delve into the facets of judicial independence, impartiality, and the autonomy of judges. This focus is informed by our understanding that these elements are fundamental to the effective functioning of the rule of law.

In its Opinion, the Commission first refers to the High Council of Justice in Ukraine. The Council, established in 2017, assumed the responsibility of appointing judges, a function previously held by the Parliament (Verkhovna Rada)[17]. This shift was purportedly designed to eliminate any political influence from the appointment process. The HCJ holds a paramount and influential position within Ukraine's judicial system. It wields the authority to appoint and dismiss judges, administer disciplinary actions, decide on temporary suspensions, and authorize the arrest of judges[18]. The Council has the final say on judicial candidates and forwards a list of judges to the president. Upon receiving this list, the president is obligated to confirm the appointment of these judges within a 30-day timeframe. The Commission points out that while the Council operates within a constitutional and legislative framework that guarantees the independence and impartiality of the courts, concerns remain about excessive internal and external interference[19].

The Commission commends Ukraine for several crucial steps taken toward judicial reform. The first round of reforms in 2016, culminating in constitutional amendments, streamlined the court system by reducing it from four to three tiers[20]. Additionally, new examinations and integrity checks were imposed on all incumbent judges. These measures led to the resignation of more than a quarter of the judicial corps, about 2000 judges. A more transparent process was introduced for judicial appointments, which were now open to the entire legal profession[21].

An important milestone in the judicial system was the establishment in 2019 of the High Anti-Corruption Court[22], facilitated by the active involvement of Ukrainian civil society and the international community[23].

On the other hand, the Commission identifies several challenges facing Ukraine's judicial system. The judiciary is currently severely understaffed[24]. While new Supreme Court members were nominated transparently, the appointment of some judges with questionable integrity raises concerns. Despite the efforts to reform and improve the judicial system, these challenges highlight the need for further improvements and reforms to ensure a trustworthy judicial system[25].

The Commission appreciates several critical aspects of Ukraine's ongoing judicial reforms. Notably, the country was on the brink of completing a fundamental judicial reform (2020-2022) that, if fully implemented, could lead to significant systemic changes. The essence of these reforms is encapsulated in a comprehensive Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary for 2021-2023[26]. There is also acknowledgment of the mixed, but overall positive, trend in the efficiency of civil and commercial proceedings[27].

---

[14] Ibidem, pp. 8-9.
[15] Ibidem, pp. 9-11.
[16] Ibidem, pp. 11-12.
[17] *Ukraine's Judicial Institutions: A Primer*, Temerty contemporary Ukraine program at Harvard University, https://huri.harvard.edu/ukraine-judicial-institutions (accessed on 20.VII.2023)
[18] https://verfassungsblog.de/judicial-reform-in-times-of-war/
[19] *Commission Opinion on Ukraine's application for membership…*, p. 8.
[20] *Ibidem*, p. 8.
[21] *Ibidem*, p.8.
[22] For more on this court from the international perspective see: I. Zabokrytskyy, *Transnational Civil Society Influence on Anti-Corruption Courts: Ukraine's Experience*, „Global Jurist" (2020), vol. 20, no. 1.
[23] *Commission Opinion on Ukraine's application for membership…*, p.8.
[24] On this topic see also: *Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, INTERIM COMPLIANCE REPORT UKRAINE*, Adopted by GRECO at its 93rd Plenary Meeting (Strasbourg, 20-24 March 2023), p. 14.
[25] *Commission Opinion on Ukraine's application for membership…*, p.8.
[26] On this topic see also: O. Bandar, V. Teremetskyi, V. P. Boiko, O. Zubov, V. Patlachuk, Current Situation of Judicial Reform in Ukraine: Problems and Ways of Their Solution, "Lex Humana" (2023), Vol. 15, No. 4.
[27] *Commission Opinion on Ukraine's application for membership…*, p.9.

On the other hand, there remain significant challenges. The judiciary continues to be one of the least trusted institutions. A major issue is the overwhelming backlog of cases, especially those under the jurisdiction of the Supreme Court. The allocation of resources is also a concern, with a significant chunk of the court's budget spent on salaries and compensations, leaving little for investment and training needs[28]. Moreover, Ukraine lags behind the European average in terms of judges per capita, although it exceeds the average for prosecutors[29].

The adoption of new legislation introducing integrity and professional ethics checks for key judicial governance bodies is lauded. The suspension of these checks due to the war and the subsequent continuation, which led to a major reshuffle of the High Council of Justice, is also notable. According to the Commission, these reforms have significant potential to foster an independent and accountable judiciary and mitigate the undue influence of vested interests[30].

To address the chronic issue of non-enforcement of court decisions, the Government adopted a Strategy in 2020, followed by the Parliament adopting a draft law reforming the enforcement of court decisions in 2021. The Commission also acknowledges the ambitious reform of the prosecution service initiated at the end of 2019, which involved vetting all prosecutors based on professionalism and integrity criteria. However, the high rate of failure and ensuing court cases present a challenge. The ongoing efforts to formalize a transparent, merit-based selection process for management-level prosecutors, and to improve the disciplinary system for prosecutors, are seen as positive steps[31].

Reading the Commission's Opinion on rule of law issues in the context of Ukraine's accession to the European Union is particularly poignant for those who have been following the discourse surrounding this value within the EU in recent years. These years have been marked by challenges to the rule of law, primarily involving not the candidate countries, but the active members of the EU. Judicial reforms, especially those undertaken in Hungary and Poland, have sparked significant controversy in terms of the standards that the EU upholds in the realm of the rule of law[32]. Numerous EU institutions, with the Court of Justice of the European Union (CJEU) at the forefront, have underscored the importance of the rule of law as a fundamental criterion for EU membership[33].

The ongoing discourse about the rule of law underscores that the EU is, above all, a community bound by shared values. Adherence to these values is a fundamental prerequisite for membership in this unique community. Countries aspiring to join the Union must not only understand the core values upon which the Union is founded but also demonstrate a commitment to uphold and defend them. This is especially important in the context of how the rule of law is defined in the European Union. The value of the rule of law in the most general manner, makes sure that all public powers act within the constraints set out by law, by the values of democracy and fundamental rights, and under the control of independent and impartial courts[34].

In its communication on a new EU framework to strengthen the Rule of Law issued in 2014, European Commission outlined that the rule of law holds a distinctive place of importance within the European Union, as it is not only a fundamental requirement for safeguarding all the core values outlined in Article 2 of the Treaty on European Union but also a necessary condition for maintaining all rights and obligations that arise from the Treaties and international law[35].

The Commission pointed out that the trust of all EU citizens and national authorities in the legal systems of all other Member States is crucial for the EU to function, especially taking into account that judgments in civil and commercial matters from a national court in one Member State must be

[28] *Ibidem*, p.9.
[29] *Ibidem*, p.9.
[30] *Commission Opinion on Ukraine's application for membership*..., p.9.
[31] *Ibidem*..., p. 9.
[32] On this topic, see, among others: D. Kochenov, L. Pech, *Upholding the rule of law in the EU : on the Commission's 'pre-article 7 procedure' as a timid step in the right direction*, EUI RSCAS, 2015/24.
[33] See among others: ECJ 25 July 2018, C-216/18, *PPU - Minister for Justice and Equality*; ECJ 5 November 2019, C-192/18, *European Commission* v *Republic of Poland*; ECJ 24 June 2019, C-619/18, *European Commission* v *Republic of Poland*; ECJ 26 March 2020, Joined Cases C-558/18 and C-563/18, *Miasto Łowicz and Prokurator Generalny*, paragraphs from 31-37; ECJ 2 March 2021, C-824/18, *A.B. and Others* v *Krajowa Rada Sądownictwa and Others*; ECJ 15 July 2021, C-791/19, *European Commission* v *Republic of Poland*, para 50-51; ECJ 13 January 2022, C- 55/20, *Minister Sprawiedliwości*.
[34] COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL A new EU Framework to strengthen the Rule of Law, p. 4
[35] *Ibidem*, p. 4

automatically recognized and enforced in another Member State. Similarly, for example, a European Arrest Warrant issued against an alleged criminal in one Member State must be executed in another Member State[36]. These instances underscore the importance of mutual respect for the rule of law among all the Member States. If the principle of the rule of law is not fully upheld in one Member State, it becomes a matter of concern for all[37].

It is for this reason that issues of judicial independence and the impartiality of judges are so important for functioning within the European Union daily. This is also why the CJEU is so clear in its case law in highlighting the importance of judicial independence, which requires that the court exercise its functions wholly autonomously, without being subject to any hierarchical constraint or subordinated to any other body and without taking orders or instructions from any source whatsoever[38]. This is to protect against external interventions or pressure liable to impair the independent judgment of its members and to influence their decisions[39].

In this context, implementing comprehensive judicial reforms and ensuring the independence and impartiality of the judiciary serve as fundamental pillars for membership in the European Union, a community deeply rooted in shared values, among which the rule of law is of considerable importance. Therefore, adapting to EU standards in the area of the rule of law for Ukraine, although a great challenge, is also a unique opportunity to build institutions on which a well-functioning state will rely for decades to come.

5. Conclusions. In conclusion, our analysis underscores the centrality of the rule of law in the context of Ukraine's potential accession to the European Union. The rule of law is not merely a theoretical concept but a practical necessity that underpins all aspects of EU membership. It is a cornerstone of the EU's identity and a prerequisite for the functioning of its internal market and judicial cooperation mechanisms. That article aimed to underline the role of the rule of law in the accession process. As A. Łazowski said: Rule of law conditionality is now omnipresent as soon as countries express a desire to join the European Union.[40]

The challenges that Ukraine faces in aligning its legal and judicial systems with EU standards are significant but not insurmountable. The country's progress in this area will be a key determinant of its readiness for EU membership. Ukraine must continue to prioritize judicial reforms and the strengthening of rule of law institutions.

Moreover, the EU must remain steadfast in its commitment to the rule of law as a fundamental value and a prerequisite for membership. The experiences of member states like Hungary and Poland underscore the importance of this commitment. The question arises if the Commission in the enlargement process is capable to ensure that the rule of law is truly embedded in future Member states[41]. The EU's response to rule of law backsliding within its borders will inevitably shape its credibility in insisting on strict adherence to the rule of law from candidate countries.

Finally, it is crucial to remember that the rule of law is not just a hurdle to be overcome in the accession process, but a fundamental principle that will shape Ukraine's political, economic, and social landscape for years to come. The process of aligning Ukraine's legal system with EU standards is not just about meeting membership criteria, but about building a stronger, more democratic, and more just society. The rule of law is a shared value that binds the member states together, and its respect and protection will be crucial for the future of the Union. As Ukraine continues on its path toward EU membership, the rule of law will undoubtedly remain at the heart of this journey.

[36] In this context, see in particular the CJEU ruling of July 25, 2018, C-216/18, PPU - Minister for Justice and Equality.
[37] COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL A new EU Framework to strengthen the Rule of Law, p. 4-5.
[38] Judgment of the Court of 5 November 2019, European Commission v Republic of Poland, C-192/18 par. 119
[39] Judgments of 27 February 2018, Associação Sindical dos Juízes Portugueses, C-64/16, EU:C:2018:117, paragraph 44 and the case-law cited, and of 24 June 2019, Commission v Poland (Independence of the Supreme Court), C-619/18, EU:C:2019:531, paragraph 72.
[40] A. Łazowski, *Strengthening the rule of law and the EU pre-accession policy: Republika v. Il-Prim Ministru*, the Common Market Law Review 59 (6), pp. 1803-1822 on 18 November 2022
[41] See more in that respect: L. Louwerse, E.Kassoti, *Revisiting the European Commission's Approach Towards the Rule of Law in Enlargement*, Hague Journal on the Rule of Law (2019) 11:223–250

Міхалак М., Снядач О. Зобов'язання прийняти Aquis Communautaire: кілька думок про вступ України до ЄС та цінність верховенства права

У цій статті розглядається актуальне питання потенційного вступу України до Європейського Союзу після незаконної агресії Росії проти України в лютому 2022 року. Автори стверджують, що поточний контекст вимагає всебічного вивчення складнощів, пов'язаних з Україною на шляху до членства в ЄС, зокрема зосередження на верховенстві права як центральному та критичному аспекті. Верховенство права є наріжним каменем Європейського Союзу, і дотримання цього принципу є основоположним для спільних цінностей та успішного зростання ЄС. Очікується, що країни-кандидати, включно з Україною, продемонструють відданість підтримці цінностей ЄС, як зазначено в статті 2 Договору про Європейський Союз. У цій статті розглядаються проблеми, з якими стикається Україна під час узгодження свого законодавства з правовою базою ЄС, з особливим наголосом на верховенстві права.

Для забезпечення ширшого контексту структура статті умовно включає два розділи. У першому розділі викладено загальні критерії та умови членства в ЄС, включаючи процедурні аспекти процесу подання заявки та концепцію негайного та повного прийняття. У цьому розділі також підкреслюється важливість перехідних заходів для таких країн-кандидатів, як Україна. Наступний розділ присвячений конкретним вимогам верховенства права, які має виконати Україна. Спираючись на висновок Комісії щодо заявки України на членство в ЄС, автори оцінюють сумісність системи верховенства права України зі стандартами ЄС. Досліджуючи виклики, з якими зіткнувся сам ЄС протягом останніх років, стаття містить глибокий аналіз потенційного узгодження України з вказаним вище принципом ЄС.

Дослідження наголошує на необхідних реформах та коригуваннях українського законодавства для відповідності стандартам ЄС, з особливим акцентом на ефективне функціонування незалежних та неупереджених судових інституцій. Автори вважають, що висвітлення цих завдань сприятиме поточному дискурсу щодо вступу України до ЄС, сприяючи глибшому розумінню взаємозв'язку між правовою гармонізацією, демократичним врядуванням і верховенством права.

Загалом ця стаття пропонує доволі цінне розуміння складності прагнень України до членства в ЄС і підкреслює важливість верховенства права як центральної опори процесу інтеграції. Роблячи внесок у сукупність знань з цього багатогранного питання, дослідження має на меті допомогти Україні виконати вимоги для членства в ЄС, одночасно зміцнюючи спільні цінності та прагнення європейської спільноти.

Ключові слова: acquis communautaire, avis, Європейський Союз, регламенти, директиви, вступ до ЄС, право співтовариства, імплементація, Договір про приєднання, верховенство права, вступ до ЄС, судова реформа, стандарти ЄС, країни-кандидати.

Michalak M., Śniadach O. The Obligation to Accept Aquis Communautaire: Some Thoughts on Ukraine's Accession to the EU and value of the rule of law

This article examines the pressing issue of Ukraine's potential accession to the European Union in the aftermath of Russia's unlawful aggression against Ukraine in February 2022. The authors assert that the current context necessitates a comprehensive examination of the complexities involved in Ukraine's path to EU membership, mainly focusing on the rule of law as a central and critical aspect. To provide a broader context, the article's structure conditionally includes two sections. The initial section outlines the general criteria and conditions for EU membership, including the procedural aspects involved in the application process. This section also highlights the significance of transitional measures for aspiring member states like Ukraine. The subsequent section focuses on the specific rule of law requirements that Ukraine must fulfill.

The study emphasizes the need for necessary reforms and adjustments in Ukrainian legislation to meet EU standards, focusing on the effective functioning of independent and impartial judicial institutions. The authors believe that shedding light on these challenges will contribute to the ongoing discourse on Ukraine's EU accession, fostering a deeper understanding of the interplay between legal harmonization and democratic governance. Overall, this article offers valuable insights into the complexities of Ukraine's EU membership aspirations and underscores the importance of the rule of law as a central pillar in the integration process. By contributing to the body of knowledge on this multifaceted issue, the study seeks to aid Ukraine in fulfilling the requirements for EU membership while reinforcing the shared values and aspirations of the European community.

Key words: acquis communautaire, avis, the European Union, regulations, directives, join the EU, community law, implementation, the Accession Treaty, the rule of law, admission to the EU, judicial reform, EU standards, candidate countries.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-67-74

УДК 340.5; 340.131.5

Ігор Ігорович Онищук,
професор кафедри права ЗВО «Університет Короля Данила»,
академік (дійсний член) Міжнародної академії інформатизації,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-9472-5472

ВПЛИВ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ЗАКОНОДАВСТВА: ПРАВОТВОРЧА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ ВЕРХОВНОГО СУДУ США

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку теорії правотворчості та конституційної юстиції України спостерігається тенденція до зближення різних підходів до ролі та місця судової практики в правотворчому процесі. Крім того, ототожнення правотворчості лише з нормотворчою діяльністю законодавчого органу звужує розуміння проблеми.

У континентальній правовій системі визнається роль судової влади в усуненні прогалин у правовому регулюванні суспільних відносин, у наповненні новим смисловим змістом чинних норм права.

Діяльність з метою забезпечення верховенства Конституції України має свої проблеми, але поряд із тим і перспективи розвитку. Тому актуальність нашого дослідження зумовлена потребою вивчення особливостей конституційного контролю Верховного суду США з метою подальшого вдосконалення вітчизняної правотворчості, сталого розвитку незалежного й авторитетного єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, якому довіряє суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії та практики конституційного контролю Верховного суду США та його впливу на правотворчість висвітлювали у публікаціях З. Добош, С. Мехметі (S. Mehmeti), Т. Росік, Дж. Зейц (J. Zeitz), М. Мохсен (M. Mohsen), М. Тріф (M. Treef), К. Амлай (C. Amhlaigh), Н. Хедлінг (N. Hedling) та ін.

Спадкоємність наукових досліджень у теорії правотворчості дає змогу простежити історичний генезис проблеми впливу судової практики на законодавство, виділити основні етапи розвитку теорії механізму впливу судової практики на законодавство у вітчизняній правотворчій традиції, і навіть звернутися до досвіду розвинених країн.

Мета статті полягає в характеристиці конституційного контролю Верховного суду США як форми судової правотворчості з точки зору доктринальних, теоретико-правових і практичних позицій.

Методи дослідження. З метою визначення істотних, характерних особливостей та ознак моделі конституційного контролю Верховного суду США, виявлення способів реалізації правотворчості в рамках конституційного контролю Судом тощо використано низку методів дослідження. Методологічну основу дослідження склав метод юридичної науки як система засобів пізнання права, яка складається з таких підсистем: філософські засоби; загальнонаукові засоби; спеціально-юридичні засоби; методики й техніки дослідження. Концептуально-методологічною основою роботи став історичний, діяльнісний, порівняльно-правовий та компрехендний підхід.

Основні результати дослідження. Без сумніву, досягнення американської демократії стало дієвим механізмом забезпечення довголіття конституції, підтвердженням чого слугує Основний закон США. Крім того, завдяки інституту конституційного контролю в США протягом тривалого часу зберігається стійкість і стабільність конституційних принципів, покращуються якісні характеристики всіх основних компонентів сучасного конституціоналізму. Конституційний контроль, який здійснює найвищий суд у федеральній судовій системі Сполучених Штатів Америки – Верховний суд США охоплює не тільки правотворчу діяльність. До його функцій належить ще й збереження балансу влади й забезпечення верховенства Конституції як основи національної системи.

«Equal Justice Under Law» (з англ. – «Рівна справедливість згідно із законом») написано над головним входом до будівлі Верховного суду США (далі – Суд), виражають основну відповідальність та завдання забезпечити американському народові гарантію рівної справедливості згідно із законом, а отже, він також виконує функції охоронця та тлумача Конституції [1].

Конституція США зіграла найбільшу роль не тільки в американській, а й у світовій історії. Як підкреслюють вчені, американська Конституція стала першою писаною конституцією, першою конституцією в формальному значенні цього слова. Під впливом цього прогресивного документа у світі стала поширюватися доктрина конституціоналізму. До механізму конституційної правотворчості США спочатку був залучений інструментарій договірної правотворчості, однак результатом його став не міжнародний договір у його традиційному розумінні, а нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу.

На відміну від України, яка належить до континентальної правової системи, конституційний контроль у США реалізовують суди загальної юрисдикції. Відтак Верховним судом США встановлюється, чи є конституційними нормативні акти та дії, які належать державним органам влади, а також їхнім посадовим особам. Іншою особливістю, відмінною від України, є те, що вищим, проте не єдиним органом конституційної юрисдикції у США є Верховний суд США [2, с. 36].

Оскільки головним творцем права у країнах англосаксонської правової системи є суд, правотворча роль судової практики тут унікальна. З усім тим значення судової практики для законотворчої діяльності історично проявляється і поза англосаксонською правовою сім'єю. Тіло загального права виражене у правових засобах, які існують незалежно від їхньої документальної «оболонки». Норми виявляються в результаті розумової діяльності судді із застосуванням професійної традиції «обґрунтування від прецеденту до прецеденту» та різняться відомою структурованістю. Узагальнення та систематизація норм у загальному праві об'єктивно закладені у правовій матерії, процеси відбуваються в судовій діяльності.

Одна з основних характеристик романо-германської правової системи полягає в тому, що головним завданням суду є застосування та тлумачення норм права, що містяться у кодексі. Існує припущення, що кодекс регулює всі випадки, які можуть мати місце на практиці, а коли окремі випадки не регулюються кодексом, то суди повинні застосовувати загальні принципи, щоб заповнити прогалини [3, с. 41].

Приміром, у Французькій Республіці та Федеративній Республіці Німеччина, правові системи яких належать до романо-германського типу, будь-яке нове законодавство, так само як і оновлення вже чинного, зумовлює розвиток відповідної судової практики. Судова практика виконує правоутворюючу роль, що проявляється тоді, коли закон і регламент містять загальні та неповні норми або коли закон узагалі відсутній. Окрім того, судова практика виконує безпосередню правотворчу роль на так званому загальному рівні, що полягає у тлумаченні закону, тобто у з'ясуванні та роз'ясненні норм права. Фактично це є поширенням правової інформації на суб'єктів права та поповнення наявних у законі прогалин (тобто на рівні правозастосування) [4, с. 105].

Зазначимо, що на початку XX століття особливу популярність у західноєвропейській юриспруденції здобула теорія «вільного права». Її ідеї отримали активну розробку в західній юриспруденції. Однак прихильники теорії пропонували різне бачення висвітлюваних проблем. Точкою дотику всіх трактувань теорії була критика положень юридичного позитивізму.

Теорія «вільного права» походить з наукових праць німецького вченого Рудольфа фон Єринга. У точному застосуванні розпоряджень закону при розгляді справ та виключенні свободи судового розсуду він бачив негативні наслідки в розвитку громадянського права. Єринг називає такий порядок «позитивним злом». Як указує мислитель, цей порядок, розрахований на виключення можливості судового свавілля, ускладнює розвиток права шляхом практики, поза рамками, встановленими законом, надаючи цей розвиток виключно законодавству. Не менш згубним для розвитку права є закріплення в законі шаблонів кожного окремого випадку замість загальних принципів, які на основі розсуду судді мають бути застосовані щодо конкретних випадків. Такий порядок призводить до механічного правозастосування, що виключає будь-яке судове мислення.

Американських правознавців кінця XIX – першої половини XX століття приваблювало у вченні Єринга те, що було спрямовано проти застиглих незмінних форм правового мислення. Традиційним для практики американського правосуддя в цей період була та обставина, що суди відмовляли

у захисті прав та інтересів громадян лише посиланням на те, що в загальному праві немає відповідного прецеденту.

Вперше питання конституційного контролю було актуалізоване в справі «Марбері проти Медісона» (Marbury v. Madison). Річ у тім, що закон, ухвалений Конгресом, перебував у конфлікті з Конституцією, у зв'язку з чим його було скасовано Судом. Формальна логіка аргументів Джона Маршалла (Джон Маршалл – голова Верховного суду США у 1801–1835 рр.) на користь інституціоналізації судового нагляду була доволі переконливою. Суд визнав, що в нього є право оголошувати такими, що суперечать Конституції США будь-які закони, прийняті органами законодавчої влади в країні. Оголошення закону таким означало й означає в наші дні, що він не повинен застосовуватися передусім судами.

Верховний суд США спочатку відігравав поміркoвану та слабку роль у масштабах використання своїх судових повноважень для впливу на економічні та соціальні проблеми в державі. Це через деякі обмежені рішення, в яких Суд встановив неконституційність деяких законів через певну політичну проблему до початку громадянської війни за відокремлення, що показалося на уникненні появи федеративної держави як відцентрової сили для членів системи держав. Верховний суд обережно дотримувався принципу центральної та федеральної влади при широкому тлумаченні конституційних текстів і положень, що визначають повноваження глави держави та Конгресу.

Ліберальні критики сучасного судового активізму в США мають рацію, коли зазначають, що Верховний суд фактично присвоїв собі право судового перегляду – право оголошувати про неконституційність дій законодавчої та виконавчої влади у справі «Марбері проти Медісона». У Конституції США не закріплено таких повноважень за єдиною необраною гілкою влади. Але так само правильно, що багато хто з творців Конституції та її прихильників мали намір або принаймні вірили, що суд матиме цю прерогативу. Суд є першим арбітром щодо того, що є, а що ні, конституційним. Але це не робить Суд сильнішим за виконавчу та законодавчу гілки влади. Діючи узгоджено, президент і Конгрес можуть визначати як розмір, так і компетенцію Суду. Це траплялося й раніше, зокрема в 1868 році, коли Конгрес прийняв закон, що позбавляв Верховний суд його юрисдикції щодо справ, пов'язаних із федеральними судовими наказами *habeas corpus.* У рішенні більшості головний суддя Салмон П. Чейз визнав, що юрисдикція Суду підлягає обмеженню Конгресом. Подальші суди минулого століття визнали те саме [5].

Судовий конституційний контроль добре закріпився в американській політичній традиції як і система стримувань і противаг, яка полягає в тому, що Конгрес чи Верховний суд можуть приборкати президента-відступника, як це було під час Вотергейтського скандалу. Своєю чергою президент і Конгрес можуть накладати обмеження на Суд, якщо вони вважають, що судді перевищили свої повноваження.

Про необхідність удосконалення системи стримувань і противаг в Україні свідчить відповідний Висновок № 599/2010 від 20 грудня 2010 року «Про конституційну ситуацію в Україні». У Висновку йдеться про необхідність знайти правильний баланс повноважень між Президентом України, Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України у зв'язку з постійними викликами [6].

Коли Верховний суд США приймає рішення стосовно конституційності, це рішення є фактично остаточним. Рішення Суду можуть бути змінені лише внаслідок застосування процедури внесення змін до Конституції або нової постанови Суду. Модель конституційного контролю в США з самого початку містила в собі оцінку законів з точки зору права; як звичайне (загальне) право, воно онтологічно випереджає встановлене державою право, має пріоритет стосовно закону [7].

Реалізація правотворчості в рамках конституційного контролю здійснюється Судом так: 1) закон ставиться під сумнів цілком; 2) доводиться невідповідність закону Конституції стосовно до конкретної особи, яка вносить скаргу. В наведених випадках йдеться про «негативну правотворчість», що цілком відповідає змісту самої правотворчості, оскільки в поняття «правотворчість» включається не тільки процес створення норм, а й діяльність щодо їх зміни та скасування.

У першому випадку результатом судового рішення буде «визнання недійсним» цього закону повністю. Закон, який був визнаний таким, що не відповідає Конституції, фактично втратить свою юридичну силу. У ситуації, коли конституційність закону розглядається в контексті конкретної ситуації, судове рішення має обмежений простір дії. Суд лише констатує, що спростовуваний за-

кон (або його окреме положення) в разі його конкретного застосування у справі не може вважатися таким, що є конституційним.

У такому сенсі судова правотворчість, заснована на застосуванні конституційного контролю, полягає в тому, що визнання певної норми неконституційною веде до її автоматичної заміни іншою нормою.

Варто зауважити, що формування механізму судової правотворчості в США відбувалося в процесі розвитку американської правової системи. На неї впливало успадковане з англійської практики правило прецеденту – stare decisis («стояти на вирішеному»). Така обставина уможливила перетворення судових рішень на найважливіше джерело права і розквіт на американському ґрунті «казуального» права.

Зрозуміти основні особливості правових систем допомагає розгляд їх ідентичності крізь призму політичного значення. Правові системи мають три характерні риси: всебічність, верховенство і відкритість. Саме ці особливості відрізняють правові системи від інших нормативних систем. Всебічність передбачає, що правові системи регулюють будь-який тип поведінки. Верховенство передбачає, що правові системи регулюють встановлення та застосування інших інституційованих систем. Щодо питання відкритості, то нормативна система є відкритою тією мірою, якою вона містить норми, метою яких є надання обов'язкової сили в системі норм, які до неї не належать. Причини, чому правові системи визнають ці норми походять від бажання підтримувати інші форми соціальних груп, наприклад приватні асоціації, а також від бажання мати відносини та взаємодіяти з іншими правовими (а отже, також і політичними) системами [8, с. 541].

У 1936 році суддя Верховного суду США Л. Д. Брендіс (1916–1939 рр.), як автор проєкту окремого рішення, здійснив систематизацію судових принципів, за якими повинні розглядатися питання, які мають конституційну вагу: питання розглядаються опісля того, як з'ясовано «ступінь» такої потреби; конституційна норма тлумачиться в обсязі, пропорційному до обставин справи; у разі погодження сторонами про розв'язання спору в позасудовий спосіб питання не розглядається; у випадку сумнівів щодо чинності федерального закону, то, щоб уникнути визнання його конституційності, спершу здійснюється тлумачення його положень [2, с. 37].

Американська модель судового конституційного контролю запозичена країнами Латинської Америки. Окремі її елементи використовуються в європейських державах (Данії, Норвегії, Швейцарії). Ця модель, власне, демонструє свою ефективність, особливо якщо не налагоджено належної взаємодії між спеціалізованими органами (наприклад, конституційними судами та судами загальної юрисдикції).

Альтернативна модель конституційного контролю, європейська модель, функціонально відокремлює конституційний перегляд з боку чинної судової гілки влади. Така модель передбачає виокремлення Конституційного суду, який забезпечує верховенство Конституції. Деякі експерти стверджують, що така система, яка наділяє повноваженнями конституційного контролю за межами звичайної судової системи – краще зберігає поділ влади. Конституційний суд розглядається як наглядовий орган за усіма гілками влади з єдиним завданням – обстоювати вимоги Конституції [9, с. 8].

За американською моделлю будь-яку форму перевірки на відповідність конституції актів і дій органів публічної влади, а так само громадських об'єднань, що здійснюють публічні функції або створені для участі у здійсненні публічної влади здійснюється децентралізовано: усі суди володіють повноваженням анулювати або відмовитися від застосування статуту на тій підставі, що він порушує Конституцію. За європейською моделлю конституційна юрисдикція здійснюється централізовано спеціалізованим судовим органом, відокремленим від судів загальної юрисдикції.

Конституційний контроль у США не обмежується негативною правотворчістю. Завдання Суду полягає в тому, щоб забезпечувати верховенство і пряму дію Конституції на всій території держави й стосовно всіх суб'єктів права. Саме тому конституційний контроль містить і позитивну правотворчість, яка випливає з тлумачення законодавчих норм або спонукання легіслатур створити нові норми. Однак це зовсім не означає, що судова влада зазіхає на функції законодавця або якимось чином ставить його в залежне становище. У США залишається непорушним припис Конституції, за яким гілки влади повинні бути відокремлені одна від одної. Але водночас не заперечується їх взаємозв'язком і взаємодією.

Висновки. Конституційний контроль є основним принципом системи федерального уряду США, і це означає, що всі дії виконавчої та законодавчої гілок влади підлягають перегляду та можливому визнанню недійсними судовою гілкою влади. Застосовуючи доктрину конституційного контролю, Верховний суд США відіграє певну роль у забезпеченні того, щоб інші гілки влади дотримувалися Конституції США. Таким чином, охорона конституції є важливим елементом у розподілі повноважень між трьома гілками влади.

Одним із напрямів судового контролю, що показує формальну сторону правотворчості, є його реалізація в *«негативній»* і *«позитивній»* формах. При цьому Суд, скасовуючи будь-який закон повністю або в певній частині, тобто фактично здійснюючи «негативну правотворчість», створює передумови для конструювання нової норми права, яка повинна заповнити прогалину.

Конституційний контроль у США – це форма правотворчої діяльності Верховного суду США. Мета конституційного контролю – захищати основи конституційного ладу, основні права і свободи людини та громадянина, забезпечувати верховенство і пряму дію Конституції, а також запобігати виникненню в правовій системі актів, які не погоджуються з Конституцією. Інститут конституційного контролю в правовій системі США виключає узурпацію влади судовим органом, підвищує взаємну відповідальність органів державної влади за результат прийнятих рішень.

Список використаних джерел

1. Supreme Court of the United States. The Court and Constitutional Interpretation. 2021. URL: https://www.supremecourt.gov/about/ constitutional. aspx Supreme Court of the United States
2. Добош З. Конституційний контроль Верховного суду США: види правотворчості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 34–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2019_22_7
3. Mehmeti S. An Overview on Different Legal Systems and the Reflection in Kosovo. *European Journal of Interdisciplinary Studies*. 2015. Vol. 1, Issue 2. P. 39–44.
4. Росік Т. В. Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 238 с.
5. Zeitz J. How the Founders Intended to Check the Supreme Court's Power. *Politico magazine*. 07.03.2022. URL: https://www.politico.com/news/ magazine/ 2022/07/03/dont-expand-the-supreme-court-shrink-it-00043863
6. Висновок Венеційської Комісії № 599/2010 від 20 грудня 2010 року «Про конституційну ситуацію в Україні», прийнятий на 85-му пленарному засіданні (CDL-AD (2010) 044). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_a36#Text
7. Mohsen M., Treef M. The constitutional control of laws in the United States of America. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues.* 2021. Vol. 24. Issue 6S. URL: https://www.abacademies.org/articles/the-constitutional-control-of-laws-in-the-united-states-of-america-13757.html
8. Amhlaigh C. Taking Identity Seriously: On the Politics of the Individuation of Legal Systems. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42. No. 2. P. 521–547.
9. Hedling N. A Practical Guide to Constitution Building: The Design of the Judicial Branch. International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), 2011. 74 p.

References

1. Supreme Court of the United States. The Court and Constitutional Interpretation. 2021. URL: https://www.supremecourt.gov/about/constitutional.aspx Supreme Court of the United States.
2. Dobosh Z. Konstytucijnyj kontrol' Verhovnogo Sudu SShA: vydy pravotvorchosti. *Visnyk Nacional'nogo universytetu "L'vivs'ka politehnika". Serija: Jurydychni nauky.* 2019. Vyp. 22. S. 34–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ vnulpurn_2019_22_7
3. Mehmeti, S. (2015). An Overview on Different Legal Systems and the Reflection in Kosovo. *European Journal of Interdisciplinary Studies.* 1, 2, 39-44.
4. Rosik T. V. Rol' sudovoi' praktyky v suchasnij pravotvorchosti: teoretyko-prykladni aspekty: dys. ... kand. juryd. nauk: 12.00.01; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. Kyi'v, 2016. 238 s.
5. Zeitz J. How the Founders Intended to Check the Supreme Court's Power. *Politico magazine.* 07.03.2022. URL: https://www.politico.com/news/ magazine/ 2022/07/03/dont-expand-the-supreme-court-shrink-it-00043863
6. Vysnovok Venecijs'koi' Komisii' № 599/2010 vid 20 grudnja 2010 roku «Pro konstytucijnu sytuaciju v Ukrai'ni» pryjnjatyj na 85-mu plenarnomu zasidanni (CDL-AD (2010) 044). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_a36#Text

7. Mohsen M., Treef M. The constitutional control of laws in the United States of America. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues.* 2021. Vol. 24. Issue 6S. URL: https://www.abacademies.org/articles/the-constitutional-control-of-laws-in-the-united-states-of-america-13757.html
8. Amhlaigh C. Taking Identity Seriously: On the Politics of the Individuation of Legal Systems. *Oxford Journal of Legal Studies.* 2022. Vol. 42. No. 2. P. 521–547.
9. Hedling N. A Practical Guide to Constitution Building: The Design of the Judicial Branch. International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), 2011. 74 p.

Онищук І. І. Вплив судової практики на трансформацію законодавства: правотворча роль конституційного контролю Верховного суду США

Мета статті полягає в характеристиці конституційного контролю Верховного суду США як форми судової правотворчості з точки зору доктринальних, теоретико-правових і практичних позицій. Новизна статті полягає в характеристиці правотворчої ролі судової практики англосаксонської правової системи та її порівнянні з розвитком судової практики в романо-германській правовій системі. З'ясовано, що на формування механізму судової правотворчості в США впливало успадковане з англійської практики правило прецеденту – stare decisis. Аргументовано, що американська модель судового конституційного контролю, елементи якої запозичені й використовуються в окремих країнах Європи, ефективна в умовах, коли не налагоджено належної взаємодії між спеціалізованими органами (наприклад, конституційним судом) і судами загальної юрисдикції.

Автор дійшов висновку, що одним із напрямів судового контролю, що показує формальну сторону правотворчості, є його реалізація в «негативній» і «позитивній» формах. При цьому Верховний суд США, скасовуючи будь-який закон повністю або в певній частині, тобто фактично здійснюючи «негативну правотворчість», створює передумови для створення нової норми права, яка повинна заповнити прогалину.

Ключові слова: правова система, правотворчий процес, судова практика, конституціоналізм, верховенство Конституції, stare decisis.

Onyshchuk I. I. The Impact of Judicial Practice on Legislative Transformation: the Law-Making Role of Constitutional Control of the US Supreme Court

The purpose of the article consists in the characteristics of the constitutional control of the US Supreme Court as a form of judicial law-making from the point of view of general scientific, philosophical, theoretical-legal and practical positions. The novelty of the article consists in characterizing the law-making role of judicial practice of the Anglo-Saxon legal system and its comparison with the development of judicial practice in the Romano-Germanic legal system. It was found out that the mechanism of judicial law-making was formed in the USA under the influence of the rule of precedent inherited from English practice – stare decisis. And this led to court decisions becoming the most important source of law. It is argued that the American model of judicial constitutional control, the elements of which are borrowed and used in some European countries, is effective in conditions where proper interaction between specialized bodies (for example, the constitutional court) and courts of general jurisdiction is not established. It is shown that, according to the American model, the review of constitutional issues is carried out decentralized (by all courts), and according to the European model, it is centralized (by the body of constitutional control).

Constitutional control in the USA is not limited to negative law-making. The task of the Court is to ensure the supremacy and direct effect of the Constitution on the entire territory of the state and in relation to all subjects of law. That is why constitutional control also includes positive law-making, which results from the interpretation of legislative norms or the encouragement of legislatures to create new norms. However, this does not mean at all that the judicial power encroaches on the functions of the legislator or somehow puts him in a dependent position. In the USA, the Constitution's precept, according to which the branches of government must be separated from each other, remains inviolable. But at the same time, their interconnection and interaction is not denied.

The author came to the conclusion that one of the directions of judicial control, which shows the formal side of law-making, is its implementation in "negative" and "positive" form. At the same time, the Supreme Court of the United States, canceling any law in full or in a certain part, i.e. actually carrying out "negative law-making", creates the prerequisites for the creation of a new rule of law, which should fill the gap. Constitutional control in the USA is a form of law-making activity of the Supreme Court of the USA with the aim of protecting the foundations of the constitutional system, the basic rights and freedoms of a person and a citizen, ensuring the supremacy and direct effect of the Constitution, as well as preventing the emergence of unconstitutional acts in the legal system.

Key words: legal system, law-making process, judicial practice, constitutionalism, supremacy of the Constitution, stare decisis.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-75-80

УДК 342.4

Михайло Олександрович Баймуратов,
професор кафедри політичних і правових наук
Південноукраїнського національного педагогічного
університету імені К. Д. Ушинського,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0002-4131-1070

Борис Якович Кофман,
професор кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8121-5190

ПАРАДИГМА «ПРАВА ЛЮДИНИ – МУНІЦИПАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ – МУНІЦИПАЛЬНА ЛЮДИНА» ТА ЇЇ ВИЗНАЧАЛЬНА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Постановка проблеми. Становлення феноменології демократичної правової державності в умовах однієї з новітніх і найскладніших форм глобалізації – правової супроводжується активним пошуком нових напрямів, концептів, парадигм подальшого національно-державного і міжнародно-універсального розвитку, які б адекватно відображали його багатофакторну і багаторівневу об'єктно-суб'єктну змістовність і завантаженість, формуючи відповідні якісні й продуктивні конотації та наративи.

Водночас треба констатувати, що в трансформаційних і модифікаційних процесах активно використовуються й давні універсально-управлінські сутності (управлінсько-нормативні парадигми), що спираються на основоположні настанови натуралістичної юриспруденції, що базуються на визнанні законів природного права та їх визначальної ролі в управлінні соціальними процесами, що включають і нормотворчі та державотворчі процеси, формуючи феноменологію демократичної правової державності. До таких давніх сутностей, безумовно, належить і парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина», що, по-перше, враховуючи стратегічні орієнтири в гуманітарно-гуманістичних настановах, відіграє суттєву і системно утворюючу роль у формуванні демократичної державності (макрорівень. – *Авт.*), а по-друге, виходячи з локального характеру виникнення, формування і реалізації саме прав людини, детермінує її визначальну роль у формуванні та функціонуванні правового простору місцевого самоврядування (далі – МСВ) як єдиного простору існування і функціонування людини в її екзистенційному вимірюванні та оптимального простору її життєдіяльності в межах природної територіальної людської спільноти – територіальної громади (далі – ТГ) (мікрорівень. – *Авт.*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній правовій науці проблематика щодо формування парадигми «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» практично не досліджувалась. Вітчизняні вчені-муніципалісти, серед яких – М. О. Баймуратов, М. М. Баймуратов, О. В. Батанов, Н. В. Бочарова, О. О. Боярський, Б. Я. Кофман, А. В. Левенець, В. С. Могілевський та ін. досліджували тільки окремі елементи профільної парадигми, тому її побудова та дослідження є заслугою авторів статті.

Мета статті полягає у розкритті концептуальних проблем формування, існування і функціонування управлінської парадигми «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» та у визначенні її визначальної ролі у формуванні та функціонуванні правового простору місцевого самоврядування.

Основні результати дослідження. Системний аналіз наведених вище висновків та їх тлумачення дає змогу стверджувати, що вони: а) володіють фактично методологічною властивістю; б) виступають стратегічними ознаками демократичної правової державності та МСВ; в) можуть бути охарактеризовані як екзистенційні за своєю природою та бінарні за своїм функціональним проявом, тобто такі, що здійснюють подвійний і мультиплікативний ефект і від успішного досягнення і реалізації яких залежить як існування та стабільне функціонування держави, так і правовий статус людини та її груп і асоціацій на локальному рівні соціуму, що існує в межах державної організації. До таких висновків можна віднести:

А) для демократичної правової державності:

– конституційна легалізація основоположних принципів конституційного устрою держави і соціуму про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України [1]); народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5); в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7) *(конституційно-легалізаційна ознака. – Авт.);*

– завдяки організаційній, нормотворчій і організаційно-правовій діяльності органів публічної влади держави та ТГ (органи МСВ, що сформовано самими ТГ) виникає, формується, розвивається і вдосконалюється державна муніципальна правова політика, що є своєрідним результатом «симфонії влад» – публічної державної влади та публічної самоврядної (муніципальної) влади [2] *(владно-прогностична ознака. – Авт.);*

– немає і не може бути жодної людини (громадянина відповідної держави або іншої фізичної особи, що володіє іншим правовим станом (іноземство, апатридство, біпатридство, біженство тощо) і законно постійно перебуває і проживає на території конкретної держави, яка б не була членом відповідної територіальної локальної спільноти – ТГ *(просторово-приналежна ознака. – Авт.);*

Б) саме на рівні МСВ і в межах ТГ:

– кожна конкретна людина здійснює свій життєвий цикл *(екзистенційно-основоположна ознака. – Авт.);*

– людина проходить соціалізацію, включаючи формування, прояв і реалізацію своїх інтересів, формування атитюдів та габітусів, включаючи й їх правові форми *(біхевіористично-поведінкова ознака. – Авт.);*

– людина реалізує свій конституційно-правовий статус *(державно-локальна ознака. – Авт.);*

– людина, її групи та асоціації формують свої комунікаційні відносини з аналогічними суб'єктами, органами публічної влади та іншими юридичними особами, реалізуючи свої самоврядно-ідентифікаційні, самоврядно-самодіяльнісні та самоврядно-розвиткові телеологічно обґрунтовані настанови *(комунікаційна ознака. – Авт.);*

– людина, завдяки своїй життєдіяльності, використанню вже апробованих і формуванню нових форм життєдіяльності, формує та будує простір місцевого самоврядування, що через нормативно-правове супроводження і забезпечення з боку органів публічної влади, які сформовано самою ТГ (органи МСВ), а також через нормотворчість органів публічної влади держави, трансформується в правовий простір локальної демократії *(трансформаційно-просторова ознака. – Авт.);*

– людина, здійснюючи свій розвиток, реалізує свою репродуктивну функцію в локальному соціумі й формує базу для подальшого існування, функціонування і розвитку не тільки населення конкретної держави, а й усієї людської цивілізації *(національно-глобалізаційна ознака. – Авт.);*

– діями публічної влади держави та ТГ створюється локальна система охорони і захисту прав людини *(локально-правозахисна ознака. – Авт.);*

– формується простір формування, використання, реалізації та вдосконалення демократичних механізмів регулярного оновлення публічної влади і врахування інтересів і потреб людини, вклю-

чаючи не тільки традиційні механізми прямої (безпосередньої) і представницької (опосередкованої) демократії, а й достатньо нові форми врахування локальної суспільної думки (партисипаторна /демократія участі/, деліберативна /дорадча демократія/, агрегативна /плюралістично-процедурна демократія/ та агональна демократія /застосування демократичних механізмів в процесі вирішення конфліктів/ тощо) *(демократично-технологічна ознака. – Авт.).*

Отже, можна констатувати, що профільна парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» не тільки органічно вписується в наведену систему ознак, завдяки: а) локальному характеру виникнення, прояву, використання і реалізації прав людини, б) локальному формуванню, прояву і реалізації муніципальних прав людини, а також в) суто локальній ідентифікації виникнення, появи, формування та прояву феноменології «муніципальна людина», – а й активно формує та ефективно будує відповідний технологічно-соціальний і функціонально-нормативний ланцюжок, що володіє високим теоретико-праксеологічним і комунікаційно-реалізаційним потенціалом, що є оптимальним, ефективним і здійснюваним на рівні локального соціуму в умовах МСВ та в межах ТГ, – вона також г) відповідає основоположним настановам демократичної правової державності, бо органічно поєднує основоположні гуманітарно-гуманістичні настанови щодо телеологічного призначення діяльності публічної влади, її органів, посадових і службових осіб в сфері визнання, легалізації, реалізації, охорони, захисту, гарантування прав, свобод і обов'язків людини, бо:

– феноменологія прав людини передбачає створення і функціонування системи потенційних можливостей легально-управлінської та легітимно-функціональної природи, що дають реальну можливість кожній людині, що функціонує на території держави, в умовах МСВ, у межах ТГ, в умовах повсякденності реалізувати свої інтереси, що засновані на екзистенційних потребах, сформувавши процесі реалізації свого життєвого циклу відповідні атитюди і габітуси, включаючи правові – саме такими характерологічними рисами володіють конституційні права і свободи людини, що створюють її конституційно-правовий статус і фактично виступають основою (стромою) правового статусу МСВ;

– феноменологія муніципальних прав людини детермінує використання вже обкатаних протягом історичного темпорального періоду на локальному рівні соціуму, в умовах МСВ, в умовах повсякденності, – екзистенційних форм життєдіяльності та формування і розвиток нових таких форм, які апріорі можуть виникнути і можуть бути використані людиною тільки в межах ТГ, коли вона виступає її членом, – тобто вони органічно пов'язані й детерміновані належністю користувача такими правами до локальної територіальної (муніципальної) людської спільноти – саме тому вони характеризуються високим комунікативним потенціалом, інтерсуб'єктивністю, особливою праксеологічною важливістю і функціональною оптимальністю. Враховуючи те, що представниками вітчизняної муніципальної доктрини наведені муніципальні права людини ототожнюються з конституційними правами людини, але у їх локально-самоврядній інтерпретації [3], чи вважаються як такі, що мають безпосереднє відношення до МСВ, бо з ним пов'язані [4], наприклад, право на участь у МСВ, право на проходження служби в органах МСВ тощо – їх існування, причому, як у теоретичному, так і у праксеологічному аспекті, не викликає заперечень, бо саме вони акцентують особливу увагу на муніципалізації локального життя людини і формуванні особливого нормативного простору МСВ, де таке життя відбувається;

– феноменологія муніципальної людини, своєю чергою, виступає більш складним, багатофакторним і багаторівневим процесом, до якого залучено не тільки людину, а й її групи і асоціації, що функціонують на інституційній основі громадянського суспільства, – крім цього, в цьому процесі беруть участь органи публічної влади, що формують відповідну статусність цій феноменології через формування відповідного нормативного простору МСВ, в якому існує, функціонує і здійснює свій життєвий цикл людина.

Аналізуючи доктринальну позицію вітчизняного дослідника О. Боярського стосовно муніципальної людини, під якою він розуміє: а) фізичну особу, що б) володіє різним правовим станом (громадянство, іноземство, апатризм, біженство та ін.), але в) незважаючи на нього свідомо та ініціативно здійснює свій життєвий цикл в умовах повсякденності у рамках територіальної спільноти людей, об'єднаних загальними географічними, історичними та сучасними екзистенційними інтересами, цінностями і потребами, що г) можуть бути реалізованими тільки в умовах місцево-

го самоврядування, ґ) завдяки спільній синергетичній діяльності людини в межах територіальної громади та громадянського суспільства, завдяки діяльності органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів і органів місцевого самоврядування, які входять до його системи, що д) здійснюється на принципах самоорганізації, самодіяльності, самокерованості та самоврядування, е) з метою створення належних умов для супроводження і забезпечення існування та функціонування людського осередку, що має телеологічну домінанту щодо продовження існування та подальшого розвитку людської цивілізації в умовах державно організованого соціуму [5, с. 117], – можна зробити висновок, що наведені ознаки виступають фактично характерологічними рисами, а точніше ідентифікаційно-визначальними ознаками правового простору МСВ – суб'єктними, об'єктними, телеологічними, комунікативними, поведінково-діяльнісними, системними, засадничими, інституційними, локально-глобальними тощо.

Враховуючи наведене, вважаємо за необхідне звернути увагу на видову характеристику просторів МСВ, що формуються, розвиваються і вдосконалюються в умовах глобалізації. Отже, насамперед слід звернути увагу на такі простори, а саме:

– *нормативний (правовий) простір* – в якому людина виступає як суб'єкт правових відносин спеціального спрямування – муніципально-правових відносин і вступає у відповідні соціальні відносини щодо свого знаходження в межах ТГ;

– *локальний правоохоронний простір* – у якому здійснюється правоохоронна діяльність органів МСВ через нормативне правове супроводження і забезпечення діяльності людини в межах ТГ;

– *біхевіористичний простір* – у якому формуються екзистенційні локальні інтереси людини, її груп і асоціацій, що існують і функціонують на рівні МСВ у межах ТГ, що скеровано на формування атитюдів і габітусів людини, включаючи й нормативні (правові) атитюди і габітуси;

– *поведінковий простір* – у якому людина формує і визначає свої поведінкові настанови (атитюди) в локальному соціумі, включаючи й правові настанови (правові атитюди), відповідно до яких вона у перспективі здійснює свою діяльність;

– *діяльнісний простір* – який визначає загальну сферу практичної діяльності людини в локальному соціумі за рахунок формування і визначення відповідних соціальних практик (габітусів), включаючи й правові габітуси;

– *функціонально-професійний простір* – у якому здійснюється конструктивно корисна діяльність людини в локальному соціумі згідно з її професійною орієнтацією;

– *ідеологічний (муніципально-ідеологічний) простір* – це сфера духовного життя людини, в якому формуються відповідні ідеї щодо її життя в локальному соціумі в умовах муніципального управління і дотримання муніципально-правових принципів та усвідомлюється її муніципальна соціальна практика;

– *економічний простір* – це сфера економічних відносин публічно-правової і приватно-правової спрямованості кожної людини-члена ТГ, в якому вона здійснює свою економічну діяльність і вирішує питання свого повсякденного існування завдяки вирішенню і забезпеченню своїх трудових, фінансових, матеріальних та інших потреб і інтересів;

– *політичний простір* – це сфера вирішення питань публічно-владного і муніципально-владного характеру, що створюється в умовах МСВ у межах ТГ і пов'язана з використанням виборчих, референдумних та інших процедур і механізмів загальної і муніципальної демократії для вирішення питань, пов'язаних з регулярним або позачерговим оновленням інституцій публічної влади, вирішенням питань загального значення, з'ясуванням індивідуальних, групових і колективних позицій і думок з питань, що становлять суспільний інтерес;

– *локальний культурний простір* – це одна зі сфер соціального життя, в якому домінують духовні і матеріальні цінності життя людини в локальному соціумі, що засновані на історії, традиціях, мистецтві, самобутності народу, вони створюються всім людством, але конкретно проявляються і використовуються в межах ТГ та в умовах МСВ з урахуванням місцевих особливостей «культурологічного коду», скеровуючи ці цінності на виховання в людини рис і ознак особистості;

– *локальний екологічний простір* – це довкілля, завдяки якому існує людина як біологічна істота та як соціально здатний суб'єкт, бо саме від його стану та його якості залежать фактичне та якісне існування самої людини, самої ТГ та усього локального і загального соціуму;

– *муніципально-свідомий простір* – це сфера емоцій, почуттів, афектів, пристрастей і самопочуттів людини, що дають їй можливість усвідомлення сутності свого існування в сфері муніципального життя, що протікає в умовах МСВ та в межах ТГ;

– *муніципально-психологічний простір* – це сфера існування форм психологічної діяльності людини, що виникають, формуються і реалізуються в процесі її муніципального життя, що протікає в умовах МСВ та в межах ТГ;

– *муніципально-комунікативний простір* – це сфера взаємовідносин людини з іншими членами ТГ, самою ТГ, ОМСВ різних рівнів, що здійснюється на повсякденній основі для вирішення питань повсякденного життя в умовах повсякденності саме в межах громади;

– *муніципально-інституційний простір* – це: а) сфера структуризації ТГ, що б) здійснюється в умовах МСВ на засадах індивідуальних, індивідуально-групових, групових, індивідуально-колективних і колективних інтересах людини, в) особистісного, вікового, статевого, політичного, економічного, соціального, культурного, національного, релігійного, екологічного, наукового, спортивного тощо спрямування та г) характеризується створенням її асоціацій, що ґ) фактично виступають як інститути громадянського суспільства та д) діють у позадержавній сфері суспільства у його правовільному, тобто вільному від державно-правового втручання, сегментові;

– *муніципально-управлінський простір* – простір діяльності органів місцевого самоврядування в межах території громади та інших органів публічної влади в межах їх компетенції з вирішення питань місцевого значення та делегованих повноважень виконавчої влади;

– *муніципально-проспективний простір* – простір перспективного розвитку і вдосконалення ТГ та МСВ у контексті розвитку новітніх досягнень локальної демократії та легалізації нових форм муніципальної життєдіяльності, включаючи й модернізацію каталогу прав людини, з акцентуацією на глобальний характер і стратегічну значущість МСВ;

– *муніципально-технологічний простір* – простір існування і функціонування форм і механізмів безпосередньої та представницької демократії, що використовуються ТГ у межах МСВ.

Характеризуючи наведені основні простори, що утворюються в межах ТГ на рівні МСВ, треба зазначити, що вони: а) не існують окремо один від одного, а лише в системній єдності та в комплексній взаємодії; б) існують, «накладаючись» один на одного; в) основою їх поєднання виступають принципи соціального синергізму; г) основоположну роль серед наведених просторів відіграють екологічний та життєвий (екзистенційний) простори; ґ) саме вони детермінують виникнення та існування всіх інших просторів існування людини в межах ТГ в умовах МСВ як бенефіціару останнього; д) визначальним і коригуючим у контексті створення територіальної людської спільноти виступає нормативний (правовий) простір МСВ.

Висновки. На нашу думку, парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» володіє не тільки суттєвим доктринальним, а й могутнім управлінським потенціалом, що детермінує її визначальну роль у формуванні та функціонуванні правового простору МСВ.

Саме завдяки глибокій гуманітарно-гуманістичній змістовності складових елементів профільної парадигми виникають, формуються і реалізуються в локальному соціумі процеси самоорганізації населення, що супроводжуються мультиплікативними процесами самоорганізації, самоідентифікації, самодіяльності, самокерованості та самоврядування кожного з жителів – членів територіальної людської спільноти, що фактично об'єктивує, розширює, динамізує, оптимізує, інтенсифікує та вдосконалює правовий простір локальної демократії у вигляді місцевого самоврядування та веде до формування його різних видових характеристик, що ілюструють та демонструють основоположні екзистенційні сфери існування, функціонування і прояву інтересів людської територіальної спільноти.

Список використаних джерел

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Баймуратов М. О., Григор'єв В. А. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні. Одеса: АО БАХВА, 2003. 192 с.
3. Баймуратов М. Феноменологія муніципальних прав людини. *Місцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні.* 2013. № 1. С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mcrru_2013_1_20

4. Батанов О. В. Тенденції розвитку муніципальних прав людини в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права.* 2016. № 4. С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_12
5. Боярський О. О. Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 110–118.

References

1. Konstitutsiya Ukrainy: prinyata pyatoy sessii Verkhovnoy Rady Ukrainy 28 iyunya 1996 goda. *Vedomosti Verkhovnoy Rady Ukrainy.* 1996. № 30. St. 141.
2. Baymuratov M. A., Grigor'yev V. A. Munitsipal'naya vlast': aktual'nyye problemy stanovleniya i razvitiya v Ukraine. Odessa: AO BAKHVA, 2003.192 s.
3. Baymuratov M. Fenomenologiya munitsipal'nykh prav cheloveka. *Mestnoye samoupravleniye i regional'noye razvitiye v Ukraine*. 2013. № 1. S. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mcrru_2013_1_20
4. Batanov O. V. Tendentsiya razvitiya munitsipal'nykh prav cheloveka v usloviyakh globalizatsii. *Zhurnal Kiyevskogo universiteta prava.* 2016. № 4. S. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_12
5. Boyarskiy O. A. Stanovleniye fenomenologii munitsipal'nogo cheloveka vnutri grazhdanskogo obshchestva i gosudarstva. *Zhurnal Kiyevskogo universiteta prava.* 2020. № 2. S. 110–118.

Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Парадигма «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» та її визначальна роль у формуванні та функціонуванні правового простору місцевого самоврядування

Розглянуто концептуальні проблеми формування, існування і функціонування управлінської парадигми «права людини – муніципальні права людини – муніципальна людина» та визначено її визначальну роль у формуванні та функціонуванні правового простору місцевого самоврядування. Досліджено процес та умови формування правового простору місцевого самоврядування. Доведено, що профільна парадигма володіє не тільки суттєвим доктринальним, а й могутнім управлінським потенціалом, що детермінує її визначальну роль у формуванні та функціонуванні правового простору місцевого самоврядування. Причому завдяки глибокій гуманітарно-гуманістичній змістовності складових елементів профільної парадигми виникають, формуються і реалізуються в локальному соціумі процеси самоорганізації населення, що супроводжуються мультиплікативними процесами, зокрема, створенням нових видів правового простору місцевого самоврядування – нормативного (правового), локального правоохоронного, біхевіористичного, поведінкового, діяльнісного, функціонально-професійного, ідеологічного (муніципально-ідеологічного), економічного, політичного, локального культурного, локального екологічного, муніципально-свідомого, муніципально-психологічного, муніципально-комунікативного, муніципально-інституційного, муніципально-проспективного, муніципально-технологічного просторів. Наведені характерологічні ознаки правового простору місцевого самоврядування стимулюють до подальших досліджень щодо доктринального супроводження і забезпечення профільної феноменології.

Ключові слова: територіальна громада, людина в територіальній громаді, місцеве самоврядування, права людини, муніципальні права людини, феноменологія «муніципальна людина», правовий простір місцевого самоврядування, управлінське забезпечення місцевого самоврядування, екзистенційні простори місцевого самоврядування, інтереси людини в місцевому самоврядуванні, поведінкові засади правового простору місцевого самоврядування, діяльнісні засади правового простору місцевого самоврядування, технологічні засади правового простору місцевого самоврядування, муніципально-проспективні засади правового простору місцевого самоврядування, муніципально-правова свідомість, управлінська парадигма «права людини – муніципальні права – муніципальна людина».

Baimuratov M. O., Kofman B. Ya. The paradigm «human rights – municipal human rights – municipal person» and its defining role in the formation and functioning of the legal space of local self-government

The conceptual problems of the formation, existence and functioning of the management paradigm «human rights – municipal human rights – municipal man» are considered and its determining role in the formation and functioning of the legal space of local self-government is determined. The process and conditions of formation of the legal space of local self-government and the significance of this process for democratic legal statehood, as well as for local self-government and the territorial community are studied. The identified features – constitutional-legalization, power-prognostic, spatial-belonging, existential-fundamental, behavioral-behavioral, state-local, communication, transformational-spatial, national-globalization, local-human rights protection, democratic-technological – clearly demonstrate that the profile paradigm not only organically fits into the given system of features, thanks to: a) the local nature of the emergence, manifestation, use and realization of human rights, b) the local formation, manifestation and realization of municipal human rights, as well as c) purely local identification

of the emergence, emergence, formation and manifestation of the phenomenology of «municipal man», but also actively forms and effectively builds the corresponding technological-social and functional-normative chain, which has a high theoretical-praxeological and communication-implementation potential, which is optimal, effective and implemented at the level of local society in the conditions of local self-government and within the boundaries of the territorial community.

It is proved that the profile paradigm has not only a significant doctrinal, but also a powerful managerial potential, which determines its defining role in the formation and functioning of the legal space of local self-government, and, thanks to the deep humanitarian and humanistic content, the constituent elements of the profile paradigm arise, are formed and are implemented in local society, the processes of self-organization of the population, which are accompanied by multiplicative processes of self-organization, self-identification, self-activity, self-management, and self-governance of each resident-member of the territorial human community, which actually objectifies, expands, dynamizes, optimizes, intensifies, and improves the legal space of local democracy in the form of a local self-government and leads to the formation of its various species characteristics that illustrate and demonstrate the fundamental existential spheres of existence, functioning and manifestation of the interests of the human territorial community.

Key words: territorial community, a person in a territorial community, local self-government, human rights, municipal human rights, phenomenology «municipal person», legal space of local self-government, specific characteristics of local self-government spaces, administrative support of local self-government, existential spaces of local self-government, fundamental space of local self-government, human interests in local self-government, behavioral principles of the legal space of local self-government, operational principles of the legal space of local self-government, technological principles of the legal space of local self-government, municipal-prospective principles of the legal space of local self-government, municipal-legal consciousness, management paradigm «human rights – municipal human rights – a municipal person».

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-81-87

УДК 349.42

Павло Федотович Кулинич,
завідувач відділу проблем земельного,
аграрного, екологічного та космічного права,
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
ORCID: 0000-0001-8716-0661

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЯК НАПРЯМ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Правова система України, як і багатьох інших країн світу, ввійшла у новий етап розвитку – етап цифрової трансформації. Загалом цифрову трансформацію законодавства можна визначити як таке насичення змісту правового регулювання суспільних відносин інструментами сучасних інформаційних технологій, яке якісно змінює статус основних його елементів – об'єктів, суб'єктів, прав, обов'язків відповідальності тощо та відповідно впливає на ефективність правового регулювання.

Аналіз останніх публікацій. Такий висновок можна зробити з наукових публікацій з цієї проблематики [1; 2; 3]. Зокрема, у літературі зазначається, що під впливом цифровізації основні компоненти права змінюють свій зміст і обсяг, з'являються нові технологічно зумовлені суб'єкти права – «цифрові особистості», зокрема роботи [4, с. 157]. Оскільки цифрова трансформація законодавства перебуває на початковому етапі свого розвитку, вона потребує глибокого наукового осмислення.

Мета статті полягає у визначенні основних тенденцій розвитку цифровізації земельного законодавства України та шляхів його вдосконалення як важливого напряму модернізації земельно-правової сфери України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цифрова трансформація законодавства має галузеву специфіку. Адже кожна галузь права і законодавства по-різному потребують і сприймають інструменти цифрових технологій, що зумовлено передусім галузевою специфікою предмета правового регулювання. Тому останнім часом в юридичній літературі України з'являються наукові праці, присвячені особливостям цифрової трансформації в окремих галузях права [5].

Необхідність цифровізації земельних відносин і відповідно цифрової трансформації земельного законодавства України була зумовлена ходом земельної реформи. Як відомо, одним із завдань земельної реформи в нашій країні став масовий перерозподіл земель з припиненням земельних прав неефективно працюючих господарств і передачею їх у власність чи користування новим ринково орієнтованим суб'єктам господарювання спочатку в аграрній, а потім і в інших сферах економічного і соціального життя держави. Такий перерозподіл спричинив необхідність масового проведення робіт із землеустрою для формування великої кількості нових земельних ділянок. Однак землевпорядні організації здійснювали формування нових земельних ділянок шляхом розробки землевпорядної документації в паперовій формі, що створювало умови для масових зловживань. Так, одним із найпоширеніших з них було формування на певній території такої кількості земельних ділянок, сумарна площа яких перевищувала площу території, на якій такі земельні ділянки формувалися. Відповідно при встановленні меж таких ділянок у натурі (на місцевості) вони часто накладалися одна на одну, що спричиняло виникнення конфліктів між власниками і користувачами суміжних земельних ділянок. Іноді такі накладки земельних ділянок були зумовлені помилками самих інженерів-землевпорядників. Але часто вони виникали внаслідок навмисних

дій посадовців органів влади, які приймали рішення про передачу земельних ділянок у власність та користування.

З метою подолання проблеми накладення меж земельних ділянок було вирішено передати контроль за їх формуванням від людини (інженерів-землевпорядників, посадовців органів влади тощо) до незалежного безпристрастного «арбітра» – комп'ютерного програмного забезпечення. Цій меті слугувало запровадження законодавством двох «цифрових» інструментів: розробки проєктів землеустрою не тільки у паперовій, а й у електронній формі та ведення державного земельного кадастру як електронного реєстру відомостей про землю. Для забезпечення цифровізації формування та кадастрового обліку земельних ділянок Держкомзем України видав 2 липня 2003 року наказ № 174 «Про затвердження тимчасового порядку ведення державного реєстру земель» [6]. Цим наказом був затверджений Державний реєстр земель, у якому земельні ділянки та права на них уперше в історії земельного законодавства України почали реєструвати з використанням комп'ютерного програмного забезпечення. Однак, будучи створеним на основі підзаконного правового акта, Державний реєстр земель відображав переважно відомчі інтереси Держкомзему України [7, с. 74–76], мав багато недоліків та не забезпечував повною мірою цифровізацію відомостей про землю. Тому з метою формування відомостей про об'єкти, суб'єктів земельних відносин і права на землю в електронній (цифровій) формі на основі закону в Україні були прийняті Закон України «Про Державний земельний кадастр» [8] і Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [9], які введені у дію синхронно – з 1 січня 2013 року. Завданням цих законів було, по-перше, запровадження формування відомостей про землю та суб'єктів прав на неї у електронній (цифровій) формі з наданням їй офіційного (юридичного) статусу та, по-друге, переведення в електронну форму всіх тих відомостей про об'єкти і суб'єктів земельних відносин, які були сформовані до 1 січня 2013 року на паперових носіях.

У процесі земельної реформи в Україні виникла також потреба отримання більш повного обсягу цифрових відомостей про землю, які охоплювали розташовані на землі будівлі й споруди, насадження, природне та інше зонування територій тощо. Для цього Законом України від 13 квітня 2020 року «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» [10] запроваджений цифровий облік геопросторових даних як сукупності геопросторових об'єктів, тобто об'єктів, що характеризується певним місцезнаходженням на Землі і визначеними у встановленій системі просторово-часовими координатами. Отже, якщо Державний земельний кадастр містить цифрові відомості про землю у двовимірному, площинному вигляді, то Національний портал геопросторових даних сконструйований для відображення цифрових відомостей про геопросторові об'єкти у тривимірному, об'ємному розрізі.

Отже, важливим загальним результатом цифровізації земельних відносин в Україні стало суттєве збільшення обсягу відомостей про земельні ділянки та суб'єктів прав на них у електронній формі, які збиралися та адмініструвалися централізовано у Державному земельному кадастрі, Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та інших електронних реєстрах, програмне забезпечення для функціонування яких було сконцентроване в одному місці – місці розташування основного сервера відповідного електронного реєстру. Україна стала одним із визнаних світових лідерів у сфері цифровізації земельних відносин.

На жаль, з початком російської агресії проти України, коли ворог дуже швидко підійшов до Києва, де розміщені сервери практично всіх державних електронних реєстрів, виникла загроза їх захоплення. Внаслідок цього ворог міг би захопити відомості про всі стратегічні та інші об'єкти з точними координатами їх розташування. З метою недопущення такого захоплення сервери Державного земельного кадастру та інших державних електронних реєстрів були оперативно демонтовані й вивезені у безпечне місце. Відповідно в Україні припинили функціонування всі державні електронні реєстри. Своєю чергою припинення роботи Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно унеможливило застосування законодавства про набуття та припинення прав на земельні ділянки. Тільки з припиненням роботи Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових справ стало зрозумілим, що з моменту їх запровадження Україна перейшла рубіж, який відділяє «паперовий» і цифровий етапи розвитку земельного законодавства України.

Так, через російську агресію велика кількість громадян та агровиробників змушені були переїхати до безпечніших територій чи навіть у інші країни. Відтак велика кількість сільськогосподарських земельних ділянок у період весняної посівної 2022 року залишилася без власників і користувачів і не використовувалися. З метою залучення таких ділянок у сільськогосподарське використання Верховна Рада України 24 березня 2022 року Верховна Рада України в екстреному порядку прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [11], яким запровадила ряд спрощених «паперових» правових процедур набуття прав на земельні ділянки для потреб аграрного виробництва. За цим Законом набуття земельних ділянок у користування здійснювалося без їх реєстрації у Державному земельному кадастрі, а прав на них – у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. По суті, законодавець в умовах воєнного стану повернувся до паперового оформлення земельних прав, яке виключає доступність інформації про земельні ресурси в електронній формі.

Водночас спрощена передача прав на земельні ділянки здійснювалася без перевірки наявності на них раніше зареєстрованих прав у Державному реєстрі речових прав і без перевірки накладення земельних ділянок. Це створило потенційну небезпеку появи нової хвилі аграрного рейдерства, особливо в період збору урожаю. Рейдери могли діяти або в інтересах «довоєнного» суб'єкта права на землю, або ж в інтересах особи, яка отримала право на землю за спрощеною процедурою. Фактично розвиток земельних відносин почав виходити з-під контролю суспільства. Тому стала нагальною потреба відновлення функціонування державних електронних реєстрів як важливого засобу цифровізації земельних відносин.

У зв'язку з цим Верховна Рада України вже 15 березня 2022 року прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів» [12], яким внесла доповнення до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [13]. Зокрема, ст. 5 цього Закону була доповнена частиною 3, яка гласить: протягом періоду дії правового режиму воєнного стану в Україні та шести місяців після його припинення чи скасування володільці інформації – власники (держателі) державних інформаційних ресурсів можуть укладати договори про технічне адміністрування відповідних реєстрів з іноземними компаніями, організаціями – постачальниками послуг з надання хмарних ресурсів (надавачами хмарних послуг), утвореними відповідно до законодавства інших держав, та/або їх зареєстрованими (акредитованими або легалізованими) відповідно до законодавства України філіями, представництвами та іншими відокремленими підрозділами з місцезнаходженням на території України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Отже, з метою забезпечення інформаційної безпеки у земельних відносинах Україна вирішила розміщувати сервіси державних електронних реєстрів з використанням хмарних технологій або території інших країн. Це створило умови для відновлення роботи Державного земельного кадастру, але з істотними обмеженнями, встановленими постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 року № 564 «Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану» [14].

Необхідність встановлення обмежень у використанні даних Державного земельного кадастру зумовлено його тотальністю: в кадастрі містилася інформація про земельні ділянки, на яких розміщені фактично всі види об'єктів, включаючи аеропорти, дороги, ключові підприємства та інші об'єкти критичної інфраструктури, які обстрілюють російські війська. Водночас досвід інших країн свідчить, що навіть в умовах мирного часу у відповідних державних електронних реєстрах цих країн не позначаються відомості про аеропорти та інші подібні об'єкти, оскільки такі відомості через їх доступність у режимі онлайн можуть використовуватися, наприклад, з терористичною метою. Отже, військова агресія РФ проти України актуалізує питання щодо удосконалення правового забезпечення інформаційної безпеки в земельних відносинах. Зокрема, вітчизняні експерти пропонують приховувати відомості Державного земельного кадастру про інженерну інфраструктуру, охоронні зони магістральних комунікацій, цифрові моделі поверхні територій тощо, оскільки такі відомості можуть використовуватися ворогом. Водночас експерти застерігають, що засекречування таких відомостей має сенс лише тоді, коли суспільні витрати на обмеження доступу до них менші, ніж вигоди, які суспільство отримує від засекречення [15, с. 8–9].

Важливою складовою частиною цифрової трансформації земельного законодавства України є забезпечення доступу зацікавлених користувачів до цифрових відомостей Державного земельного кадастру. Такий доступ здійснюється з використанням спеціальних цифрових сервісів – програмно-технічних засобів, за допомогою якого надається можливість здійснювати пошук, перегляд, доступ, завантаження, перетворення цифрових відомостей та іншу діяльність з ними. Першими державними земельними сервісами стали Державний земельний кадастр, який є офіційним джерелом відомостей про земельні ділянки та інші об'єкти земельних відносин, і Державний реєстр речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, який містить офіційні відомості про права на землю та їх суб'єктів.

Цифрові земельні сервіси поділяються на дві групи. Перша група цифрових сервісів забезпечує загальний доступ до цифрових відомостей. Ними можуть скористатися всі бажаючі без ідентифікації особи-користувача. Прикладом загального цифрового сервісу є Публічна кадастрова карти, яка набула статусу офіційного джерела відомостей про землю. На жаль, в умовах війни функціонування Публічної кадастрової карти призупинене, оскільки вона містить відомості, якими може скористатися агресор.

До другої групи цифрових сервісів слід віднести програмно-технічні засоби, які забезпечують індивідуальний доступ особи до цифрових відомостей, який здійснюється за умови її ідентифікації. Як правило, індивідуальний доступ до цифрових відомостей здійснюється через електронний кабінет користувача, який і забезпечує персоналізацію доступу до цифрових даних. Відповідно інші особи, крім власника електронного кабінету, не можуть ним скористатися. До цифрових сервісів, які забезпечують індивідуальний доступ до відомостей Державного земельного кадастру, належить Державний аграрний реєстр, запроваджений Законом України від 5 листопада 2020 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» [16]. Особливістю державного аграрного реєстру є стимулювання детінізації земельних відносин, зокрема, спонукання агровиробників – власників і користувачів земельних ділянок, які є несформованими, тобто відомості про які не містяться у електронних державних реєстрах, до внесення відомостей про такі земельні ділянки у відповідні державні електронні реєстри онлайн – через цифровий сервіс державного аграрного реєстру – з наступним отриманням економічного бонусу у формі встановленої законом державної підтримки аграрного виробництва.

Завдання цифрових земельних сервісів полягає у прискоренні вирішення певних завдань у регулюванні земельних відносин у професійному й особистому житті людини на основі вищого рівня доступності інформації про земельні ресурси. Відтак одним із завдань правового забезпечення цифровізації земельних відносин є формування спеціалізованих правових норм, які створюють правову основу для поступового перетворення усіх державних послуг у галузі земельних відносин на зручні онлайн-сервіси.

Водночас цифрові земельні сервіси дають можливість здійснювати не тільки доступ до цифрових відомостей про землю, а й розпорядження земельними ділянками, відомості про які внесені до державних електронних реєстрів. Зокрема, цифровим сервісом, який забезпечує можливість власникам земельних ділянок здійснити передачу їх у власність чи користування іншим особам, є електронні земельні аукціони, запроваджені Законом України від 18 травня 2021 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони» [17]. Система цифрових земельних сервісів постійно розвивається. Так, навіть під час війни протягом 2022 року в Україні запущені нові земельні сервіси: 1) цифровий (оцифрований) Державний картографо-геодезичний фонд України; 2) автоматичний розрахунок нормативної грошової оцінки (НГО) земельних ділянок, розташованих у межах населених пунктів; 3) автоматизована видача витягів про земельну ділянку з Державного земельного кадастру; 4) автоматизована видача витягів про НГО земельних ділянок сільськогосподарського призначення за межами населених пунктів [18].

Отже, здійснювана в Україні цифрова трансформація земельного законодавства України являє собою правове забезпечення переведення значної частини відомостей про об'єкти та суб'єктів земельних відносин з паперової форми в електронну (цифрову) та надання доступу до таких відомостей у режимі онлайн. Цифрова трансформація земельного законодавства України проявляється

у введенні у це законодавство системи правових норм, які забезпечують цифровізацію відомостей про землю та створення цифрових сервісів для доступу до таких відомостей громадян, юридичних осіб, органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Основним правовим результатом цифрової трансформації земельного законодавства є спрощення, пришвидшення та здешевлення доступу суспільства до земельних ресурсів країни, що сприяє безперешкодній і безпечній реалізації прав на землю їх суб'єктами та інтенсифікує соціально-економічний розвиток країни.

Крім того, цифрова трансформація земельного законодавства має ще одне важливе соціально-правове значення: вона нівелює умови для прояву земельної корупції. Адже завдяки цифровізації земельних відносин зменшується необхідність контактування споживачів таких відомостей з посадовцями органів влади, уповноважених вирішувати питання земельних відносин і зростає доступність для суспільства юридично важливих відомостей про землю. Відтак правове забезпечення цифровізації земельних відносин полягає в поступовому перетворенні усіх державних послуг у галузі земельних відносин на зручні онлайн-сервіси.

Слід відмітити, що в рамках земельної реформи були здійснені важливі інституційні зміни в регулюванні земельних відносин: проведені їх дерегуляція та децентралізація земельних повноважень органів влади та державної власності на землю, які перейшли до територіальних громад. Фактично основний акцент у публічній регуляції землекористування змістився на місцевий рівень. Водночас ст. 14 Конституції України вимагає, щоб земля як основне національне багатство постійно перебувала під особливою охороною держави. У зв'язку з делегуванням повноважень державних органів влади у сфері земельних відносин органам місцевого самоврядування важливим засобом забезпечення особливої охорони земель державою стає цифровізація земельних відносин, яка забезпечує можливість створення системи різних за змістом цифрових баз даних, у яких відображаються відомості про стан земель, його динаміка, зокрема, стан і динаміка родючості ґрунтів, які все більш інтенсивно використовуються в аграрному виробництві. Поки що відомості про якісний стан земель збираються шляхом польових досліджень, є несистемними (фрагментарними) і, головне, швидко втрачають актуальність, оскільки з часом перестають відображати реальний стан земель. Для поліпшення ситуації зі збором даних про якісний стан земель уявляється доцільним запровадити систему постійного національного дистанційного зондування землі за допомогою космічних, пілотованих і безпілотних літальних апаратів, які б регулярно виявляли стан земель і передавали отримані відомості в режимі реального часу до національної цифрової бази даних про стан земельних ресурсів країни. Цілком очевидно, що створення такої системи потребуватиме чимало коштів і багато часу. Але, на нашу думку, створення системи постійного національного дистанційного зондування землі є перспективним і безальтернативним кроком забезпечення повної цифрової трансформації земельного законодавства України.

Висновки. Отже, викладене дає підстави для висновку, що цифрову трансформацію земельного законодавства України слід розглядати як процес правового розвитку, який включає три основні складові частини: 1) переведення значної частини відомостей про об'єкти та суб'єктів земельних відносин з паперової форми в електронну (цифрову); 2) створення масштабної системи спеціалізованих цифрових сервісів не тільки для доступу в режимі онлайн до відомостей про землю, а й для реалізації власниками, користувачами та органами влади системи земельних прав і земельних повноважень; 3) регулярну актуалізацію відомостей про землю на основі дистанційного зондування землі з доведенням її функціонування (в ідеалі) до рівня 24/7 у режимі онлайн.

Список використаних джерел

1. Бурило Ю. П., Вавженчук С. Я., Процишен М. В. Правове забезпечення цифрової економіки: навч. посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф., академіка НАПрН України О. Д. Крупчана. Вид. 2-ге, перероб. Київ, 2020. 296 с.
2. Вінник О. М., Шаповалова О. В. Господарське право в умовах цифровізації економіки: навчальний посібник / за заг. ред. О. М. Вінник. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 314 с.
3. Когут Ю. І. Цифрова трансформація економіки та проблеми кібербезпеки: практич. посіб. Київ: Консалтингова компанія «СІДКОН», 2021. 368 с.
4. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.

5. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / кол. авт.; за ред. Я. В. Сімутіної, М. М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. 348 с.
6. Про затвердження Тимчасового порядку ведення державного реєстру земель: Наказ Держкомзему України від 2 липня 2003 р. № 174. *Офіційний вісник України.* 2003. № 31. Ст. 1652.
7. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
8. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 8. Ст. 61.
9. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 18. Ст. 141.
10. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13 квітня 2020 р. № 554-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 37. Ст. 277.
11. *Голос України.* 2022. 6 квітня. № 78.
12. *Офіційний вісник України*. 2022. № 53. Ст. 3029.
13. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 31. Ст. 286.
14. *Офіційний вісник України*. 2022. № 41. Ст. 221.
15. Колядинська Т. Геопросторові дані: змінити підхід «відкриті для всіх» на «відкриті для тих, кому необхідні». *Землевпорядний вісник.* 2022. № 6. С. 6–9.
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: Закон України від 5 листопада 2020 р. № 985-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 98. Ст. 318.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони: Закон України від 18 травня 2021 р. № 1444-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 30. Ст. 243.
18. Башлик Д. Підсумки 2022: успіхи наперекір усім перешкодам. URL: https://blog.liga.net/user/dbashlyk/article/48748

References

1. Burylo Yu. P., Vavzhenchuk S. Ia., Protsyshen M. V. Pravove zabezpechennia tsyfrovoi ekonomiky: navch. Posibnyk / Za zah. red. dokt. yuryd. nauk, prof., akademika NAPrN Ukrainy O. D. Krupchana. Vyd. 2-he, pererob. Kyiv, 2020. 296 s.
2. Vinnyk O. M., Shapovalova O. V. Hospodarske pravo v umovakh tsyfrovizatsii ekonomiky: navchalnyi posibnyk / Za zah. red. Vinnyk O. M. Kyiv: NDI pryvatnoho prava i pidpryiemnytstva imeni akademika F. H. Burchaka NAPrN Ukrainy, 2020. 314 s.
3. Kohut Yu. I. Tsyfrova transformatsiia ekonomiky ta problemy kiberbezpeky: praktych. posib. Kyiv: Konsaltynhova kompaniia «SIDKON», 2021. 368 s.
4. Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii: monohrafiia / O. H. Danylian, O. P. Dzoban, S. B. Zhdanenko ta in.; za zah. red. O. H. Danyliana. Kharkiv: Pravo, 2020. 344 s. S. 157.
5. Sotsialno-trudovi prava i vyklyky tsyfrovizatsii: monohrafiia / kol. avt.; za red. Ya. V. Simutinoi, M. M. Shumyla. Kyiv: Nika-Tsentr, 2023. 348 s.
6. Pro zatverdzhennia Tymchasovoho poriadku vedennia derzhavnoho reiestru zemel. Nakaz Derzhkomzemu Ukrainy vid 2 lypnia 2003 r. № 174. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2003. № 31. St. 1652.
7. Kulynych P. F. Zemelna reforma v Ukraini: pravovi problemy: monohrafiia. Kyiv: Norma prava, 2021. 308 s.
8. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2012. № 8. St. 61.
9. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2010. № 18. St. 141.
10. Pro natsionalnu infrastrukturu heoprostorovykh danykh: Zakon Ukrainy vid 13 kvitnia 2020 r. № 554-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2020. № 37. St. 277.
11. *Holos Ukrainy.* 2022. 6 kvitnia. № 78.
12. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2022. № 53. St. 3029.
13. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1994. № 31. St. 286.
14. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2022. № 41. St. 221.
15. Koliadynska T. Heoprostorovi dani: zminyty pidkhid «vidkryti dlia vsikh» na «vidkryti dlia tykh, komu neobkhidni». *Zemlevporiadnyi visnyk.* 2022. № 6. S. 6–9.
16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo funktsionuvannia Derzhavnoho ahrarnoho reiestru ta udoskonalennia derzhavnoi pidtrymky vyrobnykiv silskohospodarskoi produktsii: Zakon Ukrainy vid 5 lystopada 2020 r. № 985-IX. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2020. № 98. St. 318.
17. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo prodazhu zemelnykh dilianok ta nabuttia prava korystuvannia nymy cherez elektronni auktsiony: Zakon Ukrainy vid 18 travnia 2021 r. № 1444-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2021. № 30. St. 243.
18. Bashlyk D. Pidsumky 2022: uspikhy naperekir usim pereshkodam. URL: https://blog.liga.net/user/dbashlyk/article/48748

Кулинич П. Ф. Цифрова трансформація земельного законодавства України як напрям його модернізації: стан і перспективи

У статті досліджуються основні тенденції розвитку цифровізації земельного законодавства України як важливого напряму модернізації земельно-правової сфери України. Підкреслюється, що необхідність цифровізації земельних відносин та відповідно цифрової трансформації земельного законодавства України була зумовлена ходом земельної реформи. З метою подолання проблеми накладення меж земельних ділянок було вирішено передати контроль за їх формуванням від людини (інженерів-землевпорядників, посадовців органів влади тощо) до незалежного безпристрастного «арбітра» – комп'ютерного програмного забезпечення. Цій меті слугувало запровадження законодавством двох «цифрових» інструментів: розробки проєктів землеустрою не тільки в паперовій, а й у електронній формі та ведення державного земельного кадастру як електронного реєстру відомостей про землю. Цифрова трансформація земельного законодавства України розглядається як процес правового розвитку, що включає: 1) переведення значної частини відомостей про об'єкти та суб'єктів земельних відносин з паперової форми в електронну (цифрову); 2) створення масштабної системи спеціалізованих цифрових сервісів для доступу в режимі онлайн до відомостей про землю та для реалізації власниками, користувачами та органами влади системи земельних прав і земельних повноважень; 3) регулярну актуалізацію відомостей про землю на основі дистанційного зондування землі з доведенням її функціонування (в ідеалі) до рівня 24/7 у режимі онлайн.

Ключові слова: земля, земельна реформа, земельне законодавство, державний земельний кадастр, цифровізація, цифрові земельні сервіси.

Kulynych P. Digital transformation of land legislation of Ukraine as a way of its modernization: status and prospectives

The article examines the main trends in the development of digitization of land legislation of Ukraine as an important direction of modernization of the land relations in Ukraine. Each branch of law needs and perceives the tools of digital technologies differently, which is due, first of all, to the specifics of the branch of the subject of legal regulation. The need for digitalization of land relations and, accordingly, digital transformation of land legislation of Ukraine was determined by the course of land reform. Its task was the mass redistribution of land with the termination of land rights of inefficiently working farms and their transfer to the ownership or use of new market-oriented business entities. Such redistribution caused the need for massive land survey works to form a large number of new land plots. However, land survey organizations carried out the formation of new land plots by developing land management documentation in paper form, which created conditions for mass abuse. In order to overcome the problem of imposing boundaries of land plots, it was decided to transfer control over their formation from humans (land engineers, government officials, etc.) to an independent, dispassionate «arbitrator» – computer software. This purpose was achieved by the introduction into legislation of two «digital» tools: the development of land survey projects both in paper and electronic form, and the maintenance of the state land cadastre as an electronic register of land information. An important component of the digital transformation of the land legislation of Ukraine is ensuring the access of interested users to the digital information of the State Land Cadastre. Such access is carried out using special digital services which are are divided into two groups. The first group of digital services provides general access to digital information. Anyone can use them without identification of the user. The second group of digital services should include software and technical means that provide individual access to digital information by a person, which is carried out under the condition of his identification. The task of digital land services is to accelerate the resolution of certain problems in the regulation of land relations in professional and personal life based on a higher level of availability of information about land resources. Thus, the digital transformation of the land legislation of Ukraine is based on legal provision for the transfer of a significant part of information about objects and subjects of land relations from paper form to electronic (digital) and providing access to such information online. The digital transformation of the land legislation of Ukraine is manifested in the introduction into this legislation of a system of legal norms that ensure the digitization of land information and the creation of digital services for access to such information by citizens, legal entities, state authorities and local self-government bodies. The digital transformation of the land legislation of Ukraine should be considered as a process of legal development, which includes three main components: 1) transfer of a significant part of information about objects and subjects of land relations from paper form to electronic (digital); 2) creation of a large-scale system of specialized digital services for online access to land information and for implementation by owners, users and authorities of the system of land rights and land powers; 3) regular updating of information about the earth based on remote sensing of the earth, bringing its functioning (ideally) to the level of 24/7 online mode.

Key words: land, land reform, land legislation, state land cadaster, digitalization, land digital services

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-88-94

УДК 342.9

Ольга Федорівна Андрійко,
провідний науковий співробітник
відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
ORCID: 0000-0002-7507-3090

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ РЕФОРМ В УКРАЇНІ ТА ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Постановка проблеми. Складовою будь-якого дослідження є пізнавальний аспект, який дає можливість розглянути досліджуване явище в процесі його виникнення, особливостей формування та змін у ході осмислення та подальшого розвитку. Такий підхід спрямований на виявлення проблем, що постають перед державою, та запитами суспільства, розуміння його необхідності й проведення реформ. Цей напрям спрямований на узагальнення теоретико-правових досліджень, які проводилися і проводяться в Україні та в інших країнах, коригування проведення реформ залежно від факторів напрацювань і виявлення переваг пріоритетності їх упровадження.

Світовий досвід проведення реформ, а він у різних країнах має свої певні особливості, свідчить, що в період значних трансформацій соціально-економічних і політико-правових систем у країні відбуваються істотні перетворення. У країнах Європи реформаційні процеси тривали десятки років та власне й сьогодні відбуваються певні зміни в різних сферах зумовлені вимогами суспільства та запитами громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що як необхідність проведення реформ, так і їх основні напрями та адміністративно-правове забезпечення, зокрема законодавче, були предметом обговорень на рівні державних структур і наукових досліджень. За тим нові виклики, що постають перед державою, суспільством потребують і нових підходів не лише до визначення нових векторів реформ та їх належного законодавчого забезпечення, а й їх узгодженості, послідовності та зв'язку із процесами, що відбуваються у світовому просторі. Тісний зв'язок, співпраця практиків і науковців, а також зарубіжних експертів, яка розпочалася з часів проголошення незалежності України, і активне спілкування щодо підготовки відповідного правового супроводу проведення реформ, і сьогодні є важливим фактором успішності подальшого проведення реформ та їх належного правового забезпечення.

Досліджуючи питання визначення та проведення реформ і відповідності адміністративно-правового забезпечення їх вимогам часу та планування майбутніх реформ, В. Авер'янов, І. Голосніченко, Ю. Битяк, а також В. Колпаков, Д. Лук'янець, О. Рябченко, В. Нагребельний, В. Гаращук, Т. Коломоєц, Н. Янюк, Д. Лученко, В. Тимощук, Л. Кисіль та інші науковці брали активну участь у підготовці законопроєктів, забезпеченні якості їх та науковому супроводі застосування законодавства.

Мета статті. Метою статті є аналіз основних напрямів реформ в Україні та стан їх правового забезпечення, а також визначення актуальних проблем правового супроводу забезпечення результатів проведення реформ у мирний час, після перемоги над ворогом у війні, яку РФ з 2014 року веде проти України.

Основні результати дослідження. З проголошенням незалежності України у 1991 році та прийняттям у 1996 році Основного Закону країни – Конституції України – були визначені й першочергові кроки проведення реформ для побудови демократичної, соціальної, правової держави

та їх правове забезпечення, які б сприяли впровадженню високих стандартів життя та вихід країни на провідні позиції у світі. Результатами об'єднання зусиль науки і практики були напрацювання проведення адміністративної реформи та реформи адміністративного права, що було надзвичайно важливим для реформування адміністративної системи та правового забезпечення її діяльності, визначення подальших шляхів реформ в Україні.

Державна комісія з проведення адміністративної реформи в Україні була створена Указом Президента України від 07 липня 1997 року [1]. На створену комісію покладалося завдання з підготовки Концепції адміністративної реформи. У березні 1998 року Державна комісія завершила свою роботу, результатом якої стала Концепція адміністративної реформи в Україні. У цій Концепції було визначено п'ять напрямів здійснення адміністративної реформи: створення правової бази, що регламентуватиме державне управління в Україні; формування нових інститутів, організаційних структур та інструментів здійснення державного управління; кадрове забезпечення нової системи державного управління; зміцнення та формування нових фінансово-економічних основ забезпечення системи державного управління; наукове та інформаційне забезпечення системи державного управління, формування механізмів наукового інформаційного моніторингу її функціонування. У травні 1997 року рішенням Кабінету Міністрів України було створено Робочу групу з підготовки Концепції реформи адміністративного права України, проєкт якої був підготовлений у 1998 році і у 2000 році переданий до парламенту.

У експертному висновку професора, доктора О. Люхтерхандта до проєкту Концепції реформи адміністративного права, зокрема, зазначалося, що «Концепція адміністративної реформи України має за своєю природою всеохопний характер і враховує всі аспекти адміністративної реформи – організаційні, кадрові, фінансові та економічні питання, інформаційне забезпечення, наукове обґрунтування, а також стисло правове забезпечення, а саме цей аспект широко й систематично розкривається в проєкті Концепції Комісії Станік [2]. Розроблений у 1998 році за дорученням Кабінету Міністрів України проєкт Концепції реформи адміністративного права, за висновками іноземних експертів, не охоплював галузь адміністративного права в цілому, а містив лише його загальну частину, в якій йшлося про загальні засади реформи та основні напрями і кодифікацію адміністративного законодавства. Увага була в основному приділена розкриттю загальних засад у конкретно визначених законах та інших правових актах [3].

У цьому контексті слід зазначити, що адміністративне право було й залишається однією з основних публічно-правових галузей правової системи України. Воно є галуззю, яка має широке коло регульованих відносин, а адміністративне законодавство містить великий масив нормативно-правових актів, які за багатоманітністю відносин, що виникають, змінюються, розвиваються, потребують правового регулювання. Адміністративно-правові відносини і нормативно-правова база, що їх регулює, зазнали суттєвих змін з проведенням реформ у політичній, адміністративній, економічній, соціальній сферах України за час, що минув з проголошення незалежності України. Щодо змін законодавчої бази цікавими є дані, опубліковані в засобах інформації щодо законопроєктів, що були зареєстровані Верховною Радою України впродовж п'ятої сесії IX скликання з серпня 2020 по липень 2021 року. Усього було зареєстровано 3126 законопроєктів. Із них 142 законопроєкти подав Президент України, 428 законопроєктів подав Кабінет Міністрів України. Від Президента України було ухвалено 57 % законопроєктів, від Уряду – 17 % законопроектів і лише 9 % законопроєктів було ухвалено від депутатів Верховної Ради України [4]. Такі дані свідчать про рівень депутатського корпусу, його неготовність до законотворчої діяльності.

Концепція адміністративної реформи 1998 року в Україні визначала мету й основні напрями, методи і засоби здійснення адміністративної реформи. У вступному слові до Концепції йшлося про те, що «адміністративна реформа повинна розглядатися не як новий перерозподіл владних повноважень чи чергова кадрово-структурна перестановка, а як концептуально осмислений перехід до нової «філософії» управління, що потребує проведення не часткових змін, а системного оновлення всього змісту діяльності органів виконавчої влади». Напрямами здійснення реформи були визначені: створення нової правової бази, формування нових інститутів, організаційних структур та інструментів здійснення державного управління, кадрове забезпечення, зміцнення та формування нових фінансово-економічних основ функціонування державного управління; наукове й інформаційне забезпечення та формування наукового та інформаційного моніторингу і функціонуван-

ня системи державного управління. При цьому слід зауважити, що проведення адміністративної реформи відбувалося в умовах існування кризових явищ та існуючими соціальними запитами і потребами, а виклики внутрішнього та зовнішнього плану не спонукали до глибокого аналізу проведення адміністративної реформи, її здобутків, переваг і прорахунків.

Концепція адміністративної реформи, як і Указ Президента України про її впровадження, не були у визначеному обсязі підтримані реальними діями щодо їх реалізації. Відсутність чіткості та послідовності проведення структурних і функціональних змін у системі виконавчої влади та відносинах із органами місцевого самоврядування, а також тогочасна політична ситуація в країні, не сприяли подальшому розвитку змін у цьому напрямі, не було й політичної волі. І хоча відбувався процес наукового і практичного напрацювання правового забезпечення функціонування системи виконавчої влади, структурних зв'язків у цій системі, відповідні зміни законодавства, які не завжди були належно обґрунтованими та виваженими, не дали очікуваних результатів.

Та все ж певні кроки були зроблені в окремих напрямах шляхом внесення змін і доповнень до законодавчих актів, підготовки проєктів законів про Кабінет Міністрів України, державну службу, адміністративні процедури (Закон про які був прийнятий лише 2022 р.) тощо. Але це були лише окремі кроки, які не могли радикально вплинути на процес підвищення ефективності діяльності виконавчої влади.

У контексті належної організації та проведення публічно-правових реформ у цей період на особливу увагу заслуговує реформування та наповнення сутнісним змістом реформи державної служби, яка проводилася у тісній співпраці державних службовців, науковців і зарубіжних експертів та пошуками найбільш ефективної моделі організації державної служби, яка б відповідала «становленню професійної, високоефективної, стабільної та авторитетної служби» [5].

Сьогодні можна констатувати, що з часу прийняття перших нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію положень Концепції адміністративної реформи в Україні, незважаючи на окремі неузгодженості, відбулися суттєві зміни як у реформуванні системи публічного управління в організаційному та сутнісному (функціональному) плані, так і у правовому забезпеченні.

Стратегія сталого розвитку України «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [6], визначила мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України в умовах війни, яку у 2014 році РФ розпочала проти нашої країни. Основними векторами руху виходу України на провідні позиції світу були визначені вектори розвитку, безпеки, відповідальності і вектор гордості. У межах визначених векторів Стратегія передбачила реалізацію 62 реформ і програм розвитку держави.

Забезпечення реалізації Стратегії передбачало розробку та прийняття відповідних нормативно-правових актів, щорічних планів дій реалізації Стратегії та моніторинг стану їх виконання. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 року № 474-р була схвалена Стратегія реформування державного управління України на 2016–2020 роки, метою якої було зазначено подальше удосконалення системи державного управління. У ній, зокрема, зазначалося, що процес формування та реалізації державної політики потребує відповідної нормативно-правової бази, а також підвищення якості проєктів законів і підзаконних актів, а подані на розгляд Кабінету Міністрів України проєкти законів і підзаконних актів мають відповідати оновленій методології.

Стратегія узгоджувалася з положеннями таких стратегічних документів, як Стратегія розвитку системи управління державними фінансами, реформування державної служби та органів місцевого самоврядування, програмою реалізації засад державної антикорупційної політики, планом заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та планом дій щодо імплементації кращих практик якісного та ефективного регулювання. Як свідчить наведений перелік Стратегія була розроблена у тісному зв'язку з іншими стратегічними документами та передбачала правову регламентацію дій суб'єктів по регулюванню виокремлених програм.

Уряд дуже відповідально поставився до якісного наповнення Стратегії, яка не лише обговорювалася в середині країни, а й істотно доопрацьовувалася за участю всіх заінтересованих сторін, представниками громадськості та Дорадчої групи ЄС.

Указом Президента України № 837 (2019) «Про невідкладні заходи проведення реформ та зміцнення держави» передбачалася низка заходів щодо їх забезпечення.

Подальші кроки щодо реформування державного управління були визначені у Стратегії реформування державного управління на 2022–2025 роки розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 року № 831-р.

Метою Стратегії реформування державного управління на 2022–2025 роки було визначено побудову в Україні спроможної сервісної та цифрової держави, яка забезпечує захист інтересів громадян на основі європейських стандартів та досвіду [7].

Результатами реформи державного управління до 2025 року було визначено забезпечення надання послуг високої якості та формування «зручної» адміністративної процедури для громадян і бізнесу, формування системи професійної та політично нейтральної публічної, орієнтовної на захист громадян; розбудова ефективних і підзвітних громадянам державних інституцій, які формують державну політику та успішно її реалізують для сталого розвитку держави.

Висновки. У загальному вимірі Стратегія містить важливі напрями реформування державного управління. За тим вона не стала продовженням попередніх напрацювань щодо основних векторів руху, системності реформування державного управління, аргументації очікуваних результатів реформи державного управління. У стратегії відсутні положення щодо належного правового забезпечення в результаті проведення реформ.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Адміністративна реформа в Україні. Документи і матеріали. *Український правовий часопис.* Вип. 4. 2022. С. 92.
3. Там само. С. 6.
4. *Український тиждень.* 2021. № 49.
5. Концепція адміністративної реформи в Україні. Київ, 1988.
6. Указ Президента України від 12.01.2025 р. № 5/2015. Урядовий кур'єр. 2015. № 6.
7. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text

References

1. Konstytuciia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku. *Vidomosti Verhovnoi Rady Ukrainy.* 1996. No 30. S. 141.
2. Administratyvna reforma v Ukraini. Dokumenty i materialy. *Ukrainskyi pravovyi chasopys.* Vyp. 4. 2022. S. 92.
3. Tam samo. S. 6.
4. *Ukrainskyi mygzden.* 2021. No 49.
5. Koncepciia administratyvnoi reform v Ukraini. Kyiv, 1988.
6. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12.01.2015 r. No 5/2015. Uradovyi kur'er. 2015. No 6.
7. Strategiia reformuvanna derzhavnogo upravlinna Ukrainy na 2022–2025 roky: rozporadzhenna Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.07.2021 r. No 831-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text

Андрійко О. Ф. Основні вектори реформ в Україні та їх адміністративно-правове забезпечення

Проаналізовано основні напрями проведення реформ у різних сферах державної політики України з проголошенням її незалежності. Розглянуто основні напрями Концепції адміністративної реформи в Україні (1998 р.) та їх правове забезпечення й подальшу реалізацію у Стратегіях реформування державного управління України 2016–2020 років та 2022–2025 років, звернено увагу на необхідність удосконалення законодавства та відповідність його сучасним процесам і викликам, що постають перед країною.

Звернено увагу на необхідність детального аналізу та нових поглядів на продовження реформи державного управління, переосмислення попередніх напрацювань і врахування принципових змін, що відбулися за минулі роки щодо завдань державного управління, наслідком яких має бути переорієнтація його суб'єктів з безпосереднього владно-розпорядчого впливу на регулятивну діяльність та активну участь громадськості.

Ключові слова: реформи, основні вектори реформ, адміністративна реформа, адміністративно-правове забезпечення, Стратегія реформування державного управління.

Andriiko O. F. The main vectors of reforms in Ukraine and their administrative and legal support

The main directions of reforms in various spheres of state policy of Ukraine with the declaration of its independence are analyzed. The main directions of the Concept of Administrative Reform in Ukraine (1998) and their legal support and their further implementation in the State Administration Reform Strategies of Ukraine for 2016–2020 were and 2022–2025 were considered, attention was drawn to the need to improve legislation and its compliance with modern processes and challenges, which appear before the country.

Attention is drawn to the need for a detailed analysis and new views on the continuation of public administration reform, rethinking previous developments and taking into account the fundamental changes that have occurred in recent years regarding the tasks of public administration, which should result in a reorientation of its subjects from direct power and administrative influence to regulatory activities and active public participation.

The participation of civil society representatives, international experts, key stakeholders, and legislative changes bring certain positive elements to the further course of reform in Ukraine, which will definitely continue after our victory in the war of aggression waged by Russia against Ukraine and the entire democratic world.

Key words: reforms, main vectors of reforms, administrative reform, administrative and legal support, State Administration Reform Strategy.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-95-99

УДК 342.4:94]:929 “1827/186.”

Богдан Іванович Андрусишин,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0002-5490-6874

ТЯГЛІСТЬ ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА (КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЄКТИ ГЕОРГІЯ АНДРУЗЬКОГО)

Постановка проблеми. Визначним історико-соціальним і культурним явищем на черговому етапі українського державо- і правотворення стали проєкти конституції кирило-мефодіївців. Один з радикальних представників Кирило-Мефодіївського братства Георгій Андрузький, який орієнтувався на Тараса Шевченка, став автором документа під назвою «Начерки Конституції Республіки», написаного під впливом ідей «Книги буття українського народу», популярного історико-політичного маніфесту, у якому висловлюється фактично революційна позиція визволення від кріпацтва і деспотії та створення федерації слов’янських республік, тобто звучить ідея національної і політичної суверенності України і водночас ідея рівності всіх слов’ян [1, с. 347, 349] на засадах федералізму – Слов’янщини.

Початок інтерпретації українсько-російських відносин ранньомодерної доби, осмислення концепції самобутності й самодостатності етногенезу українців і росіян були закладені в основу праці М. Костомарова «Книга буття українського народу», у якій він, зокрема, обстоював положення, «що українська народність, яка почала формуватися близько VI ст., істотно різниться від російської як на побутовому рівні, за характером та духовністю, так і за своїми політичними ідеалами та уявленнями» [2, с. 1508].

Підготовка і написання «Начерків…» збігалися з першим етапом національно-культурного відродження на Слобідській і Лівобережній Україні, ініційованим «знизу» когортою освічених представників української шляхти, до якої належав Георгій Андрузький (народився 1827 р. на Полтавщині у родині дрібного поміщика).

На час створення Кирило-Мефодіївського товариства (1846 р.) Георгій Андрузький був 19-річним студентом 1 курсу юридичного факультету університету Св. Володимира.

Про провідну роль Київського національного університету імені Тараса Шевченка в українському модерному націотворенні зазначав з нагоди 185-річчя заснування тодішній його ректор Леонід Губерський: «Створений указом тогочасного російського імператора Миколи I, Київський університет, всупереч монаршим сподіванням, відіграв одну з провідних ролей в українському модерному націотворенні, а служіння на користь імперії змінив на служіння на користь власного народу. У стінах нашого університету розкрився геній Михайла Максимовича, тут народилися палкі декларації Кирило-Мефодіївців, лунала поезія Тараса Шевченка...

Спроєктований імператорською владою як опора монархії на шляху реалізації її ідеї формування монолітної російської політичної нації, базованої на вірності цареві, православній церкві та єдиній «народності», університет трансформувався у постійне джерело неспокою, інтелектуального та політичного спротиву, продуцента суспільних дискусій, генератора революційних ідей. Викриття польських національних товариств наприкінці 1830-х років, розгром Кирило-Мефодіївців у 1847 році, … підносили його суспільне значення, перетворювали на ключового творця вітчизняної історії» [3].

Історична спадщина кирило-мефодіївців проливає світло на зародки в українській політико-правовій думці ідей громадянського суспільства, розвинутого пізніше у працях Б. Кістяківського, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін. [4, с. 182].

Історико-правовим особливостям українського конституціоналізму низку праць присвятив О. Мироненко. Зокрема, він писав: «40-і роки XIX ст. виявились етапними для еволюції української державності і, зокрема, для трансформації доктрини вітчизняного конституціоналізму через вихід на суспільну і державницьку арену найвищої національної гордості українського народу – поета і мислителя Т. Шевченка (1814–1861)» [5, с. 141]. Стосовно впливу ідей Тараса Шевченка на кирило-мефодіївців автор зазначає: «Революційно-радикальне крило товариства (Г. Андрузький, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда та ін.) керувалося «теорією насилля» в інтерпретації Т. Шевченка, під впливом якого і ще одного із засновників братства М. Гулака в товаристві народилася ідея селянської революції як єдиного засобу повалення царизму, ідея встановлення народного правління на Україні» [5, с. 142].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми історико-правових витоків сучасного українського конституціоналізму у різні періоди набули відображення у працях науковців відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: І. Усенка, В. Горбатенка, В. Бабкіна, Т. Бондарук, І. Музики, О. Самойленко, А. Іванової та ін. Означенні проблеми висвітлювали: Д. Бєлов, С. Головко, І. Варава, А. Кормич, А. Козаченко, А. Крусян, В. Кампо, В. Нестор, О. Рогач, В. Олійник, О. Скрипнюк, І. Терлюк, А. Фока, Л. Шевчук, О. Ярмиш та ін.

Послідовно досліджували проблему української конституції у вітчизняній юридичній науці вчені-конституціоналісти М. Баймуратов, Н. Батанов, О. Копиленко, Г. Мурашин, В. Погорілко, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, В. Федоренко, Ю. Шемшученко та ін., історики П. Сохань, А. Слюсаренко, М. Томенко, І. Глизь та ін.

З'ясовуючи феномен конституції як основного закону держави, В. Шаповал пише: «Врешті-решт, у контексті історичного розвитку конституція – це насамперед система обмежень державної влади у вигляді встановлених в особливому акті (основному законі) прав і свобод індивіда, а також гарантії реалізації цих прав і свобод» [6, с. 339].

Важливе значення для висвітлення означеної нами проблематики мають праці з дослідження джерел конституційного права у регулюванні суспільних відносин, написані такими авторитетними дослідниками, як: Ю. Шемшученко, О. Скрипнюк, В. Погорілко, Н. Пархоменко, О. Ющик, Н. Оніщенко, В. Шаповал; представниками «харківської школи», серед яких – В. Тацій, Ю. Битяк, М. Цвік та ін. [7, с. 3, 48].

Мета статті – здійснити історико-правовий аналіз конституційних проєктів наймолодшого члена Кирило-Мефодіївського братства Георгія Андрузького під назвою «Начерки Конституції Республіки» на тлі законотворчих процесів першої половини та середини XIX ст. в Україні, зокрема, конституційних проєктів кирило-мефодіївців, підкреслити вплив на підготовку і зміст документів ідей «Книги буття українського народу» та революційних ідей Тараса Шевченка.

Основні результати дослідження. Як і багато інших братчиків, Г. Андрузький був прибічником ідеї федерації слов'янських народів, скасування кріпацтва та впровадження республіканського способу правління [8, с. 87].

О. Мироненко підкреслює, що «трансформація конституційної концепції» Г. Андрузького еволюціонувала «від ідеї конституційної монархії до республіканської моделі державного устрою» і була, викладина ним у трьох проєктах «Начерки Конституції Республіки» [5, с. 142–143]. Науковець особливо наголошує на значенні «його ідей про охоронні або наглядові («блюстительные») та цензурні комітети. Охоронні або наглядові комітети у складі стряпчого (прокурора чи іншого законника), кількох його помічників та канцелярії передбачалися майже на всіх рівнях: у федерації, у штатах, в областях та округах. Функції таких комітетів не виписані, але із загального списку проєкту можна зробити висновок, що на них покладалися обов'язки нагляду за дотриманням законності у федерації як у цілому, так і на місцях. Цензурні комітети в проєкті тільки називаються. Функціонувати вами мали при президентах штатів (рішення таких комітетів міг опротестувати прокурор), а в державі цензурний комітет створювався при Законодавчих зборах» [5, с. 143]. О. Мироненко гіпотетично допускає, «що цензурні комітети повинні

були б мати деякі повноваження органів політичного чи адміністративного конституційного нагляду» [9, с. 143].

У своїй доповіді царю Миколі I (травень 1847 р.) про слов'янофілів шеф жандармів і головний начальник III відділення імператорської канцелярії О. Орлов давав загальну характеристику суспільно-політичної і духовної атмосфери у Київському університеті та середовищі братства. Він писав, що оскільки «університет Св. Володимира наповнений студентами з Малоросіян, то природно характер слов'янофільства перетворився там в українофільство. Шевченко, Куліш, Андрузький, Навроцький, Посяда та ін., хоч і не належали до Слов'янського товариства, тим не менше є українофілами, полум'яно перейняті думкою про відновлення мови і літератури Малоросії про покращення її побуту» [9, с. 307].

Під час арешту Георгія Андрузького, після повернення його з Пирятина, де він гостював у батька п'ять днів на Великдень, до Києва, доносив у III відділення губернатор І. Фундуклей, у нього виявили зошит з різними віршами і, крім усього, два проєкти про перетворення Росії, написані власноруч Андрузьким і, за його твердженням, ним же самим створені, у чому ніхто інший участі не брав [10, с. 414]. Дослідники вважають, що два перші проєкти написані у 1846–1847 роках під впливом Н. Гулака.

Студент Г. Андрузький «сам сочинял проекты конституций и вольние стихи», – писав у доповіді граф О. Орлов царю. Він характеризується як 19-річна особа, що «показує за розумом і характером всі ознаки дитинства» [11, с. 57].

Перший проєкт «Досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно у Слов'янських землях» передбачав встановлення конституційної монархії, скасування кріпацтва та станового поділу суспільства; другий проєкт «Ідеал держави» висвітлював проблеми свободи закону, правового статусу селян. На їх зміст наклали відбиток революційні ідеї декабристів, Т. Г. Шевченка, а також ідеї утопічного соціалізму та природного права.

У першому проєкті Конституції Георгій Андрузький наголошував, що «закони для всіх одні й ті ж самі; місця і почесті доступні, безумовно, для всіх», «особиста свобода», «рівність перед законом», «благороство за заслугами, а не від народження». Перший проєкт Конституції містив три розділи: 1) «Досягнення можливої міри і свободи переважно у Слов'янських землях»; 2) «Про стан народу на Русі»; 3) «Про духовних» [10, с. 415–418].

Другий проєкт Конституції мав дев'ять розділів: 1) «Ідеал держави: стаття 1-ша – Про рівність; стаття 2-а – Про свободу; 3-я – Закон»; 2) «Про владу»; 3) «Про релігію»; 4) «Про стани»; 5) «Про повинності»; 6) «Податки, майно і капітал»; 7) «Майно селянина»; 8) «Підданство селянина»; 9) «Про військову службу» [10, с. 418–426].

Викликає інтерес бачення Г. Андрузьким мілітарної основи майбутньої держави. У Російській імперії основною військовою повинністю була «рекрутська, яку відбували різні категорії податкового населення, в основному селяни і міщани… Відбували її чоловіки у віці від 17 до 35 років, і для солдатів та матросів селянського походження вона була спершу пожиттєвою. Її змінила 1793 року двадцятип'ятирічна, потім – з 1834 року – двадцятирічна, а з 1855 року – дванадцятирічна служба. Офіцерський корпус формувався лише з дворян» [12, с. 450].

У цих проєктах, як зазначалося у журналі слідства III відділення 7 справі Кирило-Мефодіївського товариства (березень-червень 1847 р.), Григорій Андрузький спочатку мав намір «залишити в Росії самодержавне правління, обмеживши царя лише законами, ним же виданими і потім обмежити царя представницькими властями (депутатами), допущенням опозиційних журналів та інше; і, насамкінець, визнав, що найкраще ввести республіканське правління» [9, с. 342].

Перші два проєкти 19-річного студента були безсистемними і суперечливими, особливо у частині соціально-економічних змін, наприклад, спочатку він пропонує знищити дворянство як суспільну страту [9, с. 342], і залишити лише одні продуктивні класи, зокрема, купецтво, цехи і землеробів, приєднавши до них ще духовенство, потім, не знищуючи дворянство, визначити точно права дворян і вжити заходів до поступового викупу селян з кріпацтва. Військову службу він обмежував 20-ма роками, притому нижчим військовим чинам 10-ма [9, с. 342].

Жоден з проєктів, на думку Т. Андрусяка, не був завершений, містив лише розробки окремих державно-правових проблем [3, с. 111].

Під час обшуку в оселі на засланні (березень 1850 р. у Петрозаводську) поліція вилучила у нього «Начерки Конституції Республіки». У них «погляди автора еволюціонували від обмеження до заміни монархічної форми влади на республіканську» [14, с. 43].

У доповіді III відділення В. Долгорукову значилося, що 1850 року в нього знову зайшли злочинні папери, які засвідчували, що він, залишаючись запеклим малоросом, не змінив напрямку своїх думок [10, с. 606]. Зазначено, що під час роботи над проєктами Г. Андрузький мав значні проблеми зі здоров'ям, зокрема з зором.

З листа І. Посяди до М. Гулака від 4 квітня 1846 року довідуємося, що Г. Андрузький з дитинства страждав короткозорістю і, за прогнозами лікаря Караваєва, він «рано чи пізно осліпне, що він звільниться з університету, поїде (за словами самого Андрузького. – Авт.) до задніпровських старців тощо». Але, що характерно, до своєї вади він ставився спокійно, навіть дещо з гумором, «про все це він говорив весело» [11, с. 96]. Як людину хвору і не здатну «ні до якої практично корисної праці» характеризував Г. Андрузького на засланні в Петрозаводську В. Білозерський. У своєму листі від 31 березня 1850 року до В. Дубельта він зазначав, що важкий фізичний і моральний стан Г. Андрузького заслуговує всілякої участі [11, с. 438], а його розстроєна уява і одинокість довели його майже до мономанії. На жалюгідне становище Г. Андрузького у Петрозаводську 19 квітня 1850 року вказував і чиновник III відділення В. Дубельт [11, с. 442]. Того ж 1850 року Г. Андрузький був удруге заарештований за написання «Конституції республіки» і відправлений у Соловецький монастир (де перебував до 1854 р.) [11, с. 472].

Звернемося до основних положень документа. «За структурою та змістом, – пише М. Томенко, – «Начерки…» перегукувалися з народницькими конвенціями» [14, с. 43]. У «Начерках…» стверджувалося, що в основі публічного життя лежить громада у кількості від 200 до 2000 сімей. Вона керується управою у складі голови, старшини, депутатів, які закінчили гімназію, священника. До обов'язку управи належав нагляд за виконанням всіх загальних повинностей і розпоряджень начальства, суд і загальне управління [15, с. 55]. Тобто управа поєднувала у собі судову, розпорядчу і виконавчу владу. Підсудними на рівні громади були всі справи, окрім кримінальних. У виді покарань застосовували: догану, арешт, штраф, відсторонення від виборів, в'язниця.

Питання місцевого самоврядування є чи не центральним у проєкті, оскільки громада виступала як основна, базова ланка держави. У її складі мала функціонувати продумана й справедлива податкова система. Особи, старші 20 років, обкладалися податком у розмірі 7 рублів і натурою. Кошти передбачалися як на культурно-освітні й соціальні потреби громади, так і на відрахування для утримання центральних органів влади. Передбачалося функціонування школи, церкви, богодільні, магазину, шинку, аптеки, громадської каси. За відсутності лікаря надавати медичну допомогу за окрему плату міг священник.

Передбачалося фіксоване забезпечення урядовців за вислугою років, безкоштовне навчання і виховання дітей-сиріт у школах. Винагорода мала бути за окремі конкретні для громади справи і для службовців. Автор бачив громаду повноцінним живим суцільним органом, де особливий акцент робився на соціально-культурній сфері, про що свідчать положення проєкту стосовно планування вулиць, забудови і архітектури будівель, озеленення поселень, музично-пісенної творчості тощо [15, с. 55–58].

Цікавими видаються вимоги до кандидатів на керівні посади (голова, депутат, старшина, писар): встановлювався віковий, освітній і ценз осідлості, відсутність судимості та інших покарань протягом останніх трьох років. Голова і члени правління мали бути одруженими. Управління здійснювалося на демократичних засадах. Питання врегульовувалися простою більшістю голосів, але голова і старшина у голосуванні участі не брали. За несправедливе протестування депутат позбавлявся «мандата», а голова – місця, священник підлягав духовному покаранню. Встановлювалася чітка процедура засідань, звітності. Розмір оплати вчителя становив – 100 руб. грошима, 50 натурою, квартира – прирівнювався фактично до оплати голови [15, с. 56].

Згідно з «Начерками…» Андрузького до структури держави входили: громада, область, округ, штат. Механізм управління областю передбачав функціонування обласної палати та управління, обласної поліції, магістрату (для здійснення судочинства), консисторії (для управління державно-релігійною сферою) [15, с. 62].

Округ управлявся окружною палатою та правлінням. На думу покладали судові функції, земська поліція виконувала виконавські обов'язки. Церковно-релігійні питання підлягали підпорядкуванню духовної ради. Становить інтерес місце словесного суду, справи у якому велися усно й учасники процесу переважно схилялися до мирової угоди (щось на подобі сьогоднішніх медіацій) [15, с. 59–61, 63].

Штат повинен керуватися президентом штату, який мав віце-президентів та канцелярію. Рішення президента міг опротестувати прокурор [15, с. 63–64].

Структура федеративної держави передбачала 7 штатів на чолі зі своїми президентами: 1) Україна з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою та Латвією; 3) Бессарабія з Молдовою та Румунією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон.

Про ніяку федерацію вільних народів у самодержавній Російській імперії не могло бути й мови, але з матеріалів слідства випливає цікавий факт, який свідчить про те, що царський уряд змушений був зважати на розклад сил на міжнародній арені й вибудовувати свою зовнішню політику, беручи до уваги позицію держав-сусідів, до складу яких входило чимало слов'янських народів. «Уряд не може допустити міркувань про приєднання до Росії іноземних слов'янських народів, щоб не накликати незадоволення сусідніх, – держав, які володіють слов'янськими землями» [9, с. 307], – писав О. Орлов царю Миколі I.

Як видно із його доповіді, царський уряд у той же час до певної міри толерував культурницькі впливи на слов'янські народи, ініціював і фінансував наукові дослідження по вивченню культури західних і південних слов'ян, підтримуючи ідею загальнослов'янської єдності і панславізму, був переконаний у їхній корисності, оскільки слов'янофіли, на його думку, «займаються утвердженням у нашій вітчизні мов, звичаїв і способу мислення власне російських, очищенням нашої природності від зайвих домішок іноземного» [9, с. 306–307].

Державою загалом, згідно з Конституцією Г. Андрузького, керували Законодавчі збори, при яких діяв цензурний комітет і державна рада, до якої входили президент республіки, віце-президент, міністр, державні прокурори штатів. Уряд складався з міністерств іноземних справ і народної освіти, внутрішніх справ, військового і морського, фінансів і промисловості, наглядового комітету, державного тюремного комітету, діяли особи, що займали важливі посади з канцеляріями і державний магазин.

Основою добробуту громади і держави Андрузький бачив традиційну для України галузь – хліборобство «величезний хліб, нахилений від кількості зерна». Знаково, що на зорі нашої незалежності Ігор Юхновський еквівалентом ціни гривні пропонував зробити тонну пшениці. Та й нещодавно, виступаючи на урочистостях з нагоди 29-ї річниці Незалежності України, він же пропонував встановити середню оплату вчителя, еквівалентну 880 кг хліба на місяць, і щоб зарплата державних чиновників не перевищувала її у сотні разів. У проєкті передбачався принцип рівності всіх перед законом, верховенство закону. Сутність свободи Андрузький бачив у тому, що «я сам ні від кого, крім Бога, закону і влади, встановленої законом, не залежу».

Значне місце у проєкті відводиться духовно-освітній сфері. Крім обов'язкових шкіл з бібліотекою, на рівні громади функціонували і церкви, які утримувалися за її рахунок. Релігійне виховання в школі було обов'язковим, про що свідчить посада наглядача, яку обіймав священник. Він же наглядав і за притулками. В області передбачалася семінарія та університет, чоловічий і жіночий інститути, в окрузі – гімназія, чоловіче та жіноче робітничі училища, у штаті – духовна академія наук і мистецтв, академія народного слова, вищий жіночий виховний заклад, медична академія. Була виписана чітка вертикаль управління духовною сферою: Консисторія (замість благочинного) – в області; духовна рада, благочинний – в окрузі; синод – у штаті.

«Цікаво, – зазначає М. Томенко, – що у слов'янській конфедерації ми не знаходимо Росії, що було не характерно для української суспільно-політичної думки вказаного періоду. Проте слід взяти до уваги, що Георгій Андрузький належав до досить радикально налаштованої групи братчиків. У протоколі допиту знаходимо такі слова Андрузького: «При ній існувала мета малоросійська: встановлення Гетьманщини, якщо можна, окремо (бажання таємне), якщо ні – в Слов'янщині» [14, с. 44–45].

У «Начерках Конституції Республіки» Георгія Андрузького, пише С. Чорна, наймолодшого члена Кирило-Мефодіївського товариства, серед записів, знайдених під час обшуку, був і такий: «Щоб створити Україну, треба зруйнувати Росію» [16].

Висновки. Крім політичних звинувачень на адресу Г. Андрузького, значне місце у матеріалах слідства посідають питання літературної діяльності, поетичних патріотичних творів, присвячених описові й оцінці поневоленої України, у яких автор висловлював упевненість у можливість майбутнього відродження українського народу та його державності [17, с. 130–135]. Заслуговує на увагу документ «Записки про поезію і мову», у якому Г. Андрузький обстоював право українців на свою літературу і мову [10, с. 429–430].

Список використаних джерел

1. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
2. Матях В. Як інтерпретувалися українсько-російські відносини ранньомодерної доби національною історичною думкою другої половини XIX – перших десятиліть XX ст.? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі:* у 2 кн. / відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. Книга 2. 801–1552 с.; іл. С. 1508.
3. Леонід Губерський. «Utilitas, Honor et Gloria». *Голос України.* 2019. 3 вересня 2019 р.
4. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, витоки, стратегія модернізації: монографія: у 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Юридична думка, 2018. 676 с.
5. Мироненко О. М. Конституційний суд України: історія і сучасність, доктрина і практика. Київ: Київська правда, 2011. 910 с.
6. Шаповал В. М. Феномен конституції як основного закону держави. *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2005. 944 с.
7. Джерела конституційного права України. Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 2010. 710 с.
8. *Енциклопедія історії України.* Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
9. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 3. 1990. 440 с.
10. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 2. 1990. 696 с.
11. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка 1990. Т. 1. 1990. 544 с.
12. Шандра В. Які військові повинності відбувала людність українських земель упродовж XIX – початку XX ст. ? За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі: у двох книгах / відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. Книга 1. 800 с.
13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 1998. 669 с.
14. Томенко М. В. Україна: історія Конституції: навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 114 с.
15. Історія української Конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ: Право, 1997. 464 с.
16. Чорна Світлана. Основний Закон: цінності, які обстоюємо та які мають глибоке історичне коріння. *Голос України.* 2022. 20 червня.
17. Андрусишин Б. І. Право українців на свою мову в конституційних проектах Георгія Андрузького. *Наукові засади державотворення і правотворення: історія, сучасність і перспективи:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 серпня 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2021. 372 с.

References

1. Dziuba I. M. Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist. 2-he vyd., dooprats. Kyiv: Vyd.dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2008. 718 s.

2. Matiakh V. Yak interpretuvalysia ukrainsko-rosiisko vidnosyny rannomodernoi doby natsionalnoiu istorychnoiu dumkoiu druhoi polovyny KhIKh – pershykh desiatylit KhKh st.? *Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli.* Udvokh knyhakh / Vidpov. red. Valerii Smolii; uporiad.: Henadii Boriak. Oleksii Yas. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo "Klio"», 2022. Knyha 2 801–1552 s.; il.. S. 1508.
3. Leonid Huberskyi. «Utilitas, Honor et Gloria». *Holos Ukrainy.* 2019. 3 veresnia 2019 r.
4. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: suchasnyi stan, vytoky, stratehiia modernizatsii: monohrafiia: U 2 t. / za zah. red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka ta akad. NAPrN Ukrainy O.V. Skrypniuka / T. 1: Zahalnoteoretychni ta konstytutsiino-pravovi aspekty rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2018. 676 s.
5. Myronenko O.M. Konstytutsiinyi sud Ukrainy: istoriia i suchasnist, doktryna i praktyka. Kyiv: Kyivska pravda, 2011. 910 c.
6. Shapoval V. M. Fenomen konstytutsii yak osnovnoho zakonu derzhavy. *Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky:* V 10 t. / Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (holova) ta in. Kyiv: Vyd. Dim «Iurydychna knyha», 2005. 944 s.
7. Dzherela konstytutsiinoho prava Ukrainy. Kyiv, Naukova dumka NAN Ukrainy, 2010. 710 s.
8. *Entsyklopediia istorii Ukrainy,* 1-y tom. A-V. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 688 s.
9. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : U 3 t. / AN URSR. Arkheohraf. komisiia ta in.: uporiad. M .I. Butych, I. I. Hlyz, O. O. Franko; redkol.: P. S. Sokhan(holov. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka 1990. T. 3.1990. 440 S.
10. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo: U 3 t. / AN URSR. Arkheohraf. komisiia ta in.: uporiad. M. I. Butych, I. I. Hlyz, O. O. Franko; redkol.: P. S. Sokhan (holov. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. T. 2. 1990. 696 s.
11. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo: U 3 t. / AN URSR. Arkheohraf. komisiia ta in.: uporiad. M. I. Butych, I. I. Hlyz, O. O. Franko; redkol.: P. S. Sokhan(holov. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. T. 1. 1990. 544 s.
12. Shandra V. Yaki viiskovi povynnosti vidbuvala liudnist ukrainskykh zemel uprodovzh KhIKh – pochatku KhKh st.? *Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli.* Udvokh knyhakh / Vidpov. red. Valerii Smolii; uporiad.: Henadii Boriak. Oleksii Yas. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo "Klio"», 2022. Knyha 1. 800 s.
13. Iurydychna entsyklopediia: V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 1998. T. 1: A-H. 1998. 669 s.
14. Tomenko M.V. Ukraina: istoriia Konstytutsii: [navch. posib.] / Mykola Tomenko. Kyiv: Heneza, 2015. 114 s.
15. Istoriia ukrainskoi Konstytutsii / Uporiad. A. H. Sliusarenko, M. V. Tomenko. Kyiv: Pravo, 1997. 464 s.
16. Svitlana Chorna. Osnovnyi Zakon: tsinnosti, yaki obstoiuiemo ta yaki maiut hlyboke istorychne korinnia. *Holos Ukrainy.* 2022. 20 chervnia.
17. Andrusyshyn B. I. Pravo ukraintsiv na svoiu movu v konstytutsiinykh proektakh *Heorhiia Andruzkoho. Naukovi zasady derzhavotvorennia i pravotvorennia: istoriia, suchasnist i perspektyvy:* materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 19 serpnia 2021 r.) Do 30-richchia nezalezhnosti Ukrainy / za zah. red. akad. NAN Ukrainy Yu.S. Shemshuchenka. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2021. 372 s.

Андрусишин Б. І. Тяглість правових традицій українського законодавства (конституційні проєкти Георгія Андрузького)

У статті здійснено історико-правовий аналіз конституційних проєктів кирило-мефодіївців, а, зокрема, «Начерків Конституції Республіки» члена товариства Георгія Андрузького як черговий важливий етап українського право- і державотворення. Проаналізовано напрацювання українських вчених-правників, істориків, філософів, які займалися вивченням цієї проблематики. Виокремлено історико-правові особливості українського конституціоналізму, вплив спадщини кирило-мефодіївців на зародки в українській політико-правовій думці ідей громадянського суспільства. Розкривається вплив революційних ідей Тараса Шевченка на створення «Начерків Конституції Республіки». Наголошено на провідній ролі Київського університету святого Володимира в українському модерному націотворенні, джерелі революційних ідей. Розкрито еволюцію конституційної концепції Г. Андрузького від форми конституційної монархії до ідей республіки. Через призму історії, коли Україна перебувала у складі Російської імперії, проаналізовано передбачені у проєкті ідеї політичної рівності прав громадян перед законом, необхідність скасування кріпацтва та станових привілеїв, земельної реформи у контексті наділення селян землею, запровадження політичних свобод, справедливої податкової системи для населення, створення системи загальної освіти, заснування центральної і місцевої преси, військову реформу, обстоювання для українців права на свою мову та культуру. Зроблено оцінку конституційних проєктів Г. Андрузького як визначних пам'яток суспільно-правової думки першої половини та середини XIX ст.

Ключові слова: Україна, Кирило-Мефодіївське братство, Георгій Андрузький, Тарас Шевченко, «Начерки Конституції Республіки», Микола І, Київський університет св. Володимира, М. Костомаров, Гетьманщина, конституційна юрисдикція, державотворення, українофіли, слов'янофіли, самодержавство, жандарми.

Andrusyshyn B. I. Continuity of legal traditions of Ukrainian legislation (Constitutional projects by George Andruzsky)

The legislative process of the first half and middle of the 19th century is considered. in Ukraine, in particular, the constitutional projects of Cyril and Methodius. A historical and legal analysis of the constitutional drafts of the youngest member of the Cyril and Methodius Brotherhood, George Andrusky, entitled «Outlines of the Constitution of the Republic» was made. The influence on the preparation and content of the documents of the ideas of the «Book of the Being of the Ukrainian People» and the revolutionary ideas of Taras Shevchenko is emphasized. Against the historical background of the era, the reaction of the tsarist guard to the creation of St. Volodymyr's Kyiv University and its role in modern Ukrainian nation-building, the formation of ideas of political resistance and free-thinking are highlighted. The work of Ukrainian lawyers, historians, philosophers who studied this problem was analyzed. The historical and legal features of Ukrainian constitutionalism, the influence of the Cyril-Methodist heritage on the germs of civil society ideas in Ukrainian political and legal thought are highlighted. The evolution of the constitutional concept of H. Andruzhsky from the ideas of the constitutional monarchy to the republican form of government is revealed. The ideas of equality before the law of the rights of citizens, the need to abolish serfdom and estate privileges, land reform in the context of giving peasants land, the introduction of political freedoms, a fair tax system for the population, the creation of an accessible general education system, the establishment of central and local press, military reform, defense of Ukrainians' right to their language, literature, and culture in general. Considerable attention is paid to the structure of state power of the future state, especially local self-government, the community, which in the project is almost the main, basic link of the state. A solution to the problems of health care and social security is proposed. Worthy of attention in the project are the provisions that set out the requirements for candidates for management positions, in which the age, educational and residency qualifications, the absence of a criminal record and other punishments during the last three years, and the voting procedure were established. The order of coexistence with neighboring countries, first of all with Slavic countries, was envisaged. The statement that the basis of the state's well-being is the agricultural sector is considered relevant. The essence of a citizen's freedom, religious education at school, maintenance of the church at the expense of the community has been determined. It is emphasized that the thoughts and considerations expressed by H. Andruzky in the draft constitution were developed in the future in the process of development of Ukrainian constitutionalism and law-making.

Key words: Ukraine, Cyril and Methodius brotherhood, George Andrusky, Taras Shevchenko, «Outlines of the Constitution of the Republic», Mykola I, Kyiv University of St. Volodymyr, M. Kostomarov, Hetmanship, constitutional jurisdiction, state formation, Ukrainophiles, Slavophiles, autocracy, gendarmes.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-100-107

УДК 340.12

Ілля Дмитрович Шутак,
професор кафедри права ЗВО «Університету Короля Данила»,
доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0002-2539-5526

ВПЛИВ ПРАВОТВОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Активізація наукового світу навколо проблематики трансформації законодавства України зумовлена сучасним становленням України як правової держави, її входженням до Європейського простору та формуванням національної правової системи, в основі якої має бути якісне та ефективне законодавство. У зв'язку з російським повномасштабним вторгненням в Україну переосмислення потребують питання світової безпеки, екології, демографії тощо.

Фундаментальні зміни в законодавстві не відбуваються миттєво. Трансформація законодавства зазнає впливу глобалізаційних процесів і супроводжується поступовим перетворенням форми та змісту права. Ступінь перетворень залежить від багатьох чинників, які інтенсифікують процес трансформації законодавства України (до прикладу, цифровізація).

Без належного теоретичного осмислення процес трансформації законодавства України може стати неконтрольованим і призвести до деструктивних результатів для суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені активно обговорюють проблеми, пов'язані з правотворчою діяльністю в державі, якістю підготовлених проєктів нормативно-правових актів та їх здатністю регулювати суспільні відносини.

Питання правотворчості не обділені увагою як української, так і зарубіжної науки. Вони висвітлювалися у працях: Л. Луць, Ю. Нички, І. Онищука, О. Петришина, Н. Стецика, М. Хаустової, М. Цвіка та ін. Малодослідженою залишається проблематика впливу правотворчих технологій на процес трансформації законодавства України. Це питання видається архіактуальним з огляду на сучасні євроінтеграційні процеси в Україні, які супроводжуються визначенням оптимальних способів для узгодження міжнародного та національного права, забезпечення їх належної взаємодії. Коли порушуються межі одного виду правотворчості іншим, то виникають юридичні колізії, знижується рівень правового регулювання.

Мета статті. Метою статті є показати вплив технологій правотворчості на процес трансформації українського законодавства.

Методи дослідження. Застосовано принципи та прийоми формально-логічної методології, а також застосовано структурно-функціональний підхід. На основі функціональної природи права та регулятивних засобів нормативно-правових актів виявлено міжгалузеві зв'язки у правотворчості. Не обійшлося без застосування діалектичного, системно-структурного і функціонального методів, зокрема методу інтерпретації (до чинних норм права). Формально-юридичний метод сприяв віднайденню взаємозв'язків між змістом і формою норм права із застосуванням інструментарію юридичної техніки.

Основні результати дослідження. Правотворча активність Уряду України в останні роки помітно зросла. Значною мірою це стало наслідком взаємодії з Верховною Радою України. Водночас відзначимо деяку хаотичність цієї діяльності, надмірний вплив відомчих і корпоративних інтересів, тоді як закон має відображати насамперед інтереси суспільства загалом. Крім того, урядові законопроєкти не завжди проходять всебічну соціально-економічну експертизу.

Принцип верховенства права зобов'язує, щоб як мета діяльності держави, так і сама ця діяльність визначалися на основі правових рішень законодавців. Їхня реалізація забезпечує незалежність державного апарату від зміни керівних політичних сил, а також відносну безперервність

розвитку держави. У правовій державі адміністративне свавілля неприйнятне, а тому доти, доки держава не буде реально обмежена правом, правовим законом, вона не може вважатися правовою [1, с. 513–514].

Трансформація законодавства, як зазначила М. Хаустова, відбувається під впливом певних чинників: застосування норм міжнародного права в рамках національного (пряма дія нарівні з чинним законодавством України норм міжнародного права, стаття 9 Конституції України); примат норм міжнародного права над нормами національного права; норми міжнародного права включаються у внутрішнє право (інкорпорація) [2, с. 76].

Для того, щоб законодавство України було ефективне, необхідно, щоб суб'єкти правотворчості та нормопроєктування були професійними. Багато залежить ще й від якості прийомів і засобів створення, зміни, припинення дії та систематизації нормативно-правових приписів [3, с. 15].

Зауважимо, що в деяких випадках суб'єкт права, маючи теоретичні знання, не має необхідного досвіду для того, щоб унеможливити несприятливі наслідки введення закону в дію. Доволі часто суб'єкт права законодавчої ініціативи не має достатніх знань для того, щоб без попередніх консультацій, без експертизи, проведеної відповідними фахівцями, створювати якісний нормативно-правовий акт.

На наше переконання, з найважливіших для суспільства питань необхідно завжди заздалегідь з'ясовувати думку основних зацікавлених сторін, досліджувати міжнародний досвід, альтернативні рішення. Консультації з якомога ширшим колом учасників правовідносин дадуть змогу оцінити, наскільки законопроєкт є прийнятним для громадян та юридичних осіб.

До прикладу, у Федеративній Республіці Німеччина консенсусно-демократична логіка прийняття рішень надає парламентській опозиції різноманітні інструменти для активного формування законотворчості: на відміну від парламентської системної логіки, комітети Бундестагу детально працюють над законопроєктами. Тут кожен комітет організовується відповідно до чисельності фракцій Бундестагу. Серед інших прав для проведення публічних слухань достатньо чверті членів комітету. Це загалом сприяє врахуванню інтересів. Щобільше, у Німеччині, як і в мажоритарних демократіях, представництво інтересів є вищим через коаліційні уряди та федеральне спільне прийняття рішень. Останній стає помітним, серед іншого, завдяки праву Бундесрату (Федеральної Ради) ініціювати федеральні законопроєкти. На додаток, це сильний гравець, особливо в рамках так званої процедури погодження нормотворчості у законодавчій сфері [4].

В Україні немає офіційного переліку суб'єктів законопроєктної роботи. Насправді, реалізувати таке право можуть лише авторитетні державні діячі, науковці, громадські організації, органи державної влади, які завдяки практичній діяльності впливають на розв'язання цих проблем законодавчого регулювання, мають навички узагальнення інформації та можливості особистого спілкування, співробітництва з суб'єктами права законодавчої ініціативи. Як правило, текст значного за змістом і обсягом законопроєкту розробляє колектив – «робоча група», сформована державним органом чи посадовцем саме з цією метою. Наприклад, у США проєкти законів часто є офіційною розробкою лобістських компаній, які тісно співпрацюють з офісами депутатів.

Розглянемо поняття правотворчості та юридичної технології, що стосуються нашої проблематики.

Правотворчість – це діяльність зі створення (зміни чи скасування) норм права [5, с. 149]. За визначенням І. Онищука, «юридична технологія – це ресурсно забезпечена складна юридична діяльність, що містить систему логічно взаємозалежних операцій, зумовлена рівнем розвитку правової системи суспільства. Така юридична діяльність ґрунтується на знаннях про оптимальну взаємодію юридичних та юридично-технічних засобів, що вживається для досягнення певних правових цілей і тягне за собою певні юридичні результати» [6, с. 144–145].

У межах нормативного підходу юридична технологія розуміється як певні правила (норми) юридичної діяльності, порядок застосування та використання методів і прийомів підготовки та прийняття юридичного рішення як результату юридичної діяльності, що здійснюється відповідно до принципів та прийомів технологічних операцій [7, с. 25].

Правотворчі технології класифікуються за критеріями поділу правотворчості. Так, оскільки за суб'єктами, які уповноважені здійснювати правотворчість, виокремлюється парламентська, відомча та судова правотворчість, то й за критерієм виду органів державної влади необхідно вирізняти

парламентську, відомчу та судову правотворчі технології. Водночас правотворчі технології, критерієм розмежування яких є спосіб надання актам правотворчості юридичної сили, поділяють на нормативно-правову, договірну, прецедентну, делеговану та санкціоновану [8, с. 4].

Українські юристи-вчені та практики щораз то частіше висловлюються щодо доцільності віднайдення судовим прецедентом належного місця в системі джерел права України. Зазначимо, що ще у 2006 році в Україні на законодавчому рівні практику ЄСПЛ визнано джерелом права (Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р.), а у 2016 році надано обов'язкового характеру висновкам щодо застосування норм права, які викладені в постановах Верховного Суду для інших судів (Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р.).

У сфері парламентської правотворчої технології наявна законодавча та міжнародна договірна технології. Органи виконавчої влади можуть встановлювати нормативно-правові приписи за підзаконною, договірною (міжнародною (міжурядовою, міжвідомчою) та національною (генеральною, галузево-договірною), адміністративно-прецедентною, делегованою правотворчими технологіями. Органи судової влади можуть здійснювати судову правотворчість використовуючи прецедентну та регламентну правотворчі технології [8, с. 5].

Співвідношення технологій правотворчості здійснюється насамперед у межах принципів правотворчості. Так, принцип наукової обґрунтованості передбачає використання надбань різних наук, завдяки яким виявляються основні зовнішні (соціальні та природні) фактори. А принципи законності та диференціації правотворчої компетенції дають змогу спрямувати внутрішні правові фактори на формалізацію як просторових, часових, так і якісних меж [9, с. 4].

Чинником якості правотворчості в сучасних європейських правових системах можна назвати наявність компетентного правотворчого суб'єкта. Крім того, правотворча діяльність чітко регламентована, а результати правотворчої діяльності закріплені в чинних джерелах права та об'єктивовані. Ефективна взаємодія міжнародної та національної правотворчості відбувається за наявності юридичних форм і спільного правового поля.

Науковою спільнотою звертається особлива увага на те, що європейські правові системи континентального типу мають неоднорідну правотворчу діяльність. У кожній правовій системі наявні певні особливості. Проте можливе виокремлення загальних ознак. По-перше, законотворчу діяльність здійснює законодавча гілка влади. По-друге, наявна чітко визначена законодавством процедура, повноваження, предметна сфера та юридична форма нормативно-правових актів. По-третє, у підзаконній правотворчості збільшується коло суб'єктів і зростає частка підзаконних актів. А це призводить до переобтяження правової системи та зниження ефективності правового регулювання [10, с. 89].

Спостерігається розширення предметних меж європейської міжнародної правотворчої діяльності. Це зумовлено збільшенням кількості правотворчих суб'єктів (інституцій міждержавних організацій) і джерел права.

Згідно з результатами правотворчості в європейських правових системах континентального типу, спрямованої на створення нормативно-правових приписів, Ю. Ничка виокремив мету, суб'єкт, об'єкт, дію та результат. Щоб надати об'єктивну оцінку правотворчості, дослідник акцентував на такій характерній особливості правових систем континентального типу, як високий рівень нормативної впорядкованості та досконала юридична техніка. У правових системах континентального типу є стала концептуальна засада, яка полягає у чіткому розмежуванні правотворчості, правозастосування та правотлумачення [11, с. 83].

Скандинавські та латиноамериканські правові системи застосовують технологію правотворчої діяльності, якій притаманний високий рівень нормативності. Дієвості даної технології сприяють різні форми об'єктивації норм права. До прикладу, скандинавські правові системи оптимально поєднують риси як континентального, так і загального права. Таким чином, забезпечується відповідність загальних і спеціальних правових засобів у механізмі правового впливу. Завдяки уніфікації законодавства відбувається зближення правових систем. Як результат, покращується ефективність механізму правового регулювання та якість правових систем [11, с. 49].

Сучасні європейські правові системи скандинавської групи (Ісландія, Данія, Швеція, Норвегія та Фінляндія) мають змішаний характер. Для них властиві ознаки, притаманні як континенталь-

ному, так і загальному праву. Попри те, що скандинавські правові системи містять ієрархію нормативно-правових актів, відбулося розмежування публічного та приватного права, а роль законів визнається домінантною, судочинство має характерні ознаки англійського права. Таким чином, судовій практиці в системі джерел права належить вагоме місце.

Особливого значення в доктринальних джерелах набуло питання здійснення наукового аналізу технологій правотворчої діяльності міждержавно-правового типу. Основними тенденціями трансформації у сучасних правових системах світу, як вказує Л. Луць, є те, що упорядкуванню суспільних відносин, здійснюваному державою за допомогою права і сукупності правових засобів, надається пріоритет над іншими способами впливу на поведінку особи; наголошується на необхідності дотримання міжнародно-правових норм; відбувається адаптація національного законодавства до міжнародно-правових норм. Останнє визнається головним чинником, за допомогою якого забезпечується міжнародний правопорядок [11, с. 49].

Безсистемність нормативно-правових актів, їхня внутрішня суперечливість, надмірна кількість у законодавстві декларативних норм, не забезпечених механізмом реалізації, а також повторюваність подібних помилок протягом багатьох років свідчать про їх системний характер. Все це свідчить про низьку якість правотворчої роботи, її значне відставання від соціальних, економічних, політичних та інших потреб суспільства, про надмірну кількість правотворчих помилок та інших прорахунків у правовому регулюванні [12, с. 33].

Висновки. Правотворчі технології якісно впливають на трансформацію законодавства України. На сьогодні помітні такі тенденції міжнародної та національної правотворчості: у континентальному праві межі правотворчості звужуються, а в загальному (англійському) праві межі правотворчості розширюються вищими судовими органами. У державах – учасницях ЄС відбувається звуження меж національної правотворчості.

Технології правотворчості романо-германського типу правової системи відзначаються високим рівнем організованості та нормативності. Натомість англо-американський тип характерний тим, що в механізмі правового впливу, який є середнім за рівнем нормативності, поєднані нормативні приписи як статутного, так і прецедентного права.

На шляху до запровадження в Україні судового прецеденту як офіційного джерела права вже здійснено декілька кроків. Положенням статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року практику ЄСПЛ визнано джерелом права, а також встановлено право та обов'язок судів щодо застосування європейських прецедентів у правозастосовній діяльності. Частиною 6 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року встановлено обов'язковість висновків щодо застосування норм права, які викладені в постановах Верховного Суду для інших судів.

Вельми важливо, щоб державний сектор і громадянське суспільство залишилися партнерами у формуванні національного законодавства, у боротьбі за встановлення демократичних принципів і цінностей, насамперед у контексті намірів України приєднатися до європейських та міжнародних структур.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
2. Хаустова М. Г. Правова трансформація: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права:* зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова у 2 ч. (Харків, 21 листоп. 2016 р.). Харків, 2016. Ч. 1. С. 75–87.
3. Луць Л. Роль юридичної техніки у правотворчості. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання:* тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції (Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2015 р.) / за ред. В. Комарова, І. Шутака. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 15–17.
4. Riedl J. Uncovering legislative pace in Germany: A methodical and computational application to answer temporal questions of law-making. *Government Information Quarterly.* 2019. № 36 (4). DOI: https://doi.org/10.1016/ j.giq.2019.07.002

5. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник. 2-е изд., пересмотр. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2011. 496 с.
6. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 224 с.
7. Юридическая техника: учебное пособие / под. ред. члена-корр. Т. Я. Хабриевой, проф. Н. А. Власенко. Москва: Эксмо, 2010. 272 с.
8. Стецик Н. В. Деякі аспекти технології судової правотворчості. *Часопис Академії адвокатури України.* 2011. Вип. 1. № 10. С. 1–6.
9. Ничка Ю. В. Межі європейської міжнародної та національної правотворчості: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Академії адвокатури України.* 2011. Вип. 10. № 1. С. 1–6.
10. Ничка Ю. В. Правотворчість в європейських правових системах континентального типу: теоретичні та порівняльно-правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2010. Вип. 3. С. 82–89.
11. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: навч. посібник. Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 247 с.
12. Онищук І. І. Техніка моніторингового збору та узагальнення типових правотворчих помилок. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* Серія: Право, 2015. № 1151. Вип. № 19. С. 33–37.

References

1. Zagal'na teorija derzhavi i prava: Pidruchnik dlja studentiv juridichnih vishhih navchal'nih zakladiv / M. V. Cvik, O. V. Petrishin, L. V. Avramenko ta in.; Za red. d-ra jurid. nauk, prof., akad. APrN Ukraïni M. V. Cvika, d-ra jurid. nauk, prof., akad. APrN Ukraïni O. V. Petrishina. Harkiv: Pravo, 2009. 584 s.
2. Haustova M. G. Pravova transformacija: teoretichnij aspekt. *Aktual'ni problemi suchasnogo mizhnarodnogo prava:* zb. nauk. st. za materialami II Hark. mizhnar.-prav. chitan', prisvjach. pam'jati prof. M. V. Janovs'kogo i V. S. Semenova u 2 ch. (m. Harkiv, 21 listop. 2016 r.). Harkiv, 2016. Ch. 1. S. 75–87.
3. Luc' L. Rol' juridichnoï tehniki u pravotvorchosti. *Juridichna tehnika: doktrinal'ni osnovi ta problemi vikladannja:* tezi dopovidej ta povidomlen' uchasnikiv naukovo-praktichnoï konferencії (m. Harkiv, 30 veresnja – 1 zhovtnja 2015 roku) / Za red. V. Komarova, I. Shutaka. Harkiv: Nac. jurid. un-t im. Jaroslava Mudrogo, 2015. S. 15–17.
4. Riedl J. Uncovering legislative pace in Germany: A methodical and computational application to answer temporal questions of law-making. *Government Information Quarterly.* 2019. № 36 (4). DOI: https://doi.org/10.1016/ j.giq.2019.07.002
5. Kashanina T. V. Juridicheskaja tehnika: uchebnik. 2-e izd., peresmotr. Moskva: Norma: INFRA-M, 2011. 496 s.
6. Onyshchuk I. I. Tehnika juridichnogo pis'ma v normativno-pravovih aktah: dis. … kand. jurid. nauk: 12.00.01; L'vivs'kij derzhavnij universitet vnutrishnih sprav. L'viv, 2013. 224 s.
7. Juridicheskaja tehnika: uchebnoe posobie / pod. red. chlen-korr. T. Ja. Habrievoj, prof. N. A. Vlasenko. Moskva: Jeksmo, 2010. 272 s.
8. Stecik N. V. Dejaki aspekti tehnologiï sudovoï pravotvorchosti. *Chasopis Akademiï advokaturi Ukraïni.* 2011. Vyp. 1. № 10. S. 1–6.
9. Nichka Ju. V. Mezhi єvropejs'koï mizhnarodnoï ta nacional'noï pravotvorchosti: zagal'noteoretichna harakteristika. *Chasopis Akademiï advokaturi Ukraïni.* 2011. Vyp. 10. № 1. S. 1–6.
10. Nichka Ju. V. Pravotvorchist' v єvropejs'kih pravovih sistemah kontinental'nogo tipu: teoretichni ta porivnjal'no-pravovi aspekti. *Naukovij visnik L'vivs'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav.* 2010. Vyp. 3. S. 82–89.
11. Luc' L. A. Suchasni pravovi sistemi svitu: navch. posibnik. L'viv: Juridichnij fakul'tet LNU imeni Ivana Franka, 2003. 247 s.
12. Onyshchuk I. I. Tehnika monitoringovogo zboru ta uzagal'nennja tipovih pravotvorchih pomilok. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V. N. Karazina.* Serija: Pravo. 2015. № 1151. Vip. № 19. S. 33–37. Moskva: Jeksmo, 2010. 272 s.

Шутак І. Д. Вплив технологій правотворчості на процес трансформації законодавства України

Метою статті є показати вплив технологій правотворчості на процес трансформації українського законодавства. Новизна статті полягає в обґрунтуванні практичної цінності правотворчих технологій у сучасний період трансформації законодавства. З'ясовано, що співвідношення технологій правотворчості відбувається у рамках її принципів. У межах принципу наукової обґрунтованості використовуються надбання різних на-

укових галузей, за допомогою яких виокремлюються зовнішні (соціальні та природні) чинники. За принципом законності та диференціації правотворчої компетенції здійснюється спрямування внутрішніх правових факторів на формалізацію якісних меж, а також меж простору і часу.

У результаті аналізу теорії історичного тлумачення норм права показано, що технологія правотворчості романо-германського типу правової системи свідчить про високий рівень нормативності, злагодженості, що забезпечує досягнення належного правопорядку. Натомість у англо-американському типі механізм правового впливу має середній рівень нормативності, який визначається поєднанням нормативних приписів як статутного, так і прецедентного права. Аргументовано, що на трансформацію законодавства України впливають тенденції міжнародної та національної правотворчості, зокрема звуження меж правотворчості в континентальному праві та розширення меж правотворчості завдяки нормотворчим повноваженням вищих судових органів у загальному (англійському) праві. У державах – учасницях ЄС простежується тенденція до звуження меж національної правотворчості.

Ключові слова: правова система, норма права, правовідносини, правотворчість, юридична техніка, юридична технологія.

Shutak I. D. The influence of law-making technologies on the process of transformation of Ukrainian legislation

The purpose of the article is to show the impact of law-making technologies on the process of transformation of Ukrainian legislation. The novelty of the article consists in substantiating the practical value of law-making technologies in the modern period of transformation of legislation. It was found that the ratio of law-making technologies is carried out within the framework of its principles. Within the framework of the principle of scientific validity, the assets of various scientific fields are used, with the help of which the external (social and natural) factors are isolated. According to the principle of legality and differentiation of law-making competence, internal legal factors are directed to the formalization of qualitative boundaries, as well as the boundaries of space and time.

Attention is drawn to the fact that the legislative activity of the Government of Ukraine has increased significantly in recent years, largely as a result of mutual understanding and interaction between the Government and the Verkhovna Rada of Ukraine. At the same time, one cannot fail to note the somewhat chaotic nature of this activity, the excessive influence of departmental and corporate interests, while the law should primarily reflect the interests of society in general. In addition, government bills do not always undergo a comprehensive socio-economic examination.

The law-making technology of the Romano-Germanic type of legal system indicates a high level of normativity and coherence, which ensures the achievement of proper legal order. Instead, in the Anglo-American type, the mechanism of legal influence has an average level of normativity, which is determined by a combination of normative prescriptions of both statutory and precedent law. And in the religious-customary (traditional) type, the low level of normativity is explained by the fact that legal means of regulation are often replaced by non-legal ones, and in a number of legal systems of this type, general legal means perform special functions.

As a result of the analysis of the theory of historical interpretation of legal norms, it is shown that the law-making technology of the Romano-Germanic type of legal system indicates a high level of normativity, coherence, which ensures the achievement of proper legal order. Instead, in the Anglo-American type, the mechanism of legal influence has an average level of normativity, which is determined by a combination of normative prescriptions of both statutory and precedent law. It is argued that the transformation of Ukrainian legislation is influenced by the trends of international and national law-making, in particular the narrowing of the boundaries of law-making in continental law and the expansion of the boundaries of law-making due to the rule-making powers of higher judicial bodies in common (English) law. In the member states of the EU, there is a tendency to narrow the boundaries of national law-making.

Key words: legal system, rule of law, legal relations, law-making, legal technique, legal technology.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-108-113

УДК 340.12

Світлана Василівна Бобровник,
завідувач кафедри теорії
та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9225-8871

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства є неможливим без формування солідної нормативної основи його функціонування. Саме право, що відповідає рівню розвитку соціальної системи, здатне відобразити, закріпити та врівноважити різноманітні суспільні інтереси; покликане реалізувати конституційні вимоги щодо визначення прав і свобод людини вищою соціальною цінністю, є реальним інструментом суспільних перетворень та демократичних реформ.

Суттєво підвищує значущість права і конституційне проголошення України правовою соціальною державою, реалізація якого безпосередньо пов'язана зі створенням несуперечливої, ієрархічно підпорядкованої системи норм, що охоплюється поняттям «законодавство». Його науковий аналіз, обґрунтування шляхів підвищення ефективності та вдосконалення безпосередньо пов'язується з якістю правової системи та правового життя суспільства, а отже, має значний ступінь наукової та практичної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему законодавчого регулювання не можна віднести до малодосліджених. Кожний вчений-теоретик так чи інакше приділяв увагу аналізу певного аспекту функціонування та розвитку законодавства як нормативної основи правового регулювання, важливого елементу правової системи суспільства та складного поліструктурного явища правової дійсності. Найбільшої уваги в сучасних дослідженнях проблемі функціонування законодавства було приділено у працях В. Горшеньова, О. Богініча, Ж. Дзейко, Т. Дідича, А. Зайця, В. Журавського, М. Козюбри, А. Колодія, Б. Малишева, М. Оніщенко, М. Пархоменко, О. Петришина, Л. Рабіновича, О. Скрипнюка, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученка. Узагальнюючи погляди вчених на проблему законодавства, спробуємо виокремити тенденції його сучасного розвитку.

Мета статті полягає у з'ясуванні тенденцій розвитку сучасного законодавства України в аспекті вдосконалення його теоретико-правового бачення та шляхів практичного реформування.

Основні результати дослідження. Важливого значення для з'ясування тенденцій розвитку законодавства має з'ясування сутності та змісту категорії «законодавство». Адже жоден чинний нормативно-правовий акт не містить її визначення, а в сучасній юридичній літературі існує плюралізм доктринальних уявлень щодо неї.

Неповним і дещо штучно звуженим є філологічне сприйняття законодавства як сукупності усіх законів, що діють у державі. Не можемо погодитися із формулюванням законодавства як законів, що належать до окремої «ділянки права» [1, с. 302]. Незрозуміло, що розуміється під «ділянкою права».

Більш професійно орієнтованими є визначення законодавства в теоретико-правовій науці. Існуючі уявлення ми можемо класифікувати на певні групи. Доволі поширеним є так зване вузьке розуміння законодавства, яке пов'язується із системою законів [2, с. 78–79]. Хоча деякі вчені пропонують це визначення доповнити «квазізаконами», в якості яких розуміють рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції України та визнання нормативно-правових актів неконституційними [3, с. 4]. На нашу думку, вузьке розуміння законодавства має ряд позитивних рис, оскільки найбільш повно відповідає принципу верховенства закону, підкреслює його вищу юридичну силу, необхідність прийняття інших актів на основі й відповідно до закону. Дійсно, саме закон регулює найважливіші сфери життєдіяльності суспільства, однак

віднесення до законодавства лише законів не надає уявлення про системність та ієрархічність законодавства як сукупності офіційних юридичних документів нормативного характеру. Розширене тлумачення законодавством цієї категорії – як сукупності законів, підзаконних актів загального характеру, а також міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України [4, с. 290]. Збільшення масиву нормативно-правових актів, підвищення ролі місцевого самоврядування як важливого інституту громадянського суспільства та ускладнення процесу правового впливу зумовлюють необхідність розробки широкого підходу до визначення законодавства як системи законів; загальних, відомчих, місцевих і локальних нормативно-правових актів.

Деякі вчені поєднують кілька підходів до визначення законодавства. Так, на думку В. Мельник, термін «законодавство» можливо розглядати в широкому розумінні як сукупність нормативно-правових актів, що ухвалюються з метою правового регулювання суспільних відносин, та у вузькому розумінні – як сукупність нормативно-правових актів, що ухвалюються народом і парламентом для регулювання найбільш важливих суспільних відносин [5, с. 53].

В енциклопедіях та енциклопедичних словниках визначення терміна «законодавство» вживається, як правило, у вузькому, широкому та найширшому його значеннях [6, с. 499].

На нашу думку, існуючі визначення не відповідають вимогам часу, адже сучасна практика потребує віднесення до законодавства й інших форм права. Йдеться про рішення Конституційного Суду України, про нормативні договори, акти правозастосування. Тому доцільним є визначення законодавства як сукупності нормативних актів, що мають узгоджений, підпорядкований характер і забезпечують суспільний порядок і сприяють формуванню ефективної моделі правової держави. Саме таке визначення законодавства надає можливість чітко визначити ієрархічне підпорядкування актів; з'ясувати місце закону в системі законодавства та визначити відповідність його положенням інших елементів законодавства; акцентувати увагу на конкретизації та інтерпретації актів, що суттєво підвищує дієвість правового регулювання як мети законодавства; визначити взаємодію і взаємозалежність нормативних і нормативно-правових актів; уявити законодавство як результат різноманітних видів юридичної діяльності; поєднати існуючі юридичні документи певною метою та системою принципів; з'ясувати динаміку законодавства та шляхи його вдосконалення; об'єктивно підійти до визначення рівня ефективності законодавства як важливого елементу системи права; визначити роль кожного органу держави не лише у формуванні, а й забезпеченні реалізації нормативної основи функціонування суспільства; розширити уявлення про правову державу не лише через верховенство закону, а й її залежність від усіх нормативних актів, які забезпечують не лише декларування меж втручання держави в суспільні справи та закріплення повноважень владних структур, а й закріплення механізмів реалізації нормативних настанов і вимог.

Проаналізувавши існуючі підходи до поняття законодавства, визначимо певні тенденції його розвитку. Звичайно, з'ясувати всі з них у цій публікації проблематично, тому звернемо увагу на ті з-поміж них, які є найменш дослідженими. Йдеться про такі тенденції, як реальне підвищення значення та ролі людини в законодавстві, підвищення соціальної основи законодавства; впровадження принципу верховенства права, встановлення юридичної природи рішень Конституційного Суду України та їх місця в системі законодавства, подолання суперечливості правових приписів та юридичних колізій, можливість віднесення актів правозастосування до системи законодавства.

Розвиток правової сфери сучасного суспільства пов'язується з необхідністю реального підвищення значення та ролі людини. Ця тенденція характерна й для розвитку законодавства та передбачає актуальність впровадження антрополого-комунікативного його сприйняття. Саме цей підхід до характеристики законодавства забезпечує можливість його сприйняття як результату взаємодії людей і синтезу соціальних зв'язків суб'єктів; з'ясування ролі законодавства у забезпеченні взаємозв'язку духовної сфери людини з її реальною поведінкою; обґрунтувати шляхи подолання будь-яких негативних проявів у законодавстві; врахувати людський досвід як продукт інтерсуб'єктивної діяльності у сфері права; забезпечити взаємодію законодавства й соціуму як результату постійної комунікації; визначити правові засоби подолання нерівності суб'єктів; забезпеченні законодавством модернізації моделі взаємодії «суспільство – людина – держава» на основі принципу партнерства, суб'єкти якого функціонують у людському середовищі; забезпечити реалізацію комунікативної функції, метою якої є удосконалення правового упорядкування людської

взаємодії; врахувати роль правосвідомості та правової культури в процесі створення та реалізації законодавства.

Важливим аспектом удосконалення законодавства є його характеристика як елементу більш широких явищ і процесів, основою яких є суспільство. Звідси важливе значення має характеристика соціальної основи законодавства, зумовленої його дією в межах суспільних відносин та значенням для закріплення, гарантування та охорони прав і свобод людини. Соціально орієнтоване законодавство набирає вирішального значення у закріпленні базових суспільних цінностей, партнерських відносин держави і суспільства та забезпечення соціального компромісу.

Ознака соціальності характеризує джерела формування законодавства; соціальні цінності, що ним закріплюються; соціальну мету, що ним досягається, та соціальні інтереси, що ним закріплюються та врівноважуються. На нашу думку, соціально орієнтоване законодавство характеризується через такі складові: соціальні передумови, актуальність, суспільна значущість, суспільно зумовлені цілі, що постають перед законодавством як засобом регулювання суспільних відносин.

Законодавство є єдиним комплексним інструментом досягнення соціальних цілей права. Формально законодавство є уособленням волі народу, однак система делегування права голосу, втілена у формі представницької демократії, що допускає можливості розбіжностей між волею народу та волею суб'єктів правотворчості. Мета, визначена законодавцем, може кардинально відрізнятися від уявлень суспільства, що впливає на ефективність законодавства та потребує гармонізації.

На нашу думку, підвищення соціальної важливості законодавства пов'язується із закріпленням і захистом загальнолюдських цінностей, що сприяють формуванню сприятливого середовища для розвитку науки і культури; накопиченням правової інформації як інтелектуальної та соціокультурної цінності; визначенням механізмів захисту інтелектуальної власності; нормативним забезпеченням основ правової держави і громадянського суспільства.

Отже, підвищення соціального спрямування та значущості законодавства є важливим напрямом його вдосконалення в сучасних умовах.

Важливою тенденцією розвитку законодавства є впровадження принципу верховенства права, що виявляється у його спроможності забезпечити відповідність правотворчості, правоінтерпретації та правозастосування вимогам права, спрямованість на становлення держави як правової. Його значущість для функціонування системи законодавства полягає у такому:

– забезпечення верховенства конституції над усіма нормативними актами, які складають законодавство;

– втілення у законодавстві пріоритету прав і свобод людини;

– гарантування відповідності праву приписів закону, що забезпечує панування правового закону;

– регулювання ключових сфер життєдіяльності суспільства за допомогою права, що трансформується у зміст закону конкретизованого у підзаконних нормативно-правових актах, реалізованих у правозастосовних актах та роз'яснених у інтерпретаційних актах;

– втілення у законодавстві справедливості, свободи, рівності та гуманізму;

– реалізація і вдосконалення законодавства у нерозривному зв'язку із правами людини;

– визначення ролі законодавства як засобу обмеження авторитарного впливу держави на суспільство.

Отже, впровадження принципу верховенства права є важливою тенденцією розвитку сучасного законодавства.

Важливого значення для розуміння законодавства і тенденцій його розвитку має встановлення юридичної природи рішень Конституційного Суду України, що надасть можливість віднести чи не віднести до системи законодавчих актів. Виходячи із аналізу позицій представників загальнотеоретичної науки та конституційного права, можемо констатувати наявність трьох діаметрально протилежних позицій щодо статусу рішень органу конституційної юстиції. Одні вчені, з огляду на правило римських юристів «тлумачення закону має силу закону», вважають, що надане Конституційному Суду України право на тлумачення Конституції держави підтверджує наявність повноважень законодавчого характеру. Прийняті цим органом акти офіційного тлумачення є обов'язковими для всіх фізичних і юридичних осіб [7, с. 67]. Виходячи з цього твердження, правомірно, з огляду на основні ознаки актів офіційного тлумачення, стверджувати, що рішення Конституційного Суду

України з питань тлумачення Конституції держави чи визнання актів неконституційними мають юридичну силу акта, що тлумачиться, і можуть бути віднесені до законодавства та розміщені після Конституції України та конституційних законів.

С. Шевчук вважає, що акти Конституційного Суду України є різновидом актів судової влади та мають правозастосовний характер, приймаються в межах визначеної процедури і спрямовані на досягнення юридичного результату [8, с. 35]. Зазначимо також на позиції представника конституційного права О. Марцеляка, що пов'язується із обґрунтуванням належності актів органу конституційної юстиції до обов'язкових прецедентних актів, які повинні застосовуватися не лише в процесі вирішення всіх наступних справ, а й щодо всіх інших осіб [9, с. 120]. Виходячи з означених позицій науковців, можемо констатувати належність актів Конституційного Суду України до індивідуальних нормативних актів. А з огляду на обґрунтоване нами розуміння законодавства віднести їх до системи нормативних актів, які матимуть вищу юридичну силу серед актів правозастосування чи інтерпретаційних актів.

Отже, правова природа актів Конституційного Суду України зумовлена його особливим статусом і спрямована на забезпечення принципів верховенства права та верховенства Конституції України, гарантування прав і свобод людини. Їх віднесення до законодавства надає можливість гарантувати відповідність усіх нормативних актів Конституції держави, відповідність прийнятих документів повноваженням відповідного органу та дотримання ієрархічності й системності документів, що складають законодавство.

Одним із важливих завдань сучасної юридичної науки, що має як наукове, так і практичне значення, є забезпечення несуперечливості системи законодавства як необхідної складової нормативної основи правової системи. Це пов'язується із необхідністю означення такого важливого напряму вдосконалення законодавства, як подолання суперечливості правових приписів та юридичних колізій. У цьому аспекті важливо враховувати різний ступінь «старіння» актів, прийнятих у один час, що зумовлюється нерівномірністю розвитку суспільних відносин, регульованих правом; стабільність законодавства та неможливість внесення змін у спрощеному порядку; випереджаючий розвиток підзаконного регулювання, що часто вступає у суперечність із законодавчими актами; непродумане запозичення національним законодавством іноземних правових інститутів і норм без урахування особливостей національного законодавства та менталітету зумовлює необхідність реалізації вимог відповідності права об'єктивним умовам; моніторингу нормативного матеріалу, що діє впродовж тривалого періоду і не відповідає сучасним потребам юридичної практики; заснованості підзаконного регулювання на основі, на виконання й відповідно до прийнятих законів; неможливості шляхом законодавства «нав'язувати» певну політичну волю суспільству; врахування в процесі приведення законодавства до міжнародних стандартів і права ЄС особливостей національного характеру; подолання можливості законодавства та вилучення декларативних норм. Саме ці заходи сприятимуть подоланню суперечливості чинного законодавства.

Однією з важливих тенденцій розвитку законодавства є можливість віднесення актів правозастосування до системи законодавства. Це може бути обґрунтовано таким. Оскільки ми визначили законодавство як систему нормативних актів, то повинні акцентувати увагу на їх характерних ознаках. Серед них можливо акцентувати увагу на прийнятті компетентними органами держави, документальній формі, наявності певного статусу та гарантуванні з боку держави, офіційному характері, обов'язковій силі, можливості оскарження чи опротестування зацікавленими особами.

Це надає можливість зробити висновок, що правові акти є складним інститутом, що має характерні ознаки та складається з різних категорій актів, у тому числі й актів правозастосування. Він являє собою документ, що відображає державну волю, має владний індивідуально-конкретний характер, прийнятий компетентним органом чи особою на основі правових норм шляхом документального оформлення рішення, що має юридичну силу, є юридичним фактом.

В акті правозастосування синтезується державна воля, відображена у правовій нормі, та воля компетентного органу, до повноважень якого належить застосування норми. Виходячи з викладеного, можемо визначити місце правозастосовних актів у системі законодавства:

– це різновид індивідуальних нормативних актів і складова законодавства у широкому його значенні як сукупності нормативних актів;

– це юридична форма реалізації норм матеріального і процесуального права;

– це владний документ органу, який приймається за наявності у нього державно-владних повноважень;
– це результат творчої інтелектуальної діяльності суб'єктів;
– спрямовані на регулювання поведінки в конкретних ситуаціях;
– мають документальний характер, нормативну основу та є загальнообов'язковими;
– породжують юридичні наслідки;
– закріплюють конкретні права й обов'язки учасників суспільних відносин;
– є засобом конкретизації абстрактних норм та їх втілення у практику;
– мають розгалужену видову структуру;
– є засобом визначення ефективності законодавства.

Відтак можливо зробити висновок, що акти правозастосування є важливим засобом регулювання суспільних відносин, що забезпечує індивідуальний практичний підхід до вирішення тієї або іншої юридичної справи.

Правомірно також зазначити, що саме поняття «правозастосування» характеризує державно-владну організаційну діяльність компетентних органів держави і посадових осіб з реалізації правових норм щодо конкретних життєвих випадків і конкретних осіб шляхом прийняття індивідуальних правових наказів (приписів), обов'язкових для виконання. Особливістю правозастосування, на нашу думку, є те, що таку діяльність може здійснювати лише той суб'єкт права, який має державно-владні повноваження, тобто наділений державою певними правами і обов'язками щодо здійснення функцій держави [10, с. 41].

Важливою тенденцією розвитку сучасного законодавства є забезпечення нормативного регулювання в умовах воєнного стану. В цьому аспекті вкрай важливим є з'ясування співвідношення загальних джерел права, які об'єднують акти, що забезпечують упорядкування суспільних відносин за будь-яких умов життєдіяльності суспільства та спеціальних актів, що встановлюють тимчасову правову основу діяльності суб'єктів права в період дії воєнного стану та ліквідації наслідків вторгнення РФ на територію України.

Беззаперечно, основою правового регулювання й в умовах воєнного стану є Конституція України, що забезпечує людиноцентристський і демократичний характер правового впливу; реалізація народного суверенітету завдяки інститутам безпосередньої та представницької демократії; принцип реалізації влади за її поділом на законодавчу, виконавчу та судову; сприйняття Конституції як акта вищої юридичної сили, що визначає повноваження органів держави, наявність системи стримань і противаг, що покладаються в основу політичної демократії; реальне значення органів місцевого самоврядування у забезпеченні суспільного порядку.

Важливого значення в системі законодавства мають акти, що діють постійно та закріплюють особливості правового регулювання в умовах правового режиму воєнного стану. Йдеться про Закон України «Про правовий режим воєнного стану», що регламентує особливості функціонування Верховної Ради України в умовах воєнного стану та можливості тимчасового незастосування актів органів влади різного рівня, що обмежують права і свободи людини і громадянина.

Окремою ланкою законодавства є акти, що є тимчасовими та передбачають встановлення особливого порядку правового регулювання в умовах воєнного стану з урахуванням конкретних обставин. Йдеться про підстави введення воєнного стану, ступінь негативного впливу воєнної ситуації на функціонування суб'єктів суспільних відносин, потреби суспільства в особливих умовах. Суттєвих змін потребує правове регулювання основних сфер життєдіяльності суспільства в аспекті його приведення до особливостей сучасного стану життєдіяльності суспільства.

Висновки. Законодавство являє собою складне системне утворення, що складається з документів нормативного та індивідуального характеру. Законодавство є динамічною категорією, що вдосконалюється під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Важливими тенденціями розвитку сучасного законодавства є підвищення значущості ролі людини у праві, формування соціальної основи законодавства, впровадження принципу верховенства права, визначення місця рішень Конституційного Суду України та актів правозастосування у системі законодавства, подолання суперечливості правових приписів та юридичних колізій і врахування особливостей воєнного стану, що має місце в Україні.

Список використаних джерел

1. *Великий тлумачний словник сучасної української мови.* Київ: Ірпінь; ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
2. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник. Київ: Алерта, 2011. 832 с.
3. Дудар С. К. Теоретичні проблеми визначення юридичного терміна «законодавство» у вітчизняній юридичній науці. *Право і суспільство.* 2014. № 2. С. 3–9.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
5. Мельник В. П. Поняття та ознаки законодавства: проблеми, підходи, напрями вирішення. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 50–54.
6. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. Т. 2 Київ: Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1999. 741 с.
7. Лилак Д. Л. Судочинство і проблеми суддівської правотворчості. *Вісник Верховного Суду України.* 2003. № 3. С. 63–68.
8. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. … д-ра юрид. наук 12.00.01. Харків, 2008. 433 с.
9. Марцеляк О. Правова природа актів Конституційного Суду України та їх роль у розвитку науки конституційного права. *Вісник Конституційного Суду України.* 2015. № 4. С. 118–121.
10. Бобровник С. В. Правозастосовні акти: природа, сутність та місце в системі законодавства. *Правова держава.* Вип. 13. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 35–41.

References

1. *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy.* Kyiv: Irpin; VTF «Perun», 2004. 1440 s.
2. Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidr. Kyiv: Alerta, 2011. 832 s.
3. Dudar S. K. Teoretychni problemy vyznachennia yurydychnoho terminu «zakonodavstvo» u vitchyznianii yurydychnii nautsi. Pravo i suspilstvo. 2014. № 2. S. 3–9.
4. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. 1020 s.
5. Melnyk V. P. Poniattia ta oznaky zakonodavstva: problemy, pidkhody, napriamy vyrishennia. *Derzhava i pravo.* 2009. Vyp. 44. S. 50–54.
6. *Iurydychna entsyklopediia:* 6 т. T. 2 Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia imeni M. P. Bazhana, 1999. 741 s.
7. Lylak D. L. Sudochynstvo i problemy suddivskoi pravotvorchosti. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy.* 2003. № 3. S. 63–68.
8. Shevchuk S. V. Zahalnoteoretychni problemy normatyvnosti aktiv sudovoi vlady: Dys. … d-ra yuryd. nauk 12.00.01. Kharkiv, 2008. 433 s.
9. Martseliak O. Pravova pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy ta yikh rol u rozvytku nauky konstytutsiinoho prava. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy.* 2015. № 4. S. 118–121.
10. Bobrovnyk S. V. Pravozastosovni akty: pryroda, sutnist ta mistse v systemi zakonodavstva. *Pravova derzhava.* Vyp. 13. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2019. S. 35–41.

Бобровник С. В. Тенденції розвитку сучасного законодавства України

У статті з'ясовуються тенденції розвитку сучасного законодавства в аспекті вдосконалення його доктринального розуміння та практичного вдосконалення.

Розвиток правової сфери сучасного суспільства пов'язується з необхідністю реального підвищення значущості та ролі людини. Ця тенденція характерна й для розвитку законодавства та передбачає актуальність впровадження антрополого-комунікативного його сприйняття.

Важливими тенденціями розвитку законодавства є впровадження принципу верховенства права, що виявляється у його спроможності забезпечити відповідність правотворчості, правоінтерпретації та правозастосування вимогам права, спрямованість на становлення держави як правової та встановлення юридичної природи рішень Конституційного Суду України, що надасть можливість віднести чи не віднести їх до системи законодавчих актів.

Одним із важливих завдань сучасної юридичної науки, що має як наукове, так і практичне значення, є забезпечення несуперечливості системи законодавства як необхідної складової нормативної основи правової системи. Це пов'язується із необхідністю означення такого важливого напряму вдосконалення законодавства, як подолання суперечливості правових приписів та юридичних колізій.

Важливою тенденцією розвитку сучасного законодавства є забезпечення нормативного регулювання в умовах воєнного стану. В цьому аспекті дуже важливим є з'ясування співвідношення загальних джерел права, що об'єднують акти, які забезпечують упорядкування суспільних відносин за будь-яких умов жит-

тєдіяльності суспільства, та спеціальних актів, що встановлюють тимчасову правову основу діяльності суб'єктів права в період дії воєнного стану та ліквідації наслідків вторгнення РФ на територію України.

Ключові слова: правотворчість, законодавство, нормативний акт, теорія права, антропологія, верховенство права, правозастосовний акт, юридичні колізії, правозастосування, воєнний стан, правові засоби, правове регулювання.

Bobrovnyk S. V. Development Trends of Modern Legislation of Ukraine

The development of modern society is impossible without the formation of a solid normative basis for its functioning. The right that corresponds to the level of development of the social system is able to reflect, consolidate and balance various public interests; designed to implement constitutional requirements regarding the definition of human rights and freedoms as the highest social value, is a real tool for social transformations and democratic reforms.

The constitutional declaration of Ukraine as a legal social state significantly increases the importance of law, the implementation of which is directly related to the creation of a non-permanent, hierarchically subordinated system of norms covered by the concept of legislation. His scientific analysis, substantiation of ways to improve efficiency and improvement is directly related to the quality of the legal system and legal life of society, and therefore has a significant degree of scientific and practical relevance.

The purpose of the article is to find out the trends in the development of modern legislation of Ukraine in terms of improving its theoretical and legal vision and ways of practical reform.

Having analyzed the existing approaches to the concept of legislation, we will determine certain trends in its development. Of course, it is quite problematic to find out all of them in this publication, so let's pay attention to those that are the least researched. We are talking about such trends as a real increase in the significance and role of a person in legislation, an increase in the social basis of legislation; implementation of the principle of the rule of law, establishment of the legal nature of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine and their place in the legal system, overcoming the contradictions of legal prescriptions and legal conflicts, the possibility of referring law enforcement acts to the legal system.

The development of the legal sphere of modern society is connected with the necessity of a real increase in the significance and role of a person. This trend is also characteristic of the development of legislation and implies the urgency of implementing an anthropological and communicative perception of it.

An important aspect of improving legislation is its characterization as an element of broader phenomena and processes, the basis of which is society. Hence, the characteristic of the social basis of legislation is of great importance, due to its action within social relations and its importance for securing, guaranteeing and protecting human rights and freedoms. Socially oriented legislation is gaining decisive importance in establishing basic social values, partnership relations between the state and society, and ensuring social compromise.

An important trend in the development of legislation is the implementation of the principle of the rule of law, which is manifested in its ability to ensure the compliance of law-making, legal interpretation and law enforcement with the requirements of the law, the focus on the establishment of the state as a legal one.

One of the important tasks of modern legal science, which has both scientific and practical significance, is ensuring the integrity of the legal system as a necessary component of the normative basis of the legal system. This is connected with the need to identify such an important area of improvement of the legislation as overcoming the contradictions of legal prescriptions and legal conflicts.

One of the important trends in the development of legislation is the possibility of assigning acts of law enforcement to the system of legislation. This can be justified as follows. Since we have defined legislation as a system of normative acts, we must focus on their characteristic features. Among them, it is possible to focus attention on acceptance by the competent authorities of the state, documentary form, availability of a certain status and guarantee from the state, official nature, binding force, possibility of appeal or protest by interested persons.

An important trend in the development of modern legislation is the provision of normative regulation in the conditions of martial law. In this aspect, it is extremely important to clarify the ratio of general sources of law, which unite acts that ensure the regulation of social relations under any conditions of the life of society and special acts that establish a temporary legal basis for the activities of legal subjects during the period of military state and liquidation of the consequences of the invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine.

Key words: law-making, legislation, regulatory act, theory of law, anthropology, rule of law, law enforcement act, legal conflicts, law enforcement, martial law, legal means, legal regulation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-114-120

УДК 343.9 : 343.77 : 349.6

Роман Олександрович Мовчан,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету
імені Василя Стуса,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0003-2074-8895

ПРО ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ ПРОЄКТУ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ, ПРИСВЯЧЕНИХ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВОЛОДІННЯ ПРИРОДНИМ РЕСУРСОМ[1]

Постановка проблеми. 30 січня 2023 року на сайті Робочої групи з питань розвитку кримінального права (далі – Робоча група) була опублікована остання (на час підготовки цього дослідження) версія розроблюваного нею проєкту нового Кримінального кодексу (далі – проєкт). І вже після першого ознайомлення зі змістом цього документа впадає в око те, що, порівняно чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК), питання регламентації відповідальності за кримінальні правопорушення проти порядку використання природних ресурсів у ньому, подібно до багатьох інших, вирішується принципово інакше. Зокрема, йдеться про виділення у структурі розд. 6.5 проєкту невідомих чинному кримінальному законодавству універсальних норм про заволодіння природним ресурсом (ст. 6.5.4 (злочин) і ст. 6.5.8 (проступок) відповідно). Потреба критичного осмислення відповідних положень проєкту й зумовила необхідність написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кримінальної відповідальності за посягання на довкілля у доктрині України належить до активно досліджуваних. Помітним внеском у її розроблення є праці таких науковців, як С. Гавриш, О. Дудоров, Д. Каменський, В. К. Матвійчук, В. Навроцький, Н. Нетеса, Є. Письменський, Ю. Турлова та ін. Незважаючи на позначену доктринальну активність, вимушений констатувати, що, за винятком однієї статті І. Митрофанова [1], в Україні, як відомо автору, сьогодні відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу відповідних положень проєкту.

Формулювання мети статті. Метою статті є критичне осмислення положень проєкту, присвячених регламентації відповідальності за заволодіння природним ресурсом, виявлення недоліків у цій частині та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо їхнього усунення.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи аналіз ст. 6.5.4 проєкту, передусім хотілося б привернути увагу до особливостей викладення ознак деяких із указаних у ній предметів. Зокрема, у п. 1 і п. 2 розглядуваної норми йдеться про незаконне заволодіння *ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель і поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду* відповідно. Запропонований підхід фактично відтворює законодавчий спосіб описання предметів аналогічних кримінальних правопорушень, втілений у чинному КК (статті 239-1 і 239-2), не беручи до уваги численні зауваження щодо нього, у т. ч. й ті, що вже раніше були висловлені автором цих рядків.

Зокрема, укотре хотілося б відмітити, що позначення як тотожних понять «ґрунтовий покрив» і «поверхневий шар» не враховує тієї важливої обставини, що про їхню рівнозначність підстав говорити немає. Земельна ділянка – це така правова абстракція, за якою приховується земна поверхня, а не родючий шар ґрунту. Поверхня землі, яка відповідає ознакам земельної ділянки, не

[1] Ця стаття написана завдяки іменній стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2022 рік.

перестає бути земельною ділянкою з тієї лише причини, що на ній відсутній ґрунт. Тому за умови вживання терміна «ґрунтовий покрив» поза межами дії ст. 6.5.4 залишаться випадки незаконного зняття поверхневого шару земельних ділянок, позбавленого властивості родючості, при тому, що й такі випадки можуть створити небезпеку для довкілля [2, с. 377–380; 3].

Продемонстрована неточність є ще більш очевидною у контексті описання ознак заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду (п. 2 ст. 6.5.3 проєкту). Зокрема, М. Кумановський щодо цього зазначає, що немає підстав говорити про рівнозначність понять «поверхневий шар» і «ґрунтовий шар». Як аргумент наводиться етимологія вживаних у ст. 239-2 КК термінологічних зворотів, звідки випливає, що поняття «поверхневий» поглинає поняття «ґрунтовий», і тому розглядати наведені поняття як синоніми неправильно [4, с. 81–82]. На відсутність підстав для ототожнення понять «поверхневий» і «ґрунтовий» шар звертають увагу і З. Загиней-Заболотенко та О. Пєнязькова [5, с. 59].

Погоджуючись із такою позицією, від себе додам, що цінність поверхневого шару земель водного фонду, на відміну, наприклад, від земель сільськогосподарського призначення, полягає не стільки в їхній родючості, скільки в інших властивостях, здатних забезпечувати виконання інших, крім вирощування рослин, необхідних для суспільства функцій (оздоровчих, рекреаційних тощо) [6, с. 83–86]. Ба більше: особливістю правового режиму майже всіх земель водного фонду є заборона використання цих земель для сільськогосподарського виробництва [7, с. 440].

Отже, при удосконаленні ст. 6.5.4 проєкту більш виправданим є вживання звороту «поверхневий шар».

Складно підтримати і виділення у ст. 6.5.4 поруч із незаконним заволодінням будь-яким поверхневим шаром ще й незаконного заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду. Такий крок фактично відтворює невдалий підхід, втілений у чинному КК – його статтях 239-1 і 239-2.

Свого часу і я вже привертав увагу до того, що включення цих статей у їх чинних редакціях до КК не сприяло розв'язанню такого завдання, як забезпечення можливості притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні дії стосовно земель водного фонду, зокрема за зміну рельєфу цих земель. Адже в жодній із цих норм не йдеться про порушення правил користування землями водного фонду, зокрема, штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги, проведення робіт на земельних ділянках дна водних об'єктів з порушенням установлених правил або інші незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного фонду. Водночас, доповнивши КК ст. 239-2, законодавець порушив принцип відсутності прогалин у законі й ненадмірності заборони, адже, первинно маючи намір встановити кримінальну відповідальність за дії на кшталт штучного утворення земельної ділянки, незаконної зміни рельєфу земель водного фонду тощо, він передбачив відповідальність за зовсім інші дії (незаконне заволодіння землями водного фонду) (ст. 239-1 КК) [8].

Таким чином, парламентарії не усунули ту прогалину, яку сподівались усунути за допомогою доповнення КК ст. 239-2. Видається, що подібні критичні міркування доречні й щодо формулювання, наведеного у п. 2 ст. 6.5.4.

Використання у ст. 6.5.4 звороту «незаконно заволоділа» спонукає зазначити й таке. «Заволодіти» – означає брати у своє володіння, привласнювати, опановувати, охоплювати кого-небудь, що-небудь. Як бачимо, етимологія терміна «заволодіння» засвідчує те, що використання звороту «незаконне заволодіння» покликане охарактеризувати процес незаконного привласнення чогось, притаманний для посягань на власність, а не на довкілля. Як наслідок, не повною мірою відображається характер суспільної небезпеки відповідних правопорушень. Проілюструємо сказане на прикладі незаконного «заволодіння» поверхневим шаром земель.

Критикуючи вживання аналізованого терміна у ст. 239-1 (як і ст. 239-2) чинного КК, О. Олійник резонно акцентувала увагу на тому, що в розд. VIII його Особливої частини при описанні об'єктивної сторони складів злочинів проти довкілля використовуються такі поняття, як «порушення порядку», «невжиття заходів», «забруднення або псування», «знищення або пошкодження» тощо, тобто специфічні поняття, не характерні для описання об'єктивної сторони складів злочинів проти власності [9]. Призначенням ст. 239-1 (як і ст. 239-2) КК є правове регулювання відносин щодо зняття, зберігання, складування, нанесення ґрунтової маси на відповідні земельні ділянки та відновлення екологічних і продуктивних властивостей останніх.

Враховуючи це, свого часу я пропонував описати у ст. 239-1 КК злочинне порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів, відмовившись від невдалого термінологічного звороту «незаконне заволодіння», на користь словосполучення «незаконне зняття поверхневого шару земель». Втілення у життя згаданої пропозиції засвідчувало б спрямованість відповідної норми на забезпечення реалізації двох головних принципів охорони ґрунтів: 1) принципу цілісності ґрунтового покриву, який би відображав зміст правових норм, спрямованих на протидію руйнуванню ґрунтового покриву земельних ділянок; 2) принципу невіддільності ґрунтового покриву від земельних ділянок [10, с. 484, 498].

Слід вказати і на момент закінчення розглядуваного злочину. Уявімо, наприклад, таку ситуацію: особа незаконно зняла поверхневий шар земель, однак була помічена сторонніми особами і зникла з місця події, залишивши відповідну ґрунтову масу на земельній ділянці. Екологічну шкоду вже завдано, через що такі дії, здавалося б, за логікою речей, мали б кваліфікуватись як закінчений злочин, передбачений ст. 6.5.4. Однак, оскільки фактично заволодіння як такого не відбулося, треба буде констатувати, що мав місце лише замах на заволодіння ґрунтовим покривом.

На невиправданість втіленого у проєкті підходу вказує і релевантний іноземний досвід. Звернувшись до вивчення останнього, я мав змогу переконатись у тому, що в кримінальних кодексах зарубіжних країн при позначенні відповідних дій не використовується термін «заволодіння», замість якого вживаються формулювання (причому для кожного природного ресурсу окремі), подібні до тих, які містяться у чинному КК України (незаконне видобування, порубка, зняття, полювання тощо). Показово, що такий підхід реалізований не лише в тих державах, де аналізовані діяння визнаються «класичними» кримінальними правопорушеннями проти довкілля, а й у тих країнах, де вони розцінюються як делікти проти власності або економіки (наприклад, у Болгарії це «добування надр», «рубка дерев»). Цікавим є й досвід Польщі, пар. 1 ст. 290 КК якої сформульований так: «Хто з метою привласнення здійснює вирубування дерева в лісі, той…». Тобто, хоча в меті й фігурує вказівка на «привласнення», для позначення відповідних дій використовується термін «вирубування», який найкраще передає екологічну складову делікту.

Викладене дає змогу зробити висновки про: 1) недоречність використання у ст. 6.5.4 терміна «заволодіння»; 2) недоцільність позначення дій, учинюваних щодо різних природних ресурсів, за допомогою одного терміна.

Водночас я із розумінням ставлюся до прагнення Робочої групи консолідувати відповідальність за перелічені у ст. 6.5.4 діяння в одній (універсальній) нормі, яке (прагнення), вочевидь, базується як на оцінці їх як приблизно однакових за ступенем суспільної небезпеки, так і на загальному концепті побудови Особливої частини проєкту. За таких обставин вважаю, що замість згадування про «незаконне заволодіння» у назві ст. 6.5.4 мала б міститися вказівка на інший узагальнюючий зворот: або незаконне вилучення природного ресурсу з його природного стану, або незаконне добування природного ресурсу, про що, до речі, йдеться у ст. 6.5.5.

Надалі ж у диспозиції ст. 6.5.4 (задля належної реалізації принципу юридичної визначеності) могли б зазначатися конкретні різновиди незаконних дій: 1) зняття поверхневого шару земель; 2) рубка лісу; 3) видобування корисних копалин; 4) полювання на диких звірів чи птахів і рибальство (рибний промисел – ст. 343 КК Словенії) (як варіант – єдиний термін «браконьєрство», який, наприклад, вживається у статтях 276–277 КК Сербії, ст. 310 КК Словаччини, ст. 304 КК Чехії). Цікаво, що попередня редакція статті проєкту, яка на сьогодні має номер 6.5.4, точніше відбивала характер передбачених нею посягань на природні ресурси. Зокрема, мовилося про особу, яка *видобула* корисну копалину, *зрубала* дерево чи чагарник…, *добула* дикого звіра чи птаха, виловила рибу чи інший водний живий організм.

До речі, у зв'язку із пропонованим способом викладення проєктованого матеріалу постає й питання про те, що означає незаконне заволодіння водами, про яке йдеться у п. 3 ст. 6.5.4 проєкту. Справа в тому, що водне законодавство (ст. 110 ВК) веде мову про таке порушення, як «самовільне захоплення водних об'єктів». Вочевидь, що з точки зору кримінального права такі дії в більшості випадків мають визнаватися самовільним зайняттям земельної ділянки водного фонду (ст. 197-1 чинного КК). Тому незрозуміло, які дії мають розцінюватись як незаконне заволодіння водами.

Аналіз іноземного досвіду засвідчує, що чи не єдиним аналогом відповідного делікту може вважатися таке передбачене в більшості країн італо-іберійської групи кримінального права право-

порушення, як незаконна зміна (відхилення) русла водойми. Так само варто пригадати й деякі приписи чинного вітчизняного законодавства, зокрема: а) ст. 47 КУпАП, у якій йдеться про самовільне водокористування; б) Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів (затв. наказом Мінприроди від 20 липня 2009 р. № 389), у якій йдеться про два такі правопорушення, як: 1) самовільне використання водних ресурсів за відсутності дозволу на спеціальне водокористування; 2) перевищення встановлених у дозволі на спеціальне водокористування лімітів.

Однак, по-перше, такі кримінальні правопорушення (і в іноземних країнах, і в КУпАП) розцінюються як посягання на власність, і, по-друге, якщо розробники проєкту мають на увазі подібне(-і) правопорушення, то це має знайти чітке вираження у цьому документі.

Висновки. За результатами проведеного дослідження є підстави запропонувати такі шляхи вдосконалення норм проєкту, присвячених регламентації відповідальності за заволодіння природним ресурсом:

1) при описанні предмета відповідних кримінальних правопорушень замість існуючої сьогодні вказівки на «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель» і «поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду» у них має вживатися єдиний зворот «поверхневий шар», використання якого дасть змогу кваліфікувати за цим пунктом прояви незаконного заволодіння поверхневим шаром земель будь-якої категорії, зокрема, і земель водного фонду;

2) замість згадування про «незаконне заволодіння» у назві відповідних норм мала б міститися вказівка на такий узагальнюючий зворот, як «незаконне вилучення природного ресурсу з його природного стану» (як варіант – «незаконне добування природного ресурсу»). Натомість у їхніх диспозиціях мали б зазначатися конкретні різновиди незаконних дій, які б відображали специфіку таких дій щодо кожного із перерахованих у статті предметів;

3) незалежно від урахування попередньої рекомендації вживане наразі формулювання «незаконне заволодіння водами» у будь-якому разі має бути замінене на більш зрозуміле та таке, яке враховує відповідні положення регулюючого законодавства.

Список використаних джерел

1. Митрофанов І. І. Кримінальні правопорушення проти довкілля за проєктом Кримінального кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 12. С. 375–379.
2. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика: монографія; передмова д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О. О. Дудорова. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 1152 с.
3. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права.* 2013. № 2. С. 375–382.
4. Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2014. 223 с.
5. Загиней З., Пєнязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2017. № 2. С. 56–63.
6. Мовчан Р. Про предмет злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право.* 2014. № 5. С. 83–86.
7. Земельне право: підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків: Право, 2013. 520 с.
8. Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 38–42.
9. Олійник О. С. Діяння як обов’язкова ознака об’єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). URL: www. legalactivity.com.ua/index.php
10. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.

References

1. Mytrofanov I. I. Kryminalni pravoporushennia proty dovkillia za proiektom Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 12. S. 375–379.
2. Movchan R. O. Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny u sferi zemelnykh vidnosyn: zakonodavstvo, doktryna, praktyka: monohrafiia; peredmova d-ra yuryd. nauk, prof., zasluzhenoho diiacha nauky i tekhniky Ukrainy O. O. Dudorova. Vinnytsia: TOV «Tvory», 2020. 1152 s.
3. Movchan R. O. Shchodo kryminalnoi vidpovidalnosti za nezakonne zavolodinnia gruntovym pokryvom (poverkhnevym sharom) zemel (st. 239-1 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy). *Forum prava.* 2013. № 2. S. 375–382.
4. Kumanovskyi M. V. Kryminalna vidpovidalnist za nezakonne zavolodinnia zemliamy vodnoho fondu v osoblyvo velykykh rozmirakh: sotsialna zumovlenist ta sklad zlochynu: dys. … kand. yuryd. nauk. Kharkiv, 2014. 223 c.
5. Zahynei Z., Pieniazkova O. Zemli vodnoho fondu yak predmet zlochynu, peredbachenoho statteiu 239-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy.* 2017. № 2. S. 56–63.
6. Movchan R. Pro predmet zlochynu, peredbachenoho st. 239-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2014. № 5. S. 83–86.
7. Zemelne pravo: pidruchnyk / M. V. Shulha, N. O. Bahai, V. I. Hordieiev ta in.; za red. M. V. Shulhy. Kharkiv: Pravo, 2013. 520 s.
8. Movchan R. O. Shchodo dotsilnosti kryminalizatsii nezakonnoho zavolodinnia gruntovym pokryvom (poverkhnevym sharom) zemel ta nezakonnoho zavolodinnia zemliamy vodnoho fondu v osoblyvo velykykh rozmirakh. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia «Pravo». 2014. Vyp. 24. T. 4. S. 38–42.
9. Oliinyk O. S. Diiannia yak oboviazkova oznaka obiektyvnoi storony nezakonnoho zavolodinnia gruntovym pokryvom (poverkhnevym sharom) zemli (st. 239-1 KK Ukrainy). URL: www. legalactivity.com.ua/index.php
10. Kulynych P. F. Pravovi problemy okhorony i vykorystannia zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Lohos, 2011. 688 s.

Мовчан Р. О. Про перспективи удосконалення положень проєкту Кримінального кодексу, присвячених регламентації відповідальності за заволодіння природним ресурсом

У статті здійснено критичне осмислення положень проєкту Кримінального кодексу України, присвячених відповідальності за заволодіння природним ресурсом. За результатами проведеного дослідження були виявлені окремі недоліки досліджуваних норм, а також розроблені науково обґрунтовані пропозиції удосконалення відповідних положень проєкту.

Зокрема, було доведено, що при описанні предмета відповідних кримінальних правопорушень замість існуючої сьогодні вказівки на «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель» і «поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду» в них має вживатися єдиний зворот «поверхневий шар». Також аргументовано, що замість згадування про «незаконне заволодіння» у назві відповідних норм мала б міститися вказівка на такий узагальнюючий зворот, як «незаконне вилучення природного ресурсу з його природного стану»; натомість у їхніх диспозиціях мали б зазначатися конкретні різновиди незаконних дій стосовно окремих предметів. Визначено перспективи подальших наукових розвідок у досліджуваній царині.

Ключові слова: довкілля, природні ресурси, незаконне заволодіння, знищення, землі, ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ, води.

Movchan R. O. On the prospects of improving the provisions of the draft Criminal Code dedicated to the regulations of responsibility for possession of natural resources

The article provides a critical analysis of the provisions of the draft Criminal Code of Ukraine, devoted to responsibility for taking possession of a natural resource. According to the results of the conducted research, certain shortcomings of the studied norms should be identified, as well as scientifically based proposals for improving the relevant provisions of the Project should be developed.

In particular, it was proved that when describing the subject of the relevant criminal offenses, instead of the current reference to “soil cover (surface layer) of lands” and “surface (soil) layer of water fund lands”, they should use the single phrase “surface layer”. The allocation in the Project, along with “illegal possession of any surface layer”, is also criticized for such a separate form as “illegal possession of the surface layer of water fund lands”. It is summarized that such a step actually reproduces the unsuccessful approach embodied in the current Criminal Code of Ukraine – its articles 239-1 and 239-2. Taking this into account, it is stated that the corresponding additional instruction should be removed from the relevant articles of the Project.

Also, in particular, with reference to the relevant experience of solving the relevant issue in the criminal legislation of European countries, the proposition is argued that instead of mentioning in the name of the analyzed norms such a phrase as "illegal possession", the use of which is intended to characterize the process of illegal appropriation of something, inherent for encroachments on property, and not on the environment, they should contain an indication of such a generalization phrase as "illegal removal of a natural resource from its natural state" (as an option – "illegal extraction of a natural resource"). Instead, their provisions should specify specific types of illegal actions that would reflect the specifics of such actions in relation to each of the items listed in the article (for example: removal of the surface layer of land; felling of forest; mining of minerals; hunting of wild animals or birds and fishing (as variant – "poaching"), etc.).

It is concluded that regardless of taking into account the previous recommendation, the currently used wording "illegal appropriation of waters" should in any case be replaced by a clearer one that takes into account the relevant provisions of the regulatory legislation, which, in particular, refers to such offenses as "arbitrary use of water resources in the absence of a permit for special water use" and "exceeding the limits established in the permit for special water use." Prospects for further scientific research in the researched field are determined.

Key words: environment, natural resources, illegal possession, destruction, land, ground cover, flora and fauna, water.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-121-126

УДК 342(477)

Анжеліка Романівна Крусян,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6437-2864

ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Конституціоналізм є найпрогресивнішою політико-правовою системою, яка змістовно та функціонально пристосована до ефективного розвитку України як демократичної, правової держави, повноправного члена міжнародної, зокрема європейської, спільноти, тому теоретично виправданим і практично необхідним є визначення основних тенденцій розвитку українського конституціоналізму в контексті глобалізаційних викликів сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика теорії та практики конституціоналізму в Україні досліджувалася такими вітчизняними ученими, як: А. Георгіца, С. Головатий, В. Кампо, М. Козюбра, О. Мироненко, М. Орзіх, А. Селіванов, І. Словська, О. Скрипнюк, П. Стецюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Водночас слід відмітити, що за останні роки розвиток наукової парадигми конституціоналізму виявляється: в дослідженні проблематики конституціоналізму в контексті сучасних аспектів глобалізації конституційного права (М. Савчин) [1]; у доктринальній концептуалізації моделей конституціоналізму, зокрема таких, як американська, англійська та європейська (О. Бориславська) [2]; в обґрунтуванні наявності транснаціонального (глобального) конституціоналізму (В. Шамрай) [3]; у виокремленні різноманітних видів конституціоналізму за найбільш актуальними сферами розвитку сучасного суспільства – інформаційного конституціоналізму (М. Костицький, В. Бесчастний, Н. Кушакова-Костицька) [4], економічного конституціоналізму (М. Савчин, О. Олькіна, Н. Решетняк) [5, 6, 7], екологічного конституціоналізму (Г. Потапчук) [8] та ін. Безумовно, всі напрями дослідження конституціоналізму заслуговують на увагу та є проявом розвитку вітчизняної конституційно-правової науки та сучасної конституціоналістики. Водночас деякі з них є дискусійними та викликають заперечення, що теж є позитивним, адже створює поштовх для подальших наукових розвідок і доктринальних дискурсів.

Отже, уявляється безспірним і навіть аксіоматичним висновок про те, що теоретично обумовленими та практично необхідними є подальші наукові дослідження особливостей українського конституціоналізму в сучасних умовах, а також дослідження інноваційних тенденцій розвитку його науково-практичної парадигми в контексті глобалізаційних викликів сучасного світу.

Метою статті є визначення тенденцій розвитку системи сучасного українського конституціоналізму з урахуванням глобалізаційних процесів та розкриття їх змісту.

Основні результати дослідження. Конституціоналізм – це публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок; функціонування цієї системи спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини. Отже, це складна публічно-правова система, яка має свою структуру, зміст, функціональний механізм, а також принципи та мету [докладніше див.: 9]. При цьому система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави. Адже конституціоналізм є універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної консти-

туційної практики. Властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації.

При цьому слід зазначити, що глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатофакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації.

Цей процес охоплює більшою чи меншою мірою всі країни світу. Так, Україна посідає 44-е місце (з індексом 73) у рейтингу країн світу за Індексом рівня глобалізації країн світу (KOF Globalization Index), який позиціонується як комбінований показник, що надає можливість оцінити ступінь інтеграції певної країни до світового простору за трьома основними критеріями – економічна, соціальна та політична глобалізація. Тобто Україна входить до топ 50 держав цього рейтингу. При цьому автори проєкту визначають глобалізацію як процес, який інтегрує національні економіки, культури, технології, управління та створює відповідні взаємовідносини, опосередковані через різноманітні потоки фінансів, капіталів, технологій, ідей тощо, включає людські потоки. Індекс містить параметри, що вимірюють економічні, соціальні, політичні аспекти глобалізації, які, своєю чергою, мають тенденцію змінюватися.

Враховуючи, що конституціоналізм є найбільш прогресивною системою, змістовно та функціонально пристосованою до ефективного розвитку України як демократичної, правової держави, повноправного члена світового (європейського) співтовариства, важливим для поступової інтеграції України до світового та, зокрема, європейського співтовариства є визначення тенденцій розвитку системи конституціоналізму з урахуванням вищезазначених глобалізаційних процесів.

Отже, у цьому контексті важливим є дослідження тенденції розвитку українського конституціоналізму, які кореспондують таким аспектам, як політична, економічна та соціальна глобалізація.

Так, політична глобалізація має широку спрямованість і визначає таку тенденцію конституціоналізму, як політологізація та інтернаціоналізація. Передусім політологізація системи конституціоналізму виражається у впливі політичних способів і засобів на конституційно-правові відносини. Адже процеси організації та функціонування державної влади та конституційне державотворення у цілому виходять за межі конституційно-правової науки у сфері політичних взаємовідносин та політики. Цю тенденцію конституціоналізму не можна ігнорувати особливо в сучасних умовах, коли політика стала певною умовою забезпечення національної безпеки України та її супротиву російській агресії, а також умовою подальшого розвитку України в контексті її євроінтеграції. З політичним напрямом глобалізації детермінована тенденція інтернаціоналізації системи конституціоналізму, яка полягає насамперед у зближенні національного конституційного права з міжнародним публічним правом. Міжнародні правові документи, які отримали визнання світовим співтовариством, стають міжнародно-правовими стандартами та інтегруються у національні правові системи, сприяючи таким чином гармонізації національного права з міжнародним правом (конституційним підґрунтям цього процесу є ст. 9 Конституції України). Ця тенденція актуалізується у зв'язку з наданням Україні (у червні 2022 р.) статусу кандидата в Європейський Союз. Зокрема, надаючи Україні європейську перспективу, ЄС висунув певні умови: проведення в Україні низки важливих реформ, пов'язаних із правосуддям, медіа, антикорупцією, олігархами, національними меншинами, що мають відповідати європейським стандартам і принципам.

Економічній глобалізації кореспондує така тенденція сучасного українського конституціоналізму, як його економізація. Проблеми національної економічної системи та відповідного її правового регулювання настільки є важливими та водночас проблематичними, що це зумовило появу наукової концепції економічного конституціоналізму, яка «відображає реальний стан економічної свободи та баланс інтересів учасників відносин у конкретному типі суспільства, якому притаманна певна структура, інститути та правила, щодо яких склався консенсус і публічна влада демонструє політичну волю до їх демократичної легітимації на засадах верховенства права та справедливості» [10, с. 100].

У сучасній конституційно-правовій науці цей напрям дослідження конституціоналізму (економічного конституціоналізму) [5, 6, 7] кореспондує аспекту економічної глобалізації. Однак виокремлення як самостійного виду економічного конституціоналізму є дискусійним. Думається, що теоретично обґрунтованим є визначити тенденцію економізації конституціоналізму та відповідний напрям її наукового опрацювання як системного аналізу процесу формування і функціонування конституційної, соціально орієнтованої економічної організації сучасного суспільства та держави.

Не можна забувати, що квінтесенцією конституціоналізму є людина, її конституційно-правова свобода, на утвердження, забезпечення та захист якої спрямована вся система конституціоналізму та його механізми обмеження публічної влади. Слід враховувати, що в сучасних умовах глобалізації (політичної, економічної, культурно-правової) сфери свободи особи розширюються, зокрема, конституційно-правова свобода не обмежується конституційно закріпленими і гарантованими державою правами і свободами людини щодо забезпечення фізичної, політичної та духовно-культурної сфер, а включає й економічну свободу, яка є необхідною спільною ознакою і громадянського суспільства, і демократичної держави. Економічна свобода людини лежить у площині економічних суспільних відносин. При цьому економічну свободу здатна забезпечити лише така система економічних відносин, яка ґрунтується на принципі економічного різноманіття, що включає визнання різноманіття форм власності, свободу підприємницької діяльності та ефективну економічну систему держави. Звідси важливого значення набуває така тенденція сучасного українського конституціоналізму, як тенденція його економізації.

Соціальна глобалізація детермінує такі тенденції українського конституціоналізму, як тенденції соціалізації, гуманізації, екологізації та інформатизації.

Конституціоналізм зумовлює зміну акцентів у взаємовідносинах між людиною, громадянським суспільством і державою у бік пріоритету прав людини та розвитку громадянського суспільства. Тому важливого значення набуває тенденція його соціалізації, яка виявляється у соціалізації конституції та конституційного права у цілому. Конституція України закріплює основи суспільного ладу, включаючи його економічну, соціальну та духовно-культурну підсистеми. У Конституції встановлюється, що Україна є соціальною державою (ст. 1 Конституції України). Це виражається у тому, що така держава бере на себе обов'язок піклуватися про людину, про соціальну справедливість, про благополуччя своїх громадян, їх соціальну захищеність. Соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається в обслуговуванні державою громадянського суспільства – асоціації вільних і рівноправних людей та їх асоційованих формувань, у забезпеченні державою прав і свобод людини, їх гарантій, що є умовою формування системи конституціоналізму. Соціогуманітарний зміст і значення спрямованості діяльності такої держави, визнання нею суб'єктивних публічних прав людини і громадянина зумовлюють відповідальність держави перед людиною за свою діяльність. Соціальна політика української держави ґрунтується на конституційних положеннях (див.: ст. 3, 13, 15, 42–49, 53, 54 та ін. Конституції України). Ці положення мають наповнюватися матеріальним змістом у контексті їх реалізації в процесі становлення конституціоналізму. Із соціалізацією пов'язана тенденція гуманізації конституціоналізму, яка характеризує розвиток системи конституціоналізму з позицій «людського вимірювання». Особливого значення ця тенденція набуває в сучасних умовах війни, коли людина потребує особливого захисту від держави.

Однією з найактуальніших проблем сучасності є стан навколишнього природного середовища, пошук гармонії з природою. Деградація навколишнього середовища настільки очевидна, що її не можна ігнорувати. Глобалізація екологічної проблеми детермінує тенденцію екологізації сучасного конституціоналізму. В Україні ця тенденція виявляється передусім у закріпленні на конституційному рівні екологічних прав людини (ст. 50 Конституції України), створенні системи екологічного законодавства, яке спрямоване на регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства та природи. Екологічна проблема актуалізується в сучасних умовах війни. Війна спричиняє шкоду не тільки матеріальним об'єктам, а й навколишньому природному середовищу. При цьому шкода від воєнних дій агресора на нашій території, яку вже намагаються приблизно експертно оцінити, не враховує масштабів шкоди довкіллю, яка в довгостроковій перспективі може виявитися набагато масштабнішою, ніж шкода, спричинена матеріальним об'єктам, оскільки вона ставить під загрозу саме фізичне існування людства.

У контексті соціальної глобалізації важливою є тенденція інформатизації українського конституціоналізму. Процес інформатизації держави і суспільства йде і в Україні, хоча і не досяг необхідного рівня, який відповідає світовим стандартам.

Для формування інформаційного суспільства в Україні передусім необхідна відповідна законодавча база, яка ще не створена. Крім того, широкомасштабними завданнями у цьому напрямі є утвердження України як цифрової держави. Цифрова держава – це масштабний цифровий проєкт України, реалізація якого потребує відповідного правового забезпечення. Сучасний етап трансформації України в цифрову державу характеризується наявністю та розвитком: електронних звернень і петицій; електронних довірчих послуг; електронного урядування; електронного правосуддя; запровадження електронних паспортів, електронних документів та електронного документообігу; надання електронних публічних послуг і поступовий перехід усіх державних послуг в online-режим та ін. Однак сучасні політико-правові реалії та євроінтеграційні прагнення України детермінують необхідність подальшої інформатизації вітчизняного соціуму та створення ефективної правової основи трансформації України в цифрову державу. Отже, цифровізація держави та суспільства зумовлює як самостійну тенденцію конституціоналізму його цифровізацію.

Глобалізаційні процеси тривають та, безумовно, сприяють подальшому інтегративному розвитку української держави як повноправного члена світового та, зокрема, європейського співтовариства. Водночас у сучасній юридичній літературі обґрунтовується теза, що «основним ризиком сучасних глобалізаційних процесів є утвердження принципів загальної стандартизації та уніфікації суспільного життя, яке супроводжується втратою національної специфіки й позначається на етиці стосунків між людьми, організаціями і державами». При цьому робиться зауваження, що «в сучасних умовах глобалізації й інтенсивної трансформації цивілізаційних процесів розвитку посилюється тенденція до збереження і захисту права на ідентичність кожного окремого соціуму. Набуття Україною незалежності передбачає формування цілісної громадсько-політичної, самоідентифікованої спільноти, спроможної протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам» [11, с. 71]. Думається, що на подолання таких «ризиків», тобто поєднання процесів глобалізації та збереження національної ідентичності, і спрямовані тенденції сучасного українського конституціоналізму, які, з одного боку, кореспондують глобалізаційним напрямам, а з другого – ґрунтуються на національних особливостях українського конституціоналізму. Адже український конституціоналізм має свої «національні» особливості. Концепт «український» означає «націю» (у державницькому сенсі) цього універсального феномена. Конституціоналізм базується на класичних ідеях лібералізму (неолібералізму), універсальних принципах, характерних для всіх демократичних, конституційних, правових, соціальних держав, але водночас ці ідеї та принципи у кожній країні набувають національних особливостей (національного, історичного, політичного, ідеологічного, культурологічного, економічного характеру), зазнають модифікації відповідно до історії, традицій народу, а також специфіки правової системи та політико-правових інститутів держави в конкретних умовах об'єктивної реальності. Таким чином, тенденції розвитку сучасного українського конституціоналізму враховують як «національні» його особливості, так і всі аспекти сучасної геополітичної, цивілізаційної ситуації та напрями економічної, політичної, соціальної та ін. глобалізації.

Наведений перелік тенденцій сучасного конституціоналізму не претендує на завершеність і всебічність. Адже напрями розвитку конституціоналізму як складної політико-правової системи на різних історичних етапах можуть видозмінюватися. Так, сучасний стан війни РФ проти України зумовлює відповідні зміни в системі українського конституціоналізму [див.: 12] та напрями його функціонування в умовах повоєнної відбудови України. Так, бойові дії на території України та наслідки триваючої війни зумовлюють такі ключові виклики, як: руйнування транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку; труднощі у реалізації державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля тощо. Все це потребує відповідної відбудови України з метою подальшого розвитку та функціонування системи сучасного українського конституціоналізму.

Висновки. Найважливішими напрямами українського конституціоналізму, які відповідають політичним, економічним і соціальним аспектам глобалізації, є такі: політологізація, інтернаціоналізація, економізація, соціалізація, гуманізація, екологізація, інформатизація та цифровізація.

При цьому тенденції розвитку сучасного українського конституціоналізму кореспондують не тільки аспектам сучасної геополітичної, цивілізаційної ситуації та напрямам економічної, політичної, соціальної та ін. глобалізації, а й відображають «національні» його особливості.

Зазначений перелік тенденцій сучасного конституціоналізму не претендує на завершеність і всебічність in perpetuum. Основні напрями розвитку конституціоналізму як складної політико-правової системи на різних етапах розвитку держави і суспільства можуть видозмінюватися, зникати чи доповнюватися новими, адже конституціоналізм – це сучасна політико-правова система, яка завжди на часі.

Список використаних джерел

1. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 648 с.
2. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.
3. Шамрай В. Транснаціональний (глобальний) конституціоналізм як об'єктивне явище сучасної правової дійсності. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 7. С. 150–153.
4. Костицький М. В., Бесчастний В. М., Кушакова-Костицька Н. В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2022. № 2 (24). С. 9–26.
5. Олькіна О. В. Економічний конституціоналізм: структурна характеристика. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України):* у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 268–270.
6. Савчин М. В. Економічний конституціоналізм і Конституційний Суд України. *Юридична наука.* 2012. № 4. С. 32–43.
7. Решетняк Н. Б., Кузьменко О. В. Економічний конституціоналізм як міждисциплінарне вчення. Інтернет-конференції ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. 2023. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/1.4
8. Потапчук Г. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію пізнання (розуміння, визначення та дослідження). *Публічне право.* 2022. № 4 (48). С. 38–53.
9. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
10. Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 4. С. 96–100.
11. Новоскольцева Л. Україна в сучасних глобалізаційних процесах: виклики національній державі. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* 2020. № 42. С. 70–76. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2020.42
12. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм в умовах воєнного стану. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління: електронне наукове видання:* збірник. 2022. № 3 (21). Київ: Вид. Ліра-К, 2022. С. 12–22.

References

1. Savchyn M. V. Suchasni tendentsii konstytutsionalizmu u konteksti hlobalizatsii ta pravovoho pliuralizmu: monohrafiia. Kyiv: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2020. 648 s.
2. Boryslavska O. M. Yevropeiska model konstytutsionalizmu: systemno-aksiolohichnyi analiz: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2018. 384 s.
3. Shamrai V. Transnatsionalnyi (hlobalnyi) konstytutsionalizm yak obiektyvne yavyshche suchasnoi pravovoi diisnosti. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2018. № 7. S. 150–153.
4. Kostytskyi M. V., Beschastnyi V. M., Kushakova-Kostytska N. V. Tsyfrovyi konstytutsionalizm: nova paradyhma ta perspektyvy rozvytku v Ukraini. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2022. № 2 (24). S. 9–26.
5. Olkina O. V. Ekonomichnyi konstytutsionalizm: strukturna kharakterystyka. *Nauka ta suspilne zhyttia Ukrainy v epokhu hlobalnykh vyklykiv liudstva u tsyfrovu eru (z nahody 30-richchia proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy ta 25-richchia pryiniattia Konstytutsii Ukrainy):* u 2 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt.konf. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2021. T. 1. S. 268–270.
6. Savchyn M. V. Ekonomichnyi konstytutsionalizm i Konstytutsiinyi Sud Ukrainy. *Yurydychna nauka*. 2012. № 4. S. 32–43.
7. Reshetniak N. B., Kuzmenko O. V. Ekonomichnyi konstytutsionalizm yak mizhdystsyplinarne vchennia. Internet-konferentsii KhNUMH im. O. M. Beketova. 2023. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/1.4

8. Potapchuk H. Ekolohichnyi konstytutsionalizm: do pytannia pro metodolohiiu piznannia (rozuminnia, vyznachennia ta doslidzhennia). *Publichne pravo.* 2022. № 4 (48). S. 38–53.
9. Krusian A. R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm: monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2010. 560 s.
10. Savchyn M. V. Konstytutsiinyi lad Ukrainy ta ekonomichnyi konstytutsionalizm. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2010. № 4. S. 96–100.
11. Novoskoltseva L. Ukraina v suchasnykh hlobalizatsiinykh protsesakh: vyklyky natsionalnii derzhavi. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu.* 2020. № 42. S. 70–76. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2020.42
12. Krusian A. R. Suchasnyi ukrainskyi konstytutsionalizm v umovakh voiennoho stanu. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia:* elektronne naukove vydannia: zbirnyk. 2022. № 3 (21). Kyiv: Vyd. Lira-K, 2022. S. 12–22.

Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації

Конституціоналізм є найпрогресивнішою політико-правовою системою, яка змістовно та функціонально пристосована до ефективного розвитку України як демократичної, правової держави, повноправного члена європейського співтовариства, тому теоретично зумовленим і практично необхідним є визначення основних тенденцій розвитку українського конституціоналізму в контексті глобалізаційних викликів сучасного світу.

Найважливішими напрямами українського конституціоналізму, які відповідають політичним, економічним і соціальним аспектам глобалізації, є: політологізація, інтернаціоналізація, економізація, соціалізація, гуманізація, екологізація, інформатизація та цифровізація.

Політологізація конституціоналізму виражається у впливі політичних способів і засобів на конституційно-правові відносини, зокрема, у сфері організації і функціонування державної влади та громадянського суспільства. З цією тенденцією детермінована інтернаціоналізація системи конституціоналізму, яка полягає передусім у зближенні національного конституційного права з міжнародним публічним правом.

Тенденція економізації конституціоналізму означає процес формування і функціонування конституційної, соціально орієнтованої економічної організації сучасного суспільства та держави з метою забезпечення економічної свободи людини. Економічну свободу здатна забезпечити лише така система економічних відносин, яка ґрунтується на принципі економічного різноманіття, що включає визнання різноманіття форм власності, свободу підприємницької діяльності та ефективну економічну систему держави.

Соціалізація, як тенденція конституціоналізму, виявляється у соціалізації конституції та конституційного права у цілому. Це виражається у формуванні та розвитку соціальної держави, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається в обслуговуванні державою громадянського суспільства – асоціації вільних і рівноправних людей та їх асоційованих формувань, у забезпеченні державою прав та свобод людини.

Тенденція гуманізації конституціоналізму характеризує розвиток його системи з позицій «людського вимірювання». Актуального значення ця тенденція набуває в сучасних умовах війни, коли людина потребує особливого захисту від держави.

Глобалізація екологічної проблеми детермінує тенденцію екологізації конституціоналізму. В Україні ця тенденція виявляється насамперед у створенні системи екологічного законодавства, яке спрямоване на регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства та природи.

Тенденція інформатизації конституціоналізму виявляється у процесах створення інформаційного вітчизняного соціуму та ефективної правової основи трансформації України в цифрову державу. Звідси, цифровізація держави та суспільства зумовлює як самостійну тенденцію конституціоналізму його цифровізацію.

Зазначений перелік тенденцій конституціоналізму не претендує на завершеність і всебічність. Основні напрями його розвитку можуть змінюватися чи доповнюватися новими, адже конституціоналізм – це сучасна політико-правова система, яка завжди на часі.

Ключові слова: конституціоналізм, глобалізація, тенденції розвитку конституціоналізму, політологізація, інтернаціоналізація, економізація, соціалізація, гуманізація, екологізація, інформатизація, цифровізація.

Krusian A. R. Trends in Modern Ukrainian Constitutionalism in the Context of Globalisation

Constitutionalism is the most progressive political and legal system, which is substantively and functionally adapted to the effective development of Ukraine as a democratic, rule-of-law State and a full-fledged member of the European community, and therefore it is theoretically justified and practically necessary to identify the main trends in the development of Ukrainian constitutionalism in the context of globalisation challenges of the modern world.

The most important areas of Ukrainian constitutionalism that correspond to the political, economic and social aspects of globalisation are: political science, internationalisation, economisation, socialisation, humanisation, environmentalisation, informatisation and digitalisation.

The politicalisation of constitutionalism is expressed in the influence of political ways and means on constitutional and legal relations, in particular, in the area of organisation and functioning of the state authorities and civil society. This tendency is associated with the internationalisation of the system of constitutionalism, which is expressed primarily in the convergence of national constitutional law with public international law.

The trend towards the economisation of constitutionalism means the process of formation and functioning of a constitutional, socially oriented economic organisation of modern society and the State with a view to ensuring economic freedom of a person. Economic freedom can only be ensured by a system of economic relations based on the principle of economic diversity, including recognition of the diversity of ownership forms, freedom of entrepreneurship and an effective economic system of the state.

Socialisation, as a trend of constitutionalism, is manifested in the socialisation of the constitution and constitutional law in general. This is reflected in the formation and development of a social state whose policy has a priority social orientation, which is expressed in the state's service to civil society - an association of free and equal people and their associations, in the state's provision of human rights and freedoms.

The trend towards humanisation of constitutionalism characterises the development of its system from the perspective of the «human dimension». This trend is of particular relevance in the current conditions of war, when a person needs special protection from the state.

The globalisation of environmental issues determines the trend towards the greening of constitutionalism. In Ukraine, this trend is manifested, first of all, in the creation of a system of environmental legislation aimed at regulating relations in the field of interaction between society and nature.

The trend towards informatisation of constitutionalism is manifested in the processes of creating an information-based national society and an effective legal framework for Ukraine's transformation into a digital state. Hence, the digitalisation of the State and society determines its digitalisation as an independent trend of constitutionalism.

The above list of constitutionalism trends does not claim to be complete and comprehensive. The main directions of its development may change or be supplemented with new ones, since constitutionalism is a modern political and legal system which is always on time.

Key words: constitutionalism, globalisation, trends in the development of constitutionalism, political science, internationalisation, economisation, socialisation, humanisation, environmentalisation, informatisation, digitalisation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-127-133

УДК 342.7

Ольга Володимирівна Токарчук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0009-0009-7377-8132

ОКРЕМІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Ідея прав людини існувала в різних культурах і традиціях стародавніх народів. Чимало зразків правотворчості правителів, а також знахідки стародавніх збірників законів засвідчують те, що цінності, втілені в ідеї прав людини, не є ані «винаходом західного світу», ані «винаходом XX століття».

Ідея універсальних прав людини започаткована ще у стародавніх уявленнях про гідність і повагу, притаманних цивілізаціям усього світу. Народи давно осмислили потребу закріплення ключових прав людини з метою їх гарантування у всіх країнах світу в контексті процесу глобалізації. Таким чином було прийнято низку основоположних міжнародно-правових актів, у тому числі Загальну декларацію прав людини 1948 року, у якій задекларовано: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» (ст. 1) [2].

Рівність прав і свобод передбачає, що будь-яка людина має право на однакове користування усіма правами і свободами «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст. 2) [2]. Глобалізація об'єднує соціальний, політичний, екологічний, культурний та правовий виміри і впливає на обсяг здійснення всіх прав людини та основоположних свобод. Кожна культура має цінність, потребує гідного визнання, поваги й збереження у своєму багатому розмаїтті та різноманітності, а взаємний вплив усіх культур є частиною спільної спадщини всього людства. Визнаючи право своєї культури на самобутність, ми тим самим маємо визнати й подібне право іншої культури. І саме для того, щоб відбувався осмислений діалог між представниками й засадами різних культур, варто формувати інтелектуальне середовище, у межах якого можна було б дійти певної згоди в осмисленні проблем людини та її прав [8, с. 95].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасний період спостерігається помітне зростання інтересу дослідників до процесів, характеристик, вимірів і проблем глобалізації, у тому числі правової глобалізації як її специфічного напряму. Зважаючи на глобальний характер проблеми, більшість її аспектів висвітлювали зарубіжні фахівці, серед яких – З. Бауман, У. Бек, К. Омае, С. Стрейндж, Е. Тоффлер, М. Фуко, Ю. Габермас, Д. Ролз, Ф. Фукуяма та інші мислителі. Окремі аспекти досліджували українські вчені О. Батанов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Ю. Шемшученко та ін.

Мета статті. Оскільки права людини є багатовекторним явищем, у теоретичній правничій літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття прав людини. Метою цієї статті є виокремлення ключових підходів для обґрунтування поняття прав людини, прийнятних для окремих країн світу.

Основні результати дослідження. Теоретичне осмислення прав людини все ще триває, і в останні десятиліття все частіше висловлюється думка про те, що права людини – це не вроджені права, не конкретні можливості людей існувати і розвиватися, а моральні вимоги до влади.

Права людини, як найвищий стандарт розвитку сучасної людської цивілізації, виражають те, що є найнеобхіднішим по відношенню до людей і всіх соціальних спільнот, у яких вони природно живуть, від сім'ї, нації, держави, соціальних, конфесійних, етнічних об'єднань, професійних і трудових груп, політичних і національних об'єднань до людства. Суб'єктивні права втілюють політичні, економічні, соціальні, духовні, ідеологічні, культурні та екологічні основи людського

життя не тільки в окремих суспільствах і державах, а й у всесвітньому масштабі. Права людини сьогодні є однією з ключових проблем, що вивчаються з широких і різноманітних філософських і гуманістичних позицій, включаючи природу публічної влади, принципи модернізації політичної і правової систем, соціально-економічну і культурну політику, протистояння екологічним загрозам, дискримінації, тероризму, злочинності, корупції та ін. [1].

У процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у XVIII столітті в американській Декларації незалежності та французькій Декларації прав людини і громадянина, інститут прав і свобод став центральним у конституційному праві та основою конституційного порядку.

Права людини є успішною правовою конструкцією, яка ґрунтується на визнанні людської особистості найвищою цінністю і, своєю чергою, є проявом самообмеження державної влади в захисті автономії особистості.

Доцільно виокремити різновиди цієї конструкції:

– модель, за якої існує фіксований перелік прав (є найбільш поширеним у сучасному світі);

– модель, за якої такого переліку не існує (розвиток цієї моделі відбувався тому, що окремі творці Конституції США (А. Гамільтон) вважали, що природні права людини не повинні бути закріплені в позитивному праві, а їх перелік є вичерпним і навіть небезпечним. Як відомо, такий підхід був розкритикований, і в результаті в США був прийнятий Білль про права) [9, с. 10].

Тривалий час класичним прикладом другої моделі була Велика Британія. По-перше, тому, що британські державознавці виступали проти ідеї невід'ємних природних прав (І. Бентам), а по-друге, тому, що британське внутрішнє право закріплює положення, що кожен громадянин має право робити все, що завгодно, якщо це не заборонено загальним або правовим статутом. Британська конституційна теорія завжди чинила опір впровадженню підходу до права як до системи,заснованої на правах людини, що розуміються як позитивні повноваження, виражені в чітких і не двозначних термінах. Ситуація змінилася з прийняттям акта про права людини 1998 року.

Найбільшого поширення набула перша модель. Наявність порівняно точного фіксування основних прав у конституції є однією з юридичних умов захисту прав людини, зокрема, від законодавчого органу [9, с. 11].

Права людини є складним і багатоаспектним явищем, тому у теоретичній правничій літературі не існує єдиного підходу до визначення категорії прав людини. Виокремлюють легістський, природно-соціальний, психологічний, етичний наукові підходи до тлумачення загального поняття прав людини. Варто наголосити на релігійному підході як поєднанні антропоцентричного світоглядного бачення із теоцентричним (будь-яка релігійна течія може мати власні погляди на право й державу).

З-поміж різноманітних підходів у політико-правовій думці переважають два підходи (права людині належать від природи; права людини встановлюються державою) [5, с. 12–14].

Беручи до уваги загальнотеоретичні аспекти концепту природних прав людини в контексті природного права крізь призму творчого доробку окремих українських науковців, дослідників правничої наукової думки, варто наголосити на їх унікальності, що зумовлені особливою роллю – продиктованих самою природою людини, а звідси і їх важливістю, яку вони складають та відіграють у становленні, формуванні й розвитку особистості. Природно-правові концепції характеризують загалом права людини як вияв цінностей людського буття та прояв об'єктивних потреб, неподільно пов'язаних із її існуванням і розвитком, де справедливість соціальних законів і публічних інституцій залежить від їх відповідності певним універсальним законам природи [4, с. 41].

У рамках позитивістського типу праворозуміння права людини визначаються як формально визначені, юридично гарантовані можливості користуватися соціальними благами у визначеній законом сфері, офіційна міра можливої поведінки. Тобто юридико-позитивна концепція правової держави, соціальна концепція правового статусу особи тією чи іншою мірою засновані на теорії дарованих прав, пов'язані системоцентристським розумінням ролі держави стосовно індивіда. Отже, позитивістська тенденція виявляється у переважній увазі до тих прав людини, обсяг і зміст яких чітко визначені законодавцем за допомогою конституювання їх у позитивних правових нормах.

Юридичний позитивізм як певний правовий світогляд виник дуже давно, й існував він протягом усієї історії людства одночасно з природно-правовим світоглядом. Обидва вони співіснували

як «нездоланні полюси» одного явища – праворозуміння. І зруйнувати повністю будь-яке з них є, як засвідчила уся правова історія людства, справою марною [6, с. 20].

Прикладом комбінаційного природно-правового і позитивістського тлумачення поняття прав людини може слугувати Т. Пейн. Він у праці «Права людини» виокремлював природні та громадянські права. Перші, на його думку, властиві людині від природи (свобода слова, друку, совісті, рівність, право домагатися благоденства, щастя тощо), другі, ті, які належать людині як члену суспільства (право власності, право на захист), тісно пов'язані між собою [3, с. 145].

Розглядаючи права людини, Т. Пейн підкреслював, що вони є не тільки властивістю соціального буття людини, це водночас і принцип державної влади. Тільки наявність прав людини уможливлює швидкий прогрес суспільства, і вони є необхідними, як принцип здійснення державної влади, кожній цивілізованій нації. Важливе місце у його доктрині посідає ідея свободи думки, боротьби з релігійним догматизмом. Він підкреслював, що право на власну думку є одним з ключових прав людини. Той, хто заперечує за іншими це право, перетворюється на раба своєї нинішньої думки, оскільки позбавляє себе права змінити її в майбутньому.

Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення і місця в суспільстві та державі. Суб'єктивна сторона гідності відображає власну гідність конкретної людини. Гідність, що розуміється в такий спосіб, не належить автоматично кожному, а залежить від її поведінки в щоденному житті. Власне оціночний аспект у вигляді моральної чи правової оцінки є суттєвим засобом впливу на самосвідомість людини, на основі якого формується еталон вимог, що висувається до дій людей у конкретній ситуації з конкретного приводу [7, с. 104].

Вельми важливою рисою демократичної держави є повага до прав людини та гідності людини, визнання її найвищою соціальною цінністю. Водночас саме розвиток особистості, яка живе, дотримуючись найвищих моральних цінностей, є ключовим надбанням демократичної держави і є можливим лише за умови поваги до людської гідності. Повага до людської гідності – це характер взаємовідносин між людьми на ґрунті правових і моральних норм, на засадах свободи та взаємної відповідальності, тому охорона і захист людської гідності, прав і свобод є першорядним завданням правової держави.

Тлумачення прав людини діячами минулого справило значний вплив на сучасних дослідників, які вивчають це питання. Своєю чергою ступінь розробленості та деталізації тлумачення поняття прав людини сучасними авторами значно зріс і позитивно вплинув на застосовність наукових дефініцій у правових нормах.

Ю. Шемшученко тлумачить права людини як визначальні засади правового статусу, що належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави [10, с. 710].

Висновки. Таким чином, під правами людини в сучасний період розуміють гарантовану законом міру свободи (можливості) особистості, яка відповідно до досягнутого рівня розвитку суспільства здатна забезпечити її існування й розвиток і закріплена як міжнародний стандарт, єдиний для всіх людей. У правничій науці досі не існує єдиного загальноприйнятого й точного визначення поняття «прав людини». Навколо цієї проблеми постійно точиться гостра наукова й політична дискусія як на національному, так і на міжнародному рівнях. Міжнародна практика свідчить про численні ситуації, коли національні представники в міжнародних органах і організаціях обстоюють те чи інше поняття «прав людини».

Список використаних джерел

1. Батанов О. В. Тенденції розвитку муніципальних прав людини в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права.* 2016. № 4. С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_12 (дата звернення: 25.04.2023).
2. Загальна декларація прав людини: прийнята та проголошена в резолюції 217 A(III) Генеральної Асамблеї від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?Lang =ru#Text (дата звернення: 25.04.2023).
3. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. № 1. С. 142–148.

4. Магновський І. Й. Загальнотеоретичні аспекти концепту природних прав людини в контексті природного права. *Права людини в період збройних конфліктів:* зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (Одеса, 18 листопада 2022 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія»; каф. міжнародного та європейського права НУ «ОЮА»: у 2 т. Одеса, 2022. С. 37–41.
5. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
6. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України.* 2015. № 1. С. 9–23.
7. Соціально-правовий захист дітей в Україні: монографія / за ред. Б. І. Андрусишина. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 264 с.
8. Христокін Г. В. Ідея прав людини: пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2021. № 1. С. 92–98.
9. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д. ю. н., проф. С. Б. Булеци; д. ю. н., доц. М. В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
10. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. Т. 4: Н–П. 2002. 720 с.

References

1. Batanov O. V. Tendentsii rozvytku munitsypalnykh prav liudyny v umovakh hlobalizatsii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2016. № 4. S. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_12
2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: pryiniata ta proholoshena v rezoliutsii 217 A(III) Heneralnoi Asamblei vid 10.12.1948 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?Lang =ru#Text
3. Kuchynska O. P., Ivanov M. S. Zahalnoteoretychne ta prakseolohichne rozuminnia prav liudyny. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva,* 2017. № 1. S. 142–148.
4. Mahnovskyi I. Y. Zahalnoteoretychni aspekty kontseptu pryrodnykh prav liudyny v konteksti pryrodnoho prava. *Prava liudyny v period zbroinykh konfliktiv:* Zb. materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii prysviach. 25-richchiu Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» (m. Odesa, 18 lystopada 2022 r.) / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiia»; kaf. mizhnarodnoho ta yevropeiskoho prava NU «OIuA»: u 2 t. Odesa, 2022. S. 37–41.
5. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna: navch. posib. Kyiv: Atika, 2004. 464 s.
6. Rabinovych P. Osnovopolozhni prava liudyny: termino-poniattievyi instrumentarii doslidzhennia ta vykladannia). *Pravo Ukrainy*. 2015. № 1. S. 9–23.
7. Sotsialno-pravovyi zakhyst ditei v Ukraini: monohrafiia / za red. B. I. Andrusyshyna. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. 264 s.
8. Khrystokin H. V. Ideia prav liudyny: poshuk novykh pidkhodiv obgruntuvannia v dobu hlobalnykh transformatsii. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2021. № 1. S. 92–98.
9. Chetverte pokolinnia prav liudyny: osoblyvosti pravovoho rehuliuvannia, problemy ta perspektyvy rozvytku v sferi okhorony zdorovia: monohrafiia / za zah. red.: d.iu.n., prof. S. B. Buletsy; d.iu.n., dots. M. V. Mendzhul. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 2020. 444 s.
10. *Yurydychna entsyklopediia:* v 6 t. / Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. T. 4: N–P. 2002. 720 s.

Токарчук О. В. Окремі підходи до розуміння прав людини

Стаття присвячена висвітленню основних підходів до розуміння прав людини. Права людини проаналізовано як одну з ключових проблем, що вивчаються з різноманітних філософських і гуманістичних позицій, включаючи природу публічної влади, принципи модернізації політичної і правової систем та ін. Виокремлено легістський, природно-соціальний, психологічний, етичний наукові підходи до тлумачення загального поняття прав людини.

Ідея загальних прав людини сягає корінням у давні уявлення про гідність і повагу, властиві цивілізаціям усього світу. Держави давно розглядають необхідність зміцнення своїх основних прав людини в контексті процесу глобалізації, щоб забезпечити основні права людини в усіх країнах світу. Таким чином було прийнято багато основних міжнародних актів, у тому числі Загальну декларацію прав людини 1948 року.

Права людини, як вищий стандарт розвитку сучасної людської цивілізації, визнаються людьми та всіма соціальними спільнотами, в яких вони природно живуть, від сімей, націй, націй, соціальних, релігійних, етнічних груп, професійних і робочих груп. Суб'єктивні права втілюють політичні, економічні, соціальні, духовні, ідеологічні, культурні та екологічні основи людського життя не лише в окремих суспільствах і на-

ціях, а й у глобальному масштабі. Права людини є одним із ключових питань сьогодення, яке слід вивчати з широкого спектра.

Ключові слова: держава, право, стандарти, права людини, влада, гідність, повага, свобода, природно-правові концепції, легістський підхід, психологічний підхід, праворозуміння, декларація, релігійна течія, догматизм.

Tokarchuk O. V. Separate approaches to understanding human rights

The article is devoted to highlighting the main approaches to understanding human rights. Human rights are analyzed as one of the key problems studied from various philosophical and humanist positions, including the nature of public power, principles of modernization of political and legal systems, etc. Legalistic, natural-social, psychological, and ethical scientific approaches to the interpretation of the general concept of human rights are singled out.

The idea of universal human rights has its roots in ancient ideas about dignity and respect inherent in civilizations around the world. Nations have long considered the need to consolidate key human rights in order to guarantee them in all countries of the world in the context of the globalization process. In this way, a number of fundamental international legal acts were adopted.

Equality of rights and freedoms implies that any person has the right to equal use of all rights and freedoms regardless of race, color, sex, language, religion, political or other beliefs, national or social origin, property, status or other status.

Human rights are a fairly successful legal construct, which is based on the recognition of the human personality as the highest value and, in turn, is a manifestation of self-limitation of state power in the protection of individual autonomy.

It is appropriate to single out the varieties of this construction: the model in which there is a fixed list of rights (it is the most common in the modern world); a model in which such a list does not exist.

In the modern period, human rights are understood as a measure of freedom (possibility) of an individual guaranteed by law, which, in accordance with the achieved level of development of society, is able to ensure its existence and development and is established as an international standard, uniform for all people.

The idea of universal human rights is rooted in the ancient notions of dignity and respect common to civilizations around the world. States have long considered the need to strengthen their basic human rights in the context of the globalization process in order to ensure basic human rights in all countries of the world. In this way, many major international acts were adopted, including the Universal Declaration of Human Rights of 1948.

Human rights, as the highest standard of development of modern human civilization, are recognized by people and all social communities in which they naturally live, from families, nations, nations, social, religious, ethnic groups, professional and work groups. Subjective rights embody the political, economic, social, spiritual, ideological, cultural and ecological foundations of human life not only in individual societies and nations, but also on a global scale. Human rights are one of the key issues of today, which should be studied from a wide spectrum.

Key words: state, law, standards, human rights, power, dignity, respect, freedom, natural and legal concepts, legalistic approach, psychological approach, legal understanding, declaration, religious current, dogmatism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-134-138

УДК 342.4

Олександр Васильович Батанов,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-0239-4539

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ У ВИМІРІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Постановка проблеми. Зарубіжний досвід свідчить, що фінансово-економічні фактори усе більше впливають як на життя людини й її соціальне і природне довкілля, так і на процеси формування демократичної державності в цілому, функціонування й організацію публічної влади. Сучасні суспільство і держава з метою свого оптимального та цивілізованого функціонування, об'єктивно вимагають наявності системи взаємопов'язаних ринків, що втягує у свій обіг не тільки звичайні товари і послуги, а й саму працю, продукти культурної та інтелектуальної діяльності тощо. Вплив «ефекту економіки» та «публічних фінансів» відчувається практично на всіх суспільних структурах та інститутах. Соціально-політичне життя суспільства та функціонування соціальної держави чимдалі більше концентрується навколо створення умов для динамічного фінансово-економічного розвитку.

Нові економічні виклики не лише для України й європейського континенту, а й світу в цілому, виникли в умовах триваючої понад дев'ять років російсько-української війни. Попри це, вже сьогодні актуалізується питання щодо проведення системних заходів з повоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме як інституційне й функціональне відновлення, насамперед відбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку, військової інфраструктури і військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини, так і визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди. Насамперед йдеться про підготовку стратегічних ініціатив щодо посилення ролі конституційного регулювання відповідних процесів. Реалізація відповідних заходів потребуватиме колосальних фінансово-економічних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній науці проблематика щодо тенденції економізації конституційного права, формування конституційної економіки, економічного та фіскального конституціоналізму, економічної конституції, конституціоналізації законодавства у фокусі означених тенденцій набула відображення у працях П. Добродумова, Р. Іванової (Кеменяш), О. Ільницького, О. Лощихіна, М. Орзіха, Н. Пархоменко, М. Савчина, А. Худика та деяких інших вітчизняних дослідників, концептуальний аналіз яких переконливо доводить, що, з одного боку, сутність і зміст сучасної конституції багато у чому залежать від фінансово-економічних чинників, а з другого – стан економічної, фінансової, податкової, банківської та інших систем, реального економічного потенціалу держави значною мірою детермінує спрямованість конституційно-правового регулювання.

Сучасні дослідження доводять, що взаємодія держави, права та економіки набуває особливої важливості в періоди радикальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень. Про це свідчить досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за активної участі та підтримки держави. Фундаментальні

перетворення в економіко-правовій сфері постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності кардинального перегляду функціональної ролі держави в процесах життєзабезпечення суспільства.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-правового регулювання господарсько-економічних і бюджетно-фінансових відносин, а також визначення місця та ролі держави в управлінні економічними процесами. Особливою важливою є роль прямого конституційного регулювання економічних відносин. Ці та інші фактори зумовлюють необхідність концептуального аналізу економічного виміру конституційного права та Конституції України.

Мета статті полягає у розкритті концептуальних проблем трансформації конституційного права, Конституції України та конституційного законодавства у контексті доктрини та практики конституційної економіки.

Основні результати дослідження. Провідне місце в системі права будь-якої держави посідає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, своєю чергою, визначається відповідним значенням і характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх і кожної з інших галузей права, які розвивають і конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства, конституційне право є фундаментальною та провідною галуззю права кожної окремої країни.

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й у контексті формування глобального конституціоналізму [7]. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з політологізацією, економізацією, соціологізацією, екологізацією, інформатизацією та іншими тенденціями розвитку конституційного права [1].

Теорія та практика рецепції у конституційному праві [3], у тому числі концепції конституційного регулювання економічних відносин або так званої конституційної економіки (економічної конституції, економічного конституціоналізму) [4, 6, 8–9], а також застосування зарубіжного досвіду конституціоналізації публічних фінансів [10] та формування фіскального конституціоналізму [5] до процесів відновлення України, її фінансово-економічної та соціальної відбудови в умовах російсько-української війни та повоєнної перспективи, конституційного, законодавчого, інституціонального, функціонального, ідеологічного та інфраструктурного забезпечення майбутнього розвитку вітчизняної державності [2] дає змогу зробити низку узагальнень і відповідних висновків.

Насамперед звертаємо увагу на те, що положення чинної Конституції України в аспекті регулювання фінансово-економічних відносин вирізняються фрагментарністю, суперечливістю, розпорошеністю по різних частинах конституційного тексту та надмірною еклектичністю. Значною мірою це детермінувало кризові процеси в економіці, істотно впливаючи на стабільність економічних засад конституційного ладу України, які посилися та загострилися в умовах російсько-української війни.

В сучасних умовах необхідність забезпечення стабільності конституційного ладу України набуває особливо важливого значення. Від стану економічної та фінансової систем, реального фінансово-економічного потенціалу держави значною мірою залежать зміст і спрямованість вітчизняного конституційно-правового регулювання. Взаємодія держави, права, економіки та фінансів набуває особливої значущості в періоди радикальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень. Про це свідчить досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової

економіки та її стрімкий розвиток відбулися за активної участі та підтримки держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності кардинального перегляду ролі держави і місця органів публічної влади в процесах життєзабезпечення суспільства.

Варто зазначити, що в конституціях зарубіжних держав економічні відносини та публічні фінанси (по суті, «конституційна економіка», або так звана економічна конституція) у вигляді виокремлених структурних частин доволі детально регламентуються в Австрії (розділ V «Контроль за розрахунковою і фінансовою діяльністю»), Албанії (частина XIII «Державні фінанси»), Бельгії (частина V «Фінанси»), Греції (глава VI «Оподаткування і управління фінансами»), Естонії (розділ VIII «Фінанси і державний бюджет»), Іспанії (розділ VII «Економіка і фінанси»), Кіпру (частина XI «Положення про державні фінанси»), Косово (глава 9 «Економічні відносини»), Литви (глава XI «Фінанси і державний бюджет»), Люксембургу (глава VIII «Про фінанси»), Мальти (глава IX «Фінанси»), Молдови (розділ IV «Національна економіка і публічні фінанси»), Польщі (розділ X «Публічні фінанси»), Португалії (розділ IV «Фінансова і фіскальна системи»), Румунії (частина IV «Економіка і публічні фінанси»), Сербії (частина третя «Економіка і державні фінанси», Словенії (розділ VI «Публічні фінанси»), Туреччини (частина IV «Фінансові та економічні положення»), Фінляндії (глава VII «Державні фінанси»), Швейцарії (глава III «Фінансовий устрій»), Швеції (глава IX «Фінансова влада»), Чорногорії (частина четверта «Економічний порядок») тощо.

Аналіз відповідних конституційних правоположень свідчить, що системне конституційне регулювання фінансових економічних відносин є своєрідним мегатрендом сучасного конституціоналізму в Європі. Унаслідок цього існує ціла система факторів, які зумовлюють необхідність кардинального оновлення «економічного блоку» норм Конституції України у частині щодо конституційної економіки та публічних фінансів.

Насамперед варто звернути увагу на те, що Конституція України лише частково врегулювала ринкові економічні основи права власності та тенденцій його розвитку. Водночас практика конституційного правозастосування постійно стикається з сучасними економічними проблемами і різними аспектами правового регулювання власності (види, функції, статус суб'єктів, правовий режим об'єктів тощо).

Україна, поряд з іншими постсоціалістичними державами, має в минулому вкрай суперечливий досвід побудови економічного ладу на основі соціалістичних ідей. У Конституції України відображаються основні моделі власності, що сформувалися в державах, які традиційно підтримують капіталістичні способи виробництва і розподілу благ, і пов'язані з ними ідеї приватної власності. Як наслідок, виникає ряд глобальних суспільних суперечностей, які можна охарактеризувати як проблеми «постсоціалізму».

Такі суперечності виникають, зокрема, при закріпленні права власності в тексті Конституції як конституційної цінності та фундаментального інституту конституційного ладу; визначенні меж його реалізації; розмежування приватних і публічних інтересів, політичної та економічної влади; правовому регулюванні власності в цивільному обороті й поза цивільним оборотом тощо. Як наслідок, склалася соціально-економічна модель, яка характеризується вкрай несправедливим розподілом національного доходу, надмірним соціальним розшаруванням.

Слід назвати і зовнішній вплив на економічний суверенітет, неефективний захист права власності, високий рівень корупції, значна частка тіньової економіки. Ці та інші проблеми, що знаходяться на стику функціонування конституційного права і економічної системи суспільства, являють собою основні виклики і загрози не тільки економічної безпеки держави, а й стабільності всього конституційного ладу. У зв'язку з цим виникає необхідність забезпечення в конституційному регулюванні такого балансу свободи, влади і власності, за якого політична влада повинна бути відділена від економічної, що і стане гарантією діяльності публічної влади в інтересах усього суспільства, а не окремих осіб.

У зв'язку з цим актуалізується питання щодо виділення у Конституції окремого розділу «Публічна власність», яким би закріплювався статус публічної власності. Публічна власність таким чином мала б визначатися економічною основою держави, її функцій та сталого розвитку. З точки зору конституційної теорії та практики це означає визначення власності не лише як економічної категорії, а й як фундаментальної конституційної цінності, установлення типу власності, який під-

тримує і захищає держава, зумовленості форм і видів публічної власності та принципів їх регулювання в поточному законодавстві. Це має особливе значення в системі конституційного регулювання з позиції обґрунтування взаємозв'язку з владою народу.

Цей концептуальний підхід базується на поєднанні та співвіднесенні систем публічної власності, конституціоналізму, конституційного ладу та конституційного регулювання. Він дає змогу розмежувати механізми конституційно-правового, цивільно-правового, господарсько-правового регулювання публічної власності та захисту відповідних суб'єктивних конституційних прав людини, оскільки недостатня реалізація такого поділу в чинному законодавстві породжує глибокі суперечності в реалізації ряду основ конституційного ладу. Серед них – суперечності приватно-правових форм і публічної природи державної і муніципальної власності; цивілістичної тріади власності (володіння, користування та розпорядження) та системи конституційних прав і обов'язків у економічній сфері тощо.

Так, зокрема, механізм конституційного регулювання власності утворює закріплена в суспільстві система правових засобів здійснення публічної влади, а також економічної влади суб'єктів власності над матеріальними благами. У першому випадку це система функцій, які належать народу як джерелу влади та єдиному носієві суверенітету; у другому – система економічних прав і обов'язків.

Звідси, механізм конституційного регулювання власності ширше цивільно-правового, оскільки охоплює: категорії суверенітету і влади народу, конституційної економіки, економічних основ конституційного ладу; економічні, соціальні, природоохоронні та інші права, статус України як соціальної держави, що функціонує на принципах сталого розвитку тощо.

Враховуючи, що за своїми формою та функціями конституційне регулювання власності – це прямий вплив на соціально-економічні відносини за допомогою системи конституційних норм з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, його специфіка полягає головним чином у тому, що для впливу на структурні елементи публічної власності необхідні різні за своїм змістом правові засоби. Як саме конституційне регулювання, так і комплексне регулювання власності, ґрунтується передусім на закріпленні: правового статусу суб'єктів, правового режиму об'єктів, змісту власності і лише потім їх деталізації в чинному законодавстві. Тобто доцільно розрізняти механізми конституційно-правового та цивільно-правового регулювання власності, оскільки в їх основі лежать різні правові ідеї і методи регулювання.

Також розвиток Конституції України свідчить про необхідність закріплення у ній окремого розділу «Публічні фінанси». Такий підхід зумовлюється, з одного боку, вкрай фрагментарним регулюванням фінансових відносин у чинній Конституції України, так і, з другого – тими тенденціями, які відбуваються у сфері публічних фінансів у сучасних демократичних державах та світі в цілому. Вперше в історії європейського конституціоналізму до такого способу регламентування публічних фінансів вдався німецький конституцієдавець. В Основному законі Федеративної Республіки Німеччина є розділ X «Фінанси», який викладено у формі детальних зобов'язань держави у сфері публічних фінансів. Наслідуючи цей досвід, у багатьох сучасних державах конституційна регламентація публічних фінансів здійснюється за двома напрямами: це створення матеріальних гарантій ефективності держави і запобігання при цьому її сваволі. Така регламентація має бути спрямованою на гармонізацію цих двох конституційних цінностей. Насамперед фінансова система має бути побудована так, щоб гарантувати формування, накопичення і збереження заощаджень, а також застосування фінансових коштів, необхідних для сталого економічного і соціального розвитку, що значною мірою відкликатиметься на злободенні проблеми та виклики соціально-економічного життя сучасної України, а також відповідатиме тенденціям сталого розвитку у провідних державах світу.

Загалом, традиція конституційної регламентації фінансових відносин була закладена ще на першому етапі розвитку світового конституційного розвитку. Сучасні економісти та конституціоналісти доводять, що саме із фінансовими інститутами, зокрема, з інститутами податків і державного бюджету, точніше – з їх демократизацією, слід пов'язувати зародження конституціоналізму. Підтвердженням тому, зокрема, є конституційні акти Великої Британії.

Однак конституційно-правовий зміст інституту публічних фінансів пояснюється не тільки його значущістю в будь-якій державі. Вона зумовлена і тим, що особливо важливу роль правове регулювання інституту публічних фінансів і фінансової системи держави має в конституційній державі, оскільки таке регулювання відповідно до принципів правової демократичної соціальної держави колосально збільшує можливості практичного здійснення цих принципів.

Висновки. Отже, виділення в Конституції окремих розділів «Публічна власність» і «Публічні фінанси» вказуватиме не тільки на особливе конституційне значення відповідних інститутів, а й їх аксіологічний, синергетичний, функціонально-телеологічний зв'язок із принципами конституційного ладу.

Зарубіжний досвід конституційної економіки свідчить, що більшість конституцій спочатку регулювали фінансово-економічні відносини доволі фрагментарно. У міру розвитку конституціоналізму конституціоналізація інститутів публічної власності та публічних фінансів посилювалася: конституційне регулювання у цій сфері ставало з часом все більш деталізованим і розгалуженим, а отже, і об'ємним та функціональним. У зв'язку з цим звертаємо увагу на необхідність поглиблення деталізації конституційного регулювання публічної власності та публічних фінансів. На сучасному етапі розвитку конституціоналізму це пояснюється дією тенденцій економізації конституційного права, що зумовлює зростання як важливості, так і складності фінансово-економічних відносин і їх юридичної регламентації. У цьому контексті виділення у структурі Конституції України окремих розділів про публічну власність і публічні фінанси значною мірою відкликатиметься на тенденції розвитку сучасного конституціоналізму.

Список використаних джерел

1. Батанов О. В. Конституційне право у сучасному світі: основні напрями та форми розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2003. № 7. С. 32–42.
2. Батанов О. В. Розвиток Конституції України та повоєнне економічне відновлення України: ідеї, принципи, інструментарій. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій:* матеріали міжнар. круглого столу (Ужгород, 26 грудня 2022 р.). Ужгород: УЖНУ, 2022. С. 12–34.
3. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 365 с.
4. Іванова Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. 184 с.
5. Ільницький О. Фіскальний конституціоналізм як нормативний механізм євроінтеграції у сфері фінансової політики. *Український часопис конституційного права.* 2022. № 3. С. 81–90.
6. Лощихін О. М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools.* 2018. № 26(2). С. 239–246.
7. Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.
8. Приходько О. В. Публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки: дис. … д-ра філос. за спец. 081. Харків, 2021. 236 с.
9. Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 4. С. 96–100.
10. Худик А. М. Конституціоналізація публічних фінансів: зарубіжний досвід та українська модель: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2020. 266 с.

References

1. Batanov O. V. (2003) Konstytutsiine pravo u suchasnomu sviti: osnovni napriamy ta formy rozvytku. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* № 7. S. 32–42.
2. Batanov O. V. (2022) Rozvytok Konstytutsii Ukrainy ta povoienne ekonomichne vidnovlennia Ukrainy: idei, pryntsypy, instrumentarii. Vidnovlennia ta rozvytok Ukrainy: idei, pravovi zasady, instrumentarii: materialy mizhnar. kruhloho stolu, m. Uzhhorod, 26 hrudnia 2022 r. Uzhhorod: UZhNU. S. 12–34.
3. Verlos N. V. (2020) Retseptsiia u konstytutsiinomu pravi: dosvid komparatyvnoho analizu: monohrafiia. Zaporizhzhia: Vydavnychyi dim «Helvetyka». 365 s.
4. Ivanova R. Yu. (2017) Konstytutsiina ekonomika yak mekhanizm orhanizatsii pravovoi demokratychnoi derzhavy: monohrafiia. Kyiv: In Yure. 184 s.
5. Ilnytskyi O. (2022) Fiskalnyi konstytutsionalizm yak normatyvnyi mekhanizm yevrointehratsii u sferi finansovoi polityky. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava.* № 3. S. 81–90.
6. Loshchykhin O. M. (2018) Konstytutsiina ekonomika ta ekonomichni funktsii suchasnoi derzhavy v umovakh hlobalizatsii: kontseptualnyi aspekt. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools.* № 26(2). S. 239–246.
7. Lvova Ye. (2019) Hlobalnyi konstytutsionalizm: teoretychni pidkhody ta pravovi vyklyky do formuvannia (ideolohiia ta kontsept): monohrafiia. Odesa: Feniks. 294 s.

8. Prykhodko O. V. (2021) Publichno-pryvatne partnerstvo v aspekti konstytutsiinoi ekonomiky: dys. … d-ra filos. za spets. 081. Kharkiv. 236 s.
9. Savchyn M. V. (2010) Konstytutsiinyi lad Ukrainy ta ekonomichnyi konstytutsionalizm. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* № 4. S. 96–100.
10. Khudyk A. M. (2020) Konstytutsionalizatsiia publichnykh finansiv: zarubizhnyi dosvid ta ukrainska model: dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Kyiv. 266 s.

Батанов О. В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки

Розглянуто проблеми трансформації Конституції України в контексті теорії та практики конституційної економіки. Досліджено проблему конституціоналізації економічних відносин. Встановлено, що процес конституціоналізації публічної власності, публічних фінансів та інших економічних відносин пов'язаний з істотним розширенням впливу конституцій на процеси соціально-економічного розвитку соціуму. Доведено, що власність, фінанси, податки, бюджет, банківська система є категоріями конституційного права з огляду на міру свободи індивіда та межі повноважень інститутів публічної влади у сфері економіки.

Обґрунтовано необхідність поглиблення деталізації конституційного регулювання публічної власності та публічних фінансів шляхом виділення у структурі Конституції України окремих розділів про публічну власність та публічні фінанси. Це, на думку автора, значною мірою відкликатиметься на тенденції розвитку сучасного конституціоналізму.

Ключові слова: конституційна економіка, економічний конституціоналізм, конституціоналізація, конституція, публічна власність, публічні фінанси, держава, права людини, конституційний лад, економічні функції держави, фіскальний конституціоналізм, конституційне регулювання, конституційні цінності, демократія, публічна влада, трансформація законодавства.

Batanov O. V. Trends in the development of constitutional law and problems of the transformation of the Constitution of Ukraine in the dimension of constitutional economy

The problems of the transformation of the Constitution of Ukraine in the context of the theory and practice of constitutional economics are considered. The problem of constitutionalization of economic relations is studied. The analysis of foreign experience shows that the successful development of the economy depends on the perfection of the mechanism of constitutional and legal regulation of economic and budget-financial relations, as well as the determination of the place and role of the state in the management of economic processes. The role of direct constitutional regulation of economic relations is particularly important. These and other factors determine the need for a conceptual analysis of the economic dimension of constitutional law and the Constitution of Ukraine.

It was established that the process of constitutionalization of public property, public finances and other economic relations is connected with a significant expansion of the influence of constitutions on the processes of socio-economic development of society. It is proved that property, finances, taxes, the budget, the banking system are categories of constitutional law in view of the degree of freedom of the individual and the limits of the powers of institutions of public power in the sphere of economy.

The need to allocate separate sections «Public Property» and «Public Finances» in the Constitution of Ukraine is substantiated. According to the author, this will indicate not only the special constitutional significance of the relevant institutions, but also their axiological, synergistic, functional-teleological connection with the principles of the constitutional order.

The foreign experience of constitutional economics shows that most constitutions initially regulated financial and economic relations quite fragmentarily. As constitutionalism developed, the constitutionalization of institutions of public property and public finance intensified. Constitutional regulation in this area became over time more and more detailed and branched, and therefore voluminous and functional. In this regard, we draw attention to the need to deepen the detailing of the constitutional regulation of public property and public finances. At the current stage of the development of constitutionalism, this is explained by the effect of the trends of economization and internationalization of constitutional law, which leads to the growth of both the importance and complexity of financial and economic relations and their legal regulation.

In this context, the allocation of separate chapters on public property and public finances in the structure of the Constitution of Ukraine will largely reflect the development trends of modern constitutionalism.

Key words: constitutional economy, economic constitutionalism, constitutionalization, constitution, public property, public finances, state, human rights, constitutional order, economic functions of the state, fiscal constitutionalism, constitutional regulation, constitutional values, democracy, public power, transformation of legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-139-144

УДК 341.2:340.13

Людмила Андріївна Луць,
професор кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-8182-2449

Ірина Юріївна Настасяк,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3963-1788

ВІДПОВІДНІСТЬ СУЧАСНИХ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИМ ЦІННОСТЯМ: ГАСЛО ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Постановка проблеми. Сучасні реалії ставлять вимоги до України не лише в контексті розв'язання військових, політичних, економічних, а й правових проблем. З-поміж цих вимог вельми важливою є відповідність законів України міжнародно-правовим стандартам, насамперед цінностям і принципам міжнародного права, механізму їх забезпечення. Аналіз останніх світових подій свідчить про недієвість механізму забезпечення цих цінностей, перетворення їх на гасла, «каталог побажань». Це зумовлює необхідність формування нового концептуального бачення статусу міжнародних організацій (їх форми, значущості, структури, ролі і місця у новому світопорядку), створення дієвого правового механізму забезпечення загальновизнаних цінностей правовими засобами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання загальновизнаних цінностей і впровадження їх у закони України останні десятиліття викликають постійний науковий інтерес. Вони висвітлювалися, зокрема, у працях О. Білоуса, В. Євінтова, Л. Луць, І. Настасяк, Н. Пархоменко, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, О. Тарасова, І. Яковюка та ін.

Проте проблематика відповідності такої системи цінностей, зафіксованих у нормах і принципах міжнародного права, сучасним реаліям, а відтак і перспектив їх впровадження у майбутньому, потребує глибокого наукового аналізу.

Мета статті – виявити реальності системи загальновизнаних цінностей, що фіксуються у міжнародно-правових документах і стан їх впровадження у закони України; запропонувати шляхи трансформації такої системи цінностей з метою забезпечення їх дієвості у законах України та відповідності сучасним вимогам.

Методи дослідження. У дослідженні використана соціологічна методологія, зокрема прийоми аналізу документів, що дало змогу проаналізувати положення Статуту Організації Об'єднаних Націй, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, Статуту Ради Європи, Лісабонської угоди, Декларації про державний суверенітет України, Конституції, кодексів та інших законів України, а також виявити декларативний характер положень міжнародних документів, які потребують оновлення, а також стабільне їх відтворення у законах України. Аналіз міжнародно-правових конструкцій дав підстави констатувати відсутність чіткого правового механізму розв'язання міжнародно-правових проблем. Загальнотеоретичний аналіз дав змогу виявити такі закономірності функціонування системи загальновизнаних цінностей, як: втрата можливості реального здійснення через принципи права та механізм їх забезпечення; перетворення на «каталог побажань», невідповідність сучасним реаліям.

Основні результати дослідження. Відповідно до законодавчих приписів, що визначають формальні та змістові вимоги щодо законів України, чільне місце посідають такі, як: відповідність

нормам і принципам міжнародного права, зокрема права Європейського Союзу, а також міжнародним договорам України (в контексті предмета закону). На особливу увагу заслуговують принципи міжнародного права, які фіксують загальновизнані та європейські провідні правові ідеї, засади, що формувалися десятиліттями (а інколи й століттями). Такі правові ідеї стали підґрунтям формування та функціонування значної кількості сучасних демократичних цивілізованих держав, які мають наміри щодо свого розвитку в контексті цих вимог і потреби долучення до спільноти цивілізованих держав.

Так, у преамбулі до Статуту ООН визначено такі загальновизнані цінності, як: позбавлення прийдешніх поколінь війни; утвердження віри в основоположні права людини, гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок та у рівність великих і малих націй; створення умов дотримання справедливості та поваги до зобов'язань, що виникають із договорів та інших джерел міжнародного права; сприяння соціальному прогресу й поліпшенню умов життя за більшої свободи [1].

На засадах проголошених цінностей у ст. 1 Статуту ООН сформовані основні цілі, як-от: підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання й усунення загрози миру та придушення актів агресії або інших порушень миру; розвивати дружні відносини між націями на основі принципу рівноправності та самовизначення народів; здійснювати міжнародне співробітництво у сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного гуманітарного характеру й заохочення та розвитку поваги до прав людини й основоположних свобод; бути центром узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей [1].

А ст. 2 Статуту передбачає низку принципів, які мають визначати дії держав – учасниць ООН; суверенна рівність усіх членів; сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань; розв'язання міжнародних суперечок мирними засобами, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир і безпеку і справедливість; утримання від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави чи іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй; надання усіма членами усілякої допомоги ООН у всіх діях, що вживаються нею відповідно до Статуту тощо [1]. Вони є підставою для міжнародно-правового регулювання загалом.

На основі цих принципів сформовано відповідні механізми забезпечення їх дотримання та втілення у реальні життєві ситуації. Система відповідних принципів, які мали б сприяти досягненню цілей ООН, зафіксовані і в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року: утримання від погрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим способом, що є несумісним із цілями ООН; розв'язання міжнародних спорів мирними засобами так, щоб не створювати загрози міжнародному миру, безпеці та справедливості; утримання від втручання у внутрішні справи, що належать до компетенції будь-якої держави; обов'язок співробітництва між державами; рівноправності та самовизначення народів; суверенної рівності держав; добросовісного виконання державами зобов'язань відповідно до Статуту [2].

Що ж до європейських регіональних цінностей, то вони проголошені у Статуті Ради Європи, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Лісабонській угоді та ін.

Так, у преамбулі до Статуту РЄ зазначається, що життєво важливим для забезпечення людського суспільства та цивілізації є зміцнення миру на засадах справедливості та міжнародного співробітництва; закріплюється відданість духовним і моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права, принципам, які становлять підвалини кожної справжньої демократії; сприяння економічному та соціальному прогресу; збереження та подальше втілення цих інтересів [3].

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зафіксовано, що одним із засобів досягнення мети Ради Європи (тіснішого єднання між її членами) є розвиток прав людини та основоположних свобод [4].

Відповідні європейські цінності встановлено у ст. 2 Лісабонської угоди: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та дотримання прав людини (включаючи

права осіб, що належать до меншин) [5]. Ці цінності мали б бути підґрунтям для нової моделі європейського суспільства, для якої характерними є справедливість, плюралізм, терпимість, рівність та ін. Хоча слід зазначити, що ЄС від початку утворення (як міжнародна організація європейської інтеграції) був орієнтований на спільні економічні цінності, а згодом йшлося й про такі цінності, як: мир, свобода, демократія, повага до прав людини, солідарність між народами, повага до їх історії, культури, традицій.

Важливими цілями та завданнями ЄС є сприяння миру, безпеці, сталому розвитку людства, вільній та справедливій торгівлі, солідарності і взаємоповазі народів; захист прав людини; неухильне дотримання і розвиток міжнародного права, зокрема і Статуту ООН. І характеристику цього переліку універсальних та європейських регіональних цінностей можна було б продовжити.

Але слід зазначити, що для належного впровадження та реалізації цих цінностей у названих та інших джерелах міжнародного універсального та регіонального права формуються відповідні механізми їх забезпечення. Так, у ст. 6 Статуту ООН зазначається, що член Організації, який систематично порушує принципи, встановлені у цьому Статуті, може бути виключений з Організації Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки [1].

До механізму забезпечення входять головні органи ООН: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат (ст. 7 Статуту), а також визначені процедури їх діяльності [1].

Відповідні положення зафіксовані й у Статуті РЄ. Так, у ст. 1 зазначається, що для збереження та втілення у життя ідеалів і принципів сприяння економічному та соціальному прогресу, досягнення цієї мети РЄ створюються органи, які шляхом укладення угод в економічній, соціальній, культурній, науковій, адміністративній, правовій галузях, а також у галузі захисту та подальшого здійснення прав та основоположних свобод людини сприяють цьому [3]. І це насамперед Комітет Міністрів, Парламентська Асамблея, Секретаріат РЄ.

Водночас відповідно до ст. 19 Конвенції 1950 року для дотримання зобов'язань за Конвенцією і Протоколом до неї створюється Європейський суд з прав людини, який згідно зі ст. 20 складається з такої кількості суддів, що відповідає кількості високих договірних сторін [4].

Створюється відповідний механізм досягнення цілей, забезпечення цінностей і в ЄС. Серед основних інститутів ЄС виокремлюють такі, як: Європейська Рада, Європейський Парламент, Рада Європейського Союзу, Європейська Комісія, Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк, Європейський суд аудиторів, а також різноманітні консультативні, фінансові, міжінституційні агентства та інші органи ЄС [5].

Дослідження зазначених та інших джерел міжнародного права, основних інститутів провідних міжнародних організацій, а також особливостей їх функціонування дає змогу констатувати про сформовану систему соціальних, зокрема правових цінностей і механізмів їх забезпечення, які і є відповідними міжнародно-правовими стандартами для держав-учасниць.

Так, у Декларації про державний суверенітет України 1990 року були проголошені такі цінності, як демократичне суспільство, правова держава, суверенітет, самоврядування, забезпечення прав і свобод людини, перевага загальновизнаних цінностей, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права тощо [6].

Ці та інші цінності набули відображення і в преамбулі Конституції України 1996 року, зокрема: права і свободи людини, гідні умови її життя; самовизначення; демократична, правова, соціальна держава; а пізніше – європейська ідентичність Українського народу, європейський та євроатлантичний курс України [7], а відтак і в загальних принципах права України. А саме: Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу, судову (ст. 6); в Україні діє принцип верховенства права (ст. 8); суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15); зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18) та ін. [7]. А ст. 9 Конституції України передбачає,

що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [7]. Що ж до впровадження таких загальновизнаних цінностей, як права і свободи людини, то їм присвячено розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Водночас у тексті Конституції України визначені органи держави, наділені повноваженнями щодо забезпечення загальновизнаних цінностей, а у законах України конкретизовані їхні повноваження і процедура їх здійснення.

Найскладнішим є шлях інтеграції із ЄС та НАТО. І хоча Україна докладає зусиль щодо набуття членства в цих міжнародних організаціях, проте і зовнішні, і внутрішні перешкоди інколи стають нездоланними. Ще 2004 року Законом України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» була затверджена програма, згідно з якою Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади мали увідповіднити свої нормативно-правові акти з цим Законом [8], а також зазначалося, що політико-правові та організаційні засади адаптації законодавства в Україні були створені ще Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-учасницями 1994 року; Програмою інтеграції України до Європейського Союзу 2000 року та іншими офіційними документами. До цього Закону додається значний перелік нормативно-правових актів, зокрема тих, які необхідно адаптувати в межах першого етапу виконання програми. Незважаючи на тривалий період (з 2007 до 2017 року) розв'язання питання щодо Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, вона набула чинності 1 вересня 2017 року [9]. У ній зазначається, що відносини між Україною та ЄС ґрунтуються на спільних цінностях: повазі до демократичних принципів; верховенстві права; доброго врядування, прав людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки [9]. Україна, згідно з Угодою, висловлює бажання тісного співробітництва з ООН, ОБСЄ та РЄ щодо дотримання всіх принципів і положень універсальних і регіональних європейських міжнародно-правових документів.

Усе це є свідченням не лише відповідного євроінтеграційного поступу, а й намагання України сформувати національний правопорядок відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Прикладами можуть бути положення відповідних законів, зокрема кодексів, України. Так, ст. 7 Митного кодексу України передбачає, що митна справа здійснюється з додержанням прийнятих у міжнародній практиці форм декларування товарів, методів визначення митної вартості товарів і системи міжнародної статистики, інших загальновизнаних у світі норм і стандартів [10]. А ст. 10 Цивільного кодексу України передбачає не лише те, що чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а й положення про застосування правил відповідного міжнародного договору України, якщо у ньому містяться інші правила, ніж в актах цивільного законодавства [11].

Впровадження загальновизнаних цінностей фіксується у законах України. Так, ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України з-поміж загальних засад кримінального провадження передбачає: верховенство права; рівність перед законом і судом; повагу до людської гідності; забезпечення права на свободу і особисту недоторканність; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та ін. [12], які стали підґрунтям для формування кримінально-процесуальних норм як цілісної системи правових засобів, що базуються на міжнародно-правових стандартах. І така взаємодія між цінностями та нормами міжнародного та національного права забезпечує ефективність правового регулювання протягом тривалого часу.

Для початку ж XXI ст. характерними стали глобальні виклики щодо управління загальносвітовими процесами охорони здоров'я, безпеки тощо, які стали випробуванням для сучасних міжнародних організацій [13], міжнародного права загалом і для окремих його норм і принципів [14].

Відтак вартим уваги є міркування про те, що низка положень, зафіксованих у міжнародно-правових документах, не відповідають сучасним реаліям [13, с. 234] і слід переглянути концептуальне бачення ролі міжнародних організацій і міжнародного права. Адже ці міжнародні організації були сформовані на основі ідеї співіснування та співробітництва держав після Другої світової війни, тому система принципів і норм міжнародного права формувалася на цьому підґрунті.

Аналіз реальних подій за останнє десятиліття, особливо останні роки: пандемія, відсутність належних систем охорони здоров'я та комунікації із міжнародними системами, неефективність останніх поставили під сумнів найвищу цінність – людське життя; війна в Україні, яку розпочала одна з держав – учасниць ООН щодо іншої держави-учасниці на порушення загальновизнаних цінностей і принципів, проголошених в універсальних і регіональних міжнародно-правових документах, а також відсутність дієвого механізму запобігання таким неправомірним діям чи їх вчасного подолання.

Спостерігаються суттєві порушення принципів міжнародного права, які втілюють загальновизнані цінності; неналежне реагування міжнародної спільноти на такі порушення; підміна правових засобів іншими засобами («політична воля», домовленості, перемовини, «висловлювання занепокоєння» тощо). Це перетворює приписи міжнародних документів на декларативні положення (проголошення ідей, думок, заяв), а систему міжнародно-правових цінностей – на «каталог побажань» чи гасел, оскільки відсутня система правових засобів та механізм їх реалізації.

Така система функціонувала й була реально дієвою до завершення XX ст. та відповідала концептуальним положенням і сутності міжнародного права, забезпечувала дотримання принципу мирного співіснування та співробітництва держав різноманітними засобами і здебільшого не лише правовими. Сучасні зміни зумовлюють потребу в перегляді , «ревізії» і статусу та ролі міжнародних організацій, і норм і принципів міжнародного права в контексті розв'язання нових глобальних проблем та викликів .Потребує перегляду та оновлення й система загальновизнаних цінностей та її трансформації у цілісний комплекс правових ідей, які є важливим підґрунтям для формування належних механізмів розв'язання міжнародних проблем правовими засобами.

Висновки. Аналіз джерел міжнародного права – Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права, дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, Статуту РЄ, Лісабонської угоди, а також джерел права України – Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, кодексів та інших законів України дає змогу дійти низки висновків.

Система загальновизнаних цінностей, які закріплені в основних принципах міжнародного права, була важливим підґрунтям для формування системи міжнародного права до початку XXI ст. і забезпечувала співіснування та співробітництво держав як правовими, так і іншими засобами.

Такий механізм був дієвим до появи глобалізаційних викликів (пандемія, війна РФ проти України тощо). Ці та інші чинники зменшили значущість не лише засобів, завдяки яким розв'язувалися загальноцивілізаційні проблеми, а й поставили під сумнів реальність системи загальновизнаних цінностей, дієвість правових механізмів вирішення міжнародно-правових питань; засвідчили декларативність приписів, зафіксованих у міжнародно-правових документах.

Окрім того, постало питання й про реальну можливість міжнародних організацій активно реагувати на глобалізаційні виклики. У зв'язку з сучасними змінами важливим є формування нового концептуального бачення міжнародних організацій, їх ролі, значущості, форми та місця в новому світопорядку; створення дієвого інституційного та функціонального механізму розв'язання загальносвітових проблем; перегляд та оновлення системи загальновизнаних цінностей щодо взаємодії держав-учасниць у межах міжнародних організацій, а також їх зовнішньої взаємодії. Існуючу систему загальновизнаних цінностей слід трансформувати у систему правових ідей, які зафіксовані в основних принципах міжнародного права, а їхнє порушення трактувати як неправомірні дії. Механізм їх забезпечення мають складати виключно дієві правові засоби, які зумовлюють пряму (а не під умовою) юридичну відповідальність за їх порушення.

Усе це дасть змогу сформувати нові міжнародно-правові форми взаємодії держав-учасниць, які зможуть дієво реагувати на глобалізаційні зміни та забезпечувати належні умови для подальшого розвитку людства.

Список використаних джерел

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду від 17.12.1963 р. № 995_010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами, прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24.10.1970 р. № 995_569. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569

3. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. № 994_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 р. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign
6. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
8. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1629-15
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 1.09.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_011
10. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4495-17
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651- VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17
13. Luts, L., Nastasiak, I., Karmazina, C., Kovbasiuk, S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges (2021). *Amazonia Investiga,* 10 (40), 233–243. https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.23/
14. Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Механізм гарантування принципу підтримання міжнародного миру і безпеки: сучасні реалії. *Альманах права.* 2022. № 13. С. 113–119.

References

1. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu vid 17.12.1963 r. № 995_010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Deklaratsiia pro pryntsypy mizhnarodnoho prava shchodo druzhnikh vidnosyn ta spivrobitnytstva mizh derzhavamy, pryiniata rezoliutsiieiu 2625 (XXV) Heneralnoiu Asambleieiu OON vid 24.10.1970 r. № 995_569. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569
3. Statut Rady Yevropy vid 05.05.1949 r. № 994_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001
4. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod vid 4.11.1950 r. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign
6. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy vid 16.07.1990 r. № 55-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12
7. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
8. Pro zahalnoderzhavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1629-15
9. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony vid 1.09.2017 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/984_011
10. Mytnyi Kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.03.2012 r. № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4495-17
11. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15
12. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04. 2012 r. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17
13. Luts, L., Nastasiak, I., Karmazina, C., Kovbasiuk, S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges (2021). *Amazonia Investiga.* 10 (40), 233–243. https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.23/
14. Luts L. A., Nastasiak I. Yu. Mekhanizm harantuvannia pryntsypu pidtrymannia mizhnarodnoho myru i bezpeky: suchasni realii. *Almanakh prava.* 2022. № 13. S. 113–119.

Луць Л. А., Настасяк І. Ю. Відповідність сучасних законів України міжнародно-правовим цінностям: гасло чи реальність

У статті зроблено спробу виявити реальності системи загальновизнаних цінностей, що фіксуються у міжнародно-правових документах, і стан їх впровадження у закони України та запропонувати шляхи трансформації такої системи цінностей з метою забезпечення їх дієвості у законах України та відповідності сучасним вимогам.

З цією метою у статті проаналізовано міжнародно-правові джерела – Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, Статут РЄ, Лісабонська угода в контексті реальності системи загальновизнаних цінностей, що зафіксовані в них, а також джерела права України – Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, кодекси та інші закони України щодо стану (який є стабільним) впровадження загальновизнаних цінностей у закони України. Виявлено проблеми їх реалізації в сучасних умовах та запропоновано можливі шляхи їх розв'язання.

Констатовано, що система загальновизнаних цінностей, закріплених у джерелах міжнародного права, базувалася на ідеї співіснування та співробітництва держав і була реально дієвою до кінця XX ст. Сучасні реалії потребують їх перегляду та оновлення, а також об'єднання їх у систему правових ідей (цінностей), фіксації в основних принципах міжнародного права, а їхнє порушення слід трактувати як неправомірні дії. До механізму їх забезпечення треба включати лише дієві правові засоби, які передбачають пряму юридичну відповідальність за їх порушення (а не під певними, зокрема політичними чи «взаємовигідними» умовами). Це дасть змогу створити нові міжнародно-правові форми взаємодії держав-учасниць, які матимуть змогу дієво реагувати на глобалізаційні зміни, запобігати загрозам та забезпечувати належні умови для подальшого розвитку людства.

Ключові слова: міжнародне право, принципи міжнародного права, загальновизнані цінності, закони України.

Luts L. A., Nastasyak I. Y. Compliance of modern laws of Ukraine with international legal values: slogan or reality

The article analyzes international legal sources: the UN Charter, Declarations on the principles of international law, friendly relations and cooperation between states in accordance with the UN Charter, the Statute of the Council of Europe, the Lisbon Agreement in the context of the reality of the system of universally recognized values recorded in them, as well as sources the rights of Ukraine: the Declaration on State Sovereignty of Ukraine, the Constitution of Ukraine, codes and other laws of Ukraine regarding the state (which is stable) of the implementation of universally recognized values into the laws of Ukraine; the problems of their implementation in modern conditions are identified and possible ways of their solution are proposed

The purpose of the article is to reveal the realities of the system of universally recognized values fixed in international legal documents and the state of their implementation in the laws of Ukraine; to propose ways of transforming such a system of values in order to ensure their effectiveness in the laws of Ukraine and compliance with modern requirements.

There are significant violations of the principles of international law, which embody universally recognized values; inadequate response of the international community to such violations; replacement of legal means by other means («political will», agreements, negotiations, «expression of concern», etc.). This turns the prescriptions of international documents into declarative provisions (declaration of ideas, opinions, statements), and the system of international legal values into a «catalogue of wishes» or slogans, since there is no system of legal means and a mechanism for their implementation.

The system of universally recognized values enshrined in the sources of international law was based on the idea of coexistence and cooperation of states and was really effective until the end of the 20th century. In connection with modern changes, it is important to form a new conceptual vision of international organizations, their role, significance, form and place in the new world order; creation of an effective institutional and functional mechanism for solving global problems; revision and updating of the system of generally recognized values regarding the interaction of member states within international organizations, as well as their external interaction. The existing system of universally recognized values should be transformed into a system of legal ideas, which are fixed in the basic principles of international law, and their violation should be interpreted as illegal actions. The mechanism for ensuring them should consist exclusively of effective legal means that cause direct (and not conditional) legal responsibility for their violation.

All this will make it possible to form new international and legal forms of interaction between the participating states, which will be able to effectively respond to globalization changes and provide appropriate conditions for the further development of humanity.

Key words: international law, principles of international law, universally recognized values, laws of Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-145-151

УДК 340.12

Роман Петрович Луцький,
директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького
Університету Короля Данила,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-9558-3699

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СВІТОГЛЯДУ

Постановка проблеми. Проблема забезпечення національної безпеки є сьогодні центральною серед стратегічно важливих для розвитку країни. У ній фокусується вся складність процесу перетворень в Україні, будучи і умовою, і метою реформування держави. Умовою тому, що глибокі перетворення потребують зосередження всіх сил і засобів на вирішенні творчих завдань. Їх відволікання на нейтралізацію або парирування загроз суттєво ускладнює, а деколи робить неможливим успішне просування обраним шляхом. Забезпечення національної безпеки певною мірою є метою реформування, зміст якого має бути підпорядкований зміцненню суверенітету, територіальної цілісності країни, створенню внутрішніх і зовнішніх умов, що гарантують стабільність і сталий поступальний розвиток особистості, суспільства і держави.

Саме ці положення визначають актуальність цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень. Слід зазначити, що у світовій і вітчизняній науці останнім часом починає поширюватися широкий погляд на національну безпеку, яка не зводиться виключно до воєнних, політичних, економічних, енергетичних аспектів. Пріоритетного значення в системі безпеки (національної та колективної) набувають її гуманітарні та етнонаціональні аспекти та значення і роль людини як суб'єкта національної безпеки. Такий підхід використовує ряд дослідників з питань національної безпеки, зокрема В. Горбулін, С. Здіорук, О. Литвиненко, А. Качинський, Г. Новицький, С. Кісєльов, В. Ліпкан, М. Розумний, Б. Парахонський, С. Пірожков, О. Скрипнюк, Г. Ситник, М. Ожеван, Н. Оніщенко, Ю. Опалько, Н. Пархоменко, Ю. Шемшушенко, які сприяють осмисленню поточних процесів у теорії держави і права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження.

Виходячи уже з тих фундаментальних основ, які вони заклали, вважаю за доцільне провадити власні дослідження визначеної проблематики.

Мета статті – визначити концептуальні засади трансформації законодавства та світогляду громадянського суспільства на політику національної безпеки в період боротьби за збереження української незалежності.

Основні результати дослідження. Політика національної безпеки – діяльність органів державної влади та державного управління, суспільних і інших організацій і об'єднань спрямована на організацію оптимального управління загрозами та небезпеками з метою виявлення загроз і небезпек національним інтересам, визначення стратегічних завдань щодо забезпечення національної безпеки, удосконалення системи забезпечення національної безпеки, її сил та засобів, створення мобілізаційних ресурсів і визначення порядку їх розгортання [2].

Без чіткого усвідомлення того, що являє собою соціальна природа поняття «безпека», які її джерела, рушійні сили, цілі, неможлива подальша діяльність із її забезпечення. Не випадково з найдавніших часів кращі уми людства б'ються над вирішенням завдань для стабільного суспільства, про природу загроз безпеці та шляхи їх подолання.

Прагнення до безпеки стало однією зі спонукальних причин об'єднання давніх людей у суспільство. Інтенсивність і масштаби цієї потреби постійно зростали: безпека, від зародження ци-

вілізації, виступала найголовнішою метою діяльності окремих індивідуумів, а в подальшому – всього суспільства і держави. Так, необхідність особистої і майнової безпеки викликає до життя державу, в цій необхідності держава знаходить найголовніше роз'яснення свого існування, вона ж вказує державі основну його мету і призначення.

Це ж стверджував і Сократ ще за 400 років до н. е., говорячи про необхідність захисту держави як про одну зі спонукальних причин його створення, оскільки без забезпечення безпеки будь-яка людська діяльність виявляється безцільною [3]. Тому вивчення проблем національної безпеки порівняно з іншими напрямами пізнання більшою мірою відповідає і сприяє розумінню суспільства як єдиного, нерозривного цілісного організму. Саме ця обставина, з одного боку, пояснює величезну складність пізнання проблем забезпечення безпеки і слабку розробленість багатьох її теоретичних і практичних аспектів, а з другого – породжує такий значний інтерес до проблем безпеки ледве не всіх галузей науки, передусім суспільних.

У наших же теорії і практиці проблема розвитку людини і суспільства, на жаль, розглядається у відриві від проблем безпеки. У результаті досі розвиток і безпеку представляють у вигляді незалежних, паралельних, непересічних напрямів людської діяльності.

Іншою важливою особливістю в розумінні відносин між розвитком і безпекою є ненавмисне, а частіше продумане і цілеспрямоване змішування або підміна цих понять. Об'єктивна основа для цього є: багато завдань, що стоять перед нашою країною у сферах суспільного розвитку і забезпечення безпеки, часто близькі й схожі.

Політика національної безпеки спрямована на подолання відповідних загроз. Загрозами безпеці України слід вважати реальні чи потенційні чинники та явища, які ускладнюють або унеможливлюють реалізацію національних інтересів у гуманітарній сфері і створюють небезпеку для суверенітету нації та свободи громадянина, а також для цілісності, стабільності й прогресивного розвитку Української держави як рівноправного члена світової спільноти.

Варто виділити такі джерела загроз.

Зовнішні: діяльність іноземних національних і транснаціональних структур державної і недержавної форми власності, спрямована проти реалізації національних інтересів України або послаблення можливостей щодо їх реалізації; прагнення ряду країн до домінування та ущемлення національних інтересів України в світовому просторі, витиснення її із зовнішнього та внутрішнього ринку безпеки; загострення міжнародної конкуренції за володіння найсучаснішими технологіями і системами забезпечення безпеки; космічних, повітряних, морських і наземних технічних та інших засобів (видів) розвідки іноземних держав; діяльність країн світу, спрямовану на послаблення інтелектуального потенціалу України шляхом сприяння «відтоку мізків»; посилення потужних негативних інформаційних впливів, що несуть загрозу зовнішньо- та внутрішньополітичній стабільності держави, фізичному та моральному здоров'ю громадян України; збільшення технологічного відриву розвинених країн світу і нарощування їх можливостей щодо протидії створенню конкурентоспроможних українських засобів і систем безпеки; поширення низькопробної комерційної культурної продукції, що пропагує культ насилля і розпусти.

Внутрішні: відсутність національної ідеї, яка повинна забезпечувати консолідуючі та інтегруючі функції; культурно-історичні відмінності розвитку різних регіонів країни, аксіологічно-світоглядне розшарування українського народу; критичний стан розвитку вітчизняних культурних індустрій; нерозробленість ефективної етнонаціональної політики; надмірна політизація гуманітарної сфери (зокрема питань мови, історії, релігії); недостатній рівень підтримки української мови як державної; еміграція вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили; нерозвиненістю вітчизняного ринку високотехнологічної продукції та відсутністю його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії; недостатній рівень розвитку інноваційних процесів у освітній, культурній, науково-технологічній та інформаційно-комунікаційних галузях; недостатня розробленість нормативно-правової бази, яка регулює суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки в гуманітарній сфері, а також недостатня практика правозастосування; недостатня розвиненість недержавної складової системи забезпечення національної безпеки; зниження ефективності системи освіти і виховання, недостатня кількість кваліфікованих кадрів у галузі забезпечення національної безпеки; поширення деструктивних сект тоталітарного спрямування; недостатній рівень розвитку соціального капіталу.

Що ж до трансформації законодавства в сфері національної безпеки, то в старій редакції законодавства акцентувалася увага на таких сутнісних складових: національна безпека це – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [6]. Такого ж сутнісного підходу до визначення національної безпеки (проте акцентуючи увагу на різних аспектах) дотримувалися і деякі вітчизняні науковці.

Зокрема, Х. Приходько, розглядаючи поняття політичної безпеки, розгорнуто виділяє її сутнісне, змістове та формальне наповнення. На її переконання: «За своєю суттю політична безпека – це стабільний стан політичної системи суспільства і найбільш сприятливий режим взаємодії її суб'єктів, формалізований у політичних відносинах, які охороняються, регулюються й гарантуються Конституцією й законами України.

За змістом – це сукупність факторів (умов), необхідних для функціонування й реалізації політичних основ конституційного ладу України, політичних прав і свобод людини і громадянина, а також демократичного політичного режиму в країні.

За формою політична безпека – це система конституційних політичних відносин, у рамках яких стає можливим і реальним здійснення демократичної влади і конституційної правосуб'єктності учасників цих відносин» [4].

Натомість чинне українське законодавство визначає національну безпеку як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз [5].

Ці положення розкриваються нашими сучасниками та рекомендаціями Фонду національної та міжнародної безпеки при ЮНЕСКО, де національна безпека визначається як «система державних і громадських гарантій, що забезпечують стабільний розвиток нації, захист базових цінностей та інтересів, джерел духовного і матеріального добробуту від внутрішніх і зовнішніх загроз» [1]. Таке визначення є відмінним підходом від попередніх його варіантів.

Не загострюючи уваги на деяких недоліках окремих визначень, зауважимо, що одна їх частина означує національну безпеку як стан захищеності відносин, інтересів тощо, а друга – як систему заходів щодо досягнення такої захищеності. Спробою поєднати обидва названих підходи є визначення національної безпеки, дане В. Українчуком. Він розуміє під нею «такий специфічний вид суспільних відносин, які складаються між людьми і їх колективами у процесі цілеспрямованої діяльності, результатом якої є досягнення стану оптимального функціонування і розвитку громадянського суспільства, правової держави та їх структурних компонентів» [8, с. 14]. У цьому визначенні термін «стан оптимального функціонування» тотожний терміну «стан захищеності», що використовувався в наведених вище визначеннях, а термін «цілеспрямована діяльність» рівнозначний «системі гарантій, факторів і заходів». Це визначення вдале не тільки тому, що об'єднує сутнісний і формальний підходи. Широко використовуваний термін «стан захищеності» не повною мірою розкриває сутність явища національної безпеки, оскільки «захищеність» – поняття відносне, мінливе й умовне. З іншого боку, сама безпека також відносна – абсолютна лише небезпека. Тому створення гарантій щодо забезпечення стану захищеності виправдовує підхід, за якого система таких гарантій стає центральним елементом визначення.

І все ж гарантії, фактори, заходи тощо – це механізми забезпечення стану захищеності або стану оптимального функціонування певних інститутів. А тому вони є вторинними стосовно забезпечуваних ними станів. Саме стан суспільних відносин, який зумовлює оптимальне функціонування державних і громадських інститутів, реалізацію та захист прав і свобод особистості, характеризується здатністю відобразити внутрішні та зовнішні загрози, що найбільшою мірою відображає суть явища національної безпеки.

Всі ці фактори враховані у визначенні, даному українським ученим В. Селівановим, який вважав, що національна безпека насамперед відображає оцінку якісного стану суспільних відносин. На його думку, це «такий стан суспільних відносин, який за своїми якісними і кількісними параметрами характеризується здатністю протистояти можливим внутрішнім і зовнішнім загрозам і їх джерелам, що складають небезпеку для життєво важливих національних інтересів» [7, с. 14].

Правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України та іншими актами конституційного законодавства. Отже, вона є повноцінним інститутом конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета конституційно-правової науки. Загальні підходи до вивчення національної безпеки можуть і мають бути застосовні при характеристиці сутності категорії конституційної безпеки.

Отже, при визначенні національної безпеки виділяють два підходи: по суті – через поняття «стан захищеності» і «за формою» – як до системи нормативних, організаційних, інституціональних гарантій (заходів), що забезпечують стабільний розвиток конституціоналізму, захист конституційного ладу. Поєднуючи ці два підходи, можна визначити національну безпеку в найзагальнішому вигляді як стан захищеності конституційного ладу й систему нормативних, організаційних, інституціональних гарантій (заходів), що забезпечують його захист.

Висновки. Підсумовуючи, з упевненістю можна стверджувати, що представлені категоріальні визначення національної, правової та конституційної безпеки, недоліки і переваги цих визначень, можна дати розгорнуте тлумачення змісту цього поняття: національна безпека – це стан конституційних правовідносин, що складаються у процесі цілеспрямованої діяльності, результатом якої є досягнення такого стану функціонування громадянського суспільства, правової держави та їх структурних компонентів, який характеризується здатністю протистояти загрозам, що становлять небезпеку для конституційного ладу.

Список використаних джерел

1. Бисага Ю. М., Дешко Л. М., Нечипорук Г. Ю. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2020. № 4. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46471/1/43.pdf
2. Ліпкан В. А. Національна безпека України. URL: http://libfree.com/144777971_politologiyaponyattya_geopolitichnoyi_bezpeki
3. Нейлз Дебра, У Едвард Нурі Залта. Socrates [Сократ]. *Стенфордська філософська енциклопедія.* 2020. URL: https://plato.stanford.edu/entries/socrates/.
4. Приходько Х. В. Політична безпека України: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 1. URL: http://lsej.org.ua/1_2015/9.pdf
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T182469?an=386
6. Про основи національної безпеки: Закон України від 15 грудня 2005 року № 3200-IV. *Офіційний вісник України.* 2003. № 29. С. 1433.
7. Селіванов В. Національна безпека України та її забезпечення (концептуальний підхід). *Право України.* 1992. № 7. Ст. 14–15.
8. Українчук В. М. Забезпечення національної безпеки в умовах формування в Україні громадянського суспільства. Харків: Ун-т внутр. справ. 2019. 358 с.

References

1. Bysaha Yu. M., Deshko L. M., Nechyporuk H. Iu. Mizhnarodna bezpeka, natsionalna bezpeka, konstytutsiina bezpeka: teoretyko-pravovi pidkhody. *Elektronne naukove vydannia«Porivnialno-analitychne pravo».* 2020. № 4. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46471/1/43.pdf
2. Lipkan V. A. Natsionalna bezpeka Ukrainy. URL: http://libfree.com/144777971_politologiyaponyattya_geopolitichnoyi_bezpeki
3. Neilz Debra, U Edvard Nuri Zalta. Socrates [Sokrat]. *Stenfordska filosofska entsyklopediia.* 2020. URL: https://plato.stanford.edu/entries/socrates/.
4. Prykhodko Kh. V. Politychna bezpeka Ukrainy: konstytutsiino-pravovyi aspekt. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2015. № 1. URL:http://lsej.org.ua/1_2015/9.pdf
5. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 roku № 2469-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T182469?an=386
6. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky: Zakon Ukrainy vid 15 hrudnia 2005 roku № 3200-IV. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2003. № 29. S. 1433.
7. Selivanov V. Natsionalna bezpeka Ukrainy ta yii zabezpechennia (kontseptualnyi pidkhid). *Pravo Ukrainy.* 1992. № 7. St. 14–15.
8. Ukrainchuk V. M. Zabezpechennia natsionalnoi bezpeky v umovakh formuvannia v Ukraini hromadianskoho suspilstva. Kharkiv: Un-t vnutr. sprav. 2019. 358 s.

Луцький Р. П. Методологічні засади національної безпеки України: трансформація законодавства та світогляду

У статті робиться акцент на особливостях визначення концептуальних засад трансформації законодавства та світогляду громадянського суспільства на політику національної безпеки в період боротьби за збереження української незалежності. Оскільки проблема забезпечення національної безпеки є сьогодні центральною зі стратегічно важливих для розвитку країни. У ній фокусується вся складність процесу перетворень в Україні, будучи і умовою, і метою реформування держави. Умовою тому, що глибокі перетворення потребують зосередження всіх сил і засобів на вирішенні творчих завдань. Їх відволікання на нейтралізацію або парирування загроз суттєво ускладнює, а деколи робить неможливим успішне просування обраним шляхом. Забезпечення національної безпеки певною мірою є метою реформування, зміст якого має бути підпорядкований зміцненню суверенітету, територіальної цілісності країни, створенню внутрішніх і зовнішніх умов, що гарантують стабільність і сталий поступальний розвиток особистості, суспільства і держави.

Ключові слова: національна безпека, трансформація законодавства, трансформація свідомості, методологічні засади безпеки, загрози національній безпеці, виклики національній безпеці, право, суспільство, держава.

Lutsky R. P. Methodological principles of national security of Ukraine: transformation of legislation and worldview

The article emphasizes the peculiarities of defining the conceptual foundations of the transformation of legislation and the worldview of civil society into national security policy during the struggle for the preservation of Ukrainian independence. Since the problem of ensuring national security is one of the most strategically important for the country's development today. It focuses on the entire complexity of the transformation process in Ukraine, being both a condition and a goal of state reform. The condition is that deep transformations require the concentration of all forces and means on solving creative tasks. The condition is that deep transformations require the concentration of all forces and means on solving creative tasks. Their distraction to neutralize or parry threats significantly complicates, and sometimes makes impossible, successful progress along the chosen path. Ensuring national security to a certain extent is the goal of reform, the content of which should be subordinated to strengthening the sovereignty, territorial integrity of the country, creating internal and external conditions that guarantee stability and steady progressive development of the individual, society and the state.

In particular, when defining national security, two approaches are distinguished: «in substance» – through the concept of «state of security» and «in form» – as a system of normative, organizational, institutional guarantees (measures) that ensure the stable development of constitutionalism, protection of the constitutional order. Combining these two approaches, it is possible to define national security in the most general form as a state of protection of the constitutional order and a system of normative, organizational, institutional guarantees (measures) that ensure its protection.

Key words: national security, transformation of legislation, transformation of consciousness, methodological principles of security, threats to national security, challenges to national security, law, society, state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-152-156

УДК 347.98

Сергій Олександрович Короєд,
провідний науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7899-957X

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ СУДУ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ НАЛЕЖНОГО ТА ЕФЕКТИВНОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Постановка проблеми. Десять років тому ми вже розглядали проблему ефективності способів захисту цивільних прав судом як складову ефективності цивільного судочинства в цілому [1], а в подальшому досліджували питання ефективності окремих способів захисту (зокрема, способів захисту порушених прав власника нерухомого майна, яке вибуло з його володіння) [2]. Ще у 2014 році Верховний Суд України в «Аналізі практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» звертав увагу на проблеми при застосуванні способів захисту, що в більшості випадків позбавляє їх ефективності й істотно ускладнює здійснення судом захисту порушених цивільних прав та інтересів учасників спірних правовідносин. При цьому, говорячи про ефективний спосіб захисту прав, Верховний Суд України під цим розумів, що особа має право пред'явити в суді таку вимогу на захист цивільного права, яка відповідає змісту порушеного права та характеру правопорушення [3].

А до цього роз'яснення ще в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про незалежність судової влади» (2007 р.) наголошувалось, що суди повинні враховувати, що тільки права, свободи та законні інтереси учасників правовідносин, які виникають із визначених законом підстав та інших юридичних фактів, підлягають судовому захисту в передбачений законом та/або договором спосіб [4]. Такі способи захисту вважалися «належними» та застосовувались судом (у випадку наявності підстав для задоволення позову) за відповідною позовною вимогою позивача, а труднощі при реалізації ухваленого судового рішення зазвичай усувались за допомогою механізмів роз'яснення рішення та встановлення способу і порядку його виконання. Відмову в позові можна було зустріти лише у випадку обрання позивачем «неправильного» (тобто неналежного – непередбаченого законом чи договором для конкретних спірних правовідносин) способу захисту його цивільних прав [5, с. 16, 21, 23, 29, 31].

Водночас новий Верховний Суд, який розпочав роботу 15 грудня 2017 року, запровадив практику відмови в позові (в наданні судового захисту) з мотивів обрання позивачем хоча й передбаченого законом або договором, проте, на думку Верховного Суду, «неефективного» способу захисту порушеного права в конкретних спірних правовідносинах. Така практика набула системного характеру, причому часто позиція Верховного Суду щодо «ефективного» способу захисту в одних і тих самих правовідносинах протягом кількох років неодноразово змінювалась.

Взагалі-то за п'ять років роботи Велика Палата Верховного Суду відступила від правових висновків у 142 постановах, зокрема, у зв'язку зі змінами в правозастосуванні, зумовленими розширенням сфери застосування певного принципу права або ж зміною доктринальних підходів до вирішення питань тощо [6]. А оскільки в силу ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права, то така неоднозначна (мінлива) практика негативно відбивається на принципі правової визначеності як складовій верховенства права.

Нещодавно ця проблема вийшла на «законодавчий» рівень: народні депутати України подали на розгляд Верховної Ради України законопроєкт «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо забезпечення права на суд» від 20 березня 2023 року, яким запропоновано, з метою забезпечення реального судового захисту особи, в процесуальних кодексах встановити норму про те, що «суд не може відмовити у задоволенні позову з підстав обрання позивачем неефективного способу захисту, якщо такий спосіб передбачений законом або договором». При цьому в пояснювальній записці до цього законопроєкту йдеться про ситуації, коли позивач, навіть обравши актуальний (згідно з судовою практикою) станом на дату звернення до місцевого суду спосіб захисту свого порушеного права, на момент перегляду касаційним судом свого спору отримує відмову в задоволенні позовних вимог з тих підстав, що, на думку касаційного суду, такий спосіб захисту є неефективним [7]. Щодо цього законопроєкту суддя Великої Палати Верховного Суду К. Пільков зазначив, що протягом останніх п'яти років не вщухають дебати щодо того, як слід розуміти повноваження суду застосовувати інші способи захисту, які прямо не передбачені законом або договором, але не суперечать йому. Думки розділилися: одні вважають, що суд має діяти суто як арбітр – тобто не надавати захист, а вирішувати спір. Водночас суд, і передусім Верховний Суд, пішов іншим шляхом: сприйнявши розширене тлумачення своїх обов'язків за Конвенцією, він виходив з того, що його обов'язок як влади в державі забезпечити саме захист, а не просто вирішення суперечки [8].

Це спонукає нас знову повернутись до питання «ефективності способів захисту цивільних прав», адже відмова в позові з наведених вище мотивів неминуче спричиняє неефективність правосуддя в цивільних справах загалом, оскільки фактично «належний» спосіб захисту (тобто який передбачений законом або договором для спірних правовідносин) може бути визнаний на розсуд конкретного судді «неефективним», наслідком чого стає відмова в наданні позивачу захисту, за яким він звернувся до суду, тим способом, який йому прямо надає закон або договір у конкретних спірних правовідносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цивільно-правові та процесуальні аспекти застосування способів захисту цивільних прав крізь призму ефективності правосуддя в цивільних справах розглядали у своїх роботах, зокрема, такі вчені-процесуалісти, як С. Бичкова, В. Бобрик, С. Васильєв, К. Гусаров, С. Демченко, В. Комаров, В. Кройтор, Д. Луспеник, Ю. Притика, В. Тертишніков, Г. Тимченко, С. Фурса, М. Штефан та ін. Проте питанням співвідношення належності й ефективності способів захисту цивільних прав (у аспекті практики Верховного Суду) та застосування судом «правильного» способу захисту в конкретних спірних правовідносинах (у аспекті процесуальних повноважень суду при виконанні завдання цивільного судочинства та надання судом позивачу необхідного захисту його порушених прав) на доктринальному рівні достатня увага не приділялася.

Мета статті. Тому метою нашої статті є обґрунтування необхідності трансформації процесуальних повноважень суду щодо застосування належного та ефективного способу захисту цивільних прав. Для цього нами буде здійснено науково-практичний аналіз окремих рішень Верховного Суду, в яких висловлюється позиція щодо розуміння належного та ефективного способу захисту, на основі чого буде встановлено співвідношення ознак належності та ефективності, а також визначено процесуальні підстави (умови) застосування таких способів захисту судом.

Основні результати дослідження. Поняття способів захисту цивільних прав безпосередньо пов'язане з поняттям їх захисту. Як вважають вчені-цивілісти, основна увага при здійсненні правового захисту повинна бути зосереджена на самому суб'єктивному праві, а також на недоторканності правопорядку. Тобто у випадку застосування засобів захисту основною є оборона самого права уповноваженої особи або (і) правопорядку [9, с. 12, 17]. Спосіб захисту права має уособлювати в собі ту безпосередню мету, до досягнення якої прагне суб'єкт захисту, вважаючи, що в такий спосіб він припинить порушення (оспорювання) своїх прав і відшкодує понесені втрати, що виникли у зв'язку з порушенням його прав.

Спосіб захисту можна охарактеризувати як визначені матеріальним правом (законом чи договором або випливають з їх положень) примусові заходи, спрямовані на відновлення порушених чи підтвердження оспорюваних чи невизнаних прав, припинення їх порушення, компенсацію за-

подіяної потерпілому шкоди, або ж інші заходи, що здатні ліквідувати несприятливі наслідки для потерпілого і впливати на порушника [10, с. 143–144]. За їх призначенням способи захисту можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення [3]. Тобто якщо спосіб захисту передбачений законом або договором для спірних правовідносин і відповідає характеру правопорушення та необхідний для відновлення порушених прав, то такий спосіб є належним (термін «належний» означає потрібний, необхідний; відповідний [11, с. 721]).

Така характеристика ознак «належного» способу захисту відповідає й правовій позиції Верховного Суду. Так, в одній зі справ Верховний Суд зробив висновок, що визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони *не є належним способом захисту прав, оскільки не приведе до реального відновлення порушених прав позивача* [12]. Крім того, Верховним Судом *визнається неналежним той спосіб захисту, який взагалі не передбачений законом* [13]. Верховний Суд також дотримується позиції, *якщо право чи інтерес мають бути захищені лише певним способом,* а той, який обрав позивач, може бути використаний для захисту інших прав або інтересів, а не тих, за захистом яких позивач звернувся до суду, суд визнає обраний позивачем спосіб захисту неналежним і відмовляє у позові [14]. Також *визнається неналежним той спосіб захисту, який сторони в договорі визначили як позасудовий* (наприклад, у договорі іпотеки) [15].

Суддя Великої Палати Верховного Суду К. Пільков, говорячи про «неналежну» вимогу, зазначив, що позивач може обґрунтувати, що його право було порушене, але те, що він просить, не може бути надано судом або – в цілому в правовій державі. Належний спосіб «існує в праві» [8]. При цьому Верховний Суд України роз'яснював, що особа, законний інтерес або право якої порушено, може скористатися *способом захисту, який прямо передбачений нормою матеріального права або може скористатися можливістю вибору між декількома способами захисту,* якщо це не заборонено законом. Якщо ж спеціальні норми не встановлюють конкретних заходів, то особа має право обрати спосіб із числа передбачених ст. 16 ЦК з урахуванням специфіки порушеного права й характеру правопорушення [3].

Водночас, поряд із рішеннями Верховного Суду, в яких спосіб захисту визнавався «неналежним» (причому Верховний Суд у цих рішеннях зазвичай одночасно не застосовував термін «неефективний»), існують рішення Верховного Суду, в яких поняття «неналежний» вживається як синонім або ж застосовується одночасно із поняттям «неефективний» спосіб захисту. Наприклад, у таких рішеннях Верховний Суд, зокрема, зазначав, що: відмова в задоволенні позову через обрання позивачем *неефективного (неналежного)* способу захисту не позбавляє його права заявити інший позов [16]; вимоги про визнання недійсними торгів (аукціону) та протоколу електронного аукціону *не є належними й ефективними* способами захисту [17]; позов про визнання поруки припиненою *буде належним та ефективним* [18]. Існує також ряд рішень Верховного Суду, в яких застосовується лише термін «ефективності» способу захисту (без посилання на його «належність»). Наприклад, у цих рішеннях Верховний Суд зазначав, що: визнання недійсним договору оренди, який порушує переважне право, *не є ефективним способом захисту,* адже задоволення цієї позовної вимоги не здатне поновити майнову сферу позивача, а тому *вимога не відповідає ефективному способу захисту* [19]; вимога про визнання недійсним договору купівлі-продажу речі для захисту переважного права наймача сама по собі *не може вважатися ефективним способом захисту* порушеного переважного права наймача на придбання такої речі [20].

Термін «ефективний» означає – той, який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [11, с. 358]. Верховний Суд визначає ефективність способу захисту через його відповідність змісту порушеного права, характеру правопорушення та можливості забезпечити ефективне поновлення порушеного права [21].

Тобто Верховний Суд при використанні понять «належний» і «ефективний» спосіб захисту застосовує одні й ті самі ознаки (характеристики), яким повинен відповідати спосіб захисту в спірних правовідносинах. Ті вимоги, які Верховний Суд кваліфікує як належні, також розглядаються як ефективні, оскільки приводять до поновлення прав. Водночас «ефективний» спосіб не завжди може бути «належним» (тобто передбаченим законом або договором).

Так, Верховний Суд України та Велика Палата Верховного Суду зазначали, що порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту й у спосіб, не передбачений законом, зокрема ст. 16 ЦК України, *але який є ефективним засобом захисту,* тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим порушенням [22; 23]. Така позиція Верховного Суду дає підстави вважати, що про «ефективність» правильно буде говорити лише в аспекті застосування судом непередбаченого законом чи договором (тобто неналежного) способу захисту. Зазначений підхід також узгоджується із положеннями законодавства, адже норми статей 16, 275 ЦК України термін «ефективність» для оцінки способів захисту взагалі не застосовують, а в ст. 5 ЦПК України термін «ефективність» вживається саме в аспекті способу захисту, який не передбачений законом.

Водночас Верховний Суд в одній зі справ висловив позицію про те, що тлумачення частини третьої ст. 16 ЦК України свідчить, що, за загальним правилом, *за наявності порушення цивільного права або інтересу не допускається відмова в їх захисті.* Винятком, який дозволяє відмовити в захисті цивільного права або інтересу, є недотримання частин другої – п'ятої ст. 13 ЦК України [24].

Виходячи з цієї позиції, та з огляду на аргументи, викладені в пояснювальній записці до згаданого законопроєкту, випливає, що позивач має отримати захист або обраним ним належним способом (тобто який передбачений законом або договором для спірних правовідносин і відповідає характеру правопорушення та необхідний для відновлення порушених прав), або визначеним судом неналежним, але ефективним способом захисту. Адже саме такий підхід відповідатиме легітимним очікуванням позивача отримати від суду захист його порушених прав.

Ми підтримуємо в цілому ідею судді Великої Палати Верховного Суду К. Пількова, який, коментуючи зазначений законопроєкт, вважає, що у випадку, коли спосіб захисту є належним, але в конкретній справі, на думку суду, не приведе до відновлення права або до компенсації за його порушення, суду мало б бути надане повноваження пропонувати позивачеві інші варіанти захисту його прав, а в разі, якщо він наполягатиме на обраному ним способі, – попереджати про наслідки цього вибору [25]. Такий підхід узгоджується із завданням цивільного судочинства (яке адресоване саме суду), адже розгляд і вирішення цивільних справ має здійснюватися саме з метою ефективного захисту порушених прав (ст. 2 ЦПК України).

Тому саме на суд має бути покладена повна відповідальність за «ефективне відновлення в правах», а отже, й обов'язок визначення (вибору) правильного способу захисту порушеного права, ефективного та адекватного в конкретних спірних правовідносинах сторін, з урахуванням встановлених судом фактичних обставин справи [26, с. 33]. У цьому аспекті також варто пригадати, що ще дореволюційний процесуаліст Є. Васьковський зауважував, що позивач не зобов'язаний вказувати суду юридичні норми, що підтверджують його вимогу. Суд сам зобов'язаний знати їх і застосовувати ті, які підходять до даного випадку, хоча б позивач зовсім на них не послався або вказав норми, які не стосуються спірного випадку [27, с. 172]. Таке процесуальне регулювання в цивільному судочинстві зберігається й до сьогодні в силу принципу «jura novit curia» (суд знає закони), який діє у цивільному процесуальному законодавстві та полягає в тому, що: 1) суд знає право; 2) суд самостійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилання сторін; 3) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (da mihi factum, dabo tibi jus).

Активна роль суду в цивільному процесі проявляється, зокрема, у самостійній кваліфікації судом правової природи відносин між позивачем та відповідачем, виборі й застосуванні до спірних правовідносин відповідних норм права, повного і всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Принцип «jura novit curia» підлягає безумовному застосуванню: суд зобов'язаний застосувати правильні норми права, перекваліфікувавши позов, незалежно від посилань позивача [28]. А отже, для суду не повинен бути вирішальним зазначений позивачем у позовній заяві спосіб захисту, якщо суд дійде висновку, що за конкретних обставин справи обраний позивачем спосіб захисту не є належним, а усунути правовий спір і захистити порушені права позивача можливо лише в інший спосіб, не передбачений законом чи договором (але який буде ефективним).

Висновки. Таким чином, якщо позивач обрав (зазначив у своїй позовній заяві) конкретний спосіб захисту свого порушеного права і такий спосіб захисту є належним (тобто який передбаче-

ний законом або договором для спірних правовідносин і відповідає характеру правопорушення), то в силу принципу диспозитивності цивільного процесу в суду відсутні підстави для відмови в наданні позивачу захисту в обраний ним «законний» спосіб, з огляду на принципи правової визначеності й передбачуваності застосування відповідних положень закону або договору.

Крім того, «належний» спосіб захисту (в тому розумінні, яке ми навели вище) за будь-яких умов має визнаватися ефективним, адже, з огляду на його закріплення в нормах матеріального права для конкретних спірних правовідносин, він обов'язково приведе до потрібних матеріально-правових наслідків, а також створить юридичний ефект для позивача, якого він очікує від звернення до суду (встановлення, зміну або припинення правовідношення, присудження до виконання обов'язку в натурі, відновлення становища чи припинення дій, які порушують право чи відшкодування збитків тощо). Тому при перевірці адекватності обраного позивачем способу захисту варто передусім виходити з мети, яку поставив позивач, звернувшись до суду з відповідним позовом.

Наведені нами вище аргументи якраз і підтверджують обґрунтованість запропонованих у зазначеному законопроєкті № 9127 змін щодо застосування судом способів захисту, які є належними, але за конкретних обставин справи можуть бути розцінені (зокрема помилково) судом як неефективні ще на етапі ухвалення рішення, ґрунтуючись лише на припущеннях неможливості реалізації такого рішення суду на стадії виконання.

Водночас допомогти в застосуванні на практиці таких критеріїв оцінки способів захисту, як їх належність і ефективність, могли б відповідні зміни, зокрема до статей 15, 16 ЦК України та ст. 4 ЦПК України, які б передбачали підстави для захисту цивільних прав (зокрема ознаки можливих порушень цивільних прав), визначали мету захисту цивільних прав (адже саме шляхом співвідношення задекларованої мети із отриманим результатом буде визначатися ефективність), а також встановлювали умови надання судового захисту (з урахуванням підстав застосування належного та/або ефективного способу захисту цивільних прав).

Список використаних джерел

1. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: монографія. Київ: МП «Леся», 2013. 509 с.
2. Короєд С. О. Визнання недійсним договору відчуження нерухомого майна (без застосування реституції) як ефективний спосіб захисту права власності на нього. *Держава і право*: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 86 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. С. 96–105.
3. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України: лист Верховного Суду України від 01.04.2014. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073 (дата звернення: 05.04.2023).
4. Про незалежність судової влади: постанова Пленуму Верховного Суду України від 13.06.2007 № 8. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07#Text (дата звернення: 05.04.2023).
5. Шадура Д. М., Менів О. І. Судова практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (2006–2009 рр.): практичний посібник. Т. 1: Загальна частина. Харків: Харків юридичний, 2010. 536 с.
6. Як часто ВП ВС змінювала позицію і коли це має відбуватися – круглий стіл. *Газета «Закон і Бізнес».* 24.03.2023. URL: https://zib.com.ua/ua/155404.html (дата звернення: 05.04.2023).
7. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо забезпечення права на суд: проект Закону України від 20.03.2023 № 9127. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41581 (дата звернення: 05.04.2023).
8. Арбітр чи лікар? Яку роль має відігравати суд в обранні ефективного способу захисту. Газета «Закон і Бізнес». 24.03.2023. URL: https://zib.com.ua/ua/print/155532.html (дата звернення: 05.04.2023).
9. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за загальною редакцією академіка НАПрН України Я. М. Шевченко. Київ: Харків юридичний, 2011. 528 с.
10. Короєд С. О., Криштоф А. І. Цивільно-правові та процесуальні засади застосування способів захисту цивільних прав: проблема ефективності судового захисту. *Держава і право:* збірник наукових праць. Серія Юридичні науки. Випуск 70 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2015. С. 139–151.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 червня 2019 року у справі № 916/3156/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016 (дата звернення: 05.04.2023).
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 жовтня 2022 року у справі № 922/1830/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108285268 (дата звернення: 05.04.2023).
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року у справі № 331/6927/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877992 (дата звернення: 05.04.2023).
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2019 року у справі № 205/578/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541604 (дата звернення: 05.04.2023).
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 227/3760/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107219918 (дата звернення: 05.04.2023).
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 вересня 2022 року у справі № 910/12525/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558719 (дата звернення: 05.04.2023).
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2022 року у справі № 462/5368/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558740 (дата звернення: 05.04.2023).
19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 січня 2022 року у справі № 143/591/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080 (дата звернення: 05.04.2023).
20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 909/337/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90359317 (дата звернення: 05.04.2023).
21. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 травня 2019 року у справі № 362/3810/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82499438 (дата звернення: 05.04.2023).
22. Постанова Верховного Суду України від 21 травня 2012 року у справі № 6-20цс11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/24704776 (дата звернення: 05.04.2023).
23. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2018 року у справі № 338/180/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905 (дата звернення: 05.04.2023).
24. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 грудня 2022 року у справі № 595/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107904686 (дата звернення: 05.04.2023).
25. Судді ВС розповіли про ефективні способи захисту порушених прав та інтересів. 04 квітня 2023. *Офіційний вебсайт Верховного Суду.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1404663/ (дата звернення: 05.04.2023).
26. Короєд С. О. Ефективність способу захисту права як передумова ефективності цивільного судочинства. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 31 серпня 2013 р.). Дніпропетровськ: Громадська організація «Правовий світ», 2013. С. 30–34.
27. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва, 2003. 464 с.
28. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 02 листопада 2022 року у справі № 685/1008/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664 (дата звернення: 05.04.2023).

References

1. Koroied S. O. Protsesualne zabezpechennia efektyvnosti tsyvilnoho sudochynstva: monohrafiia. Kyiv: MP «Lesia», 2013. 509 s.
2. Koroied S. O. Vyznannia nediisnym dohovoru vidchuzhennia nerukhomoho maina (bez zastosuvannia restytutsii) yak efektyvnyi sposib zakhystu prava vlasnosti na noho. *Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky*. Vypusk 86 / In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2019. S. 96–105.
3. Analiz praktyky zastosuvannia sudamy st. 16 Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: lyst Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 01.04.2014. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073 (data zvernennia: 05.04.2023).
4. Pro nezalezhnist sudovoi vlady: postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 13.06.2007 № 8. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07#Text (data zvernennia: 05.04.2023).
5. Shadura D. M., Meniv O. I. Sudova praktyka zastosuvannia Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy (2006-2009 rr.): Praktychnyi posibnyk. T. 1: Zahalna chastyna. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi, 2010. 536 s.
6. Yak chasto VP VS zminiuvala pozytsiiu i koly tse maie vidbuvatysia – kruhlyi stil. *Hazeta «Zakon i Biznes».* 24.03.2023. URL: https://zib.com.ua/ua/155404.html (data zvernennia: 05.04.2023).

7. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy shchodo zabezpechennia prava na sud: proekt zakonu Ukrainy vid 20.03.2023 № 9127. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41581 (data zvernennia: 05.04.2023).
8. Arbitr chy likar? Yaku rol maie vidihravaty sud v obranni efektyvnoho sposobu zakhystu. Hazeta «Zakon i Biznes». 24.03.2023. URL: https://zib.com.ua/ua/print/155532.html (data zvernennia: 05.04.2023).
9. Okhorona i zakhyst prav ta interesiv fizychnykh ta yurydychnykh osib v tsyvilnykh pravovidnosynakh / Za zahalnoiu redaktsiieiu akademika NAPrN Ukrainy Ya. M. Shevchenko. Kyiv: Kharkiv yurydychnyi, 2011. 528 s.
10. Koroied S. O., Kryshtof A. I. Tsyvilno-pravovi ta protsesualni zasady zastosuvannia sposobiv zakhystu tsyvilnykh prav: problema efektyvnosti sudovoho zakhystu. Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Seriia Yurydychni nauky. Vypusk 70 / In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2015. S. 139–151.
11. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv: Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
12. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 04 chervnia 2019 roku u spravi № 916/3156/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016 (data zvernennia: 05.04.2023).
13. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 05 zhovtnia 2022 roku u spravi № 922/1830/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108285268 (data zvernennia: 05.04.2023).
14. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 13 bereznia 2019 roku u spravi № 331/6927/16-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877992 (data zvernennia: 05.04.2023).
15. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 12 chervnia 2019 roku u spravi № 205/578/14-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541604 (data zvernennia: 05.04.2023).
16. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 26 zhovtnia 2022 roku u spravi № 227/3760/19-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107219918 (data zvernennia: 05.04.2023).
17. Postanova Velykoi Palaty verkhovnoho Sudu vid 15 veresnia 2022 roku u spravi № 910/12525/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558719 (data zvernennia: 05.04.2023).
18. Postanova Velykoi Palaty verkhovnoho Sudu vid 22 veresnia 2022 roku u spravi № 462/5368/16-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558740 (data zvernennia: 05.04.2023).
19. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 25 sichnia 2022 roku u spravi № 143/591/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080 (data zvernennia: 05.04.2023).
20. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 23 chervnia 2020 roku u spravi № 909/337/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90359317 (data zvernennia: 05.04.2023).
21. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu vid 29 travnia 2019 roku u spravi № 362/3810/16-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82499438 (data zvernennia 05.04.2023).
22. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 21 travnia 2012 roku u spravi № 6-20tss11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/24704776 (data zvernennia: 05.04.2023).
23. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 05 chervnia 2018 roku u spravi № 338/180/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905 (data zvernennia: 05.04.2023).
24. Ukhvala Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu vid 07 hrudnia 2022 roku u spravi № 595/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107904686 (data zvernennia: 05.04.2023).
25. Suddi VS rozpovily pro efektyvni sposoby zakhystu porushenykh prav ta interesiv. 04 kvitnia 2023. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoho Sudu.* URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1404663/ (data zvernennia: 05.04.2023).
26. Koroied S. O. Efektyvnist sposobu zakhystu prava yak peredumova efektyvnosti tsyvilnoho sudochynstva. *Stan ta perspektyvy rozvytku yurydychnoi nauky:* Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Dnipropetrovsk, 31 serpnia 2013 r. Dnipropetrovsk: Hromadska orhanizatsiia «Pravovyi svit», 2013. S. 30–34.
27. Vaskovskyi E. V. Uchebnyk hrazhdanskoho protsessa / Pod red. y s predysl. V. A. Tomsynova. Moskva, 2003. 464 s.
28. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu vid 02 lystopada 2022 roku u spravi № 685/1008/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664 (data zvernennia: 05.04.2023).

Короєд С. О. Трансформація процесуальних повноважень суду щодо застосування належного та ефективного способу захисту цивільних прав

У статті акцентується увага на проблемі відмови в позові з мотивів обрання позивачем хоча й передбаченого законом або договором (тобто належного), проте неефективного способу захисту порушеного права в конкретних правовідносинах. Обґрунтовується необхідність трансформації процесуальних повноважень суду щодо застосування належного та ефективного способу захисту цивільних прав. Здійснюється науково-практичний аналіз окремих рішень Верховного Суду, в яких висловлюється позиція щодо належного та ефективного способу захисту цивільних прав. Визначається співвідношення ознак належності та ефективності, а також умови застосування таких способів захисту. Аргументується висновок, якщо позивач обрав конкретний спосіб захисту свого права і такий спосіб є належним (тобто передбачений законом або договором для спірних правовідносин і відповідає характеру правопорушення), то в силу принципу диспозитивності в суду відсутні підстави для відмови в наданні позивачу захисту в обраний ним спосіб, оскільки такий спосіб за будь-яких умов має визнаватися ефективним, адже, з огляду на його закріплення в нормах матеріального права для конкретних спірних правовідносин, він обов'язково приведе до потрібних позивачу матеріально-правових наслідків. Водночас робиться висновок, що про ефективність варто говорити лише в аспекті застосування судом непередбаченого законом або договором способу захисту.

Ключові слова: цивільні права, порушення, судовий захист, спосіб захисту цивільного права, належний спосіб, ефективний спосіб, позивач, суд, цивільний процес, надання захисту, ефективний захист прав.

Koroied S. O. Transformation of the procedural powers of the court regarding the application of a proper and effective way of protecting civil rights

The article focuses on the problem of rejection of the claim due to the plaintiff's choice, although provided by law or contract (that is, proper), of an ineffective way of protecting the violated right in a specific legal relationship. The mentioned problem is considered in the context of the new draft law, which proposes to establish a ban on the refusal to satisfy the claim on the grounds of the plaintiff's choice of an ineffective method of defense, if such a method is provided for by law or contract. The need to transform the procedural powers of the court regarding the application of a proper and effective way of protecting civil rights is substantiated. A scientific and practical analysis of specific judgments of the Supreme Court is carried out, in which a position is expressed regarding the proper and effective way to protect civil rights. The concept of ways to protect civil rights through the disclosure of their purpose is characterized. An understanding of the concept of an appropriate way of protecting rights is given. The ratio of features of propriety and efficiency, as well as the conditions of application of such methods of protection, is determined. The conclusion is argued, if the plaintiff has chosen a specific method of protecting his right and such a method is appropriate (that is, provided by law or a contract for disputed legal relations and corresponds to the nature of the delinquency), then due to the principle of dispositivity, the court has no grounds to refuse in granting the plaintiff of protection in the method chosen by him, since such a method must be recognized as effective under any conditions, because, given its consolidation in the norms of material law for specific disputed legal relations, it will necessarily lead to the material and legal consequences required by the plaintiff. At the same time, it is concluded that it is worth talking about effectiveness only in the aspect of the court's application of a method of protection not provided for by law or contract. It is substantiated that since the task of civil proceedings is addressed specifically to the court, therefore, consideration and resolution of civil cases by the court should be carried out specifically for the purpose of effective protection of violated rights. Therefore, it is emphasized that it is the court that should be entrusted with full responsibility for the effective restoration of rights, and therefore the duty to choose the correct method of protecting the violated right, effective and adequate in the specific disputed legal relations of the parties, with consideration of the factual circumstances of the case established by the court. In this regard, it is justified that the method of defense specified by the plaintiff in the statement of claim should not be decisive for the court, if the court comes to the conclusion that, under the specific circumstances of the case, the method of defense chosen by the plaintiff is not appropriate, but to eliminate the legal dispute and protect the violated rights of the plaintiff will be possible only in another way, not provided for by law or contract (but which will be effective). At the end, it is stated that relevant legislative changes, which would provide grounds for the protection of civil rights (in particular, features of possible violations of civil rights), determine the purpose of protecting civil rights (because efficiency will be determined precisely by comparing the declared goal with the obtained result), as well as establishing the conditions for providing legal protection (taking into account the grounds for applying an appropriate and/or effective method of protecting civil rights).

Key words: civil rights, violation, legal protection, method of civil law protection, proper method, effective method, plaintiff, court, civil process, provision of protection, effective protection of rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-157-164

УДК 323.1

Віра Анатоліївна Явір,
провідний науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор політичних наук
ORCID: 0000-0002-1854-5012

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Постановка проблеми. Напрацювання і вдосконалення законодавства України про захист прав національних меншин – невід'ємна складова державотворення України як європейської, демократичної держави, що базується на антидискримінаційних засадах, європейських стандартах дотримання прав національних меншин, інтеграції всіх етнічних компонентів до української політичної нації на засадах громадянської належності.

Це безперервний процес, який триває від самого початку здобуття незалежності Україною – перша редакція Закону України «Про захист прав національних меншин в Україні» була прийнята в 1992 році. Попри демократичне наповнення, нормативно-правовий акт мав загальний характер і не повною мірою задовольняв прагнення національних меншин України до повноцінної участі в розбудові та зміцненні Української держави на засадах рівності, недискримінації, задоволення прав на збереження національної самобутності та етнокультурний розвиток.

Тому трансформація законодавства України про національні меншини з метою його вдосконалення, з одного боку, і без продукування викликів етнополітичній безпеці, стабільності, міжетнічному миру та територіальній цілісності України – з другого боку, була метою роботи великої кількості робочих груп парламенту України та окремих найбільш активних національних меншин, об'єктом уваги європейських моніторингових інституцій і предметом дослідження українських вчених, зокрема В. Котигоренка, В. Кулика, О. Майбороди, І. Кресіної, С. Асланова, К. Вітмана, М. Обушного та багатьох інших.

Назагал трансформація законодавства України про національні меншини характеризується безпрецедентним рівнем розробленості, однак її сучасний етап досліджений недостатньо і потребує більш прискіпливої уваги. Цьому є низка причин. Незважаючи на те, що процес удосконалення базового або ж спеціалізованого Закону України «Про захист прав національних меншин в Україні» від 1992 року тривав уже кілька десятків років, грузнучи в наукових баталіях щодо: визначення таких понять, як «національна меншина», «корінні народи», «національно-культурна автономія», «мова національної меншини»; відсутності розуміння і політичної волі для наповнення конкретних механізмів та інститутів захисту прав національних меншин; запровадження переліку або реєстру національних меншин України, процедури набуття етноспільнотою (етнічною групою) статусу національної меншини, успіху і прогресу він не досяг. Вчені та політики апелювали до необхідності проведення Всеукраїнського перепису населення для точного встановлення переліку та кількості національних меншин, позаяк він не проводився в Україні вже понад 20 років (чергова спроба провести призначена на 2023 р.), притому, що ООН рекомендує державам проводити загальнодержавний перепис населення щодесять років.

Але у червні 2022 року, у розпал повномасштабного вторгнення РФ, Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС з низкою умов, серед яких – реформа законодавства України про національні меншини згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії та імплементація негайних, ефективних механізмів його реалізації [1]. Йшлося про нову редакцію закону про національні меншини, яка була ухвалена нашвидкуруч під назвою «Про національні меншини (спільноти) України» і

набуває чинності 01.07.2023. У своїх попередніх працях ми застерігали проти формального задоволення євроінтеграційних вимог шляхом поспішного прийняття нової редакції закону про національні меншини, що може призвести до повторення прецеденту з антидискримінаційним законом, який приймався скоріше для задоволення умов лібералізації візового режиму з ЄС, аніж для боротьби з дискримінацією в практичній площині його реалізації [2, с. 147]. Адже удосконалення захисту прав національних меншин у процесі євроінтеграції України не повинне обмежуватися тільки прийняттям нової редакції закону про національні меншини, а й містити наповнення засобами і процедурами реалізації низки політико-правових механізмів захисту прав національних меншин, реформування інституційної структури етнополітики тощо. Але метою цього дослідження буде аналіз саме нової редакції Закону України «Про національні меншини (спільноти) України», яка була прийнята на задоволення вимог євроінтеграції, на предмет удосконалення і поліпшення захисту прав національних меншин.

Методологія дослідження базується на порівняльному та правовому аналізі нормативно-правих актів, інтегрованому з системним підходом до дослідження трансформації законодавства про національні меншини у напрямі вдосконалення захисту національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Аналіз нової редакції закону логічно має початися з назви «Про національні меншини (спільноти) України», яку від попередньої редакції відрізняє поява поняття «спільноти». Саме на такій назві наполягав Президент України, спочатку взагалі заперечуючи необхідність використання усталеного у праві терміна «національні меншини». «Зараз іде активна робота над законом про національні спільноти України. Не меншини, а спільноти! Бо жодна національність в Україні не має почуватися меншиною, менш важливою, менш захищеною чи менш щасливою. Ніхто не може бути в меншості, бо всі ми є громадяни України – рівні, гідні, рідні…», – заявив В. Зеленський, анонсуючи появу нової редакції закону про національні меншини [3].

Вчені одностайно підтримали необхідність ухвалення нової редакції застарілого закону «Про національні меншини в Україні» тридцятирічної давнини, який не відповідає реаліям і викликам сьогодення у сфері захисту прав національних меншин. На момент його прийняття (1992 р.) більше йшлося про законодавче закріплення, ніж про особливості практичної реалізації прав національних меншин України, тому й виникла нагальна необхідність уточнення, деталізації статусу національних меншин. Законодавча база з захисту прав національних меншин була недостатньою для запобігання політизації етнічностей і нейтралізації гібридних загроз в умовах сучасних викликів [4, с. 150].

Водночас науковці та громадські діячі категорично виступили проти заміни усталеного терміна «національні меншини» на «національні спільноти». Так, В. Кулик критикує ідею відмови від поняття «національні меншини» як буцімто принизливого для членів цих груп за позірну демократичність, позаяк поняття «меншина» означає не меншу гідність, а меншу кількість, і саме через набагато меншу порівняно з титульним етносом чисельність ці групи потребують особливого захисту, втіленням якого й має стати окремий закон» [5]. Т. Шамайда наголошує, що термін «національні меншини» використовується в міжнародних угодах, ратифікованих Україною, у праві ЄС і, щонайголовніше, у самому рішенні ЄС, яким Україні рекомендовано ухвалити нове законодавство про національні меншини [6]. Додамо, що від поняття «національні меншини» не можна було відмовитися хоча б тому, що воно є конституційним, що розкривається в етнонаціональному законодавстві. Національні меншини фігурують у ст. 10 Основного Закону, якою, зокрема, гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України; у ст. 11, якою держава, зокрема, сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин України; у статтях 52, 92, 119.

Відтак в Україні з'явився гібридний термін «національні меншини (спільноти) України», більш розширений і деталізований порівняно з попереднім загальним визначенням національної меншини. Згідно зі ст. 3 попереднього Закону України «Про національні меншини в Україні» до національних меншин належали групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [7]. Тоді як згідно з визначенням поняття національної меншини (спільноти) Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (ст. 1) – це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів,

об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою належність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства [8].

Попри деталізацію, визначення національної меншини більш чітким не стало через розмитість і недостатню визначеність критеріїв, базуючись на яких закон виокремлює національну меншину (спільноту). Насамперед йдеться про традиційне проживання на території України. Традиційно – це скільки саме років? Або положення про те, що національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства. Який орган визначатиме, чи є та чи інша етнічна група невід'ємною, інтегрованою та органічною частиною українського суспільства? Ймовірно, ці умови мають не допустити кваліфікацію мігрантів як національних меншин (спільнот) України. «Але тоді треба було закладати не розмитий критерій інтегрованості, а чіткий критерій тривалості перебування членів цієї групи на території України» [5], – зауважує В. Кулик. На думку вченого, декларативність і невизначеність є головною вадою Закону України «Про національні меншини (спільноти) України», який невдовзі набуває чинності. Саме через невизначеність формулювань і недієвість багатьох політико-правових механізмів у практичній площині зазнавав нещадної критики Закон України «Про національні меншини в Україні» у редакції 1992 р. з боку міжнародних моніторингових організацій.

Це не вплинуло на позицію законодавця – велика кількість положень Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» можна охарактеризувати як невизначені й розмиті, що створює поле для політичних маніпуляцій і спекуляцій щодо їх змісту й унеможливлює правовий захист національних меншин. Після визначення національної меншини (спільноти) ще одним прикладом невизначеності положень закону може бути специфікація права на використання мови національної меншини (спільноти) у ст. 10, зокрема у населених пунктах, у яких традиційно (як саме довго?) проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення (значна частина – це скільки – більшість, третина або що?), написи офіційних назв на вивісках органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, виконані державною мовою, можуть дублюватися мовами національних меншин (спільнот) за рішенням відповідних сільської, селищної, міської рад.

Але найбільшим недоліком Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» у редакції 2022 року є те, що він системно не вирішує всього комплексу проблем у сфері забезпечення дієвого захисту прав національних меншин. Тому процеси політизації етнічності в середовищі русинів, етнічної групи, локалізованої на Закарпатті, триватимуть, а її представники продовжуватимуть вимагати від держави статусу національної меншини (спільноти), апелюючи до положень нової редакції закону.

Закон України «Про національні меншини в Україні» не містив переліку національних меншин, що суттєво ускладнювало конкретизацію статусу етноспільнот в Україні. Українським законодавством про національні меншини взагалі не врегульовано порядок визначення (інституціоналізації) національних меншин. Зокрема, не передбачено ведення реєстру національних меншин, немає спеціалізованого нормативно-правового акта, який містив би офіційний перелік визнаних в Україні національних меншин, немає прозорих критеріїв належності етнічної групи до національних меншин. Відповідно правовою прогалиною системи політико-правого захисту прав національних меншин залишається також відсутність процедури набуття громадянами, які ідентифікують себе як представників національної меншини, такого статусу.

Закон України «Про національні меншини в Україні» гарантував право на самоідентифікацію, але не уточнював, як саме воно може бути реалізоване в юридичній площині. Використовуючи загальне визначення національної меншини, будь-яка етнічна група могла оголосити себе національною меншиною на підставі наявності почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Однак сам факт існування такої групи не означав автоматичного поширення на неї національного та міжнародного законодавства про захист національних меншин, про що свідчить проблема національної самоідентифікації та боротьби за статус національної меншини русинів та єзидів. Жодні спроби запровадити процедуру набуття статусу національної меншини України, зокрема в проєктах Концепції етнонаціональної політики, не були реалізовані. Через цю правову

лакуну в Україні спостерігаються випадки ототожнення категорій «національність», «національна меншина» та «корінний народ»; спроби лобіювання законодавчого підвищення статусу окремої етноспільноти, замість прозорого юридичного врегулювання процедури набуття статусу національної меншини, однаковою мірою доступної для всіх етноспільнот на основі зрозумілих критеріїв.

Але Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», що незабаром набуває чинності, теж не вирішує цієї проблеми, оскільки оперує дуже розмитим визначенням національної меншини. Нормативно-правовий акт, як і попередня редакція, також гарантує особі, яка належить до національної меншини (спільноти), право на самоідентифікацію (ст. 5), не закладаючи юридичного механізму реалізації цього права. При цьому навіть передбачено принцип множинної самоідентифікації – кожен громадянин України має право вільно вирішувати, чи вважатися належним до національної меншини (спільноти) (кількох національних меншин (спільнот) (ст. 6), який також незрозуміло яким чином реалізовуватиметься. Примушення громадянина України в будь-якій формі до визнання своєї належності, відмови або зміни своєї належності до національної меншини (спільноти) забороняється.

Окрім консервації старих проблем і викликів, пов'язаних зі статусом національної меншини (спільноти), Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» формує низку нових. Якщо попередня редакція закону не передбачала механізму реалізації права національних меншин на національно-культурну автономію (ст. 6), то та, що вступає в силу, взагалі не передбачає такого права. Це свідчить, по-перше, про відмову України в ході трансформації законодавства про національні меншини від цього потужного й дієвого екстериторіального механізму задоволення прав національних меншин, який не несе територіальних викликів для етнополітичної безпеки держави. Національно-культурна автономія посіла важливе місце в історії державотворення України, базувалася на окремому законі УНР [9], що став частиною Конституції УНР, і вказувала на демократичний характер української держави, як уважної і чутливої до принципу рівності та до захисту прав національних меншин, однак після набуття чинності Законом України «Про національні меншини (спільноти) України» буде невідворотно втрачена. З цього випливає, по-друге, той суттєвий недолік, що Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», позбавляючи національні меншини права на національно-культурну автономію, звужує їх права, що заборонено Основним Законом України. Згідно зі ст. 22 Конституції при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Прогнозуємо, що законодавець апелюватиме до того, що національно-культурна автономія національних меншин все одно не працювала в юридичній площині, позаяк не була напрацьована процедура її функціонування в Україні, натомість загальний обсяг прав у процесі євроінтеграції набув розширення, зокрема мовних (на освіту мовами національних меншин (спільнот), використання мови національної меншини (спільноти) та культурних (збереження культурної самобутності). Водночас, розширюючи мовні права національних меншин, зокрема, гарантуючи право на освіту мовами національних меншин (спільнот) (ст. 5) Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», формує підстави для деструктивних процесів, політизації етнічності в середовищі окремих національних меншин. Українські угорці, покликаючись на ст. 5 закону, продовжуватимуть вимагати реалізації права на здобуття середньої освіти мовою національної меншини (спільноти), якого їх начебто позбавила Україна Законом «Про освіту», визначивши мовою освіти в закладах освіти державну мову, з порушенням демократичних принципів та європейських стандартів захисту прав національних меншин [10].

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі залежатимуть від особливостей застосування Закону України «Про національні меншини (спільноти) України», що набуває чинності 01.07.2023. Головний висновок полягає в тому, що трансформація законодавства про національні меншини не повинна завершуватися з його прийняттям. Порівняльний і правовий аналіз дали змогу виявити цілу низку недоліків, які потребують якнайшвидшого усунення задля того, щоб новий профільний закон позитивно позначився на захисті прав національних меншин України. Серед них: звуження обсягу прав, зокрема ліквідація права на національно-культурну автономію; декларативність і невизначеність базових положень, що створює поле для політичних спекуляцій і маніпуляцій та унеможливлює на його підставі ефективний захист національних меншин (спільнот) шляхом реалізації закладених у ньому прав; і як наслідок політизація етнічності та акумулювання

невдоволення в середовищі національних меншин (спільнот). Як і прогнозувалося, наразі Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» видається більше формальним задоволенням вимог євроінтеграції, який потребує внесення змін у частині конкретизації та змістового наповнення, ніж удосконаленням законодавства України про національні меншини.

Список використаних джерел

1. EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status. *An official website of the European Union.* URL: https://bit.ly/3B7DSv7
2. Явір В. А. Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин як вимога євроінтеграції України. *Politicus.* 2022. № 1. С. 143–148. DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.21
3. Зеленський анонсував законопроєкт про національні спільноти. *LB.UA.* URL: https://bit.ly/3LoORqg
4. Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року: науково-аналітична записка / кол. авт.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 176 с.
5. Кулик В. Законопроєкт про «національні спільноти»: неякісний товар у гарному пакуванні. *Українська правда.* URL: https://bit.ly/3H6nm2d
6. Шамайда Т. Новий закон про нацменшини: про що він і для чого. *Texty.org.ua.* URL: https://bit.ly/3AF3TCt
7. Про національні меншини: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 36. Ст. 529.
8. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022. *Законодавство України.* URL: https://bit.ly/3LmIPql
9. Закон про національно-персональну автономію від 22 січня 1918 р. Архівні документи: Центральна Рада, УНР (1917–1918 рр.). URL: https://bit.ly/3H8Ufvf
10. Угорщина наполягає на зміні українського закону про освіту. *Освіта.ua.* URL: http://osvita.ua/news/88759/.

References

1. EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status. An official website of the European Union. URL: https://bit.ly/3B7DSv7
2. Yavir V. A. Udoskonalennya polityko-pravovoho zabezpechennya zakhystu prav natsional'nykh menshyn yak vymoha yevrointehratsiyi Ukrayiny. *Politicus.* 2022. № 1. S. 143-148. DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.21
3. Zelens'kyy anonsuvav zakonoproyekt pro natsional'ni spil'noty. *LB.UA.* URL: https://bit.ly/3LoORqg
4. Stratehiya polityko-pravovoho rozvytku Ukrayiny do 2030 roku: naukovo-analitychna zapyska / kol. avt.; za red. I. O. Kresinoyi. Kyyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny, 2022. 176 s.
5. Kulyk V. Zakonoproyekt pro «natsional'ni spil'noty»: neyakisnyy tovar u harnomu pakuvanni. Ukrayins'ka pravda. URL: https://bit.ly/3H6nm2d
6. Shamayda T. Novyy zakon pro natsmenshyny: pro shcho vin i dlya choho. *Texty.org.ua.* URL: https://bit.ly/3AF3TCt
7. Pro natsional'ni menshyny: Zakon Ukrayiny. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* 1992. № 36. St. 529.
8. Pro natsional'ni menshyny (spil'noty) Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 13.12.2022. *Zakonodavstvo Ukrayiny.* URL: https://bit.ly/3LmIPql
9. Zakon pro natsional'no-personal'nu avtonomiyu vid 22 sichnya 1918 r. Arkhivni dokumenty: Tsentral'na Rada, UNR (1917–1918 rr.). URL: https://bit.ly/3H8Ufvf.
10. Uhorshchyna napolyahaye na zmini ukrayins'koho zakonu pro osvitu. *Osvita.ua.* URL: http://osvita.ua/news/88759/

Явір В. А. Трансформація законодавства України про національні меншини в процесі євроінтеграції

У статті здійснюється аналіз нової редакції Закону України «Про національні меншини (спільноти) України», яка була прийнята на задоволення вимог євроінтеграції, на предмет удосконалення й поліпшення захисту прав національних меншин. Порівняльний і правовий аналіз дали змогу виявити цілу низку недоліків, які потребують якнайшвидшого усунення задля того, щоб новий профільний закон позитивно позначився на захисті прав національних меншин України. Серед них: звуження обсягу прав, зокрема ліквідація права на національно-культурну автономію; декларативність і невизначеність базових положень, що створює поле для політичних спекуляцій і маніпуляцій та унеможливлює на його підставі ефективний захист національних меншин (спільнот) шляхом реалізації закладених у ньому прав; і як наслідок політизація етнічності та

акумулювання невдоволення в середовищі національних меншин (спільнот). Як і прогнозувалося, наразі Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» видається більше формальним задоволенням вимог євроінтеграції, який потребує внесення змін у частині конкретизації та змістового наповнення, ніж удосконаленням законодавства України про національні меншини.

Ключові слова: національні меншини, євроінтеграція, етноспільнота, етнополітика.

Yavir V. A. Transformation of Ukrainian Legislation on National Minorities in the Course of European Integration

The development and improvement of Ukrainian legislation on the protection of the rights of national minorities is an integral part of Ukraine's state-building as a European, democratic state.

Thus the article analyzes the new version of the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine", which was adopted to meet the requirements of European integration, with a view to improving and enhancing the protection of national minority rights. Comparative and legal analysis has revealed a number of shortcomings that need to be addressed as soon as possible in order for the new law to have a positive impact on the protection of the rights of national minorities in Ukraine.

The biggest drawback of the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" amended in 2022 is that it does not systematically address the full range of problems in ensuring effective protection of the rights of national minorities. In addition to preserving the old problems and challenges related to the status of a national minority (community), the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" creates a number of new ones. The new version of the law also creates grounds for destructive processes, including the politicization of ethnicity among certain national minorities.

These include: narrowing the scope of rights, in particular, the elimination of the right to national and cultural autonomy; declarative and uncertain basic provisions, which creates a field for political speculation and manipulation and makes it impossible to effectively protect national minorities (communities) by exercising the rights enshrined in it; and, as a result, politicization of ethnicity and accumulation of discontent among national minorities (communities).

As predicted, the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" currently looks more like a formal response to the requirements of European integration, which needs to be amended in terms of specification and content, rather than an improvement of Ukraine's legislation on national minorities.

Improving the protection of national minority rights in the course of Ukraine's European integration should not be limited to the adoption of a new version of the law on national minorities, but should also include the means and procedures for implementing a number of political and legal mechanisms for protecting the rights of national minorities, reforming the institutional structure of ethnic policy, etc.

Key words: national minorities, European integration, ethnic group, ethnic policy.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-165-170

УДК 341.388 (477:470)

Юліанна Володимирівна Цвєткова,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-7557-7048

СПЕЦІАЛЬНИЙ ТРИБУНАЛ ЗІ ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: МЕТА І ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ

Постановка проблеми. В очікуванні завершення війни РФ проти України серед політиків, юристів і громадськості дедалі більш активно ставляться питання фіксації російських воєнних злочинів і покарання за їх вчинення. Історія XX століття вже має успішні приклади проведення слідства та призначення покарань за воєнні злочини, зокрема, такими можна назвати Нюрнберзький і Токійський трибунали, діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС) тощо.

Тож існуючий досвід може запропонувати відповідні механізми й для майбутнього процесу проти РФ та її керівництва. У цьому аспекті останнім часом увагу юристів привертають дві знакові події: 17 березня 2023 року в рамках розслідування воєнних злочинів РФ проти України МКС виписав ордери на арешт В. Путіна та М. Львової-Белової (Уповноваженої при Президентові РФ з прав дитини) [1], та з початку 2023 року активно розпочався процес створення Спеціального трибуналу.

Отже, по суті, йдеться про два окремих механізми, якими Україна хоче скористатися для захисту своїх прав, порушених діями РФ у рамках воєнного конфлікту. Виникає питання, чому Україна намагається створити додатковий орган – Спеціальний трибунал? Чи є можливості покарати агресора, використовуючи механізми, що пропонує МКС? Якими є мета і перспективи створення Спеціального трибуналу?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою дослідження є акти Верховної Ради України, Римський статут 1998 року, резолюції міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ, ООН, Ради Безпеки ООН тощо. Більшість досліджень науковців, присвячених організації покарання агресії РФ щодо України, стосуються першого періоду війни 2014–2022 років. Зокрема, слід відзначити праці таких науковців, як М. Антонович, М. Гнатовський, О. Маловацький, М. Сірант, А. Славко. Останній рік, після початку повномасштабної агресії РФ проти України, питання відповідальності агресора значно пожвавилося та почало викликати публічні дискусії за участю посадовців, юристів і соціально-політичних інфлюенсерів. Зокрема, були опубліковані аналітичні коментарі, інтерв'ю та виступи І. Драбок, Х. Корела, Д. Кулеби, У. фон дер Ляйн та ін.

Метою статті є визначення основних цілей і перспектив створення Спеціального трибуналу зі злочину агресії проти України, установлення принципових позицій учасників ініціативної групи про створення трибуналу, виходячи із офіційних актів і коментарів. Для досягнення цієї мети використано методи текстологічного аналізу, порівняння, синтезу даних, формально-юридичний метод і метод прогнозування.

Виклад основного матеріалу. Покарання винуватих, відшкодування збитків, недопущення вчинення агресії в майбутньому є основною метою України та її союзників, що мають бути досягнуті шляхом проведення міжнародних судових процесів. Реальні кроки, які робить Україна, демонструють, що досягнення цієї мети можливе різними способами. Першим і найочевиднішим кроком, звичайно, вбачається звернення до МКС. Цей постійно діючий судовий орган уже довів свою ефективність, розглядаючи справи між різними державами, зокрема й у справах про звинувачення у воєнних злочинах. Слід відзначити, що Україна вже неодноразово зверталася до МКС (ще у 2014 і 2015 рр.), і саме з тих пір відбувається слідство щодо вчинення РФ злочинів проти

людяності в рамках російсько-українського конфлікту [2; 3]. Від початку повномасштабної агресії у лютому 2022 року діяльність МКС значно пожвавилася: вивчається питання та проводиться слідство за звинуваченням РФ у вчиненні геноциду та інших воєнних злочинів, що належать до юрисдикції МКС, приймаються заяви від потерпілих, відбувається збір доказів тощо. Прокурор МКС Карім Хан декілька разів відвідував Україну та на засіданні Ради Безпеки ООН констатував, що в суду є достатньо доказів щодо цієї справи [4].

Попри величезну підтримку інших держав та апарату МКС, перспективи розгляду справи України проти РФ на поточний момент у цьому суді є доволі туманними. Найбільшою проблемою тут постає те, що Україна досі не ратифікувала Римський статут 1998 року, на підставі якого працює МКС. І ратифікувати його зараз не видається можливим, адже це потребує внесення змін до Конституції України [5], яке не можливе під час воєнного стану (ст. 158 Конституції). Також засідання суду не можуть відбуватися заочно, отже, постає питання про доставку обвинувачених до суду, що ймовірно тільки за радикальних змін у правлінні РФ. З іншого боку, справа проти Путіна та Львової-Белової усім спеціалістам здається безспірною, адже фігуранти самі декілька разів публічно визнали свою участь у депортаціях дітей, у яких їх обвинувачують [1], що, відповідно до статті 6 Римського статуту, є ознакою злочину геноциду [6, ст. 6]. Перспективним для розслідування МКС є злочин агресії РФ проти України. Хоча й тут, попри визнання основним суб'єктом агресії самої держави, лава підсудних має бути віддана її керівництву, що віддавала прямі накази ведення агресивної війни [7, с. 196], а відповідно постає питання про видачу В. Путіна та інших відповідальних осіб.

Крім досягнення етичних і психологічних цілей покарання воєнних злочинців, важливим для України та її союзників є призначення репарацій за завдану шкоду, але тут компетенція та механізми МКС теж викликають багато запитань. Відповідно до статей 75 і 79 Римського статуту МКС може призначити відшкодування [6, ст. 75, 79], що призначається потерпілим особам (і членам їхніх сімей) з майна обвинувачених. Для цього після арешту обвинувачених із їхніх статків формується спеціальний Цільовий фонд. З огляду на надзвичайну публічність і впливовість осіб, які можуть зайняти місця на лаві підсудних, і наявність у них величезних можливостей приховування майна, треба бути готовим, що розмір Цільового фонду для виплати компенсацій може виявитися мізерним. Не є таємницею, що українська влада та громадськість розраховують на численні заарештовані ресурси РФ, її установ, підсанкційних юридичних і фізичних осіб для компенсацій не тільки завданої шкоди, а й витрат, що понесені на ведення бойових дій, підтримку економіки, компенсаційні та відновлювані платежі тощо. Однак чи зможемо ми звернути стягнення на ці кошти, використовуючи виключно механізми МКС, і якщо зможемо, то скільки часу на це знадобиться?

Навряд чи зможе розв'язати ці проблеми й використання потужностей іншої аналогічної структури – Міжнародного суду ООН, хоча, завдяки зусиллям наших талановитих юристів і дипломатів, певні успіхи тут існують [3].

Саме тому перспективним здається створення паралельної структури – Спеціального трибуналу ad hoc, установчими документами якого можна передбачити розв'язання тих питань та в такій формі, яка є найбільш цікава як для України, так і для її союзників. На цей момент щодо створення Спеціального трибуналу відбулася низка заходів і рішень, частина з яких мають скоріше декларативний зміст, а частина – відбувається за офіційними процедурами. Так, до першої частини можна віднести проголошення 04.03.2022 Декларації про створення Спеціального трибуналу зі злочину агресії проти України, підписаної міністром закордонних справ України Д. Кулебою та провідними світовими юристами, науковцями й політиками [8]. Протягом 2022–2023 років відбулася низка заяв політиків і суспільно-політичних інфлюенсерів на підтримку цієї декларації [9; 10], що значно популяризувало її у світі.

Серед офіційних процедур основними є прийняття низки актів Верховної Ради України, зокрема, Звернення ВР України до ООН, Європейського Парламенту, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів іноземних держав стосовно створення Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України 7.10.2022 [11]; Заяви ВР України про необхідність забезпечення відповідальності осіб, винних у вчиненні найтяжчих злочинів за міжнародним правом на території України 20.03.2023 [12]. Важливими кроками також стали прийняття резолюції Європарламенту

19.01.2023 [13], резолюції ПАРЄ 26.01.2023 [14], резолюцій і звітів ОБСЄ [15]. На цей час уже понад 30 держав виявили згоду взяти участь у роботі майбутнього трибуналу. Ініціативна група представників держав-учасниць регулярно збирається для визначення та встановлення правової бази трибуналу, його юрисдикції тощо.

Принциповими позиціями, виходячи із офіційних актів і коментарів учасників ініціативної групи про створення трибуналу, вимальовуються такі:

1. Основними обвинуваченими на майбутньому трибуналі будуть не тільки президент РФ В. Путін, а й беззмінний президент Білорусі О. Лукашенко. Останній буде звинувачений як співучасник, що виконував роль пособника, надаючи армії РФ плацдарм на території Білорусі та виправдовуючи агресію РФ проти України.
2. Остаточна легалізація створення трибуналу відбудеться через процедури ГА ООН, зокрема укладенням Спеціального договору між ООН та Україною, адже вже існуюча практика створення подібного трибуналу через Раду Безпеки ООН (на прикладі трибуналу Сьєрра-Леоне), на думку експертів, не спрацює через вето РФ [16].
3. Першочерговим злочином, у вчиненні якого будуть звинувачені підсудні, буде злочин агресії. Щодо визначення цього злочину вже сьогодні спостерігається зміна позиції потенційних учасників трибуналу. Так, у Зверненні ВР України від 07.10.2022 поняття «агресії» пропонувалося тлумачити відповідно до статті 8 bis Римського статуту [11]. Ця стаття визначає злочин агресії через дії конкретної відповідальної особи, «…яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними…» [6, ст. 8 bis], тобто акцент ставиться на конкретних фізичних осіб, що є характерним для юрисдикції МКС. То вже 20.03.2023 Заява ВР України пропонує при визначенні «агресії» ґрунтуватися на Резолюції ГА ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 року «Визначення агресії», яка визначає агресію як застосування сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи іншим чином, несумісним зі Статутом ООН [12]. Тобто ми спостерігаємо перенесення акценту на дії однієї держави проти іншої. По суті, йдеться про популяризацію тези колективної відповідальності усієї РФ за розв'язання війни проти України, взагалі-то нетипову для кримінального права та доволі дискусійну для міжнародного кримінального права [17; 18]. Таке зміщення акцентів, як убачається, може відкрити перспективи для організації не передбаченого МКС заочного обвинувачення, меншою мірою для деяких політичних діячів РФ і Білорусі, якщо буде доведено наявність їх прямих наказів щодо вчинення дій corpus delicti, перелічених у Заяві ВР України від 20.03.2023 [12].
4. Також зазначений підхід може сприяти розв'язанню питання компенсацій із арештованого майна та рахунків державних компаній, юридичних і фізичних осіб РФ. За приблизними оцінками на сьогодні заарештовано активів на суму близько 300 млрд доларів, коли надана Україні допомога її союзниками сягає 80 млрд доларів, а завдана фактична шкода – понад 500 млрд доларів.
5. Створення спеціального трибуналу відкриє більше можливостей для участі у процесі проти РФ держав, які не ратифікували Римський статут.

Висновки. Україна намагається максимально використати можливості міжнародного права та міжнародних організацій для покарання РФ за вчинення міжнародно-правових злочинів. Постійні судові органи – МКС і Міжнародний суд ООН з низки причин не можуть у повному обсязі задовольнити ці потреби. Тому паралельно із підготовкою до розгляду справ у цих структурах відбувається створення Спеціального трибуналу ad hoc. На поточний момент уже прийнята низка заяв, декларацій і резолюцій як від офіційних осіб та організацій, так і від політичних, юридичних і суспільних інфлюенсерів, що дають можливість прогнозувати основні положення створення та діяльності майбутнього трибуналу. Статут цього трибуналу зможе закрити лакуни юрисдикції МКС, зокрема, з питань визначення суб'єктів злочину, відшкодування шкоди та інших.

Список використаних джерел

1. Драбок І. Ордер для Путіна: що важливо знати про МКС і до чого тут екс-президент Судану. *Укрінформ.* 21.03.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3685340-order-dla-putina-so-vazlivo-znati-pro-mks-i-do-cogo-tut-eksprezident-sudanu.html

2. Славко А. С. Окремі питання юрисдикції міжнародного кримінального суду. *Правовий вісник Української академії банківської справи.* 2014. № 1. С. 77–81.
3. Гнатовський М. М. Судовий фронт збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією. *Право України.* 2020. № 12. С. 74–85.
4. Redouble efforts to end 'senseless' war in Ukraine, UN chief tells Foreign Ministers. *United Nations News.* 22/09/2022. URL: https://news.un.org/en/story/2022/09/1127511
5. Гнатовський М. М. Україна та Міжнародний кримінальний суд: конституційний аспект. *Вокс Україна.* 12/01/2016. URL: https://voxukraine.org/ukraine-and-the-international-criminal-court-a-constitutional-matter-ua
6. Римський статут Міжнародного кримінального суду. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
7. Сірант М. Міжнародний кримінальний суд як головний орган із протидії агресії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2018. № 889, випуск 17. С. 192–197.
8. Statement calling for the creation of a special tribunal for the punishment of the crime of aggression against Ukraine. 04.03.2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/files/a/a/aad78ad-combined-statement-and-declaration-1-.pdf?fbclid=IwAR0SicvFy3L9aRpVORIm7lmX_coA5UOSwVGSiqUUbOqVUtT9_IXGhPYECOE
9. Statement by President von der Leyen on the establishment of the International Centre for the Prosecution of Crimes of Aggression against Ukraine. 04/03/2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_23_1363.
10. Joint statement on the need to prosecute Russia's international crimes in Ukraine. URL: https://www.ft.dk/samling/20222/almdel/UPN/bilag/20/2653156/index.htm
11. Звернення Верховної Ради України до ООН, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів іноземних держав стосовно створення Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України 7.10.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-20#Text
12. Заява Верховної Ради України про необхідність забезпечення відповідальності осіб, винних у вчиненні найтяжчих злочинів за міжнародним правом на території України 20.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-20#Text
13. Ukraine war: MEPs push for special tribunal to punish Russian crimes. Press release. European Parliament News. 19.01.2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230113IPR66653/ukraine-war-meps-push-for-special-tribunal-to-punish-russian-crimes
14. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. PACE. 26.01.2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/31620
15. With ongoing war in Ukraine, parliamentarians adopt Birmingham Declaration with recommendations to build peace and security in the OSCE area. OSCE. URL: https://www.osce.org/parliamentary-assembly/5221454; URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/522616.pdf
16. Corell H. Спеціальний трибунал для України щодо злочину агресії – роль Генеральної Асамблеї ООН. 14.02.2023. URL: https://www.justsecurity.org/85131/special-tribunal-ukraine-crime-of-aggression-role-of-un-ua/
17. Антонович М. М. Індивідуальна та колективна відповідальність за злочини проти людства згідно з міжнародним правом. *Наукові записки НаУКМА.* 1999. Т. 9 (2): Спеціальний випуск. С. 233–234.
18. Маловацький О. Міжнародно-правова відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти: актуальні теоретико-доктринальні підходи до визначення та розуміння. *Evropský politický a právní diskurz.* 2018. Sv. 5, Vyd. 4. C. 25–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2018_5_4_6.

References

1. Drabok I. Order dlia Putina: shcho vazhlyvo znaty pro MKS i do choho tut eks-prezydent Sudanu. *Ukrinform*. 21.03.2023 URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3685340-order-dla-putina-so-vazlivo-znati-pro-mks-i-do-cogo-tut-eksprezident-sudanu.html
2. Slavko A. S. Okremi pytannia yurysdyktsii mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. *Pravovyi visnyk Ukrainskoi akademii bankivskoi spravy.* 2014. № 1. С. 77–81.
3. Hnatovskyi M. M. Sudovyi front zbroinoho konfliktu mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu. *Pravo Ukrainy.* 2020. № 12. С. 74–85.
4. Redouble efforts to end 'senseless' war in Ukraine, UN chief tells Foreign Ministers. *United Nations News.* 22/09/2022 URL: https://news.un.org/en/story/2022/09/1127511

5. Hnatovskyi M. M. Ukraina ta Mizhnarodnyi kryminalnyi sud: konstytutsiinyi aspekt. *Voks Ukraina.* 12/01/2016. URL: https://voxukraine.org/ukraine-and-the-international-criminal-court-a-constitutional-matter-ua
6. Rymskyi statut Mizhnarodnoho Kryminalnoho sudu. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
7. Sirant M. Mizhnarodnyi kryminalnyi sud yak holovnyi orhan iz protydii ahresii. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".* Seriia: Yurydychni nauky. 2018. № 889, випуск 17. С. 192–197.
8. Statement calling for the creation of a special tribunal for the punishment of the crime of aggression against Ukraine. 04.03.2022 URL: https://www.eurointegration.com.ua/files/a/a/aad78ad-combined-statement-and-declaration-1-.pdf?fbclid=IwAR0SicvFy3L9aRpVORIm7lmX_coA5UOSwVGSiqUUbOqVUtT9_IXGhPYECOE
9. Statement by President von der Leyen on the establishment of the International Centre for the Prosecution of Crimes of Aggression against Ukraine 04/03/2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_23_1363.
10. Joint statement on the need to prosecute Russia's international crimes in Ukraine. URL: https://www.ft.dk/samling/20222/almdel/UPN/bilag/20/2653156/index.htm
11. Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do OON, Yevropeiskoho Parlamentu, Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy, Parlamentskoi Asamblei NATO, Parlamentskoi Asamblei OBSIe, Parlamentskoi Asamblei HUAM, natsionalnykh parlamentiv inozemnykh derzhav stosovno stvorennia Spetsialnoho mizhnarodnoho trybunalu shchodo zlochynu ahresii proty Ukrainy 7.10.2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-20#Text
12. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy pro neobkhidnist zabezpechennia vidpovidalnosti osib, vynnykh u vchynenni naitiazhchykh zlochyniv za mizhnarodnym pravom na terytorii Ukrainy 20.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-20#Text
13. Ukraine war: MEPs push for special tribunal to punish Russian crimes. Press release. European Parliament News. 19.01.2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230113IPR66653/ukraine-war-meps-push-for-special-tribunal-to-punish-russian-crimes
14. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. PACE. 26.01.2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/31620
15. With ongoing war in Ukraine, parliamentarians adopt Birmingham Declaration with recommendations to build peace and security in the OSCE area. OSCE. URL: https://www.osce.org/parliamentary-assembly/522145 URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/522616.pdf
16. Corell H. Spetsialnyi trybunal dlia Ukrainy shchodo zlochynu ahresii – rol Heneralnoi Asamblei OON. 14.02.2023 URL: https://www.justsecurity.org/85131/special-tribunal-ukraine-crime-of-aggression-role-of-un-ua/
17. Antonovych M. M. Indyvidualna ta kolektyvna vidpovidalnist za zlochyny proty liudstva zghidno z mizhnarodnym pravom. *Naukovi zapysky NaUKMA.* 1999. Т. 9 (2): Spetsialnyi vypusk. С. 233–234.
18. Malovatskyi O. Mizhnarodno-pravova vidpovidalnist derzhavy za mizhnarodni nepravomirni akty: aktualni teoretyko-doktrynalni pidkhody do vyznachennia ta rozuminnia. *Evropský politický a právní diskurz.* 2018. Sv. 5, Vyd. 4. С. 25– 46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2018_5_4_6.

Цвєткова Ю. В. Спеціальний трибунал зі злочину агресії проти України: мета і перспективи створення

У статті аналізуються причини створення Спеціального трибуналу зі злочину агресії проти України, порівнюючи юрисдикцію Міжнародного кримінального суду та інтереси України щодо покарання РФ та її лідерів. Встановлюється, що юрисдикційні та процедурні можливості Міжнародного кримінального суду тільки частково задовольняють потреби України, а отже, для врегулювання цих лакун є необхідність створення трибуналу ad hoc. На цей час створення Спеціального трибуналу підтримано не тільки Верховною Радою України, а й численними міжнародними організаціями та парламентами окремих держав. На підставі існуючих попередніх заяв учасників ініціативної групи, соціально-політичних інфлюенсерів, експертів і науковців прогнозується, що трибунал буде організований через Генеральну Асамблею ООН, у тексті його статуту вирішуватимуться питання компенсаційних платежів Україні та її союзникам із заарештованих активів державних компаній, підсанкційних юридичних та фізичних осіб РФ тощо.

Ключові слова: Спеціальний трибунал зі злочину агресії проти України, Міжнародний кримінальний суд, злочин агресії, воєнні злочини.

Tsvietkova Y. V. Special tribunal for the crime of aggression against Ukraine: goals and prospects of creation

The article analyzes the reasons for the creation of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine, comparing the jurisdiction of the International Criminal Court and Ukraine's interests in punishing the Russian Federation and its leaders. For the purposes of our research the methods of textual analysis, comparison, data synthesis, formal-legal method and forecasting method were used. Ukraine is trying to make the maximum use of the possibilities of international law and international organizations to punish the Russian Federation for committing the crimes against international law and humanity. It is established that the jurisdictional and procedural capabilities of the International Criminal Court only partially satisfy the needs of Ukraine. Ukraine has not ratified the Rome Statute - the main document of the International Criminal Court; and cannot ratify it during the declared martial law. Similarly, the Russian Federation itself and some allies of Ukraine are not parties to the Rome Statute. Therefore, to resolve these gaps, there is a need to create an ad hoc Special tribunal for the crime of aggression against Ukraine.

At the moment, the creation of the Special Tribunal is supported not only by the Verkhovna Rada of Ukraine, but also by the numerous international organizations and the parliaments of the different states: the UN, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the NATO countries, OSCE, political, legal and social influencers, etc. The statute of the Special tribunal will be able to close the existing jurisdictional loopholes of the International Criminal Court, in particular in matters of determining the subjects of the crime, compensation for damage, and others. Based on the existing preliminary statements of the participants of the initiative group, socio-political influencers, experts and scientists, conclusion can be made that the Special tribunal will be organized through the UN General Assembly, the text of its charter will be addressing the issue of compensation payments to Ukraine and its allies from the seized assets of the state companies and the sanctioned legal and natural persons of the Russian Federation. The prospects of the collective responsibility and the prospects of convicting individuals in absentia will also be important issues.

Key words: Special tribunal for the crime of aggression against Ukraine, International Criminal Court, crime of aggression, war crimes.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-171-176

УДК 328.3+342.53

Оксана Володимирівна Кукуруз,
старший науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор політичних наук
ORCID: 0000-0003-1863-3028

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПРОПОЗИЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ЗМІН

Постановка проблеми. Отримання Україною 23 червня 2022 року статусу кандидата на вступ до ЄС значно посилило сподівання українського суспільства на європейське майбутнє. Однак, як свідчить досвід інших країн-кандидатів, у такому статусі держава може перебувати роками, і навіть десятиліттями, якщо не будуть виконані відповідні вимоги. Першою умовою, як відомо, є дотримання політичного критерію, який означає стабільність інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин. Однією з таких інституцій є, безумовно, Верховна Рада України. Складність полягає в тому, що парламент, який має встановлювати однакові й зрозумілі для всіх правила поведінки, сприяти верховенству права, утверджувати демократичні принципи співжиття в усіх суспільних сферах, сам часто працював не належним чином. Депутати у своїй діяльності не завжди дотримувалися декларованих ними принципів. Відтак спроби вдосконалити діяльність парламенту, які тривають роками, й надалі потребують наукових досліджень. На особливу увагу заслуговує політико-правове забезпечення парламентської реформи, оскільки від цього залежить її результативність, а в перспективі – здатність парламенту виконувати необхідні для вступу в ЄС умови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним і практичним аспектам парламентської реформи присвячено публікації деяких дослідників, проте для здійснення комплексного аналізу її політико-правового забезпечення в Україні на сучасному етапі необхідно вивчати рішення, документи та акти, що приймаються задля її реалізації. Деякі з них вже були проаналізовані авторкою в попередніх публікаціях, зокрема в Стратегії підвищення ефективності діяльності Верховної Ради України [1]. Джерельною базою для цього дослідження є аналітичні матеріали щодо парламентської реформи в Україні, підготовлені експертами в рамках проєкту ЄС–ПРООН, фахівцями Центру політико-правових реформ, робочою групою з питань державного управління Національної ради з відновлення України від наслідків війни.

Метою статті є з'ясування переваг і недоліків політико-правового забезпечення парламентської реформи в Україні та надання пропозицій для його поліпшення на нинішньому етапі євроінтеграції України. Завдання включають: вивчення політичних документів і правових актів, які започаткували і супроводжують процес реформування українського парламенту; з'ясування сильних і слабких сторін політико-правового забезпечення парламентської реформи в Україні; розгляд можливостей і загроз для триваючої реформи парламенту; надання пропозицій, які здатні вплинути на результативність реформи, а відтак сприяти наближенню періоду, коли Україна зможе стати повноправним членом ЄС.

Основні результати дослідження. Політико-правове забезпечення парламентської реформи в Україні загалом тісно пов'язане з євроінтеграційними прагненнями нашої країни. Після підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році відбулася низка політичних зустрічей, переговорів, домовленостей, які активізували реформування українського парламенту.

Політичну складову парламентської реформи в Україні становлять насамперед документи, підписані представниками українського і європейського парламентів: Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності (В. Гройсман, М. Шульц, 2015 р.) [2]; листи на підтвердження продовження Меморандуму про взаєморозуміння між Європейським Парламентом і Верховною Радою України (А. Парубій, Е. Брок, 2017 р.) [3]; Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки підтримки парламентської демократії (Д. Разумков, Д.-М. Сассолі, 2021 р.) [4].

Саме Меморандумом (2015 р.) було передбачено стратегічні цілі парламентської реформи в Україні – забезпечення ефективного виконання конституційних функцій Верховної Ради України – законодавчої, контрольної та представницької; підвищення якості українського парламентаризму; підвищення прозорості, передбачуваності, ефективності та відкритості процесу роботи Верховної Ради України.

Упродовж 6 місяців (вересень 2015 р. – лютий 2016 р.) Місія Європейського Парламенту з оцінки потреб на чолі з П. Коксом вивчала діяльність українського парламенту. За результатами з'явилася стратегія реформування парламенту – Дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України (далі Дорожня карта) [5]. Постановою Верховної Ради України ці рекомендації визнано основою для внутрішньої реформи українського парламенту [6]. У 2016 році було створено Робочу групу з питань реформування парламенту.

Варто зазначити, що політичне забезпечення реформи українського парламенту відбувалося в процесі Діалогів Жана Моне. Діалоги, названі на честь одного із засновників Європейського Союзу, періодично проводилися в різних країнах: перший діалог відбувся 29 жовтня 2016 року у будинку Жана Моне (Базош, Франція); другий – 19 квітня 2017 року (м. Ірпінь, Україна); третій – 22–24 листопада 2017 року (Базош, Франція); четвертий – 25–27 березня 2018 року (Лозанна, Швейцарія); п'ятий – 11–13 жовтня 2018 року (Базош, Франція); шостий – 5–6 травня 2019 року (Лозанна, Швейцарія); сьомий – 28–29 листопада 2019 року (Базош, Франція); восьмий – 27–29 квітня 2023 року (Люблін, Польща). Результати обговорень зафіксовано у відповідних висновках [7].

Варто зазначити, що сьомий «Діалог Жана Моне» відбувся після парламентських виборів (2019 р.). Новий склад Робочої групи до висновків цього діалогу включив заяву про наміри Верховної Ради України IX скликання продовжувати реформування парламенту шляхом консенсусу і діалогу між усіма фракціями та групами. Одним із пріоритетних завдань було визначено здійснити аналіз імплементації рекомендацій Дорожньої карти.

У 2019 році засновано Освітній центр Верховної Ради України, серед головних завдань якого – підвищення обізнаності і довіри громадян до Верховної Ради України [8]. У 2019–2021 роках Європейський Союз спільно з Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) реалізовує проєкт з парламентської реформи, в рамках якого створено, заявлений у Діалогах Жана Моне, Офіс парламентської реформи. Його основне завдання – сприяти підвищенню підзвітності, прозорості та ефективності Верховної Ради України [9]. Експертами Офісу парламентської реформи було підготовлено важливі аналітичні документи, зокрема: Концептуальна записка щодо удосконалення законодавчого процесу в Україні; Парламентський контроль: практичні поради та рекомендації для підвищення ефективності: посібник; Методологічні підходи та рекомендації для Верховної Ради України щодо здійснення оцінки ефективності застосування законодавства; Пропозиції щодо вдосконалення експертизи законопроєктів; Пропозиції щодо основних підходів до планування та моніторингу законотворчої діяльності у Верховній Раді України [10].

У 2021 році створено Робочу групу з підготовки комплексних законодавчих пропозицій щодо внесення змін до законів України у сфері парламентського права. Її основне завдання – приведення положень Регламенту Верховної Ради України у відповідність до Конституції України, а також комплексне удосконалення законодавчих актів у сфері парламентського права, забезпечення впровадження Рекомендацій Місії Європейського Парламенту щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України [11].

Аналіз політико-правового забезпечення парламентської реформи в Україні показує, що задля її проведення відбулися необхідні політичні діалоги, прийнято важливі політичні рішення, ухвалено відповідні нормативно-правові акти, створено допоміжні органи. Водночас маємо констатувати, що лише незначна кількість індикаторів, вказаних у Дорожній карті, може сигналізувати про успішну реалізацію рекомендацій Європейського Парламенту.

Крім питань щодо суті парламентської реформи та її етапів, відкритим для українського суспільства залишається питання про термін її завершення. Відповідно до Дорожньої карти термін реалізації для семи рекомендацій вказано як «на постійній основі», для двадцяти дев'ятьох – 2016 рік, для дев'ятьох – 2016–2017 роки, для трьох – 2017 рік та ще для трьох – IX скликання Верховної Ради України. Вже очевидно, що 2023 року, коли мала завершуватись діяльність IX скликання Верховної Ради України, парламентська реформа не буде завершена. Попри створення політичних і правових засад для проведення реформи, її реалізація від самого початку відбувалася дуже повільно, з суттєвим відставанням від наміченого стратегічного плану. Закономірно, що нині більшість рекомендацій Місії Європейського Парламенту, через розтягнутість реформи у часі, потребують коригувань.

Напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ є завданням Національної ради з відновлення України від наслідків війни, утвореної 21 квітня 2022 року як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Вже у липні 2022 року робоча група з реформування державного управління підготувала пропозиції до Плану відновлення України, у тому числі щодо реформи парламенту [12].

У березні 2023 року Центром політико-правових реформ і ГО «Інтерньюз–Україна» за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та Уряду Великої Британії було оприлюднено Концепцію парламентської реформи «Україна після перемоги». Бачення України 2030 [13].

Отже, дослідження політико-правового забезпечення парламентської реформи в Україні з часу підписання Угоди про Асоціацію і до нині дає змогу умовно виокремити дві хвилі парламентської реформи, які можна представити за допомогою SWOT-аналізу, тобто окреслити її сильні і слабкі сторони, а також можливості та загрози.

1 хвиля: 2014–2019 роки (охоплює діяльність парламенту VIII скликання). *Сильні сторони:* підписано Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом; Місія Європейського Парламенту з оцінки потреб на чолі з П. Коксом проаналізувала діяльність українського парламенту і розробила стратегію парламентської реформи – т. зв. Дорожню карту; цей політичний стратегічний документ отримав необхідне правове підґрунтя, його визнано основою для підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України; важливим компонентом політичного забезпечення реформи українського парламенту стали Діалоги Жана Моне; за період восьмої каденції парламенту відбулося шість Діалогів Жана Моне (в Україні, Франції та Швейцарії). *Слабкі сторони:* з 52 рекомендацій Європейського Парламенту термін виконання 49 рекомендацій припадав на період діяльності парламенту VIII скликання. Однак більшість нормативно-правових актів, прийняття яких було заплановано на 2016 і 2017 роки, так і не були прийняті. *Можливості:* парламент VIII скликання мав можливість виконати більшість рекомендацій Місії Європейського Парламенту, однак цього не відбулося. *Загрози:* не виконання більшої частини рекомендацій Європейського Парламенту поставило під загрозу отримання Україною статусу кандидата на вступ до ЄС.

2 хвиля: 2019–2023 роки (охоплює діяльність парламенту IX скликання). *Сильні сторони:* після парламентських виборів у рамках сьомого «Діалогу Жана Моне» було прийнято рішення про продовження парламентської реформи Верховною Радою України нового скликання; за період дев'ятої каденції парламенту наразі відбулося два Діалоги Жана Моне (у Франції та Польщі); продовжено дію Меморандуму між Верховною Радою України та Європейським Парламентом; Європейським Союзом та Програмою розвитку ООН в Україні реалізовано проєкт з парламентської реформи, в межах якого експертами підготовлено низку важливих аналітичних документів. *Слабкі сторони:* відсутність єдиного центру, який би координував роботу різноманітних структур, що займаються парламентською реформою, зокрема таких, як Робоча група зі сприяння реалізації Дорожньої карти; Офіс парламентської реформи; Робоча група з підготовки комплексних законодавчих пропозицій щодо внесення змін до законів України у сфері парламентського права; Національ-

на рада з відновлення України від наслідків війни. *Можливості:* існують численні напрацювання, спрямовані на оновлення стратегії реформування парламенту, зокрема: План відновлення України (Національна рада з відновлення України), Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року (відділ правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України), Концепція парламентської реформи «Україна після перемоги». Бачення України 2030 (Центр політико-правових реформ і ГО «Інтерньюз–Україна» за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та Уряду Великої Британії). *Загрози:* Велика кількість непоєднаних між собою органів, які опікуються парламентською реформою, може призвести до того, що реформа знову затягнеться на роки. Існує ризик, що за таких умов існуючі аналітичні матеріали, розроблені науковими колективами, громадськими організаціями та консультативно-дорадчими органами не будуть поєднаними в один стратегічний документ і парламентська реформа знову не буде завершена.

Висновки. Отже, під час першої хвилі проведення парламентської реформи її політико-правове забезпечення було на належному рівні, проблемною виявилася безпосередня реалізація рекомендацій Місії Європейського Парламенту. Натомість під час другої хвилі триваючої парламентської реформи відбувається виконання багатьох рекомендацій, наданих експертами Місії Європейського Парламенту, однак невпорядкованим є політичний супровід реформи та її правова основа. Зокрема, немає єдиного оновленого стратегічного документа для продовження реформи, затвердженого відповідним нормативно-правовим актом. Поки що немає чіткості щодо правил взаємовідносин між органами і організаціями, які опікуються парламентською реформою.

Насамкінець необхідно підкреслити, що дещо змінилися стратегічні пріоритети парламентської реформи. Серед її трьох ключових цілей, визначених на початку реформи, на наше переконання, нині залишається лише одна – підвищення ефективності Верховної Ради України, а дві інших – підвищення підзвітності і прозорості, в умовах російсько-української війни ми не можемо реалізовувати, оскільки на даному етапі це може завдати шкоди національній безпеці та обороні України.

Виходячи з аналізу сильних і слабких сторін проведення парламентської реформи в Україні, можна зробити висновок, що, навіть незважаючи на такі об'єктивні чинники, як COVID-19 та російсько-українська війна, у реалізації рекомендацій Європейського Парламенту є певний прогрес, а значить, і шанс на її успішне завершення. Залишилось приділити певну увагу політико-правовому забезпеченню парламентської реформи, зокрема, прийняти оновлену стратегію парламентської реформи та створити чітку координацію між органами, які її реалізовуватимуть.

Список використаних джерел

1. Кукуруз О. В. Стратегія підвищення ефективності діяльності Верховної Ради України. *Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року:* науково-аналітична записка / кол. авт.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 39–54.
2. Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності: Документ від 03.07.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15#Text (дата звернення: 02.04.2023).
3. Заява про завершення другого діалогу Жана Моне та продовження дії угоди про партнерство між Європарламентом та Верховною Радою. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/143901.html (дата звернення: 04.04.2023).
4. Голова Верховної Ради та Президент Європарламенту підписали Меморандум про взаєморозуміння. *Голос України.* 2021. 24 березня. URL: http://www.golos.com.ua/article/343623 (дата звернення: 04.04.2023).
5. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України / Місія Європейського Парламенту з оцінки потреб; П. Кокс (голова). 2015–2016. 74 с. URL: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf (дата звернення: 07.04.2023).
6. Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України № 1035–VIII від 17.03.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19#Text (дата звернення: 08.04.2023).
7. Jean Monnet Dialogues. European Parliament. Global democracy support. URL: https://www.europarl.europa.eu/globaldemocracysupport/en/mediation-and-dialogue/jean-monnet-dialogues (дата звернення: 11.04.2023).

8. Про Освітній центр Верховної Ради України. URL: https://osvita.rada.gov.ua/news/Vinform/73364.html (дата звернення: 15.04.2023).
9. ЄС і ПРООН започатковують в Україні новий Проект з парламентської реформи. 15.02.2019. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/yes-i-proon-zapochatkovuyut-v-ukrayini-novyy-proekt-z-parlamentskoyi-reformy (дата звернення: 16.04.2023).
10. ПРООН в Україні. Публікації. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications (дата звернення: 19.04.2023).
11. Про Робочу групу з підготовки комплексних законодавчих пропозицій щодо внесення змін до законів України у сфері парламентського права: Розпорядження Голови Верховної Ради України № 431 від 24.11.2021. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/216814.html (дата звернення: 22.04.2023).
12. Проєкт плану відновлення України: матеріали робочої групи «Державне управління» / Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/governance.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
13. Концепція парламентської реформи «Україна після перемоги». Бачення України 2030. URL: https://pravo.org.ua/sformovano-kontseptsiyu-parlamentskoyi-reformy/ (дата звернення: 29.04.2023).

References

1. Kukuruz O. V. Stratehiia pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. *Stratehiia polityko-pravovoho rozvytku Ukrainy do 2030 roku:* naukovo-analitychna zapyska / Kol. avt.; za red. I. O. Kresinoi. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 39–54.
2. Memorandum pro vzaiemorozuminnia mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Yevropeiskym Parlamentom pro spilni ramky parlamentskoi pidtrymky ta pidvyshchennia instytutsiinoi spromozhnosti: Dokument vid 03.07.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15#Text (data zvernennia: 02.04.2023).
3. Zaiava pro zavershennia druhoho dialohu Zhana Mone ta prodovzhennia dii uhody pro partnerstvo mizh Yevroparlamentom ta Verkhovnoiu Radoiu. *Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy.* URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/143901.html (data zvernennia: 04.04.2023).
4. Holova Verkhovnoi Rady ta Prezydent Yevroparlamentu pidpysaly Memorandum pro vzaiemorozuminnia. *Holos Ukrainy.* 2021. 24 bereznia. URL: http://www.golos.com.ua/article/343623 (data zvernennia: 04.04.2023).
5. Dopovid ta dorozhnia karta shchodo vnutrishnoi reformy ta pidvyshchennia instytutsiinoi spromozhnosti Verkhovnoi Rady Ukrainy / Misiia Yevropeiskoho Parlamentu z otsinky potreb; P. Koks (holova). 2015–2016. 74 s. URL: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf (data zvernennia: 07.04.2023).
6. Pro zakhody z realizatsii rekomendatsii shchodo vnutrishnoi reformy ta pidvyshchennia instytutsiinoi spromozhnosti Verkhovnoi Rady Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 1035–VIII vid 17.03.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19#Text (data zvernennia: 08.04.2023).
7. Jean Monnet Dialogues. European Parliament. Global democracy support. URL: https://www.europarl.europa.eu/globaldemocracysupport/en/mediation-and-dialogue/jean-monnet-dialogues (data zvernennia: 11.04.2023).
8. Pro Osvitnii tsentr Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://osvita.rada.gov.ua/news/Vinform/73364.html (data zvernennia: 15.04.2023).
9. IeS i PROON zapochatkovuiut v Ukraini novyi Proekt z parlamentskoi reformy. 15.02.2019. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/yes-i-proon-zapochatkovuyut-v-ukrayini-novyy-proekt-z-parlamentskoyi-reformy (data zvernennia: 16.04.2023).
10. PROON v Ukraini. Publikatsii. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications (data zvernennia: 19.04.2023).
11. Pro Robochu hrupu z pidhotovky kompleksnykh zakonodavchykh propozytsii shchodo vnesennia zmin do zakoniv Ukrainy u sferi parlamentskoho prava: Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy № 431 vid 24 lystopada 2021 r. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/216814.html (data zvernennia: 22.04.2023).
12. Proiekt planu vidnovlennia Ukrainy: materialy robochoi hrupy «Derzhavne upravlinnia» / Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/governance.pdf (data zvernennia: 26.04.2023).
13. Kontseptsiia parlamentskoi reformy «Ukraina pislia peremohy». Bachennia Ukrainy 2030. URL: https://pravo.org.ua/sformovano-kontseptsiyu-parlamentskoyi-reformy/ (data zvernennia: 29.04.2023).

Кукуруз О. В. Політико-правове забезпечення парламентської реформи в Україні: сучасний стан і пропозиції євроінтеграційних змін

У статті проаналізовано стратегічні політичні документи та нормативно-правові акти, прийняті задля проведення парламентської реформи в Україні. Акцентовано увагу на важливості успішного завершення парламентської реформи, оскільки від цього залежить здатність парламенту виконувати необхідні для вступу в ЄС умови. Виокремлено дві хвилі парламентської реформи, які охоплюють діяльність парламенту VIII і IX скликань. За допомогою SWOT-аналізу визначено сильні і слабкі сторони політико-правового забезпечення реформи українського парламенту, а також його можливості та загрози. Відзначено зміну стратегічних пріоритетів парламентської реформи. Наголошено на необхідності прийняття оновленої стратегії парламентської реформи та створення чіткої координації між органами, які будуть її реалізовувати.

Ключові слова: парламентська реформа, стратегія реформування парламенту, діалоги Жана Моне, стратегічний план, стратегічні цілі парламентської реформи, євроінтеграція.

Kukuruz O. V. Political and legal provision of parliamentary reform in Ukraine: current state and proposals for European integration changes

The article analyzes the advantages and disadvantages of the political and legal provision of parliamentary reform in Ukraine and to provide suggestions for its improvement at the current stage of Ukraine's European integration. Two waves of parliamentary reform are singled out. 1st wave: 2014–2019. Strengths: the Memorandum of Understanding between the European Parliament and the Verkhovna Rada of Ukraine was signed; European Parliament's Needs Assessment Mission, led by P. Cox, analyzed the activities of the Ukrainian parliament and developed a strategy for parliamentary reform – the so-called Roadmap; this political strategic document received the necessary legal basis, it was recognized as the basis for increasing the institutional capacity of the Verkhovna Rada of Ukraine; Jean Monnet's Dialogues became an important component of the political support for the reform of the Ukrainian parliament; during the eighth term of the parliament, six meetings were held as part of the «Jean Monnet Dialogues» (in Ukraine, France and Switzerland). Weaknesses: out of 52 recommendations of the European Parliament, the deadline for the implementation of 49 recommendations fell during the period of activity of the Parliament of 8 convocations, however, most of the normative legal acts, the adoption of which was planned for 2016 and 2017, were never adopted.

2nd wave: 2019–2023. Strengths: after the parliamentary elections, as part of the seventh «Jean Monnet Dialogue», a decision was made to continue the parliamentary reform by the Verkhovna Rada of Ukraine of a new convocation; during the ninth term of the parliament, two meetings were held within the framework of the «Jean Monnet Dialogues» (in France and Poland); the validity of the Memorandum between the European Parliament and the Verkhovna Rada of Ukraine was extended; the European Union and the United Nations Development Program implemented a parliamentary reform project in Ukraine, within which a number of important analytical documents were prepared by experts. Weaknesses: lack of a single center that would coordinate the work of various structures involved in parliamentary reform, in particular, such as the working group to promote the implementation of the Roadmap; Parliamentary Reform Office; the working group for the preparation of comprehensive legislative proposals on amendments to the laws of Ukraine in the field of parliamentary law; the National Council for the Recovery of Ukraine from the War.

The need to adopt an updated parliamentary reform strategy and create clear coordination between the bodies that will implement it was emphasized.

Key words: parliamentary reform, parliament reform strategy, dialogues of Jean Monnet, strategic plan, strategic goals of parliamentary reform, European integration.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-177-182

УДК 341.24

Петро Сергійович Корнієнко,
заступник першого проректора
Національної академії статистики, обліку та аудиту,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-1473-6698

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Конституція України закріплює положення, відповідно до яких людині гарантується забезпечення умов для гідного життя і вільного розвитку. Ідея соціальної держави, яка закріплена в Конституції нашої держави, пов'язана з реалізацією соціальних прав людини і громадянина. Водночас більшу увагу необхідно приділити комплексному розвитку механізмів забезпечення і захисту соціальних прав людини та їх удосконаленню у зв'язку з постійними викликами сучасності, а також аналізу міжнародних стандартів соціальних прав людини, їх регулювання, забезпечення та розгляду крізь призму євроінтеграційного курсу.

Актуальність цієї теми полягає у вивченні існуючих стандартів регулювання, забезпечення та захисту соціальних прав людини в Україні, які у зв'язку з розвитком суспільства набувають дедалі більшого значення, оскільки покликані гарантувати людям гідний рівень життя.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Соціальні права людини та їх міжнародні стандарти є предметом наукових досліджень широкого кола дослідників, серед яких варто відзначити Ю. Шемшученка, О. Скрипнюка, Н. Пархоменко, В. Нестеровича, Ю. Мірошніченка, В. Шатіло, В. Федоренка, Н. Давидову, Н. Морську та ін.

Метою дослідження є аналіз становлення соціальних прав людини, а також аналіз міжнародних механізмів і стандартів їх дотримання та захисту.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток людства, глобалізація і технічний прогрес привели до того, що регулювання, забезпечення та захист прав людини давно перестали бути прерогативою лише однієї країни, а стали обов'язком усієї міжнародної спільноти. Отже, з кожним роком приймається все більше міжнародно-правових актів, спрямованих на регулювання прав і свобод людини. Саме міжнародно-правові акти визначають стандарти, які встановлюють універсальні показники дотримання прав людини і яких повинні дотримуватися всі країни світу. Національні правові акти, прийняті в певній країні й призначені для регулювання прав людини, повинні відповідати встановленим міжнародним стандартам.

Існуючі в Україні соціальні загрози, такі як значний рівень бідності, неефективність державної політики щодо підвищення трудових прав громадян, криза системи охорони здоров'я, загострення демографічної кризи, необхідність соціального захисту населення, забезпечення належного рівня освіти та багато іншого вимагають від органів державної влади розробки, підтримки та прийняття міжнародних стандартів соціальних прав [1, с. 63–68].

Проблема регулювання, забезпечення та захисту прав людини є однією з головних проблем у світі, оскільки це універсальні права, фундаментальні та належні кожному.

Ще у XX столітті встановлення і регулювання прав людини не виходило за межі повноважень окремої країни, але розвиток міжнародних відносин і міжнародного співробітництва та визнання людини як найбільшої цінності в суспільстві привели до появи сфери міжнародного регулювання та захисту прав людини. Сучасні вчені міркують про майбутнє людства за допомогою новітніх філософських підходів. Це також справедливо для прогнозування майбутніх правовідносин, оскільки вони не існують без суспільства і розвиваються разом з ним [2, с. 16–25]. Соціальні права створюються й удосконалюються у зв'язку з розвитком людства. Сьогодні кожна країна має право встановлювати певні особливості та умови регулювання прав людини відповідно до правової

системи, традицій і правил, що існують у цій країні [3, с. 11–15]. Тим не менш, ряд прав і питань регулювання та захисту прав людини покладено на міжнародні інституції. Важливим чинником і обставиною, яка змінила погляди всього міжнародного співтовариства на сферу захисту прав людини, стала Друга світова війна, яка повністю змінила погляд і ставлення світу до прав людини, місця людини у світі та їх захисту. Відповіддю на Другу світову війну стало створення Організації Об'єднаних Націй і прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 році, що послугувало основою та моделлю для багатьох конституцій та інших нормативно-правових актів світу.

Одним із головних завдань будь-якої країни є захист прав і свобод людини, а також створення умов для гідного життя населення. Серед усіх нематеріальних цінностей, які існують у світі, найважливіше місце посідають права і свободи людини. В основі цих прав лежить людська гідність.

Прагнення міжнародної спільноти розвивати права людини привело до вдосконалення та розвитку все більшої кількості міжнародних стандартів для забезпечення та захисту прав людини. Закріплення держави як соціальної зумовило необхідність створення міжнародних стандартів і механізмів регулювання, забезпечення, гарантування та захисту соціальних прав людини [4, с. 55–58]. В Україні забезпечення і захист соціальних прав людини набуває важливого значення в умовах державних перетворень, вибору Україною стратегічних орієнтирів євроінтеграції, подолання економічної та політичної кризи, а також в умовах повномасштабної війни [5, с. 106–126].

Говорячи про стандарти соціальних прав, необхідно також визначити поняття «міжнародні стандарти» і «міжнародні стандарти прав людини». Під поняттям «міжнародні стандарти» слід розуміти загальні правила та вимоги до нормативної бази та практики, а також певний встановлений правовий рівень, нижче якого держави не повинні опускатися [6, с. 59–98]. Своєю чергою під поняттям «міжнародні стандарти прав людини» слід розуміти систему загальновизнаних принципів і норм, закріплених у міжнародно-правових актах і договорах, призначених для регулювання прав і обов'язків людини, а також для встановлення вимог і механізмів їх дотримання, виконання та захист.

До основних ознак міжнародних стандартів прав людини можна віднести: передбачуваність і закріплення в міжнародно-правових актах; правила і норми придатні для повторного застосування; впливають на реалізацію та захист прав людини; мають універсальний характер; є загальнообов'язковими для держав, які їх офіційно визнають, та ін.

У науковій літературі права людини поділяють на чотири групи (покоління прав людини): соціальні й політичні права; соціальні, культурні і економічні права; колективні права; та права, пов'язані з науково-технічним прогресом. Особливого значення й актуальності набуває правове закріплення, забезпечення та захист соціальних прав людини відповідно до реалій, а саме у зв'язку з проблемами бідності, безробіття, проблемами голоду та безжитлових людей, а також у зв'язку з воєнними діями, які відбуваються на території України. Також захист соціальних прав військовополонених, особливо в умовах, коли практично міжнародні організації не мають доступу до таких військовополонених, стає важливим у зв'язку з нинішніми реаліями війни [7, с. 8–24].

Розглядаючи історію становлення соціальних прав, слід зазначити, що вони належать до другого покоління прав людини. Це покоління прав сформувалося в результаті боротьби людей за підвищення рівня життя, економічного становища та культурного рівня. Соціальні права сформувалися як відповідь на Першу та Другу світові війни, коли виникла необхідність задоволення соціальних потреб людини. Друге покоління прав людини було покликане пом'якшити протистояння та стосунки між різними верствами населення. Починаючи з XXI століття, все більше держав почали закріплювати соціальні права людини на державному рівні та перетворюватися на соціальні країни. Закріплення статусу країн як соціальних почало закріплюватися в конституціях багатьох країн. Наприклад, Конституція проголошує, що Україна є соціальною державою, визнає соціальні права людини, сприяє їх забезпеченню та реалізації [8, с. 141].

Багато вчених по-різному визначають поняття «соціальні права». Під поняттям «соціальні права» слід розуміти сукупність прав і норм, що визначають, встановлюють і регулюють умови життя людей, які визнані міжнародним співтовариством оптимальними і необхідними для розвитку особистості, окремої соціальної сфери, груп і суспільства в цілому. Соціальні права є однаковими й необхідними для всіх і мають бути гарантовані кожному; ці права є основою для гідного існування

людей. Справедливий і рівний доступ усіх громадян до соціальних прав та їх реалізація мають забезпечуватися ефективними механізмами та державними інституціями їх гарантування та захисту.

До переліку соціальних прав можна віднести: право на працю; на гідні умови проживання; на соціальний захист; на відпочинок; на охорону здоров'я; на забезпечення житлом у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від особи обставин та інших осіб; право дітей на виховання, у разі втрати батьків і т. д. Проте з кожним роком усталені соціальні права розвиваються і з'являються нові права, наприклад право на туризм як вид відпочинку.

Виокремлення соціальних прав і розробка механізмів і стандартів їх реалізації, забезпечення та захисту зумовлено насамперед такими чинниками: міжнародне визнання й проголошення важливості та необхідності соціальних прав; значення соціальних прав для розвитку і становлення демократичної правової держави; утвердження принципу і статусу соціальної держави, яка бере на себе зобов'язання поважати та захищати права людини; гармонізація національних і міжнародних стандартів захисту прав людини [9, с. 39–42].

Необхідно також відзначити принципи, на яких ґрунтується належне дотримання і забезпечення соціальних прав людини, а саме: рівність можливостей і свобода від дискримінації; принцип соціальної безпеки; принцип уникнення будь-яких проявів дитячої чи примусової праці; принцип справедливої винагороди за працю.

Міжнародні стандарти регулювання, забезпечення і захисту соціальних прав людини закріплені в правових актах міжнародного та регіонального характеру. Це такі акти, як: Загальна декларація прав людини, Європейська соціальна хартія, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права дитини, Міжнародна конвенція про захист прав працюючих мігрантів і членів їхніх сімей, конвенції Міжнародної організації праці та ін. Також між державами підписана значна кількість договорів про регулювання соціальних прав людини.

Україна взяла на себе законодавчі зобов'язання щодо узгодження законодавства і стандартів стосовно забезпечення та захисту прав людини зі стандартами Європейського Союзу. Одним із основних правових документів, що регулює права людини, зокрема соціальні, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ця Конвенція підтверджує ідею прав людини як універсальних, неподільних і невибіркових. Хоча Конвенція не містить широкого переліку соціальних прав, серед яких ст. 4, яка забороняє рабство та примусову працю, і ст. 11, яка передбачає право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх прав, вона встановила механізми та норми їх захисту.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) здійснює нагляд і захист прав людини, у тому числі соціальних прав.

Однією з найбільших груп справ про порушення соціальних прав людини в ЄСПЛ є правовідносини з виплати пенсій та інших соціальних виплат, а тому міжнародне співтовариство та Україна потребують більш ефективного забезпечення та захисту соціальних прав на національному рівні, щоб люди могли їх реалізувати, забезпечуючи тим самим гідний рівень життя та задоволення своїх потреб.

На вдосконалення і розвиток стандартів регулювання та забезпечення соціальних прав впливає діяльність Європейського комітету соціальних прав. Це можна підтвердити на прикладі справи *Autism-Europe проти Франції,* яка стосувалася імплементації Європейської соціальної хартії. При цьому Комітет зазначив, що забезпечення певного права, яке пов'язане з імплементацією Європейської соціальної хартії, є надзвичайно складним і потребує значних фінансових ресурсів, держава має вжити заходів, які уможливлять досягти цілей, визначених у Конвенції, у розумний строк. Держави повинні вживати заходів для боротьби з можливими змінами у світі та їхнім впливом на вразливі групи населення. Слід зазначити, що держави повинні докладати зусиль для забезпечення і захисту соціальних прав людини незалежно від економічної та політичної ситуації в країні.

Для подальшого розвитку і вдосконалення міжнародних стандартів соціальних прав доцільно було б створити єдину точку відліку захисту цієї категорії прав, оскільки більшість механізмів забезпечення та регулювання соціальних прав розпорошені між різними міжнародно-правовими

актами. Наприклад, можна було б систематизувати норми, що регулюють реалізацію і захист соціальних прав, у єдиному правовому акті, прийнятому під егідою ООН, який би поширювався на всі країни світу. Ухвалення такого міжнародного документа дало б змогу каталогізувати цю групу прав людини на міжнародному і регіональному рівнях, а також допомогло б актуалізувати регіональні й міждержавні угоди між державами щодо забезпечення виконання, дотримання та захисту соціальних прав людини.

Висновки. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що міжнародне співтовариство виробило універсальні й регіональні механізми та стандарти регулювання, забезпечення та захисту соціальних прав людини. Кожна країна світу, у тому числі й Україна, повинна забезпечити захист відповідних прав, незалежно від економічного та іншого становища країни. Можна з упевненістю сказати, що міжнародні стандарти регулювання й забезпечення соціальних прав є важливими та високими стандартами гарантування цієї категорії прав.

Подальше вивчення міжнародних стандартів соціальних прав має бути спрямоване на комплексну розробку механізмів забезпечення та захисту цього виду прав, а також розробку умов імплементації норм, що регулюють реалізацію соціальних прав, у національне законодавство та вдосконалення національного законодавства.

Список використаних джерел

1. Длугопольська Т. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної захищеності громадян. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Вип. 2 (10). С. 63– 68.
2. Морська Н., Давидова Н. Філософія та майбутнє прав людини: особливості взаємозв'язку новітньої науки і техніки. *Економіка та право майбутнього.* 2021. № 1(3). С. 16–25.
3. Хант П., Мейсон П. Соціальні права – це права людини. Але система Великобританії сфальсифікована. Центр соціальних реформ. 2017. С. 11–15. URL: https://citizen-network.org/uploads/attachment/584/social-rights-are-human-rights.pdf
4. Кулі-Іванченко К. Міжнародні соціальні стандарти прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 1. С. 55–58.
5. Красножон Н. Становлення договірно-правових відносин між Україною та Латвійською Республікою в контексті суспільно-політичного життя (1992–2019 рр.). *Соціум. Документ. Комунікація.* 2022. № 1(13). С. 106–126.
6. Юшко А., Швець Н. Міжнародні соціальні стандарти: підручник. Електронне видання / за загальною редакцією В. В. Жернакова. *Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2013. С. 56–98.
7. Капліна О. В. Військовополонений: особливий статус у кримінальному судочинстві України та право на обмін. *Доступ до правосуддя у Східній Європі.* 2022. № 4-2(17). С. 8–24.
8. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. С. 141.
9. Верба І. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові основи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Правознавство. 2015. Том. 17 (1). С. 39–42.

References

1. Dluhopolska T. Sotsialni prava v konteksti zabezpechennia sotsialnoi zakhyshchenosti hromadian. *Aktualni problemy pravoznavstva.* 2017. Vypusk 2 (10). C. 63–68.
2. Morska N., Davydova N. Filosofiia ta maibutnie prav liudyny: osoblyvosti vzaiemozviazku novitnoi nauky i tekhniky. *Ekonomika ta pravo maibutnoho.* 2021. № 1(3). S. 16–25.
3. Khant P., Meison P. Sotsialni prava – tse prava liudyny. Ale systema Velykobrytanikh sfalsyfikovana. Tsentr sotsialnoi reformy. 2017. S. 11–15. URL: https://citizen-network.org/uploads/attachment/584/social-rights-are-human-rights.pdf
4. Kuli-Ivanchenko K. Mizhnarodni sotsialni standarty prav liudyny. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2021. №1. S. 55–58.
5. Krasnozhon N. Stanovlennia dohovirno-pravovykh vidnosyn mizh Ukrainoiu ta Latviiskoiu Respublikoiu v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia (1992–2019 rr.). *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia.* 2022. № 1 (13). S. 106–126.
6. Iushko A., Shvets N. Mizhnarodni sotsialni standarty: Pidruchnyk. Elektronne vydannia / Za zahalnoiu redaktsiieiu V. V. Zhernakova. *Natsionalnyi universytet «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho».* 2013. S. 56–98.

7. Kaplina O. V. Viiskovopolonenyi: osoblyvyi status u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy ta pravo na obmin. *Dostup do pravosuddia u Skhidnii Yevropi.* 2022. № 4-2 (17). S. 8–24.
8. Konstytutsiia Ukraiy. *Vidomosti Verkhovoi Rady Ukrainy.* 1996. № 30. S. 141.
9. Verba I. Mizhnarodni standarty prava na dostup do pravosuddia: teoretyko-pravovi osnovy. Naukovyi visnyk *Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu.* Seriia: Pravoznavstvo. 2015. Tom 17(1). S. 39–42.

Корнієнко П. С. Соціальні права людини в Україні: міжнародні стандарти, сучасний стан і перспективи розвитку

Стаття присвячена сучасному стану соціального захисту громадян України, питанням соціальних прав людини і стандартів регулювання, забезпечення та захисту соціальних прав людини в Україні, вивченню існуючих міжнародних стандартів регулювання, забезпечення та захисту соціальних прав людини, які у зв'язку з розвитком суспільства набувають дедалі більшого значення, оскільки покликані гарантувати людям гідний рівень життя. Аналізуються становлення соціальних прав людини, а також аналіз міжнародних механізмів і стандартів їх дотримання та захисту. Обґрунтовано, що в державі має бути широкий комплекс заходів, які спрямовані на забезпечення максимального охоплення системою соціального захисту. Основна увага зосереджена на існуючих прогалинах у сфері соціального забезпечення, які можуть перешкодити економічному відновленню країни. Запропоновано в подальших дослідженнях більш детальну увагу приділити комплексному розвитку механізмів забезпечення та захисту соціальних прав людини та їх удосконаленню у зв'язку з постійними викликами сучасності.

Ключові слова: соціальний захист, міжнародні стандарти соціальних прав, правозахисна діяльність, права і свободи людини і громадянина, конституційна реформа.

Korniienko P. S. Human social rights in Ukraine: international standards, current state and prospects for development

The article is devoted to the current state of social protection of citizens of Ukraine. The issue of social human rights and standards of regulation, provision and protection of social human rights in Ukraine. The study of existing international standards for the regulation, provision and protection of social human rights, which in connection with the development of society are gaining more and more importance, as they are designed to guarantee people a decent standard of living. The development of human social rights is analyzed, as well as the analysis of international mechanisms and standards for their observance and protection. It is justified that the state should have a wide range of measures aimed at ensuring maximum coverage by the social protection system. The main focus is on the existing gaps in the field of social security, which may hinder the economic recovery of the country. It is proposed to pay more detailed attention in further research to the comprehensive development of mechanisms for ensuring and protecting social human rights and their improvement in connection with the constant challenges of modernity.

Key words: social protection, international standards of social rights, human rights activities, human and citizen rights and freedoms, constitutional reform.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-183-187

УДК 342.5

Наталія Миколаївна Батанова,
старший науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-1828-6708

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Постановка проблеми. У сучасному світі спостерігаються різні тенденції розвитку муніципальної демократії, самоорганізації у територіальних громадах та муніципального права в цілому, серед яких можна виділити такі:

– децентралізація: демократичні країни у процесі конституційного будівництва намагаються розвиватися у напрямі зменшення централізації влади та передачі якомога більшої частини публічно-владних повноважень територіальним громадам;

– збільшення ролі та значення муніципалітетів: у сучасних конституційних демократіях територіальні громади набувають спеціальної правосуб'єктності;

– розвиток інформаційних технологій і цифровізація: за допомогою сучасних ІТ-інструментів муніципалітети покращують свою ефективність, динамічно розвиваються та оперативно надають якісні послуги мешканцям;

– збільшення уваги до екологічних проблем: муніципалітети в сучасних демократичних державах приділяють усе більше уваги екологічним проблемам та намагаються забезпечити екологічну безпеку своїх мешканців;

– розширення соціальної та юридичної відповідальності: муніципалітети стають уважнішими до потреб і проблем своїх мешканців і намагаються забезпечити їм максимальний комфорт і благополуччя, беручи на себе колосальну відповідальність за стан муніципального життя та сталий розвиток територіальних громад тощо.

Останній аспект є одним із найважливіших і найскладніших як у своєму практичному наповненні та реалізації, так і з точки зору доктринального забезпечення та експертного супроводу відповідних процесів, у тому числі формування ефективного законодавства про юридичну, насамперед конституційно-правову, відповідальність у сфері місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні в Україні наукові дослідження загальних, функціональних та інституціональних проблем муніципальної реформи, децентралізації та організації місцевого самоврядування представлені у працях М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, В. І. Борденюка, О. М. Бориславської, І. А. Галіахметова, В. П. Гробової, І. В. Дробуш, Б. В. Калиновського, В. М. Кампа, М. І. Корнієнка, В. В. Кравченка, П. М. Любченка, Н. В. Мішиної, О. В. Прієшкіної, М. О. Пухтинського, С. Г. Серьогіної та ін.

Мета статті полягає у розкритті стратегічних напрямів трансформації законодавства України про конституційно-правову відповідальність у сфері місцевого самоврядування у контексті викликів сьогодення.

Основні результати дослідження. Сучасні тенденції розвитку демократії та муніципального права передбачають збільшення ролі та відповідальності муніципалітетів, покращення їх роботи за допомогою нових технологій і забезпечення максимального комфорту та безпеки для мешканців. Однак формування законодавчого базису дієвої моделі юридичної відповідальності муніципальної влади залишається однією з центральних проблем муніципального розвитку.

Про важливість цього питання свідчить те, що концепт відповідальної муніципальної влади є своєрідним трендом сучасної демократії та муніципалізму [3]. Враховуючи це, поряд з іншими тенденціями генезису сучасного муніципального права [2], є всі підстави говорити про існування самостійного напряму розвитку сучасного муніципалізму – респонсобілізації (від англ. responsibility – відповідальність) та пеналізації (від лат. лат. poenalis – каральний, штрафний). Ці тенденції у розвитку сучасного муніципального права набувають рис відносно самостійного напряму муніципально-правової політики у територіальних громадах і державі в цілому. Вони проявляються в тому, що держава (на рівні законів) і муніципалітети (на рівні муніципального статутного регулювання) все більше встановлюють цілу систему муніципальних правил і використовують різні санкції за їх порушення та в цілому за стан муніципального життя. Підставами для цього можуть бути як правопорушення (конституційні делікти), які можуть стосуватися ефективної діяльності суб'єктів муніципальної влади при виконанні їх функцій, так і інші порушення у сфері муніципального життя (неефективна організація безбар'єрного середовища маломобільних груп, відсутність зон відпочинку, погана робота муніципального транспорту, низька якість водопостачання, неправильне сортування або несвоєчасне вивезення сміття, паркування у заборонених місцях, порушення у розміщенні зовнішньої реклами тощо).

З одного боку, відповідні тенденції у розвитку децентралізації свідчать про стрімке збільшення стандартів муніципального життя та відповідно зростання кількості конфліктів у територіальних громадах у випадку їх недотримання насамперед між муніципалітетами та жителями, зменшення довіри до муніципальної влади та зростання негативного ставлення до правової системи загалом, враховуючи, що саме на місцевому рівні, у територіальних громадах, переважною мірою реалізуються практично всі права людини.

З іншого боку, ці тенденції мають позитивні наслідки, якщо відповідні інструменти та міри застосовуються з урахуванням прав людини та забезпечують справедливість, прозорість і відповідальність муніципальної влади, скорочення дистанції між суб'єктом (суб'єктами) та об'єктом (об'єктами) муніципальних правовідносин, доступність муніципальних послуг і зростання вимог до якості, адресності та своєчасності їх надання, забезпечення життєвих потреб мешканців.

Останнє передбачає ряд заходів, зокрема, таких як збільшення прозорості та обліковості в діяльності муніципальних органів, що дає змогу мешканцям і сторонам, які мають інтерес у муніципальних питаннях, контролювати їхню діяльність; установлення механізмів залучення громадськості до прийняття рішень і проведення різних муніципальних проєктів; розвиток системи е-демократії та е-управління муніципальними послугами, що спрощує процес отримання дозволів та інших документів; проведення децентралізаційної реформи з метою покращення ефективності діяльності муніципальних органів та забезпечення їхньої відповідальності перед місцевими жителями тощо. У результаті встановлення відповідних форм і видів відповідальності у сфері місцевого самоврядування (у тому числі й насамперед конституційно-правової) муніципальні органи стають більш прозорими, ефективними та відкритими для діалогу з територіальною громадою. Це дає змогу забезпечити якісніші та доступніші муніципальні послуги, підвищити рівень довіри до муніципальної влади та сприяти розвитку демократії участі.

У силу цих та інших факторів актуальність проблематики юридично відповідального місцевого самоврядування не викликає сумніву. Досвід європейських країн переконливо підтверджує необхідність системних реформ у сфері децентралізації влади з метою підвищення ролі та відповідальності місцевого самоврядування у подоланні господарсько-економічних, соціально-культурних та подекуди політико-правових проблем суспільства. Адже послідовна інституціоналізація та конституювання місцевого самоврядування передбачає докорінну зміну сутності

та змісту політичних, соціальних, економічних відносин, перетворення людини на активного учасника управлінських процесів на локально-регіональному рівні. При цьому муніципальна влада стає найбільш наближеною до територіальної громади формою публічного владарювання, здатною найбільш оперативно, усвідомлюючи відповідальність перед тією ж громадою, реагувати на її потреби. Лише публічно-самоврядна влада зацікавлена в наданні справді якісних муніципальних послуг у соціальній сфері, на відміну від державних органів, які часто керуються не соціальними інтересами та потребами місцевого населення, а зовсім іншими чинниками [4, с. 159–176].

Сутність і функціонально-телеологічне призначення конституційно-правової відповідальності у її муніципальному вимірі полягає у збереженні за державою в цілому загальних функцій (конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед державою) та водночас передачі на локальний рівень під відповідальність територіальних громад практичного управління значною часткою суспільних справ – питань місцевого значення (конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед населенням). Традиційно органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу. Муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тією владою, яка має найтісніший контакт з громадянином.

При цьому за державою залишаються функції адміністративного нагляду за законністю діяльності органів місцевого самоврядування. Причому будь-який адміністративний нагляд за органами місцевого самоврядування може здійснюватися тільки згідно з процедурами та у випадках, передбачених конституцією або законом. Такий нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, як правило, має на меті тільки забезпечення дотримання закону та конституційних принципів. Однак вищі інстанції можуть здійснювати адміністративний нагляд за своєчасністю виконання завдань, доручених органам місцевого самоврядування. Традиційно адміністративний нагляд за органами місцевого самоврядування здійснюється так, щоб забезпечити домірність заходів контролюючого органу важливості інтересів, які він має намір охороняти (ст. 4, 8 Європейської хартії місцевого самоврядування).

На нашу думку, без формування цілісного механізму юридичної відповідальності у місцевому самоврядуванні як окрема територіальна громада не може сформуватися як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, так і народ у цілому не може стати реальним сувереном у своїй державі, а незадоволення політикою, яка проводиться владою, може призводити до поза- або неправових, нецивілізованих, насильницьких форм вирішення політичних та інших проблем. Якщо система місцевого самоврядування не буде включати в себе ефективні механізми відповідальності, ця система, навіть за умовами реалізації усіх демократичних принципів, зведеться лише до децентралізації влади. Більше того, неодмінно буде виключена сама можливість визначення такого способу владарювання у якості місцевого самоврядування [1, с. 667–668].

Як зазначає О. В. Краснікова, «конституційна відповідальність є гарантією самостійності функціонування органів місцевого самоврядування, а також демократичної організації державної влади, прогресивного розвитку суспільства в цілому, важливим фактором утвердження і забезпечення законності публічної влади. Конституційна відповідальність держави, органів державної і самоврядної влади, посадових осіб перед громадянином, суб'єктами місцевого самоврядування і суспільством є чинником, що закріплює у правосвідомості людини уявлення про справедливість, легітимність влади» [5, с. 3].

Отже, світова практика реальної децентралізованої публічної влади свідчить про необхідність формування не лише самостійних і самодостатніх територіальних громад, а й відповідального місцевого самоврядування. Досвід демократичного будівництва у країнах Центрально-Східної Європи доводить, що громадянське суспільство (а децентралізована влада та місцеве самоврядування є його невід'ємною ознакою) – це не тільки і не стільки наявність автономних об'єднань громадян за політичною, економічною або соціально-культурною ознакою, а й новий якісний стан суспільства, який дає змогу йому через свою об'єднувальну активність і самоорганізацію територіальних громад впливати на політиків та державу.

Зрозуміло й те, що подолання сучасного стану суспільства – аномії, патерналізму, правового нігілізму, деморалізації, падіння цінностей, наявності різних дискримінаційних практик і соціальних фобій – неможливе без зміцнення та подальшого розвитку громадянського суспільства. Об'єктивно необхідна нова реконструкція суспільних зв'язків, що спираються на його інститути. Громадська активність – також найкращий засіб протидії безпорадності, неспроможності та маргіналізації суспільства. У таких умовах актуальність децентралізованої влади та відповідального місцевого самоврядування стрімко зростає. Простір між людиною та державою буде чимдалі поступово зменшуватися, тому що держава децентралізується, повноваження «спускаються вниз», усе більше можна буде робити на місцевому рівні. Тому значення децентралізації влади та відповідальність у процесі самоврядування територіальних громад у публічній сфері зростатиме.

Уся справа, однак, у тому, що саме слід розуміти під цим, які межі такої відповідальності, форми вираження та, головне, як можна системно законодавчо врегулювати відносини щодо відповідальності у сфері місцевого самоврядування тощо. На нашу думку, трансформація законодавства України про місцеве самоврядування у частині щодо відповідальності у системі місцевого самоврядування полягає в удосконаленні законодавчої регламентації підстав відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування, юридичних санкцій, процедури притягнення, звільнення від відповідальності та застосування мір відповідальності за сукупністю, виявленні меж відповідальності та форм вини, заміною одних видів відповідальності іншими, закріпленні обставин, що виключають настання відповідальності у сфері місцевого самоврядування тощо.

Основним завданням новітнього законодавства України про місцеве самоврядування у частині щодо відповідальності в системі місцевого самоврядування має стати законодавче визначення юридичного механізму відповідальності у системі місцевого самоврядування та встановленні ефективних засобів, способів її застосування, що має набути відображення в таких основних положеннях:

– формування законодавчих умов для становлення механізму відповідальності у сфері місцевого самоврядування шляхом врегулювання суспільних відносин, які пов'язані з наявністю специфічних у не передбачених іншими законодавчими актами деліктів у сфері місцевого самоврядування, наявністю особливостей їх виявлення, закріплення механізму притягнення та звільнення від відповідальності у сфері місцевого самоврядування з урахуванням специфіки реалізації права на місцеве самоврядування різними суб'єктами, у різних сферах суспільного життя (політичній, економічній, соціальній), залежно від інших умов;

– визначення основних принципів відповідальності у сфері місцевого самоврядування;

– визначення особливостей індивідуальної та колективної відповідальності окремих депутатів місцевих рад і представницьких органів територіальної громади в цілому, відповідальності сільських, селищних, міських голів, службовців органів місцевого самоврядування, відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування, які виникають у ході організації і проведення місцевих референдумів, місцевих виборів, загальних зборів жителів тощо;

– встановлення вичерпного переліку підстав для застосування мір відповідальності у сфері місцевого самоврядування, детальне регулювання усіх елементів складу відповідних деліктів (суб'єкти, об'єкти, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона);

– встановлення чіткої системи санкцій за вчинення деліктів у сфері місцевого самоврядування;

– встановлення переліку суб'єктів, які можуть бути інстанцією відповідальності у сфері місцевого самоврядування;

– детальна регламентація процесуального порядку застосування мір відповідальності у сфері місцевого самоврядування тощо.

Розробка спеціального законодавства про відповідальність у сфері місцевого самоврядування має стратегічне значення у створенні юридичного механізму відповідальної перед людиною муніципальної влади. Адже визнання державною владою права на місцеве самоврядування – не абстрактний факт, а цілісна система обов'язків щодо вирішення питань місцевого значення у різних сферах суспільного життя. Так, у конституційному та законодавчому визначенні місцевого самоврядування однією з ключових є вказівка на «самостійне або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування» вирішення питань місцевого значення. Аналогічна

формула міститься й у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 р.), згідно зі ст. 3 якої під місцевим самоврядуванням розуміється право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і управляти нею, діючи у межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення.

Доцільність системного оновлення законодавства України про місцеве самоврядування у частині щодо відповідальності у системі місцевого самоврядування зумовлена необхідністю створення умов для формування відповідального місцевого самоврядування, що передбачає, що у випадку неналежного здійснення як органами та посадовими особами місцевого самоврядування функцій і повноважень, а також безпосередньо мешканцями своїх прав і зумовлені цим несприятливі соціально-економічні, політичні та інші наслідки покладаються на територіальні громади.

Прийняття такого спеціального законодавства сприяло б процесу становлення юридичного механізму відповідальності у місцевому самоврядуванні, мало б велике значення в процесі його становлення та розвитку в Україні, а також здійснювало б психологічний вплив на зміни стереотипів поведінки членів територіальних громад.

Концептуально ідея прийняття спеціального законодавства про відповідальність у системі місцевого самоврядування не вичерпується прагненням урегулювати усі її аспекти виключно в одному законодавчому акті. Значною мірою йдеться про удосконалення механізму правового регулювання відносин відповідальності у системі місцевого самоврядування, встановленого у Конституції України, Кодексі про адміністративне судочинство в Україні, законах «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», Виборчому кодексі України тощо. Також необхідно зазначити, що, навіть за умови прийняття такого роду коригованого профільного законодавства, найбільш повно конкретизація відповідальності у місцевому самоврядуванні має відбуватися саме на місцевому рівні. Про це свідчить особливий варіант побудови та взаємодії правових актів, які фіксують питання організації та діяльності суб'єктів місцевого самоврядування та їх відповідальності. З одного боку, ці акти утворюють жорстку схему, яка закріплює засади юридичної відповідальності (п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції) – виключно закони України; з другого – не можна ігнорувати рівень актів місцевого самоврядування, особливості процедури відповідальності для конкретної територіальної громади, насамперед у статутах територіальних громад. Водночас у всіх випадках необхідно враховувати критерій законності актів місцевого самоврядування.

За всіх умов відповідне профільне законодавство ґрунтовно розвиватиме конституційну модель механізму відповідальності у місцевому самоврядуванні та гарантування його прав, органічно доповнюватиме існуючі законодавчі акти, визначатиме цілісну систему деліктів у місцевому самоврядуванні та деталізуватиме особливості притягнення до відповідальності відповідних суб'єктів, створюватиме цілісну законодавчу основу самоврядування територіальних громад.

Висновки. Формування юридично відповідальної влади, у тому числі й місцевого самоврядування, є іманентною ознакою демократії. Трансформація законодавства України у частині щодо відповідальності у системі місцевого самоврядування матиме такі юридичні, політичні, соціально-економічні, психологічні та інші наслідки його застосування:

– органи та посадові особи місцевого самоврядування, а також жителі – члени територіальних громад сіл, селищ, міст юридично відчують себе не лише реальними суб'єктами місцевого самоврядування, зможуть безпосередньо реалізовувати свою правосуб'єктність у місцевому самоврядуванні, не лише брати участь у вирішенні широкого кола питань місцевого значення, а й відчуватимуть відповідальність за стан місцевого життя;

– виступаючи ефективним засобом забезпечення реалізації та захисту місцевого самоврядування від антиправових посягань держави, її органів та посадових осіб, органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також фізичних і юридичних осіб, законодавчо визначена відповідальність у сфері місцевого самоврядування передусім сприятиме самоорганізації, усвідомленню мешканцем своєї ролі в місцевому самоврядуванні, що робить його вже не тільки законослухняним суб'єктом, а й особою з новою якістю – самостійним, добровільним зіставленням своєї вільної поведінки із наслідками користування правами у місцевому самоврядуванні;

– чітке встановлення заходів юридичної відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування створюватиме жорсткі правові бар'єри для безпідставного втручання держави у процес вирішення питань місцевого значення.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: кол. монографія / за ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. Київ: Атіка, 2007. 864 с.
2. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Формування міжнародного муніципального права як галузі міжнародного публічного права: до питання теоретико-доктринального забезпечення процесу. *The 2th International scientific and practical conference «Modern education using the latest technologies»* (January 17–20, 2023). Lisbon, Portugal. International Science Group. 2023. С. 96–105.
3. Батанова Н. М. Політико-правові проблеми децентралізації влади в Україні у контексті європейського досвіду. *Часопис Київського університету права.* 2021. № 3. С. 79–83.
4. Децентралізація публічної влади в Україні в контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів: колективна монографія / за наук. ред. проф. О. В. Батанова, доц. Р. Б. Бедрія. Львів: СПОЛОМ, 2021. 388 с.
5. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність у системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Одеса, 2003. 19 с.

References

1. Aktualni problemy stanovlennia ta rozvytku mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: kol. monohrafiia / za red. V. V. Kravchenka, M. O. Baimuratova, O. V. Batanova. Kyiv: Atika, 2007. 864 s.
2. Baimuratov M. O., Kofman B. Ya. Formuvannia mizhnarodnoho munitsypalnoho prava yak haluzi mizhnarodnoho publichnoho prava: do pytannia teoretyko-doktrynalnoho zabezpechennia protsesu. *The 2th International scientific and practical conference «Modern education using the latest technologies»* (January 17–20, 2023). Lisbon, Portugal. International Science Group. 2023. S. 96–105.
3. Batanova N. M. Polityko-pravovi problemy detsentralizatsii vlady v Ukraini u konteksti yevropeiskoho dosvidu. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2021. № 3. S. 79–83.
4. Detsentralizatsiia publichnoi vlady v Ukraini v konteksti zarubizhnoho dosvidu ta yevrointehratsiinykh protsesiv: kolektyvna monohrafiia / za nauk. red. prof. O. V. Batanova, dots. R. B. Bedriia. Lviv: SPOLOM, 2021. 388 s.
5. Krasnikova O. V. Konstytutsiina vidpovidalnist v systemi zakhystu pravovoho statusu subiektiv mistsevoho samovriaduvannia: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Odesa, 2003. 19 s.

Батанова Н. М. Трансформація законодавства про конституційно-правову відповідальність у сфері місцевого самоврядування

У статті розглядаються стратегічні напрями трансформації законодавства України про конституційно-правову відповідальність у сфері місцевого самоврядування у контексті викликів сьогодення.

Акцентується увага на необхідності системного оновлення законодавства України про місцеве самоврядування у частині щодо відповідальності у системі місцевого самоврядування, яке полягає у вдосконаленні законодавчої регламентації підстав відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування, юридичних санкцій, процедури притягнення, звільнення від відповідальності та застосування мір відповідальності за сукупністю, виявленні меж відповідальності та форм вини, заміною одних видів відповідальності іншими, закріпленні обставин, що виключають настання відповідальності у сфері місцевого самоврядування тощо.

Розробка спеціального законодавства про відповідальність у сфері місцевого самоврядування має стратегічне значення у створенні юридичного механізму відповідальної перед людиною муніципальної влади.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційний делікт, конституційні санкції, місцеве самоврядування, трансформація законодавства, юридична відповідальність, верховенство права, демократія, закон, децентралізація, правова реформа, законність, механізм відповідальності, муніципальна влада, муніципалізм.

Batanova N. M. Transformation of legislation on constitutional and legal responsibility

The article examines the strategic directions of transformation of Ukrainian legislation on constitutional and legal responsibility in the field of local self-government in the context of today's challenges.

Attention is focused on the need to systematically update the legislation of Ukraine on local self-government in the part regarding responsibility in the system of local self-government, which consists in improving the legislative regulation of the grounds of responsibility of local self-government subjects, legal sanctions, the procedure for bringing, releasing from responsibility and applying measures of responsibility in the aggregate, identifying the limits of responsibility and forms of guilt, replacing some types of responsibility with others, establishing circumstances that exclude the occurrence of responsibility in the field of local self-government, etc.

The expediency of the systematic updating of the legislation of Ukraine on local self-government in the part regarding responsibility in the system of local self-government is conditioned by ensuring the creation of conditions for the formation of appropriate local self-government, which provides that in case of improper implementation of functions and powers by local self-government bodies and officials, as well as the placement their functions, rights and the resulting adverse socio-economic, political and other consequences are formed on territorial hromadas.

The adoption of such special legislation would contribute to the process of formation of a legal mechanism of responsibility in local self-government, would be of great importance in the process of its formation and development in Ukraine, and would also have a psychological impact on changes in stereotypes of the behaviour of members of territorial hromadas.

Under all conditions, the relevant specialized legislation will thoroughly develop the constitutional model of the mechanism of responsibility in local self-government and the guarantee of its rights, will organically complement the existing legislative acts, will define a complete system of delicts in local self-government and detail the specifics of bringing relevant subjects to responsibility, will create a comprehensive legislative basis for territorial self-government hromadas.

The development of special legislation on responsibility in the field of local self-government is of strategic importance in creating a legal mechanism of municipal government responsible to people.

Key words: constitutional and legal responsibility, constitutional delict, constitutional sanctions, local self-government, transformation of legislation, legal responsibility, rule of law, democracy, law, decentralization, legal reform, legality, mechanism of responsibility, municipal power, municipalism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-188-194

УДК 340.1

Олег Леонідович Богініч,
старший науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5230-9366

ПРАВО НА МИР У ПАРАДИГМІ КОЛЕКТИВНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО СУБ'ЄКТІВ: ДУАЛІЗМ ПІДХОДІВ

Постановка проблеми. Сьогодні питання права на мир як ніколи є актуальним не тільки для громадян України, а й для більшості країн світу, де йдуть воєнні дії. Це право вистраждане великою кількістю смертей і поранень військових, мирних громадян, передусім жінок, дітей, осіб похилого віку. Тому забезпечення права народів на мир повинно бути в центрі уваги не тільки політиків, які, на жаль, не змогли гарантувати його дотримання, а й насамперед потребує широкої наукової дискусії серед спеціалістів різних наукових напрямів щодо модернізації існуючих міжнародних і національних механізмів підтримки миру. Йдеться насамперед про фахівців-правознавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблематика набула відображення у працях як зарубіжних, так і українських науковців. Серед перших, зокрема, слід назвати таких авторів, як К. Васак, Г. Берні, Г. Гуссерль, Д. Сандерс, серед інших – П. Рабінович, М. Ноняк, І. Іванків, Р. Губань. Незважаючи на актуальність теми, серед зазначених авторів немає однозначної думки щодо природи цього права. Передусім це стосується питання визначення суб'єктів права на мир: колективного чи індивідуального (спільноти громадян чи окремої особи).

Мета дослідження – здійснити аналіз існуючих у юридичній науці підходів до визначення суб'єктів права на мир.

Основні результати дослідження. На нашу думку, щоб розв'язати завдання, яке поставлене як мета дослідження, слід насамперед визначити поняття війни як антипод миру, тобто використати логічний метод аналізу від протилежного. На думку Х. Бехруза, сучасне міжнародне право відмовилося від поняття «війна» і надало перевагу поняттю «збройний конфлікт», більш об'єктивному та широкому за змістом, що дає змогу охопити більшу кількість ситуацій. На підтвердження цієї тези він наводить міжнародну судову практику, зокрема Міжнародного кримінального трибуналу, стосовно колишньої Югославії у справі «Тадіча». Так, остання містить спроби надати визначення збройного конфлікту у розширеному варіанті як такого, що має місце в будь-якому випадку, коли держава застосовує силу, чи у разі, коли відбувається тривале збройне зіткнення між урядовими силами та організованими збройними групами або між такими групами в межах однієї держави, але це є визначенням збройного конфлікту неміжнародного характеру. Збройний конфлікт міжнародного характеру визначається як зіткнення між збройними силами держав всупереч міжнародно-правовій забороні війни як засобу вирішення спорів [1, с. 558–564].

Отже, у зазначених визначеннях очевидним є кількісний вимір сторін, які беруть участь у збройному конфлікті (збройні групи, збройні сили держав). Інакше кажучи, закономірним наслідком таких подій буде масове порушення прав людини, передусім такого фундаментального права, як право на життя. Саме масовість порушення прав людини в умовах військових дій щодо великої кількості людей спричиняє появу їх колективного права на мир як похідного від індивідуального права на життя.

Тому логічним є висновок, що з розвитком цивілізації індивідуальне право на життя трансформувалось у колективне право на мир. Якщо у попередні історичні епохи особа боролась за виживання як з силами природи, так і окремими представниками людського роду, то з появою держав ці

функції з охорони життя останні в певному обсязі взяли на себе. Водночас новостворені держави закріпили за собою також і право ведення воєнних дій. Війна, яка супроводжувалась масовим пограбуванням цивільного населення, визнавалась законним засобом забезпечення життєдіяльності тогочасних суспільств. Зрозуміло, що в тодішніх умовах вести мову про право на мир було складно, хоча окремими науковцями, релігійними діячами, політиками пропонувались конкретні пропозиції щодо реалізації цієї ідеї. І лише на певному етапі розвитку людства індивідуальне право на життя зазнало своєї трансформації у право на мир. Йдеться про Новітню історію, коли абстрактні ідеї права на мир набули своєї реалізації у відповідних міжнародних угодах та зазнали своєї інституціалізації в діяльності структур, які мали міжнародний характер.

Право на мир як наукова проблема саме в контексті колективного права актуалізувалась у 70-х роках XX століття. Конкретно з цим періодом пов'язані численні наукові дискусії щодо прав людини третього покоління, до яких відносять колективні права, зокрема право на мир.

По-перше, слід визначитись, що саме розуміється під колективними правами. Бернс Г. Уестон виділяє шість видів колективних прав, які потребують загальних зусиль усіх соціальних сил на планетарному рівні. Це право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення; право на участь та отримання прибутків від «спільної спадщини людства» (навколоземний простір, наукова, технічна та інша інформація та прогрес; культурні традиції, історичні пам'ятки та пам'ятники); право на мир; право на здорове та збалансоване довкілля та право на гуманітарну допомогу у разі різних катастроф» [2, с. 22].

По-друге, необхідно з'ясувати, хто є суб'єктом цих прав? За загальним розумінням – це права народів, націй. Деякі науковці серед колективних прав виділяють ще групові. Так, К. Регеда цілком слушно наголошує, що з найпоширеніших у юридичному дискурсі підходів до розуміння сутності колективних прав найбільшу практичну значущість для теорії права має підхід, який розуміє колективні права як правомочності певного групового суб'єкта [3, с. 67]. До таких, наприклад, належать національні, мовні та релігійні меншини. Виділяють ще також спеціальні колективні права. Зокрема, до таких відносять права окремих соціальних груп: жінок, інвалідів, біженців тощо.

На нашу думку, спеціальні колективні права не можна віднести до прав людини третього покоління, оскільки останні можуть бути реалізовані тільки колективно. Наприклад, право на національне самовизначення не може бути реалізоване індивідуально.

Щодо колективного права на мир все набагато складніше. Так, на думку І. Іванків, процес визнання права людини на мир ніколи не був простим і досі є далеким від завершення, причому немає єдності у підходах щодо суб'єкта цього права. Регулювання цього права в міжнародному праві має довгу історію. Визнання миру як conditio sine qua non для реалізації прав людини призвело до потреби визнати мир правом людини, принаймні в теорії права. У багатьох документах «м'якого права» мир було визнано необхідною умовою для реалізації права на життя [4, с. 29].

Право на мир, як зазначалось, «виросло» з права на життя, яке, як відомо, є індивідуальним правом. М. Ноняк щодо цього справедливо зазначає, що право на мир слід розглядати в системному взаємозв'язку з фундаментальним правом на життя. І більше того, право на мир можна розглядати генетично похідним від права на життя [5, с. 44–45]. Зрозуміло, що оскільки війна є антиподом миру, а родовою ознакою війни є насилля у його найбільш інтенсивній формі, насилля колективного, безпосереднього, навмисного, організованого, інституціоналізованого, санкціонованого [6], то забезпечення для особи права на життя в умовах воєнних дій неможливо без забезпечення для цієї ж особи права на мир. Отже, логічним є висновок, що право на мир також є правом особи, тобто її індивідуальним правом.

Водночас деякі автори вважають, що суб'єктом права на мир може бути лише людство, тобто колективний суб'єкт. Наприклад, вже згадувана І. Іванків (її позиція є суперечливою порівняно з наведеною вище) для підтримання своєї тези щодо людства як єдиного суб'єкта права на мир наводить такі аргументи.

Перший. У глобалізованому світі збройні конфлікти не можуть бути ізольовані, оскільки держави, які навіть не є сторонами конфлікту, відчувають наслідки цієї ситуації: економічні проблеми, наплив мігрантів, а також проблеми в комунікації. Звідси відповідним суб'єктом права на мир має визнаватися людство, оскільки, тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі, можна визнати, що кожна людина має також забезпечене право на мир. Порушення цього права на території однієї

держави спричиняє непередбачувані наслідки далеко за межами цієї держави, зокрема порушення окремих прав людини. У зв'язку з цим суб'єктом права на мир має визнаватися людство, тобто усі люди, адже тоді порушення цього права суперечитиме інтересам людства та захисту прав кожної людини [7, с. 29].

Другий. В якості другого наводиться текст Декларації Генеральної Асамблеї ООН про право народів на мир 1984 року, в якій ідеться про те, що мир має першочергове значення не тільки для матеріального добробуту і розвитку окремих країн, а й для повної реалізації прав людини й основних свобод, що досягнення міцного миру є основною умовою виживання людства. Тому також Декларація оголошує, що всі народи мають священне право на мир, а дотримання цього права є фундаментальним обов'язком кожної країни, що передбачає також ліквідацію загрози війни та усунення застосування сили в міжнародних суперечках й розв'язання їх мирними засобами [8, с. 30].

Третій. Третім аргументом виступає також текст Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 1978 року про підготовку суспільств до життя в мирі. У частині першій Декларації вказується важлива ознака права на мир, а саме його належність різним поколінням людей. Ця ознака, з її точки зору, є принциповою ознакою прав третього покоління, що відрізняє їх від індивідуальних прав, які, як правило, згасають зі смертю людини [9, с. 31].

Зазначені аргументи, на нашу думку, не є коректними з таких міркувань. Передусім військові конфлікти попри їх, у більшості випадків, протиправність і аморальність, не завжди спричиняють негативні наслідки для всієї світової спільноти, оскільки інколи мають локальний характер (особливо це стосується випадків внутрішньодержавних конфліктів). Декларації, прийняті Генеральною Асамблею ООН з питань підтримки миру, майже завжди посилаються, окрім прав народів на мир, на аналогічне право кожної особи. Наприклад, у вже згаданій Декларації ООН від 1978 року визнається невід'ємне право на життя в мирі, що належить людським особам і народам (nations) без будь-яких обмежень. І нарешті, останній аргумент також не є коректним з огляду на те, що право на мир, як і право на життя, належить живим незалежно від віку особам, тобто і молодим, і старим (різним поколінням людей).

Отже, ми розглянули два підходи до природи права на мир з точки зору його суб'єктного складу. На нашу думку, право на мир належить як до колективних прав, так і до індивідуальних. Еволюцію підходів до проблематики права на мир можна простежити на прикладі діяльності Організації Об'єднаних Націй.

Так, Генеральною Асамблеєю ООН у другій половині XX століття було прийнято сім декларацій, присвячених питанням миру. Серед останніх такі: Декларація про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами 1965 року [10], Декларація про виховання народів у дусі миру 1978 року [11], Декларація про право народів на мир 1984 року [12], Декларація про культуру миру 1999 року [13], і нарешті, у 2016 року була прийнята Декларація про право на мир [14].

У зазначених документах, зокрема, зазначалось, що: а) мир, свобода і справедливість є одними з основних гарантій здійснення прагнень молоді до щасливого життя, а тому молодь повинна виховуватись у дусі миру, справедливості, свободи, взаємної поваги та взаєморозуміння; б) агресивна війна є злочином проти світу, а тому окремі особи, держава і все людство має право жити в мирі і, оскільки війни зароджуються у свідомості людей, то саме у свідомість людей необхідно впровадити ідею захисту миру, визнаючи, що мир між народами є головною цінністю людства та у зв'язку з цим, кожна держава зобов'язана припиняти пропаганду ненависті й упередженого ставлення до інших народів як такі, що суперечать принципам мирного співіснування і дружнього співробітництва; в) збереження права народів на мир і сприяння його здійсненню є одним із основних обов'язків кожної держави, всі держави та міжнародні організації зобов'язані всіляко сприяти забезпеченню цього права народів на мир шляхом вжиття належних заходів як на національному, так і на міжнародному рівні; г) культура миру є поєднанням ціннісних установок, світоглядних поглядів, традицій, типів поведінки та способів життя, які повинні супроводжуватись просуванням ідеалів взаєморозуміння, терпимості та солідарності між усіма цивілізаціями, народами та культурами, у тому числі стосовно етнічних, релігійних і мовних меншин; ґ) кожний має право жити у мирі, в умовах заохочення та захисту всіх прав людини та повної реалізації розвитку,

для чого державам необхідно поважати, забезпечувати й заохочувати рівність і недискримінацію, справедливість і верховенство закону та гарантувати свободу від страху і бідності як засобу зміцнення миру всередині суспільств та між ними.

Отже, на думку Р. Губаня, право на мир еволюціонувало від права народів на мир до права людини на мир [15]. Однак зазначене, на нашу думку, не спростовує висновку, що право на мир залишається як колективним, так і індивідуальним правом кожного (еволюція однієї форми до іншої не виключає одночасне їх існування). А тому правильно стверджується, що людство нарешті не лише усвідомило, але й артикулювало, що не може йтися про реалізацію інших прав людини без забезпечення миру [16] та без забезпечення права на мир право людини на життя і його захист стає абсолютно невиконуваним, незалежно від наявності численних міжнародних договорів про захист цивільного населення, визначення правил ведення війни тощо, адже кожна особа, що мешкає в сфері воєнних дій, не може бути впевненою у безпеці та захисті свого життя [17].

Висновки. Право на мир водночас є колективним та індивідуальним правом. Право на мир у XXI столітті є генеральним засобом забезпечення реалізації всіх інших прав людини.

Список використаних джерел

1. Бехруз Х. Н. Поняття війни у міжнародному праві: проблеми концептуалізації. URL: http://chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.lsej.org.ua/2_2023/132.pdf (дата звернення: 31.04.2023)
2. Бернс Г. Уестон. Права людини. Права людини: концепції, підходи, реалізація: пер. з англ. / за ред. Б. Зізік. Київ: Ай Бі, 2003. 262 с.
3. Цит. за: Панкевич О. З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними (у світлі Загальної декларації прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України.* Том 25. № 3. 2018.
4. Іванків І. Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2017. Т. 200. С. 27–31.
5. Ноняк М. Право на мир: теоретико-правовий аспект. *Науковий полілог «Україна: держава і нація»:* зб. наукових праць. До 31-річниці відновлення української державності / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 292 с.
6. Див. Dennen J. V. D. On war: Concepts, Definitions, Research Data: A short literature review and bibliography. 2005. URL: https://core.ac.uk/ download/pdf/12857871.pdf
7. Іванків І. Б. Цит. праця.
8. Там само.
9. Там само.
10. Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/2037%28XX%29 (дата звернення: 31.04.2023)
11. Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/33/73 (дата звернення: 31.04.2023)
12. Declaration on the Right of Peoples to Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/39/11 (дата звернення: 31.04.2023)
13. Declaration on a Culture of Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/53/243 (дата звернення: 31.04.2023)
14. Declaration on the Right to Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/71/189) (дата звернення: 31.04.2023)
15. Губань Р. В. Право на мир у Деклараціях ООН. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35834/Huban.pdf?sequence=1 (дата звернення: 31.04.2023)
16. Губань Р. В. Цит. праця.
17. Іванків І. Б. Цит. праця.

References

1. Bekhruz Kh. N. Poniattia viiny u mizhnarodnomu pravi: problemy kontseptualizatsii. URL: http://chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.lsej.org.ua/2_2023/132.pdf (data zvernennia: 31.04.2023)
2. Berns H. Ueston. Prava liudyny. Prava liudyny: kontseptsii, pidkhody, realizatsiia: per. z anhl. / Pid red. B. Zizik. Kyiv: Ai Bi, 2003. 262 s.
3. Tsyt. za: Pankevych O. Z. Pryroda kolektyvnykh liudskykh prav ta yikh spividnoshennia z indyvidualnymy (u svitli Zahalnoi deklaratsii prav liudyny). *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* Tom 25, № 3, 2018.

4. Ivankiv I. B. Pravo liudstva na myr yak umova dotrymannia prav liudyny. *Naukovi zapysky NaUKMA.* Yurydychni nauky. 2017. T. 200. S. 27–31.
5. Noniak M. Pravo na myr: teoretyko-pravovyi aspekt. *Naukovyi poliloh «Ukraina: derzhava i natsiia»:* Zbirnyk naukovykh prats. Do 31-richnytsi vidnovlennia ukrainskoi derzhavnosti / Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Fond instytutsiinoho rozvytku ukrainskoi nauky. Kyiv: Vydavnytstvo Liudmyla, 2022. 292 s.
6. Dyv. Dennen J. V. D. On war: Concepts, Definitions, Research Data: A short literature review and bibliography. 2005. URL: https://core.ac.uk/ download/pdf/12857871.pdf
7. Ivankiv I. B. Vkazana pratsia.
8. Ivankiv I. B. Vkazana pratsia.
9. Ivankiv I. B. Vkazana pratsia.
10. Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/2037%28XX%29 (data zvernennia: 31.04.2023)
11. Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/33/73 (data zvernennia: 31.04.2023)
12. Declaration on the Right of Peoples to Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/39/11 (data zvernennia: 31.04.2023)
13. Declaration on a Culture of Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/53/243 (data zvernennia: 31.04.2023)
14. Declaration on the Right to Peace. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/71/189) (data zvernennia: 31.04.2023)
15. Huban R. V. Pravo na myr v Deklaratsiiakh OON. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35834/Huban.pdf?sequence=1 (data zvernennia: 31.04.2023)
16. Huban R. V. Vkazana pratsia.
17. Ivankiv I. B. Vkazana pratsia.

Богініч О. Л. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб'єктів: дуалізм підходів

У статті аналізується еволюція права на мир від його індивідуального статусу (права особи) до колективного (права спільноти). Стверджується, що саме масовість порушення прав людини в умовах воєнних дій щодо великої кількості людей спричиняє появу їх колективного права на мир як похідного від індивідуального права на життя.

Зазначається, що з розвитком цивілізації індивідуальне право на життя трансформувалось у колективне право на мир. Лише на певному етапі розвитку людства індивідуальне право на життя зазнало своєї трансформації у право на мир. Йдеться про Новітню історію, коли абстрактні ідеї права на мир набули своєї реалізації у відповідних міжнародних угодах та зазнали інституалізації у діяльності структур, які мали міжнародний характер.

Звертається увага, що право на мир як наукова проблема саме в контексті колективного права актуалізувалась у 70-х роках XX століття. Конкретно з цим періодом пов'язані численні наукові дискусії щодо прав людини третього покоління, до яких відносять колективні права, зокрема право на мир.

Виділяють шість видів колективних прав. Це – право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення; право на участь і отримання прибутків від «спільної спадщини людства»; право на мир; право на здорове й збалансоване довкілля та право на гуманітарну допомогу у випадку різних катастроф. У контексті зазначеного аналізуються існуючі в науковій літературі підходи щодо суб'єктного складу цього права.

На думку автора, право на мир належить як до колективних прав, так і до індивідуальних. Наголошується, що право на мир у XXI столітті є генеральним засобом забезпечення реалізації всіх інших прав людини.

Ключові слова: право на мир, індивідуальні права, колективні права.

Bohinich O. L. The right to peace in the paradigm of collective and individual subjects: dualism of approaches

The article analyzes the evolution of the right to peace from its individual status (individual rights) to collective (community rights). It is argued that it is the mass violation of human rights in the conditions of military operations against a large number of people that causes the appearance of their collective right to peace as a derivative of the individual right to life.

It is noted that with the development of civilization, the individual right to life was transformed into a collective right to peace. Only at a certain stage of human development did the individual right to life undergo its transformation into the right to peace. It is about recent history, when the abstract ideas of the right to peace acquired their realization

in the respective ones international agreements and underwent their institutionalization in the activities of structures that had an international character.

Attention is drawn to the fact that the right to peace as a scientific problem was problematized in the context of collective law in the 70s of the 20th century. Specifically, this period is associated with numerous scientific discussions regarding third-generation human rights, which include collective rights, in particular, the right to peace.

There are six types of collective rights. This is the right to political, economic, social and cultural self-determination; the right to participate in and receive profits from the «common heritage of mankind»; the right to peace; the right to a healthy and balanced environment and the right to humanitarian assistance in the event of various disasters. In the context of the above, existing approaches in the scientific literature regarding the subject structure of this right are analyzed.

According to the author, the right to peace belongs to both collective and individual rights. It is emphasized that the right to peace in the 21st century is a general means of ensuring the realization of all other human rights.

Key words: the right to peace, individual rights, collective rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-195-200

УДК 340; 340.153; 34 (091)

Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-0566-9857

ПРАВОУТВОРЮВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV–XVII СТ.: ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕДУРИ

Постановка проблеми. Правоутворення є однією з засадових категорій як історико-правової, так і правової науки загалом. Правоутворювальний процес є концентрованим відображенням правових цінностей, правових інтересів, правової ментальності й менталітету, зрештою, відчуття права суспільства. Важливе значення його аналіз має для відтворення історико-правової реальності, зокрема, на українських землях XV–XVII ст., коли усталювалися правові практики і стратегії та утверджувалися правові канони українського соціуму. У зв'язку з цим значний пізнавальний потенціал має дослідження організації сеймів і сеймиків та їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичним проблемам спеціального процесу правоутворення присвячені праці Є. Бурлая, Т. Дідича, Н. Душек, П. Рабіновича, О. Скакун, Т. Тарахонич. Деякі його аспекти та особливості висвітлені у працях Л. Луць, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко. Значними щодо досліджень середньовічних і ранньомодерних процесів є напрацювання української історичної науки. Тут слід відмітити праці О. Вінниченка, М. Крикуна, П. Кулаковського, Н. Старченко, В. Михайловського. Базовим є комплексне дослідження історії парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках, здійснене провідними українськими істориками ранньомодерної доби [4]. Спробою адаптації здобутків теоретико-правової та історичної науки для історико-правових досліджень є праці Т. Бондарук [1, с. 52–65, 70–78], у яких пропонується інструментарій аналізу процесу правоутворення для відтворення історико-правової реальності.

Мета статті. Метою цієї статті є висвітлення деяких особливостей правоутворювального процесу на українських землях у відповідний період, який набув прояву у феномені сеймикування.

Основні результати дослідження. Поява органів шляхетського самоуправління стала наслідком поширення на територію України коронної системи адміністративно-територіального й судового устрою. У сер. 1430-х років це відбулося в Галицькій Русі та Західному Поділлі, що перетворилися на Руське і Подільське воєводства. Протягом 1565–1566 років польський адміністративно-територіальний і судовий устрій був запроваджений в українських воєводствах Великого князівства Литовського: Волинському, Київському та Брацлавському.

Внаслідок адміністративної реформи, проведеної напередодні Люблінської унії, й розділення земель на воєводства та повіти, до складу Речі Посполитої українські землі увійшли у складі 8 воєводств: Руського (Галичини), Белзького, Подільського, Волинського, Підляського, Берестейського, Брацлавського, Київського, Чернігівсько-Сіверського (з 1619 р.) воєводств з усіма правами давніх коронних воєводств та водночас зі «своїм правом».

Таким «своїм правом» був насамперед Литовський статут 1566 року (Статут Великого князівства Литовського), або т. зв. Волинський статут. Саме ним була запроваджена дволанкова система державного упорядкування: вальний сейм і повітові сеймики. Так, відповідно до арт. 6 розд. III вальний сейм мав скликатися «з потреб держави, за радою рад наших того ж панства. Або за проханням лицарства…завжди, коли тільки на те буде потреба». «Для ліпшого порядку у всіх справах і в потязі до справедливості і захисту, аби на сеймиках потреби земські ставилися і розглянуті були» арт. 5 розд. III передбачалося скликання «листами нашими сеймиків повітових, з назвою

тих місць і воєводств… Не найближчий час, тільки за чотири тижні перед сеймом великим. На ті сеймики мають з'їжджатися і бути ті воєводи і каштеляни, врядники земські, так само як князі, пани, шляхта того ж повіту і воєводства і говорити про ті справи і потреби земські, з якими вони на місцях наших ознайомлені будуть і мати свою думку теж про свої і всі потреби земські і земель… і, погодившись, всі одностайним рішенням мають обирати послів своїх…по дві особи, послати їх на сейм, ознайомивши і вручивши те все їм, про що розповідати з листами нашими господарськими і теж у всіх потребах, радити, розповідати і вирішувати мають, даючи їм силу на тому вальному сеймі».

Сейм, отже, ставав місцем станової репрезентації регіональних еліт на загальнодержавному рівні. Сталість подібного типу зібрань і комунікації верховного володаря зі своїми підданими протягом тривалого часу, зазначає В. Михайловський, витворили певні уявлення у шляхетському середовищі про надзвичайну важливість такого органу, як сейм [4, с. 40], тим більше, що шляхта як «політична нація» мала свою мережу регіональних і самоврядних органів.

Так, з 1569 року на українських землях Речі Посполитої діяло дев'ять сеймиків: у Вишні (нині – м. Судова Вишня) від Львівської, Перемишльської й Сяноцької земель Руського воєводства, у Холмі (нині – м. Хелм, Польща) – Холмської землі, у Галичі – Галицької землі, у Кам'янці (нині – м. Кам'янець-Подільський) – Подільського воєводства, у Белзі – Белзького воєводства, у Луцьку – Волинського воєводства, у Житомирі – Київського воєводства, у Брацлаві, а з 1598 року – у Вінниці – Брацлавського воєводства, у Чернігові (згодом, внаслідок Хмельниччини та постання Гетьманської держави, перенесено 1659 року у Володимир, подекуди – і в ін. містах [5, с. 490].

Лаконізм нормативних приписів досьогодні зумовлює дискусії щодо видів і компетенції сеймиків. Так, дослідники вирізняють звичайні, або ординарні, сейми, а від 1613 року надзвичайні, або ж екстраординарні, що відбувалися за скороченою процедурою. Вибори нового володаря виокремили нові типи зібрань – конвокаційний та елекційний сейми. Разом із коронацією новообраного володаря відбувався коронаційний сейм у Кракові. Що ж до сеймиків усталеною на сьогодні є позиція польського дослідника А. Літинського: сеймик був один, але мали місце різні види за своєю метою шляхетських зібрань під час сеймиків [2].

Загалом унікальність сеймику полягала в тому, що це представницький шляхетський орган; добровільне зібрання шляхти певної землі, воєводства чи провінції; інституція місцевого шляхетського самоврядування; не мав адміністративної влади на місцях чи в сфері судочинства. Сеймикування ж стало головним механізмом участі шляхти в політичному та правовому житті держави.

Як зазначає П. Кулаковський, до 1578 року в українських воєводствах діяли лише передсеймові та виборні (елекційні) сеймики [2].

Важливими процесуальними аспектами сеймикування (а саме таку назву в літературі отримала діяльність сейму і сеймиків) був обмін запитами і відповідями: господар у листах ставив питання, що мають бути розглянуті на сеймі, шляхта на сеймиках мала сформувати своє бачення відповідей та водночас поставити свої питання. Цікаво, що Третій ЛС детальніше унормував обіг господарських листів, зобов'язавши «до кого здавна листи сеймові з канцелярії нашої посилалися, до домів їхніх мають носити… а для всіх взагалі у містах, у містечках наших, на торгах і при костелах парафіяльних сповіщати і копії з листів наших прибивати» (арт. 6 розд. III), очевидно, у такий спосіб намагаючись максимально легітимізувати майбутні сеймові постанови.

Отже, ЛС закріплювалася система упорядкування державного життя з обов'язковим взаємозв'язком між ними, ключовим елементом якої були сеймики.

Докладний аналіз організації роботи сеймикових зібрань українських воєводств у 1569–1648 роках здійснив О. Вінниченко [4, с. 101–181]. Серед іншого важливими для нашого дослідження є такі твердження дослідника.

Щодо представництва заведено вважати, що в сеймиках могли в середньому брати участь від кількох десятків до кількох сотень шляхтичів. Ключову роль у роботі сеймикових зібрань відігравав виборний керівник – сеймиковий маршалок, інститут якого усталився у першій половині XVII ст. До його обов'язків, окрім підписання ухвалених на сеймиках документів, належало забезпечення виконання прийнятих рішень зазвичай шляхом видання відповідних документів від імені сеймика (універсалів, атестацій, свідоцтв, квитів тощо); подання сеймикових постанов до ґродських (земських) канцелярій для внесення в актові книги тощо. Нерідко маршалки обиралися

послами на сейм, поборцями податків, депутатами «до коректури права» тощо, що підвищувало їх роль і приводило до змагань за цю посаду.

Найважливішими з огляду повноважень і шляхетського представництва є передсеймові та післясеймові сеймики, які, разом з вальним сеймом, забезпечували дію державного механізму Речі Посполитої і відповідно значною мірою унаочнювали перебіг правоутворювального процесу.

Аналізуючи передсеймові сеймики – найдавніший тип сеймикових зібрань та ключовий елемент у представницькій системі Речі Посполитої, дослідник зазначає, що саме вони виконували роль головних публічно-політичних інституцій, які відкривали пересічному шляхтичу можливості для реалізації політичних прерогатив, виборених рицарським станом [4, с. 133].

До їх компетенції належало обрання послів на сейм, обговорення королівської легації, визначення питань загального і місцевого значення, які, на думку сеймика, потребують обговорення на сеймі, укладення і схвалення інструкції послам, подекуди вирішення місцевих питань насамперед у податково-фінансовій сфері. Оформлення результатів обговорення, як правило, затяжного й контроверсійного, відбувалося у досить формалізованому порядку, а робота сеймиків мала тенденцію до чіткішого впорядкування. Про значну увагу шляхетського соціуму до сеймових процесів свідчить створення 1591 року післясеймових сеймиків. На них заслуховувався звіт послів про роботу сейму та їхню діяльність, приймалася ухвала щодо виконання сеймових постанов, обиралися безпосередні виконавці постанов (поборця, ротмістра, комісарів та ін.). Відповідно видалялися три різновиди післясеймикових сеймиків: звітні (реляційні), «ухвальні» та виборчі [4, с. 147]. Проведення таких сеймиків, окрім бажання шляхти контролювати роботу сеймів, часто присвячувалися вирішенню різних питань, зокрема й фінансового характеру. З часом відбувалося розширення компетенції післясеймових сеймиків: на них не лише підтверджувалися сеймові ухвали, а й стали залишати за собою остаточне рішення у сфері локального самоуправління, займалися різноманітними справами та видавали різнорідні документи [4, с. 153]. Щоправда, з часом усталилася практика обговорення й вирішення питань, пов'язаних із місцевим самоврядуванням і публічним життям землі (воєводства) і на депутатських сеймиках [4, с. 159].

Окреме місце посідає такий вид зібрань, як шляхетський з'їзд. Маючи оказіальний і неформальний характер, вони, як частина палітри сеймикових зібрань, сприяли укоріненню в соціумі комунікаційних практик, включеності шляхти в публічне життя та її політичну емансипацію.

Ще більший вплив на таку емансипацію мали сеймики періодів безкоролів'я, коли практика тодішнього творення воєводських конфедерацій і каптурових судів підсилювала самоврядні й правотворчі амбіції шляхти, часто перебираючи на себе функції вального сейму.

Отже, навіть схематичний огляд дає змогу сформулювати деякі тези.

Аналіз сеймового руху, або сеймикування, з огляду на палітру питань, які вирішувались, дає змогу виявити щонайменше такі основні закономірності виникнення й розвитку права, як загальні (загальносоціологічні) та когерентні (економічні політичні, культурні, соціальні) фактори та зворотний вплив права на них.

На українських землях запровадження сеймиків відбувалося протягом значного хронологічного проміжку. Найраніше це відбулося в регіонах, які включено до складу Польського королівства у XIV–XV ст. Від 1566 року сеймики діяли у Брацлавському, Волинському, Київському, а від 1635 – у Чернігівському воєводствах. О. Вінниченко пише, зокрема, про 57 сеймів і відповідно передсеймових сеймиків, які відбулися упродовж 1576–1647 років.

Власне можна говорити про майже трьохсотлітню практику упорядкування державного й правового життя, важливою складовою якого було правоутворення. Як відомо, його важливою ознакою є як перманентність (адже право відтворюється постійно) та «кругообіг», який відбувається у спонтанний та раціонально-організований спосіб. Його наслідки, зокрема, демонструє така важлива складова сеймикування, як процедура «листи–інструкції–реляції».

Матеріали сеймів і сеймикових зібрань містять свідчення і щодо одного з наріжних каменів правоутворення – його ціннісного контексту. Адже під час узгоджень, конфліктів, спільних дій, обміну знаннями між людьми, взаємних стосунків і дій виникає ієрархія цінностей, яка є оптимальним виразом інтересів усього шляхетського соціуму. Застосовуючи часом протилежні поведінкові стратегії – співробітництва, солідарності та суперництва, протистояння, агресії – учасники сеймикування витворювали як солідарне право – право, яке забезпечує взаємоузгоджені інтереси

учасників правового обміну й набуває основних якостей на підставі цієї солідарності, так і право конфліктне, в основі якого, за Л. Козером, насамперед боротьба за цінності й претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні та духовні блага і, врешті-решт, боротьба за право. В ідеалі «юридизація конфлікту не підкорює собі життя, не уніфікує різні інтереси, а лише виявляє необхідні загальні умови для рівного справедливо узгодженого прояву відмінностей» [3, с. 155].

Висновки. Попри всю специфіку сеймикування (васально-кланові залежності, магнатське лобі тощо), можна стверджувати, що саме воно, як і інститути сейму і сеймиків, забезпечуючи залученість значного шляхетського загалу та комунікацію між володарем і шляхтою, було дієвим способом упорядкування, зокрема, правого життя, невід'ємною складовою якого є правоутворення.

Список використаних джерел

1. Бондарук Т. І. Історико-правові есе / відп. ред. професор І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 238 с.
2. Кулаковський П. Земські сеймики як орган шляхетського самоуправління в др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 1999. Вип. VII. URL: istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/./kulakovskiy.pdf
3. Нерсесянц В. С. Юридический конфликт: процедуры разрешения. Москва, 1995. 453 с.
4. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське Королівство та Річ Посполита / Віталій Михайловський, Олексій Вінниченко, Ігор Тесленко, Петро Кулаковський / за ред. Віталія Михайловського. Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. С. 101-180. 384 с. з іл.
5. Сас П. М. Сеймики. *Енциклопедія історії України:* Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009.

References

1. Bondaruk T. I. Istoryko-pravovi ese / Vidp. red. profesor I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv: OLDI-PLIuS, 2017. 238 c.
2. Kulakovskyi P. Zemski seimyky yak orhan shliakhetskoho samoupravlinnia v dr.pol. XVI – persh.pol. XVII st. *Naukovits pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu.* 1999. Vyp. VII. URL: istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/./kulakovskiy.pdf
3. Nersesiants V. S. Yurydycheskyi konflykt: protsedurы razreshenyia. Moskva, 1995. 453 c.
4. «Prykladom svoikh predkiv...». Istoriia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u 1386–1648 rokakh: Polske korolivstvo ta Rich Pospolyta / Vitalii Mykhailovskyi, Oleksii Vinnychenko, Ihor Teslenko, Petro Kulakovskyi / Za red. Vitaliia Mykhailovskoho. Studii z istorii parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u XIV–XX st. Tom I. Kyiv: Tempora, 2018. S. 101–180. 384 s. z il.
5. Sas P. M. Seimyky. *Entsyklopediia istorii Ukrainy:* T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv, 2009.

Бондарук Т. І. Правоутворювальний процес на українських землях XV–XVII ст.: інститути і процедури

У статті робиться спроба висвітлення деяких особливостей правоутворювального процесу на українських землях у відповідний період, який набув прояву у феномені сеймикування. Зокрема, наводяться кількісні, хронологічні та сутнісні характеристики сеймів і сеймиків, описуються деякі особливості сеймикування. Звертається увага на унікальність сеймику як представницького шляхетського органу, добровільного зібрання шляхти певної землі, воєводства чи провінції; інституція місцевого шляхетського самоврядування, яке не мало адміністративної влади на місцях чи у сфері судочинства. Сеймикування ж визначається головним механізмом участі шляхти в політичному та правовому житті держави.

На основі цього робиться висновок про можливість виявлення основних закономірностей виникнення і розвитку права, про тривалість та перманентність правоутворювального процесу. Аналізується його ціннісний контекст, способи «юридизації конфлікту», залученість до правоутворювального процесу значного шляхетського загалу, комунікацію між володарем і шляхтою було як дієвим способом упорядкування, зокрема, правого життя, невід'ємною складовою якого є правоутворення.

Ключові слова: правоутворення, сейми, сеймики, сеймикування, Литовський статут, шляхта, коронне право, самоврядування, право.

Bondaruk T. I. The law-making process in the Ukrainian lands of the XVth-XVIIth centuries: institutions and procedures

Legal formation is one of the basic categories of both historical and legal science and legal science in general. The law-making process is a concentrated reflection of legal values, legal interests, legal mentality and mentality, ultimately the sense of right of society. His analysis is important for the reproduction of the historical and legal reality, particularly in the Ukrainian lands of the 15th-17th centuries, when legal practices and strategies were established and the legal canons of Ukrainian society were established. In this connection, the study of the organization of Diets and Diets and their functioning has significant cognitive potential.

The purpose of this article is to highlight some features of the law-making process on Ukrainian lands in the relevant period, which manifested itself in the phenomenon of seymikation – participation in Sejms and sejmiks. The appearance of noble self-government bodies was a consequence of the spread of the crown system of administrative-territorial and judicial system to the territory of Ukraine. As a result of the administrative reform carried out on the eve of the Union of Lublin and the division of lands into voivodeships and counties, Ukrainian lands became part of the Polish-Lithuanian Commonwealth as part of 8 voivodeships, with all the rights of the ancient crown voivodships and at the same time with «their own rights».

Such «own right» was primarily the Lithuanian Statute of 1566 (Statute of the Grand Duchy of Lithuania) or the so-called Volyn statute. It was he who introduced the two-tier system of state organization: the general Sejm – the place of state representation of regional elites at the national level, and the poviat sejmiks – representative bodies of the nobility. Participation in seyms became the main mechanism for the participation of the nobility in the political and legal life of the state.

Despite all the specifics of sejmik (vassal-clan dependencies, tycoon lobby, etc.), it can be argued that it, as well as the institutions of the Sejm and sejmiks, ensuring the involvement of a significant nobility and communication between the lord and the nobility, was an effective way of organizing, in particular, rightful life, the main component of which is law-making.

Key words: legal formation, Sejm, sejmiks, sejmikation, Lithuanian statute, nobility, crown law, self-government, law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-201-205

УДК 340.12

Ольга Григорівна Варич,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-0289-4039

ЗАКОНОДАВЧІ ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Постановка проблеми. Розвиток права та держави в сучасний період значною мірою фокусується на дослідженні питань історії формування та становлення правової свідомості та культури українського народу. Однак процес дослідження таких питань нерозривно пов'язується з необхідністю аналізу факторів, що впливають на означені процеси. Тому дослідження правової свідомості в такому ракурсі пов'язується з необхідністю: по-перше, характеристики законодавчих засад, що справляють значний вплив на процеси становлення, подальшого розвитку та утвердження правової свідомості, по-друге, з'ясування сучасних векторів розвитку законодавства, що здатні вплинути також не лише на зміну суспільних відносин, а й значною мірою сформувати етапи розвитку правової свідомості, модифікувати уявлення людей у правовому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання загальних уявлень про правову свідомість та її особливості досліджувались вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед них, зокрема, – М. Бура, В. Головченко, В. Бабкін, С. Бобровник, Г. Балюк, О. Зайчук В. Копєйчиков, В. Котюк, Г. Клімова, А. Крижановський, Є. Назаренко, Н. Оніщенко, В. Оксамитний, М. Орзіх, В. Селіванов, В. Сіренко, С. Станік, В. Тацій, а також А. Зарінскі, С. Сілбі, А. Брісман, П. Лезінскі, Д. Крозлак, Я. Парк, Д. Нелькін, Д. Кован, В. Надарейшвіллі та ін.

Метою статті є дослідження законодавчих засад, що впливають на трансформацію сучасної правової свідомості як важливої складової подальшого розвитку суспільної свідомості.

Основні результати дослідження. Розуміння правосвідомості як теоретико-правової категорії передусім зачіпає з'ясування її сутності та змісту. Більшість науковців щодо цього пов'язують розуміння правової свідомості як сукупності ідей, поглядів, емоцій, уявлень, почуттів, настроїв, переживань, теорій і концепцій, що здатні впливати на правову дійсність [1, с. 428, 2, с. 1–2].

Однак важливим аспектом у дослідженні правової свідомості є її практична сторона, що пов'язується із з'ясуванням засад правового регулювання правової свідомості в напрямі модернізації чинного законодавства у цій сфері. Так, правосвідомість відображає не тільки вже врегульовані нормами права суспільні відносини, а й ті, які потребують правової регламентації. Правовідносини як юридична форма певних фактичних відносин складаються на підставі норм права, які самі утворюються в результаті втілення в закон волі держави. Свідомість відображає існуючі норми права, які необхідно створити для регулювання тих або інших суспільних відносин. Саме тому правосвідомість за своєю природою – це усвідомлення права, це – необхідний засіб створення та розвитку законодавства [3, с. 36–37].

Щодо цього важливим є аналіз чинного законодавства, що здатне і може впливати на трансформацію правової свідомості. Так, значний внесок у формування та утвердження засад правової свідомості українського народу відіграли ухвалені: Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року, Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року, Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовтня 1991 року, Постанова «Про День незалежності України», Конституція України, що закріпили первинні визначальні нормативні засади правової свідомості та дали старт подальшому її розвитку.

Проте потрібно врахувати і той аспект, що, з одного боку, норма права може впливати на правову свідомість, а з другого – правильне застосування норми права, її розуміння та правова оцінка залежать від відповідного рівня правосвідомості суб'єктів, які її застосовують. Тому важливим

функціональним призначення правосвідомості є регулювання поведінки суб'єктів у межах існуючої системи права та законодавства, що тим самим забезпечує її участь на всіх стадіях механізму правового регулювання.

Значно вплинула на трансформацію та подальше становлення правової свідомості українського народу ратифікація парламентом Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Означений документ став стратегічним поштовхом до встановлення майбутніх векторів розвитку правосвідомості, адже саме вона виступає ідеологічним і соціально-психологічним фактором впливу на суспільство та налаштований на підтримку спільних європейських цінностей.

Правова свідомість значною мірою пов'язується з вироблення умінь і навичок одержувати правову інформацію з різних джерел у тому числі і з нормативно-правових актів. У цьому важливою ознакою нормативно-правового акта стає його якість, тобто можливість реально реалізовувати та виконувати поставлені перед ним завдання як з точки зору їх техніко-юридичної коректності, так із точки зору ефективного регулювання відповідних суспільних відносин. Від цієї особливості значною мірою залежить рівень правової свідомості серед населення.

Сучасний етап розвитку нашої держави пов'язується з важливістю розуміння правосвідомості в контексті забезпечення та належної реалізації основоположних прав людини, які стають основою визвольної боротьби українського народу. Правовий режим воєнного стану, що діє наразі на території України відповідно до чинного законодавства певною мірою обмежує деякі права і свободи громадян, проте Конституція України передбачає чіткий перелік тих прав і свобод, які навіть в умовах воєнного стану обмеженню не підлягають. Так, відповідно до частини 2 ст. 64 Конституції України, не підлягають обмеженню у період дії воєнного стану право на життя, право на повагу до гідності особи, право на свободу та особисту недоторканність, право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк, право на житло, право на вільний шлюб, рівність дітей у їх правах і свободах, право за захист порушених прав і свобод у судовому порядку, право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, право знати свої права і обов'язки, заборона зворотної дії у часі нормативно-правових актів, окрім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, право на професійну правничу допомогу тощо.

У зв'язку з цим трансформація правосвідомості передбачає активізацію функціональної ролі правосвідомості в суспільстві, де правотворча діяльність являє собою основний інструмент правосвідомості [4, с. 32].

Висновки. Таким чином, потрібно чітко усвідомити, що трансформація – це не лише процеси перетворення, а й формування та утвердження якісно нових рівнів суспільного розвитку. Тому законодавчі вектори трансформації правової свідомості передусім пов'язуються з процесами об'єктивних змін, що відбуваються у системі права та системі законодавства, які здатні впливати на модифікацію правової свідомості під впливом різноманітних факторів і чинників, серед яких: поступове вирішенням проблем внутрішнього суспільного характеру, тобто досягнення в суспільстві найвищого рівня національної єдності, зростання демократичних цінностей, добровільне виконання своїх обов'язків та дотримання прав, належна оцінка та аналіз правової інформації, в тому числі змісту нормативно-правових актів та юридично-коректне їх застосування, легкодоступність нормативно-правової інформації тощо. Зважаючи на це, формування правосвідомості варто вважати пріоритетним завданням для будь-якого суспільства та держави. Саме підвищення рівня правосвідомості сприяє забезпеченню прав і свобод громадян та побудові демократичного суспільства.

Список використаних джерел

1. Власюк Т., Фастовець Н., Сінілкіна А. Еволюція наукових підходів до поняття правосвідомості особистості. *VI Міжнародна науково-практична конференція «Innovations technologies in science and practice».* Хайфа, 2022. С. 428–431.
2. Федоренко О. А. Роль правової культури та правосвідомості на шляху становлення України як правової держави. Житомир: Житомирська політехніка, 2020. С. 1–3.

3. Оніщенко Н. М. Правова свідомість: роль і значення в процесах праводержавозмін. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2018. № 6. С. 36–39.
4. Большакова О. Трансформаційні процеси у свідомості громадян в період перехідного розвитку українського суспільства. С. 31–33. URL: http://surl.li/iyfdn (дата звернення: 26.04.2023).

References

1. Vlasiuk T., Fastovets N., Sinilkina A. Evoliutsiia naukovykh pidkhodiv do poniattia pravosvidomosti osobystosti: *VI Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Innovations technologies in science and practice».* Khaifa, 2022. S. 428–431.
2. Fedorenko O. A. ROL Pravovoi kultury ta pravosvidomosti na shliakhu stanovlennia Ukrainy yak pravovoi derzhavy. Zhytomyr: Zhytomyrska politekhnika, 2020. S. 1–3.
3. Onishchenko N. M. Pravova svidomist: rol i znachennia v protsesakh pravoderzhavozmin. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 2018. № 6. S. 36–39.
4. Bolshakova O. Transformatsiini protsesy u svidomosti hromadian v period perekhidnoho rozvytku ukrainskoho suspilstva. S. 31–33. URL: http://surl.li/iyfdn (data zvernennia: 26.04.2023).

Варич О. Г. Законодавчі вектори трансформації правової свідомості в сучасних умовах

У статті досліджено деякі питання трансформації правової свідомості, що пов'язується з характеристикою законодавчих засад, які впливають на процеси становлення, подальшого розвитку та утвердження правової свідомості, із з'ясуванням сучасних векторів розвитку законодавства, що здатні вплинути також не лише на зміну суспільних відносин, а й значною мірою сформувати етапи розвитку правової свідомості, модифікувати уявлення людей у правовому просторі. Також встановлено, що, з одного боку, норма права може впливати на правову свідомість, а з другого – правильне застосування норми права, її правильне розуміння та правова оцінка залежать від відповідного рівня правосвідомості суб'єктів, які її застосовують. У статті проаналізовані деякі нормативно-правові акти, що здатні й можуть впливати на трансформацію правової свідомості. Зазначено, що функціональним призначенням правосвідомості є регулювання поведінки суб'єктів у межах існуючої системи права та законодавства, що тим самим забезпечує її участь на всіх стадіях механізму правового регулювання. У зв'язку з цим встановлено, що трансформація правосвідомості передбачає активізацію функціональної ролі правосвідомості в суспільстві, де правотворча діяльність являє собою основний інструмент правосвідомості.

Ключові слова: суспільна свідомість, правова свідомість, суспільні відносини, трансформація, трансформація правосвідомості, система права, система законодавства, нормативно-правовий акт.

Varych O. G. Legislative vectors of transformation of legal consciousness in modern conditions

The article examines some issues of the transformation of legal consciousness, which is connected with the characteristics of legislative foundations that influence the processes of formation, further development and establishment of legal consciousness, with the clarification of modern vectors of the development of legislation, which are able to influence not only the change of social relations, and to a large extent shape the stages of the development of legal consciousness, modify people's ideas in the legal space. It was also established that, on the one hand, a rule of law can influence legal awareness, and on the other hand, the correct application of a rule of law, its correct understanding and legal assessment depend on the appropriate level of legal awareness of the subjects who apply it. The article analyzes some normative legal acts that can and can affect the transformation of legal consciousness. It is noted that the functional purpose of legal awareness is to regulate the behavior of subjects within the existing system of law and legislation, which thereby ensures its participation at all stages of the mechanism of legal regulation. In this regard, it was established that the transformation of legal awareness involves the activation of the functional role of legal awareness in society, where law-making activity is the main tool of legal awareness.

Key words: social consciousness, legal consciousness, social relations, transformation, transformation of legal consciousness, legal system, legal system, normative legal act.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-206-208

УДК 340.1

Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5595-5291

РЕТРОСПЕКТИВНІ АНАЛОГІЇ І СУЧАСНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ ЯК ВИТОКИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Постановка проблеми. Війна, що розв'язана РФ проти України, жахлива за своєю суттю, має багатовимірний характер. Події, що відбуваються в Україні, мають історичні, соціальні, правові, моральні, загальнолюдські та інші виміри. Від агресії потерпає передусім наш народ і наша держава, однак події мають не тільки суто український масштаб. Безпосередню небезпеку відчувають європейські країни, особливо ті, що межують з Україною, які до 1997 року не входили до блоку НАТО і щодо яких 17 грудня 2021 року РФ висловила «ультиматум» стосовно нового, за версією РФ, поділу сфер впливу [1].

Війна зачепила й інші високорозвинені європейські країни, а також США, Канаду та багато інших країн у всьому світі. Можна стверджувати, що своєю агресією РФ, як держава з другим за потужністю ядерним потенціалом, поставила світ на межу катастрофи. Відчуваючи світову небезпеку і свою відповідальність, багато країн всіляко підтримують Україну. Країни великої сімки G7 прямо заявили про повну підтримку незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України. Відповідно до міжнародного права, зокрема Статуту ООН, Україна має законне право захищатися від російської агресії та відновити повний контроль над своєю територією в межах міжнародно визнаних кордонів [2].

Війна проти України виявила величезний пласт проблем щодо безпеки, стабільності миру у світовому масштабі, дієздатності існуючих міжнародних органів і об'єднань виконати свої функції щодо забезпечення миру на планеті і в країнах, які зазнали агресії. Про таку постановку проблеми зазначають багато політиків та дійових осіб. О. Скрипнюк прямо підсумовує: «…перехід російсько-української війни до повномасштабної стадії, що до того ж характеризується брутальним порушенням державою-агресором основоположних засад як «права Женеви», так і «права Гааги», свідчить про неефективність універсальної системи підтримання миру та безпеки в рамках ООН, кризу якої можна порівняти з кризою системи Ліги Націй напередодні Другої світової війни… Проте все більшої актуальності набуває питання пошуку контурів нового міжнародного правопорядку, який має прийти на зміну існуючому. Відповідно Організація Об'єднаних Націй має або реформуватися з тим, щоб бути в змозі належним чином виконувати своє головне статутне завдання – забезпечувати міжнародний мир та безпеку, або остаточно втратити своє значення як система колективної безпеки, бути, по суті, заміненою регіональними безпековими альянсами, як, наприклад, НАТО або іншого новоствореного блоку під егідою Сполученого Королівства та перетворитися на дискусійний клуб, позбавлений реального впливу на розв'язання безпекових питань» [3, с. 21].

Виходячи з цих позицій, актуальною проблемою є пошук необхідних змін у правовій сфері для забезпечення міжнародного миру та безпеки як у міжнародних інституціях, так і в національному законодавстві окремих держав, передусім України як держави, що потерпає від агресії. Тому доцільним є звернення до історичних аналогій щодо створення організацій, які мали на меті протидіяти жахливим подіям.

Метою статті є дослідження на прикладі історичних аналогій правових чинників діяльності міжнародних організацій колективної безпеки, насамперед Ліги Націй і Організації Об'єднаних Націй, які не дали змоги запобігти масштабним воєнним конфліктам правлячих режимів окремих

країн – Другої світової війни та повномасштабного вторгнення РФ на територію України, а також констатування та доведення необхідності відповідного реформування в правовій сфері в напрямі колективної безпеки, що потребує наполегливої багатогранної правотворчої діяльності, у тому числі в Україні, що потерпає від агресії.

Основні результати дослідження. Результати нинішніх жахливих подій в Україні, що не залишили осторонь багато країн світу, в історичному аспекті мають чимало аналогій, які дають уявлення про правові наслідки пережитої трагедії. Суттєві зміни стосуються як перебудови карти тієї частини світу, де відбувалися події, звичайно, на користь країн-переможців, так і змін щодо встановлення відповідного правового статусу післявоєнного облаштування взаємовідносин між країнами та внутрішньодержавної законодавчої бази.

Треба зазначити, що питання гарантування миру, нехай і лише на певний час і в певному місті, існували ще в стародавні часи. Є. Ромінський, досліджуючи основні принципи та найважливіші риси мирних міжкнязівських договорів у Давній Русі, дійшов висновку про значення уроків, які сьогодні можна запозичити з практики мирних угод середньовічної України, зокрема, принцип про неможливість міцного миру без договору, якого міцно тримаються обидві сторони. Мир не може фіксувати ситуацію невизначеності, адже такий мир знову повернеться до війни, немає договору – немає миру, бо його нікому гарантувати [4, с. 294]. Найважливіші уроки, які сьогодні можна запозичити з практики мирних угод середньовічної України, це звернення до їх основ – не може бути міцного миру без договору, якого міцно тримаються обидві сторони.

Як приклад, з точки зору своєї значущості й довгострокового впливу на розвиток соціально-правових інститутів у середньовічній історії Європи можна навести підписання Вестфальського миру 1648 року, яким закінчилася Тридцятилітня війна в Європі – один із найжахливіших європейських конфліктів [5, с. 135–136]. За договором, констатувалася поразка Священної Римської імперії, католицької церкви та Іспанії, а переможцями стали Франція, Швеція і певною мірою Англія [6, с. 260–261]. З точки зору питання, що розглядається, суттєвою є низка положень доктринального характеру. В. Денисов відзначає, зокрема, такі принципи: державний суверенітет як загальновизнана юридична категорія; гарантії для підтримання миру, що відчутно вплинуло на майбутній розвиток Європи, згідно зі ст. 123 Мюнстерського договору ухвалений мир повинен залишатися у силі, а його учасники «зобов'язуються підтримувати і захищати всі статті в цілому та кожну окремо»; ідеї єдиної міжнародної християнської спільноти було протиставлено ідею суверенітету і незалежності кожної держави; Вестфальський мир, виходячи з принципу рівноправності, поширив свою дію на монархічні і республіканські держави. Автор зазначає, що наступними віхами цього процесу стали Віденський конгрес 1815 року, Версальський мирний договір 1919 року, Ліга Націй, Пакт Бріана – Келлога 1928 року (Паризький пакт) та Організація Об'єднаних Націй [7, с. 349–351].

Результатом Віденського конгресу 1814–1815 років, після розгрому наполеонівської Франції, під гаслом повернення на континент миру і спокою стало перекроювання політичної карти континентальної Європи та відновлення монархій [8, с. 80–81].

У Новітній історії Ліга Націй була створена у відповідь на потребу встановлення системи безпеки, відновлення правових відносин в умовах, що склалися після Першої світової війни. Це, по суті, була перша спроба заснувати міжнародний механізм запобігання збройним конфліктам і збереження миру та безпеки у світі [9, с. 487]. Основним ініціатором і розробником головних принципів майбутнього міжнародного інституту був президент США В. Вільсон. У січні 1919 р. на засіданні Паризької мирної конференції державами-переможцями у війні було створено комісію на чолі з В. Вільсоном для розробки проєкту організації та підготовки Статуту Ліги Націй. 28 квітня 1919 року був ухвалений текст Статуту з 26 статей [10]. Статут був включений до Версальського мирного договору 1919 року і набув чинності 10 січня 1920 року.

Основні органи Ліги Націй перебували у Швейцарії у місті Женеві. Основними органами були Асамблея, Рада Ліги Націй і Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем. Крім того, при Лізі Націй діяли Міжнародна організація праці, Постійна палата міжнародного суду в Гаазі, Організація охорони здоров'я. Ліга Націй створила «мандатну систему» для міжнародного управління несамоврядними територіями та нагляду за державами, що здійснюють таке управління [11, с. 578].

Статут Ліги Націй спочатку підписали 44 держави, згодом їх кількість збільшилася до 52. Рада Ліги Націй складалася з чотирьох постійних членів (Велика Британія, Французька Республіка, Ко-

ролівство Італія, Японська імперія) та чотирьох непостійних, які щорічно переобиралися. Асамблеї Ліги Націй скликались щорічно. Суттєвою обставиною стосовно потенційної неефективності діяльності Ліги Націй було те, що всі рішення Асамблеї і Ради приймались одноголосно, за винятком процедурних питань.

Дослідники у галузі історії і права акцентують увагу як на позитивних, так і негативних результатах діяльності Ліги Націй. У міжвоєнний період протягом 1919–1929 років Ліга Націй мала певний політичний успіх. Її зусиллями було врегульовано 30 міжнародних конфліктів, серед яких – урегулювання територіальних суперечок між Швецією та Фінляндією (проблема Аландських островів), Польщею та Литвою, Грецією та Болгарією, Албанією і Югославією, Іраком та ін. У вересні 1933 року на закритому засіданні Ради Ліги Націй було розглянуто питання про голод в Україні. Ліга Націй також була однією з перших у світі гуманітарних організацій: встановила єдині стандарти щодо умов праці, надавала допомогу біженцям, протидіяла рабству і торгівлі наркотиками, боролася з голодом, сприяла побудові транспортних коридорів та комунікаційних мереж, а також надавала фінансову допомогу деяким країнам-членам. Окрім того, завдяки зусиллям Ліги Націй у 1920-х роках був розроблений Женевський протокол, який мав на меті обмеження використання хімічної та біологічної зброї [12, с. 8].

Поряд із численним здобутками Ліги Націй були суттєві невдачі, які були пов'язані передусім з неспроможністю реалізувати запропоновані принципи своєї діяльності. Криза діяльності Ліги Націй особливо яскраво проявилася після провалу міжнародної конференції з роззброєння, коли Німеччина та Японська імперія в 1933 році вийшли з її складу. Безпомічність Ліги Націй проявилась при обговоренні скарг на італійську агресію проти Ефіопської імперії (1935–1936 рр.), радянську агресію проти Фінляндії 1939–1940 років, за що Радянський Союз був виключений з організації. СРСР використовував її не стільки для реального вирішення міжнародних конфліктів, а як трибуну для політичної пропаганди [13]. Помилковою виявилася політика «умиротворення» агресора (Мюнхенська змова 1938 р.), в ході якої чотири держави де-факто вирішили долю Чехословаччини «дипломатичним» шляхом.

Слабкість Ліги Націй як інструменту підтримання миру зумовлювалася деякою мірою самим Статутом організації, що виявилося, зокрема, необхідністю згоди всіх членів організації для застосування заходів проти агресора. Такі рішення блокувалися через неголосування певних держав-членів. У результаті Ліга Націй не змогла вжити ефективних заходів проти агресії Німеччини, Італії та Японії, що призвело до розв'язання Другої світової війни. Формально Ліга Націй припинила свою діяльність у 1946 році, хоча фактично перестала функціонувати ще на початку Другої світової війни [9, с. 487].

Нежиттєздатність Ліги Націй і її неспроможність запобігти Другій світовій війні поставили перед державами, що протистояли у цій війні агресії Німеччини та інших держав гітлерівської коаліції, завдання створення нової організації для підтримання миру і співробітництва між державами. Таке завдання, починаючи з 1941 року, докладно обговорювалося й розроблялося передусім державами антигітлерівської коаліції: на Московській конференції міністрів закордонних справ Англії, Китаю, СРСР і США з 19 жовтня по 3 листопада 1943 року; на Тегеранській конференції керівників США, СРСР та Об'єднаного Королівства 1 грудня 1943 року; на конференції в Думбартон-Оксі з 21 серпня по 28 вересня та з 29 вересня по 7 жовтня 1944 року; на Ялтинській конференції з 4 по 11 лютого 1945 року. Результати наполегливої роботи лягли в основу Статуту ООН, розробленого на Конференції у м. Сан-Франциско, у якій взяли участь 50 держав, у тому числі й Україна. Статут було підписано 26 червня 1945 року. Офіційно ООН почала функціонувати 24 жовтня 1945 року, і ця дата відзначається як День Організації Об'єднаних Націй [14, с. 55–63]. У ст. 1 Статуту містяться цілі організації, які безпосередньо включають підтримання міжнародного миру і безпеки. Представник УРСР голосував у Першому комітеті, де були розроблені Преамбула і глава 1 «Цілі та принципи» Статуту. Адміністративна структура ООН налічує шість головних органів: це Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат.

У діяльності ООН налічується багато здобутків у напрямі припинення локальних війн, роззброєння, мирного врегулювання територіальних конфліктів, а також сприяння транснаціональному співробітництву в галузях економіки, культури та екології. Серед найбільш значущих документів, що розроблені в рамках організації, такі: Загальна декларація прав людини 1948 року,

Декларація про принципи міжнародного права 1970 року, Конвенція ООН про права дитини 1989 року, Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату 1992 року, Паризька угода 2015 року, Договір про заборону ядерної зброї 2017 року тощо [12, с. 9].

Рада Безпеки ООН – орган, який несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Вона складається з 15 членів, з яких 5 – постійні: Велика Британія, Китай, РФ, США та Франція. Рішення приймаються не менш як 9 голосами, у тому числі голосами всіх 5 постійних членів [15, с. 301–304]. Ця обставина, як показала практика, продемонструвала певну обмеженість можливостей при врегулюванні та ліквідації міжнародних, міжнаціональних і міждержавних конфліктів. Слабкістю Ради Безпеки є те, що в кожного її постійного члена є право вето, яким вони нерідко зловживають. Особливо ганебно це проявилося у час агресії РФ проти України. Питання агресії, акти геноциду, військові злочини постійно виносяться на обговорення Ради Безпеки, але жодного рішення цей орган ухвалити не може через накладання вето з боку саме країни-агресора – РФ.

Ситуація набула зовсім абсурдного характеру в квітні 2023 року, коли у Раді Безпеки за умовами черговості головування перейшло до РФ. Цей факт зі всією очевидністю поставив питання про необхідність кардинальних змін у діяльності, представництві і правил прийняття рішень цим міжнародним органом. Про це з усією визначеністю заявив Президент України Володимир Зеленський у зверненні від 1 квітня 2023 року: «На жаль, ми маємо й новину очевидно абсурдну й деструктивну. Сьогодні держава-терорист почала головувати в Раді Безпеки ООН. Учора російська армія вбила ще одну українську дитину – п'ятимісячного хлопчика, його звали Данило... І при цьому Росія головує в Радбезі ООН. Складно уявити щось таке, що більше доводить повне банкрутство таких інституцій. Немає такої форми терору, який ще не був би здійснений РФ. І не буде такої причини, яка зупинить реформу глобальних інституцій, зокрема Радбезу ООН. Реформу, яка, очевидно, назріла – щоб держава-терорист і будь-яка інша держава, яка хоче бути терористом, не могла зруйнувати мир. Терористи повинні програти, повинні відповідати за терор, а не головувати будь-де» [16].

Реформування міжнародних інституцій відобразиться також і в національному законодавстві конкретних країн. Оскільки саме Україна нині потерпає від агресії РФ, то насамперед вона зацікавлена в таких змінах. Які саме будуть ці зміни нині передбачити складно, але факт реформування в правовій сфері в цьому напрямі є очевидним.

Висновки. Війна, що розв'язана РФ проти України, виявила величезний пласт проблем щодо безпеки, стабільності миру у світовому масштабі, дієздатності існуючих міжнародних органів виконати свої функції щодо забезпечення миру на планеті й у країнах, які зазнали агресії. Приклад історичних аналогій показав, що міжнародні організації колективної безпеки, передусім Ліга Націй і Організація Об'єднаних Націй виявилися неспроможними запобігти масштабним воєнним конфліктам – Другій світовій війні та агресії РФ проти України.

Події, які відбуваються нині в Україні і світі, свідчать, що після перемоги України можна очікувати суттєвих змін щодо вдосконалення правопорядку, але з урахуванням досвіду, якого набуває світове співтовариство в напрямі змін у діяльності, представництві і правил прийняття рішень реформованими органами, що виконують функції безпеки у світі.

Уявляється необхідним в Україні, незважаючи на воєнний стан, кровопролитні бої, важкі втрати, вже тепер приділяти увагу проведенню складної правотворчої роботи щодо створення в майбутньому умов недопущення таких жахливих подій, а також знаходження шляхів з відсторонення РФ від впливу на рішення міжнародних органів.

Список використаних джерел

1. Москва передала США проект договора о нерасширении НАТО на восток. Украина упоминается отдельно. *BBC News.* Русская служба. 17.12.2021. URL: https://www.bbc.com/russian/news-59691037.
2. Заява лідерів країн «Великої сімки» (G7) стосовно ситуації в Україні. *U.S. Embassy in Ukraine.* 11.10.2022. Переклад з англійської. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/g7-statement-on-ukraine-11-october-2022.
3. Скрипнюк О. В. Міжнародно-правова допомога Україні в боротьбі проти російської агресії. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Вип. 13. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 13–22.
4. Ромінський Є. В. Питання миру в середньовічних вітчизняних міжнародних та міжкнязівських договорах. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Вип. 13. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 291–296.

5. Савчук К. О. Тридцятилітня війна 1618-48. *Юридична енциклопедія:* в 6-ти т. Т. 6 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2004. 768 с.
6. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський університет права. Київ, 2001. 426 с.
7. Денисов В. Н. Вестфальський мир 1648. *Юридична енциклопедія:* в 6-ти т. Т. 1 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. 672 с.
8. Мустафін О. Справжня історія пізнього Нового часу. Харків: Фоліо, 2017. 428 с.
9. Микієвич М. М. Ліга Націй. *Юридична енциклопедія:* в 6-ти т. Т. 3 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. 792 с.
10. League of Nations – international organization. *Encyclopaedia Britannica.* URL: https://www.britannica.com/topic/League-of-Nations.
11. Колісніченко К. С. Особливості мандатної системи Ліги Націй в умовах універсального міжнародного правопорядку у період між двома світовими війнами. *Держава і право:* зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. 48. С. 578–583.
12. Лісогорова К., Свістун Д. Від Ліги Націй до ООН: історія становлення універсальних міжнародних організацій колективної безпеки. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. № 3 (23). С. 5–11. DOI: 10.35774/app2020.03.005.
13. Ліга Націй. *Вікіпедія.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ліга_Націй.
14. Миронюк Н. Д. Міжнародно-політичні аспекти створення Організації Об'єднаних Націй. *Вісник Львівського університету.* Серія міжнародні відносини. 2008. № 25. С. 54–63.
15. Денисов В. Н. Організація Об'єднаних Націй. *Юридична енциклопедія:* в 6-ти т. Т. 4 / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2002. 720 с.
16. Росія з 1 квітня почала головувати в Раді безпеки ООН. *Українська правда.* 01.04.2023. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/04/1/7159030/

References

1. Moskva peredala SShA proekt dohovora o nerasshyrenyy NATO na vostok. Ukrayna upomynaetsia otdelno. *BBC News.* Russkaia sluzhba. 17.12.2021.URL: https://www.bbc.com/russian/news-59691037.
2. Zaiava lideriv krain «Velykoi simky» (G7) stosovno sytuatsii v Ukraini. *U.S. Embassy in Ukraine.* 11.10.2022. Pereklad z anhliiskoi. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/g7-statement-on-ukraine-11-october-2022.
3. Skrypniuk O. V. Mizhnarodno-pravova dopomoha Ukraini v borotbi proty rosiiskoi ahresii. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vyp. 13. Kyiv: Institut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 13-22.
4. Rominskyi Ye. V. Pytannia myru v serednovichnykh vitchyznianykh mizhnarodnykh ta mizhkniazivskykh dohovorakh. Almanakh prava. Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. Vyp. 13. Kyiv: Institut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 291–296.
5. Savchuk K. O. Trydtsiatylitnia viina 1618-48. *Yurydychna entsyklopediia* v 6-t. T. 6 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2004. 768 s.
6. Dmytriiev A. I. Vestfalskyi myr 1648 roku i suchasne mizhnarodne pravo. Monohrafiia. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Kyivskyi universytet prava. Kyiv, 2001. 426 s.
7. Denysov V. H. Vestfalskyi myr 1648. *Yurydychna entsyklopediia* v 6-t. T. 1 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 1998. 672 s.
8. Mustafin O. Spravzhnia istoriia piznoho Novoho chasu. Kharkiv: Folio, 2017. 428 s.
9. Mykiievych M. M. Liha Natsii. *Yurydychna entsyklopediia* v 6-t. T. 3 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2001. 792 s.
10. League of Nations – international organization. *Encyclopaedia Britannica.* URL: https://www.britannica.com/topic/League-of-Nations.
11. Kolisnichenko K. S. Osoblyvosti mandatnoi systemy Lihy Natsii v umovakh universalnoho mizhnarodnoho pravoporiadku u period mizh dvoma svitovymy viinamy. *Derzhava i pravo:* zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2010. Vyp. 48. S. 578–583.
12. Lisohorova K., Svistun D. Vid Lihy Natsii do OON: istoriia stanovlennia universalnykh mizhnarodnykh orhanizatsii kolektyvnoi bezpeky. *Aktualni problemy pravoznavstva.* 2020. № 3 (23). S. 5-11. DOI: 10.35774/app2020.03.005.
13. Liha Natsii. *Vikipediia.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Liha_Natsii.
14. Myroniuk N. D. Mizhnarodno-politychni aspekty stvorennia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Seriia mizhnarodni vidnosyny. 2008. № 25. S. 54–63.
15. Denysov V.N. Orhanizatsii Obiednanykh Natsii. *Yurydychna entsyklopediia* v 6-t. T. 4 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl., 2002. 720 s.

16. Rosiia z 1 kvitnia pochala holovuvaty v Radi bezpeky OON. *Ukrainska pravda.* 01.04.2023. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/04/1/7159030/

Васецький В. Ю. Ретроспективні аналогії і сучасні події в Україні як витоки правотворчості

У статті аналізуються результати діяльності міжнародних організацій колективної безпеки Ліги Націй та Організації Об'єднаних Націй, а також чинники, що не дали змогу реалізувати їх потенціал для запобігання Другій світовій війні та агресії Російської Федерації проти України. Слабкість Ліги Націй як інструменту підтримання миру зумовлювалася деякою мірою самим Статутом організації, необхідністю згоди всіх її членів для застосування заходів проти агресора. Зазначено, що ООН, хоча й урахувала здобутки і прорахунки своєї попередниці – Ліги Націй, виявилась неспроможною необхідною мірою забезпечувати міжнародний мир. Це проявилося, зокрема, у тому, що кожний постійний член Ради Безпеки має право вето, у тому числі агресор, яким на сьогодні є РФ. Наголошено, що після перемоги України з урахуванням отриманого досвіду можна очікувати суттєвого реформування в правовій сфері в напрямі змін у діяльності, представництві і правил прийняття безпекових рішень. Зазначено необхідним в Україні, незважаючи на воєнний стан, уже тепер приділяти увагу з проведення правотворчої роботи в напрямі запобігання майбутніх агресивних дій і знаходження шляхів з відсторонення РФ, як агресора, від впливу на рішення міжнародних органів.

Ключові слова: агресія РФ проти України, Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй, реформування системи колективної безпеки, правотворча діяльність.

Vasetsky V. Yu. Retrospective analogies and current events in Ukraine as the origins of law-making

In connection with the aggression of the Russian Federation against Ukraine, an urgent problem is the search for the necessary changes in the legal sphere to ensure international peace and security both in international institutions and in the national legislation of individual states. This primarily concerns Ukraine as a state suffering from aggression. Therefore, it is appropriate to refer to historical analogies regarding the creation of organizations that were intended to oppose the outbreak of full-scale wars.

The purpose of the work is to research on the example of historical analogies the factors of the activities of international organizations of collective security, first of all the League of Nations and the United Nations, which did not allow to prevent large-scale military conflicts – the Second World War and the aggression of the Russian Federation against Ukraine, as well as ascertaining and proving the need for appropriate reform in the legal sphere in the direction of collective security, which requires persistent multifaceted law-making activity, including in Ukraine, which suffers from aggression.

The following historical analogies are considered, related to the events that were the origins of significant changes in the legal sphere: the Peace of Westphalia in 1648, which ended the Thirty Years' War in Europe; the League of Nations is the first international organization created with the aim of achieving peace and security among nations, the impetus for its establishment was the consequences of the First World War; the UN is the legal successor of the League of Nations, formed in 1945 after the Second World War, which took into account the gains and miscalculations of the League of Nations. The founders of the UN are 51 states, including Ukraine.

The example of historical analogies showed that international organizations of collective security, primarily the League of Nations and the UN, were unable to fulfill their main task – to prevent large-scale military conflicts – the Second World War and the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The weakness of the League of Nations as a peacekeeping tool was determined to some extent by its Organization's Charter, the need for the consent of all members of the organization to take measures against the aggressor. It is noted that the UN, although it took into account the achievements and miscalculations of its predecessor – the League of Nations, was unable to ensure international peace to the required extent. This was manifested, in particular, in the activities of the UN Security Council as a body that bears the main responsibility for maintaining international peace and security. The weakness of the Security Council is that each of its permanent members has the right of veto. This was especially shamefully manifested during Russia's aggression against Ukraine. Issues of aggression, acts of genocide, and war crimes are constantly brought up for discussion by the Security Council, but this body cannot make a single decision due to the imposition of a veto by the aggressor country – Russia.

It was concluded that after the victory of Ukraine, we can expect a significant improvement in the legal sphere in the direction of changes in the activity, representation and decision-making rules of the reformed collective security organizations. It was emphasized that, despite the state of war, Ukraine should pay attention to the law-making work to create conditions to prevent existing terrible events in the future.

Key words: Aggression of the Russian Federation against Ukraine, League of Nations, United Nations, reforming the collective security system, law-making activity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-209-214

УДК 336.22(477):342.78

Наталія Карлівна Ісаєва,
старший науковий співробітник
відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9716-9472

РОЗВИТОК ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Постановка проблеми. Актуальність розвитку податкового законодавства України в сучасних умовах визначається необхідністю вирішення складних проблем забезпечення наповнення дохідної частини державного і місцевих бюджетів, забезпечення можливості виконання податкового обов'язку за наявності складних проблем, зумовлених особливістю функціонування економіки країни під час війни. При цьому закріплення оптимального механізму оподаткування на законодавчому рівні повинно враховувати і майбутні перспективи його розвитку також у повоєнний період.

Необхідно зазначити, що навіть в умовах жорсткої кризи, спричиненої війною, залишаються актуальними як теоретичні основи податкового права, так і принципи податкового законодавства, закріплені в Податковому кодексі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-правові та організаційні проблеми оподаткування досліджувались вітчизняними науковцями, які створили теоретичне підґрунтя та розробили практичні рекомендації для вдосконалення законодавства, що регулює сферу фінансових і, зокрема, податкових відносин, такими як Л. Воронова, М. Кучерявенко, Н. Пришва, Л. Лукашев, О. Музика-Стефанчук, О. Дмитрик та іншими дослідниками. Поряд з тим правове регулювання оподаткування вимагає наукового аналізу з урахуванням об'єктивних проблем, які необхідно вирішити для вдосконалення законодавства України, що регулює сферу оподаткування у воєнний час.

Метою статті є здійснення такого аналізу, визначення особливостей і можливих напрямів розвитку законодавства України, що регулює сферу оподаткування в умовах воєнного стану в Україні.

Основні результати дослідження. Важливість проблеми правового регулювання оподаткування в умовах воєнного стану визначається як гострою необхідністю наповнення дохідної частини державного бюджету, основна частина якого формується за рахунок податків та інших обов'язкових платежів, при об'єктивному зменшенні доходів фізичних та юридичних осіб – платників податків, так і необхідністю створення державою умов для виконання їх податкового обов'язку і здійснення господарської діяльності, а також функціонування економіки під час війни. При цьому важливим є створення оптимального механізму правового регулювання податкової системи України в цілому, окремих податків і зборів та здійснення податкового контролю в умовах воєнного стану.

Необхідно зазначити, що важливими принципами – основними засадами податкового законодавства України, закріпленими ст. 4 Податкового кодексу України, є: фіскальна достатність – встановлення податків і зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями; соціальна справедливість – установлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків; рівномірність і зручність сплати – установлення строків сплати податків і зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками [1].

Забезпечення реалізації цих принципів в умовах війни є складним завданням для держави, водночас вони є підґрунтям та орієнтиром для відповідних змін податкового законодавства України в умовах воєнного стану та оптимізації здійснення податкового контролю з урахуванням можливостей як конкретних платників податків, так і здійснення податковими органами визначених законом повноважень з урахуванням цих можливостей.

Науковцями і практиками пропонуються й обговорюються різні моделі системи оподаткування України в цілому і оподаткування окремих податків і зборів та їх нормативно-правового врегулювання.

У широкому розумінні податкова система являє собою сукупність податків, зборів і платежів, законодавчо закріплених у певній державі; принципів, форм і методів їх встановлення, зміни або скасування; дій, які забезпечують їх сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства [2, с. 53].

Однією з радикальніших пропозицій реформи системи оподаткування України була пропозиція «формули 10-10-10», яка передбачала зниження ставок податків на доходи фізичних осіб, податку на додану вартість та податку на прибуток підприємств до 10 відсотків, що пропонувалось у грудні 2022 року Офісом Президента, до обговорення якої повертались у березні-квітні 2023 року. В Офісі Президента обґрунтовували цю пропозицію тим, що для детінізації доходів необхідно значно зменшити податкове навантаження. Поряд з тим пропонувались «додаткові тимчасові» податки: податки на готівку; підвищення податків на «шкідливе» споживання (йшлося про цигарки, алкоголь, викопне паливо); а також пропонувалось заборонити розраховуватись за алкоголь і цигарки готівкою, що, на думку авторів проєкту такої реформи, повинно було б скоротити частку тіньового сегменту [3].

Крім цього, реформа, яка була запропонована Офісом Президента, передбачає: запровадження системи електронного адміністрування акцизів і оплату акцизних товарів виключно карткою; заборону зняття готівки юридичними особами і обов'язкове використання реєстраторів розрахункових операцій під час роботи з готівкою; приведення ставок екологічних податків до рівня країн ЄС; подвоєння ставок на радіочастотний ресурс та автоматичну індексацію на рівень інфляції всіх фіксованих ставок; приведення ставок на пальне до рівня країн ЄС; запровадження високої відповідальності за ухилення від сплати податків включно з ув'язненням за великі розміри [4].

Необхідно зазначити, що «формула 10-10-10» не ґрунтується на чітких розрахунках майбутніх надходжень податків до бюджету, що вже суперечить як принципу фіскальної достатності, так і принципу соціальної справедливості, оскільки не прораховані достатньо чітко відповідні ризики і для держави, і для платників податків.

Стосовно деяких інших позицій зазначеної реформи також виникають питання щодо того, наскільки є виправданою значна жорсткість регулювання податкових відносин під час війни, враховуючи, що надмірні та невиправдані вимоги можуть спричинити збільшення схем, спрямованих на ухилення від сплати податків.

Водночас, відповідно до Меморандуму, підписаного Україною з Міжнародним валютним фондом (19 грудня 2022 р.), передбачається скасування для фізичних осіб – підприємців третьої групи ставки єдиного податку 2 відсотки і повернення ставки 5 відсотків, фізичні особи – підприємці першої та другої групи будуть зобов'язані сплачувати єдиний податок у повному обсязі, крім того, будуть повернуті документальні перевірки та штрафи за порушення податкового законодавства, а також будуть стягуватись штрафи за відсутність реєстраторів розрахункових операцій [5].

Але повернення «старих» податків не дасть змоги компенсувати величезний дефіцит бюджету. За вісім місяців дії пільгових ставок бюджет недотримав близько 7 мільярдів гривень. Фактично щомісяця держава втрачає близько 900 мільйонів гривень. При цьому річний дефіцит бюджету 2023 року становить 1,31 трильйона гривень [6].

Варто зауважити, що вирішити проблему наповнення державного бюджету за рахунок повного скасування пільг, поновлення податкових перевірок у повному обсязі й застосування фінансових санкцій за порушення податкового законодавства не вдасться. Дефіцит державного бюджету зумовлений передусім, що є окупованою велика територія України, причому це регіони з розвинутою до окупації промисловістю та аграрним сектором, крім того розмір видатків бюджету на оборону зменшувати в найближчій перспективі можливості не буде.

Тому, на нашу думку, необхідно дуже обережно та продумано підходити до скасування пільг платників податків у воєнний час, оскільки законодавство також повинно забезпечувати реальну можливість виконання ними своїх податкових обов'язків. Навпаки, система пільг для найвразливіших категорій платників податків повинна бути розширена з урахуванням аналізу та узагальнення вже напрацьованого досвіду функціонування податкової системи України в умовах воєнного стану.

Законодавче регулювання сфери оподаткування в цілому також повинно враховувати аналіз та узагальнення особливостей здійснення господарської діяльності в умовах воєнного стану і водночас перспективи функціонування економіки в умовах повоєнного стану та відбудови господарства країни. Поряд з цим необхідно забезпечувати можливість виконання податкового обов'язку платниками податків і дотримання та реалізації їх прав, закріплених у законодавстві України. Тому важливим є питання правового регулювання податкових пільг в умовах воєнного стану для фізичних та юридичних осіб – платників податків.

Враховуючи, що повернення всіх податкових перевірок у повному обсязі відбудеться з 01 липня 2011 року, варто звернути увагу на оцінку здійснення податкового контролю в Україні суспільством. Зокрема, як свідчать результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Центру соціально-економічних досліджень CASE Україна, половина українців – 50,7 відсотка – вважає, що більшість підприємців законослухняні, тому податкова служба та митниця мають ловити порушників та не заважати працювати чесним підприємцям.

Водночас 42,6 відсотка опитаних переконані, що без ретельного контролю податкової та митниці більшість підприємців не сплачуватимуть податки добровільно. Ще 6,7 відсотка українців не змогли відповісти на запитання: «Чи будуть підприємці добровільно платити податки без надмірного контролю та примусу з боку податкової та митниці?» [7].

Обов'язок сплачувати податки закріплений ст. 67 Конституції України, якою встановлено, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом [8].

Реалізація зазначеного конституційного положення здійснюється як шляхом конкретизації обов'язків платників податків, які випливають з конституційного обов'язку сплачувати податки, так і шляхом здійснення податкового контролю, закріплених у податковому законодавстві України. Це є необхідним і закономірним, оскільки податковий обов'язок є обтяжливим і ухилення від сплати податків існує стільки ж, скільки існують самі податки.

Поряд з тим в умовах воєнного стану в Україні необхідно оптимізувати податковий контроль, щоб забезпечити більш сприятливий режим для здійснення підприємницької діяльності, оскільки вітчизняному бізнесу набагато важче працювати у воєнний час.

Убачається необхідним, крім створення сприятливого режиму адміністрування податків і зборів в умовах воєнного стану, конкретизувати повноваження податкових органів на законодавчому рівні щодо спрощення податкової звітності та порядку її подання, а також можливість подовження термінів декларування для певних категорій платників з урахуванням особливостей господарювання в умовах воєнного стану та можливостей переміщених осіб.

Окремо необхідно зазначити, що скасування мораторію на здійснення податкових перевірок в умовах воєнного стану доцільно поєднувати зі зменшенням їх кількості та диференціацією видів перевірок і періодичності їх проведення залежно від особливостей як певних регіонів України так і особливостей умов господарювання платників податків-юридичних осіб і можливостей платників податків-фізичних осіб.

Висновки. 1. На нашу думку, перехід від повного мораторію на податкові перевірки повинен відбуватися поступово й поетапно, оскільки умови здійснення підприємницької діяльності в умовах воєнного стану є складними. Тому доцільно на підставі аналізу результатів підприємницької діяльності узагальнити напрацьований досвід регулювання та підтримки вітчизняного бізнесу в умовах воєнного стану, розробити оптимальний режим здійснення податкових перевірок і закріпити це в нормативно-правових актах уряду.

2. Повернення штрафів та фінансових санкцій у сфері оподаткування під час війни повинно поєднуватись з їх пом'якшенням на період дії воєнного стану в державі. Вдосконалення застосування відповідальності за податкові правопорушення повинно враховувати зазначений аспект регулювання відповідальності в податковій сфері у сучасний період.

3. В умовах воєнного стану необхідною є конкретизація та закріплення обґрунтованої системи пільг для різних категорій платників з окремих податків і зборів, зокрема: з податків, які сплачують тільки юридичні особи; з податків, які сплачують тільки фізичні особи зі змішаних податків, які сплачують як фізичні, так і юридичні особи.

Список використаних джерел

1. Податковий кодекс України. URL: zakon.rada.gov.ua.2139-IX-22
2. Податкове право: підручник / за ред. Д. О. Гетьманцева та М. П. Кучерявенко. Харків: Право, 2023. 462 с.
3. Українцям різко перерахують податки: що задумали в ОП і до чого це може призвести. *Obozrevatel.* 2022. 26 січня.
4. Розбір як Офіс Президента хоче реформувати українські податки, або другий підхід до ідеї «10-10-10». *Ліга. Фінанси.* 2023. 25 березня.
5. МВФ оприлюднив тексти Листа про наміри та Меморандуму в рамках нової Моніторингової програми для України (PMB). *Урядовий портал.* 2022. 19 грудня.
6. Литвин О. Українцям перерахують податки та повернуть перевірки: що варто знати. Обозреватель. 2023. 06 квітня.
7. Половина українців впевнена, що розвитку бізнесу заважає податкова та митниця – опитування. *Ліга. Бізнес.* 2023. 18 квітня.
8. Конституція України. URL: zakon.rada.gov.ua.254к/96-ВР

References

1. Podatkovyi kodeks Ukrainy. URL: zakon.rada.gov.ua.2139-IX-22
2. Podatkove pravo: pidruchnyk / za red. D. O. Getmanceva ta M. P. Kucheravenko. Kharkiv: Pravj, 2023. 462 s.
3. Ukraincam rizko pererahuut podatky: zho zadumaly v OP I do chogo ce mozhe pryzvesty. *Obozrevatel.* 2022. 26 sichna.
4. Rozbir ak Ofis prezydenta hozhe reformuvaty ukrainski podatky, abo drugyi pidhid do idei «10-10-10». *Liga. Finansy.* 2023. 25 berezna.
5. MVF opryludnyv teksty Lysta pro namiry ta Memorandumu v ramkah novoi Monitoryngovoi program dla Ukrainy (PMB). *Uradovyi portal.* 2022. 19 grudna.
6. Lytvyn O. Ukraincam pererahuut podatky ta povernut perevirky: zho varto znaty. Obozrevatel. 2023. 06 kvitna.
7. Polovyna ukrainciv vpebnena, zho rozvytku biznesu zavaghae podatkova ta mytnycha – opytuvanna. *Liga. Biznes*. 2023. 18 kvitna.
8. Konstytuzia Ukrainy. URL: zakon.rada.gov.ua. 254к/96-ВР

Ісаєва Н. К. Розвиток податкового законодавства України в сучасних умовах

У статті розглянуті головні аспекти розвитку податкового законодавства України в сучасних умовах. Відзначається, що розвиток податкового законодавства України визначається необхідністю вирішення складних проблем забезпечення наповнення дохідної частини державного і місцевих бюджетів і водночас необхідністю забезпечення можливості виконання податкового обов'язку платників податків під час війни. При цьому звертається увага на необхідність забезпечення реалізації принципів податкового законодавства України, які є підґрунтям та орієнтиром для відповідних змін податкового законодавства України в умовах воєнного стану та оптимізації здійснення податкового контролю та податкових перевірок з урахуванням особливостей функціонування економіки в період воєнного стану. Обґрунтовуються напрями розвитку податкового законодавства України в сучасних умовах. Також розглядаються питання правового регулювання податкових пільг в умовах воєнного стану.

Ключові слова: податкове законодавство, податковий обов'язок, права платників податків, податковий контроль, податкові перевірки, адміністрування податків, податкові пільги, принципи податкового законодавства, відповідальність за податкові правопорушення, фінансові санкції.

Isaieva N. K. Development of tax legislation of Ukraine in modern conditions

The article examines the main aspects of the development of the tax legislation of Ukraine in modern conditions. It is noted that the development of the tax legislation of Ukraine is determined by the need to solve the complex problems of ensuring the filling of the revenue part of the state and local budgets and at the same time by the need to ensure the possibility of fulfilling the tax obligations of taxpayers during the war.

At the same time, attention is drawn to the need to ensure the implementation of the principles of the tax legislation of Ukraine, which are the basis and reference point for the corresponding changes in the tax legislation of Ukraine in the conditions of martial law and to optimize the implementation of tax control and tax audits, taking into account the peculiarities of the functioning of the economy during the period of martial law. The necessary changes to the tax legislation of Ukraine are substantiated.

It is noted that the legislative regulation of taxation should take into account the analysis and generalization of the peculiarities of economic activity in the conditions of martial law and, at the same time, the prospects of the functioning of the economy in the conditions of the post-war state and reconstruction of the country's economy. Along with this, it is necessary to ensure the ability of taxpayers to fulfill their tax obligations and to observe and exercise their rights enshrined in the legislation of Ukraine. The issue of legal regulation of tax benefits under martial law is also considered.

It is considered necessary to create a favorable regime for the administration of taxes and fees under martial law and specify the powers of tax authorities at the legislative level to simplify tax reporting and the procedure for its submission, as well as the possibility of extending the declaration terms for certain categories of taxpayers, taking into account the peculiarities of management under martial law and opportunities displaced persons.

Separately, it is noted that the abolition of the moratorium on tax audits under martial law should be combined with a reduction in their number and differentiation of the types of audits and their periodicity, depending on the specifics of certain regions of Ukraine and the specifics of the business conditions of taxpayers-legal entities and the capabilities of taxpayers- natural persons.

In the conditions of martial law, it is necessary to specify and consolidate a well-founded system of benefits for various categories of payers for individual taxes and fees, in particular: for taxes paid only by legal entities; on taxes paid only by natural persons on mixed taxes paid by both natural and legal persons.

Separately, the article states that the return of fines and financial sanctions in the field of taxation during the war should be combined with their mitigation for the period of martial law in the state. Improving the application of liability for tax offenses should take into account the specified aspect of regulation of liability in the tax sphere in the modern period.

Key words: tax legislation, tax obligation, rights of taxpayers, tax control, tax audits, tax administration, tax benefits, principles of tax legislation, liability for tax offenses, financial sanctions.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-215-219

УДК: 343.915

Роман Сергійович Кваша,
науковий співробітник відділу проблем
кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор філософії в галузі права
ORCID: 0000-0003-4284-4917

ПРОБЛЕМА ВИДІВ НАСИЛЬСТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Проблематика насильства та його видів у вітчизняній юридичній науці не втрачає своєї актуальності, тим більше сьогодні, коли понад рік триває повномасштабне вторгнення РФ на територію України, що супроводжується численними актами насильства різних видів. Крім того, агресор використовує сексуальне насильство як зброю війни. Генеральний прокурор А. Костін зазначив, що українські прокурори фіксують такі випадки скрізь, де перебували військові РФ. Упродовж усього історичного розвитку конфлікти, як збройні, так і ті, що не досягли їх рівня, завжди супроводжувалися підвищенням загального рівня злочинності [1, с. 21]. А під час війни суттєво зростає рівень саме насильницької злочинності.

Загалом сучасне насильство значно відрізняється від того, що переважало в минулому столітті. Однією з причин трансформації насильства є глобалізація як один із основних детермінантів появи нових видів кримінально протиправного насильства. Водночас чіткої диференціації видів насильства у кримінально-правовій науці й досі не вироблено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній науці видам кримінального насильства приділяли увагу: М. Бабаєв, О. Бандурка, Ю. Баулін, І. Богатирьов, В. Василевич, Б. Головкін, В. Голіна, В. Горбачевський, О. Григор'єва, В. Грищук, О. Гуртовенко, І. Даньшин, О. Джужа, В. Дрьомін, А. Закалюк, А. Зелінський, А. Йосипів, І. Карпець, О. Колб, О. Костенко, В. Кузнєцов, І. Лановенко, О. Литвинов, П. Михайленко, В. Навроцький, Ю. Нікітін, А. Савченко, Г. Собко В. Тацій, В. Тихий, В. Туляков, П. Фріс, В. Шакун та багато інших вчених.

Мета статті – визначення видів насильства у кримінальному праві України.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Насильство як кримінально протиправне явище – це насамперед протиприродне асоціальне явище, зумовлене патологією формування волі і свідомості особи, що виявляється у застосуванні фізичного або психічного насильства до іншої людини. Об'єктивними та суб'єктивними ознаками насильства визначено такі: протиправна поведінка, яка проявляється в зовнішньому середовищі та виражена в конкретних усвідомлених актах діяльності людини; спрямованість проти організму іншої людини; наявність конкретного адресата (потерпілого – при безпосередньому насильстві, або його близьких осіб – при опосередкованому насильстві); може мати місце як проти, так і поза волею іншої особи (потерпілого); умисний характер поведінки особи; здатність впливати на несвідоме та заподіювати фізичну, моральну, майнову шкоду іншій особі; наявність мети спричинити шкоду іншій особі певного характеру.

На основі наведеного поняття та ознак насильства, доцільно звернутись до визначення його видів. Загальновідомо, що насильство – це складне явище соціальної дійсності, яке має дуалістичну природу та різноманітні зовнішні прояви у вигляді актів зовнішньої поведінки людини. Насильство має два основних види, а саме фізичне та психічне насильство. Усі інші види насильства, що виокремлюються у теорії кримінального права України та кримінології, на нашу думку, охоплюються однією з них.

Попри певну дослідженість проблеми зазначених видів насильства, все ж доводиться констатувати, що питання стосовно їх доктринального розуміння залишається до сьогодні дискусійним. Вчена-правознавець Л. Брич вказує на непослідовність кримінального законодавства у цій сфері.

В одних випадках законодавчі формулювання прямо вказують на те, що термін «насильство» охоплює наслідки у вигляді певної шкоди здоров'ю. Зокрема, це очевидно у тих статтях Особливої частини КК, у назві яких фігурує термін «погроза або насильство», а в диспозиціях різних частин таких статей уточнено зміст погрози та вказано на суспільно небезпечні наслідки у вигляді тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. В інших випадках законодавець відмежовує поняття «насильство» від наслідків у вигляді легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень [2, с. 30]. Натомість М. Панов пише, що якщо поняття «фізичне насильство» включене до ст. 126 КК України, то немає необхідності кваліфікувати вчинені діяння додатково за статтями, що передбачають відповідальність за умисне заподіяння тілесних ушкоджень відповідного виду, оскільки вказівка в законі на насильницький спосіб вчинення злочину (фізичне насильство) означає одночасно не лише завдання удару, побоїв, а й можливе або дійсне заподіяння потерпілому легкого чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Все вчинене (в тому числі наслідки, що настали), стверджує академік М. Панов, охоплюється тією нормою КК України, в якій фізичне насильство включене як обов'язкова ознака відповідного злочину [3, с. 19].

У науці існує багато теорій насильства. Серед них у контексті проблем протидії домашньому насильству в Україні на увагу заслуговує теорія циклічності насильства або міжпоколінного передавання насильства. Тоді як одні науковці намагаються встановити, чи можуть насильницькі зразки поведінки бути успадкованими з батьківської сім'ї як результат спостереження чи переживання насильства в дитинстві, інші науковці пояснюють злочинну поведінку, покладаючись на поняття циклічності насильства. Ця теорія стверджує, що насильницька поведінка є засвоєною в межах сім'ї і передається від одного покоління до іншого. Діти, які є свідками образливої поведінки між батьками чи жертвами насильства з боку батьків у дитинстві, виростають і взаємодіють зі своїм партнером чи дитиною у такий же спосіб. У результаті проживання в дитинстві в такій сім'ї розвивається схильність до насильства у власній сім'ї. Отже, як стверджує ця теорія, ми маємо безперервний ланцюг насильства [4, с. 70].

Також слід зауважити, що булінг – це завжди насильство. Вчені констатують, що булінг переважно має місце в організованих колективах, виділивши основні соціальні організації, де теоретично він може мати місце, спробуємо поділити булінг на основні види: булінг у школі; булінг на робочому місці; булінг в армії («дідівщина»); кібербулінг (насильство в інформаційному просторі) [5, с. 160].

Отже, слід виокремити такі основні види насильства: залежно від форми зовнішнього прояву – фізичне та психологічне; залежно від адресата – безпосереднє та опосередковане; залежно від способу поширення – offline насильство та onlin насильство [6, с.132–133].

Вважаємо, що про дуалістичну природу насильства свідчить натуралістичний підхід в юриспруденції, який запропонував О. Костенко: «Насильство, як і будь-яка форма кримінальної поведінки, – це прояв певних властивостей «соціальної особистості», тобто властивостей її волі і свідомості, що надають поведінці кримінальний характер. … «соціальну особистість», що має такі властивості волі і свідомості, які можуть надавати поведінці людини характер соціальної патології, слід називати «соціопатичною особистістю» [7, с. 10]. Широкий підхід до розуміння насильства ґрунтується також і на підходах у міжнародно-правовому вимірі. Так, згідно із визначенням ВООЗ (1992 р.) насильство – це умисне застосування фізичної сили або психічного впливу, дійсне або у вигляді погрози, спрямоване проти себе, іншої людини, групи або спільноти, що призводить або має велику ймовірність заподіяння тілесних ушкоджень, смерті, психологічної травми, відхилення у розвитку або різного роду наслідки.

Окрім того, у міжнародних документах виокремлюються такі види насильства у внутрішньосімейних відносинах стосовно найбільш вразливих осіб:

1) стосовно дітей: вплив фізичний, емоційний, погане поводження, психічний, сексуальний вплив, відсутність турботи, торгівля чи інші форми експлуатації, що здатні спричинити чи спричиняють фактичну шкоду здоров'ю дитини [8; 9], у тому числі насильство над дітьми у кіберпросторі та ЗМІ [10];

2) стосовно літніх людей: фізичний вплив, психологічне чи емоційне жорстоке поводження, фінансове та матеріальне насильство, сексуальне насильство, відсутність догляду («геронтологічне насильство») [11];

3) стосовно жінок: будь-яка дія, яка спричиняє фізичну, психологічну чи сексуальну шкоду, у тому числі фізична агресія, як-то ляпас, ляпаси, стусани і побої; психологічне насильство, як-то: залякування, постійне нехтування і приниження; статеве примушування та інші форми сексуальних домагань; різні форми контролю, такі як ізоляція від сім'ї і друзів, контроль і обмеження свободи пересування, а також позбавлення доступу до інформації і допомоги [12].

Щодо останнього, то в контексті випадків сексуального насильства у ході збройного конфлікту зґвалтування, що вчиняються російськими військовослужбовцями, визнаються злочином проти людяності та розглядається як спосіб катувань [13, с. 212]. Ще до 24 лютого 2022 року вчені розглядали проблему сексуального і гендерно зумовленого насильства, пов'язаного з конфліктом, як міжнародний злочин чи воєнний злочин [1]. Очевидно, що з початком повномасштабного вторгнення проблема цього виду насильства потребує окремого наукового дослідження також у межах кримінального права України.

Слід виокремити й ознаки, за якими відрізняються насильство та психічний вплив. Так, Л. Наконечна визначає такі: «а) за предметом впливу: насильство – на фізичну цілісність людини в різних інтерпретаціях (органи, тканини, тіло тощо), психічний вплив – на психіку; б) за способом впливу: насильство – енергетичний, психічний вплив – інформаційний (вербальний та невербальний); в) за спрямованістю: насильство – на людину чи тварину, психічний вплив – тільки на людину; г) за характером впливу: насильство, здатне заподіяти шкоду здоров'ю чи життю жорстокими способами, які супроводжуються особливо сильними фізичними та моральними стражданнями, а способи психічного впливу більш лояльні, не супроводжуються, за правило, такими стражданнями; ґ) є альтернативними ознаками складів злочинів» [14, с. 9–10].

Окремі науковці підкреслюють, що насильство не включає вбивство та знищення майна. А. Бондарчук обґрунтовує це тим, що в контексті відповідальності за посягання на журналістів склади кримінальних правопорушень, які передбачають відповідальність за посягання на життя журналістів та умисне знищення їх майна, встановлено в окремих статтях Особливої частини КК (статті 347-1, 348-1 КК) [15, с. 137].

Аналогічну позицію, відповідно до якої насильство не охоплює собою вбивство потерпілої особи, аргументує Л. Брич. Вчена вважає, що поняття «насильство», яке використовується у диспозиціях статей Особливої частини КК України, «чітко вказує на спрямованість відповідного злочину на заподіяння фізичної шкоди людині. Роз'яснення ж, що поняття «насильство» охоплює шкоду саме здоров'ю людини і не включає наслідків у вигляді смерті, ґрунтуються на порівнянні санкцій статей, у яких спосіб вчинення злочину позначений як насильство чи відповідний його вид, та статей, що встановлюють відповідальність за заподіяння конкретної шкоди здоров'ю людини (тяжких, середньої тяжкості чи легких тілесних ушкоджень)» [2, с. 630–631].

Погоджуємося з цим підходом частково, оскільки вбивства, на нашу думку, не можна відкидати з числа насильницьких злочинів, позаяк вони скоюються власне насильницьким способом. З огляду на викладене, насильство не охоплює знищення і пошкодження чужого майна, оскільки це насамперед самостійні суспільно небезпечні діяння у статтях Особливої частини КК України, відмінні від насильства. Окрім того, виходячи зі значення слова «насильство» в українській мові, насильство може бути спрямовано виключно на організм потерпілого, живої істоти. Знищення ж та пошкодження майна стосується лише впливу винуватого на неживий предмет. А тому поняття «насильство» не охоплює знищення та пошкодження чужого майна.

Насильство, на нашу думку, характеризується умисним характером, що виключає насамперед випадковість. На думку польської дослідниці І. Поспісил, насильство – це всі невипадкові дії, що здійснюються за рахунок переваги злочинця, які порушують свободу особистості, спричиняють їй фізичну чи психічну шкоду та виходять за рамки соціальних норм [16, с. 104]. Авторка слушно вважає, що людина, яка заподіює шкоду іншій, діє умисно та знає, які можуть бути наслідки цієї дії. Злочинець, який застосовує насильство, у такий спосіб хоче контролювати жертву та підкорити її своїй волі.

Розглядаючи насильство як соціально-правову категорію, українська вчена Г. Собко теж вважає, що при його визначенні треба виокремити соціально-правові ознаки, які полягають у насильницькому впливі на особу чи на групу людей, відбуваються завжди протизаконно, проти або

поза волею потерпілого, з умисною формою вини і заподіює або здатне завдати шкоди здоров'ю особистості або громадським інтересам[17, с. 42].

Насамперед наведемо визначення, яке міститься у такому авторитетному виданні, як Великий енциклопедичний юридичний словник: «Насильство – умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду в або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою» [18, с. 518].

Поняття «насильство» за своєю правовою суттю належить до наскрізних кримінально-правових понять, яке повинно мати єдиний зміст у всьому тексті КК. Водночас, зважаючи на специфіку законодавчого конструювання статей Особливої частини КК, у окремих з них поняття «насильство» є відособленим, оскільки вживається у такому значенні в одній або кількох статтях Особливої частини КК.

Попри наскрізний характер, поняття «насильство» не має уніфікованого визначення. Синонімами до слова «насильство» у практичному словнику української мови С. Караванського наведено: «силування, ґвалт, примус, силоміття, (при)неволення; насила, насилля [19, с. 245].

О. Ігнатов виокремлює такі ознаки поняття «насильство: 1) здійснюється проти або поза волею потерпілого; 2) пов'язане з фізичним та/або психічним впливом на потерпілого; 3) його застосування може заподіяти шкоду потерпілому; 4) може бути як засобом досягнення мети, так і метою [20, с. 145].

А. Бондарчук виокремлює склад насильства, його об'єктивні та суб'єктивні ознаки. До об'єктивних ознак він відносить: 1) діяння, яким є енергетичний вплив на відповідний предмет (механічний, фізичний, хімічний, біологічний), а також предмет впливу – органи, тканини, фізіологічні функції органів потерпілого; 2) суспільно небезпечні наслідки – смерть, значна шкода здоров'ю, фізичний біль, фізичні страждання, безпорадний стан, втрата фізичної свободи; 3) причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками; 4) засоби фізичного насильства [15, с. 137–138].

І. Давидович розглядає насильство як родове поняття, що об'єднує такі його різновиди, як фізичне та психічне насильство: насильство – це «умисна протиправна дія, яка полягає у впливі на тіло іншої людини, її психіку або свободу, що здійснюється всупереч волі потерпілого або поза його волею і здатна викликати негативні зміни в організмі потерпілого»; фізичне насильство – «передбачений КК умисний фізичний вплив на тіло іншої людини, який здійснюється всупереч волі потерпілого або поза його волею і здатний завдати різну за ступенем тяжкості шкоду здоров'ю або смерть, а також обмежити свободу пересування за відсутності посягання на тілесну недоторканність»; психічне насильство – це «умисний протиправний вплив на психіку іншої людини, який здатний викликати негативні емоції, інші зміни в психіці потерпілого, в тому числі позбавити контролю з боку свідомості за своєю поведінкою» [21, с. 12].

В останній редакції проєкту КК України (30.01.2023), який розроблено робочою групою з розвитку кримінального права України, пропонується закріпити дефініцію поняття «насильство» у такому формулюванні: «насильство – фізичний вплив на іншу людину, зокрема шляхом нанесення удару, побоїв, застосування акустичного, світлового, термічного чи хімічного фактору або обмеження її особистої свободи». Таке визначення закріплено у ст. 1.4.1 проєкту КК України «Значення термінів Кримінального кодексу (глосарій)» [22].

Робоча група, визначаючи поняття «насильство» та «погроза», вкладає у зміст цих понять те, що на сьогодні охоплюється двома основними видами насильства, а саме фізичним і психічним. Такий підхід базується на позиції одного із членів робочої групи професора В. Навроцького: «1) насильство – це лише фізичний вплив на організм особи; 2) застосування погрози не охоплюється поняттям насильства» [23, с. 181].

На нашу думку, більш обґрунтованим є традиційний підхід, оскільки не можна змішувати такий вид насильства, як психічне із різновидом останнього – погрозою. З іншого боку, погоджуємось із автором у тому, що не буде перебільшенням сказати, що й тепер той, хто знає, що таке насильство, знає кримінальне право і навпаки [23, с. 178].

Основні результати і висновки дослідження. Основними видами насильства у кримінальному праві традиційно визнаються фізичне і психічне (психологічне). Також можна запропонувати такі класифікаційні критерії виокремлення видів насильства, які не є вичерпними.

Залежно від адресата: безпосереднє насильство, за якого насильницькими діями шкода заподіюється виключно потерпілому, та опосередковане насильство, коли шкода заподіюється особам, близьким потерпілому для того, щоб вплинути на поведінку останнього.

Залежно від способу поширення доцільно виокремлювати offline насильство, що застосовуються «очно», та onlin насильство, що може мати місце з використанням можливостей мережі Інтернет.

З початком повномасштабної війни з РФ проблема такого виду насильства, як сексуальне (гендерно зумовлене) потребує окремого наукового дослідження в межах кримінального та міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Заворотько І. Г. Сексуальне і гендерно-обумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин: дис. … д-ра філософії за спец. 293. Київ, 2020. 301 с.
2. Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 60 с.
3. Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений: учеб. пособ. Харьков: Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1986. 54 с
4. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінгів курс / за заг. ред: О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. Київ: ТОВ «К.І.С.», 2010. 167 с.
5. Ожийова О. М. Булінг. Шкільний булінг: поняття та основні форми. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія».* Харків: НУА, 2009. Т. 15. С. 158–163.
6. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології: дис… д-ра філософії в галузі права. Київ, 2021. 230 с.
7. Костенко О. М. Концепція соціопатичної особистості в кримінології. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення:* зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф. (Київ, 26 берез. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 9–13.
8. BRASIL. Decreto-lei n. 2848, de 7 de dezembro de 1940. Código penal brasileiro. URL: https://cutt.ly/HnSZCyW (дата звернення: 01.06.2021).
9. Preece J. Online Communities: Designing Usability and Supporting Sociability. Wiley, 2000. 464 p.
10. Доклад Всемирной неправительственной организации ECPAT «Насилие над детьми в киберпространстве. 2006». *Криминальное насилие против женщин и детей: международные стандарты противодействия:* сб. документов / сост. В. С. Овчинский. Москва, 2008. С. 728–736.
11. Налуцишин В. В. Організація превентивної діяльності геронтологічному насильству: зарубіжний досвід. URL: https://cutt.ly/nnSXcsM (дата звернення: 01.05.2021).
12. Доклад ВОЗ о насилии и здоровье. Женева, 2002 г. 363 с. URL: https://cutt.ly/knSXnIk (дата звернення: 01.05.2023).
13. Політова А. С. Ґендерно обумовлене насильство в умовах збройного конфлікту: кримінально правовий аспект. *Українська кримінальна юстиція в умовах війни:* матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (Львів, 9–11 червня 2022 р.) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 210–214.
14. Наконечна Л. А. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2016. 210 с.
15. Бондарчук А. С. Кримінально-правова характеристика погрози або насильства щодо журналіста в Україні: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 269 с.
16. Pospiszyl Irena. Przemoc w rodzinie jako obszar zainteresowania pracy socjalnej. PRACA socjalna służbą człowiekowi / red. L. Malinowski i M. Orłowska. Warszawa: Żak, 1998. P. 104–113.
17. Собко Г. М. Кримінально-правові та кримінологічні основи протидії психічному насильству: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2020. 791 с.
18. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
19. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 5-е вид., опрацьов. і доповн. Львів: БаК, 2014. 530 с.
20. Ігнатов О. М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права.* 2010. № 3. С. 41144–151. URL: https://cutt.ly/WnSXIxg (дата звернення: 01.05.2023).
21. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.

22. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України: URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code
23. Навроцький В. О. Наскрізні кримінально-правові поняття: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 376 с.

References

1. Zavorotko I. H. Seksualne i henderno-obumovlene nasylstvo, poviazane z konfliktom, yak mizhnarodnyi zlochyn: dys. … d-ra filosofi za spets. 293. Kyiv, 2020. 301 s.
2. Brych L. P. Rozmezhuvannia skladiv zlochyniv, spilnoiu oznakoiu yakykh ye suspilno nebezpechni naslidky u vyhliadi shkody zdoroviu liudyny. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav, 2009. 60 s.
3. Panov N. Y. Kvalyfykatsyia nasylstvennыkh prestuplenyi. Ucheb. posob. Kharkov: Yzd-vo Khark. yuryd. yn-ta, 1986. 54 c
4. Poperedzhennia, vyiavlennia i podolannia vypadkiv nasylstva v simi ta zhorstokoho povodzhennia z ditmy: treninhiv kurs / Za zah. red: O. V. Bezpalko, T. V. Zhuravel. Kyiv: TOV «K.I.S.», 2010. 167 s.
5. Ozhyiova O. M. Bulinh. Shkilnyi bulinh: poniattia ta osnovni formy. *Vcheni zapysky Kharkivskoho humanitarnoho universytetu «Narodna ukrainska akademiia».* Xarkiv: NUA, 2009. T. 15. S. 158–163.
6. Kvasha R. S. Nasylnytska zlochynnist sered nepovnolitnikh v Ukraini yak problema yuvenalnoi kryminolohii: dys… d-ra filosofii v haluzi prava. Kyiv, 2021. 230 s.
7. Kostenko O. M. Kontseptsiia sotsiopatychnoi osobystosti v kryminolohii. *Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhy yikh vyrishennia:* zbirn. nauk. prats za materialamy nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 26 berez. 2015 r.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2015. S. 9–13.
8. BRASIL. Decreto-lei n. 2848, de 7 de dezembro de 1940. Código penal brasileiro. URL: https://cutt.ly/HnSZCyW (data zvernennia: 01.06.2021).
9. Preece J. Online Communities: Designing Usability and Supporting Sociability. Wiley, 2000. 464 p.
10. Doklad Vsemyrnoi nepravytelstvennoi orhanyzatsyy ESRAT «Nasylye nad detmy v kyberprostranstve. 2006». *Krymynalnoe nasylye protyv zhenshchyn y detei:* mezhdunarodnыe standartы protyvodeistvyia: Sb. dokumentov / Sost. V. S. Ovchynskyi. Moskva, 2008. S. 728–736.
11. Nalutsyshyn V. V. Orhanizatsiia preventyvnoi diialnosti herontolohichnomu nasylstvu: zarubizhnyi dosvid. URL: https://cutt.ly/nnSXcsM (data zvernennia: 01.05.2021).
12. Doklad VOZ o nasylyy y zdorove. Zheneva, 2002 h. 363 s. URL: https://cutt.ly/knSXnIk (data zvernennia: 01.05.2023).
13. Politova A. S. Genderno obumovlene nasylstvo v umovakh zbroinoho konfliktu: kryminalno pravovyi aspekt. *Ukrainska kryminalna yustytsiia v umovakh viiny:* materialy VIII (XXI) Lvivskoho forumu kryminalnoi yustytsii (m. Lviv, 9–11 chervnia 2022 roku) / uporiadnyk I. B. Hazdaika-Vasylyshyn. Lviv: LvDUVS, 2022. S. 210–214.
14. Nakonechna L. A. Nasylstvo yak naskrizne kryminalno-pravove poniattia: dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv, 2016. 210 s.
15. Bondarchuk A. S. Kryminalno-pravova kharakterystyka pohrozy abo nasylstva shchodo zhurnalista v Ukraini: dys. … kand. yuryd. nauk:. Kyiv, 2019. 269 s.
16. Pospiszyl Irena. Przemoc w rodzinie jako obszar zainteresowania pracy socjalnej. PRACA socjalna służbą człowiekowi / red. L. Malinowski i M. Orłowska. Warszawa: Żak, 1998. S. 104–113.
17. Sobko H. M. Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni osnovy protydii psykhichnomu nasylstvu: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2020. 791 s.
18. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererob. i dop. Kyiv: TOV «Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. 1020 s.
19. Karavanskyi S. Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy. 5-te vyd., opratsov. i dopovn. Lviv: BaK, 2014. 530 s.
20. Ihnatov O. M. Nasylstvo yak sposib vchynennia zlochynu: poniattia ta sutnist. *Forum prava.* 2010. № 3. S. 144–151. URL: https://cutt.ly/WnSXIxg (data zvernennia: 01.05.2023).
21. Davydovych I. I. Kryminalno-pravova okhorona predstavnykiv vlady i hromadskosti, yaki okhoroniaiut pravoporiadok: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2007. 20 s.
22. Tekst proiektu novoho Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code
23. Navrotskyi V. O. Naskrizni kryminalno-pravovi poniattia: navch. posib. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 376 s.

Кваша Р. С. Проблема видів насильства у кримінальному праві України

Проблема насильства та його видів у вітчизняній юридичній науці не втрачає своє актуальності, тим більше сьогодні, коли понад рік триває повномасштабне вторгнення РФ на територію України, що супро-

воджується численними актами насильства різних видів. Основними видами насильства у кримінальному праві традиційно визнаються фізичне і психічне (психологічне). Також можна запропонувати такі класифікаційні критерії виокремлення видів насильства, які не є вичерпними. Залежно від адресата: безпосереднє насильство, за якого насильницькими діями шкода заподіюється виключно потерпілому, та опосередковане насильство, коли шкода заподіюється особам, близьким потерпілому для того, щоб вплинути на поведінку останнього. Залежно від способу поширення доцільно виокремлювати offline насильство, що застосовується «очно», та onlin насильство, що може мати місце з використанням можливостей мережі Інтернет.

Ключові слова: насильство, війна, кримінальна відповідальність, умисел, фізичне насильство, психічне насильство, психологічний вплив, примус, шкода, сексуальне насильство, гендерно зумовлене насильство, фінансове насильство, протиправна поведінка, насильницька злочинність, потерпілий.

Kvasha R. S. The problem of types of violence in the criminal law of Ukraine

The problems of violence and its types in domestic legal science do not lose their relevance, especially today, when the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine has been going on for more than a year, accompanied by numerous acts of violence of various types. In addition, Russia uses sexual violence as a weapon of war. During the war, the level of particularly violent crime increases significantly. Today's violence is very different from what prevailed in the last century. One of the reasons for the transformation of violence is globalization as one of the main determinants of the emergence of new types of criminal violence. At the same time, a clear differentiation of types of violence has not yet been developed in criminal law science.

In the latest edition of the project of the Criminal Code of Ukraine (January 30, 2023), which was developed by the working group on the development of criminal law of Ukraine, it is proposed to fix the definition of the concept of «violence» in the following wording: «violence is physical influence on another person, in particular by striking, beating, using acoustic, light, thermal or chemical factor or restriction of her personal freedom». The working group, defining the concepts of «violence» and «threat», includes in the content of these concepts what is currently covered by two main types of violence, namely physical and mental. This approach has been criticized, since it is impossible to mix such a type of violence as mental with the latter type – a threat.

It is well known that violence is a complex phenomenon of social reality, which has a dualistic nature and various external manifestations in the form of acts of external human behavior. Violence has two main types, namely physical and mental violence. All other types of violence distinguished in the theory of criminal law of Ukraine and criminology are covered by one of them.

It is also possible to propose the following classification criteria for distinguishing types of violence, which are not exhaustive. Depending on the addressee: direct violence, in which violent actions harm only the victim, and indirect violence, when harm is caused to people close to the victim in order to influence the latter's behavior. Depending on the method of distribution, it is advisable to distinguish between offline violence, which is used «face-to-face», and online violence, which can take place using the capabilities of the Internet.

Until February 24, 2022, scholars considered conflict-related sexual and gender-based violence an international crime or a war crime. Obviously, with the beginning of a full-scale invasion, the problem of this type of violence requires a separate scientific study within the framework of criminal and international law.

Key words: violence, criminal liability, intent, physical violence, mental violence, psychological influence, coercion, war crime, international crime, gender-based violence, sexual violence, financial violence, illegal behavior, violent crime, victim.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-220-226

УДК 342. 9

Людмила Євгенівна Кисіль,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-7986-0967

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У ВОЄННИХ ТА ПОВОЄННИХ УМОВАХ

Постановка проблеми. Публічне управління у воєнних і повоєнних умовах є складним випробуванням «на міцність» для органів публічної адміністрації, потребує наукового підґрунтя і має бути ефективним задля наближення Перемоги та успішної повоєнної відбудови. Для вирішення цього завдання необхідно адекватно оцінити ті інституційні трансформації та їх правове забезпечення, які сьогодні відбуваються в Україні, а також окреслити коло тих змін, яких, на нашу думку, потребує організаційно-правове забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації присвячені праці багатьох вітчизняних учених-адміністративістів, зокрема В. Авер'янова, О. Андрійко, В. Бевзенка, Т. Карабін, Т. Коломоєць, В. Колпакова та ін. Правовий режим воєнного стану як різновид надзвичайних правових режимів був предметом наукових досліджень О. Бандурки, А. Басова, Ю. Битяка, А. Комзюка, А. Славко, М. Тищенка, Х. Ярмакі та ін. Прикладні аспекти правового статусу військових адміністрацій порушувалися у роботах С. Мельника, О. Чепель та ін. Віддаючи належне означеним науковим розвідкам, слід визнати, що практика застосування відповідного законодавства актуалізує необхідність пошуку шляхів розв'язання проблем організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації у воєнних та повоєнних умовах.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз окремих проблем організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації у воєнних і повоєнних умовах і пошук можливих шляхів їх розв'язання на основі аналізу сучасних досягнень адміністративно-правової науки.

Основні результати дослідження. Запроваджений в Україні режим воєнного стану зумовив певні організаційні зміни механізму державного управління та відповідного правового забезпечення. Тому коло суб'єктів, уповноважених здійснювати управлінську діяльність у частині запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян у взаємодії з органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, було розширене законодавцем шляхом включення до таких суб'єктів військових адміністрацій у розумінні статей 3, 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон) [1, 2].

Обсяг повноважень військових адміністрацій визначається залежно від підстав їх утворення. По-перше, всі військові адміністрації мають повноваження щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, визначених ст. 8 Закону, разом з військовим командуванням самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. По-друге, районні та обласні військові адміністрації здійснюють на відповідних територіях повноваження місцевих державних адміністрацій. По-третє, районні та обласні військові адміністрації, утворені у зв'язку з нескликанням сесії відпо-

відно районної, обласної ради у встановлені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» строки, також здійснюють додаткові повноваження, зокрема, щодо: здійснення управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, що перебувають в управлінні районних і обласних рад (крім вирішення питань відчуження, у тому числі шляхом приватизації, таких об'єктів); прийняття у межах, визначених законом, рішень з питань захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями; встановлення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки та об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення; прийняття рішень про звернення до суду щодо визнання незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад у сфері їх спільних інтересів; заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби зі злочинністю, охорони громадської безпеки і порядку та результати діяльності на відповідній території; встановлення у порядку та межах, визначених законодавством, тарифів на житлово-комунальні послуги та інші.

При цьому варто зауважити, що Закон не передбачає процедури набуття вже утвореними для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку районними, обласними військовими адміністраціями додаткових повноважень у разі нескликання сесій відповідних районних чи обласних рад у встановлені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» строки [3].

Практика застосування Закону в умовах війни виокремила чимало проблем у правовому регулюванні відносин військових адміністрацій з органами місцевого самоврядування, намаганням вирішити які став проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у період дії воєнного стану» № 8056, основними ідеями якого є такі: розмежовуються повноваження тих військових адміністрацій, які діють на території спільно з місцевим самоврядуванням в обмеженому режимі (до прийняття окремого рішення парламентом), а також тих військових адміністрацій, яким Верховна Рада за поданням Президента надала усю повноту влади на території (у випадку неспроможності органів місцевого самоврядування забезпечувати реалізацію заходів воєнного стану); більш якісно виписана норма, що начальником військової адміністрації населеного пункту може бути голова громади; розширено повноваження Президента щодо оперативного впровадження військової адміністрації у разі потреби; спрощуються бюрократичні процедури працевлаштування працівників військових адміністрацій населених пунктів, зокрема колишніх службовців в органах місцевого самоврядування; удосконалюються процедури взаємодії військових адміністрацій та військово-цивільних адміністрацій як під час запровадження воєнного стану, так і в повоєнний період; пропонується вирішення проблемних питань, які виникали у місцевих радах у зв'язку з утворенням на території громади військової адміністрації; посадовцям органів місцевого самоврядування, які займають керівні посади, однак ради яких не функціонують, надається право знайти тимчасово іншу роботу [4].

Цей законопроєкт став предметом перших Конгресових слухань на платформі Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України 16 травня 2023 року [5].

Ще однією проблемою організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації є проблема адекватності інституційних змін тим викликам, які постають в умовах війни та повоєнних умовах. Зокрема, головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну промислову політику, державну військово-промислову політику, державну політику у сфері державного оборонного замовлення, у сфері оборонно-промислового комплексу, у літакобудівній галузі та забезпечує формування і реалізацію державної політики у сфері космічної діяльності, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, згідно з пунктом 1 відповідного Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів 7 вересня 2020 року № 819, є Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України (Мінстратегпром) [6].

Однак на сьогодні як у наукових джерелах, так і ЗМІ непоодинокими є висловлювання, що Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості «ще не запрацювало так, як планували – як міністерство оборонно-промислового комплексу, особливо під час війни. При цьому реалізація

функцій держави в означеній сфері здійснюється, поряд з міністерством, й іншими відомствами: закуповує для ОПК Міністерство оборони, замовником є ЗСУ, бюджет дає Мінфін, виробляють все самі підприємства оборонки. У цих процесах є чимало різноманітних проблем – бюрократичних, логістичних, фінансових тощо, які і має вирішувати Мінстратегпром… Іншими завданнями означеного міністерства могли б бути політичне представництво галузі – як державних компаній, так і приватних, чи безпосередній розвиток ОПК (інвестиційні проєкти, планування розвитку галузі тощо)» [7].

Інші експерти стверджують, що саме під час війни міністерство мало б перебрати на себе найбільш кричущі потреби промисловості: від релокації підприємств до розгортання виробництва потрібної силам оборони номенклатури товарів, поєднуючи в собі інтереси різних галузей та навіть міністерств. «Наприклад, для проєкту «Армія дронів», яким опікується Міністерство цифрової трансформації, Мінстратегпром міг би запропонувати існуючі лінії своїх підприємств чи створювати індустріальні парки на базі власних локацій на території України. Для Міністерства оборони та Агенції оборонних закупівель, Мінстратегпром мав би стати надійним джерелом для потенційних підрядників, здійснюючи перевірку компаній на ринку та шукаючи альтернативні варіанти підрядників, тим самим зменшуючи й корупційну складову. Зрештою, це безперервність технологічних процесів та адаптація ланцюгів постачання для виробництва критичних товарів.

При цьому прослідковується єдність думок, що Мінстратегпром має бути не промисловим гігантом, а ефективним міністерством, яке зможе гарантувати комплексний підхід за такими напрямами: «нарощування технологічного виробництва в ОПК; контроль за безпекою ланцюгів постачання; розробка і впровадження «відкритої стратегічної автономності» України і її синхронізація з вимогами ЄС; формування якісної промислової політики, у тому числі через створення відповідних промислових зон; підготовка до відбудови промислового сектору, а також його адаптація до майбутніх викликів, на кшталт «зеленого переходу» в металургії та хімічній промисловості» [8].

Існують й інші думки – щодо необхідності створення, як альтернативи Мінстратегпрому, органу, який би забезпечив переведення економіки України на військові «рейки», чого досі не зроблено, на противагу РФ, і в підсумку сприяв би найшвидшій перемозі та післявоєнній відбудові. Таким органом могла б стати Військово-промислова комісія на чолі з Верховним Головнокомандувачем, першим заступником у особі Головнокомандувача ЗСУ та заступником, який би опікувався усією економічною сферою, включаючи ВПК. Першочерговим завданням такої Комісії має стати затвердження і реалізація Державної стратегії розвитку ВПК, важливими складовими яких могли б стати державна ракетна програма та програма дронів.

Ще однією проблемою організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації є приведення спеціального законодавства відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» (надалі – ЗАП), що був прийнятий Верховною Радою України від 17 лютого 2022 року і набирає чинності 15 грудня 2023 року. Зазначений Закон покликаний наблизити Україну до європейських цінностей у сфері публічної адміністрації, принципів верховенства права та підзвітності державних інституцій. Усвідомлюючи усю багатогранність відносин, які покликаний регулювати рамковий ЗАП, законодавець у частині другій ст. 3 передбачив, що законами можуть бути встановлені особливості адміністративного провадження для окремих категорій адміністративних справ, але такі особливості повинні відповідати принципам адміністративної процедури, визначеним рамковим ЗАП.

Поза тим, на сьогодні на розгляд уряду надійшли три законопроєкти про непоширення вимог ЗАП на: а) адміністрування податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на податкові органи; б) здійснення державного фінансового контролю; в) справи про надання дозволів і висновків на узгоджені дії, концентрацію суб'єктів господарювання. Щодо цього варто зауважити, що, по-перше, основна мета ЗАП – у забезпеченні єдиної та стабільної системи адміністративно-правових відносин, що регулюють взаємодію органів влади з фізичними і юридичними особами. Тому виключення окремих сфер, традиційних для публічної адміністрації, може підривати цілісність та ефективність законодавства, а також ставити під сумнів його роль. При цьому, враховуючи частку податкових питань, з якими стикається український бізнес, якщо

виключити податки зі сфери дії ЗАП, то абсолютній більшості проблемних питань бізнесу цей Закон ніяк не зможе допомогти.

До прикладу, одним з питань, що викликає чимало нарікань від суб'єктів господарювання та має потенціал для суттєвого покращення, є механізм адміністративного оскарження у податковій сфері. Ще у 2019 році Рада бізнес-омбудсмена презентувала системний звіт «Адміністративне оскарження: поточний стан та рекомендації» [9], значна частина рекомендацій якого була присвячена прийняттю ЗАП і адресована Кабінету Міністрів України. У звіті, серед іншого, Рада відзначила, що податкова є яскравим прикладом сфери, у якій на той момент уже існував та працював доволі дієвий і регламентований механізм адміністративного оскарження визначеного кола питань (зокрема, податкових повідомлень-рішень, податкових вимог, зупинення реєстрації податкових накладних / розрахунків коригування тощо). Отже, Рада акцентувала увагу як на позитивних моментах існуючих там адміністративних процедур (наприклад, особливості набрання чинності адміністративними актами, які оскаржуються, реалізація адміністративного оскарження виключно в електронній формі, застосування принципу «мовчазної згоди» та ін.), які можна було б перейняти для рамкового законодавства, так і зупинилась на конкретних пропозиціях удосконалення адміністративних процедур у податковій сфері (унормування процедури оскарження дій і бездіяльності, забезпечення права участі особи в розгляді скарги, гармонізація способів обчислення строків тощо).

Відомо (за даними останніх річних звітів ДПС, а також звітів Офісу Ради бізнес-омбудсмена), що загалом відсоток задоволення скарг платників податків у порядку адміністративного оскарження є певною мірою високим. Так, у Звіті про виконання Плану роботи Державної податкової служби України на 2021 рік зазначається:«Протягом 2021 року надійшло 10 925 скарг (заяв) на 16 042 ППР (рішень, вимог). Розглянуто 10 439 скарг (заяв) на 15 752 ППР (рішень, вимог) на загальну суму 85 492,88 млн гривень, з них: залишено без змін 10 736 податкових повідомлень – рішень на 79 478,8 млн гривень; скасовано повністю 4 013 ППР (рішень, вимог) на 4 728,1 млн гривень; скасовано частково 1 003 ППР (рішень, вимог) на 1 285,98 млн гривень. За результатами розгляду скарг збільшено суму грошових зобов'язань на 11,29 млн гривень» [10].

Тобто фактично відмовлено у задоволенні 68% скарг. А у фінансовому вимірі – відмовлено при оскарженні 93% «донарахувань». Однією з об'єктивних причин такого стану є існуючий у податковій сфері механізм адміністративного оскарження, за яким скарги розглядаються власне працівниками податкових органів, діяльність яких, слід визнати, спрямована на наповнення державного бюджету ресурсами. За такого підходу важко забезпечити безсторонність та об'єктивність розгляду скарг. Натомість ЗАП дозволяє покращити цей механізм передусім за рахунок колегіального розгляду скарг і залучення до складу комісій з розгляду скарг представників інститутів громадянського суспільства (до 1/3 від складу). На нашу думку, використання підходів ЗАП, співпраця з бізнес-асоціаціями, науковцями, неурядовими експертами може суттєво підвищити об'єктивність і справедливість розгляду скарг, а відтак підвищити довіру до механізму адміністративного оскарження та власне до органів ДПС. Варто також оцінити в контексті приведення спеціального законодавства відповідно до ЗАП, чи можна збільшити строк для оскарження в адміністративному порядку – 10 робочих днів після отримання рішення контролюючого органу, що настають за днем отримання платником податків ППР за результатами камеральних, документальних позапланових або фактичних перевірок, поновлення перебігу строків проведення яких встановлено пп. 69.9 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ? Адже такий строк видається надто коротким, щоб платнику податків підготувати скаргу, особливо порівняно з 30-денним строком у ЗАП.

По-друге, виведення податкових відносин з-під дії Закону може стати тривожним сигналом для інших сфер публічної адміністрації (таких, як митна, екологічна або містобудівна), які можуть також стати предметами наступних законодавчих змін, і, у перспективі, призвести до поетапного звуження сфери застосування ЗАП, послаблення його регуляторної ролі, спотворення мети його прийняття та підриву загальної системи адміністративно-правових відносин в Україні, що як результат вихолостить його значення та ефективність у боротьбі з бюрократією та корупцією. По-третє, ЗАП був частиною зобов'язань України перед міжнародними донорами, які покладалися на його універсальність і всебічність застосування до різних сфер публічної адміністрації. Зокрема, відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння між Україною як позичальником та Європей-

ським Союзом як кредитором (Інструмент надання підтримки Україні на 2023 рік, макрофінансова допомога до 18 млрд євро) України взяла на себе зобов'язання узгодити законодавство з вимогами Закону. Тому виключення окремих широких сфер (таких, як податкова) може сприйнятися як невиконання зобов'язань перед міжнародним співтовариством, підривати довіру до України як надійного партнера, мати негативний вплив на загальний перебіг процесу євроінтеграції.

Серед проблем організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації необхідно відзначити й фактичну незавершеність адміністративно-територіальної реформи, що загрожує наростанням в Україні інституційних диспропорцій у взаємовідносинах між органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів. Візьмемо, до прикладу, так званий «Малехівський прецедент», коли в судовому порядку було фактично скасовано приєднання Малехівської громади до Львівської ОТГ, проте жодного інституційного механізму реалізації рішення суду на сьогодні не існує. «А що буде з територіально-адміністративним устроєм держави, що воює, після цього рішення Верховного Суду? Невже у Верховному Суді не подумали над тим, наскільки небезпечний прецедент вони зараз створюють у державі, яка зазнала агресії й у неї намагаються анексувати частину території? І взагалі, кому зараз так вигідно розхитувати адміністративно-територіальний устрій України саме на її заході – в області, яка стала гуманітарним хабом всієї України? Чи може хтось вирішив поставити свої політичні амбіції щодо перевиборів у Львові над цілісністю нашої держави в умовах воєнного стану?» [11].

У жовтні 2022 року той же Верховний Суд у ідентичній справі, але щодо міста Дубляни, прийняв повністю протилежне рішення – залишити Дубляни у складі Львівської об'єднаної територіальної громади. Постає питання: як можливо, коли у двох ідентичних справах Верховний Суд прийняв два кардинально відмінні рішення, коли одним із законодавчо визначених завдань цього найвищого в системі судоустрою суду є забезпечення однакового застосування правових норм?

Більше того, наразі доволі поширеними є думки про доцільність згортання децентралізації та посилення владної вертикалі, причому не лише на період дії воєнного стану, а й у довгостроковій перспективі.

Не вирішене належним чином, як справедливо зазначають В. Борщевський, О. Василиця, Є. Матвеєв, і питання розподілу управлінських функцій між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства щодо здійснення ними повноважень у сфері публічного управління. Ситуація ускладнюється через інституційні дисфункції, що блокують ефективність механізмів публічного управління в Україні. Передусім це стосується зловживань, пов'язаних з уникненням оподаткування, розподілом гуманітарної допомоги, земельних ресурсів, розкраданні бюджетних коштів шляхом привласнення, завищенні цін на продукти харчування для військових тощо [12].

Висновки. Підсумовуючи, варто визнати, що, з огляду на межі наукової статті, ми лише тезово окреслили окремі проблеми, які існують у контексті організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації у воєнних і повоєнних умовах і потребують розв'язання: проблеми взаємодії військових і військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, розмежування їх компетенції; неспроможності Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості виконувати свою місію як міністерства оборонно-промислового комплексу, особливо під час війни; складність процесів узгодження спеціального законодавства з ЗАП, які супроводжуються намаганнями поетапно звузити сферу застосування ЗАП, послабити його регуляторну роль, спотворити мету його прийняття; фактична незавершеність адміністративно-територіальної реформи, що загрожує наростанням в Україні інституційних диспропорцій у взаємовідносинах між органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів; невирішеність питань розподілу управлінських функцій між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства щодо здійснення ними повноважень у сфері публічного управління. І ці проблеми не є вичерпними. Головне, як влучно вказує В. Пекар, вчасно дійти «до етапу усвідомлення, коли розуміння стану справ спонукає до рішень та дій. Щоб відсахнутися від прірви, треба спочатку в неї зазирнути» [14].

Список використаних джерел

1. Мельник С. М. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні в умовах режиму воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Випуск 6. 2022. С. 100–104; Чепель О. Військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації України: що в них спільного та відмінного в умовах воєнного стану? *Інтернет-сайт Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.* URL: https://law.chnu.edu.ua/viiskovi-administratsii-ta-viiskovo-tsyvilni-administratsii/ (дата звернення: 01.05.2023)
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 08.05.2022)
3. Гречківський Є. Вертикаль влади в умовах воєнного стану. Які права у військової адміністрації? URL https://everlegal.ua/vertykal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu-yaki-prava-u-viyskovoyi-administratsiyi (дата звернення: 10.05.2022)
4. Функціонування військових адміністрацій та місцевого самоврядування у період воєнного стану: законопроект поки не готовий до голосування у Парламенті. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16146 (дата звернення: 09.05.2023)
5. Діяльність ОМС та військових адміністрацій у період дії воєнного стану – на перших конгресових слуханнях обговорили законопроект № 5086. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16590 (дата звернення: 17.05.2023)
6. Положення про Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України, затверджене постановою Кабінету Міністрів 7 вересня 2020 року № 819. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.05.2023)
7. Ніша Мінстратегпрому: ексвиконувач обов'язків міністра економіки Павло Кухта про завдання нового міністра Камишіна. URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=101029 (дата звернення: 10.05.2023)
8. Наталуха Д. Навіщо країні Мінстратегпром? 15 лютого 2023 року. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/nataluha/63eccb663f49b/(дата звернення:10.05.2023)
9. Системний звіт Ради бізнес-омбудсмена «Адміністративне оскарження: поточний звіт та рекомендації. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/syem_aug2019/2_2019_sytem_ua.pdf (дата звернення:10.05.2023).
10. Звіт про виконання Плану роботи Державної податкової служби України на 2021 рік. С. 110. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/print-396505.html (дата звернення:02.05.2023)
11. Куйбіда С. Кому вигідно розхитувати адміністративно-територіальний устрій України? URL: https://zaxid.net/komu_vigidno_rozhituvati_administrativno_teritorialniy_ustriy_ukrayini_n1552201 (дата звернення:12.05.2023)
12. Борщевський В. В., Василиця О. Б., Матвеєв Є. Е. Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. *Держава та регіони.* Серія: Публічне управління і адміністрування. 2022. № 2 (76). С. 30–35.
13. Пекар В. Виграти війну, програти мир. URL: https://site.ua/valerii.pekar/vigrati-viinu-prograti-mir-inerciinii-scenarii-i0n112p

References

1. Melnyk S. M. Administratyvno-pravovyi status viiskovykh administratsii v Ukraini v umovakh rezhymu voiennoho stanu. *Dniprovskyi naukovyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava.* Vypusk 6, 2022. S. 100–104; Chepel O. Viiskovi administratsii ta viiskovo-tsyvilni administratsii Ukrainy: shcho v nykh spilnoho ta vidminnoho v umovakh voiennoho stanu? *Internet-sait Yurydychnoho fakultetu Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriia Fedkovycha.* URL: https://law.chnu.edu.ua/viiskovi-administratsii-ta-viiskovo-tsyvilni-administratsii/ (data zvernennia: 01.05.2023)
2. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (data zvernennia: 08.05.2022)
3. Hrechkivskyi Ye. Vertykal vlady v umovakh voiennoho stanu. Yaki prava u viiskovoi administratsii? URL https://everlegal.ua/vertykal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu-yaki-prava-u-viyskovoyi-administratsiyi (data zvernennia: 10.05.2022)
4. Fukntsionuvannia viiskovykh administratsii ta mistsevoho samovriaduvannia u period voiennoho stanu: zakonoproekt poky ne hotovyi do holosuvannia u Parlamenti. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16146 (data zvernennia: 09.05.2023)
5. Diialnist OMS ta viiskovykh administratsii u period dii viiskovoho stanu – na pershykh konhresovykh slukhanniakh obhovoryly zakonoproekt № 5086. URL: https://decentralization.gov.ua/news/16590 (data zvernennia: 17.05.2023)

6. Polozhennia pro Ministerstvo z pytan stratehichnykh haluzei promyslovosti Ukrainy, zatverdzhene postanovoiu Kabinetu Ministriv 7 veresnia 2020 roku № 819. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-%D0%BF#Text (data zvernennia: 01.05.2023)
7. Nisha Minstratehpromu: eksvykonuvach oboviazkiv ministra ekonomiky Pavlo Kukhta pro zavdannia novoho ministra Kamyshina. URL: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=101029 (data zvernennia: 10.05.2023)
8. Natalukha D. Navishcho kraini Minstratehprom.? 15 liutoho 2023 roku. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/nataluha/63eccb663f49b/(data zvernennia:10.05.2023)
9. Systemnyi zvit Rady biznes-Ombudsmena «Administratyvne oskarzhennia: potochnyi zvit ta rekomendatsii. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/syem_aug2019/2_2019_sytem_ua.pdf (data zvernennia: 10.05.2023).
10. Zvit pro vykonannia Planu roboty Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy na 2021 rik. S. 110. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/print-396505.html (data zvernennia: 02.05.2023)
11. Kuibida S. Komu vyhidno rozkhytuvaty administratyvno-terytorialnyi ustrii Ukrainy? URL: https://zaxid.net/komu_vigidno_rozhituvati_administrativno_teritorialniy_ustriy_ukrayini_n1552201 (data zvernennia: 12.05.2023)
12. Borshchevskyi V. V., Vasylytsia O. B., Matveiev Ye. E. Publichne upravlinnia v umovakh voiennoho stanu: instytuttsitsini transformatsii, stratehichne planuvannia ta mekhanizmy rozvytku. *Derzhava ta rehiony.* Seriia: Publichne upravlinnia i administruvannia. 2022. № 2 (76). S. 30–35.
13. Pekar V. Vyhraty viinu, prohraty myr. URL: https://site.ua/valerii.pekar/vigrati-viinu-prograti-mir-inerciinii-scenarii-i0n112p

Кисіль Л. Є. Окремі аспекти організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації у воєнних та повоєнних умовах

Здійснено аналіз окремих аспектів організаційно-правового забезпечення управлінської діяльності органів публічної адміністрації у воєнних і повоєнних умовах і запропоновано можливі шляхи їх розв'язання на основі аналізу сучасних досягнень адміністративно-правової науки. Акцентовано увагу на проблемі взаємодії військових і військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, розмежуванні їх компетенції по запровадженню та реалізації заходів правового режиму воєнного стану в контексті проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення повноважень органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у період дії воєнного стану» № 8056. Підтримується думка щодо необхідності створення органу, який би забезпечив переведення економіки України на військові «рейки» – Військово-промислової комісії на чолі з Верховним Головнокомандувачем, першим заступником в особі Головнокомандувача ЗСУ та заступником, який би опікувався усією економічною сферою, включаючи ВПК. Першочерговим завданням такої Комісії має стати затвердження і реалізація Державної стратегії розвитку ВПК, важливими складовими яких могли б стати державна ракетна програма та програма дронів.

Аналізуються законопроєкти, спрямовані на розширення винятків зі сфери дії Закону України «Про адміністративну процедуру». Обґрунтовується думка, що намагання виключити зі сфери дії Закону України «про адміністративну процедуру» окремі сфери, традиційні для публічної адміністрації – адміністрування податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на податкові органи; здійснення державного фінансового контролю; справ про надання дозволів і висновків на узгоджені дії, концентрацію суб'єктів господарювання – може підривати цілісність та ефективність адміністративно-процедурного законодавства, а також поставити під сумнів його роль у регулюванні відносин між органами публічної адміністрації і фізичними та юридичними особами.

Акцентується увага на фактичній незавершеності адміністративно-територіальної реформи, що загрожує наростанням в Україні інституційних диспропорцій у взаємовідносинах між органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів; невирішеності питань розподілу управлінських функцій між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства щодо здійснення ними повноважень у сфері публічного управління в умовах війни.

Ключові слова: органи публічної адміністрації, організаційно-правове забезпечення, управлінська діяльність, правовий режим воєнного стану.

Kysil L. E. Separate aspects of organizational and legal support of management activities of public administration bodies in war and post-war conditions

An analysis of certain aspects of the organizational and legal provision of management activities of public administration bodies in war and post-war conditions was carried out, and possible ways of their solution were proposed based on the analysis of modern achievements of administrative and legal science. Attention is focused on the problem of the interaction of military and military-civilian administrations, local self-government bodies,

the delimitation of their competence for the introduction and implementation of measures of the legal regime of martial law in the context of the draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Improving the Powers of Local Self-Government Bodies and Their Officials persons during the period of martial law» No. 8056. The opinion is supported regarding the need to create a body that would ensure the transfer of Ukraine's economy to military «rails» – the Military-Industrial Commission headed by the Supreme Commander, the first deputy in the person of the Commander-in-Chief of the Armed Forces and a deputy who would take care of the entire economic sphere, including the military industry. The primary task of such a Commission should be the approval and implementation of the State Strategy for the Development of the Military Industry, of which the state missile program and the drone program could become important components.

Draft laws aimed at expanding exceptions from the scope of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» are analyzed. The opinion is substantiated that efforts to exclude from the scope of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» certain spheres traditional for public administration – the administration of taxes, fees and other payments in accordance with the legislation, the control of compliance with which is entrusted to tax authorities; implementation of state financial control; cases on the granting of permits and conclusions on concerted actions, the concentration of business entities – can undermine the integrity and effectiveness of administrative-procedural legislation, as well as call into question its role in regulating relations between public administration bodies and natural and legal entities.

Attention is focused on the actual incompleteness of the administrative-territorial reform, which threatens the growth of institutional disproportions in the relationship between state authorities and local self-government bodies of different levels in Ukraine; unresolved issues of the distribution of management functions between state authorities, local self-government bodies and civil society institutions regarding their exercise of powers in the field of public administration in wartime conditions.

Key words: public administration bodies, organizational and legal support, management activity, legal regime of martial law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-227-234

УДК 340.1

Наталія Олександрівна Клещенко,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-4317-1470

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА У ФОКУСІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розпочата РФ проти нашої держави, поставила на порядок денний низку питань, які умовно можна поділити на два блоки:1) фактичні питання, пов'язані з динамікою на військово-політичному фронті в контексті війни, яка триває вже понад рік; 2) питання, пов'язані з повоєнною відбудовою. Частково проблеми цього контексту вже регулюються на законодавчому рівні, інша частина перебуває на етапі законодавчих розробок. Тому актуальність ефективності законодавства не викликає сумнівів. Крім того, у контексті загальнодержавного курсу на інтеграцію до ЄС та утвердження України як правової держави повоєнне відновлення має включати ґенезу правових відносин між громадянином і державою та оновлену взаємодію між суспільством і політичними силами. Особливу увагу в цьому питанні варто приділити інституту відповідальності держави перед особою як важливій гарантії прав і свобод людини. Саме тому одним із першочергових завдань держави є постійна оцінка ефективності законодавства, його вдосконалення та оновлення відповідно до потреб суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з ефективністю законодавства, були предметом розгляду багатьох вчених-правознавців, серед яких – С. Бобровник, А. Колодій, Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Пархоменко, О. Петришин, О. Скакун, В. Сіренко та ін. Водночас проблематика ефективності законодавства у контексті повоєнної відбудови та активної євроінтеграції ще не набула належного висвітлення у сучасному соціогуманітарному науковому дискурсі.

Метою статті є теоретична характеристика ефективності законодавства та його аналіз у контексті повоєнної відбудови.

Виклад матеріалу. На початку дослідження слід охарактеризувати саме поняття «ефективність законодавства», сучасне трактування якого можна пов'язати із середовищем дії права, під яким розуміють взаємодію багатьох складових (політичний режим, стан економіки, правотворча робота тощо), які в процесі взаємодії формують правове середовище, що визначає правомірність дій суспільства, держави й індивіда.

Розвиток сучасного суспільства пов'язується з підвищенням ролі та значення ефективності забезпечення прав і свобод людини. Саме рівень упорядкованості суспільних відносин, чітке визначення меж правового впливу, наявність дієвих механізмів реалізації та забезпечення права є важливими чинниками для визначення ефективності права як засобу управління суспільством. Реалізація правових вимог є своєрідним завершальним етапом процесу правового регулювання суспільних відносин, уособлюючи тим самим певний результат [1, с. 62]. Ефективність будь-якого закону характеризується об'єктивними, цілком визначеними показниками. «Визначення таких показників стосовно певного закону, виходячи зі змісту і особливостей суспільних відносин, що ними регулюється, якраз і дає змогу запрограмувати дослідження реальної ефективності закону» [2, с. 14].

Поділяємо точку зору Н. Оніщенко, відповідно до якої під ефективністю законодавства пропонується розуміти «оптимальне співвідношення між досягнутим результатом упорядкування правом суспільних відносин і тими цілями, задля яких та чи інша норма приймалася» [3, с. 23]. У цьому розрізі варто акцентувати увагу на виступі Голови Верховної Ради України Р. Стефанчука

(перше засідання Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України 21.01.2022 р.) щодо того, що ефективність тих чи інших нормативних положень повинна спиратись на відповідну ресурсозабезпеченість, де важливими серед інших є: 1) економічна ресурсозабезпеченість, 2) людський потенціал та 3) часовий ресурс [3, с. 23].

Для дослідження ефективності законодавства необхідно враховувати класифікацію цілей на відповідні види, серед яких можна виділити функціональні (охоплюють результати, які виражаються у поведінці людей) і предметні (охоплюють матеріальні результати); ступінчасті (досягаються більшою або меншою мірою) і неступінчасті (досягаються або повністю, або зовсім не досягаються); матеріальні (належать до неправових сфер суспільного життя: економіки, політики, культури тощо) та юридичні (стосуються власне права, його виконання та дотримання). При цьому головна юридична мета – виконати вимоги законодавства – забезпечується юридичними гарантіями законності, до яких, зокрема, належать норми, що закріплюють верховенство закону; регулюють оскарження громадянами дій державних органів і посадових осіб; регулюють порядок здійснення державного контролю за виконанням вимог законодавства, юридичних санкцій тощо. Гарантії законності й самі мають безпосередні цілі: запобігання правопорушенням і їх виявлення, усунення, ліквідація небажаних наслідків правопорушень, відновлення порушеного правомірного стану тощо [4, с. 237].

Ефективність дії правових норм залежить від сукупності певних умов, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Ці умови можуть бути віднесені як до самого права, так і до сфери його реалізації, адже будь-яка норма створюється і діє в реальній сукупності суспільних відносин, на основі існуючого суспільного буття й суспільної свідомості. Характер взаємозв'язку правової норми з різними аспектами суспільного життя, своєю чергою, і визначає ті умови, які, зрештою, і забезпечують ефективність її дії. Крім того, слід пам'ятати про зобов'язання реформувати національне законодавство відповідно до стандартів ЄС, у рамках євроінтеграції, зокрема, імплементувати в законодавство України міжнародні стандарти.

У найзагальнішому вигляді проблема забезпечення ефективності законодавства, як наголошує Ю. Бірченко, може бути вирішена на таких основних засадах:

– ухвалюючи законодавчий акт, особливу увагу потрібно приділяти додержанню методології прийняття закону, як і будь-якого іншого нормативно-правового акта, вимог так званого ланцюга ефективності, а саме це: потреби й соціальний інтерес у такому законі; цілі, які досягатимуться з допомогою закону; достатність засобів, якими запроваджується закон, з точки зору досягнення поставлених цілей; визначення конкретних адресатів закону; система контролю за його виконанням;

– панівна в суспільстві правосвідомість без будь-яких застережень має визнавати принцип верховенства закону, послідовно реалізовувати його в існуючій правовій системі, а також у практичних діях усіх ланок державного апарату;

– закони мають бути спрямовані на реалізацію основних положень Конституції України, вирішення найважливіших проблем, які ставить перед суспільством життя. При цьому слід враховувати, що не тільки норми Конституції України, а й більшість чинних законів є нормами прямої дії, тому слід звести до мінімуму нормативні акти, які приймаються «на розвиток закону», що часто змінює зміст вимог і правил, ним установлених;

– необхідно забезпечити цілковиту відповідність між законами та процесом їх реалізації. Нею мають бути охоплені насамперед права та обов'язки суб'єктів, закріплені законом;

– національне законодавство має відповідати загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, демократичній міжнародній практиці;

– закони мають відповідати загальному напряму проваджуваних реформ, а також меті економічного, політичного, соціального розвитку, забезпечувати цілісність і чітку структуру законодавства, мобільність і універсальність його галузей [5, с. 13].

Висвітливши теоретичні аспекти ефективності законодавства, спинимось на цих питаннях у контексті повоєнної відбудови, адже відновлення зруйновних міст і сіл України потребує ефективного та водночас якісного правового регулювання. Необхідно зазначити, що станом на сьогодні в Україні тільки починає формуватися законодавча база, яка б регулювала відшкодування вартості майна, що постраждало через воєнні дії. При цьому діють окремі норми, які передбачають можливість виплачувати компенсації постраждалим особам, зокрема статті 84–86 Кодексу цивільного

захисту України, які визначають порядок надання державою допомоги особам, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій, до яких також належать події воєнного характеру.

Вже підписано та опубліковано Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» [6], який набув чинності 22.05.2023 року. Його метою є відновлення та створення нової інфраструктури після закінчення війни, розвитку будівельної галузі та забезпечення населення житлом.

Водночас, враховуючи позитивність прийняття цього Закону, слід наголосити на його проблемних аспектах. Головним нюансом є те, що цей Закон регулює отримання відшкодування за зруйновані об'єкти. Щодо пошкоджених об'єктів, то відповідно до Закону вони вносяться тільки до Реєстру пошкодженого та знищеного майна. При цьому форми, строки подання та порядок розгляду звернень для отримання компенсації за різні типи пошкоджених об'єктів нерухомого майна, навіть конкретно визначеного органу, який прийматиме рішення про надання чи відмову компенсації, у Законі не визначено.

Варто наголосити, що лишилося неврегульованим питання щодо компенсації за пошкоджене майно, якщо особа самостійно його відновила. Адже, як можна спостерігати за відбудовою в деокупованих областях (найбільше простежується в Київській області), багато осіб, помешкання яких було пошкоджено, самостійно за власні кошти його відновлювали. Єдиною відсилкою у Законі є ч. 2 ст.10, яка говорить, що порядок надання компенсації за пошкоджений об'єкт нерухомого майна визначається Кабінетом Міністрів України. Йдеться про постанову КМУ від 21 квітня 2023 року № 381 «Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення» [7], яка 29 квітня вже набрала чинності. Проте ця постанова теж не регулює питання щодо компенсації за пошкоджене майно, у випадку його самостійного відновлення, тож це питання потребує додаткового правового регулювання.

Нещодавно у «Дії» стартувала послуга «єВідновлення», де можна отримати грошову допомогу, яка становить до 200 тисяч гривень на один пошкоджений об'єкт (хоча на день вступу в дію ця сума була у розмірі до 500 тисяч, а рішення про її зменшення було ухвалене 12 травня) [8]. За першу добу роботи програми було подано 3194 заяв про виплату державної допомоги на відновлення пошкодженого житла [9], а станом на 12 травня – 5575 [8]. Рішення про надання компенсації виноситься спеціально утвореними комісіями (про які ще буде мова) та має цільове призначення і надається для придбання будівельної продукції з метою виконання поточного чи капітального ремонту самостійно отримувачем компенсації, або шляхом замовлення виконання відповідних послуг і робіт. Тобто гроші, які надаються як компенсація, можна витрачати на оплату лише будівельних матеріалів і робіт, які можуть бути виконані для відновлення об'єкта (перелік також закріплюється КМУ).

Наступним нюансом Закону є те, що тільки у власників приватних будинків буде вибір – отримати житловий сертифікат на купівлю квартири чи будинку або грошову компенсацію, яку перераховуватимуть на рахунок зі спеціальним режимом використання для фінансування будівництва. Власники квартир та інших житлових приміщень, які були зруйновані, одержать житловий сертифікат – документ, що підтверджує гарантії держави профінансувати придбання квартири або іншого житлового приміщення (у тому числі такого, що буде споруджене в майбутньому) в обсязі грошової суми, зазначеної у такому документі. На нашу думку, було б доцільніше надати право вибору щодо способу отримання компенсації незалежно від його типу, адже до моменту отримання компенсації може минути багато часу, склад сім'ї може збільшитись, і відповідно, потребувати більше місця. У цьому разі таке право надавало б більш широкі можливості врахувати особливості конкретної сім'ї, тобто вибір, наприклад між квартирою (мається на увазі, сертифікатом на придбання квартири), і сертифікатом (на суму зруйнованого майна), з можливістю докласти власні кошти на будівництво будинку.

Варто акцентувати про відсутність обмеження щодо місцезнаходження, типу та площі нового житла, будівництво якого буде профінансоване через сертифікат. Також Закон визначає пріоритетне коло суб'єктів на отримання компенсації, серед яких матимуть учасники бойових дій, багатодітні сім'ї та особи з інвалідністю I та II груп.

У контексті аналізу цього Закону варто звернути увагу на ст. 3, відповідно до якої створюється Комісія з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна [6]. У статті не встановлено ні кількісний склад комісії, ні чіткі критерії їх відбору, ні порядок прийняття рішень про надання чи відмову в наданні компенсації. Водночас спроба врегулювати це питання зроблена у постанові КМУ № 381. Зокрема, склад такої комісії передбачається мінімум 5 осіб, із яких обов'язкові тільки представники правоохоронних органів, з метою проведення перевірки наявності обмежень щодо отримання компенсації. Решта щодо складу комісії тільки рекомендації, що можуть долучатися за згодою, наприклад представники державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, експерти, оцінювачі, суб'єкти оціночної діяльності, виконавці окремих видів робіт (послуг), пов'язаних зі створенням об'єктів архітектури, представники міжнародних і громадських організацій [7]. Така недостатньо конкретизована норма (на нашу думку, мінімальний склад комісії має бути конкретно визначений), своєю чергою, створює умови для таких явищ, як кумівство, лобізм і корупція. У контексті цього слід додати, що одним із важливих напрямів розвитку й функціонування України як європейської держави є вдосконалення інституту відповідальності держави перед особою. І тут слід підкреслити, що у правових державах мають бути створені і діяти механізми, за допомогою яких здійснюється ефективний вплив на якісний бік діяльності державного апарату, особливо щодо дотримання прав і свобод людини. Йдеться про відповідальність держави за неналежне виконання своїх повноважень посадовими особами. З метою ефективності даного Закону важливо, щоб механізми компенсації були не лише нормативно закріпленими, а й якісними, з реальною можливістю втілення його положень. В іншому випадку матимемо ситуацію «створення механізму заради створення», без реальних засобів для отримання компенсації.

Відсутність відповідальності держави перед громадянином ставить під сумнів реалізацію одного з головних принципів, проголошених Конституцією України, – пріоритету прав і свобод людини та громадянина, бо вони можуть бути реалізовані переважно у правовідносинах із державою. Отже, саме на державі лежить обов'язок забезпечити реалізацію цих прав, оскільки обов'язок, не забезпечений відповідальністю, перетворюється на фікцію [10].

У контексті ефективності законодавства повоєнної відбудови слід згадати про проєкт Закону України «Про компенсацію за майно, втрачене, пошкоджене та знищене внаслідок збройної агресії Російської Федерації та справедливий розподіл репарацій» від 31.03.2022 року № 7237. Проте, враховуючи його актуальність і необхідність, його проходження у парламенті є вкрай повільним, адже зазначений законопроєкт не пройшов ще навіть першого читання. Слід додати, що з метою повоєнної відбудови Указом Президента № 266/2022 від 21.04.2022 року вже створено Національну раду з відновлення України, завданням якої є подолання наслідків російсько-української війни.

Оцінити ефективність згаданих норм можливо буде лише з часом, особливо з урахування дії режиму воєнного стану. Але їх прийняття вже саме по собі є «променем надії» для багатьох родин, які залишились без даху над головою, або не мають коштів для самостійного відновлення пошкодженого житла, і кількість вже поданих заяв це підтверджує. Крім того, територія України чи не щодня перебуває під постійними обстрілами (особливо прифронтові області та області, що межують з РФ), і випадки пошкоджених будівель є частим явищем. Тож ця нормативна база, яка тільки починає діяти, є не просто актуально, а життєво необхідною для українського суспільства.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що під ефективністю законодавства розуміють співвідношення між досягнутими результатами та поставленою метою. Проблема ефективності законодавства, його результативності може й має розглядатися в декількох площинах. Тут потрібно враховувати внутрішній, національний аспект і зовнішній, зокрема зовнішньоінтеграційний, пов'язаний з імплементацією в законодавство України міжнародних стандартів.

У контексті ж ефективності законодавства повоєнної відбудови аналізується Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Росій-

ської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» та постанова КМУ «Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення»». Ці нормативно-правові акти, безумовно, є важливими в умовах війни, адже, з одного боку, дають надію громадянам, житло яких було пошкоджене чи повністю зруйноване, на його відновлення, а з другого – породжує для держави низку обов'язків у частині компенсації і відбудови втраченого. З огляду на межі статті, ми окреслили лише окремі питання, які, на нашу думку, вбачаються найбільш дискусійними, зокрема питання відсутності права вибору щодо способу отримання компенсації (сертифікат на купівлю чи грошову компенсацію для побудови) незалежно від його типу (чи то власників приватних будинків, чи квартир), питання стосовно Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна тощо.

Список використаних джерел

1. Опольська Н. М. Критерії ефективності нормативно-правового регулювання права на свободу творчості в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 1. С. 62–66. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.10.
2. Рабінович П. М. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Академії правових наук України.* 2008. № 1 (52). С. 13–21.
3. Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України. *Альманах права.* 2022. № 13. С. 23–27. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3.
4. Право і прогрес: запити громадянського суспільства: монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2020. 367 с.
5. Бірченко Ю. І. Деякі критерії оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів. *Наукові записки*. 2004. Том 26. С. 9–11.
6. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 року № 2923-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text (дата звернення: 12.05.2023).
7. Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення»: постанова КМУ від 21 квітня 2023 року № 381. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.05.2023).
8. єВідновлення: Кабмін зменшив з 500 до 200 тисяч грн розмір компенсації громадянам за пошкоджене майно через війну. *Судово-юридична газета*. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/270240-yevidnovlennya-kabmin-umenshil-s-500-do-200-tysyach-grn-razmer-kompensatsii-grazhdanam-za-povrezhdennoe-imuschestvo-iz-za-voyny#:~:text (дата звернення: 12.05.2023).
9. єВідновлення: за добу подано понад 3000 заяв. URL: *Кореспондент*. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4588678-yevidnovlennia-za-dobu-podano-ponad-3-000-zaiav (дата звернення: 15.05.2023).
10. Оніщенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче.* 2007. № 12. (№ 12 (спецвипуск)). С. 3–6. URL: https://veche.kiev.ua/journal/607/ (дата звернення: 03.05.2023).

References

1. Opolska N. M. Kryterii efektyvnosti normatyvno-pravovoho rehuliuvannia prava na svobodu tvorchosti v Ukraini. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2020. № 1. S. 62–66. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.10.
2. Rabinovych P. M. Efektyvnist yurydychnykh norm: zahalnoteoretychno-poniattievyi instrumentarii doslidzhennia. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2008. № 1 (52). S. 13–21.
3. Onishchenko N. M. Efektyvnist ta yakist zakonodavstva u fokusi vidbudovy Ukrainy. *Almanakh prava.* 2022. № 13. S. 23–27. DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-3.
4. Pravo i prohres: zapyty hromadianskoho suspilstva: monohrafiia / Za zah.red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Naukova dumka, 2020. 367 s.

5. Birchenko Yu. I. Deiaki kryterii otsinky yakosti ta efektyvnosti normatyvno-pravovykh aktiv. *Naukovi zapysky.* 2004. Tom 26. S. 9–11.
6. Pro kompensatsiiu za poshkodzhennia ta znyshchennia okremykh katehorii obiektiv nerukhomoho maina vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy, ta Derzhavnyi reiestr maina, poshkodzhenoho ta znyshchenoho vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 23 liutoho 2023 roku № 2923-IX. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text (data zvernennia: 12.05.2023).
7. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia kompensatsii dlia vidnovlennia okremykh katehorii obiektiv nerukhomoho maina, poshkodzhenykh vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii, z vykorystanniam elektronnoi publichnoi posluhy «ieVidnovlennia»: Postanovu KMU vid 21 kvitnia 2023 roku № 381. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-%D0%BF#Text (data zvernennia: 12.05.2023).
8. ieVidnovlennia: Kabmin zmenshyv z 500 do 200 tysiach hrn rozmir kompensatsii hromadianam za poshkodzhene maino cherez viinu. *Sudovo-yurydychna hazeta.* URL: https://sud.ua/uk/news/publication/270240-yevidnovlennya-kabmin-umenshil-s-500-do-200-tysyach-grn-razmer-kompensatsii-grazhdanam-za-povrezhdennoe-imuschestvo-iz-za-voyny#:~:text (data zvernennia: 12.05.2023).
9. ieVidnovlennia: za dobu podano ponad 3 000 zaiav. URL: *Korespondent*. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4588678-yevidnovlennia-za-dobu-podano-ponad-3-000-zaiav (data zvernennia: 15.05.2023).
10. Onishchenko N. M. Problema efektyvnosti zakonodavstva ta suchasnyi rozvytok. *Viche*. 2007. № 12. (№ 12 (spetsvypusk)). S. 3–6. URL: https://veche.kiev.ua/journal/607/ (data zvernennia: 03.05.2023).

Клещенко Н. О. Ефективність законодавства у фокусі повоєнної відбудови

Стаття присвячена ефективності законодавства в контексті повоєнної відбудови. Зазначається, що в ході повномасштабної війни, розпочатої РФ проти України, виникла значна кількість питань, які потребують законодавчого врегулювання. Зокрема, це питання, що пов'язані з динамікою на військово-політичному фронті в контексті війни, яка триває вже понад рік; а також питання, пов'язані з повоєнною відбудовою. Розкривається теоретична складова ефективності законодавства, під якою розуміють співвідношення між досягнутими результатами та поставленою метою.

У контексті ефективності законодавства у процесі повоєнної відбудови аналізуються Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» та постанова КМУ «Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення». Акцентується на важливості цих нормативно-правових актів і звертається увага на дискусійні аспекти.

*Ключові слова: е*фективність законодавства, повоєнна відбудова, відновлення пошкодженого житла, воєнний стан, «єВідновлення».

Kleschenko N. O. The effectiveness of legislation is the focus of post-war reconstruction

The relevance of the outlined topic is justified by the fact that in the course of the full-scale war launched by the Russian Federation against Ukraine, a significant number of issues have arisen that require their legislative consolidation. In particular, these are questions related to the dynamics on the military-political front in the context of the war, which has been going on for more than a year; as well as issues related to post-war reconstruction. In addition, in the context of the national course of integration into the EU and the establishment of Ukraine as a legal state, the post-war recovery should include the genesis of special legal relations between the citizen and the state, and renewed interaction between society and political forces. In this matter, special attention should be paid to the institution of the state's responsibility to the individual, as one of the main guarantees of human rights and freedoms. That is why one of the important tasks of the state is the constant assessment of the effectiveness of current legal norms, their improvement and updating in accordance with the needs of society.

In the most general form, the problem of ensuring the effectiveness of legislation can be solved on the following basic grounds: when adopting a legislative act, special attention should be paid to the observance of the methodology of adopting the law, as well as any other normative legal act, the requirements of the so-called «chain of effectiveness», namely: the need and social interest in such a law; goals that will be achieved with the help of the

law; the adequacy of the means by which the law is implemented, from the point of view of achieving the set goals; determination of specific addressees of the law; control system for its implementation, etc.

In the context of the effectiveness of legislation in the process of post-war reconstruction, the Law of Ukraine «On compensation for damage and destruction of certain categories of immovable property as a result of hostilities, acts of terrorism, sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, and the State Register of Property Damaged and Destroyed» are analyzed as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine» and Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the Procedure for providing compensation for the restoration of certain categories of real estate objects damaged as a result of hostilities, acts of terrorism, sabotage caused by the armed aggression of the Russian Federation, using the electronic public service «eRestoration». Emphasis is placed on the importance of these normative legal acts and attention is drawn to insufficiently regulated points. In particular, it is emphasized that there is no settlement of the issue regarding damaged objects that were repaired at their own expense. It is also argued that it is necessary to regulate the procedure for the formation of a commission for consideration of issues related to the provision of compensation, in particular, to provide for requirements for persons who can be part of such a commission on a permanent basis, and the procedure for making decisions on granting or refusing to provide compensation.

Key words: effectiveness of legislation, post-war reconstruction, restoration of damaged housing, martial law, «eRestoration».

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-235-241

УДК 342.7

Христина Ігорівна Кметик-Подубінська,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-6572-7134

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Динамічний розвиток інформаційного суспільства з кожним днем змінює нашу реальність, кидаючи сміливі виклики суспільним інформаційним відносинам. Інтерактивність інформаційного простору дедалі частіше проявляється в поєднанні традиційного спілкування з цифровими технологіями комунікації. Уже звичними для щоденного вжитку є поняття комунікації та її навичок, комунікативного простору, комунікативних підходів, методів і процесів, функцій тощо. Позаяк для побудови стосунків та обміну ідеями сучасне соціально-правове середовище вимагає від його суб'єктів щоденного спілкування, комунікація сьогодні, без перебільшення, є життєво важливою. Власне тому соціально-правова комунікація в сучасному інформаційному суспільстві є актуальним питанням наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання комунікації неодноразово зверталися вітчизняні та зарубіжні дослідники. Досліджуючи поняття, окремі аспекти, типи чи функції комунікацій зазначеної категорії, тією чи іншою мірою торкалися К. Вейн, Е. Віллкомм, Т. Джордан, І. Жадан, М. Карпушина, Дж. Колбейк, Н. Малєєва, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, С. Позняк, О. Скнар, О. Скрипнюк, С. Сунєгін, І. Чаплай, Л. Шабаєва, Ю. Шемшученко та ін. Значна частина досліджень проведена у світлі філософських, психолого-педагогічних, мовознавчих, технічних та юридичних наукових розвідок. Проте питання комунікації в соціально-правовому сенсі залишається недостатньо вивченим і потребує ґрунтовного аналізу і висвітлення.

Мета статті. Метою дослідження є з'ясування поняття, змісту, принципів та ролі соціально-правової комунікації в сучасному інформаційному суспільстві.

Основні результати дослідження. Сучасне інформаційне суспільство постійно комунікує. Людство послуговується спілкуванням щодня – вдома, на робочому місці чи в іншому соціальному середовищі. Позаяк, немає сумніву, що комунікація є «явищем соціального розвитку і феноменом соціального буття», а тому в контексті забезпечення охорони і захисту прав людини є вкрай важливою.

Свого часу Вінстон Черчилль сказав, що відмінність між простим управлінням і керівництвом полягає в спілкуванні. І тепер комунікативні навички, необхідні в епоху цифрових технологій, суттєво змінилися. Загалом, комунікація визначається як спосіб спілкування з обміном інформацією, новинами, почуттями тощо. Але сьогодні цей спосіб спілкування в суспільстві істотно змінився, що привело до нових комунікаційних можливостей і викликів [3].

Дослідження інформаційного суспільства та пов'язаних з ним явищ соціальної дійсності можна здійснювати за допомогою різноманітних підходів, зокрема: соціокультурного, цивілізаційного, структурно-функціонального, порівняльного, нормативного. Однак у сучасних умовах, одним із найважливіших підходів є саме соціально-правовий, який дає змогу визначити певні аспекти, що складаються у сфері інформаційного обігу [6]. Тому важливо дослідити поняття соціально-правової комунікації та її сутнісні характеристики.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел свідчить про наявність достатньо великої кількості підходів до розуміння поняття комунікації. Трактуючи комунікацію у різних сенсах, дослідники обґрунтовують різні моделі – комунікативно-інформаційні, інтерактивні, діяльнісні. Таке «спілкування» в соціально-правовому просторі визнається складним багатоплановим процесом встановлення і розвитку контактів, що породжується потребами в спільній діяльності й охоплює

обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання і розуміння. Фактично це одночасно й особливий вид діяльності (комунікативна діяльність), і умова її здійснення, і результат діяльності, що спеціально задається [8]. Але загалом усі поняття комунікації пов'язані між собою і доповнюють одне одного в певних аспектах.

Спільна риса зазначених підходів визначається тим, що комунікація – це процес взаємодії між учасниками, що виникає в процесі обміну інформацією. Комунікація, як зазначає Клер Вейн, це обмін інформацією від однієї особи до іншої особи або групи осіб, де кожен тип способу зв'язку включає принаймні одного відправника та одержувача. Такий обмін, на думку дослідниці, є доволі складним, оскільки на ефективне спілкування може впливати цілий ряд речей. Він включає чотири складові: наші емоції; культурну ситуацію; засіб, який використовується для спілкування, а також наше розташування [1]. Тому хороші комунікативні навички є вельми цінними в інформаційному суспільстві.

Основою соціально-правової комунікації є теорія соціальної комунікації, яка є однією з основних методологічних баз дослідження соціальних явищ і процесів. Комунікація, на думку С. Позняк, трактується як первинний конститутивний соціальний процес, фундаментальний спосіб пояснення психологічних, соціальних, культурних та економічних феноменів, а суспільство – як структура, яка відтворює себе і має цілісний, системний характер завдяки комунікативним зв'язкам своїх членів. Конститутивна модель комунікації є метамоделлю, яка відкриває концептуальний простір для взаємодії інших моделей комунікації (риторичної, семіотичної, феноменологічної, соціокультурної, рефлексивної тощо) і розглядає комунікацію як соціальну практику, залучаючись до якої суб'єкт конструює навколишню соціальну та політичну реальність, а також своє «я» як соціально-культурний, соціально-політичний конструкт. Це дає змогу знайти відповіді на важливі соціальні питання (на кшталт хто і яким чином бере участь у соціальних процесах, які конструюють ідентичність членів суспільства, норми і правила соціальної комунікації). Він віддзеркалює зміни в суспільстві і має практичне та політичне значення, адже теорії комунікації історично та культурно закорінені [8].

У цьому контексті слушною є потреба в розгляді комунікаційних потенцій права як певного сегмента функціонування інформаційного простору. Сучасне інформаційне суспільство, на думку Н. Оніщенко, приховує в собі низку небезпечних тенденцій, зокрема, це: 1) реальна ймовірність руйнування приватного життя осіб і діяльності організацій внаслідок впливу проникаючих інформаційних технологій; 2) наявність проблеми відбору достовірної інформації; 3) необхідність запобігання обігу «шкідливої» інформації, зокрема тієї, яка містить елементи насильства, екстремістські матеріали, матеріали, що суперечать суспільній моралі; 4) зростання загрози можливості маніпулювання свідомістю людей внаслідок посилення одночасного впливу різноманітних форм медіа; 5) необхідність забезпечення належної адаптації людей до специфічного середовища інформаційного суспільства, що демонструє все більшу розгалуженість і структурованість [6]. В умовах активного розвитку комунікативних практик обміну інформацією, зокрема в електронній формі, важливим є врахування цих факторів.

Нові технології дійсно пронизують наш світ різноманітними ресурсами, які покращують мобільність і доступність засобів інформування. Традиційні повідомлення для широкої аудиторії втрачають свою ефективність. Це зумовлює перехід до більш адресного спілкування, орієнтованого на певного користувача. Сучасне суспільство може контролювати теми, які воно хоче чути, спосіб отримання своїх повідомлень і платформи, на яких зручно комунікувати. Також інформація вже не передається одним способом, оскільки існують різні можливості ділитися нею в інтерактивному режимі без жодного посередництва чи редагування. Комунікативні платформи, у тому числі соціальні мережі, покращують процеси обміну інформацією, роблять комунікацію більш стислою з виділенням ключових моментів за допомогою символів чи хештегів, загалом допомагають суспільству бути гнучким і швидким у процесі комунікації. Так, на думку технологів, розумна інфографіка несе в собі більше інформації, ніж щільний абзац. Тому існує тенденція до забезпечення точності, чіткості обміну інформацією у скороченому режимі [3]. Все це робить доступ до інформації більш ефективним як технічно, так і змістовно. Отже, у цифрову епоху можемо спостерігати низку змін не лише в контексті типів і способів комунікації, а й глибоких змін, передусім у самій парадигмі комунікації.

Підхід, який склався в сучасній науці, виділяє таких учасників політичних комунікацій, як держава та її актори. Держава повинна інформувати суспільство про свою діяльність, щоб воно визнавало її дії і легітимізувало політичну владу. Другий учасник політичної комунікації – недержавні організації, юридичні особи та виборці. Кожна із цих організацій і груп передає повідомлення в політичне поле. І третій учасник – медіа, у яких обговорюється політика і які впливають на політичну сферу та громадськість. Важлива функція держави у цьому сенсі, на думку Н. Пархоменко, полягає у правовому регулюванні інформаційних відносин, визначенні ступеня, форм та способів участі органів державної влади у процесі інформатизації. До позитивних ефектів слід віднести можливість отримання публічної інформації, онлайнових консультацій та різного роду послуг, у тому числі адміністративних, організація відносин між державою та громадянським суспільством тощо. У негативному аспекті йдеться про організацію, упровадження, функціонування комунікативних проектів, результати роботи яких можуть спричинити наслідки, пов'язані з порушенням прав і свобод громадян, інтересів держави [7].

Основною точкою опори в соціально-правовій комунікації є право на вільний доступ до інформації, якщо він не обмежений на законних підставах. Змістовно це означає доступність суспільно важливої інформації для кожного сегмента суспільства. Інформаційний обмін такими відомостями може проявлятися у різних формах, зокрема участі інститутів громадянського суспільства у громадському контролі – у формах громадських слухань, громадських обговорень, громадських експертиз тощо. Специфікою реалізації зазначених процедур є потенційна можливість проведення їх за допомогою різних технологій, з використанням комунікативних платформ у вигляді дистанційних дискусій з можливістю дистанційного прийняття рішень. Тому в силу активного використання сучасних комунікативних технологій, зазначені процедури можуть стати максимально ефективними майданчиками у процесах соціально-правової комунікації. Варто однак зазначити, що наразі детальна регламентація проведення відповідних процедур з використанням сучасних технологій на законодавчому рівні відсутня. А це, своєю чергою, гальмує можливості їх легального застосування на практиці. Тому існує необхідність належного правового забезпечення означених відносин з боку держави.

Соціально-правова комунікація ґрунтується на певних принципах. Принципи створюють підґрунтя забезпечення якості та дієвості правотворчої діяльності, ефективності здійснення управлінських завдань, надання правової інформації суспільству, взаємовідносин влади та громадськості, забезпечення публічності та доступу до інформації, реалізації інтересів і законних прав громадян, забезпечення правопорядку та інформаційної безпеки.

Загальні принципи, надаючи правопорядку необхідний аксіологічний вимір, вказують на цінності, які визначають право в цілому. Такими є принципи верховенства права, гуманізму, гласності, рівності прав громадян, демократизму, законності. Вони фактично формують підвалини не лише тлумачення та реалізації норм права, а й самого процесу нормотворчості, є віддзеркаленням основоположних принципів, на основі яких вони забезпечують єдність права.

Принцип верховенства права проявляється у забезпеченні й гарантуванні основних прав і свобод у соціально-правовій комунікації, а принципи законності та рівності прав громадян передбачають неухильне дотримання норм права і рівність усіх її учасників. Демократизм вимагає участі населення у формуванні та закріпленні державної інформаційної політики, врахування суспільної думки, демократичних процедур розробки, обговорення, прийняття і оприлюднення правотворчих рішень. Його доповненням є принцип гласності забезпечення правового інформування, з урахуванням специфіки різних видів інформації.

Основними принципами інформаційних відносин є гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя. Усі вони є застосовними у процесах соціально-правової комунікації.

Продовжуючи логіку законодавця, можна виокремити принципи відкритості, прозорості, достовірності, доступності, своєчасності, прогнозування. Кожен із принципів несе в собі істотне змістове навантаження.

Принципи відкритості і прозорості, передбачаючи широке використання комунікативних практик, забезпечують налагодження соціально-правового діалогу в суспільстві. Принцип достовір-

ності полягає у забезпеченні доступу до достовірної, об'єктивної, точної та правдивої інформації. Принцип доступності передбачає, що інформація повинна бути доступною та зрозумілою для усіх сегментів суспільства. Важливим є принцип своєчасності надання та отримання інформації, який вимагає дотримання строків згідно з встановленими приписами. Для ефективної соціально-правової комунікації необхідним також є дотримання принципу прогнозування щодо динаміки, тенденцій і перспектив розвитку суспільства з урахуванням його сучасного стану.

У комплексному застосуванні принципи забезпечують впровадження у практику функціонування суспільства важливих соціально-правових цінностей, забезпечують ефективну взаємодію громадян і влади, сприяють вдосконаленню взаємозв'язків між усіма суб'єктами інформаційного простору та реалізації права на доступ до інформації. Тому їх дотримання постає актуальним викликом інформаційного суспільства і повинно стати однією з його визначальних рис.

Висновки. Реальність і необхідність спілкування визначена спільною діяльністю – щоб жити й задовольняти свої потреби, суспільство змушене взаємодіяти. У вітчизняному соціально-правовому просторі комунікація постає надважливим чинником консолідації суспільства.

У сучасному світі технічного прогресу комунікація розвивається надшвидкими темпами. Розвиток інформаційних технологій суттєво змінює способи задоволення інформаційних потреб людини. Зміна механізмів спілкування в суспільстві, без сумніву, позначилася на соціально-правовій комунікації. І, хоча технології іноді створюють певний «інформаційний шум» і перенасичення інформацією, саме завдяки їм стала можливою швидка й ефективна комунікація усіх членів суспільства. З огляду на це, практично необхідним є вихід за рамки простого керування технологіями і широке використання їх для налагодження комунікації в інформаційному суспільстві. Поряд з тим комунікація в соціально-правовому середовищі, будучи на практиці достатньо розвиненою, у правовому сенсі – на стадії вдосконалення або напрацювання. Чимало процедур з використанням сучасних технологій потребують детальної законодавчої регламентації. Тому провідною тенденцією розвитку суспільних відносин у зазначеній сфері повинно стати їх комплексне нормативно-правове забезпечення.

Список використаних джерел

1. Claire Vain. Different Methods of Communication. 2021. URL: https://cpdonline.co.uk/knowledge-base/business/different-communication-methods/
2. Juliana Aparecida de Resende. Communication in a Digital World. URL: https://www.linkedin.com/pulse/communication-digital-world-juliana-aparecida-de-resende-bonifacio
3. Mitchell Roshong. Ccommunicating in the Digital Age. Strategic Finance. October 1, 2019. URL: https://sfmagazine.com/post-entry/october-2019-communicating-in-the-digital-age/
4. Арістова І. В. Наука інформаційне право на новому етапі розвитку інформаційного суспільства. *Правова інформатика.* 2011. № 1. С. 3–11.
5. Баранов О. А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика: монографія. Київ: Едельвейс, 2014. 434 с.
6. Оніщенко Н. М. Соціально-правова комунікація в системі засобів унормування інформаційного простору. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки».* 2021. № 7. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/14249
7. Пархоменко Н. М. Сутнісні характеристики комунікативних практик в аспекті реалізації інформаційної функції держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2021. № 53. С. 4–7.
8. Позняк С. І. Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* Том 43. 2019. С. 128–149.
9. Шемшученко Ю. С., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Стоєцький С. В., Фощан Я. І., Макаренко Л. О., Львова О. Л., Сунєгін С. О. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2015.
10. Яблонський В. Комунікація органів державної влади України: виклики та завдання. Запровадження комунікації органів державної влади: зб. мат-лів наук.-практ. конф. / упоряд. А. В. Баровська. Київ: Фенікс, 2016. 192 с.

References

1. Claire Vain. Different Methods of Communication. 2021. URL: https://cpdonline.co.uk/knowledge-base/business/different-communication-methods/
2. Juliana Aparecida de Resende. Communication in a Digital World. URL: https://www.linkedin.com/pulse/communication-digital-world-juliana-aparecida-de-resende-bonifacio
3. Mitchell Roshong. Ccommunicating in the Digital Age. Strategic Finance. October 1, 2019. URL: https://sfmagazine.com/post-entry/october-2019-communicating-in-the-digital-age/
4. Aristova I. V. Nauka informatsiine pravo na novomu etapi rozvytku informatsiinoho suspilstva. *Pravova informatyka.* 2011. № 1. S. 3–11.
5. Baranov O. A. Pravove zabezpechennia informatsiinoi sfery: teoriia, metodolohiia i praktyka: Monohrafiia. Kyiv: Edelveis, 2014. 434 s.
6. Onishchenko N. M. Sotsialno-pravova komunikatsiia v systemi zasobiv unormuvannia informatsiinoho prostoru. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky».* № 7, 2021. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/14249
7. Parkhomenko N. M. Sutnisni kharakterystyky komunikatyvnykh praktyk v aspekti realizatsii informatsiinoi funktsii derzhavy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu.* Ser.: Yurysprudentsiia. 2021. № 53. S. 4–7.
8. Pozniak S. I. Komunikatyvni praktyky sotsialnoi vzaiemodii yak indykator hromadianskoi kompetentnosti studentskoi molodi. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii.* Tom 43. 2019. S. 128–149.
9. Shemshuchenko Yu. S., Onishchenko N. M., Parkhomenko N .M., Stoietskyi S. V., Foshchan Ya. I., Makarenko L. O., Lvova O. L., Suniehin S. O. Kontseptsiia udoskonalennia dialohu hromadianskoho suspilstva, osoby ta derzhavy v konteksti zabezpechennia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2015.
10. Yablonskyi V. Komunikatsiia orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy: vyklyky ta zavdannia. Zaprovadzhennia komunikatsii orhaniv derzhavnoi vlady: zb. mat-liv nauk.-prakt. konf. / uporiad. A. V. Barovska. Kyiv: Feniks, 2016. 192 s.

Кметик-Подубінська Х. І. Соціально-правова комунікація в сучасному інформаційному суспільстві

У статті проаналізовано поняття, зміст, принципи та роль соціально-правової комунікації в сучасному інформаційному суспільстві. Простежено можливість дослідження інформаційного суспільства та пов'язаних з ним явищ соціальної дійсності за допомогою різних підходів. Водночас визначено важливість соціально-правового підходу, який дає змогу визначити певні аспекти комунікації у сфері інформаційного обігу. Розглянуто наукові підходи до розуміння поняття комунікації та проблеми визначення чинників її ефективності. На основі аналізу основних тенденцій інформаційного суспільства в умовах активного розвитку комунікативних практик простежено потребу їх урахування в процесі обміну інформацією. Акцентовано увагу на сучасних змінах комунікації не лише в контексті її типів і способів, а й у самій її парадигмі. Основною точкою опори в соціально-правовій комунікації визначено право на вільний доступ до інформації для кожного сегмента суспільства. Виокремлено та розкрито зміст принципів соціально-правової комунікації. Зроблено висновок про істотну роль соціально-правової комунікації як важливого чинника консолідації інформаційного суспільства. Констатовано достатню розвиненість комунікації в соціально-правовому середовищі на практиці, але перебування її на стадії напрацювання у правовому полі. Тому провідною тенденцією розвитку суспільних відносин у цій сфері визначено потребу їх комплексного нормативно-правового забезпечення.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційні відносини, право на інформацію, доступ до інформації, інформаційна функція держави, комунікація, комунікативний простір, соціально-правова комунікація, комунікативні підходи, соціально-правове середовище, інформаційний обіг, комунікативні практики, комунікативні платформи, політичні комунікації.

Kmetyk-Podubinska K. I. Socio-legal communication in the modern information society

The article analyzes the concept, content, principles and role of socio-legal communication in the modern information society. The importance of communication as a phenomenon of social development and the phenomenon of social existence in the context of ensuring the protection and protection of human rights is defined. An analysis of the latest research and publications in this area was carried out. The author traced the possibility of researching the information society and related phenomena of social reality with the help of various approaches, such as: socio-cultural, civilizational, structural-functional, comparative, as well as normative. At the same time, the importance of applying a socio-legal approach, which allows determining certain aspects of communication in the field of information circulation, is determined. Scientific approaches to understanding the concept of communication and the

problem of determining the factors of its effectiveness are considered. The necessity and value of good communication skills for the modern information society was noted. Based on the analysis of the main trends of the information society in the conditions of the active development of communicative practices, the need to take them into account in the process of information exchange has been traced. The author focuses on modern changes in communication not only in the context of its types and methods, but also on deeper transformations in the communication paradigm itself. The author defines the right to free access to information for each segment of society as the main point of reference in socio-legal communication. The content of the principles of socio-legal communication, the observance of which ensures publicity and citizens' access to information, the realization of the interests and legal rights of citizens, ensuring law and order in society and solving information security issues, is highlighted and revealed. The complex application of the principles of socio-legal communication is defined as an important factor in establishing relationships between all subjects of the information space and realizing the right to access information. That is why their observance is recognized as an urgent challenge for the modern information society and one of its defining features. The author made a conclusion about the essential role of socio-legal communication as an important factor in the consolidation of the information society and the normalization of the information space. It was established that communication in the socio-legal environment is sufficiently developed in practice, but at the same time it is at the stage of improvement and development in the legal field. Therefore, the leading trend in the development of social relations in the specified area is the need for their complex regulatory and legal support, including detailed regulation of information exchange processes using modern information technologies.

Key words: information, information society, information relations, right to information, access to information, information function of the state, communication, communicative space, socio-legal communication, communicative approaches, socio-legal environment, information circulation, communicative practices, communicative platforms, political communications.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-242-247

УДК 340.12

Юрій Віталійович Кривицький,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-7063-4725

ПРАВОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Сучасний світ стрімко змінюється, риси сьогодення разюче контрастують із учорашніми. Від часів Геракліта ці твердження, імовірно, видаються майже аксіоматичною банальністю для всіх епох, культур і цивілізацій, але повсякденний досвід наших сучасників, які є очевидцями численних змін, доводить їх правильність [1, с. 5]. У зв'язку з цим Ю. Харарі зауважує, що будь-яка спроба опису характеристик сучасного суспільства схожа на визначення кольору хамелеона. Єдина характеристика, в якій ми можемо бути впевнені, – це безперервні, постійні зміни. Люди вже звикли до цього. Більшість із нас вважають суспільний лад чимось гнучким, що ми можемо легко змінювати та покращувати за бажанням.

Основною обіцянкою досучасних правителів своїм підданим було захистити традиційний лад або навіть повернутися до якоїсь втраченої золотої доби. Упродовж останніх двох століть державні діячі та політики переважно обіцяють виборцям зруйнувати старий світ і побудувати на його місці кращий. Навіть найконсервативніші політичні партії не закликають просто залишити все без змін. Усі вони обіцяють соціальні, освітні й економічні реформи, причому часто здійснюють ці обіцянки [2, с. 457].

Не лише теорія, а й практика суспільних реформ і трансформацій в Україні – це відкритий процес без готових відповідей. Після перших спроб незалежної України прискорено адаптуватися до сучасного цивілізованого світу з'ясувалося, що шлях трансформації є набагато складнішим і тривалішим, аніж здавалося спочатку. Водночас нині цілком зрозуміло: щоб глибше пізнати зміст цього тривалого процесу й визначити орієнтири прогресивного поступу в різних його вимірах, потрібні подальші системні дослідження суспільних трансформацій, зокрема правової, аналіз чинників, що на них впливають, вивчення теорій, концепцій соціокультурних процесів та їх адаптація до вітчизняних реалій, а також гармонізація практики багатовимірних перетворень в Україні зі світовими трансформаціями. Лише в такий спосіб можливе обґрунтування адекватних та оптимальних стратегій і тактик правового розвитку українського суспільства в сучасних умовах [1, с. 12]. З огляду на це, особливої важливості та пріоритетності набуває вивчення правової трансформації як компонента правового розвитку, її співвідношення з правовою реформою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформацій осмислюється вченими різних напрямів і галузей суспільного знання, насамперед філософами, політологами, соціологами, економістами та юристами, оскільки історичний прогрес безпосередньо зумовлений ідеями демократії, свободи, вільного ринку, права й державності. Теоретико-методологічним підґрунтям цієї публікації є науковий доробок І. Балаклицького, І. Бідзюри, С. Єрохіна, А. Коваленка, І. Кресіної, О. Кукуруз, Л. Луць, М. Михальченка, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, В. Селіванова, Л. Удовики, Н. Хомюк, В. Цвєткова та ін.

Метою статті є узагальнення, розширення та обґрунтування наукових знань про правову трансформацію як складову сучасного правового розвитку. Для її досягнення сформульовано такі завдання: по-перше, проаналізувати наявні у фаховій літературі точки зору стосовно розуміння суспільної трансформації, її видів, форм, тенденцій, чинників тощо; по-друге, на основі опрацювання та систематизації трансформаційної проблематики в юридичній науці розкрити сутність правової трансформації; по-третє, окреслити передумови для визначення спільних, відмінних і особливих ознак правової трансформації та правової реформи в межах розробки теорії останньої. З огляду на зазначене, одним із ключових аспектів у досягненні поставлених завдань є ефективний зв'язок

і взаємодія науки та практики, використання набутих наукою знань у практичних сферах. Досвід правового розвитку свідчить, що досягти належних результатів неможливо без ґрунтовного наукового осмислення проблем правового характеру, на основі чого, власне, і можна напрацювати відповідні рекомендації, спрямовані на подальші виважені й конкретні дії.

Методологія дослідження. Методологічну основу наукового пошуку становить сукупність принципів наукового пізнання (плюралізм, історизм, достовірність), методологічних підходів (діяльнісний, системний, аксіологічний), загальних методів мислення (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння), філософських (діалектичний, метафізичний, герменевтичний), загальнонаукових (історичний, синергетичний, функціональний, структурний) і конкретно-наукових (формально-юридичний, порівняльно-правовий) методів, використання яких забезпечило належний ступінь обґрунтованості та вірогідності результатів дослідження правової трансформації як компонента правового розвитку в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У найбільш загальному сенсі трансформація віддзеркалює суттєвий момент у розвитку, пов'язаний з тим, що поступове накопичення ознак нового, врешті, спричиняє зміну старих основ, становлення якісно нового стану предмета. Трансформація як момент розвитку предмета відображає перехідний стан від того, чого вже немає, до того, чого ще немає, але воно має або повинно бути [3, с. 61]. Взяте у своєму етимологічному значенні слово «трансформація» означає зміну, перетворення певної форми, перехід останньої в якусь нову й з якісно новим змістом. Апробоване у суспільній практиці, це слово почало використовуватися для означення масштабних перетворень соціального організму, що спричиняють появу нових якісних характеристик суспільства [4, с. 17–18].

У соціологічній енциклопедичній літературі під трансформацією (від лат. trānsformāre – змінювати, перетворювати) розуміються радикальні структурні якісні зміни стану громадської організації. Суспільні й соціальні науки використовують це поняття з 60-х років XX ст. Трансформація відрізняється від реформ, які є відновленням або зміною становища без принципових руйнувань. Зазвичай трансформація проходить такі стадії: переоцінка існуючого стану суспільства й оцінка змісту і масштабів кризи, що мають системний характер; соціальна діагностика, тобто неупереджена, об'єктивна характеристика сьогодення, його джерел у минулому, можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації; демонтаж віджилої системи, ліквідація її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку і його тенденціям; нове самовизначення суспільства, висунення та обґрунтування шляхів подальшого поступу. Трансформація як процес складається з низки послідовних трансформаційних станів, сформованих реально досягнутими змінами в конкретний період часу. Успішна трансформація нових незалежних держав можлива лише за реалізації програми реформ, які враховують специфіку національного менталітету та особливості минулого цих держав [5, с. 405–406].

У межах економічної науки трансформація розглядається як самостійна категорія, котра характеризує зміну провідної суспільної структури. За своїм змістом трансформація є явищем складним, відкритим і нелінійним, в якому об'єктивний процес перебуває в органічному єднанні з суб'єктивним. Трансформація виступає як самоорганізуюча система, здатна до оптимізаційного алгоритму розвитку. У такому розумінні вона становить основу економічного реформування [6, с. 7]. Своєю чергою політична трансформація – це процес реформування політичних режимів і політичних систем [7, с. 720]; історичний процес змін, що постає як єдність декількох складових: трансформація політичної системи суспільства; трансформація «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація тощо); трансформація політичної культури суспільства й особи (ідеї, норми, рівень політичних відносин тощо). При цьому політична трансформація – це значною мірою саморегульований, самокорегований процес, вільний від більш жорсткої концептуальної скерованості, характерної для проєктів політичної модернізації [8, с. 667].

У контексті дослідження методологічних аспектів права і влади суверенної України В. Селіванов визначав трансформацію як процес кардинального перетворення державно організованого посттоталітарного суспільства, політичною метою якого є створення умов формування громадянського суспільства з відповідною демократичною, соціальною, правовою державою [9, с. 11]. Характеризуючи зміни в суспільстві, виокремлюють два типи соціокультурних трансформацій. Перший тип іменується традиціоналізацією як виникнення й інституціоналізація традицій та інших

елементів культури й соціальної структури, що забезпечують пріоритет наявних, чинних норм і правил поведінки суб'єктів (традиційних дій) порівняно з можливостями їхніх інноваційних дій. Другий тип називається лібералізацією (модернізацією) як розширення волі вибору й відповідальності суб'єктів, збільшення можливостей для інновацій шляхом ускладнення структури суспільства, включення нових елементів, розвитку особистості та підвищення рівня її потреб. В історичні періоди стародавнього світу, античності та середньовіччя в різних суспільствах переважала трансформація традиціоналістського типу. Своєю чергою ліберальний (модернізаційний) тип трансформації зародився в добу античності, але домінуючим став у новий час [10, с. 104–105, 109].

Проаналізувавши теоретичні підходи українських і польських вчених до розуміння трансформації, О. Кукуруз підсумовує, що категорія «трансформація» згадується в дослідженнях, присвячених проблемам соціальних змін, політичного, сталого розвитку, переходу, транзиту, модернізації, демократизації, глобалізації, євроінтеграції; поняття «суспільна трансформація» і «трансформація суспільства» є синонімами; поширеним підходом до вивчення трансформації є процесуальний; трансформація, як правило, сприймається як процес зміни одного стану на інший та відзначається такими характеристиками, як тривалість і непередбачуваність [11, с. 104].

В умовах світових інтеграційних, трансформаційних процесів право посідає особливе місце в системі нормативного регулювання суспільних відносин у сучасній державі. Право надає діям людей організованості, стійкості, узгодженості, забезпечує їх підконтрольність, тобто впорядкованість суспільних відносин та є засобом їх цивілізованості. Необхідно також враховувати, що право є багатогранним системним явищем, яке забезпечує насамперед розвиток суспільства. У загальному вимірі право – вираз справедливості та основа для розвитку демократичної, соціальної, правової держави. Воно спрямоване на забезпечення оптимальних умов функціонування суспільного організму. Специфіка та роль права в житті сучасного суспільства зумовлені тісним зв'язком з державою, а також характером цього зв'язку. При цьому право – це не універсальна константа, яка є однаковою для різних правових порядків, а універсальний регулятор суспільних відносин, характерний для певних просторово-часових вимірів [12, с. 1]. У зв'язку з цим трансформація у праві – це суттєвий фактор розвитку правової реальності, що має досліджуватися в різних аспектах його розуміння з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків правових перетворень із соціальним середовищем, встановлення закономірностей розвитку права, визначення на цій основі напрямів та алгоритмів взаємодії правових явищ і процесів [13, с. 110].

Так, у вітчизняній юридичній науці трансформаційна проблематика охоплює: трансформацію права (І. Балаклицький, Л. Васечко, С. Стеценко); трансформацію окремих галузей права (Д. Беззубов, В. Заросило, М. Коренева, С. Подоляка); трансформацію юридичної відповідальності (Я. Кінаш, Ю. Кінаш, М. Коваль); трансформацію правової ідеології (Н. Оніщенко); трансформацію відносин власності у процедурі банкрутства (В. Бондик); трансформацію правової системи України в умовах глобалізації та євроінтеграції (М. Братасюк, Л. Луць, Л. Удовика); трансформацію законодавства, його галузей та інститутів (О. Величко, С. Гладкий, Т. Слободян); трансформацію системи джерел права (Н. Хомюк); трансформацію держави під впливом глобалізації (С. Кухтик); трансформацію регулятивної функції права (Р. Зварич); трансформацію цивільних правовідносин з надання послуг в умовах цифровізації (І. Світлак) тощо.

Зокрема, на думку Л. Удовики, трансформації правової системи України в умовах глобалізації – це складний, системний, різнорівневий, різновекторний, соціально зумовлений процес, структурно-функціональна характеристика якого пов'язана не тільки із змінами в підсистемах та елементах правової системи, їх функціонуванні й розвитку, а й змінами в інших системах суспільства, інших національних, міждержавних і міжнародній правових системах. Джерелом трансформацій вітчизняної правової системи в умовах глобалізації, поряд із внутрішніми суперечностями, є синкретична єдність внутрішніх і зовнішніх протиріч, що мають біфуркаційний характер [14, с. 28].

Заслуговують на окрему увагу міркування Н. Хомюк у розрізі вивчення трансформації сучасної системи джерел права України, можливостей її переходу від реформування до трансформації [15, с. 36]. Вчена виокремлює такі основні (характерні) ознаки правової трансформації: 1) вона є процесом, який у відповідні періоди може супроводжуватися змінами, перетвореннями, формуванням нових властивостей правових явищ; 2) ці зміни, перетворення відбуваються у природі, структурі, формі об'єктивації правових явищ; 3) вони зумовлені соціальними (зовнішніми та внутрішніми)

факторами; 4) в ході цього процесу відбувається руйнація старих правових явищ (природи, внутрішньої організації, форми об'єктивації); 5) відбувається перехід до більш високого рівня впорядкованості та організованості; 6) з'являється якісно нове правове явище; 7) цей процес є безперервним, а тому під час його здійснення можуть з'являтися змішані форми. Звідси випливає, що правова трансформація – це процес змін, перетворень, формування нових істотних властивостей, структури, форми об'єктивації відповідного правового явища [15, с. 8, 154, 174, 179].

З метою поглиблення знань про правову трансформацію Н. Хомюк аналізує її співвідношення з такими поняттями, як «правовий розвиток», «правове реформування» і «правова модифікація». Зокрема, якщо правова трансформація – це процес змін, перетворень, то правовий розвиток – найвища форма правової трансформації, яка призводить до формування нових позитивних властивостей, прогресу, еволюції. Правове реформування є процесом оновлення правового явища, що спрямований на його зміну, вдосконалення. Водночас правова модифікація – це зміни, вдосконалення, пристосування до вимог сучасності, що можуть спостерігатися як у процесі реформування, так і трансформації [15, с. 179]. Усе це дає підстави вченій констатувати, що сучасній вітчизняній системі джерел права загалом притаманний період реформування, який не приводить до суттєвих змін, перетворень, до формування ефективної системи нормативно-правової регламентації. Створити ж ефективну систему джерел права можна лише за умови трансформації [15, с. 151].

Правовий розвиток як вид суспільного розвитку (генезису) охоплює всі якісні та кількісні; змістові та формальні; прогресивні й регресивні; раціональні та ірраціональні; закономірні, випадкові й тенденційні зміни (становлення, перетворення (трансформація), функціонування, деградація, занепад тощо) правових явищ і процесів у правовому житті й відбувається в різних формах [16, с. 244]. Звідси випливає, що правова трансформація (правове перетворення) – це вид правових змін і складова сучасного правового розвитку.

Висновки. Суспільна трансформація охоплює всю сферу відносин та інтересів (потреб) у соціумі, є основою матеріальної та ідеологічної конструкції, на якій ґрунтуються як теорія, так і практика людського життя. Суспільна трансформація означає процес перетворень у суспільстві, зокрема в культурній, політичній, економічній і правовій сферах. Якісні й кількісні показники цих перетворень залежать від багатьох причин і чинників – внутрішніх і зовнішніх, цілеспрямованих і стихійних, об'єктивних і суб'єктивних тощо.

Різновидом суспільної трансформації є правова трансформація, тобто якісні та кількісні, змістові та формальні, прогресивні (висхідні) й регресивні (низхідні), раціональні та ірраціональні, закономірні, випадкові й тенденційні перетворення правової матерії, правового життя, правової реальності, правових явищ і процесів під дією, впливом, у контексті, в умовах внутрішніх і зовнішніх, цілеспрямованих і стихійних, об'єктивних і суб'єктивних причин і факторів (глобалізації, євроінтеграції, цифровізації, сталого розвитку тощо). Правова трансформація є складовою (компонентом) правового розвитку поряд з такими правовими змінами, як становлення, функціонування, руйнація, а також здійснюється у формі правової еволюції, правової революції та правової реформи. Звернення до трансформаційних (перетворюючих) процесів у правовій реальності покликане продовжити науковий пошук оптимальної, ефективної моделі правового розвитку, започаткований вітчизняними вченими, у принципово нових реаліях – в умовах війни та післявоєнної відбудови держави.

Список використаних джерел

1. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід: монографія / В. Бурлачук та ін. / за ред. В. Танчера, В. Степаненка. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2004. 244 с.
2. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. 2-ге вид. виправ. Харків, 2018. 543 с.
3. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть: монографія. Київ: Навчальна книга, 2004. 189 с.
4. Цвєтков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: монографія. Київ: Ін Юре, 2003. 496 с.
5. Данилов О. Трансформація. *Соціологічна енциклопедія* / уклад. В. Г. Городяненко / Редкол.: В. І. Астахова та ін. Київ: Академвидав, 2008. С. 405–406.

6. Єрохін С. А. Теорія структурного реформування національної економіки: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.01.01. Київ, 2005. 40 с.
7. Зеленько Г. Трансформація політична. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 720–721.
8. Михальченко М. І. Трансформація політична. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 667.
9. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ: Ін Юре, 2002. 724 с.
10. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 379 с.
11. Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща: монографія. Київ: ФОП-Подолін І. В., 2020. 368 с.
12. Балаклицький І. І. Демократична трансформація права: теоретичні засади: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. 16 с.
13. Мацькевич М. М., Свиридюк Н. П. Трансформація як ознака розвитку українського права: форми прояву та методи дослідження. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2012. № 6. С. 108–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_6_17
14. Удовика Л. Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 42 с.
15. Хомюк Н. С. Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 217 с.
16. Кривицький Ю. В. Роль правової реформи в забезпеченні правового розвитку у воєнний і післявоєнний періоди. *Альманах права.* 2022. Вип. 13. С. 241–246. doi: 10.33663/2524-017X-2022-13-39

References

1. Suspilna transformatsiia: kontseptualizatsiia, tendentsii, ukrainskyi dosvid: monohrafiia / V. Burlachuk ta in. / Za red. V. Tanchera, V. Stepanenka. Kyiv: In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, 2004. 244 s.
2. Kharari Yu. N. Liudyna rozumna. Istoriia liudstva vid mynuloho do maibutnoho. 2-he vyd. vyprav. Kharkiv, 2018. 543 s.
3. Bidziura I. P. Filosofiia systemnykh reform v Ukraini na rubezhi stolit: monohrafiia. Kyiv: Navchalna knyha, 2004. 189 s.
4. Tsvietkov V. V., Kresina I. O., Kovalenko A. A. Suspilna transformatsiia i derzhavne upravlinnia v Ukraini: polityko-pravovi determinanty: monohrafiia. Kyiv: In Yure, 2003. 496 s.
5. Danylov O. Transformatsiia. *Sotsiolohichna entsyklopediia* / Uklad. V. H. Horodianenko / Redkol.: V. I. Astakhova ta in. Kyiv: Akademvydav, 2008. S. 405–406.
6. Ierokhin S. A. Teoriia strukturnoho reformuvannia natsionalnoi ekonomiky: avtoref. dys. ... d-ra ekon. nauk: 08.01.01. Kyiv, 2005. 40 s.
7. Zelenko H. Transformatsiia politychna. *Politychna entsyklopediia* / Redkol.: Yu. Levenets (hol.), Yu. Shapoval (zast. hol.) ta in. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2012. S. 720–721.
8. Mykhalchenko M. I. Transformatsiia politychna. *Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* / Uporiad. V. P. Horbatenko / Za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. 2-e vyd., dop. i pererob. Kyiv: Heneza, 2004. S. 667.
9. Selivanov V. M. Pravo i vlada suverennoi Ukrainy: metodolohichni aspekty: monohrafiia. Kyiv: In Yure, 2002. 724 s.
10. Oborotov Yu. M. Tradytsii ta novatsii v pravovomu rozvytku: zahalnoteoretychni aspekty: dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Odesa, 2003. 379 s.
11. Kukuruz O. V. Vzaiemodiia polityky i prava u protsesi suspilnoi transformatsii v Ukraini ta Respublitsi Polshcha: monohrafiia. Kyiv: FOP-Podolin I. V., 2020. 368 s.
12. Balaklytskyi I. I. Demokratychna transformatsiia prava: teoretychni zasady: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2012. 16 s.
13. Matskevych M. M., Svyrydiuk N. P. Transformatsiia yak oznaka rozvytku ukrainskoho prava: formy proiavu ta metody doslidzhennia. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 2012. № 6. S. 108–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_6_17
14. Udovyka L. H. Teoretyko-pravovi zasady transformatsii pravovoi systemy Ukrainy v umovakh hlobalizatsii: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2014. 42 s.

15. Khomiuk N. S. Suchasna systema dzherel prava Ukrainy: zahalnoteoretychni aspekty: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Lviv, 2015. 217 s.
16. Kryvytskyi Yu. V. Rol pravovoi reformy v zabezpechenni pravovoho rozvytku u voiennyi i pisliavoiennyi periody. *Almanakh prava.* 2022. Vyp. 13. S. 241–246. doi: 10.33663/2524-017X-2022-13-39

Кривицький Ю. В. Правова трансформація як складова сучасного правового розвитку

У статті узагальнено, розширено та обґрунтовано наукові знання про правову трансформацію як складову сучасного правового розвитку. Проаналізовано наявні у фаховій літературі точки зору стосовно розуміння суспільної трансформації, її видів, форм, тенденцій і чинників. Суспільна трансформація означає процес перетворень у суспільстві, зокрема в культурній, політичній, економічній і правовій сферах. Якісні й кількісні показники цих перетворень залежать від багатьох причин і факторів – внутрішніх і зовнішніх, цілеспрямованих і стихійних, об'єктивних і суб'єктивних тощо. На основі опрацювання та систематизації трансформаційної проблематики в юридичній науці розкрито сутність правової трансформації, під якою запропоновано розуміти якісні та кількісні, змістові та формальні, прогресивні й регресивні, раціональні та ірраціональні, закономірні, випадкові й тенденційні перетворення правової матерії, правового життя, правової реальності, правових явищ і процесів під дією, впливом, у контексті, в умовах внутрішніх і зовнішніх, цілеспрямованих і стихійних, об'єктивних і суб'єктивних причин і чинників (глобалізації, євроінтеграції, цифровізації, сталого розвитку тощо). Окреслено передумови для визначення спільних, відмінних і особливих ознак правової трансформації та правової реформи в межах розробки теорії останньої.

Ключові слова: розвиток, суспільний розвиток, правовий розвиток, зміни, суспільні зміни, правові зміни, трансформація, суспільна трансформація, правова трансформація, трансформація законодавства, трансформація правової системи, реформа, суспільна реформа, правова реформа, теорія правової реформи.

Kryvytskyi Y. V. Legal transformation as a component of modern legal development

The article summarizes, expands and substantiates scientific knowledge about legal transformation as a component of modern legal development. The problems of transformations are understood by scientists of various directions and branches of social knowledge, primarily philosophers, political scientists, sociologists, economists and lawyers, since historical progress is directly determined by the ideas of democracy, freedom, free market, law and statehood. The points of view available in the specialized literature regarding the understanding of social transformation, its types, forms, trends and factors are analyzed. Social transformation covers the entire sphere of relations and interests (needs) in society, is the basis of the material and ideological structure on which both theory and practice of human life are based. Social transformation means the process of transformations in society, in particular in the cultural, political, economic and legal spheres. Qualitative and quantitative indicators of these transformations depend on many reasons and factors – internal and external, purposeful and spontaneous, objective and subjective, etc. Based on the study and systematization of transformational issues in legal science, the essence of legal transformation is revealed, under which it is proposed to understand qualitative and quantitative, substantive and formal, progressive and regressive, rational and irrational, regular, random and tendentious transformations of legal matter, legal life, legal reality, legal phenomena and processes under the action, influence, in the context, in the conditions of internal and external, purposeful and spontaneous, objective and subjective causes and factors (globalization, European integration, digitalization, sustainable development, etc.). The prerequisites for determining the common, distinctive and special features of legal transformation and legal reform within the framework of the development of the theory of the latter are outlined. Legal transformation is a component (component) of legal development along with such legal changes as formation, functioning, destruction, and is also carried out in the form of legal evolution, legal revolution, and legal reform. Turning to transformational (transformative) processes in legal reality is intended to continue the scientific search for an optimal, effective model of legal development, initiated by domestic scientists, in fundamentally new realities – in the conditions of war and post-war state reconstruction.

Key words: development, social development, legal development, changes, social changes, legal changes, transformation, social transformation, legal transformation, transformation of legislation, transformation of the legal system, reform, social reform, legal reform, theory of legal reform.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-248-253

УДК 340.14

Руслана Дмитрівна Ляшенко,
завідувач кафедри правознавства
Поліського національного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-6129-7907

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Становлення і розвиток військового права України на сучасному етапі зумовлене необхідністю реформування військової сфери, реалізацією стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Організації Північноатлантичного договору (п. 5 ст. 85, ч. 2 ст. 102, п. 11 ст. 116 Конституції України) [1], зміною підходів до безпекових загроз, переходом до професійної армії, появою нових технологій і методів ведення війни, зокрема й гібридної.

Проте найбільшим поштовхом до розвитку військового права України було повномасштабне вторгнення РФ на територію суверенної України 24 лютого 2022 року. Ця агресія зумовила необхідність перегляду та вирішення питань, пов'язаних із захистом суверенітету та територіальної цілісності України, підвищенням бойової готовності та ефективності Збройних Сил України, а також оперативним реагуванням суб'єктів правотворчості та правозастосування на загрози та виклики військового характеру, причому як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Введення правового режиму воєнного стану стало кульмінаційним моментом у визначенні основних напрямів розвитку вітчизняного законодавства, його кардинальної зміни та практики застосування в умовах російської агресії [2, с. 254].

На думку Н. Пархоменко, визначення основних засад і напрямів правотворчої діяльності стало новим викликом як для української науки, так і практики [3, с. 140]. І. Шопіна зазначає, що військове право сьогодні активно розвивається і як галузь права, і як наука, і як навчальна дисципліна [4, с. 18]. Своєю чергою будь-яку галузь права неможливо дослідити без вивчення системи джерел права, які є засобом надання нормам права визначеності та форми існування.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання системи джерел військового права України було предметом дослідження вітчизняних науковців, зокрема: В. Антонова, П. Богуцького, С. Гордієнка, І. Дороніна, Н. Пархоменко, О. Полякової, В. Топольніцького, І. Шопіної, В. Шульгіна та ін. Більшість з них до системи джерел військового права України відносять нормативно-правові акти та договори нормативно-правового змісту, залишаючи поза увагою судову практику як важливе джерело військового права в сучасних умовах.

Метою статті є аналіз системи джерел військового права України та з'ясування місця судової практики в цій системі через призму реалій воєнного стану.

Основні результати дослідження. Військове право, на думку П. Богуцького, є комплексною галуззю права, що включає систему загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки у військовій сфері [5, с. 17]. Відповідно й джерелами цієї галузі права є формально-юридичні джерела права, до яких, на думку Н. Пархоменко, належать: нормативно-правові акти, правові звичаї, правові прецеденти, нормативно-правові договори, принципи права, правова доктрина, що є особливими виразниками волі суб'єктів правотворчості. Офіційного значення формально-юридичним джерелам права надає документальна форма та спеціальний (уповноважений) суб'єкт видання [6, с. 126, 179–180].

Особливістю формально-юридичних джерел військового права, на думку П. Богуцького, є їх виняткова, усталена залежність від правотворчої діяльності держави у здійсненні зовнішньої функції захисту, до реалізації якої долучаються органи влади, військового управління та командування військових формувань. Відповідно їх характерними ознаками є нормативність, жорстка ієрархічність, які проявляються у визначених формах і залежать від повноважень органів держав-

ної влади, військового управління у вирішенні питань створення та діяльності військових формувань [5, с. 10].

О. Полякова під джерелами військового права України розуміє «чітко та послідовно побудовану систему правових та юридичних текстів, які регулюють сферу військової діяльності держави та до яких слід відносити Основний Закон України, нормативно-правові акти, локальні акти, нормативні договори (міжнародні угоди та адміністративний договір), звичаї та правову доктрину України» [7, с. 246].

Вважаємо, що такий підхід не повною мірою враховує усталену в юридичній науці думку вчених про систему формально-юридичних джерел права, зокрема й військового, оскільки поза увагою О. Полякової залишається судова практика як джерело військового права. Адже в умовах військової агресії при вирішенні спорів у судах перевагу має не тільки законодавство, оскільки в цих умовах більшість питань залишаються без належного правового регулювання, а ще й судова практика.

Вважаємо, що в сучасних умовах саме судова практика відіграє важливу роль у становленні військового права. У процесі розгляду військових спорів виникають нові питання та проблеми, що потребують розв'язання, відтак суди ухвалюють рішення, що формують судову практику з військових справ. Ця практика згодом може буде включена до військового законодавства. Крім того, судова практика сприяє захисту прав та інтересів військовослужбовців, розв'язанню конфліктних ситуацій та забезпечує дотримання військової дисципліни.

Наразі судами розглянуто велику кількість справ, що стосуються оскарження висновків військово-лікарських комісій, звільнення з військової служби, питань мобілізації, кримінальної та адміністративної відповідальності військовозобов'язаних, резервістів і військовослужбовців. Розгляд судами таких справ спрямований на забезпечення дотримання військового законодавства та правил проходження військової служби, реалізацію принципу рівності усіх перед законом та запобігання корупційним правопорушенням і зловживанням у військовому середовищі.

В умовах законодавчої невизначеності судова практика виступає чинником підвищення стійкості та стабільності держави, адже відображає довіру громадян до правосуддя та державних інституцій. Військова служба є важливим компонентом національної безпеки та оборони держави. Якщо певні особи ухиляються від проходження військової служби без законних та обґрунтованих підстав, це може негативно вплинути на здатність держави відстоювати суверенітет, територіальну цілісність і національні інтереси в умовах зовнішньої агресії.

Приміром, практика масових звернень до судів з питання оскарження повісток завершилась рішенням Верховного Суду в справі № 300/1263/22, у якій Верховний Суд сформулював змістовну та обґрунтовану правову позицію: «повістка являється лише засобом оповіщення військовозобов'язаної особи для її прибуття на вказану дату до територіального центру комплектування та не має обов'язкового наслідку укладення контракту для проходження військової служби. При цьому обов'язок військовозобов'язаної особи з'явитись за викликом до відповідного територіального центру комплектування встановлений не повісткою, а Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». Отже, повістка, яка складена на виконання законодавства з питань військового обов'язку та вручена належним чином, не є рішенням чи дією суб'єкта владних повноважень у розумінні Кодексу адміністративного судочинства України» [8].

Судова практика є важливим джерелом вивчення та аналізу практичного застосування законодавства, вона допомагає визначати недоліки та напрями його вдосконалення. Недосконалість законодавства може призводити до розбіжностей у тлумаченні закону та появи різних за змістом судових рішень, що має негативні наслідки для захисту та забезпечення осіб з відповідним військовим статусом. Приміром щодо питання про отримання статусу учасника бойових дій Верховний Суд вказав на єдність такого статусу та дійшов висновку, що «законодавством не передбачено подвійного офіційного засвідчення державою факту визнання особи учасником бойових дій шляхом надання їй відповідного статусу повторно, так і те, що особа не може мати двох посвідчень учасника бойовий дій одночасно» [9]. Отже, судова практика є важливим механізмом вирішення подібних питань.

Серед проблемних питань, які актуальні в сучасних умовах і вирішуються в судовому порядку, є: встановлення факту загибелі військовослужбовця, виплата грошової допомоги сім'ям загиблих

військовослужбовців, звільнення з військової служби військовополонених, соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей тощо. Вітчизняні суди працюють над удосконаленням та уніфікацією судової практики у справах про воєнні та військові злочини, злочини проти людяності, застосовують практику Європейського суду з прав людини під час здійснення судочинства.

Судова практика постійно розвивається та удосконалюється відповідно до змін законодавства та суспільних потреб. При розгляді військових спорів суди ретельно аналізують докази та дотримуються принципів верховенства права, законності й обґрунтованості. Суди постійно аналізують раніше прийняті рішення та враховують їх у наступних. Крім того, відбувається обмін досвідом між суддями, у тому числі тими, які розглядають військові справи, що також сприяє удосконаленню судової практики.

Проте це не дає підстави для висновку, що судова практика з військових спорів стабільна й передбачувана, що, на нашу думку, пов'язано з тривалою військовою агресією. На нестабільність судової практики має вплив інтенсивна трансформація військового законодавства. Так, лише у перші два місяці війни понад 20 % прийнятих нормативно-правових актів стосувалися врегулювання відносин у військовій сфері, у тому числі національній обороні [3, с. 145]. У зв'язку із трансформацією законодавства суди часто змушені змінювати напрацьовані правові позиції.

Слід погодитися з думкою Н. Слотвінської, яка наголошує, що «роль і значення судової практики не повинні зводитися лише до забезпечення однакового застосування судами положень законодавства, а Верховний Суд може здійснити активний вплив на зміст законодавства, оскільки в положеннях і роз'ясненнях судової практики деталізуються недоліки нормативно-правових актів і водночас знаходять свій прояв оптимальні варіанти їх подолання» [10, с. 9]. Аналіз судової практики в цих складних умовах засвідчує, що судова практика динамічна, а Верховний Суд формулює принципові підходи, які слугують своєрідним орієнтиром при розгляді конкретних справ судами першої та апеляційної інстанцій.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що до джерел військового права України належать: Конституція України; міжнародні угоди, учасницею яких є Україна; акти військового законодавства; розпорядження начальників військових адміністрацій; акти військового командування. Сучасною тенденцією в розумінні системи джерел військового права України є визнання судової практики як форми зовнішнього вираження норм цієї галузі публічного права. Адже в умовах правового режиму воєнного стану, коли значна кількість питань залишаються без належного законодавчого регулювання, суди, розглядаючи спори про право, вирішують їх та формулюють обґрунтовані правові позиції. Згодом судова практика може бути включена до військового законодавства. Судова практика в сучасних реаліях спрямована на захист прав та інтересів військовослужбовців, дотримання правового порядку та військової дисципліни, сприяє розв'язанню конфліктних ситуацій. Судова практика постійно розвивається та удосконалюється відповідно до змін, що відбуваються в суспільному та державному житті.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 19.04.2023).
2. Ляшенко Р. Д. Ідеологічні орієнтири розвитку законодавства України в умовах правового режиму воєнного стану. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. 2022. Вип. 13. С. 254–258.
3. Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістово-інструментальні виміри: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 320 с.
4. Шопіна І. М. Розвиток військового права в Україні. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення:* тези доп. учасників панел. диск. (Київ – Харків, 11 груд. 2020 р.). С. 13–18. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201211/article/view/shopina/pdf (дата звернення: 21.04.2023).
5. Богуцький П. П. Військове право у системі права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2009. 23 с.
6. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
7. Полякова О. С. Джерела військового права України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2014. Випуск № 18. С. 242–246.

8. Постанова Верховного Суду у справі № 300/1263/22 від 08.09.2022 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141195/ (дата звернення: 20.04.2023).
9. Постанова Верховного Суду у справі № 640/6758/21 від 04.04.2023 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110039281 (дата звернення: 20.04.2023).
10. Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 16 с.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 19.04.2023).
2. Liashenko R. D. Ideolohichni oriientyry rozvytku zakonodavstva Ukrainy v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho stanu. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viiny ta pisliavoiennoi vidbudovy derzhavy. 2022. Vyp. 13. S. 254–258.
3. Parkhomenko N. M. Paradyhma pravovoho rehuliuvannia v Ukraini: zmistovo-instrumentalni vymiry: monohrafiia. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2023. 320 s.
4. Shopina I. M. Rozvytok viiskovoho prava v Ukraini. *Haluz viiskovoho prava u suchasnykh umovakh derzhavotvorennia:* tezy dop. uchasnykiv panel. dysk. (Kyiv – Kharkiv, 11 hrud. 2020 r.). S. 13-18. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201211/article/view/shopina/pdf (data zvernennia: 21.04.2023).
5. Bohutskyi P. P. Viiskove pravo u systemi prava Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Odesa, 2009. 23 s.
6. Parkhomenko N. M. Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohii: Monohrafiia. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2008. 336 s.
7. Poliakova O. S. Dzherela viiskovoho prava Ukrainy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.* Seriia «Pravo». 2014. Vypusk № 18. S. 242–246.
8. Postanova Verkhovnoho Sudu u spravi № 300/1263/22 vid 08.09.2022 r. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141195/ (data zvernennia: 20.04.2023).
9. Postanova Verkhovnoho Sudu u spravi № 640/6758/21 vid 04.04.2023 r. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110039281 (data zvernennia: 20.04.2023).
10. Slotvinska N. D. Sudova praktyka yak dzherelo prava: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Lviv, 2017. 16 s.

Ляшенко Р. Д. Система джерел військового права України

У статті проаналізована система джерел військового права України та з'ясовано місце судової практики в цій системі. Запропоновано до джерел військового права України відносити: Конституцію України; міжнародні угоди, учасницею яких є Україна; акти військового законодавства; розпорядження начальників військових адміністрацій; акти військового командування. Останньою тенденцією у розумінні системи джерел військового права України є визнання судової практики як форми зовнішнього вираження норм цієї галузі публічного права.

В умовах законодавчої невизначеності судова практика виступає чинником підвищення стійкості та стабільності держави, адже відображає довіру громадян до правосуддя та державних інституцій. Судова практика в сучасних реаліях спрямована на захист прав та інтересів військовослужбовців, дотримання правового порядку та військової дисципліни, сприяє розв'язанню конфліктних ситуацій. Судова практика постійно розвивається й удосконалюється відповідно до змін, що відбуваються в суспільному та державному житті.

Ключові слова: воєнний стан, військове право, джерела військового права, військове законодавство, судова практика, військові спори.

Liashenko R. D. System of sources of military law of Ukraine

The article analyzed the system of sources of military law of Ukraine and clarified the place of judicial practice in this system.

It is proposed to refer to the sources of military law of Ukraine: Constitution of Ukraine; international agreements to which Ukraine is a party; acts of military legislation; orders of heads of military administrations; acts of military command. The latest trend in the understanding of the system of sources of military law of Ukraine is the recognition of judicial practice as a form of external expression of the norms of this field of public law.

In modern conditions, it is judicial practice that plays an important role in the formation of military law. In the process of consideration of military disputes, new questions and problems arise that need to be resolved, so courts make decisions that shape judicial practice in military cases. Case law may later be incorporated into military

legislation. In addition, judicial practice contributes to the protection of the rights and interests of military personnel, the resolution of conflict situations, and ensures compliance with military discipline.

Currently, the courts have considered a large number of cases related to the appeal of conclusions of military medical commissions, dismissal from military service, issues of mobilization, criminal and administrative liability of conscripts, reservists and military personnel. Consideration of such cases by the courts is aimed at ensuring compliance with military legislation and the rules of military service, implementation of the principle of equality of all before the law, and prevention of corruption offenses and abuses in the military environment.

Among the problematic issues that are relevant in modern conditions and are resolved in court are: establishing the fact of the death of a serviceman, payment of monetary assistance to the families of deceased servicemen, release from military service of prisoners of war, social protection of servicemen and their family members, etc. Domestic courts are working to improve and unify judicial practice in cases of war and war crimes, crimes against humanity, and apply the practice of the European Court of Human Rights during judicial proceedings.

In the conditions of legislative uncertainty, judicial practice acts as a factor in increasing the stability and stability of the state, because it reflects the trust of citizens in justice and state institutions. Judicial practice in modern realities is aimed at protecting the rights and interests of military personnel, observing the legal order and military discipline, and contributes to the resolution of conflict situations. Judicial practice is constantly developing and improving in accordance with the changes taking place in social and state life.

Key words: state of martial law, military law, sources of military law, military legislation, judicial practice, military disputes.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-254-258

УДК 340.11 (045)

Олена Миколаївна Макеєва,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Національного авіаційного університету,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-6101-2951

ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

Постановка проблеми. Побудова сучасного інформаційного суспільства потребує застосування якісного та ефективного законодавства. Адже саме від ефективності законодавства залежить рівень захисту прав і свобод громадян і правопорядок у державі. Якісне законодавство формує гармонійний розвиток суспільства і держави, зменшує конфліктність і сприяє розвитку. В умовах трансформації законодавства правова комунікація відіграє особливо важливу роль у забезпеченні ефективності правотворчого процесу. Трансформація законодавства передбачає впровадження змін у правову систему для відповіді на нові суспільні потреби, технологічний прогрес, політичні зміни або інші чинники. Сьогодні варто з'ясувати питання: яка роль правової комунікації у забезпеченні ефективності законодавства? В умовах повномасштабної російської агресії проблема ролі правової комунікації в забезпеченні ефективності законодавства є актуальною та потребує наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ефективності законодавства вивчалися у незалежній Україні такими відомими науковцями, як: В. Авер'янов, С. Бобровник, В. Головченко, Н. Оніщенко, П. Рабінович та ін. Питання правової комунікації вивчали С. Максимов, Н. Оніщенко, А. Токарська, П. Рабінович, О. Стовба та ін. Поняття «комунікація» в сучасній науці та його розуміння вивчали західноєвропейські дослідники Ч. Кулі, П. Лазарсфельд, Г. Ласуел, М. Мак-Люен, Е. Ноель-Нойман, Р. Парк, Ю. Габермас та ін. Проте окремо вивченню питання ролі правової комунікації в умовах трансформації законодавства не надавалося уваги.

Метою статті є дослідження теоретико-правових основ правової комунікації в контексті трансформації законодавства.

Методологія дослідження. У процесі наукового дослідження використано філософський, системний і герменевтичний підходи. Крім того, були використані загальнонаукові методи аналізу, синтезу та узагальнення; порівняльно-правовий, історичний, спеціально-юридичний методи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова є найважливішим засобом комунікації в суспільстві, може бути представлена у різних формах: тет-а-тет чи публічно; письмово або усно; у відносинах із владою та суспільством; міжособистісні комунікації. Як відомо, правова комунікація – це сукупність процесів і суб'єктів, які забезпечують формування, обіг та поширення нормативно-правової інформації, використовується шляхом обміну інформацією, документами та повідомленнями в контексті правової системи.

Правова комунікація допомагає встановити та підтримувати узгодженість правової системи, оптимізувати юридичні процеси та процедури, забезпечити дотримання юридичних вимог, сприяти чесності та справедливості в правовій системі [1, с. 17]. Правова комунікація охоплює різні форми: письмова, усна та електронна, які відіграють важливу роль у практиці права.

Законодавство – це особлива форма правової комунікації, за допомогою якої законодавець формулює норми, адресовані певній кількості осіб, які, як передбачається, поважатимуть і дотримуватимуться цих норм. Це не просто передача інформації про сутність нещодавно прийнятих законів, це акт промови або виразне висловлювання, за допомогою якого відбуваються зміни. Нещодавно виданий закон не лише інформує про зміну в законодавстві, а й створює його через ухвалення закону. Тому такі висловлювання не можуть бути ні правильними, ні хибними. Вони можуть сфор-

мувати правильну чи неправильну картину дійсності, оскільки «реальність» формується самим актом промови.

Н. Оніщенко виокремлює два аспекти якості законодавства: соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, що пов'язаний із формою. По-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямам розвитку суспільства; по-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя суспільства та його відповідна ресурсозабезпеченість; по-третє, законність нормативно-правового акта, тобто його відповідність Основному Закону держави та іншим актам законодавства; по-четверте, закони повинні бути правовими, тобто відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, а також нормам моралі; по-п'яте, відповідність закону розвиткові правової системи в цілому [2, с. 87].

З іншого погляду закон, звичайно, може бути неправильним: він може бути юридично недійсний, може бути заснований на хибній інформації про емпіричну реальність (яка має регулюватися законом); може бути пов'язані з іншими законами, може бути погано складеним; можуть виявитися складними здійснення контролю за його дотриманням та застосування покарання за його порушення, але ухвалений закон не може бути «хибним».

Можна погодитися з Р. Чорнолуцьким, який визначає якість закону як «сукупність властивостей, що є необхідно й іманентно властивими закону, що характеризують його як основний, належний та оптимальний регулятор суспільних відносин» [3, с. 31].

Звідси випливає, що правова комунікація і правотворчість є тісно взаємопов'язаними процесами в системі права. Законотворчість передбачає створення, зміну та скасування законів, тоді як правова комунікація охоплює обмін інформацією та ідеями, пов'язаними з правом.

Ефективність правової комунікації забезпечується належним рівнем чинного законодавства, гармонійним розвитком національної правової системи, зокрема інститутів судового захисту та правової охорони гарантованих прав та свобод людини і громадянина [4, с. 39].

Ефективна правова комунікація відіграє важливу роль у процесі правотворчості на різних етапах.

Під час розробки законодавчих актів необхідна правова комунікація, оскільки законодавці, розробники законів та експерти з права комунікують, щоб розробити законопроєкти, акти, статути чи положення. Чітка та точна мова необхідна для того, щоб передбачуване значення закону було точно передано в його тексті. Важливим у цьому аспекті є створення спеціального закону, який би унормував правила складання нормативно-правових актів. Потреба в систематизації правил складання правових актів, а також регулювання питання набрання і втрати ними чинності назріла давно.

Обговорення проєктів законів з громадськістю, адже законодавці часто шукають коментарів і відгуків громадськості, перш ніж ухвалювати чи вносити зміни до законів. Це передбачає участь у правовій комунікації із зацікавленими сторонами, такими як групи захисту інтересів, експерти, представники галузі та широка громадськість. Громадські слухання, консультації, опитування та письмові пропозиції є одними з методів, які використовуються для збору відгуків і включення різноманітних точок зору в законотворчий процес.

Парламентські дебати, оскільки під час парламентських або законодавчих дебатів відбувається правова комунікація. Законодавці беруть участь у дискусіях, наводять аргументи та висловлюють свої погляди на запропоновані закони. Ефективні комунікативні навички необхідні для законодавців, щоб формулювати свої позиції, переконувати своїх колег і брати участь у процесі прийняття рішень.

Робота комітетів: багато законодавчих органів мають комітети, відповідальні за ретельний розгляд запропонованих законів і проведення докладного вивчення. Правова комунікація відбувається через засідання комітетів, звіти та обговорення. Члени комітету спілкуються між собою, зацікавленими сторонами та експертами для збору інформації, аналізу впливу запропонованих законів і надання рекомендацій щодо поправок або уточнень.

Лобіювання та адвокація: правова комунікація часто використовується групами інтересів, лобістами та адвокаційними організаціями, щоб впливати на законотворчий процес. Вони використовують комунікаційні стратегії, щоб представити свої погляди, надати докази та переконати законодавців підтримати або заперечити певне законодавство.

Судовий розгляд і тлумачення: після прийняття законів правова комунікація продовжується в контексті судового перегляду та тлумачення. Суди та судді вступають у правову комунікацію через письмові рішення, усні аргументи та юридичні записки. Вони тлумачать і застосовують закони до конкретних випадків, роз'яснюючи мету та сферу застосування законодавства.

Юридичні дослідження та наука: правова комунікація передбачає поширення правових досліджень та наук. Вчені-юристи, науковці та практики повідомляють про свої висновки, аналізи та думки через наукові статті, книги, конференції та семінари. Такий обмін думками сприяє розвитку й уточненню правових концепцій і інформує процес законотворчості.

Отже, родь правової комунікації у процесі правотворчості є важливою та нагальною.

За умов становлення демократичного суспільства в Україні відповідно до європейських стандартів закономірно актуалізуються пошуки новітніх підходів до розуміння права, його сприйняття та застосування. Як справедливо зазначає А. Токарська, вирішення проблемних відносин лежить у площині правової комунікації, яка є витоком формування та об'єктом застосування права. Право не може бути безапеляційною волею влади законодавчого суб'єкта або волею іншої держави; воно може розвиватися як онтологічний результат інтерсуб'єктивної взаємодії [5, с. 39].

Правова комунікація виконує такі функції в умовах трансформації законодавства.

1. Сприяння розумінню сутності нормативно-правового акта, оскільки у контексті трансформації законодавства можуть виникати нові правові концепції, терміни та складні правові положення. Правова комунікація має сприяти розумінню цих змін і забезпечити доступність і зрозумілість нових правових норм.

2. Залучає зацікавлені сторіни, адже трансформація законодавства може бути успішною тільки за умови широкого залучення різних зацікавлених сторін. Правова комунікація повинна створювати механізми для діалогу та обміну думками між урядом, громадськістю, експертами, академічними колами та іншими учасниками процесу.

3. Пояснення цілей і користі – правова комунікація повинна активно пояснювати цілі та користь трансформації законодавства. Це включає визначення проблем, які потребують вирішення, а також викладення переваг та позитивних наслідків, які можуть виникнути в результаті нових нормативних змін.

4. Впровадження комунікаційних стратегій – правова комунікація в умовах трансформації законодавства вимагає розробки і впровадження комунікаційних стратегій. Це можуть бути публічні консультації, інформаційні кампанії, вебсайти, соціальні медіа та інші інструменти для передачі правової інформації та спілкування з громадськістю.

5. Моніторинг та зворотний зв'язок. Важливим аспектом правової комунікації в умовах трансформації законодавства є моніторинг і збір зворотного зв'язку. Це допомагає оцінити ефективність комунікаційних стратегій, виявити проблеми та удосконалити подальшу роботу над трансформацією законодавства.

6. Дотримання принципів відкритості та прозорості. Правова комунікація повинна ґрунтуватися на принципах відкритості та прозорості. Це означає, що інформація про трансформацію законодавства, її процеси, рішення та результати повинні бути доступні для всіх зацікавлених сторін. Громадськість має право знати, які зміни запропоновані, які їх мотиви та як вони можуть вплинути на життя людей.

7. Інформування про правотворчість. Важливим елементом правової комунікації в умовах трансформації законодавства є створення ефективної інформаційної кампанії. Це передбачає розробку зрозумілих і доступних матеріалів, які пояснюють суть трансформації, її мету, обсяг та очікувані результати. Інформаційна кампанія може включати вебсайти, буклети, презентації, відеоматеріали та інші засоби комунікації. У процесі трансформації законодавства важливо залучати громадськість до дискусій і консультацій. Організація публічних зустрічей, обговорень, прослуховувань та інших форм участі може допомогти врахувати різноманітні погляди та запити громадськості в процесі розробки та зміни законодавства. Це підвищує легітимність та акцептованість законодавчих змін. Ефективна правова комунікація передбачає двосторонній діалог між владою і громадськістю. Це означає, що необхідно створити механізми для прийому та розгляду зауважень, пропозицій та питань від громадськості. Влада повинна відповідати на ці зауваження та надавати зрозумілі пояснення стосовно прийнятих рішень.

На думку Н. Оніщенко, активізація сучасних суспільно-правових відносин, насамперед між державою та суспільством, потребує наукового обґрунтування та запровадження нових комунікаційних форм у складній взаємодії системи координат «громада – влада». Соціально-правові комунікації транзитивної доби виступають засобом забезпечення діалогу держави й громадянина та регулятивним і соціально-конструктивним чинником суспільного розвитку [6, с. 182].

Правова комунікація повинна бути підкріплена оцінкою результатів трансформації законодавства. Це означає аналізувати, наскільки ефективно виконано комунікаційні стратегії, який вплив мали ці зусилля на громадськість і процес трансформації, а також чи були досягнуті мета та результати, передбачені в законодавчих змінах.

Ці функції правової комунікації сприяють більшій відкритості, зрозумінню та участі громадськості в процесі трансформації законодавства. Вони допомагають створити легітимну та ефективну правову систему, яка враховує потреби та інтереси суспільства.

Законотворчість, як одна з форм правової комунікації, має такі характеристики. Ухвалення закону характеризується як односторонній комунікативний процес. Законодавчий орган в односторонньому порядку встановлює правові норми для правових суб'єктів, які, зі свого боку, можуть не виявляти жодної реакції. Можливість впливати на зміст закону з використанням права голосу може в кращому разі називатись непрямою реакцією. Опублікування закону є частиною владних відносин, у яких законодавець має право нав'язувати свою волю суб'єктам права.

Правова комунікація у вигляді законодавства покликана впливати на поведінку громадян. Такий вплив на поведінку має місце у рамках процесу нормативної комунікації. Громадян змушують підкорятися правилам. В інших владних відносинах на поведінку можна впливати без застосування (грубого) примусу, а також, наприклад, психологічним тиском (наприклад, у ситуації з харизматичним лідером). Проте відносини щодо законодавства завжди передбачають чистий примус.

Якщо законодавцю потрібен оптимальний результат процесу правової комунікації, тобто максимальний вплив на поведінку, то законодавцю краще не обмежувати себе лише прийняттям правил, а додати інформативний коментар з обґрунтуванням, поясненням та прикладами, поміщаючи законодавчий акт у ширший контекст, тим самим краще інформуючи громадян країни та мотивуючи їх до дотримання прийнятих правил. Нарешті, нормативний характер права вимагає, щоб тлумачення закону не обмежувалося лише початковим змістом одержувача, наприклад, шляхом доведення того, що значення закону є «точним» і тому не потребує подальшого пояснення. У ході тлумачення такого нормативного тексту слід передусім хоча б спробувати знайти сенс, який вклав у законодавчий текст сам законодавець. Навіть якщо зміст, вкладений у текст відправником, не є визначальним для якоїсь конкретної справи, потрібні щонайменше вагомі причини для того, щоб відступити від його сенсу.

Висновки. Правова комунікація є ключовим елементом успіху в процесі трансформації законодавства, оскільки допомагає забезпечити зрозумілість, участь та підтримку зацікавлених сторін, а також створює основу для ефективного застосування нових норм і змін у правовій системі. Ефективна правова комунікація під час законотворчого процесу має вирішальне значення для прозорості, підзвітності та забезпечення того, щоб закони були добре складеними, справедливими та відображали потреби та цінності суспільства. Це дає змогу ухвалювати обґрунтовані рішення, співпрацювати та включати різноманітні точки зору у створення та зміну законів. Звідси випливає, що правова комунікація і правотворчість є тісно взаємопов'язаними процесами в системі права. Законотворчість передбачає створення, зміну та скасування законів, тоді як правова комунікація охоплює обмін інформацією та ідеями, пов'язаними з правом.

Список використаних джерел

1. Бондаренко В. А., Федишин О. М. Значення та особливості правової комунікації: зарубіжний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 2. С. 15–19. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.1
2. Оніщенко Н. М. Права, свободи і законні інтереси як загальнолюдські надбання. *Formation of innovative potential of world science:collectionof scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of theIInternational Scientific and Theoretical Conference* (Vol.1), May7, 2021. Tel Aviv, State of Israel: European Scientific Platform. P. 86–88. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/issue/view/07.05.2021/525

3. Чорнолуцький Р. В. Теоретичні проблеми підвищення якості законодавчих актів у нормотворчій (нормопроектній) діяльності. *Держава і право.* Серія «Юридичні науки»: зб. наук. праць. 2015. Вип. 67. С. 11–34.
4. Макеєва О. М. Поняття і сутність правової комунікації в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національного авіаційного університету.* Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2017. № 3 (44) С. 35–41.
5. Токарська А. С. Правова комунікація: теорія і її практика. *Журнал східноєвропейського права.* 2016. № 25. С. 38– 44.
6. Оніщенко Н. М. Комунікаційна складова гармонізації громадянського суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2014. № 1. С. 182–195.

References

1. Bondarenko V. A., Fedyshyn O. M. Znachennia ta osoblyvosti pravovoi komunikatsii: zarubizhnyi dosvid. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2023. № 2. S. 15–19. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.1
2. Onishchenko N. M. Prava, svobody i zakonni interesy yak zahalnoliudski nadbannia. *Formation of innovative potential of world science:collectionof scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of theIInternational Scientific and Theoretical Conference* (Vol.1), May7, 2021. Tel Aviv, State of Israel: European Scientific Platform. R. 86–88. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/issue/view/07.05.2021/525
3. Chornolutskyi R. V. Teoretychni problemy pidvyshchennia yakosti zakonodavchykh aktiv u normotvorchii (normoproektnii) diialnosti. *Derzhava i pravo.* Seriia «Iurydychni nauky». zb. nauk. prats. 2015. Vyp. 67. S. 11–34.
4. Makeieva O. M. Poniattia i sutnist pravovoi komunikatsii v suchasnomu informatsiinomu prostori. *Naukovi pratsi Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu.* Seriia: Yurydychnyi visnyk «Povitriane i kosmichne pravo». 2017. № 3 (44) S. 35–41.
5. Tokarska A. S. Pravova komunikatsiia: teoriia i yii praktyka. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava.* 2016. № 25. S. 38–44.
6. Onishchenko N. M. Komunikatsiina skladova harmonizatsii hromadianskoho suspilstva. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2014. № 1. S. 182–195.

Макеєва О. М. Правова комунікація в умовах трансформації законодавства

У статті досліджено теоретико-правові основи правової комунікації в контексті трансформації законодавства, її роль у забезпеченні ефективності законодавства. Обґрунтовано тезу про те, що правова комунікація і правотворчість є тісно взаємопов'язаними процесами в системі права. Законотворчість передбачає створення, зміну та скасування законів, тоді як правова комунікація охоплює обмін інформацією та ідеями, пов'язаними з правом. Зроблено висновок про те, що ефективна правова комунікація під час законотворчого процесу має вирішальне значення для прозорості, підзвітності та забезпечення того, щоб закони були добре складеними, справедливими та відображали потреби та цінності суспільства. Це дає змогу ухвалювати обґрунтовані рішення, співпрацювати та включати різноманітні точки зору у створення та зміну законів. Доведено, що правова комунікація є ключовим елементом успіху в процесі трансформації законодавства, адже допомагає забезпечити зрозумілість, участь та підтримку зацікавлених сторін, а також створює основу для ефективного застосування нових норм і змін у правовій системі.

Ключові слова: правова комунікація, законодавство, ефективність законодавства, правотворчість, законотворчий процес.

Makeieva O. M. Legal communication in the conditions of transformation of legislation

The article examines the theoretical and legal foundations of legal communication in the context of the transformation of legislation, its role in ensuring the effectiveness of legislation. Building a modern information society requires the application of high-quality and effective legislation. After all, the level of protection of citizens' rights and freedoms and law and order in the state depend on the effectiveness of legislation. High-quality legislation forms the harmonious development of society and the state, reduces conflicts and promotes development. In the conditions of the transformation of legislation, legal communication plays a particularly important role in ensuring the effectiveness of the law-making process. Legislation transformation involves making changes to the legal system to respond to new societal needs, technological progress, political changes, or other factors. Today it is worth clarifying the question: what is the role of legal communication in ensuring the effectiveness of legislation? In the conditions of full-scale Russian aggression, the problem of the role of legal communication in ensuring the effectiveness of legislation is urgent and requires scientific research. The functions of legal communication

contribute to greater openness, understanding and participation of the public in the process of transformation of legislation. They help create a legitimate and effective legal system that takes into account the needs and interests of society.

The thesis that legal communication and law-making are closely interrelated processes in the legal system is substantiated. Law-making involves the creation, amendment and repeal of laws, while legal communication encompasses the exchange of information and ideas related to law. It concludes that effective legal communication during the law-making process is critical to transparency, accountability and ensuring that laws are well-drafted, fair and reflect society's needs and values.

This allows for informed decision-making, collaboration, and the inclusion of diverse perspectives in creating and changing laws. Legal communication has been proven to be a key element of success in the law transformation process, as it helps to ensure understanding, participation and support of stakeholders, and creates a basis for effective application of new rules and changes in the legal system.

Key words: legal communication, legislation, effectiveness of legislation, law-making, law-making process.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-259-264

УДК 347.9

Дарина Олегівна Менюк,
молодший науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор філософії
ORCID: 0000-0002-7083-7573

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Зміни нормативно-правових норм завжди відображають розвиток суспільства та його стан у певний проміжок часу. Виклики, з якими наразі зіткнулася Україна, виокремили низку питань у державно-правому регулюванні та окреслили новий етап у всіх сферах суспільного життя. Це стосується також цивільного процесуального права, трансформація законодавства якого відповідає сучасним вимогам. Зокрема, аналізуючи нинішні тенденції, можливо виокремити два напрями змін: пов'язані з євроінтеграцією України та цифровізацією процесуального законодавства. Заразом, із метою вдосконалення цивільного процесуального законодавства та здійснення ефективного судочинства, ці напрями мають обговорюватись як на науковому, так і практичному рівнях, що, безумовно, засвідчує актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення процесу реформування цивільного процесуального законодавства у напрямі наближення до законодавства Євросоюзу здійснювалось низкою вітчизняних вчених. Серед них: І. Атаманчук, В. Бонтлаб, І. Ізарова, Т. Комарова, М. Микієвич, Г. Тимченко, І. Яворська та ін. Дослідження сфери здійснення електронного судочинства проводили, зокрема, Н. Бондаренко-Зелінська, Д. Луспеник, Є. Краснов, Н. Сакара, О. Трач, Р. Ханик-Посполітак та ін.

Мета статті. Метою цього дослідження є аналіз змін до цивільного процесуального законодавства в аспекті євроінтеграційних процесів і впровадження електронного судочинства. Крім цього, метою також є огляд інших запропонованих законодавцем змін до цивільного процесуального законодавства.

Основні результати дослідження. Розвиток України як держави більшу частину свого історичного шляху відображав її рух у бік проєвропейських цінностей. 21 березня 2014 року було підписано Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що ознаменувало початок здійснення подальших необхідних кроків до поглиблення співробітництва та євроінтеграції, зокрема в судовій сфері [1]. Так, внесено зміни до низки законодавчих актів: були прийняті фактично нові редакції процесуальних кодексів, які набрали чинності у 2017 році. Ці зміни стосувалися зменшення кількості судових інстанцій (прибрали подвійну касацію, дискусії щодо якої не вщухали тривалий час), запровадження спрощених форм судочинства щодо визначених категорій справ, а також інституту врегулювання спору за участю судді. Одна з ключових змін стосувалась введення електронного судочинства та створення основи для подальшої цифровізації цивільного процесу. Згодом зміни до цивільного процесуального законодавства передбачали додаткові касаційні фільтри, звуження можливості для забезпечення позову, а також оптимізацію процедур розгляду певних процесуальних питань.

Загалом, згідно з дослідженнями Українського центру європейської політики та за їх висновками, окреслені зміни до процесуального законодавства сприяють євроінтеграційним процесам. Водночас досі невирішеними залишаються питання щодо формування спроможних судових інституцій, підвищення ефективності виконання судових рішень. Окремо звертається увага на важливість дебюрократизації та цифровізації судового процесу і впровадження стандартів сервісної орієнтованості судів [2, с. 217].

У Євросоюзі шлях до створення електронної системи здійснення судочинства розпочався ще у 2008 році із затвердженням Європейської стратегії електронного правосуддя, яка задекларувала розширення застосування цифрових технологій, настільки, щоб у довгостроковій перспективі судові процедури могли бути повністю електронними [3]. Як і в Євросоюзі, так і державах-членах, перехід на електронне судочинство відбувався поступово. Наприклад, у Програмі правосуддя на період 2014–2020 років, визначено напрям розробки, експлуатації та підтримки систем та інструментів із використанням інформаційно-комунікаційних технологій, включаючи подальший розвиток Європейського порталу електронного правосуддя як інструменту для покращення доступу громадян до правосуддя [4]. У Програмі правосуддя на період 2021–2027 років ще раз наголошено на сприянні ефективним засобам правового захисту, зокрема, за допомогою електронних засобів шляхом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, інструментів електронного правосуддя, враховуючи конфіденційність і захист даних, а також транскордонну сумісність систем [5].

Стосовно останнього у процесуальному законодавстві України зміни відбудуться 31 грудня 2023 року із набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації» [6]. Це сприятиме пришвидшенню процесу інтеграції України з системою електронного судочинства Євросоюзу, а також наближенню до вимог ЄС у сфері електронної ідентифікації.

Вочевидь, що напрям розвитку в бік інформаційних технологій і пришвидшення процесів впровадження електронного судочинства останніми роками зумовлений не лише зручністю та ефективністю таких процедур, а й тим, що подекуди це єдиний можливий варіант здійснення судочинства. Це підтвердилось життєвими реаліями: як пандемією, спричиненою вірусом Covid-19, так і повномасштабною війною в Україні.

Цифровізація цивільного судочинства в нашій державі теж відбувалась у кілька етапів, але здебільшого науковці визначають, що електронне цивільне судочинство перебуває лише на етапі свого становлення [7, с. 123] та потребує подальшого дослідження як окремого правового феномену, зокрема в аспекті віднесення діджиталізації до предмета науки цивільного процесуального права [8, с. 41].

Окремо варто зазначити, що в науковій спільноті використовується поняття «діджиталізація», тоді як у законодавстві – «цифровізація». Однак задля єдності термінології доцільно використовувати останній. Обидва терміни походять від англійського digitalization, що загалом визначається, відповідно до Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації, як «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливлює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [9].

З огляду на необхідність розуміння подальших тенденцій розвитку, слід докладніше спинитись на законодавчих процесах останніх років, оскільки виклики сьогодення оголили ряд проблем, які існують при здійсненні електронного судочинства. Так, Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затверджена Указом Президента від 11 червня 2021 року № 231/2021, визначає розвиток електронного судочинства шляхом: запровадження можливості розгляду онлайн певних категорій справ незалежно від місцезнаходження сторін і суду та інших сервісів електронного судочинства; впровадження сучасного електронного діловодства в суді, електронного ведення справ, електронних комунікацій із судом, кабінету судді та кабінету учасника процесу; удосконалення та розвиток офіційного вебпорталу судової влади України для отримання інформації про суди і справи (провадження) з регулярним оновленням даних судової статистики [10].

З цього напряму є напрацювання – проєкт Закону № 9090 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо цифровізації судочинства та удосконалення наказного провадження у цивільному судочинстві», що здебільшого стосується деталізації проведення судових засідань у режимі відеоконференції в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Загалом, відповідні зміни стануть позитивним кроком у забезпеченні доступу до правосуддя. Однак, аналізуючи запропонований

текст змін, не можна без застережень оминути передбачену можливість судді брати участь у засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, якщо справа розглядається суддею одноособово. У цьому випадку постає питання у дотриманні суддею відповідних процедур, передбачених цивільним процесуальним законодавством, зокрема, стосовно забезпечення таємниці нарадчої кімнати. З огляду на це, а також задля здійснення ефективного цивільного судочинства, судді при здійсненні своїх повноважень все ж таки мають перебувати у приміщенні суду [11].

Окрім цього, науковці і практики неодноразово звертали увагу на проблеми відсутності єдиної інформаційної платформи, єдиних стандартів щодо відповідних технічних засобів і правил здійснення судочинства при їх застосуванні [12]. Зміни, запропоновані згаданим законопроєктом, стосуються лише умов воєнного та надзвичайного стану, що, звісно, є актуальним, але для забезпечення права на справедливий суд мають бути враховані й зазначені вище вимоги, зокрема, в частині, що стосується проведення судових засідань у режимі відеоконференції.

Окрім окреслених змін, на розгляді Верховної Ради України є проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань міжнародного судового співробітництва», який передбачає зміни до ЦПК України з метою забезпечення правової визначеності щодо реалізації окремих процесуальних дій (вручення документів, виклику свідків, отримання доказів) стосовно осіб, які перебувають за кордоном, із метою забезпечення їх прав у судовому провадженні; закріплення загальноприйнятої практики договорів про правову допомогу у цивільних справах щодо звільнення від легалізації або іншого додаткового посвідчення документів, отриманих у порядку міжнародної правової допомоги; врегулювання правових наслідків дії іноземних офіційних документів, пред'явлених на території України; реалізації положень міжнародних договорів стосовно передачі юрисдикції щодо розгляду окремих категорій справ [13].

Звичайно, тексти проєктів закону можуть значно відрізнятись від фактично прийнятих положень нормативно-правових актів. Водночас огляд зазначених змін потрібен з точки зору розуміння динаміки цивільного процесуального законодавства та виокремлення важливих тенденцій розвитку цивільного процесу.

Насамкінець варто спинитись на певних напрацюваннях, що пропонуються відповідно до Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2023 рік. Зокрема, важливою є розробка проєкту закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення механізму судового контролю за виконанням рішень судів і процедури встановлення або зміни способу виконання судових рішень, що уможливить забезпечувати право на судовий захист у частині виконання судового рішення, а відтак зменшити кількість звернень до Європейського суду з прав людини [14, с. 136].

Також названим Планом передбачено внесення змін щодо запровадження обов'язкової спеціалізації суддів з розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав дітей. Така ініціатива обґрунтована вразливістю дітей і складністю таких справ. Однак загальний механізм усе ж потребує доопрацювання, оскільки, відповідно до проєкту закону, «суддею, уповноваженим здійснювати розгляд такої категорії справ, може бути обрано суддю із найбільшим серед суддів цього суду досвідом здійснення вказаної категорії справ і високими морально-діловими та професійними якостями» [15]. З огляду на це, виникають запитання щодо достатньої кількості в судах таких суддів, а також механізму призначення таких суддів відповідно до автоматизованої системи розподілу справ. З аналізу викладеного також можна виокремити проблематику збільшення навантаження на суддів: якщо йдеться про призначення одного судді, то який алгоритм дій буде у визначенні справ, наприклад, під час хвороби або відпустки судді, та як вирішувати питання недостатньої кількості суддів на практиці. Для уникнення проблем на практиці ці механізми мають бути обговорені та закріплені у цивільному процесуальному законодавстві.

Висновки. Отже, розвиток цивільного процесуального законодавства відбувається в напрямі євроінтеграційних процесів та в межах загальної цифровізації суспільства. Така трансформація також зумовлена життєвими реаліями та викликами сьогодення. Варто відзначити позитивні аспекти в намаганні, попри воєнний стан, забезпечити доступ до правосуддя, спростити та адаптувати здійснення судочинства. Однак, зважаючи на виокремлені аспекти, зміни до законодавства повинні відображати універсальні тенденції розвитку цивільного процесуального права, зокрема, у частині, що стосується уніфікації проведення судових засідань у режимі відеоконференції, про-

довження вдосконалення електронного судочинства. Водночас будь-які зміни мають обґрунтовуватись необхідністю забезпечення ефективності розгляду та вирішення справ, а тому подальші дослідження цієї тематики є необхідною для цього передумовою.

Список використаних джерел

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 21.03.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання (2014 –перша половина 2021 року) / Команда експертів з Угоди про асоціацію Україна – ЄС; ГО «Український центр європейської політики», представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2021. 276 с. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/zvit_ucep_ukr_final.pdf
3. European e-Justice Strategy. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee of 30 May 2008. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ajl0007
4. Regulation (EU) No 1382/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a Justice Programme for the period 2014 to 2020. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R1382
5. Regulation (EU) 2021/693 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing the Justice Programme and repealing Regulation (EU) No 1382/2013. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32021R0693
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2801-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#Text
7. Ханик-Посполітак Р. Запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві України. *Право України.* 2017. № 8. С. 122–129.
8. Бондаренко-Зелінська Н. До питання про предмет доктрини цивільного процесуального права. *Діджиталізація та права людини:* збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Хмельницький, 30 березня 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 39–42.
9. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text
10. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо цифровізації судочинства та удосконалення наказного провадження у цивільному судочинстві проект: Закону від 10 березня 2023 р. № 9090. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#
12. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні: досвід та перспективи: монографія. Харків Право, 2016. 72 с.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань міжнародного судового співробітництва: проект Закону від 26 листопада 2020 р. № 4428. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#
14. План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2023 рік: Постанова ВРУ від 7 лютого 2023 року № 2910-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#Text
15. Про внесення змін до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження обов'язкової спеціалізації суддів із розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав та законних інтересів дітей, у місцевих загальних судах та апеляційних судах: проект Закону від 03 лютого 2023 р. №8416. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI08718I

References

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: mizhnarodnyi dokument vid 21.03.2014 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

2. Ukraina ta Uhoda pro asotsiatsiiu: monitorynh vykonannia (2014-persha polovyna 2021 roku) / Komanda ekspertiv z Uhody pro asotsiatsiiu Ukraina—IeS; HO «Ukrainskyi tsentr yevropeiskoi polityky», predstavnytstvo Fondu Konrada Adenauera v Ukraini, Kyiv, 2021 r. 276 s.
3. European e-Justice Strategy. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee of 30 May 2008.
4. Regulation (EU) No 1382/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a Justice Programme for the period 2014 to 2020.
5. Regulation (EU) 2021/693 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing the Justice Programme and repealing Regulation (EU) No 1382/2013.
6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia ukladennia uhody mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom pro vzaiemne vyznannia kvalifikovanykh elektronnykh dovirchykh posluh ta implementatsii zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu u sferi elektronnoi identyfikatsii: Zakon Ukrainy vid 1 hrudnia 2022 roku № 2801-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#Text
7. Khanyk-Pospolitak R. Zaprovadzhennia elektronnoho pravosuddia u tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy. *Pravo Ukrainy.* 2017. №8. S. 122–129.
8. Bondarenko-Zelinska N. Do pytannia pro predmet doktryny tsyvilnoho protsesualnoho prava. *Didzhytalizatsiia ta prava liudyny:* zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (m. Khmelnytskyi, 30 bereznia 2021 roku). Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava imeni Leonida Yuzkova, 2021. S. 39–42.
9. Kontseptsiia rozvytku tsyfrovoi ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018-2020 roky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 sichnia 2018 r. № 67-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text
10. Pro Stratehiiu rozvytku systemy pravosuddia ta konstytutsiinoho sudochynstva na 2021–2023 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 chervnia 2021 roku № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text
11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv shchodo tsyfrovizatsii sudochynstva ta udoskonalennia nakaznoho provadzhennia u tsyvilnomu sudochynstvi: Proekt Zakonu vid 10 bereznia 2023 r. № 9090. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#
12. Bryntsev O. V. «Elektronnyi sud» v Ukraini. Dosvid ta perspektyvy: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2016. 72 s.
13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan mizhnarodnoho sudovoho spivrobitnytstva: Proekt Zakonu vid 26 lystopada 2020 r. № 4428. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#
14. Plan zakonoproektnoi roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy na 2023 rik. Postanova VRU vid 7 liutoho 2023 roku № 2910-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2910-20#Text
15. Pro vnesennia zmin do statti 18 Zakonu Ukrainy «Pro sudoustrii i status suddiv» shchodo zaprovadzhennia oboviazkovoi spetsializatsii suddiv iz rozghliadu sprav, shcho vynykaiut iz simeinykh pravovidnosyn i stosuiutsia zakhystu prav ta zakonnykh interesiv ditei, u mistsevykh zahalnykh sudakh ta apeliatsiinykh sudakh: Proekt Zakonu vid 03 liutoho 2023 r. № 8416. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI08718I

Менюк Д. О. Окремі питання розвитку цивільного процесуального права України

У статті розглядаються окремі тенденції розвитку цивільного процесуального законодавства. Виокремлено два основні напрями змін до ЦПК України, що зумовлені євроінтеграційними процесами та вдосконаленням здійснення електронного судочинства. Останнє відбувається в межах загальної цифровізації українського суспільства. Визначено етапи розвитку електронного судочинства у ЄС. Охарактеризовано електронне цивільне судочинство в Україні. Окремо розглянуто зміни, що стосуються проведення судових засідань у режимі відеоконференції поза межами суду в період дії воєнного стану. Зроблено висновок, що надання можливості суддям вести судове засідання поза межами приміщення суду в режимі відеоконференції порушуватиме процедуру здійснення цивільного судочинства, принципи та гарантії цивільного процесуального права. Окрім цього, проаналізована низка інших змін до ЦПК України, а також виокремлено запропоновані зміни, які покликані сприяти забезпеченню права на справедливий суд, зокрема, у сфері здійснення міжнародного судового співробітництва та спеціалізації суддів з розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав дітей.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне процесуальне законодавство, євроінтеграція, цифровізація, електронне судочинство, судове співробітництво, захист дітей, спеціалізація суддів, проведення судових засідань у режимі відеоконференції.

Meniuk D. O. Some issues of the development of civil procedural law of Ukraine

The article examines certain trends in the development of civil procedural legislation. Two main directions of changes to the Civil Code of Ukraine, which are due to European integration processes and the improvement of the implementation of electronic justice, are singled out. The latter is happening within the general digitalization of Ukrainian society. The stages of the development of electronic justice in the EU are defined. A description of electronic civil justice in Ukraine is given. Changes related to conducting court hearings in the video conference mode are considered separately. In addition, a number of other changes to the Civil Procedure Code of Ukraine are analysed, as well as proposed changes designed to facilitate the provision of the right to a fair trial, in particular in the field of international judicial cooperation and the specialization of judges in the consideration of cases arising from family legal relations and related to the protection of children's rights.

The positive points in the effort to ensure access to justice, to simplify and adapt the administration of justice despite the martial law are noted. However, taking into account the isolated aspects, the conclusion of necessary changes to the legislation which reflect universal trends in the development of civil procedural law, in particular, regarding the unification of court hearings in the video conference mode, the continued improvement of electronic justice, is made. This refers to the proposal to implement the possibility of judges holding a court session outside the court premises in the mode of video conference. However, such a possibility will violate the procedure of conducting civil proceedings, the principles and guarantees of civil procedural law, in particular the confidentiality of the consultation room. It is also determined that changes regarding the specialization of judges in resolving cases involving children require clear regulations regarding the election of such specific judges and the procedure for conducting the relevant hearings. Moreover, another problem concerning the appointment of one judge is specified. In particular, it should be clarified what will the algorithm of action be when determining cases, for example, during the illness or vacation of a judge, and how to solve the issue of insufficient number of judges in practice. In order to avoid such problems, the specified mechanisms should be discussed and fixed in the civil procedural legislation.

Currently, it is pointed out that any changes must be justified by the need to ensure the effectiveness of the consideration and resolution of cases, and therefore further research on the specified subject is a necessary prerequisite for this.

Key words: civil process; civil procedural legislation; European integration; digitization; electronic justice; judicial cooperation; protection of children; specialization of judges; conducting court hearings in the mode of video conference.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-265-270

УДК 340 (12); 340 (15); 32-027.21

Ірина Володимирівна Музика,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-8822-6156

Леся Вікторівна Худояр,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-2386-1869

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УСРР У 1922–1935 РОКАХ: ФОРМАЛЬНО-ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Контраверсійний характер змістової складової державного суверенітету УСРР і різні, у багатьох випадках взаємовиключні, оцінки правознавців, політологів та істориків реальності державного суверенітету України в період перебування в складі СРСР зумовлюють сьогодні необхідність критичного аналізу та комплексного й поглибленого вивчення проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмисленню проблеми легітимації та реалізації суверенітету УСРР у 1922–1935 роках сприяли праці вітчизняних і зарубіжних науковців різних часів: С. Бобровник, В. Васильєва, П. Гай-Нижника, Я. Дашкевича, М. Дорошка, О. Дудченко, Г. Єфіменка, В. Кавунника, В. Корецького, Ст. Кульчицького, О. Мироненка, А. Руккаса, А. Сіленко, В. Сокирської, В. Чеховича, І. Усенка та ін.

Метою статті є спроба висвітлити на основі аналізу архівних документів і конституційних актів процес легітимації та конституційні засади суверенітету УСРР у 1922–1935 роках.

Виклад основного матеріалу. Юридичне оформлення суверенітету УСРР як «окремої держави» офіційно уконституйовано III Всеукраїнським з'їздом Рад 6–10 березня 1919 року, який ухвалив першу Конституцію УСРР, остаточно затверджену Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) 14 березня 1919 року. Утім, термін «суверенітет» у тексті Конституції не вживається через ідеологічний вплив російського більшовицького керівництва, якому фактично підпорядковувалася КП(б)У, як підрозділ РКП(б). Протягом 1919–1922 років, враховуючи реальне негативне ставлення українського суспільства на фоні «червоного терору» до ідеї «об'єднання» УСРР і РСФРР, більшовицьке керівництво УСРР змінило своє ставлення до злиття «Великоросії з Україною». Тому з початком уконституювання новоствореного Союзу РСР набула вирішального значення проблема конституційного закріплення державного суверенітету УСРР.

У процесі підготовки тексту Конституції Союзу РСР виникла гостра дискусія між генеральним секретарем РКП(б) Й. Сталіним і головою РНК УСРР Х. Раковським, народним комісаром юстиції УСРР М. Срипником та їх прихильниками в компартійному керівництві УСРР стосовно визначення правового статусу незалежних республік УСРР, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії в складі Союзу РСР. Зокрема, Сталін відкинув їхні пропозиції щодо виключення з тексту Конституції терміна – «одна союзна держава», який у формально-юридичному аспекті мав означати федерацію. Натомість українська делегація пропонувала закріпити термін – «союз соціалістичних республік», що фактично означав конфедерацію. Зокрема, Х. Раковський пропонував розділити владу Центрального виконавчого комітету між президіями двох палат – Союзної Ради і Ради На-

ціональностей і виступив проти злиття республіканських і союзних наркоматів іноземних справ і зовнішторгу [1, с. 388].

У серпні 1922 р. Сталін написав проєкт резолюції «Про взаємовідносини РРФСР з незалежними республіками», в якому пропонував: «1. Визнати доцільним формальний вступ незалежних Радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії до складу РРФСР … Примітка: Відповідні зміни у конституціях, згаданих у 1-му пункті республік, здійснити по проведенню питання у радянському порядку. 2. Визнати доцільним формальне розповсюдження компетенції ВЦВКа, РНК і Ради праці й оборони (РПО) РРФСР на відповідні центральні радянські установи перелічених у п. 1-му республік. 3. Зовнішні справи (Іноземних справ, Зовнішторг), військові справи, залізничні, фінансові та пошт і телеграфів згаданих у пун. 1-м незалежних республік об'єднати з такими РРФСР 4. Наркомати: продовольства, праці та народного господарства формально підпорядкувати директивам відповідних наркоматів РРФСР. 5. Інші наркомати згаданих у п. 1-му республік якось: юстиції, освіти, внутрішніх справ, землеробства, робітничо-селянської інспекції, народного здоров'я та соціального забезпечення рахувати самостійними. Примітка: Органи боротьби з контрреволюцією у згаданих вище республіках підпорядкувати директивам Державного політичного управління РРФСР. 6. Дане рішення, якщо воно буде схвалено ЦК РКП(б), не публікується, а передається національним ЦВКам, як циркулярна директива для його проведення в радянському порядку через ЦВК або з'їзди Рад згаданих вище республік до скликання Всеросійського З'їзду Рад, на якому декларується воно, як побажання цих республік» [2]. Ці пропозиції отримали назву «план автономізації», який мав на меті створення унітарної держави – під назвою «Російська радянська федеративна соціалістична республіка».

Юридичне оформлення сталінська концепції єдиної Радянської держави – РРФСР мало відбутися шляхом прийняття Конституції, а не укладення Союзного договору між незалежними державами. Натомість значна частина членів ЦК КП(б)У обстоювала ідею створення союзної держави на основі міждержавного договору.

Проєкт резолюції Оргбюро ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РРФСР з незалежними республіками» (не раніше 24 вересня 1922 р.), за підписами Й. Сталіна, Г. Орджонікідзе, О. Мяснікова і В. Молотова, містив положення сталінського проєкту з доповненнями, зумовленими позицією компартійного керівництва УСРР. Зокрема, пропонувалося визнати необхідним укладання договору між Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких Республік та РРФСР про об'єднання їх у «Союз Соціалістичних Радянських Республік» із залишенням за кожною з них права вільного виходу зі складу «Союзу» [2, с. 205–206].

Утім, в п. 1 остаточної редакції «Резолюції про взаємини РРФСР із незалежними республіками», прийнятої комісією Оргбюро ЦК РКП(б) 24 вересня 1922 року, було закріплено лише пропозицію «визнати доцільним укладання договору між радянськими республіками України, Білорусії, Азербайджану, Грузії, Вірменії та РРФСР». У тому ж п. 1 йшлося про «формальний вступ» цих республік «до складу РРФСР». Також відповідно до проєкту Резолюції передбачалося введення представників союзних республік до складу Президії ВЦВК РРФСР, наркоматів іноземних справ, зовнішньої торгівлі, військових справ, залізничного сполучення, фінансів, пошт і телеграфів, а у відповідних наркоматах РРФСР мали бути у республіках свої уповноважені з невеликим апаратом. Уповноважені мали призначатися наркомами РРФСР за згодою з ЦВК республік. Також вважалася доцільною участь представників заінтересованих республік у відповідних закордонних представництвах Наркомату іноземних справ та Наркомату зовнішньої торгівлі [2, с. 204–205].

У зауваженнях до тексту згаданої резолюції, надісланих Й. Сталіну та до ЦК КП(б)У, Х. Раковський наголошував на невідповідності її положень фактичному стану речей, зокрема, що необ'єднаним залишається лише наркомат іноземних справ, усі інші вже об'єднані. «Можна розуміти це об'єднання, зазначав Раковський, у сенсі скасування комісаріатів та зведення їх до агентств Наркомінодела РРФСР. Замість того, … щоб виробити дійсну федерацію, яка б забезпечувала для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднувала б робітничий клас всіх національностей Росії на основі рівноправності, даний проєкт проходить повз це завдання. Цей проєкт ігнорує, що Радянська федерація не є однорідною національною державою. Щодо цього проєкт резолюції є поворотним пунктом у всій національній політиці нашої партії. Його проведення, тобто формальне скасування незалежних республік, буде джерелом труднощів за кордоном, і у Федерації. … Про-

ведення нової політики стане ударом по [планам] госпрозрахункового] відродження республіки. І в даний момент господарська ініціатива незалежних республік надзвичайно звужена. …За допомогою незалежної Радянської України – Радянська федерація мала можливість здійснювати таке ж революційне проникнення до Галичини, Буковини, Бессарабії. Без жодної серйозної потреби ми самі себе позбавляємо цієї зброї і, навпаки, даємо польській та румунській буржуазії нову зброю для боротьби з нами та посилення своєї національної політики. Стосовно України Польща виступить у ролі захисниці її незалежності, визнаної Ризьким договором. Тим часом немає жодного з труднощів, що виникли із взаємин між радянськими республіками, яких не можна було б усунути відповідною зміною в їхній конституції. …Найголовніше питання залишається – питання про вироблення суворо централізованої, але федеральної системи управління, в якій правильно були б захищені інтереси республік і останні мали б певну автономію» [2, с. 210–213].

Як зазначає В. Чехович, з точки зору сьогодення ці пропозиції навряд чи могли надійно забезпечити суверенітет республік. Запропонована українською стороною концепція союзного будівництва була «половинчастою», оскільки не виключала тенденції до того ступеня централізації, яка порушувала федеральні принципи. Поряд з тим запропонована модель не вписувалася у федералістичні канони й була новим словом у державно-правовій науці [3, с. 14–15].

Як уявляється, у зауваженнях Х. Раковського йшлося про необхідність збереження державного суверенітету (незалежності) республік та їх міжнародної правосуб'єктності. Утім, зазначалося, що вищі органи державної влади де-факто мали виконувати роль провідників волі комуністичної партії, що обмежувало суверенні права незалежних республік до рівня автономії. Така ж думка міститься й у листі Леніна від 31 грудня 1922 року, в якому зауважувалося, що в керівництві республіками можна цілком обмежитися партійними директивами, зберігаючи їх формальну незалежність. Зокрема, Ленін аргументував: «Одна річ – необхідність згуртування проти імперіалістів Заходу, які захищають капіталістичний світ. Інша річ, коли ми самі потрапляємо, хоча б навіть у дрібницях, в імперіалістські відносини до народів, що пригнічуються, підриваючи цим абсолютно всю свою принципову щирість, весь свій принциповий захист боротьби з імперіалізмом» [4]. Ця ідея повсякчас реалізувалася протягом існування СРСР, в якому де-факто вищим керуючим суб'єктом в ієрархічній структурі влади та розпорядником владних ресурсів і повноважень було партійне керівництво – ЦК РКП(б) – ЦК ВКП(б) – ЦК КПРС та ЦК КП(б)У – ЦК КПУ.

Таке контраверсійне трактування правового статусу незалежних республік спонукало українське керівництво вимагати закріплення в конституції Союзу положень союзного договору, що мали чітко визначати політико-територіальну організацію суверенних республік у складі СРСР. Зокрема, делегації трьох областей – Київської, Донецької та Харківської ще на 3-й сесії ЦВК України 15 жовтня 1922 року виступили із запитом про взаємини радянських республік. У запиті говорилося: «Ми існуємо як незалежна республіка на договірних відносинах з Російською Радянською республікою; однак ці договірні відносини не повністю і не з достатньою ясністю викладено та зафіксовано з усіх питань. По ряду питань ми діємо певною мірою за сформованим звичаєм, а не за твердо встановленими та зафіксованими конституційними нормами. Ось чому, особливо тепер, ми повинні з повною ясністю сказати про наші взаємини» [1, с. 290].

У своєму виступі на VII Всеукраїнському з'їзді Рад 10–14 грудня 1922 року М. Фрунзе наголосив: «Створюючи нові взаємовідносини, маємо виходити з моменту повної рівності всіх республік, які встановлюють нові союзні договори. … Принципи рівності мають панувати у всій сфері наших державних правових відносин і мають бути покладені в основу майбутнього союзного договору. …Тому абсолютно невипадковим є вибір нами нової назви для того державного об'єднання, яке ми закладаємо. Ми наше державне об'єднання пропонуємо назвати СРСР. Ми відмовляємося від іншої назви, ми відмовляємось у тому числі і від назви РРФСР, … ми від усього цього відмовляємося, не пропускаючи з уваги перспектив» [1, с. 292–298].

Отже, йшлося не про об'єднання в єдину союзну державу, а про створення союзу на зразок конфедерації незалежних держав шляхом укладання відповідного договору. Власне прагнення українського компартійного керівництва відповідали певним рисам класичної моделі конфедерації: збереження самостійності суб'єктів конфедерації; наявність власних вищих і місцевих органів влади, управління та правосуддя; обмежена сфера компетенції центральних органів і належність осно-

вних владних повноважень органам влади суб'єктів конфедерації; наявність переважно координаційних, а не субординаційних зв'язків між вищими органами конфедерації та її суб'єктами [5].

У Декларації VII Всеукраїнського з'їзду Рад від 13 грудня 1922 року зазначалося: «VII з'їзд Рад у повній згоді з бажаннями та волею трудящих України звертається до робітників і селян Росії, України, Білорусії, Грузії, Вірменії та Азербайджану з братньою пропозицією негайно приступити до оформлення вже нині фактично існуючого Союзу Радянських Республік... З'їзд твердо впевнений, що такий єдиний Союз Соціалістичних Радянських Республік, що закріплює на принципах взаємної рівності їх тісний економічний і політичний зв'язок і водночас забезпечує самостійність національно-культурного будівництва та необхідні гарантії прояву господарської ініціативи кожного з членів Союзу…» [6, с. 2].

Саме договірний порядок оформлення Союзу РСР був закріплений у рішеннях конференції повноважних делегацій союзних республік 29 грудня 1922 року і I з'їзду Рад Союзу РСР 30 грудня 1922 року, в яких не було жодної згадки про Конституцію СРСР. У червні 1923 року в ході роботи т. зв. розширювальної комісії ЦВК голова Раднаркому України Х. Раковський наполягав, щоб справа завершилася саме Договором, адже ніхто не доручав комісії розробляти Конституцію.

Утім, як свідчать численні архівні документи, Й. Сталін, В. Молотов і В. Ленін розглядали федеративний союз Росії з Україною як ширму, декорацію, за якою ховалась централізована на основі партійної вертикалі система державного управління [7, с. 538]. Тому російське компартійне керівництво було зацікавлене в оформленні статусу СРСР саме за федеративною моделлю шляхом прийняття загальносоюзної конституції, а не підписанням Союзного договору.

У дебатах на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік, зокрема УСРР, 12 червня 1923 року Й. Сталін заявив: «…українці нав'язують нам конфедерацію. Це перше питання. Друге питання про Х. Раковського. Я повторюю, я це вже сказав раз, що в Конституції, прийнятій на I з'їзді Рад СРСР, сказано, що такі республіки «об'єднуються в одну союзну державу», – «Союз Радянських Соціалістичних Республік». Українці надіслали у ЦК свій контрпроєкт. Там сказано: республіки такі «утворять союз соціалістичних республік». Викинуто слова «об'єднуються в одну союзну державу». Викинуто тут чотири слова. Чому? Хіба це випадковість? Де тут федерація? Я вбачаю зародки конфедералізму у Раковського ще в тому, що він викинув у відомому пункті Конституції, прийнятої I з'їздом, слова про Президію, як «носія верховної влади у проміжках між сесіями», розділивши владу між президією двох палат, тобто звівши союзну владу до фікції. Чому він це зробив? Бо він проти ідеї союзної держави, проти дійсної союзної влади. Це друге. Третє – у проєкті українців НКіноземних справ та НКЗовнішторг не зливаються, а з розряду злитих переводять у розряд директивних. Такими є три докази, через які я вбачаю в пропозиціях Раковського зародки конфедерації. … Я бачу, що деякі ТТ. з українців за період від I з'їзду Союзу Республік до XII з'їзду партії та справжньої наради зазнали певної еволюції від федералізму до конфедералізму. Ну, а я за федерацію, тобто проти конфедерації, тобто проти пропозицій Раковського та Скрипника» [1, с. 388].

Попри широке поширення міфологеми про створення Союзу РСР 30 грудня 1922 року, союзний договір так і не було введено в дію. Відповідно до рішень ЦК КП(б)У, Президії ЦВК та РНК УСРР усі попередні резолюції і пропозиції української сторони стосовно «проєкту міжсоюзного договору» були об'єднані в єдиному документі – проєкті Конституції СРСР від 23 травня 1923 року, який містив український проєкт договору [8]. Як зазначає В. Чехович, в основі проєкту лежало уявлення про те, що вільне самообмеження може зробити обсяг суверенних прав республіки рухливою категорією, що необхідно так узгодити суверенітет союзу і суверенітети республік, щоб вони не заперечували і не знищували один одного. Зокрема, М. Скрипник навіть виступав за внутрішню незалежність вільних республік. Гостро критикувалася модель управління Єдиною державою, пропонована російським компартійним керівництвом у ході утворення СРСР. Юридична неузгодженість форми і змісту Союзу зрештою призвела через багато років до розвалу СРСР [9, с. 245–246].

Власне такий висновок узгоджується з позицією В. Корецького, який наголошував, що «з утворенням Союзу СРСР здійснення зовнішньої політики було віднесено до його відання. Проте, відповідно до резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання (п. 96), при цьому забезпечується реальна участь в органах зовнішніх зносин Союзу представництв союзних республік. Таким чи-

ном, УРСР як держава вже не виступала безпосередньо у зовнішніх зносинах. Це не значить, що з утворенням Союзу РСР національна державність і суверенітет Радянської України (як і інших союзних республік) були послаблені чи поглинуті Союзом. Міжнародно-правова суб'єктність України збереглась. Союзові було вручено не суверенітет УРСР, а проведення зовнішньої політики. Союз РСР являє собою форму спільності радянських республік, що забезпечує здійснення ними союзної державної влади (у тому числі і в галузі зовнішньої політики), незалежно від того, чи діють вони разом – через союзні органи, в порядку, передбаченому Конституцією Союзу, чи через свої республіканські органи. І в галузі зовнішньої і внутрішньої політики Союз РСР діє не замість, а разом з союзними республіками. Ця риса спільності здійснення зовнішньої політики Союзу зовні не проявляється у певних специфічних формах, але вона властива суті Радянського Союзу. Міжнародно-правова суб'єктність союзних республік у 1923–1944 роках перебувала у «прихованому (latent) стані». Зокрема, до Конституції СРСР від 5 грудня 1936 року (сталінської) на підставі закону від 1 лютого 1944 року було внесено п. 80 «б», в якому закріплювалося право кожної союзної республіки вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками. Це було розвитком і конституційним закріпленням суверенних прав УРСР та інших союзних республік у галузі зовнішньої політики, відповідно до яких Україна у 1945 році стала однією з держав – співзасновниць ООН» [10, с. 312–313].

Слід також відмітити, що у постанові 2-ї сесії Всеросійського центрального виконавчого комітету X скликання «Про ратифікацію Декларації та Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 3 липня 1923 року Всеросійський центральний виконавчий комітет, заслухавши доповідь... про ратифікацію Договору Союзу Радянських Соціалістичних Республік, постановляє: Декларацію про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Договір, прийняті на І з'їзді Рад Союзу РСР, ратифікувати та прийняти, що Декларація про утворення Союзу РСР та Договір повинні складати Основний закон (Конституцію) Союзу Радянських Соціалістичних Республік [1, с. 393]. У постанові VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (17–20 січня 1924 р.) «Про ратифікацію Конституції СРСР і про союзне будівництво» зазначалося: «Схвалений Першим з'їздом Рад Союзу РСР договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік та затверджену Другою сесією Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік ратифікувати, доручивши підписати цю ратифікацію Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету» [11, с. 140]. Отже, у руслі ідеї договірного оформлення Союзу РСР, застосовано міжнародно-правовий термін «ратифікація».

У главі другій «Про суверенні права союзних республік та про союзне громадянство» розділу другого «Договір про утворення СРСР» Конституції СРСР від 31 січня 1924 року зазначалося: Суверенітет союзних республік обмежений лише в межах, зазначених у цій Конституції, і лише з предметів, віднесених до компетенції Союзу. Поза цими межами кожна союзна республіка здійснює свою державну владу самостійно. Союз Радянських Соціалістичних Республік охороняє суверенні права союзних республік (ст. 3). За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу із Союзу (ст. 4). Союзні республіки відповідно до цієї Конституції вносять зміни до своїх конституцій (ст. 5). Територія союзних республік не може бути змінена без їх згоди, а також для зміни, обмеження або скасування статті 4 потрібна згода всіх республік, що входять до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (ст. 6). Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство (ст. 7) [1, с. 425].

У травні 1925 року постановою IX Всеукраїнського з'їзду Рад затверджено зміни до Конституції УСРР, що законодавчо закріпили входження радянської України до складу Союзу РСР. У постанові зазначалося: «Ст. 6 Конституції викласти у такій редакції: Українська соціялістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціялістичних республік як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу. Суверенітет Української соціялістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціялістичних республік і лише в предметах, що їх віднесено до компетенції Союзу радянських соціялістичних республік; поза цими межами Українська соціялістична радянська республіка здійснює свою державну владу самостійно» [12, с. 519]. Аналогічні положення містилися у ст. 3 Конституції УСРР 1929 року [13, с. 513–514].

Висновки. Юридичною основою Союзу РСР був договір, укладений і ратифікований державами-союзниками, які зберігали свій суверенітет і статус суб'єкта міжнародного права. Договір про утворення СРСР було вміщено у розділі другому «Договір про утворення СРСР» першої союзної Конституції 1924 року. Відповідно до положень Договору УСРР увійшла до складу Союзу РСР як суверенна договірна держава і зберігала за собою право вільного виходу з Союзу. Утім, оскільки фактично вищим керуючим суб'єктом в ієрархічній структурі влади та розпорядником владних ресурсів і повноважень у СРСР було партійне керівництво – ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, українське партійне керівництво на державному рівні делегувало низку важливих політичних і економічних повноважень союзним керуючим суб'єктам з питань оборони (створення об'єднаних збройних сил), фінансів, зовнішньої політики, митної справи, участі у міжнародних відносинах. Таке делегування не було формою остаточної їх передачі, оскільки делеговані повноваження, зокрема у міжнародних відносинах, могли бути повернуті або змінені. Формально (де-юре) суб'єктність суверенітету УСРР була закріплена у статтях 1, 5, 6, 7 та 22 Конституції УСРР 1919 року, у статтях 3–7 Конституції СРСР 1924 року, у статтях 6 Конституції УСРР у редакції 1925 року, у ст. 3 Конституції УСРР 1929 року.

З урахуванням позиції В. Чеховича і В. Корецького для визначення характеру конституційно-правової складової суверенітету УСРР варто звернутися до концепції державного суверенітету данських політологів Х. Хольма і Г. Соренсена, які розглядають суверенітет у трьох вимірах: як негативний, позитивний і операційний. Як уявляється, державний суверенітет УСРР у складі СРСР у 1924–1935 роках можна визначити як негативний – такий, що виявляється у його юридичній та формальній сторонах, які передбачають, що держава користується формальним визнанням з боку інших держав у рамках міжнародного права і водночас має певну частку здатності панувати на своїй території. Негативним суверенітет у цьому аспекті є тому, що відсутність формального визнання держави з боку інших держав означатиме відсутність самого факту наявності суверенітету у відповідного політико-правового утворення [14, p. 196].

Список використаних джерел

1. Образование СССР: сб. документов 1917–1924 гг. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР в Москве, 1949. 472 с.
2. Из истории образования СССР: Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП (б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.). *Известия ЦК КПСС.* 1989. № 9. С. 192–193.
3. Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. Харків: Ун-т внутр. справ, 1995. 56 с.
4. Письмо В. И. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации»» написано в связи с образованием СССР и посвящено проблеме взаимоотношений между народами Советской страны. 31.12.1922. *Ленин В. И. ПСС,* изд. 5-е, т. 45. Москва: Изд-во Политическая литература, 1970. С. 362; Образование СССР: сб. документов 1917–1924 гг. … С. 297–299.
5. Бобровник С. В. Конфедерація. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. Т. 3: К–М. Київ: Укр. ецикл., 2001. С. 330; Сіленко А. О. Конфедерація. *Енциклопедія Сучасної України.* Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/article-3233
6. *Коммунист* (Харьков). 1922. 14 декабря (№ 287).
7. Васильєв В. Ю. Взаємовідносини між Кремлем і більшовицьким керівництвом України. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.):* колективна монографія. Том 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 750 с.
8. ЦДАВО України. Фонд 3, опис. 1, спр. 161, арк. 3–10; спр. 361, арк. 6–7.
9. Чехович В. Український проект союзного договору 1922 р. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* Київ: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
10. Корецький В. М. Міжнародно-правова суб'єктність УРСР. Избранные труды: Книга 3. Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2015. 488 с.
11. СУ Украины. 1924 г. № 21, ст. 30. *Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик:* сб. док. Т. IV. Ч. 1. Москва: Госюриздат, 1962. 1210 с.
12. Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки: Постанова IX Всеукраїнського з'їзду рад № 302 від 10 травня 1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України.* 30 липня 1925 р. Ч. 47. Ст. 302. С. 517–536.

13. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 8 липня 1929 р. № 14. Ст. 100. С. 513–532.
14. Holm H.-H., Sorensen G. Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War. Boulder: Westview Press, 1995. P. 196–202.

References

1. Obrazovaniye SSSR: Sb. dokumentov 1917–1924 gg. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR v Moskve, 1949. 472 s.
2. Iz istorii obrazovaniya SSSR: Dokumenty i materialy o rabote komissii Orgbyuro TSK RKP(b) po podgotovke voprosa «O vzaimootnosheniyakh RSFSR i nezavisimykh respublik» k Plenumu Tsentral'nogo Komiteta partii (6 oktyabrya 1922 g.). *Izvestiya TSK KPSS.* 1989. № 9. S. 192–193.
3. Chekhovych V. A. Problemy natsional′no-derzhavnoho budivnytstva Ukrayiny v roky nepu. Kharkiv: Un-t vnutr. Sprav, 1995. 56 s.
4. Pis'mo V. I. Lenina «K voprosu o natsional'nostyakh ili ob «avtonomizatsii»» napisano v svyazi s obrazovaniyem SSSR i posvyashcheno probleme vzaimootnosheniy mezhdu narodami Sovetskoy strany. 31. 12. 1922. *Lenin V. I. PSS,* izd. 5-ye, t. 45. Moskva: Izd-vo Politicheskaya líteratura, 1970. S. 362; Obrazovaniye SSSR. Sb. dokumentov 1917–1924 gg. … S. 297–299.
5. Dyv.: Bobrovnyk S. V. Konfederatsiya. *Yurydychna entsyklopediya:* V 6 t. Tom 3. K–M. Kyiv: Ukr. etsykl., 2001. S. 330; Silenko A. O. Konfederatsiya. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny* [Elektronnyy resurs]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen′ NAN Ukrayiny, 2014. Rezhym dostupu: https://esu.com.ua/article-3233
6. *Kommunist* (Khar'kov). 1922. 14 dekabrya (№ 287).
7. Vasyl′yev V. Yu. Vzayemovidnosyny mizh Kremlem i bil′shovyts′kym kerivnytstvom Ukrayiny. *Vidnosyny derzhavy, suspil'stva i osoby pid chas stvorennya radyans'koho ladu v Ukrayini (1917–1938 rr.):* Kolektyvna monohrafiya. Tom 1. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2013. 750 s.
8. TSDAVO Ukrayiny. Fond 3, opys. 1, spr. 161, ark. 3–10; spr. 361, ark. 6–7.
9. Chekhovych V. Ukrayins′kyy proekt soyuznoho dohovoru 1922 r. *Mala entsyklopediya etnoderzhavoznavstva.* Kyiv: Dovira: Heneza, 1996. 942 s.
10. Korets′kyy V. M. Mizhnarodno-pravova sub″yektnist′ URSR. Izbrannyye trudy: Kniga 3. Kyiv: Izd-vo «Yurydychna dumka», 2015. 488 s.
11. SU Ukrainy. 1924 g. № 21, st. 30. *S»yezdy Sovetov Soyuza SSR, soyuznykh i avtonomnykh sovetskikh sotsialisticheskikh respublik:* Sb. dok. T. IV. CH. 1. Moskva: Gosyurizdat, 1962. 1210 s.
12. Pro zminu Konstytutsiyi Ukrayins′koyi Sotsialistychnoyi Radyans′koyi Respubliky: Postanova IKH Vseukrayins′koho z″yizdu rad № 302 vid 10 travnya 1925 r. *Zbirnyk uzakonen' ta rozporyadzhen' Robitnyche-Selyans'koho Uryadu Ukrayiny.* 30 lypnya 1925 r. CH. 47. St. 302. S. 517–536.
13. Zbirnyk zakoniv ta rozporyadzhen′ robitnycho-selyans′koho uryadu Ukrayiny, 8 lypnya 1929 r., № 14, st.100. S. 513–532.
14. Holm H.-H., Sorensen G. Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War. Boulder: Westview Press, 1995. P. 196–202.

Музика І. В., Худояр Л. В. Конституційні засади державного суверенітету УСРР у 1922–1935 роках: формально-юридичний аспект

У статті здійснено спробу доведення, що формально (де-юре) суб'єктність суверенітету УСРР була закріплена у статтях 1, 5, 6, 7 та 22 Конституції УСРР 1919 року, у статтях 3–7 Конституції СРСР 1924 року, у статті 6 Конституції УСРР у редакції 1925 року, у ст. 3 Конституції УСРР 1929 року. Відповідно до положень Договору про утворення СРСР закріпленого в першій союзній Конституції 1924 року, УСРР увійшла до складу Союзу РСР як суверенна договірна держава і зберігала за собою право вільного виходу з Союзу. Юридична та формальна сторони державного суверенітету УСРР передбачали можливість держави користуватися формальним визнанням з боку інших держав як суб'єкта міжнародного права і водночас мати можливість здійснювати частину своїх суверенних прав на власній території.

Ключові слова: Україна, історія права, суверенітет, суверенні права держави, юридична конструкція суверенітету, Українська Соціалістична Радянська Республіка, конституційні засади державного суверенітету УСРР.

Muzyka I. V., Khudoiar L. V. Constitutional basic of state sovereignty of the USSR in 1922–1935: formal and legal aspect

In the proposed article, the author attempts to prove that the legal basis of the Union of the SSR was a treaty concluded and ratified by the allied states, which retained their sovereignty and status as a subject of international law. The Treaty on the Formation of the USSR was included in the second chapter «Treaty on the Formation of the USSR» of the first Union Constitution of 1924. In accordance with the provisions of the Treaty, the USSR entered the Union of the SSR as a sovereign contracting state and retained the right to freely leave the Union. Formally (de jure) subjectivity of the sovereignty of the USSR was enshrined in Art. 1, 5, 6, 7 and 22 of the Constitution of the USSR of 1919, in Art. 3 – 7 of the Constitution of the USSR of 1924, in Art. 6 of the Constitution of the USSR as amended in 1925, in Art. 3 of the Constitution of the USSR of 1929. According to the concept of state sovereignty of the Danish political scientists H. Holm and H. Sorensen, the state sovereignty of the USSR as part of the USSR in 1924–1935 can be defined as negative – the kind that manifests itself in its legal and formal aspects, which assume that the state formal recognized by other states within the framework of international law and at the same time has a certain share of the ability to rule on its territory. Sovereignty in this aspect is negative because the lack of formal recognition of the state by other states would mean the absence of the very fact of sovereignty in this political and legal entity.

Key words: Ukraine, history of law, sovereignty, sovereign rights of the state, legal construction of sovereignty, Ukrainian Socialist Soviet Republic, constitutional basic of state sovereignty of the USSR.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-271-278

УДК 340.1

Ірина Володимирівна Міма,
доцент кафедри правового регулювання економіки
Державного університету економіки і технологій,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0062-3932

ШЛЯХИ УЗГОДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ «ТРАДИЦІЙ» І «ПРОГРЕСУ» В ПРАВІ

Постановка проблеми. Поняття «традиція» і «прогрес» мають велике пізнавальне і практичне значення для юриспруденції, але наукові дослідження цих категорій є нечисленними. Зміст і напрями регульованих правом суспільних змін є комплексними, що відображається не лише у взаємозв'язку та взаємодії законодавства, юридичної практики та юридичної науки, а й у їх культурних детермінантах. Завдання науки про право полягає не лише в систематизації цього правового матеріалу та його догматичного пояснення, а насамперед у представленні тих тенденцій розвитку, які приводять до сучасного традиційного розуміння права.

Будь-який розгляд традиції та прогресу не може бути простим і легким, оскільки ці поняття обтяжені своїм неоднозначним змістом у праві, взаємозв'язком і роллю у праві, а також впливом на неправові сфери суспільного життя. Щоб подолати ці неоднозначності, слід зазначити, що в аксіологічній площині традиція іноді оцінюється по-різному, добре чи погано, залежно від світогляду оцінювачів, тоді як прогрес має доволі однозначно позитивно етимологічний, але не обов'язково, також аксіологічний відтінок. Поняття «традиція» пов'язується з ретроспективним поглядом, а поняття «прогрес» – з перспективним виправданням як загальних, так і конкретних міркувань з питань традиції та прогресу в праві. Загальні міркування спрямовані на виявлення окремих тенденцій розвитку права з ознаками типового та постійного характеру. З іншого боку, конкретні міркування мають своєю основною метою показати, як ці загальні тенденції наповнюються більш детальним змістом [10, с. 8]. Конкретніші міркування стосуються зіткнення традиції з прогресом у рамках культури або традицією європейського права, а це, своєю чергою, з процесами глобалізації права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження традицій, прогресу, сталості у праві є перспективними напрямами сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. Пошук механізмів, інструментів, які спроможні удосконалити правову систему або її пізнання, викликає зацікавлення в науковців-теоретиків. Так, категорії «правовий прогрес» і «правові традиції» можуть виступати і як інструменти удосконалення правової системи, і як засоби пізнання правової дійсності. У цих напрямах свої дослідження зосереджували Д. Вовк, В. Гриневич, О. Львова, Л. Макаренко, Я. Маховський, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Т. Тарахонич, Р. Токарчук, Я. Щепанський та інші, адже в сучасних умовах відчувається особливий інтерес до проблем ролі права в процесах державно-правових змін [1, с. 51]. Поряд з цим, незважаючи на значну кількість філософсько-правових і загальнотеоретичних розробок, проблема правового прогресу та правових традицій у праві є недостатньо висвітленою з точки зору наявності в їх змісті духовної (релігійної) складової.

Метою статті є дослідження теоретико-правової позиції узгодженої взаємодії «традицій» і «прогресу» у праві, з акцентуванням уваги на духовних (релігійних) чинниках правової культури як єднального чинника такого взаємозв'язку.

Основні результати дослідження. З поняттям «традиція» пов'язані такі терміни, як «традиційність», «константність», «незмінність», «неперервність», «культура», «продовження», «релятивізм» і «неоднозначність». Усі ці поняття мають пряме відношення до права. Значення слів «традиція» і «традиціоналізм» походить від латинського слова traditio – передача. Тобто традиція – це передача багатьма поколіннями всеосяжної культурної спадщини даної спільноти, яка є вираженням її самобутності та індивідуальності. Також традиція – це ідеали, зразки, символіка, норми різного роду (моральні, звичаєві, релігійні, правові), що передаються усно чи письмово від поко-

ління до покоління цієї спільноти, розглядаються в ній як особливо цінні, унікальні, що зміцнюють соціальні зв'язки та дають змогу регулювати суспільні відносини. Традицію можна розглядати як сукупність думок, досягнень і досвіду в певній сфері людської діяльності, яка є орієнтиром для її спадкоємців і продовжувачів. Крім того, традиція – це підтримка прийнятої форми поведінки, заснованої на гідних поваги цінностях у малій соціальній групі, наприклад, сімейна традиція, або, французький традиціоналізм – напрям консервативної думки кінця XVIII – початку XIX ст.

Терміни «сталість» і «незмінність» є синонімами протилежних їм понять «нестабільність» і «мінливість». Вони вказують на співіснування суперечливих змістів у традиції, зіткнення постійності з нестабільністю, незмінності з мінливістю, але те, що є постійним і незмінним, є вирішальним для традиції, оскільки забезпечує її постійну безперервність [2, с. 112]. Велика різновекторність впливу традиції на суспільні відносини робить її майже рівнозначною історії культури, а в площині політико-правових явищ – політичній культурі. Так, можна натрапити на думку, що культура – це «вся суспільна традиція», а політична культура зростає з усієї політико-правової традиції. У цьому сенсі все минуле є потенційно традицією, а вся історія держави і права є тканиною політичної традиції. Традиція, зрозуміло в такому широкому значенні, вказує на сукупність багатьох зв'язків сьогодення і минулого, які є культурним носієм безперервності розвитку суспільних процесів. Вона виражає людську потребу знайти власне коріння в минулому, полегшуючи орієнтування в лабіринтах сьогодення та вказуючи напрями суспільного розвитку в майбутньому. Ця потреба чітко простежується в пошуках історичного походження правових понять та інститутів, щоб правильно зрозуміти їхній зміст і надані їм соціальні функції [10, с. 11]. Серед багатьох різноманітних класифікацій традицій привертає увагу поділ на традиції у функціональному, об'єктивному та суб'єктивному сенсі, який є значущим для правової традиції. У першому випадку традицією називають процеси передачі цінностей, які відіграють значну роль для блага даної спільноти, наприклад правових цінностей. У другому випадку увага зміщується зі способу перенесення цінностей на ці ж цінності, ототожнені з респектабельною соціальною спадщиною. Нарешті, у третьому випадку на перший план виходить об'єкт, який передає ці цінності з минулого сучасним поколінням з надією зберегти їх у майбутньому [7, с. 22].

Етимологічне значення слова «прогрес» походить від латинського progressus – рух уперед, яке має свою протилежність у слові regressus – рух назад. Поняття прогресу є більш детальним виявом загальнішого поняття розвитку, яке стосовно біологічних явищ називається еволюцією, а в соціальних науках – прогресом або соціальним розвитком [4; 5]. Усі ці концепції характеризуються ознакою зміни, вираженою в концепції часу, який плине односпрямовано, лінійно, від минулого через теперішнє до майбутнього [9, с. 109 – 121]. Становленню та формуванню ідеї прогресу протистоять ідеї крайнього суб'єктивізму, повороту історії та спонукання повернутися до минулого, але ідеального раю, стану природи, «золотого віку» тощо. У найбільш радикальних уявленнях прогрес ототожнюється з розривом усіх зв'язків з минулим. Але реформаторський рух, замінюючи існуючі соціальні норми, формує нові, завжди схожі на норми більш-менш далекого минулого. Основними елементами прогресу можна вважати: зміну, розвиток, продовження, релятивізм і неоднозначність.

Якщо в певній соціальній системі або системі виникають нові компоненти або зникають існуючі елементи, або виникають нові відносини між цими елементами, або зникають існуючі відносини – то ми говоримо, що ця система змінюється [8, с. 50–55.]. Кумулятивне накопичення змін зумовлює перехід від кількісних змін до якісних. Розвиток полягає в диференціації та збагаченні елементів певної системи або соціальної системи, наближенні її до конкретного ідеалу, що стає прогресом. Таким чином, на відміну від поняття розвитку, яке є описовою категорією, поняття прогресу за своєю суттю містить елемент оцінки [8, с. 67]. Продовження прогресу виражається передусім наявністю певних загальних керівних ідей, що містять неминучі цінності даної спільноти, збагачені новим ціннісним змістом, які залишаються безперервними, незважаючи на тимчасові історичні регресії. Релятивізм прогресу відзначається мінливістю оцінок, які послаблюють або навіть усувають претензії на абсолютизм, універсалізм, глобалізм та універсальність. Як поняття неоднозначне, прогрес найчастіше виступає у соціальній, економічній, політичній, моральній, правовій, технічній формах, під єднальним узагальненням культурного прогресу.

Термін «правова традиція» домінував для опису та оцінки найбільш ключових елементів права, але більше в його ізольованих ретроспективах, ніж у порівняльних перспективах. Пізніше почали з'являтися інші синонімічні назви права, які претендували на характеристику права в макромасштабі, особливо такі, як «тип права», «правова система», «сім'я права», «стиль права» і передусім – «культура права», «правова культура». Правова культура формується, головним чином, численними відносинами релігія – мораль – право, які є основними критеріями для розмежування правових культур світу. Ідентичності правових культур, зумовлені нормативною ідентичністю визначених діапазонів релігійних, моральних і правових норм, логічно приводять до трьох можливостей: а) редукція моралі і права на релігію – сакралізація моралі і права, б) редукція права і релігії до моралі – моралізація права та релігії, в) зведення моралі та релігії до права – легалізація моралі та релігії. Прикладом перших є: юдаїзм, християнство та іслам. Останні – анімізм, конфуціанство, буддизм та індуїзм. Треті – звичаєве право та культура статутного права [12, с. 98–103]. Отже, за допомогою правової культури можна охарактеризувати традицію права.

У принципі правова традиція не вирішує змісту конкретних правових норм, хоча ці норми завжди відображають дух конкретної правової традиції. Це насамперед сукупність глибоко вкорінених, історично зумовлених загальних підходів до генезису, сутності та функції права, поглядів на співвідношення права і політики, економіки та всієї організації суспільного життя, переконань щодо правильних шляхів законодавства, застосування, удосконалення та викладання права. Традиція права втілює належні їй системи права в минулому та культурному майбутньому, співтворцем і вираженням яких вона є водночас. Ця традиція, як частина культури, демонструє постійні взаємозв'язки між правом та іншими компонентами культури, відображаючи безпрецедентну складність соціальних явищ. Хоча зовні вони характеризуються однорідністю, всередині вони далеко не монолітні, а постійно трансформуються [10, с. 18]. Про зміни в правовій традиції свідчить повнота зв'язків між сучасним правом і минулим права. Кожна правова культура, пов'язана із традицією права, має свій початок, змінний розвиток, позначений періодами прогресу та розвитку, регресу та стабілізації.

Водночас правова культура характеризується стійкістю норм, незважаючи на те, що вона базується на усній передачі їх із покоління в покоління. Глибші зміни в правових культурах відбуваються, якщо їхню основу становить релігія. Однак зміни все ж відбуваються, про що найбільше свідчить історія правової культури юдаїзму та правової культури християнства і навіть, хоча й меншою мірою, правова культура ісламу. У моралізаторських правових культурах – індуїзмі, буддизмі, конфуціанстві – зміни були наслідком переважно процесів акультурації в періоди перших імперських завоювань, а потім інших впливів західних культур і процесів глобалізації [11, с. 191].

Найглибший зміст функцій, які виконує право, обмежується колом традиції, оскільки майже все право демонструє консервативні тенденції, щоразу захищаючи регульований соціальний статус-кво. Прогресивний розвиток права ґрунтується на факторах наступності, полягає в удосконаленні змісту (матеріального права) та форми (процесуального права). Так, у галузях матеріального права ліберальних і демократичних суспільств, які прагнуть узгодити свободу з рівністю, у прагненні справедливості як головної цінності всього права, прогрес характеризується рівнем справедливості як сумісності свободи з рівністю. Нині впливовою є концепція справедливості, розроблена американським філософом Джоном Ролзом. Вона виражається у двох принципах: 1) рівне право кожного індивіда на свободу, порівнянну зі свободою інших, 2) соціальні нерівності повинні вирішуватися у такий спосіб, щоб не перешкоджати нікому в можливостях розвитку. У соціальній політиці перший принцип має перевагу над другим, тобто рівність може бути обмежена лише заради збереження свободи. З іншого боку, вимога розширення соціальної та економічної рівності виправдана лише тоді, коли вона не обмежує обсяг існуючої свободи [6, с. 779].

Зміни в традиціях і поступ у праві слід сприймати, описувати й оцінювати крізь призму зіткнення стабільності зі змінами окремих традицій світового права, які нині частіше називають синонімом правових культур. Звичайно, і стабільність, і зміни можна вважати традиційними або прогресивними лише після оцінки їх результатів. Таким чином, не будь-яка стабільність сприяє певній традиції, як і не всі зміни є прогресивними. Це зіткнення стабільності зі змінами є найбільш помітним у правових культурах Заходу з точки зору спільних рис, передусім у культурі європейського права та культурі американського права. Кожна культура чи правова традиція має стійке, постійне,

незмінне ядро, без якого вона не могла б існувати та підтримувати свою ідентичність. Це ядро робить свій внесок у парадигму базових і незмінних поглядів на сутність, походження, легітимність і застосування права, що є результатом схваленого світогляду, по суті або священного, морального, або легального. Ця парадигма може зазнавати лише незначних змін протягом тривалих періодів часу, тоді як лише окремі її норми та інститути можуть змінюватися швидко.

Висновки. Традиція і прогрес постають як ідеальні категорії та реальні міри людських досягнень, обидві корисні для оцінки соціальних явищ. Як ідеальні категорії вони присутні в ідеях, ідеологіях, програмах, доктринах і заснованих на них моделях соціальних інститутів, особливо політико-правових. Як реальні категорії вони можуть існувати, коли об'єкт тривалості та прогресу є вимірним, а отже, головним чином у сфері економіки. Ідеальне і реальне в традиціях і прогресі гармонійно поєднується з консервативною думкою. Ґрунтуючись на ідеї безперервності, консервативна думка виправдовує збереження найцінніших компонентів традиції чи культури, спонукаючи уникати занадто швидких і повних змін. У світлі раціональної поміркованості консервативної думки збереження найцінніших компонентів традиції визначає її виживання, а прогрес може бути лише наслідком поступового розвитку цінного, але ніколи ідеального змісту, який тільки з'являється. Ідеї традиції та прогресу, пов'язані з історичними процесами, припускають можливість формування, принаймні певною мірою, напрямів цього розвитку з точки зору цінностей, схвалених соціальними силами, які їх реалізують. Розвиток цінностей, які сприяють формуванню кращих соціальних рішень, є саме прогресом. Ці твердження, однак, ускладнюються можливістю виокремлення таких компонентів традиції, які гармоніюють з прогресом або безпосередньо підтримують його розвиток [3, с. 72].

Сучасні правові традиції залишаються під сильним тиском процесів їх уніфікації в континентальному масштабі, особливо в Європейському Союзі. Проте акультурація, конвергенція, гармонізація, уніфікація послаблюють ідентичність правових культур, порушують стабільність права, адже засновані на змінах. Головною відмінною рисою та основою сталої самобутності конкретної традиції чи правової культури є типові для неї джерела права. Ці джерела включають звичаї, релігійні норми, релігійні правові традиції, правові традиції, договори, судову практику та статутне право. Отже, якщо джерела права даної традиції чи правової культури слабшають, слабшає вся традиція чи культура. Між крайністю захисту православ'я, традиції чи правової культури та крайністю уніфікації існує можливість формування традиції міжкультурного права.

Список використаних джерел

1. Право і прогрес: запити громадянського суспільства: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2020. 367 с.
2. Hryniewicz, W. Rola Tradycji w interpretacji teologicznej. *Analiza współczesnych poglądów dogmatyczno-ekumenicznych. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego religia.* Lublin, 1976. 350 s.
3. Mackey, J. P. Tradycja i zmiana w Kościele. Warszawa, 1974. 272 s.
4. Machowski J. Ochrona środowiska. *Prawo i zrównoważony rozwój.* Warszawa, 2003. 330 s.
5. Papuziński, A. Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka, Bydgoszcz, 2005. 309 s.
6. Rawls, J. The Idea of Public Reason Revisited. *The University of Chicago Law Review.* 1997. № 64. P. 765–807.
7. Szacki, J. Tradycja. Przegląd problematyki. Warszawa, 1971. 288 s.
8. Szczepański, J. Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa, 1970. 265 s.
9. Tokarczyk, Metodologia relacji czas a trwanie idei politycznych i prawnych, [w:] Czas a trwanie idei politycznych i prawnych, pod red. K. Chojnickiej, A. Citkowskiej-Kimli, W. Kozuba-Ciembroniewicza. Warszawa, 2008. 272 s.
10. Tradycja i postęp w prawie, pod red. R. Tokarczyka. Lublin, 1983. 187 s.
11. Tokarczyk, R. Zmiany tradycji i postępu w prawie / Teka Kom. Praw. OL PAN, 2008. S.187–207.
12. Tokarczyk, R. Współczesne kultury prawne, wyd. 7. Warszawa, 2008. 336 s.

References

1. Pravo i prohres: zapyty hromadianskoho suspilstva: monohrafiia / Yu. S. Shemshuchenko ta in.; za zah. red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Naukova dumka, 2020. 367 s.

2. Hryniewicz, W. Rola Tradycji w interpretacji teologicznej. *Analiza współczesnych poglądów dogmatyczno-ekumenicznych.* Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego religia. Lublin, 1976. 350 s.
3. Mackey, J. P. Tradycja i zmiana w Kościele. Warszawa, 1974. 272 s.
4. Machowski, J. Ochrona środowiska. *Prawo i zrównoważony rozwój.* Warszawa, 2003. 330 s.
5. Papuziński, A. Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka, Bydgoszcz, 2005. 309 s.
6. Rawls, J. The Idea of Public Reason Revisited. *The University of Chicago Law Review.* 1997. № 64. P. 765–807.
7. Szacki, J. Tradycja. Przegląd problematyki. Warszawa, 1971. 288 s.
8. Szczepański, J. Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa, 1970. 265 s.
9. Tokarczyk, Metodologia relacji czas a trwanie idei politycznych i prawnych, [w:] Czas a trwanie idei politycznych i prawnych, pod red. K. Chojnickiej, A. Citkowskiej-Kimli, W. Kozuba-Ciembroniewicza. Warszawa, 2008. 272 s.
10. Tradycja i postęp w prawie, pod red. R. Tokarczyka. Lublin, 1983. 187 s.
11. Tokarczyk, R. Zmiany tradycji i postępu w prawie / Teka Kom. Praw. OL PAN, 2008. S.187–207.
12. Tokarczyk, R. Współczesne kultury prawne, wyd. 7. Warszawa, 2008. 336 s.

Міма І. В. Шляхи узгодження взаємодії «традицій» і «прогресу» в праві

Досліджується процес розвитку різних напрямів об'єктивного наукового аналізу проблем теорії держави і права; проведено аналіз правової традиції, прогресу, сталості у праві, з акцентуванням уваги на визначенні у їх змісті духовної (релігійної) складової. Доводиться, що шляхи узгодження взаємодії «традиції» та «прогресу» у праві можна розкрити через аналіз правової культури та місця в ній релігійно-нормативних цінностей, оскільки вони сприяють розкриттю та розумінню чинників, що впливають на розвиток правової системи.

Автором зазначається, що традиція – це ідеали, зразки, символіка, норми різного роду (моральні, звичаєві, релігійні, правові), що передаються усно чи письмово від покоління до покоління даної спільноти, розглядаються в ній як особливо цінні, унікальні, що зміцнюють соціальні зв'язки та дають змогу врегулювати суспільні відносини. Тоді як правовий прогрес є процесом правового розвитку суспільства та його складових, орієнтованих на правові цінності; характеризується ознаками динамічності, цілеспрямованості, поступальності, послідовності, прогнозованості зміни, удосконалення права з метою досягнення правового ідеалу, результатом чого є підвищення рівня правової культури суспільства та ефективності правового регулювання суспільних відносин. Обґрунтовується точка зору, що ідеї традиції та прогресу, пов'язані з історичними процесами, припускають можливість формування, принаймні певною мірою, напрямів цього розвитку з точки зору цінностей, схвалених соціальними силами, які їх реалізують. Розвиток цінностей, які сприяють формуванню кращих соціальних рішень, є саме прогресом. Сучасні правові традиції залишаються під сильним тиском процесів їх уніфікації в континентальному масштабі. Проте акультурація, конвергенція, гармонізація, уніфікація послаблюють ідентичність правових культур, порушують стабільність права, адже засновані на змінах.

Ключові слова: правова традиція, прогрес, релігійні норми, право, правова система, правова культура.

Mima I. V. Ways of harmonizing the interaction of «traditions» and «progress» in law

The process of development of various directions of objective scientific analysis of the problems of the theory of the state and law is studied; an analysis of legal tradition, progress, stability in law was carried out, with an emphasis on determining the spiritual (religious) component in their content. The author proves the point of view that ways of harmonizing the interaction of «tradition» and «progress» in law can be revealed through the analysis of legal culture and the place of religious-normative values in it, as they contribute to the disclosure and understanding of factors affecting the development of the legal system.

The author notes that tradition is ideals, models, symbols, norms of various kinds (moral, customary, religious, legal), transmitted orally or in writing from generation to generation of a given community, considered in it as particularly valuable, unique, that strengthen social connections and allow to regulate social relations. In principle, the legal tradition does not decide the content of specific legal norms, although these norms always reflect the spirit of a specific legal tradition. This is primarily a set of deeply rooted, historically determined general approaches to the genesis, essence and function of law, views on the relationship between law and religion, politics, economics and the entire organization of social life, beliefs about the correct ways of legislation, application, improvement and teaching of law. While legal progress is definitely a process of legal development of society and its components, oriented to legal values; characterized by signs of dynamism, purposefulness, progressivity, consistency, predictability of change, improvement of law with the aim of achieving the legal ideal, the result of which is an increase in the level of legal culture of society and the effectiveness of legal regulation of social relations.

The point of view is substantiated that the ideas of tradition and progress related to historical processes suggest the possibility of forming, at least to a certain extent, the directions of this development from the point of view of values approved by the social forces that implement them. Changes in the legal tradition are evidenced by the completeness of the connections between modern law and the past of law. Each legal culture associated with the tradition of law has its own beginning, variable development, marked by periods of progress and development, regression and stabilization. The development of values that contribute to the formation of better social solutions is precisely progress. Modern legal traditions remain under strong pressure from processes of their unification on a continental scale. However, acculturation, convergence, harmonization, unification weaken the identity of legal cultures, disrupt the stability of law, because they are based on changes.

Key words: legal tradition, progress, religious norms, law, legal system, legal culture.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-279-284

УДК 340.12

Катерина Валеріївна Николина,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-8603-1013

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ТЕХНІКИ: АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Постановка проблеми. Юридичне тлумачення є важливим аспектом правової системи, оскільки воно не лише надає змісту нормативно-правовим актам та іншим юридичним текстам, а й опосередковує їх ефективну реалізацію. Тлумачення юридичних текстів є складним процесом, який охоплює низку способів і методів, на вибір і використання яких можуть впливати професіоналізм, правова культура, правосвідомість та особистий досвід суб'єкта інтерпретації. У сучасній юридичній практиці прийоми тлумачення права відіграють вирішальну роль у забезпеченні послідовності та чіткості застосування закону, гарантують, що судові рішення базуються на фактичному значенні закону, а не на особистих упередженнях.

Слід наголосити, що вітчизняна юридична література не ігнорує проблематику способів і методів тлумачення, у тому числі враховуючи прийоми, напрацьовані Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Можемо констатувати, що відсутні систематизовані методичні рекомендації, вимоги та принципи інтерпретаційної діяльності, які могли б визначати єдині стандарти прийняття юридично значущих рішень. У зв'язку з цим постає питання: чи виникає на сьогодні необхідність правового регулювання юридичної техніки правоінтерпретаційної діяльності?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблематики юридичної техніки та алгоритму тлумачення права присвячені наукові роботи таких вчених, як: В. Антошкіна, Ю. Власов, В. Гончаров, В. Ротань, І. Самсін, В. Карабань, П. Недбайло, Н. Оніщенко, П. Рабинович, Ю. Тодика, І. Шутак та ін., що стали методологічною основою подальших досліджень окремих аспектів правоінтерпретаційної діяльності. Дотичними до означеної тематики є праці багатьох західних науковців різних часів: А. Барака, Р. Барнета, Р. Дворкіна, У. Ескріджа, А. Кауфмана, Ф. Савіньї, А. Скаліа та ін.

Мета статті. Ця стаття має на меті розкрити визначення правоінтерпретаційної техніки та дослідити питання необхідності її правового регулювання на сучасному етапі.

Основні результати дослідження. Поняття «юридична техніка тлумачення» як теоретико-правова категорія доволі широко вживається в юридичній літературі. Так, на думку Р. Ляшенко, техніка тлумачення правових норм повинна розглядатись як елемент юридичної техніки, що являє собою сукупність науково обґрунтованих та апробованих на практиці принципів, методів, засобів і способів, які використовуються у процесі тлумачення правових норм та є необхідними для створення інтерпретаційного акта належної якості [1, с. 3]. Своєю чергою І. Шутак зазначає, що техніко-юридичний інструментарій тлумачення норм права складається з двох частин: 1) власне техніка тлумачення норм права: технічні засоби (тексти нормативних документів, наукова література, розмножувальна, комп'ютерна техніка, прилади тощо); 2) технологія тлумачення норм права: прийоми, способи, методи, які мають нематеріальний характер і стосуються вміння (мистецтва) проводити інтерпретаційну роботу [2, с. 20].

С. Прийма справедливо обґрунтовує, що правоінтерпретаційній діяльності притаманні спеціальні принципи, під якими автор розуміє «фундаментальні, імперативні положення, що забезпечують ефективність і якість інтерпретаційного процесу, перебувають у тісному взаємозв'язку та спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора» [3, с. 118].

Таким чином, існує узгоджена наукова позиція, що юридична техніка тлумачення включає принципи, способи, правила, прийоми, технології, які застосовує суб'єкт інтерпретації при здійсненні правотлумачної діяльності. Однак юридична практика опинилась в умовах відсутності об'єктивованих у нормативні джерела уніфікованих алгоритмів використання прийомів і способів офіційного тлумачення. На нашу думку, такий стан речей створює ризики непередбачуваності правозастосовного тлумачення, що призведе до суперечливих і несправедливих результатів.

Якщо ж проаналізувати законодавство зарубіжних країн, то відповідь на запитання щодо обов'язкового нормативного закріплення інтерпретаційних правил не буде однозначною й можемо спостерігати різноманітні підходи. У деяких правових порядках узагалі відсутні нормативно-правові акти, які б регулювали процедуру тлумачення, очевидно, розглядаючи цей процес як творчий, як такий, що не вимагає чітких меж. Інші ж, навпаки, закріплюють різноманітні способи тлумачення та рекомендації щодо порядку їх застосування. Зокрема, закони про тлумачення чинні в Австралії, Канаді, Гонконгу, Малайзії, Мальдівах, Новій Зеландії, Нігерії, Республіці Ірландія, Сінгапурі та Великій Британії. Наприклад, у Польщі існують нормативні положення про тлумачення договорів і заповітів, але рекомендації щодо тлумачення законодавства випливають із загальновизнаної правової практики або поглядів, висловлених у юридичній літературі [4].

В умовах методологічного оновлення та вдосконалення вітчизняної теорії тлумачення, на нашу думку, важливим все ж є вирішення питання щодо нормативного врегулювання юридичної техніки тлумачення.

Юридичне тлумачення сьогодні – у центрі наукової уваги, оскільки саме від цієї діяльності залежать рішення судів та інших уповноважених органів при розгляді конкретних справ. Однак на практиці часто виникають ситуації, коли положення нормативно-правових актів чи інших юридичних текстів трактуються по-різному. На нашу думку, це свідчить про використання суб'єктами інтерпретації різних підходів та алгоритмів тлумачення.

Поряд з тим однією з основних вимог до якісного та ефективного правового регулювання є принцип юридичної визначеності (правопевності), що, як ми розуміємо, має стосуватися також і актів тлумачення. Передбачуваність результатів правозастосування сприяє уніфікації судової практики, підвищенню ефективності правового регулювання і дієвості правових норм. Таким чином, існує потреба в правовому регулюванні технології юридичного тлумачення права, щоб встановити чіткі та послідовні керівні принципи тлумачення права, особливо в епоху глобалізації, коли правові тексти можуть бути предметом тлумачення суб'єктами права з різних правових систем. Регулювання техніки тлумачення законодавства також може сприяти захисту прав людини та верховенству права шляхом забезпечення прозорості та підзвітності у прийнятті правових рішень у процесі інтерпретації.

У сучасній західній юридичній літературі дедалі частіше обґрунтовується думка щодо необхідності закріпити конкретні правила та канони тлумачення на рівні нормативних актів, активно використовується термін «law of interpretation» (інтерпретаційне право). Однією з найбільш відомих праць з цього питання є «Право інтерпретації» В. Бода та С. Сакса. Автори наголошують на тому, що юридична інтерпретація не належить до правової лінгвістики та не пов'язана з політичною аргументацією. На їхню думку, правила тлумачення сформульовані попередніми (раніше існуючими) правовими нормами, які власне визначають, що є предметом тлумачення і як саме потрібно їх інтерпретувати. Автори стверджують, що інтерпретаційні правила є концептуально можливими, нормативно визначеними та фактично є частиною правової системи [5, с. 1081].

Загалом, не відкидаючи ідею закріплення правил інтерпретації, Марк Грінберг критикує аргументацію Вільяма Бода та Стівена Сакса. Автор зазначає, що залежність юридичного тлумачення від певних правових стандартів відносно обмежена й поверхова, бо вони можуть слугувати лише допоміжними засобами встановлення змісту. М. Грінберг стверджує, що оскільки метою тлумачення є не відшукання лінгвістичного значення, а пошук «права» в кожному конкретному випадку, то визнання методології тлумачення як правильної залежатиме від того, яка теорія праворозуміння є істинною, тобто від того, як зміст права визначається на фундаментальному рівні в межах конкретної правової системи [6, с. 144]. Такий підхід видається нам цілком обґрунтованим, оскільки співвідноситься з вимогами верховенства права при правозастосовному тлумаченні, зокрема мож-

ливість тлумачення юридичного тексту з урахуванням вимог справедливості та концептуальних основ прав людини.

Проте вважаємо, що офіційне врегулювання принципів, стандартів і методики правоінтерпретаційної діяльності могло б сприяти уніфікованості та передбачуваності правозастосовної практики. Своєю чергою для реалізації цього завдання потрібно визначитись з моделлю такого регулювання. Насамперед постає необхідність встановити, наскільки деталізованим повинно бути вітчизняне «право інтерпретації» і що має бути його предметом. На нашу думку, цілком обґрунтовано було б включити до інтерпретаційних правил положення щодо суб'єктів правоінтерпретаційної діяльності (залежно від видів тлумачення – автентичне, легальне, нормативне, казуальне), щодо юридичних наслідків інтерпретаційних актів (обов'язковий чи рекомендаційний характер). На сьогодні ж вітчизняне законодавство в контексті юридичного тлумачення оперує термінами «роз'яснення» або «консультації». В. Антошкіна припускає, що так законодавець намагається підкреслити необов'язковість пояснень щодо змісту і порядку застосування відповідних приписів, які здійснюють певні державні органи та інституції відповідно до своїх повноважень [7, с. 262].

Аналіз практики зарубіжних країн свідчить, що правове унормування юридичного тлумачення може бути здійснено різноманітними шляхами. По-перше, як елемент юридичної техніки правотворчості можливо забезпечити автентичне тлумачення через прийняття нормативно-правових актів того ж рівня, в яких законодавець роз'яснює окремі терміни, фрази тощо. По-друге, шляхом ухвалення, разом із конкретним актом, бажаних методів, за допомогою яких цей акт має тлумачитися (спеціальні вказівки, які враховують особливості тлумачення конкретного юридичного тексту). По-третє, це може бути ухвалення загальних інтерпретаційних принципів і правил для використання при тлумаченні будь-яких юридичних текстів або для кожного з їх різновидів.

Але варто зауважити, що питання правового регулювання юридичної техніки тлумачення передбачає вирішення низки суперечливих моментів. Зокрема, чи не порушують уніфіковані правила тлумачення принцип поділу влади? Чи не обмежують суб'єктів правоінтерпретаційної діяльності і чи не стосуються надмірного втручання в діяльність суду як суб'єкта офіційного тлумачення? Оскільки в даному випадку суб'єкт правотворчості фактично зачіпає правозастосовну функцію (якщо йдеться про офіційне казуальне тлумачення).

У деяких зарубіжних країнах законодавство регулює питання правоінтерпретаційної діяльності по-різному. Так, відповідно до розділу 5 Закону Ірландії про тлумачення 2005 року, якщо положення будь-якого Закону є незрозумілим або неоднозначним або якщо його буквальне тлумачення було б абсурдним чи не відображало б чіткі наміри законодавця, цьому положенню надається конструкція, яка відображає явний намір законодавця, якщо цей намір можна встановити з Закону в цілому. Натомість у розділі 15 АА Закону Австралії про тлумачення законів (AIA) австралійський законодавчий орган дотримується думки, що при тлумаченні положення Закону слід віддати перевагу тлумаченню, яке найкращим чином досягне мети або завдання Закону [8, с. 14–15]. У зазначених прикладах можемо спостерігати використання різних підходів до тлумачення. У першому випадку законодавець пропонує використовувати суб'єктивний підхід та з'ясовувати наміри законодавця. І тут варто зазначити, що такий підхід у сучасних умовах дедалі частіше зазнає критики, оскільки він не в змозі врахувати стрімкий розвиток суспільних відносин і адаптувати тлумачення під реалії сьогодення. Крім цього, на практиці встановлення волі законодавця ускладнене наявністю колегіальних органів правотворчості. Законодавство Австралії закріплює більш прогресивний цільовий підхід, який передбачає можливість динамічного тлумачення із урахуванням контексту та мети самої правової норми.

У сучасних правових системах тлумачення права ґрунтується на різних правових нормах і принципах. Наприклад, у системах загального права правила тлумачення права розробляються на основі прецедентного права і не кодифікуються. Навпаки, деякі системи континентального права мають кодифіковані правила тлумачення права, які включені до правових кодексів. До прикладу, у США найважливішим правилом правового тлумачення є правило «простого значення», яке вимагає від суддів тлумачити закони відповідно до їх простого або звичайного значення. Хоча це правило і зазнає критики, лунають пропозиції до застосування більш адаптивного та динамічного підходу до правового тлумачення. У державах Європейського Союзу правоінтепретаційна діяльність ґрунтується на принципах ефективності, пропорційності та правової визна-

ченості. Ці принципи забезпечують послідовне й однакове застосування законодавства ЄС у всіх державах-членах.

Наразі в Україні зареєстровано та прийнято за основу законопроєкт «Про правотворчу діяльність», який у ст. 66 містить загальні положення щодо офіційного роз'яснення нормативно-правового акта. Однак ця норма стосується лише автентичного тлумачення суб'єктами правотворчої діяльності [9]. Крім цього, чинний Цивільний кодекс України містить ст. 213, яка регламентує порядок тлумачення змісту правочинів, встановлюючи суб'єктів тлумачення (ч. 1, 2) та відповідні правила тлумачення (ч. 3, 4). Отже, можемо констатувати початок процесу правого регулювання правоінтерпретаційних технологій, хоча обсяг і темпи його є недостатніми.

Висновки. Враховуючи, що юридична техніка тлумачення є надзвичайно складним комплексом засобів, прийомів і правил, то задля вирішення суперечностей, які виникають на практиці, на сьогодні виникла потреба в розробці якісного нормативного регулювання офіційної правоінтерпретаційної діяльності.

На нашу думку, відповідні положення не повинні надмірно деталізувати процедуру юридичного тлумачення, оскільки ця сфера є інтелектуально-вольовим процесом, який неможливо підпорядкувати чітким межам. Поряд з тим вважаємо, що наразі існує потреба на нормативному рівні закріпити пріоритетні підходи, загальні стандарти та принципи офіційного тлумачення юридичних текстів, визначити основні прийоми та способи, чітко окреслити коло суб'єктів офіційного тлумачення та наслідки правоінтерпретаційної діяльності. Зокрема, правове регулювання юридичної техніки уможливило вирішити дискусії про мету тлумачення – пріоритет встановлення наміру законодавця чи мети норми права; створити алгоритм інтерпретації невизначених чи неоднозначних термінів тощо.

Список використаних джерел

1. Ляшенко Р. Д., Киришун Ю. С. Техніка тлумачення норм права: поняття, принципи, структура. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 3 – 7.
2. Шутак І. Д. Юридична техніка тлумачення норм права. *Науково-інформаційний вісник.* Серія «Право». 2015. № 11. С. 18–24.
3. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права (до постановки питання). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2010. Вип. 19. С. 116–126.
4. Paulina Konca, Creating law of interpretation: a risky or fundamental step?, Revus [Online], 45 | 2021, Online since 02 November 2021, connection on 27 April 2023. URL: http://journals.openedition.org/revus/7500; DOI: https://doi.org/10.4000/revus.7500
5. William Baude & Stephen E. Sachs, The Law of Interpretation, 130 Harvard Law Review 1079 (2017).
6. Greenberg, Mark, What Makes a Method of Legal Interpretation Correct? Legal Standards vs. Fundamental Determinants (January 30, 2017). In Harvard Law Review Forum (Forthcoming), UCLA School of Law, Public Law Research Paper No. 17-06, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2908611
7. Антошкіна В. К. Юридичне тлумачення: теорія і практика: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2021. 492 с.
8. Konca, Paulina. (2022) Incorrect Interpretation in the Light of the Law of Interpretation. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique.* DOI: 10.1007/s11196-022-09892-8
9. Про правотворчу діяльність: проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355

References

1. Liashenko R. D., Kyryshun Yu. S. Tekhnika tlumachennia norm prava: poniattia, pryntsypy, struktura. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* 2021. № 3. S. 3–7.
2. Shutak I. D. Yurydychna tekhnika tlumachennia norm prava. *Naukovo-Informatsiinyi visnyk.* Seriia «Pravo». 2015. № 11. S. 18–24.
3. Pryima S. V. Pryntsypy tlumachennia norm prava (do postanovky pytannia). *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*. 2010. Vyp. 19. S. 116–126.
4. Paulina Konca, Creating law of interpretation: a risky or fundamental step?, Revus [Online], 45 | 2021, Online since 02 November 2021, connection on 27 April 2023. URL: http://journals.openedition.org/revus/7500; DOI: https://doi.org/10.4000/revus.7500

5. William Baude & Stephen E. Sachs, The Law of Interpretation, 130 Harvard Law Review 1079 (2017).
6. Greenberg, Mark, What Makes a Method of Legal Interpretation Correct? Legal Standards vs. Fundamental Determinants (January 30, 2017). In Harvard Law Review Forum (Forthcoming), UCLA School of Law, Public Law Research Paper No. 17-06, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2908611
7. Antoshkina V. K. Yurydychne tlumachennia: teoriia i praktyka: dys. d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv, 2021. 492 s.
8. Konca, Paulina. (2022) Incorrect Interpretation in the Light of the Law of Interpretation. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique.* DOI: 10.1007/s11196-022-09892-8
9. Pro pravotvorchu diialnist: Proekt Zakonu Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355

Николина К. В. Правове регулювання правоінтерпретаційної техніки: аналіз перспектив у сучасних умовах

Правила тлумачення права є невід'ємною складовою сучасної юридичної практики. Юридичне тлумачення відіграє безпосередню роль у процесі надання значення юридичному тексту, що є вирішальним для визначення ефективності та можливості реалізації законодавства. Правоінтерпретаційна техніка забезпечує послідовність, передбачуваність і справедливість у прийнятті правових рішень. Однак відсутність одноманітності методів і прийомів правового тлумачення в різних правових системах і навіть серед різних суб'єктів офіційного тлумачення в рамках однієї системи може створити плутанину і непередбачуваність, що призведе до суперечливих і несправедливих результатів. Ця стаття має на меті визначити значення правил юридичної техніки тлумачення в сучасній юридичній практиці та перспективи їхнього правового регулювання в Україні.

Проаналізовано міжнародний досвід і різноманітні підходи щодо нормативного закріплення правил і принципів тлумачення юридичних текстів. Крім цього, у статті розкривається зміст новітньої ідеї обґрунтування інтерпретаційного права як частини правового регулювання. Насамкінець, у статті розглядаються проблеми, пов'язані із формулюванням норм, які б регулювали процедуру та правила офіційного тлумачення юридичних текстів. Запропоновано рекомендації щодо моделі такого регулювання, як ухвалення разом із конкретним актом бажаних методів, за допомогою яких цей акт має тлумачитися (так звані спеціальні директиви) або ухвалення загальних інтерпретаційних директив для використання при тлумаченні права як такого або окремої його галузі.

Ключові слова: юридичне тлумачення, правоінтерпретаційна діяльність, інтерпретаційні технології, правила тлумачення, юридична техніка, офіційне тлумачення, правове регулювання, інтерпретаційне право.

Nykolyna K. V. Legal regulation of legal interpretation technique: analysis of perspectives in modern conditions

The rules of legal interpretation are an integral part of modern legal practice. Legal interpretation plays a direct role in the process of giving meaning to the legal text, which is crucial for determining the effectiveness and feasibility of legislation.

The legal interpretation technique ensures consistency, predictability and fairness in making legal decisions. However, the lack of uniformity of methods and techniques of legal interpretation in different legal systems and even among different subjects of official interpretation within the same system can create confusion and unpredictability, which will lead to contradictory and unfair results. This article aims to determine the significance of the rules of the legal technique of interpretation in modern legal practice and the prospects of their legal regulation in Ukraine.

The issue states the existence of an agreed scientific position in Ukraine, that the legal technique of interpretation includes principles, methods, rules, methods, technologies, which are used by the subject of interpretation in the implementation of legal interpretation activities. However, legal practice found itself in the conditions of the absence of unified algorithms for the use of techniques and methods of official interpretation objectified in normative sources.

It is indicated that the regulation of the technique of interpretation of legislation can also contribute to the protection of human rights and the rule of law by ensuring transparency and accountability in the adoption of legal decisions in the process of interpretation. The author analyzed international experience and various approaches to the normative consolidation of rules and principles of interpretation of legal texts. In addition, the article reveals the content of the newest idea of substantiating interpretive law as a part of legal regulation.

According to the author, legal standardization of legal interpretation can be carried out in various ways: as an element of the legal technique of law-making, it is possible to ensure authentic interpretation through the adoption

of normative legal acts of the same level, in which the legislator clarifies individual terms, phrases, etc.; by adopting, together with a specific act, the desired methods by which this act should be interpreted (special instructions that take into account the peculiarities of the interpretation of a specific legal text); by adopting general interpretive principles and rules for use in the interpretation of any legal texts or for each of their varieties.

Finally, the article substantiates the need to establish priority approaches, general standards and principles of official interpretation of legal texts at the regulatory level, to define the main techniques and methods, to clearly outline the range of subjects of official interpretation and the consequences of legal interpretation activity.

Key words: legal interpretation, legal interpretation activity, interpretation technologies, rules of interpretation, legal technique, official interpretation, legal regulation, interpretive law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-285-290

УДК 340.1

Ігор Сергійович Окунєв,
адвокат,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0001-8133-1797

ФОРМИ ПРИПИНЕННЯ ДІЇ ПРАВОВИХ АКТІВ ЗА ВОЛЕВИЯВЛЕННЯМ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. В умовах становлення в Україні демократичної правової держави важливе значення має питання належного нормативного регулювання правових актів, як органів державної влади і органів місцевого самоврядування, так і підприємств, установ та організацій, що охоплює широкий спектр питань (поняття, види, вимоги, юридична сила, дійсність і недійсність, припинення дії). Безсистемність і неузгодженість норм законодавства України, які регламентують питання припинення дії правових актів ведуть до колізій у чинному законодавстві, які є підґрунтям численних правових спорів.

Нормативне регулювання питань припинення дії правових актів за законодавством України переважно не має чіткого наукового обґрунтування. І хоча поступово законодавство у цій сфері удосконалюється, але цей процес не має системного характеру, подекуди існують концептуальні суперечності, а тому проблематика припинення дії правових актів потребує ґрунтовних наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечно, необхідно відмітити, що сучасна юридична наука приділяє достатньо уваги дослідженню правових актів. У цьому аспекті слід зазначити, що теоретико-правові проблеми правових актів досліджувались багатьма вченими-юристами, зокрема, С. Гусарєвим, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, В. Риндюк, О. Скрипнюком, М. Теплюком, Ю. Шемшученком, О. Ющиком. Проте, незважаючи на наявність великого переліку наукових праць, присвячених проблемам правових актів, у теорії права відсутні комплексні та ґрунтовні роботи з теоретичних питань припинення дії правових актів, зокрема, щодо форм припинення дії правових актів за волевиявленням суб'єктів права.

Мета статті. Метою статті є визначення поняття і видів форм припинення дії правових актів за волевиявленням суб'єктів права за законодавством України.

Основні результати дослідження. Перш ніж перейти до питань, що є предметом дослідження цієї статті, необхідно насамперед визначити, що саме потрібно розуміти під поняттям «правові акти», адже в теорії права існують різні погляди щодо змісту цього поняття та його термінологічного вираження. Вважаємо, що правові акти слід розглядати як офіційні письмові документи, які видаються органами публічної влади, підприємств, установ та організацій, іншими особами, які мають право видавати такі документи, що мають юридичну силу, спрямовані на врегулювання певних суспільних відносин.

Юридична сила правових актів у науці розглядається як їх основна властивість діяти та породжувати правові наслідки (виникнення, зміну, припинення правовідносин), яка має два аспекти: співвідношення правових актів між собою та обов'язковість до виконання. У теорії права та в юридичній практиці має місце також полісемічне застосування поняття «юридична сила правового акта». Юридична сила правового акта традиційно прирівнюється до його обов'язковості і фактично ототожнюється з чинністю. Юридична сила – специфічна властивість, зміст якої полягає в його обов'язковості, а також пріоритеті перед іншими актами або підпорядкуванні їм [1, с. 98; 2, с. 55–62]. Як наслідок, на практиці має місце синонімічне використання формулювань «акт вступив / втратив силу» та «акт набрав / втратив чинність». Поняття «юридична сила» без значних застережень стає основою для розкриття і поняття «дія (чинність) правового акта» [3, с. 46–48].

Дія (чинність) правового акта характеризується в юридичній літературі як обов'язковість або формальна можливість його здійснення. Межі дії правового акта визначаються часом, простором і колом суб'єктів. Часову (темпоральну) дію правових актів характеризують такі показники: а) момент набуття актом чинності (тобто початку його дії); б) напрям темпоральної дії правового акта (тобто його дія стосовно фактів, що виникли вже після набуття ним чинності, а також тих, які виникли ще до цього, і тривають після набуття актом чинності); в) момент, підстави та порядок зупинення дії правового акта; г) момент припинення (скасування) дії правового акта [4, с. 214–216; 5, с. 408].

З набуттям чинності будь-який правовий акт спричиняє виникнення правових наслідків, зумовлених цим актом, і з цього моменту (залежно від природи акта) його можна вважати джерелом загального або індивідуального правового регулювання. Своєю чергою з часу припинення дії правового акта неможлива його реалізація, виключається вплив на права та інтереси фізичних і юридичних осіб, державні та суспільні інтереси.

Загальновизнаним у юридичній науці є поділ підстав припинення дії на фактичні та юридичні.

Фактичне припинення дії правового акта відбувається саме собою безпосередньо, автоматично внаслідок настання будь-якого факта, а тому не вимагає спеціального волевиявлення, видання акта, спрямованого на їх припинення. У цьому випадку йдеться про те, що правовий акт фактично припиняє діяти, якщо перестають існувати ті обставини, за наявності яких він може діяти. Найпоширенішими підставами фактичного припинення дії правових актів є: 1) закінчення строку дії акта, який було видано на певний строк; 2) виконання вимоги, якщо зміст акта зводився лише до виконання цієї вимоги; 3) настання певної події.

Юридичне припинення дії правового акта може бути прямим і непрямим (опосередкованим). При непрямому (опосередкованому) – приймається новий акт, в якому не міститься будь-якої спеціальної вказівки на припинення дії старого акта, проте з початком його дії попередній акт припиняє діяти, оскільки його зміст так чи інакше суперечить змісту нового акта, або новим актом поглинається зміст попереднього акта. При прямому юридичному припиненні дії правового акта його дія припиняється у зв'язку з прийняттям (виданням) спеціального акта, безпосередньо спрямованого на таке припинення [6, с. 142].

Практика застосування норм права свідчить про те, що в певних випадках необхідність у припиненні дії правових актів виникає з метою відновлення стану законності, захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, державних і суспільних інтересів, що, як правило, відбувається за вираженим в установленій формі волевиявленням суб'єктів права, коло яких визначено законом.

Припинення будь-яких правових актів за волевиявленням суб'єктів права здійснюється у певному порядку та правовими заходами у різних формах, що можуть відрізнятися між собою: за сферами реалізації; за суб'єктами, що мають право ініціювати припинення дії правового акта у певний спосіб; за суб'єктами, що мають право прийняти рішення припинення дії правового акта у певний спосіб; за моментом припинення дії правового акта; за правовими наслідками, що настають у випадку припинення дії правового акта у певний спосіб та іншими ознаками.

Загальновідомо, що форма (від лат. «forma» – зовнішність, устрій) є однією із центральних категорій філософії, яка відображає внутрішній зв'язок і спосіб організації взаємодії елементів і процесів явища як між собою, так і з зовнішніми умовами [7, с. 482, 772]. Тим самим, аналізуючи викладене, слід зробити висновок, що під формою припинення правового акта слід розуміти передбачену законодавством систему дій, заходів, визначених законом, що спрямовані на припинення дії (чинності) певного правового акта (його частини), що відбуваються в рамках певного правового режиму і здійснюються уповноваженими на те суб'єктами (органами публічної влади, органами юридичних осіб, їх посадовими особами тощо).

У теорії права, чинному законодавстві України та судовій практиці для позначення поняття припинення дії певного правового акта використовуються різноманітні поняття: «скасування», «визнання протиправним», «визнання незаконним», «визнання неправомірним», «визнання неконституційним», «визнання недійсним», «визнання нікчемним», «визнання нечинним», «анулювання», «відкликання».

Узагальнено наведені поняття можна визначити одним поняттям «скасування», оскільки, відповідно до Академічного тлумачного словника української мови, слово «скасування» означає дію

за значенням «скасувати»; «скасувати», «скасовувати» – визнавати, оголошувати що-небудь недійсним, незаконним; анулювати, відміняти; те саме, що ліквідувати [8, с. 255, 256]. Проте для цілей правозастосування зазначені поняття необхідно відрізняти, оскільки залежно від змісту певних правовідносин вони можуть мати однаковий або різний зміст, що викликає багато проблем у практичному застосуванні норм законодавства, викликає помилки у правозастосуванні. Наприклад, у цьому контексті судова практика виходить з того, що вимоги про визнання акта владного органу недійсним або неправомірним тощо є різними словесними формами вираження одного й того самого способу захисту порушеного права позивача, а саме визнання акта протиправним [9].

З огляду на викладене, можливо виокремлювати такі форми припинення дії правових актів: «скасування правового акта», «визнання протиправним правового акта», «визнання незаконним правового акта», «визнання неправомірним правового акта», «визнання неконституційним правового акта», «визнання недійсним правового акта», «визнання нікчемним правового акта», «визнання нечинним правового акта», «анулювання правового акта», «відкликання правового акта».

Класифікація форм припинення дії правових актів може здійснюватись також за іншими критеріями.

За сферами реалізації форми припинення дії правових актів можна виділити такі форми, як: а) правотворча, б) правозастосовна, в) інтерпретаційна. Відповідно на підставі цього критерію можна розрізняти форми припинення актів правотворчості, актів правозастосування та актів тлумачення норм права.

Залежно від суб'єкта, уповноваженого здійснювати припинення дії правового акта, необхідно виділити: а) автентичне припинення правового акта, що здійснюється суб'єктом, яким прийнято правовий акт; б) субординаційне припинення правового акта, що здійснюється вищим уповноваженим органом; в) припинення дії правового акта, що здійснюється судом.

Залежно від виду правового акта можлива така диференціація форм припинення відповідних видів правових актів: Конституції та законів України; інших актів Верховної Ради України (постанов, резолюцій, декларацій тощо); актів Президента України (указів, розпоряджень); актів Кабінету Міністрів України (постанов, розпоряджень); актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (наказів, розпоряджень, рішень); актів місцевих державних адміністрацій (розпоряджень, наказів); актів органів місцевого самоврядування (рішень); актів судів загальної юрисдикції (рішень, ухвал, постанов); міжнародних договорів України (договорів, угод, конвенцій, пактів, протоколів тощо); локальних актів (корпоративних актів).

Класифікація форм припинення дії правових актів може здійснюватись на основі галузевої належності правових актів, на підставі чого слід виділити: припинення дії актів конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, сімейного та інших галузей права. У цьому аспекті, очевидно, можливо також виділяти форми припинення дії правових актів галузей матеріального та процесуального права.

Форма припинення дії правових актів може мати загальний, міжгалузевий, галузевий, інституційний, технічний, комплексний, диференційований характер. Не є рідкісними випадки, коли припинення дії правового акта автоматично зумовлює припинення іншого. У цьому сенсі можна говорити про ієрархічне припинення дії правових актів (тобто послідовне, за «основним» правовим актом, припинення дії всіх заснованих на ньому актів), та вертикальну систему припинення правових актів. Так, відповідно до частини дев'ятої ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI скасування наказу міністерства Кабінетом Міністрів України має наслідком припинення вчинення будь-якими органами, особами дій, спрямованих на виконання скасованого наказу міністерства, здійснення повноважень, визначених цим наказом [10].

Іншим критерієм класифікація форм припинення дії правових актів може бути сфера правового регулювання, на підставі чого слід відрізняти припинення правових актів публічного та приватного права. Основною характеристикою припинення правових актів публічного права є імперативність і публічно-офіційний характер. Форма припинення правових актів характеризується певною автономією та обмеженістю прямого втручання держави. У цьому аспекті слід зазначити, що тлумачення статей 215 та 216 Цивільного кодексу України свідчить, що учасники цивільних відносин не можуть на рівні того чи іншого договору здійснювати його кваліфікацію як недійсного

(нікчемного чи оспорюваного), визначати правові наслідки нікчемності правочину. За домовленістю сторін можуть змінюватися тільки правові наслідки оспорюваного правочину [11; 12].

Залежно від природи акта, дія якого припиняється, слід виділити форми: а) припинення нормативно-правового акта, що містить норми права, які регулюють певну сферу суспільних відносин; б) припинення індивідуального правового акта, яким породжуються права та обов'язки лише в тих суб'єктів, яким вони адресовані; в) припинення змішаних правових актів. Така класифікація, по суті, закріплена на рівні закону. Наприклад, за змістом пунктів 1, 2 частини першої ст. 5, п. 1 частини першої ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України, юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження. Кожна особа має право в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист шляхом: визнання протиправним і нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; визнання протиправним і скасування індивідуального акта чи окремих його положень [13].

Залежно від обсягу припинення правового акта можна виділити такі форми припинення, як: повне припинення правового акта; часткове припинення правового акта (в окремій частині). Наприклад, відповідно до частини восьмої ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI, зазначеного вище, накази центрального органу виконавчої влади можуть бути скасовані Кабінетом Міністрів України повністю чи в окремій частині. Законом також передбачена можливість часткового скасування правових актів приватно-правового характеру (правочинів). Так, ст. 217 Цивільного кодексу України визначено, що недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини. Судова практика виходить з того, що правочин не може бути визнаний недійсним у цілому, якщо закону не відповідають лише його окремі частини й обставини справи свідчать про те, що він був би вчинений і без включення недійсної частини. У цьому разі відповідно до ст. 217 Цивільного кодексу суд може визнати недійсною частину правочину, з'ясувавши думку сторін правочину. Якщо у недійсній частині правочин був виконаний однією зі сторін, суд визначає наслідки його недійсності залежно від підстав, з яких він визнаний недійсним [14].

За кількісним складом суб'єктів, наділених повноваженням щодо припинення правового акта, слід виділити такі форми, як:

– індивідуальна – припинення дії правового акта, що реалізується волею одного суб'єкта (наприклад, скасування фізичною особою довіреності, заповіту; скасування прокурором незаконної та необґрунтованої постанови слідчого при здійсненні нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування);

– колегіальна – припинення дії правового акта, що реалізується волею певної сукупності суб'єктів (зокрема, розірвання договору за домовленістю сторін).

Висновки. Форми припинення правових актів як передбачені законодавством системи дій, заходів, визначених законом, що спрямовані на припинення дії (чинності) певних правових актів (їх частин), що відбуваються в рамках певного правового режиму і здійснюються уповноваженими на те суб'єктами, є різноманітними в чинному законодавстві України. Зазначені форми відрізняються між собою: за сферами реалізації; за суб'єктами, що мають право ініціювати припинення дії правового акта у певний спосіб; за суб'єктами, що мають право прийняти рішення припинення дії правового акта певний спосіб; за моментом припинення дії правового акта; за правовими наслідками, що настають у випадку припинення дії правового акта у певний спосіб та іншими ознаками. Класифікація форм припинення правових актів дає змогу глибше з'ясувати сутність, визначити підстави, процедуру реалізації відповідних форм з метою правильного їх обрання суб'єктами правозастосування з урахуванням конкретних обставин, підвищення ефективності припинення правових актів, уникнення помилок у застосуванні права.

Список використаних джерел

1. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2008. 336 с.
2. Пархоменко Н. М. Юридична сила: основна властивість та один з критеріїв класифікації правових актів. *Правова держава.* 2001. С. 55–62.
3. Шуліма А. О. Темпоральні аспекти юридичної сили закону. *Наукові записки НаУКМА.* Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 46–48.
4. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д–Й. 1999. 741 с.
5. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 6: Т–Я, 2004. 768 с.
6. Мандюк О. О. Індивідуальні адміністративні акти: теорія та практика застосування: дис. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Львів, 2017. 214 с.
7. Історія філософії: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця; редкол.: В. І. Ярошовець, Г. Є. Аляєв, А. В. Толстоухов та ін. 2-ге вид., переробл. Київ: Знання України, 2012. 1087 с.
8. Словник української мови: в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; ред кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9: С / ред. тому: І. С. Назарова [та ін.]. 1978. 916 с.
9. Про судове рішення в адміністративній справі: постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 року № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13
10. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17
11. Цивільний кодекс України (зі змінами та доповненнями): Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15
12. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 23 січня 2019 року у справі № 355/385/17 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79472438
13. Кодекс адміністративного судочинства України (зі змінами та доповненнями): Закон України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15
14. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09

References

1. Parhomenko N. M. Dzherela prava: problemi teoriyi ta metodologiyi: monografiya. Kyiv: TOV «Vidavnictvo «Yuridichna dumka»», 2008. 336 s.
2. Parhomenko N. M. Yuridichna sila: Osnovna vlastivist ta odin z kriteriyiv klasifikaciyi pravovih aktiv. *Pravova derzhava.* 2001. S. 55–62.
3. Shulima A. O. Temporalni aspekti yuridichnoyi sili zakonu. *Naukovi zapiski NaUKMA.* Yuridichni nauki. 2015. T. 168. S. 46–48.
4. Yuridichna enciklopediya / red. Yu. S. Shemshuchenko; NAN Ukrayini, In-t derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo. Kyiv: Ukrayinska enciklopediya im. M. P. Bazhana, 1998. T. 2: D–J. 1999. 741 s.
5. Yuridichna enciklopediya / red. Yu. S. Shemshuchenko [ta in.]; NAN Ukrayini, In-t derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo. Kyiv: Ukrayinska enciklopediya im. M. P. Bazhana, 1998. T. 6: T–Ya, 2004. 768 s.
6. Mandyuk O. O. Individualni administrativni akti: teoriya ta praktika zastosuvannya: dis. … kand. yurid. nauk: spec.: 12.00.07. Lviv, 2017. 214 s.
7. Istoriya filosofiyi: slovnik / za zag. red. V. I. Yaroshovcya; redkol.: V. I. Yaroshovec, G. Ye. Alyayev, A. V. Tolstouhov ta in. 2-ge vid., pererobl. Kyiv: Znannya Ukrayini, 2012. 1087 s.
8. Slovnik ukrayinskoyi movi: v 11 t. / AN Ukrayinskoyi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni; red kol.: I. K. Bilodid (golova) [ta in.]. Kiyiv: Nauk. dumka, 1970–1980. T. 9: C / red. tomu: I. S. Nazarova [ta in.]. 1978. 916 c.
9. Pro sudove rishennya v administrativnij spravi: Postanova Plenumu Vishogo administrativnogo sudu Ukrayini vid 20 travnya 2013 roku № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13
10. Pro centralni organi vikonavchoyi vladi: Zakon Ukrayini vid 17 bereznya 2011 roku № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17
11. Civil'nij kodeks Ukraïni (zi zminami ta dopovnennyami): Zakon Ukrayini vid 16 sichnya 2003 roku № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

12. Postanova Ob'yednanoyi palati Kasacijnogo civilnogo sudu Verhovnogo Sudu vid 23 sichnya 2019 roku u spravi № 355/385/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79472438
13. Kodeks administrativnogo sudochinstva Ukraïni (zi zminami ta dopovnennyami): Zakon Ukrayini vid 06 lipnya 2005 roku № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15
14. Pro sudovu praktiku rozglyadu civilnih sprav pro viznannya pravochiniv nedijsnimi: Postanova Plenumu Verhovnogo Sudu Ukrayini vid 06 listopada 2009 roku № 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09

Окунєв І. С. Форми припинення дії правових актів за волевиявленням суб'єктів права: теоретико-правовий аспект

У статті на загальнотеоретичному рівні досліджуються поняття та види форм припинення дії правових актів за волевиявленням суб'єктів права за законодавством України. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що припинення будь-яких правових актів за волевиявленням суб'єктів права здійснюється у певному порядку та правовими заходами у різних формах, що можуть відрізнятися між собою: за сферами реалізації; за суб'єктами, що мають право ініціювати припинення дії правового акта у певний спосіб; за суб'єктами, що мають право прийняти рішення припинення дії правового акта у певний спосіб; за моментом припинення дії правового акта; за правовими наслідками, що настають у випадку припинення дії правового акта у певний спосіб та іншими ознаками. У статті визначено поняття «форми припинення дії правових актів» та здійснено їх класифікацію за різними критеріями.

Ключові слова: правовий акт, припинення дії правового акта, форми припинення дії правового акта.

Okunev I. S. Forms of termination of legal acts at the will of the subjects of law: theoretical and legal aspect

The article at the general theoretical level examines the concept and types of forms of termination of transactions at the will of legal subjects under the legislation of Ukraine.

The practice of applying legal norms shows that in certain cases the need to suspend legal acts arises in order to restore the state of legality, protect the rights and interests of individuals and legal entities, state and public interests, which, as a rule, occurs as expressed in the established form by the will of the subjects of law, the scope of which is defined by law.

The author singles out the following forms of termination of legal acts: «cancellation of a legal act», «recognition of a legal act as illegal», «recognition of a legal act as unconstitutional», «recognition of a legal act as invalid», «annulment of a legal act», «revocation of a legal act» and other.

The article defines the concept of «forms of termination of legal acts» and their classification according to the described criteria.

Forms of termination of legal acts as provided for by the legislation of the system of actions, measures defined by law, aimed at terminating the effect (validity) of certain legal acts (parts thereof), occurring within the framework of a certain legal regime and carried out by entities authorized to do so, are diverse in current legislation of Ukraine.

On the basis of the conducted analysis, it was concluded that the termination of any legal acts at the will of the subjects of the law is carried out in a certain order and by legal measures in various forms, which may differ among themselves: by spheres of implementation; by entities that have the right to initiate the termination of the legal act in a certain way; by entities that have the right to make a decision to terminate the legal act in a certain way; upon termination of the legal act; according to the legal consequences that occur in the event of the termination of the legal act in a certain way and for other reasons.

The classification of the forms of termination of legal acts allows to find out more deeply the essence, determine the grounds, the procedure for the implementation of the relevant forms with the aim of their correct selection by law enforcement subjects taking into account specific circumstances, increasing the effectiveness of the termination of legal acts, avoiding errors in the application of the law.

Key words: legal act; termination of the legal act; forms of termination of the legal act.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-291-296

УДК 340.1

Максим Миколайович Пендюра,
завідувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3589-0184

Оксана Ярославівна Лапка,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-7017-1273

ПРАВОВА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: ПОНЯТТЯ, РИСИ, КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Постановка проблеми. Сьогодні глобалізаційні процеси торкнулись фактично усіх суспільних відносин: економічних, соціальних, політичних, військових, екологічних тощо. Проблемам глобалізації та її наслідкам присвячено багато сучасних досліджень. Науковці докладно спиняються на таких аспектах глобалізації, як: геополітичні зміни сучасного середовища; глобальні трансформації та безпека розвитку політичних, економічних, соціальних систем; еволюція міжнародних відносин; співвідношення глобальних і національних факторів; проблеми глобальних трансформацій; міжнародна політична і економічна безпека та ін. Проте багато питань є відкритими, суперечливими і потребують вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «глобалізація» з'явилося на сторінках наукових і популярних видань лише на початку 60-х років минулого століття, але явище глобалізації має глибокі історичні корені. Його хвиль в історії людства було чимало. Епоха великих географічних відкриттів, імперія Олександра Македонського, Римська імперія, імперія Чингісхана, розростання колоніальних імперій, промислова і науково-технічна революція тощо – все це можна аналізувати й під кутом зору аспектів глобалізації [1, с. 66].

Дослідники глобалізації виокремлюють такі етапи в її становленні:

Перший етап глобалізації (XV–XIX ст.) – колонізація, появі якої сприяла промислова революція XV–XVI ст., коли з'явилися технічні винаходи, що істотно вплинули на формування індустріальної цивілізації, – компас, порох і пароплав. Європа, вважає швейцарський культуролог Дені де Ружмон (1906–1985) географічно об'єднала світ, власне вона його відкрила, дослідила, приручила, розбудила, змусила вирушити до своєї єдності. Європа розпочала з того, що поєднала континенти, які до її появи нічого не відали про взаємне існування. Вона дала змогу людству усвідомити свою єдність. Відкриваючи нові землі, здійснюючи географічну та промислову експансію, Європа залучала їх до сфери власного впливу, модернізувала життя народів світової «периферії», експортуючи свої суспільні практики, господарські та політичні форми, капітали й техніку. Європейці заселили найвіддаленіші куточки планети, виготовили карти всіх континентів й океанів, назвали острови й моря своїми іменами. Покинувши рідні країни, вони принесли європейську культуру й цінності, до яких долучали «периферію», оскільки були переконані, що вона з часом стане частиною їхньої цивілізації. Усвідомлюючи власні переваги над колонізованими народами, європейці прагнули не лише їх «цивілізувати», а й наблизити до свого способу життя [2].

Другий етап – Друга світова війна була глобальною війною, у яку тією чи іншою мірою були залучені всі континенти. У 1945-му була створена ООН, виникли могутні наддержавні фінансові установи – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк. Науково-технічна революція стала впливовим суспільним явищем.

Третій етап – 1970 – 1990-і роки – зумовлений, з одного боку, науково-технологічною революцією, а з другого – початком економічної кризи. Він тривав на тлі розвалу радянського блоку, а

згодом і самого СРСР, завершення «холодної війни». У цей період людство усвідомило наявність глобальних проблем і здійснило спроби їхнього розв'язання.

З початку XXI ст. розпочався третій період глобалізації: після атак на США глобального характеру набула боротьба проти світового тероризму; у 2007 році свідченням глобального характеру економіки стали спільні дії центробанків провідних держав і початок світової фінансової кризи. Початок 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення РФ на територію України змусили світову спільноту об'єднати зусилля щодо надання економічної, військової та політичної підтримки. Це зумовило перегляд існуючих і вироблення нових спільних стратегій подолання загроз, спровокованих військовими діями на території України (політичні, міграційні, економічні, ресурсні, військові, екологічні тощо).

Сьогодні глобалізація – це об'єктивний процес і чи не основна ознака сучасного етапу розвитку людства. Поняттям «глобалізація» позначається великий спектр неоднозначних тенденцій і подій:

– розвиток світових ідеологій, інтенсивна боротьба за встановлення світового ладу;
– стрибкоподібне зростання кількості і впливовості міжнародних організацій, послаблення суверенітету національних держав;
– поява і розвиток транснаціональних корпорацій, зростання міжнародної торгівлі;
– інтенсивні масові міграції і формування мультикультурних спільнот;
– створення планетарних ЗМІ і експансія західної культури в усі регіони світу тощо [1, с. 67].

Мета статті – розгляд явища правової глобалізації, її сутності, рис та критеріїв класифікації і її впливу на сучасному етапі розвитку людства.

Основні результати дослідження. Термін «глобалізація» походить від французького слова «global» – загальний. Цим терміном визначається об'єктивний процес формування, функціонування та розвитку принципово нової всесвітньої системи відносин між країнами і народами на підставі взаємозв'язку та взаємозалежності, що поглиблюються у всіх сферах життєдіяльності світового співтовариства [5, с. 106]. Термін «глобалізація» у суспільствознавстві використовується для позначення одночасно процесу і результату розвитку певних тенденцій світової цивілізації, і в останні роки розглядається як чи не найяскравіша характеристика розвитку сучасного світу [3, с. 398].

Аналіз літератури свідчить, що сьогодні науковці виділили чотири загальних підходи до трактування змісту глобалізації:

Перший, апологетичний – глобалізм (К. Омае, Т. Фрідман, М. Хорсман, А. Маршалл, Е. Гідденс та ін.) – полягає в тому, що глобалізація розглядається як невідворотний процес, сутністю якого є абсолютний примат світового порядку над національними державами і суспільствами.

Другий, поміркований – трансформаціоналізм (К. Уолтс, П. Герст, Г. Томпсон, У. Бек, Д. Штігліц, Д. Гелд, Е. Макгрю) – полягає в тому, що сучасні форми глобалізації розглядаються як такі, що не мають аналогів в історії, а держави й суспільства в усьому світі під впливом глобалізації зазнають глибоких змін, намагаючись пристосуватися до більш взаємозв'язаного, але вельми непевного світу. Таким чином, на світовій арені залишаються як головні «гравці» національні держави і уряди, певні локальні культури, але вони зазнають суттєвих змін під впливом глобалізаційних процесів.

Третій, антиглобалізаційний – альтерглобалізм (С. Амін, Ф. Утар, К. Агтитон, Н. Хомський, Е. Туссен). Його представники стверджують, що глобалізація – це переважно міф, який приховує справжню суть міжнародного господарства, що дедалі більше поділяється на три головні регіональні блоки, де національні уряди залишаються вельми впливовими [3, с. 397].

Вищенаведені підходи вказують, що глобалізація являє собою складний, багатоаспектний, різноспрямований процес, у результаті якого відбувається посилення взаємозв'язків між природним та соціальним світом, між країнами і народами, культурами і державами, а також між окремими індивідами.

Необхідно зазначити, що протягом тривалого часу в науковій літературі (філософській, соціологічній, політологічній) глобалізацію тлумачили як суто економічне явище, що насамперед поширюється на фінансово-економічну сферу суспільного життя. Так, Дж. Сорос ототожнює глобалізацію з вільним рухом капіталу й подальшим зростаючим домінуванням глобальних фінансових ринків і багатонаціональних корпорацій над національними економіками [4, с. 7]. За визначенням

Міжнародного валютного фонду, глобалізація – це «зі зростаючим ступенем інтенсивна інтеграція як ринків товарів і послуг, так і капіталів» [5, с. 433].

Прибічники більш ширшого розуміння глобалізації наголошують на тому, що вона не зводиться тільки до економічних аспектів, а охоплює й інші процеси. Так, у довідниках та енциклопедіях з міжнародних відносин, що вийшли останнім часом у США і англомовних країнах Британської співдружності, концепт глобалізації трактується досить широко – це спільне існування та взаємодія всіх локальних спільнот, формальних і неформальних інститутів, національних держав, державних об'єднань, міжнародно-політичних регіонів і як результат – перетворення світу на місце глобальної взаємодії [6, с. 126–128; 7, с. 131].

Більшість науковців теж обстоюють широке розуміння глобалізації. Зокрема, А. Толстоухов, розглядаючи глобалізацію, як явище цивілізації, стверджує, що вона охоплює також політико-правову й соціально-культурну сфери суспільства [8, с. 43–44]. Таке розуміння глобалізації охоплює фактично загальносвітовий процес зближення, уніфікації, інтернаціоналізації у всіх сферах життя держав, народів.

Глобалізація, з позиції О. Сидоренка, являє собою сучасну форму міжнародних відносин, що характеризується поширенням взаємозалежності між країнами в економічній, політичній і культурній сферах практично на всю земну кулю. Іншими словами, глобалізація є комплексним геополітичним, геоекономічним і геокультурним явищем, яке справляє потужний вплив на всі сторони життєдіяльності суспільств [9, с. 235].

На думку М. Хаустової, глобалізація – це мультисоціальний феномен; це всесвітній процес, який охоплює усі аспекти життя суспільства та який пов'язує національні держави в єдину суспільну систему; є загальносвітовим процесом, який охоплює усі без винятку сфери суспільного життя, всі процеси та явища, що відбуваються у світі. Глобалізація трактується як перетворення певного явища на світове, планетарне, те, яке стосується усієї землі, земної кулі. Глобалізація – явище у своїй основі об'єктивне, яке має системний характер, тобто охоплює усі сфери життя суспільства. Поряд із тим значну роль у цьому процесі відіграють її учасники – суб'єкти, найбільш важливими серед яких є держави. Саме вони визначають рівень (масштаб) поширення глобалізаційних процесів і напрям їх розвитку[5, с. 430].

Глобалізація розуміється як процес (або комплекс процесів), що втілює трансформацію в просторову організацію суспільних відносин і дій, оцінених з точки зору їх екстенсивності, інтенсивності, динаміки та впливу, і породжує трансконтинентальні або міжрегіональні потоки й мережі діяльності, взаємодії та виконання владних функцій [10, с. 38]. З точки зору відомого українського вченого-правника В. Погорілка, глобалізація в розвитку сучасного суспільства поступово охоплює всі сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну – і зумовлює трансформації в них на всіх рівнях – міжнародному, регіональному, національному, місцевому [11, с. 3]. За М. Елброу, глобалізація охоплює «всі ті процеси, за допомогою яких народи земної кулі об'єднуються в одне світове або глобальне суспільство» [3, с. 399].

Отже, глобалізація є процесом суттєвих змін у світовій економіці, політиці, в інформаційній сфері, у галузі транспорту, у військовій сфері тощо. Відповідно це багатоаспектний процес, який викликає кардинальні зміни не лише у всіх сферах людської діяльності, а й у способі життя людини.

Об'єктивна сторона глобалізації викликана економічними, культурними й іншими причинами і відображає відповідні процеси довгострокового характеру, які в підсумку ведуть до становлення глобальної системи людського суспільства й розвитку різноманітних підсистем, що забезпечують його життєдіяльність і розвиток (наука, освіта, політика тощо). Глобалізація, як об'єктивний процес, як потреба людського співтовариства в єднанні, як певна тенденція всесвітньо-історичного розвитку, продукт глобальної інформатизації і зміни ролі фінансів визначається не лише позитивними здобутками, а й процесами, які мають негативні наслідки: екологічними проблемами; стійким зростанням планети; нерівномірним розподілом ресурсів та ін.

Суб'єктивний аспект глобалізації полягає в прагненні окремих учасників світової економіки і політики використати об'єктивні глобалізаційні процеси та їх наслідки у власних інтересах, спрямувати їх у бажаному напрямі [5, с. 435–436].

Виходячи із методологічно значущих положень, глобалізацію можна визначити: з точки зору системного підходу як системну, багатоаспектну та різнорівневу інтеграцію різних існуючих у

світі державно-правових, економіко-фінансових і суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей, різноманітних відносин; як безперервний, об'єктивно існуючий, загальносвітовий процес, який охоплює усі без винятку сфери суспільного життя, всі процеси та явища, що відбуваються у світі, зумовлює виникнення взаємозв'язків і взаємозалежності між суб'єктами глобалізації, сприяє уніфікації регулювання таких взаємовідносин та може мати як позитивні, так і негативні наслідки [5, с. 437].

Ознаки глобалізації: це історичний загальносвітовий процес, що розвивається упродовж багатьох століть; процес, який охоплює усі сфери суспільного життя, всі процеси і явища, що відбуваються у світі; сприяє утворенню взаємозв'язків між суб'єктами даного процесу, сприяє загальносвітовій єдності, утвердженню певних стандартів, уніфікації норм, за допомогою яких врегульовуються взаємовідносини; сутністю глобалізації як процесу є формування спільного світового економічного, політичного та культурного простору, який функціонує на основі універсальних загальновизнаних правових цінностей і принципів й опосередковується загальними організаційними формами; це двосторонній процес; безперервний процес.

Причини формування глобалізаційних процесів:

1) процес інтернаціоналізації, який приводить до поглиблення співробітництва між країнами та посилення їх взаємозалежності;

2) науково-технічний прогрес: поява інформаційних технологій, які докорінно змінюють всю систему соціально-економічних відносин, переносять на якісно новий технічний рівень організаційно-економічні відносини, транспортні та комунікаційні зв'язки;

3) загострення проблем, що є загальними для всіх людей і країн світу та важливими з погляду збереження та розвитку людської цивілізації.

Класифікація глобальних проблем:

1) політичні проблеми (недопущення світової ядерної війни і забезпечення стабільного миру, роззброєння, військові та регіональні конфлікти);

2) природно-екологічні проблеми (необхідність ефективної і комплексної охорони навколишнього середовища, енергетична, сировинна, продовольча, кліматична, боротьба з хворобами, проблеми Світового океану, мирне освоєння космічного простору тощо);

3) соціально-економічні проблеми (стабільність розвитку світового співтовариства, ліквідація відсталості країн, що розвиваються, проблема розвитку людини, злочинність, стихійні лиха, біженці, безробіття, проблема бідності та ін.);

4) наукові проблеми (освоєння космічного простору, довгострокове прогнозування тощо).

Вищезазначені та інші глобальні проблеми, які стоять перед усім світом, вимагають об'єднання зусиль усіх суб'єктів і вироблення спільних рішень. У цьому аспекті йдеться передусім про правову глобалізацію.

Правова глобалізація – процес формування нової, загальносвітової системи правових норм, які організовують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію у різних сферах життя сучасного суспільства, під час якої міжнародне і національне право опиняються у стані взаємозв'язку. При цьому характер правової інтеграції та інтернаціоналізації визначається, з одного боку, участю держав у справах світового співтовариства, а з другого – мірою сприйняття державами тих чи інших аспектів права інших держав [12, с. 5; 13, с. 38].

Правова глобалізація – відносно самостійне явище, яке виражає трансформаційні процеси, що на міждержавному рівні (макрорівні) сприяють формуванню загальносвітової системи правових норм, як необхідної умови та організаційної основи міждержавної взаємодії у різних сферах соціального буття, та під впливом яких на національному рівні (мікрорівні) відбувається модифікація правової системи держави [12, с. 7]. Таке трактування правової глобалізації вказує на те, що остання володіє основними ознаками процесу глобалізації, а також має власні властивості.

М. Абдалказим виокремлює такі критерії правової глобалізації:

1) процесуальний критерій: правова глобалізація – це глобальний процес, у якому беруть участь усі держави, державо-подібні утворення та міжнародні організації;

2) глобально-об'єктивний критерій: правова глобалізація передбачає формування загальносвітової системи правових норм;

3) об'єктивно-телеологічний критерій: існування загальносвітової системи правових норм, що організовують і забезпечують глобальну міждержавну взаємодію у різних сферах суспільного життя;

4) колабораційний критерій: у процесі взаємодії держав міжнародне та національне право виявляються у стані тісної взаємозалежності;

5) функціонально-телеологічний критерій: правова глобалізація – це процес, який викликає до життя правову інтеграцію та інтернаціоналізацію;

6) критерій взаємодії: правова інтеграція та інтернаціоналізація передбачає не тільки участь держав у справах світового співтовариства, а й охоплює сприйняття ними права інших держав [12, с. 5].

Основними напрямами впливу глобалізації на розвиток права є:

1) ускладнення структури світового правового поля, яка включає правові системи різних рівнів і якостей [14, с. 12; 15, с. 78];

2) посилення взаємозалежності та взаємозв'язку національних правових систем [13, с. 36];

3) зміна головного підходу до розвитку права. Він дедалі більше спрямовується не на забезпечення внутрішнього правопорядку, а на вирішення проблем світового (глобального) масштабу [16, с. 360];

4) зміна змістових параметрів концепції прав людини, ускладнення її реалізації [15, с. 6].

На перший план висувається вплив права на міжнародний порядок, при якому права і свободи можуть бути захищені, тобто людина має право на життя в умовах миру та безпеки;

5) інтернаціоналізація права як процес поглиблення взаємного впливу різних правових систем;

6) правова конвергенція. Внаслідок правової конвергенції (інтеграції), за якої відбувається взаємне збагачення права в різних ареалах, у правових системах демократичних країн проявляються відомі риси спільності, свого роду «нової однотипності» [3, с. 403]. Формами правової інтеграції є рецепція, гармонізація, уніфікація та стандартизація права.

Отже, головним напрямом впливу глобалізації на право є його універсалізація, яка полягає у виробленні єдиних спільних базових принципів і інститутів права, усунення суперечностей між національними правовими системами. Своєю чергою право стає важливим інструментом глобалізації, оскільки відсутність єдиного правового поля, його недостатня сформованість гальмують процеси глобалізації в різних сферах формування і функціонування світового суспільства. Окрім того, право виступає головним ідеологічним підґрунтям глобалізації, що покликане стримувати негативні аспекти і наслідки глобалізації [3, с. 403].

Висновки. Зростаюча тенденція до міжнародно-правової глобалізації сприяє появі нових принципів і норм права, встановлення яких раніше належало до сфери внутрішніх справ суверенних держав. Це істотно оновлює державно-правові системи членів світового співтовариства у контексті сучасних загальновизнаних універсальних стандартів. Глобалізація самого права, прогресивний розвиток універсальних властивостей, норм, форм і процедур правового типу суспільного життя є необхідним етапом і демонструє спроможність права регулювати процеси загальносуспільної глобалізації у рамках загального правового світопорядку.

Список використаних джерел

1. Шайгородський Ю. Глобалізація: неминучість концептуальних змін. *Політичний менеджмент.* 2012. № 3. С. 64–75.
2. Глобальні проблеми сучасності. URL: http://psi.nuczu.edu.ua/images/topmenu/kafedry/kafedra-socialnyh-i-gumanitarnyh-dyscyplin/GPS-1.1.pdf
3. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу та право. *Форум права.* 2010. № 1. С. 396-405.
4. Сорос Дж. Про глобалізацію. Москва: Ексмо, 2004. 244 с.
5. Хаустова М. Г. Феномен глобалізації та плюралізм її інтерпретації. *Форум права.* 2013. № 4. С. 430–440.
6. Nye J. The Paradox of American Power. Why the World's Only Super Power Can't Go It Alone. N. Y.: Oxford University Press, 2002. 147 p.
7. Шергін С. Політологічні аспекти глобалізації. *Освіта регіону.* 2013. № 1. С. 130–136. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/50251/1/%D0%91%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%87%D0%9218.pdf

8. Толстоухов А. В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. Київ: вид-во ПАРАПАН, 2003. 308 с.
9. Сидоренко О. О. Сучасні тенденції розвитку правової системи в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права:* зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (Харків, 27 листопада 2015 р.). Харків, 2015. Ч. 1.
10. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура: Пер. з англ. / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатта, Дж. Ператтон; переднє сл. Ю. Павленка. Київ: Фенікс, 2003. 584 с.
11. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності в Україні / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 356 с.
12. Бірюкова А. М. Правова глобалізація: до визначення поняття. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Випуск 1. Том. 1. С. 3–7. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/1/tom_1/3.pdf
13. Сторожук Д. А. Вплив глобалізаційних процесів на правовий прогрес: антропологічні та аксіологічні передумови. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 4(25). Том 1. С. 35–40. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v4-1_2018/10.pdf http://www.pjv.nuoua.od.ua/v4-1_2018/10.pdf
14. Скакун О. Ф. Правові системи в умовах глобалізації. *Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації:* матеріали міжнар. наук. семінару (Харків, 16 травня 2008 р.). Харків: Право, 2008. С. 10–13.
15. Удовика Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів. *Підприємство, господарство та право.* 2005. № 6. С. 3–7.
16. Santos B. Toward a new common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition. L., 1995. 614 p.

References

1. Shaihorodskyi Yu. Hlobalizatsiia: nemynuchist kontseptualnykh zmin. *Politychnyi menedzhment.* 2012. № 3. S. 64–75.
2. Hlobalni problemy suchasnosti. URL: http://psi.nuczu.edu.ua/images/topmenu/kafedry/kafedra-socialnyh-i-gumanitarnyh-dyscyplin/GPS-1.1.pdf
3. Chubko T. P. Hlobalizatsiia: poniattia, vplyv na suchasni derzhavu ta pravo. *Forum prava.* 2010. № 1. S. 396–405.
4. Soros Dzh. Pro hlobalizatsiiu. Moskva: Eksmo, 2004. 244s.
5. Khaustova M. H. Fenomen hlobalizatsii ta pliuralizm yii interpretatsii. *Forum prava.* 2013. № 4. S. 430–440.
6. Nye J. The Paradox of American Power. Why the World's Only Super Power Can't Go It Alone. N.Y.: Oxford University Press, 2002. 147 p.
7. Sherhin S. Politolohichni aspekty hlobalizatsii. *Osvita rehionu.* 2013. № 1. S. 130–136. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/50251/1/%D0%91%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%87%D0%9218.pdf
8. Tolstoukhov A. V. Hlobalizatsiia. Vlada. Eko-maibutnie. Kyiv: vyd-vo PARAPAN, 2003. 308 s.
9. Sydorenko O. O. Suchasni tendentsii rozvytku pravovoi systemy v umovakh hlobalizatsii. *Aktualni problemy suchasnoho mizhnarodnoho prava:* zb. nauk. st. za materialamy I Khark. mizhnar.-prav. chytan, prysviach. pamiati prof. M. V. Yanovskoho i V. S. Semenova (Kharkiv, 27 lystopada 2015 r.). Kharkiv, 2015. Ch. 1.
10. Held D. Hlobalni transformatsii. Polityka, ekonomika, kultura: Per. z anhl. / D. Held, E. MakHriu, D. Holdblatta, Dzh. Peratton; Perednie sl. Yu. Pavlenka. Kyiv: Feniks, 2003. 584 s.
11. Konstytutsiino-pravovi formy bezposerednoi demokratii v Ukraini: problemy teorii i praktyky. Do 10-yi richnytsi nezalezhnosti v Ukraini / za red. V. F. Pohorilka. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2001. 356 s.
12. Biriukova A. M. Pravova hlobalizatsiia: do vyznachennia poniattia. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava.* 2018. Vypusk 1. Tom. 1. S. 3–7. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/1/tom_1/3.pdf
13. Storozhuk D. A. Vplyv hlobalizatsiinykh protsesiv na pravovyi prohres: antropolohichni ta aksiolohichni peredumovy. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* 2018. Vypusk 4(25). Tom 1. S. 35–40. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v4-1_2018/10.pdf http://www.pjv.nuoua.od.ua/v4-1_2018/10.pdf
14. Skakun O. F. Pravovi systemy v umovakh hlobalizatsii. *Problemy derzhavno-pravovoho rozvytku v umovakh yevropeiskoi intehratsii i hlobalizatsii:* materialy mizhnar. nauk. seminaru (m. Kharkiv, 16 travnia 2008r.). Kharkiv: Pravo, 2008. S. 10–13.
15. Udovyka L. Antropolohichni problemy prava pid vplyvom hlobalizatsiinykh protsesiv. *Pidpryiemstvo, hospodarstvo ta pravo.* 2005. № 6. S. 3–7.
16. Santos V. Toward a new common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition. L., 1995. 614 p.

Пендюра М. М., Лапка О. Я. Правова глобалізація: поняття, риси, критерії класифікації

У статті здійснюється теоретико-правовий аналіз поняття та критеріїв правової глобалізації та її впливу на національні правові системи, етапи її становлення, ознаки, критерії класифікації. Представлено різні погляди на періодизацію глобалізаційних процесів. Обґрунтована думка про те, що глобалізація являє собою складний, багатоаспектний, різноспрямований процес, у результаті якого відбувається посилення взаємозв'язків між природним та соціальним світом, між країнами і народами, культурами і державами, а також між окремими індивідами. Розглянуто форми і методи дії глобалізації на політичне й економічне, правове й суспільне життя держав і народів. Запропоновано класифікацію глобальних проблем, що сприяють правовій глобалізації та вимагають об'єднання зусиль усіх суб'єктів і вироблення спільних рішень. Проаналізовано основні напрями її впливу на правову сферу – універсалізацію та уніфікацію права. Зроблено висновок про те, що зростаюча тенденція до міжнародно-правової глобалізації сприяє появі нових принципів і норм права, встановлення яких раніше належало до сфери внутрішніх справ суверенних держав. Це істотно оновлює державно-правові системи членів світового співтовариства в контексті сучасних загальновизнаних універсальних стандартів. Глобалізація самого права, прогресивний розвиток універсальних властивостей, норм, форм і процедур правового типу суспільного життя є необхідним етапом і демонструє спроможність права регулювати процеси загальносуспільної глобалізації у рамках загального правового світопорядку.

Ключові слова: глобалізація, правова глобалізація, інтеграція, правова інтеграція, інтернаціоналізація права, правова конвергенція, рецепція, гармонізація, уніфікація права, універсалізація права, стандартизація права, норми міжнародного права, норми національного права, правова система, світовий правопорядок.

Pendyura M. M., Lapka O. Y. Legal globalization: concepts, features, classification criteria

The article carries out a theoretical and legal analysis of the concept and criteria of legal globalization and its impact on national legal systems, stages of its formation, features, classification criteria. Various views on the periodization and reasons for the formation of globalization processes are presented, the main ones being information technologies, which fundamentally change the entire system of socio-economic relations, transfer organizational-economic relations, transport and communication links to a qualitatively new technical level; aggravation of problems that are common to all people and countries of the world and important from the point of view of the preservation and development of human civilization. The well-founded opinion that globalization is a complex, multifaceted, multidirectional process, as a result of which there is a strengthening of relationships between the natural and social world, between countries and peoples, cultures and states, as well as between individual individuals. The forms and methods of the effect of globalization on the political and economic, legal and social life of states and peoples are considered. A classification of global problems that contribute to legal globalization and require the unification of efforts of all subjects and the development of joint solutions is proposed. The main directions of its influence on the legal sphere are analyzed: universalization and unification of law. The main direction of the influence of globalization on law is its universalization, which consists in the development of common basic principles and institutions of law, the elimination of contradictions between national legal systems. In turn, law becomes an important (valuable) tool of globalization, since the absence of a single legal field, its lack of formation (contradiction) slows down globalization processes in various spheres of formation and functioning of world society. In addition, law acts as the main ideological basis of globalization, which is designed to contain the negative aspects and consequences of globalization. It is concluded that the growing trend towards international legal globalization contributes to the emergence of new principles and norms of law, the establishment of which previously belonged to the sphere of internal affairs of sovereign states. This significantly updates the state and legal systems of the members of the world community in the context of modern universal standards. The globalization of law itself, the progressive development of universal properties, norms, forms and procedures of the legal type of social life is a necessary stage and demonstrates the ability of law to regulate the processes of societal globalization within the framework of the general legal world order.

Key words: globalization, legal globalization, integration, legal integration, internationalization of law, legal convergence, reception, harmonization, unification of law, universalization of law, standardization of law, norms of international law, norms of national law, legal system, world legal order.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-297-303

УДК 340.1

Максим Миколайович Пендюра,
завідувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3589-0184

Артем Павлович Вадімов,
аспірант кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-9625-1341

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЯК ЗАПОРУКА ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

Постановка проблеми. Останні світові та вітчизняні тенденції змін, перетворень і трансформацій у різних сферах життя суспільства, сферах людської діяльності та загалом суспільних відносинах зумовлюють необхідність прийняття, зміни та доповнення окремих актів законодавства. Це відбувається не тільки, щоб досягти регулювання в нових умовах та обставинах, а й підвищити ефективність цього регулювання. Тобто трансформація законодавства для задоволення потреб сьогодення є однією зі складових його ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окресленому питанню приділяли увагу, розглядаючи його з різних позицій, такі вчені, як М. Хаустова, А. Омельченко, О. Передерій, В. Колісник, І. Сівчук, Т. Артьомова, Т. Бурлай, А. Гриценко, К. Данилова, І. Малий.

Мета статті – формулювання поняття «трансформація законодавства» та викладення його основних складових, а також на основі аналізу наукових робіт вчених висвітлити приклади галузей права, в яких це явище має місце, розглянути взаємозв'язок трансформації законодавства з його ефективністю.

Основні результати дослідження. Насамперед надамо визначення трансформації законодавства – це процес зміни та оновлення нормативно-правових актів з метою відповідати новим викликам і потребам суспільства, задоволення необхідності регулювати суспільні відносини та тенденції, яких раніше не було. Така трансформація може статися через прийняття нових законів або внесення змін до існуючих нормативно-правових актів.

Говорячи про складові трансформації законодавства, треба відмітити, що вони включають такі етапи: аналіз чинного законодавства на предмет його ефективної дії у поточній суспільно-політичній та правовій дійсності; перевірка на відповідність сучасним викликам, виявлення прогалин і неузгодженостей в існуючому законодавстві; розробка нових нормативно-правових актів або розробка конкретних змін і доповнень до існуючих (яка, своєю чергою, охоплює стадії розробки концепції, обговорення з зацікавленими сторонами, написання та публікації проєкту закону), прийняття розроблених згідно з процедурою голосування проєктів нових законів або проєктів внесення змін до існуючих, сам факт голосування в парламенті, підписання президентом, оприлюднення в офіційному виданні (або аналогічні кроки для підзаконного акта).

Зрозуміло, що, говорячи про трансформацію законодавства, передусім треба розглядати зміни конституційних норм і статей законів (або створення взагалі нових законів) – оскільки це акти вищої юридичної сили та приймаються в першу чергу, а вже на їх підставі, на основі конкретизації та виконання завдань і приписів законів видаються накази, порядки, інструкції, правила, стандарти та інші похідні підзаконні нормативно-правові акти. Тож трансформація законодавства передусім проявляється в конституційній нормотворчості та законотворчості, їх тлумаченні – щоб не тільки механічно слідувати букві закону, а й його духу.

Говорячи про законодавчу трансформацію, треба відмітити, що нормативно-правовий акт є однією із форм вираження права і його джерелом у юридичному (формальному) значенні, тому

треба розглянути таке пов'язане питання, як правова трансформація. У науковій статті М. Хаустової «Правова трансформація: теоретичний аспект», де розглядається та розкривається це питання, авторка робить висновок та виокремлює такі складові правової модернізації: конституціоналізація права, тобто пріоритетний розвиток його на підставі поваги прав людини та створення системи поділу влади; поновлення та диференціація права внаслідок зміни моделі економічного розвитку; гуманізація кримінальної політики та раціоналізація виконання покарань; оптимізація судочинства; професіоналізація юридичної науки та юридичної освіти. Також зазначається, що в умовах глобалізації вирішального значення набуває виявлення й обґрунтування пріоритетів стратегії національної правової політики, правового прогнозування і правового моделювання розвитку вітчизняної правової системи [1, с. 85]

Також у цьому питанні не зайве зазначити таку наукову та експертну думку – трансформація національної правової системи в умовах глобалізації передбачає досягнення поступової уніфікації правового регулювання суспільства, що проявляється у застосуванні визначених правил, стандартів і принципів до відповідних форм соціальної взаємодії [2, с. 39].

Отже, з наведеного випливає, що трансформація законодавства є різновидом трансформації та модернізації права та його важливим проявом.

Продовжуючи розглядати конкретні напрями, приклади та прояви трансформації законодавства, треба відмітити бурхливий розвиток цифрових технологій і продуктів та стрімке їх провадження в життя кожної людини та громадянина, що зумовлює необхідність більш ґрунтовного та детального законодавчого визначення регулювання й регламентування цифрової трансформації суспільства (похідною від якої є трансформація законодавства, яке регулює цю сферу). У науковій статті «Стан та перспективи розвитку законодавства України у сфері цифрової економіки та цифрового суспільства» А. Омельченко зазначає, що дослідження стану розвитку та перспектив систематизації законодавства України у сфері цифрової трансформації дає можливість дійти висновку про його міжгалузевий, комплексний характер як щодо системи права, так і щодо системи законодавства. Перспективним напрямом розвитку законодавства України у сфері цифрової трансформації, цифрової економіки та цифрового суспільства є його кодифікація [3, с. 70].

Отже, пропонується створення кодексу, який би вичерпно охопив правовим регулюванням усі аспекти новітніх суспільних відносин, пов'язаних з цифровими технологіями.

Євроінтеграційні процеси нашої держави, зумовлені європейським вибором, майбутнім та долею України, роблять необхідною та актуальною трансформацію законодавства в цій сфері. Цю проблематику розглядає О. Передерій у статті «Тенденції трансформації законодавчих засад європейської інтеграції України на сучасному етапі», де чітко зазначає, що існуючі на теперішній час тенденції розширення законодавчих засад європейської інтеграції України слід коригувати з огляду на систему глобальних, регіональних і внутрішньодержавних політичних і правових чинників. В основу системної роботи Верховної Ради України, Президента України і Кабінету Міністрів України щодо подальшого удосконалення законодавчих засад європейської інтеграції має бути закладено два взаємопов'язаних концепти – оптимізація механізму реальної реалізації євроінтеграційних перетворень у практиці національного державного управління, а також підготовка законодавчого забезпечення подолання глобальних політичних ризиків і економічних загроз, які можуть мати місце у зв'язку з імплементацією Угоди про асоціацію з ЄС [4, с. 69].

Особливо відчутним у зазначеному контексті має стати генерування ефективного законодавства з питань урегулювання інвестиційної привабливості України та гарантування правового захисту іноземних інвестицій, адаптація національного виробничого сектору України до вимог ЄС, гармонізація національної моделі правового регулювання ринку праці з ЄС, підвищення інституційної спрямованості органів влади України втілювати Директиви ЄС. Відповідно практично зумовленим завданням національної правової доктрини є вироблення наукових пропозицій щодо подальшого розвитку законодавчих засад європейської інтеграції України і модернізації національної правової системи відповідно до прогресивних вимог і стандартів ЄС [4, с. 69].

Говорячи про конституційний аспект тлумачення норм Основного Закону при розгляді питання трансформації законодавства слід звернути увагу на думку судді Конституційного Суду України В. Колісника, викладену ним у статті «Трансформація підходів законодавця до предмета конституційно-судового провадження». Він зазначає, що трансформація підходів українського законодавця

до визначення предмета конституційно-судового провадження, по-перше, істотно розширила цей предмет, а по-друге, актуалізувала питання про можливі межі конституційно-судового провадження у контексті вимог, що викладені у зверненні до КСУ, та з огляду на ті проблеми, що можуть виникати під час розгляду ним конкретної справи, а також про тяглість його судової практики з огляду на раніше розроблені й обґрунтовані ним юридичні позиції та уточнення й істотне розширення його повноважень. Водночас нагальною видається потреба визнати за Конституційним Судом України й законодавчо встановити для нього можливість виходу за межі вимог суб'єкта звернення у разі потреби за ініціативою самого КСУ, але обов'язково із зазначенням відповідної підстави та належного обґрунтування розширення обсягу предмета конституційно-судового провадження [5, с. 66].

Щодо підзаконних актів у процесі трансформації законодавства та для наведення прикладу її необхідності треба відмітити актуальну проблему держави Україна та її народу, яка постала внаслідок повномасштабного вторгнення збройних сил РФ 24 лютого 2022 року на її терени і необхідності збройної відсічі агресору та звільнення наших окупованих територій. Для цього необхідно мати навчені та оснащені війська, при цьому зрозуміло, що однією з найважливіших складових військової справи є військова наука в поєднанні з застосуванням її ефективних розробок у практиці реальних бойових дій і прикладних аспектах збройного конфлікту. Однією з найпотужніших військових сил у світі є Північноатлантичний альянс (НАТО), який об'єднує в собі можливості, ресурси, розробки та потенціал двох десятків передових армій, збройних формувань та військових відомств Європи і США. Тому Уряд України схвалив Концепцію щодо трансформації української військової освіти відповідно до стандартів НАТО, яка є кроком до її наближення до стандартів НАТО [6].

За словами першого заступника міністра оборони України Івана Руснака, ухвалення змін до урядової постанови «Про створення єдиної системи військової освіти», яка затвердила нову редакцію Концепції трансформації системи військової освіти, необхідне для подальшої інтеграції української військової сфери в євроатлантичну. Україна тримає курс на ЄС і НАТО, а тому її військова освіта має відповідати аналогам у Європі та США. Руснак пояснює, що ця Концепція передбачає зміцнення якості, професіоналізацію Збройних Сил України, ефективну підготовку спеціалізованих кадрів [6].

На думку очільника Департаменту військової освіти і науки Міністерства оборони України Володимира Мірненка, реалізація ухваленої Концепції дасть змогу досягти «достатньої взаємосумісності Збройних Сил України та інших складових сил оборони з відповідними структурами держав – членів НАТО, налагодити міжвідомчу координацію підготовки військових фахівців з питань оборони, безперервний освітній і професійний розвиток військових фахівців упродовж військової кар'єри» [6].

Ухвалення цієї стратегії шляхом внесення відповідних змін до урядової постанови від 15.12.1997 № 1410 «Про створення єдиної системи військової освіти» (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1490) українським Урядом та повідомлення про подію на офіційних сайтах та у ЗМІ є прикладом трансформації законодавства на актуальному напрямі державного управління в особливих умовах та реалізацію значущого суспільного запиту.

У контексті про співвідношення соціальної ефективності законодавства та на підставі викладеного треба зазначити, що трансформація законодавства може сприяти досягненню таких соціальних цілей, як забезпечення правової держави, захист прав та основоположних свобод громадян, підвищення рівня життя населення, розвиток економіки та бізнесу, забезпечення безпеки держави, захист навколишнього середовища та інших. Однак для досягнення ефективної соціальної дії законодавства необхідно не лише трансформувати законодавство, а й забезпечити його відповідну реалізацію, контроль і відповідальність за порушення закону. Таким чином, трансформація законодавства може бути важливим кроком для забезпечення ефективної соціальної дії законодавства, але не є достатньою умовою для досягнення позитивних соціальних результатів.

Отже, трансформація законодавства та ефективна соціальна дія законодавства є взаємопов'язаними поняттями, що взаємодіють і впливають одне на одне. Трансформація законодавства може сприяти досягненню соціальної ефективності законодавства, а ефективність законодавства, своєю чергою, залежить від ступеня відповідності законодавства основним принципам правової держави, таким як принцип законності, гарантії прав людини та правової впевненості громадян. Тому трансформація законодавства може бути спрямована на покращення соціальної ефективнос-

ті законодавства шляхом забезпечення дотримання основних принципів правової держави та задоволення соціальних потреб громадян.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що трансформація законодавства (як певний процес, який включає в себе обов'язкові та конкретні складові та послідовні етапи) відбувається на різних рівнях і у різних сферах регулювання суспільних відносин, однак передусім трансформація законодавства відбувається у тих галузях суспільства та держави, напрямах людської діяльності, виклики та запити у яких випереджають фактом свого виникнення існуюче законодавство і потребують регулювання та регламентації. Цифрові та ІТ-технології, євроінтеграційні процеси, новітнє тлумачення і розуміння Основного Закону в дусі пріоритету прав людини та громадянина, оборона країни в умовах повномасштабного військового вторгнення РФ та відсіч збройній агресії (з наступною деокупацією територій), процеси глобалізації та глибоке інтегрування України в них – це ті рушійні сили, фактори та конкретні підстави, що змушують законодавство трансформуватися і на що одночасно спрямована його трансформація.

Також треба зазначити, що покращення якості законодавства у результаті його трансформації та дієве охоплення ним пріоритетних напрямів буття міжнародних відносин, держави, суспільства і конкретної людини є чіткими маркерами та ознакою його ефективності.

Список використаних джерел

1. Хаустова М. Г. Правова трансформація: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права:* зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (Харків, 21 листоп. 2016 р.): у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 75–87. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11887/1/Haustova.pdf
2. Сівчук І. П. Трансформація національної правової системи в контексті світової глобалізації. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття:* тези доп. учасників III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19 черв. 2020 р.). Харків, 2020. С. 38–39. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20200619/article/view/sivchuk/pdf
3. Омельченко А. В. Стан та перспективи розвитку законодавства України у сфері цифрової економіки та цифрового суспільства. Київський часопис права. 2021. № 2. С. 66–71. https://doi.org/10.32782/klj/2021.2.11 URL: http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/26/24
4. Передерій О. Тенденції трансформації законодавчих засад європейської інтеграції України на сучасному етапі. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 1. С. 66–70. https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.11 URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/257/242
5. Колісник В. Трансформація підходів законодавця до предмета конституційно-судового провадження. *Вісник Конституційного Суду України.* 2021. № 5. С. 59–66. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kolisnyk_visnyk_ksu_5_2021.pdf
6. Трансформація системи військової освіти відповідає євроатлантичному курсу України, – Іван Руснак. *Судово-юридична газета.* 3 січня 2023. URL: https://sud.ua/uk/news/laws/258304-transformatsiya-sistemy-voennogo-obrazovaniya-sootvetstvuet-evroatlanticheskomu-kursu-ukrainy-ivan-rusnak

References

1. Khaustova M. H. Pravova transformatsiia: teoretychnyi aspekt. *Aktualni problemy suchasnoho mizhnarodnoho prava:* zb. nauk. st. za materialamy II Khark. mizhnar.-prav. chytan, prysviach. pamiati prof. M. V. Yanovskoho i V. S. Semenova, (Kharkiv, 21 lystop. 2016 r.): u 2 ch. Kharkiv, 2016. Ch. 1. S. 75–87. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11887/1/Haustova.pdf
2. Sivchuk I. P. Transformatsiia natsionalnoi pravovoi systemy v konteksti svitovoi hlobalizatsii. *Teoretychni pytannia yurysprudentsii i problemy pravozastosuvannia: vyklyky XXI stolittia:* tezy dop. uchasnykiv III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 19 cherv. 2020 r.). Kharkiv, 2020. S. 38–39. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20200619/article/view/sivchuk/pdf
3. Omelchenko A. V. Stan ta perspektyvy rozvytku zakonodavstva Ukrainy u sferi tsyfrovoi ekonomiky ta tsyfrovoho suspilstva. *Kyivskyi chasopys prava.* 2021. № 2. S. 66–71. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2021.2.11 URL: http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/26/24
4. Perederii O. Tendentsii transformatsii zakonodavchykh zasad yevropeiskoi intehratsii Ukrainy na suchasnomu etapi. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 1. S. 66–70. https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.11. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/257/242

5. Kolisnyk V. Transformatsiia pidkhodiv zakonodavtsia do predmeta konstytutsiino-sudovoho provadzhennia. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy.* 2021. № 5. S. 59–66. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kolisnyk_visnyk_ksu_5_2021.pdf
6. Transformatsiia systemy viiskovoi osvity vidpovidaie yevroatlantychnomu kursu Ukrainy, – Ivan Rusnak. Sudovo-yurydychna hazeta. 3 Sichnia 2023. URL: https://sud.ua/uk/news/laws/258304-transformatsiya-sistemy-voennogo-obrazovaniya-sootvetstvuet-evroatlanticheskomu-kursu-ukrainy-ivan-rusnak

Пендюра М. М., Вадімов А. П. Трансформація законодавства України як запорука його ефективності

Останні світові та вітчизняні тенденції змін, перетворень і трансформацій у різних сферах життя суспільства, сферах людської діяльності та загалом суспільних відносинах зумовлюють необхідність прийняття, зміни та доповнення окремих актів законодавства. Це відбувається не тільки, щоб досягти регулювання в нових умовах та обставинах, а й підвищити ефективність цього регулювання. Тобто трансформація законодавства для задоволення потреб сьогодення є однією зі складових його ефективності.

У статті надано визначення поняття «трансформація законодавства», викладено його основні складові, на наведених прикладах галузей права наочно продемонстровано явище трансформації законодавства, розглянуто взаємозв'язок трансформації законодавства з його ефективністю. Зроблено висновок, що покращення якості законодавства внаслідок його трансформації та дієве охоплення ним пріоритетних напрямів буття міжнародних відносин, держави, суспільства і конкретної людини є чіткими маркерами та ознакою його ефективності.

Ключові слова: законодавство, право, закон, ефективність, трансформація, трансформація законодавства, модернізація права, конкретизація завдань і приписів законів, виконання законів, ефективність законодавства, соціальна ефективність законодавства, поняття, визначення, складові, процес.

Pendyura M. M., Vadimov A. P. Transformation of Ukrainian legislation as a guarantee of its effectiveness

The latest global and domestic trends of changes, transformations and transformations in various spheres of social life, spheres of human activity and aggregates of social relations determine the necessity of adopting, changing and supplementing individual acts of legislation in general. This happens not only to achieve the need for regulation in new conditions and circumstances, but also to increase the effectiveness of this regulation.

That is, the transformation of legislation to meet today's needs is one of the components of its effectiveness.

The purpose of the article is to provide a definition of the concept of transformation of legislation and an exposition of its main components, it is also planned, based on the scientific works of scientists, to highlight examples of branches of law in which this phenomenon occurs, to consider the relationship between the transformation of legislation and its effectiveness.

The specified problems are considered in the article and it is established that the transformation of legislation (as a certain process which includes mandatory and specific components and successive stages) takes place at different levels and spheres of regulation of social relations, but primarily the transformation of legislation takes place in those sectors of society and states, directions of human activity, challenges and requests in which, by the fact of their occurrence, precede the existing legislation and require regulation and regulation. Digital and IT technologies, European integration processes, the latest interpretation and understanding of the Basic Law in the spirit of the priority of human and citizen rights, the defense of the country in the conditions of a large-scale military invasion of the Russian Federation and the repulsion of armed aggression (with the subsequent de-occupation of territories), processes of globalization and deep integration of Ukraine into them - these are the driving forces, factors and specific reasons that force the legislation to transform and to which its transformation is directed at the same time.

The transformation of legislation can contribute to the achievement of social effectiveness of legislation, and the effectiveness of legislation in turn depends on the degree of compliance of legislation with the basic principles of the rule of law, such as the principle of legality, guarantees of human rights and legal certainty of citizens.

As for the relationship between the social effectiveness of legislation and its transformation, it should be noted that the improvement of the quality of legislation as a result of its transformation and its effective coverage of the priority areas of international relations, the state, society and a specific person are clear markers and indicators of its effectiveness.

Key words: legislation, law, law, effectiveness, transformation, transformation of legislation, modernization of law, specification of tasks and prescriptions of laws, implementation of laws, effectiveness of legislation, social effectiveness of legislation, concept, definition, components, process.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-304-308

УДК 342.56:351(477)

Інна Василівна Пивовар,
старший викладач кафедри права та публічного управління
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0002-1057-350X

СУДДІВСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У нашій державі важливе місце судової влади у системі державної влади було окреслено саме Декларацією про державний суверенітет України [1]. Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Правосуддя становить основний зміст судової влади та полягає в розгляді судами в судових засіданнях цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справ, а також справ конституційної юрисдикції та в законному, обґрунтованому, справедливому їх вирішенні. Правосуддя є тоді, коли суд повністю з'ясував усі обставини справи та правильно застосував закон і постановив законне, обґрунтоване та справедливе судове рішення у справі.

Сьогодні судова влада – це діяльність усіх створених у державі судів, яка реалізується за допомогою притаманних їм законодавчих засобів, з метою впливу на поведінку суб'єктів права та суспільні відносини за участю цих суб'єктів.

Правовий статус суддів судів загальної юрисдикції розпочався після здобуття незалежності Україні та перебуває в динамічному розвитку до сьогодні. Основна Концепція вдосконалення суддівства для утвердження справедливого суду в Україні згідно з європейськими стандартами, затверджена Указом Президента України від 10 травня 2006 року, визначила можливість обрання голови суду та його заступника зборами суддів відповідного суду, територіальною радою суддів або іншим органом суддівського самоврядування залежно від рівня суду й чисельності суддів у ньому [2].

Ця концепція була підтримана Радою суддів України (Заява «Про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в України» від 26 травня 2006 року) [3]. Водночас сама процедура призначення суддів на адміністративні посади була змінена лише у зв'язку з ухваленням Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення ч. 5 ст. 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) від 16 травня 2007 року. У ньому зазначено, що положення ч. 5 ст. 20 Закону України «Про судоустрій України», відповідно до якого голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України, втратило чинність як таке, що є неконституційним, на підставі Рішення Конституційного Суду України від 16 травня [4].

У зв'язку з цим 30 травня 2007 року парламент ухвалив нову Постанову «Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад», якою до законодавчого врегулювання запроваджено призначення суддів на адміністративні посади і звільнення з них (крім Верховного Суду України) Вищою радою юстиції на підставі рекомендацій Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів – голови відповідного вищого спеціалізованого суду), зборів суддів відповідних судів і члена Вищої ради юстиції [5].

Нарешті, тільки Рішенням Конституційного Суду України від 25 березня 2010 року у справі № 9-рп/2010 за зверненням 45 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 102, 103, 116, Закону України «Про судоустрій України» Постанову Верховної Ради України «Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад» від 30 травня 2007 року було визнано неконституційною.

Отже, не залишилося жодного органу чи посадової особи, яка мала б можливість на законних підставах призначати голів суду та їхніх заступників.

Однак відповідно до Постанови «Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад» Рада суддів України 31 травня 2007 року ухвалила рішення «Про призначення суддів на адміністративні посади в судах загальної юрисдикції та звільнення з цих посад» [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою дослідження суддівського самоврядування в Україні та порядку зайняття суддями адміністративних посад займалися такі вчені, як В. Бойко, Ю. Грошевий, В. Долежан, В. Шишкін та ін.

Метою статті є визначити й охарактеризувати суддівське самоврядування в Україні та порядок зайняття суддями адміністративних посад.

Виклад основного матеріалу. З 2007 по 2014 рік у національній судовій системі відбулися суттєві покращення щодо процедури призначення на адміністративні посади, а саме 1 березня 2014 року Кабінет Міністрів України підтримав законопроєкт «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [7]. Метою даного законопроєкту було проведення атестації та люстраційної перевірки суддів судів загальної юрисдикції. Цей законопроєкт передбачав аналіз рішень, які ухвалювалися суддями до революції, звільнення тих суддів, які не пройдуть атестацію, звільнення голів суддів, які були призначені після 2010 року. Він передбачав утворення Тимчасової спеціальної комісії щодо перевірки суддів, які вносили поправки у період з 21 листопада 2013 року щодо рішення суду. За результатами перевірки суддів Тимчасовою спеціальною комісією приймається висновок ТСК про порушення суддею присяги, який є обов'язковим для розгляду Вищою радою юстиції.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 8 квітня 2014 року [7] також внесено зміни до механізму формування адміністративного управління судової системи. Цим механізмом передбачено, що судді місцевого, апеляційного суду призначаються на посади строком на один рік шляхом таємного голосування з-поміж суддів цих судів, але не більше як на строк повноважень судді. Судді можуть бути достроково звільненні з посади за ініціативою третини від загальної кількості суддів відповідного суду шляхом таємного голосування, але не менш як двома третинами суддів, які працюють у відповідному суді. У період з 2014 по 2015 рік суттєвих змін не відбулося. І лише з ухваленням чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року визначено порядок призначення суддів на адміністративні посади (ст. 20). А саме:

- Адміністративними посадами в суді є посади голови суду та заступника (заступників) голови суду.
- Голова місцевого суду, його заступник, голова апеляційного суду, його заступники, голова вищого спеціалізованого суду, його заступники обираються на посади зборами суддів відповідного суду з числа суддів цього суду.
- Голова місцевого суду, його заступник, голова апеляційного суду, його заступники, голова вищого спеціалізованого суду, його заступники обираються на посади зборами суддів шляхом таємного голосування більшістю від кількості суддів відповідного суду строком на три роки, але не більш як на строк повноважень судді, у порядку, визначеному законом.
- Голова місцевого суду, його заступник, голова апеляційного суду, його заступники, голова вищого спеціалізованого суду, його заступники можуть бути достроково звільнені з посади за ініціативою не менш як однієї третини від загальної кількості суддів відповідного суду шляхом таємного голосування не менш як двома третинами суддів цього суду.
- Підставою для звільнення судді з адміністративної посади є його заява або триваюче незадовільне виконання обов'язків голови суду, заступника голови суду відповідно, систематичне або грубе одноразове порушення закону при їх виконанні.
- Суддя, якого достроково звільнено з адміністративної посади в суді (крім звільнення з адміністративної посади за його заявою), не може бути обраний на будь-яку адміністративну посаду в судах протягом двох років з дня такого дострокового звільнення.
- Звільнення з посади судді, припинення його повноважень як судді, а також закінчення строку, на який суддю обрано на адміністративну посаду в суді, припиняє його повноваження на адміністративній посаді.
- Голову Верховного Суду та його заступника обирає на посаду та звільняє з посади Пленум Верховного Суду в порядку, встановленому цим Законом.

- Суддя, обраний на адміністративну посаду, не може обіймати одну адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки поспіль, якщо інше не передбачено законом.
- У суді, кількість суддів у якому перевищує десять суддів, може бути обраний один заступник голови суду, а в суді, кількість суддів у якому перевищує тридцять суддів – не більше двох заступників голови суду.
- Обрання судді на адміністративну посаду без додержання вимог закону не допускається.
- Перебування судді на адміністративній посаді в суді не звільняє його від здійснення повноважень судді відповідного суду, передбачених цим Законом [8].

Отже, підсумуємо викладене. Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» № 192-VIII (далі – Закон № 192), яким у новій редакції викладений Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI (далі – Закон № 2453), набрав чинності 28.03.2015. Частиною 4 ст. 20 закону № 2453 в редакції закону № 192 визначено, що суддя, обраний на адміністративну посаду в порядку, визначеному цією статтею, не може обіймати одну адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки поспіль.

04.01.2023 у Верховній Раді України було зареєстровано альтернативний законопроєкт за № 8296-1 «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення процедури обрання суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад» – щодо обрання голів судів, яким пропонується передбачити можливість дострокового звільнення голови суду з посади Радою суддів України у разі недотримання обмежень щодо зайняття посади голови суду суддею, який вже обирався більше ніж два строки поспіль. Цей законопроєкт пропонує суддям усіх судів країни (від місцевих судів до Вищого антикорупційного суду і касаційних судів у складі Верховного Суду) обирати голів і заступників голів судів строком на 4 роки, але затверджувати їх на посади буде лише особисто голова Верховного Суду [9].

Підкреслимо, що така необхідність змін і порядок призначення суддів та їхніх заступників у даному законопроєкті обґрунтована перебуванням на адміністративних посадах деяких суддів. Рада суддів України врегулювала питання строків перебування голів судів на адміністративних посадах. А саме, у разі якщо збори суддів самостійно не можуть обрати голову місцевого, апеляційного або вищого спеціалізованого суду та заступників на адміністративну посаду упродовж одного місяця з моменту виникнення вакантної посади, повноваження голови суду та його заступника виконує обраний на відповідну адміністративну посаду найстарший за віком суддя цього суду на зборах суддів відповідного суду, але не більш як 180 календарних днів з дня початку виконання повноважень.

Отже, у разі якщо збори суддів після закінчення 180-денного строку не змогли обрати на адміністративну посаду суддю відповідного суду, виконує свої повноваження наступний за віком суддя відповідного суду до обрання на відповідну адміністративну посаду, але не більше ніж 180 календарних днів з дня початку виконання повноважень.

Також зауважимо, що передбачається можливість дострокового звільнення Радою суддів України із адміністративної посади у випадку недотримання обмежень, визначених частиною дев'ятою ст. 20 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», а саме щодо зайняття адміністративної посади суддею, який вже обирався на адміністративну посаду, в порядку, передбаченому цим законом, більше ніж два повних строки поспіль. У прикінцевих положеннях законопроєкту пропонується встановити, що в період дії воєнного стану в територіальній громаді, на території якої велися або ведуться бойові дії, і на виборах на адміністративні посади в судах, де жоден із суддів відповідного суду не виявив бажання займати таку посаду, строк повноважень діючого голови суду або його заступника чи заступників за їх згодою продовжується на строк дії воєнного стану та 90 днів після його припинення чи скасування [9]. Слід наголосити, що питання щодо суддівського самоврядування в Україні та порядку зайняття адміністративних посад має свої складності, які додатково потрібно вивчати та аналізувати.

Висновки. Отже, зазначимо, що особи, які були призначені на адміністративні посади відповідно до законодавства, яке діяло раніше, і по теперішній час, є такими, що не мають права бути обраними на адміністративну посаду в суді й обіймати її два строки підряд. Це питання є доволі широким і може змінюватися в процесі затвердження нормативно-правових актів, які підписує відповідно Президент України.

Законом визначено чіткі вимоги щодо кандидатів на посаду судді на адміністративні посади, також встановлено процедуру їх спеціальної підготовки, за результатами якої передбачено проведення кваліфікаційного іспиту. Такий порядок дає змогу визначити чи підготувати суддів на відповідні посади, для високого професіоналізму судді.

Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України 1990 року. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1990. № 31. Ст. 429.
2. Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text
3. Про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні: заява Ради суддів України від 26.05.2006 р. № 0003414-06. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/143100___143100
4. Про звільнення судді з адміністративної посади: Рішення Конституційного Суду України від 16.05.2007 р. № 1-рп/2007. URL: https://hcj.gov.ua/page/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-vid-16052007-no-1-rp2007
5. Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад: Постанова Верховної Ради України від 30.05.2007 р. № 1098-V. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-16#Text
6. Щодо призначення суддів на адміністративні посади в судах загальної юрисдикції та звільнення з цих посад: Рішення Ради суддів України від 10 грудня 2003 р. № 1425. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002415-07#Text
7. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 р. № 1188-VII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text
8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text
9. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення процедури обрання суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад: проект Закону України від 04.01.2023 р. № 8296-1. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75417

References

1. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy 1990 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR.* 1990. № 31. St. 429.
2. Pro kontseptsiiu vdoskonalennia sudivnytstva dlia utverdzhennia spravedlyvoho sudu v Ukraini vidpovidno do Yevropeiskykh standartiv: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10.05.2006 r. № 361/2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text
3. Pro kontseptualni pidkhody Rady suddiv Ukrainy do podalshoho zdiisnennia sudovo – pravovoi reformy v Ukraini: Rada suddiv Ukrainy zaiava vid 26.05.2006 r. № 0003414-06. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/143100___143100
4. Pro zvilnennia suddi z administratyvnoi posady: Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16.05.2007 r. № 1-rp/2007. URL: https://hcj.gov.ua/page/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-vid-16052007-no-1-rp2007
5. Pro tymchasovyi poriadok pryznachennia suddiv na administratyvni posady ta zvilnennia z tsykh posad: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 30.05.2007 r. № 1098-V. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-16#Text
6. Shchodo pryznachennia suddiv na administratyvni posady v sudakh zahalnoi yurysdyktsii ta zvilnennia z tsykh posad: Rishennia Rady suddiv Ukrainy vid 10 hrudnia 2003 r. № 1425. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002415-07#Text
7. Pro vidnovlennia doviry do sudovoi vlady v Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 08.04.2014 r. № 1188-VII. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text
8. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1402-VIII. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text
9. Pro sudoustrii i status suddiv shchodo udoskonalennia protsedury obrannia suddiv na administratyvni posady ta zvilnennia z tsykh posad: Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy vid 04.01.2023 r. № 8296-1. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75417

Пивовар І. В. Суддівське самоврядування в Україні

Стаття присвячена дослідженню статусу суддів в Україні та порядку зайняття ними адміністративних посад. Бути суддею – це не лише професія, це дотримання певних правил поведінки щодня, не тільки у своїй діяльності, а й у особистому житті. Суддівська професія відрізняється від інших професій, адже суддя повинен керуватися тільки процесуальним законом, судити особу за вчинення злочину, насамперед велика відповідальність у правильності винесення вироку рішенням суду. Суддя при здійсненні правосуддя не може залежати від органів законодавчої та виконавчої влади в цілому.

Розглянуто питання судді на займаній адміністративній посаді та визначається порядок призначення особи на відповідну посаду в суді. Зазначається, що Закон «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» було розроблено з метою забезпечення реалізації гарантії незалежності суддів, а також зменшення незаконного впливу на суддів, які займають адміністративні посади у відповідних судах, та відновлення довіри суспільства до судової влади. У ньому передбачено строк зайняття адміністративної посади в касаційних судах до трьох років, а також встановлено обмеження щодо можливості обіймання однією і тією ж особою посади голови суду на два строки поспіль.

Ключові слова: держава, суддя, порядок призначення суддів, адміністративна посада, судова влада, правосуддя, правовий статус суддів.

Pivovar I. V. Judicial self-government in Ukraine

This article is devoted to the study of judges in Ukraine, the order of their employment in administrative positions. Being a judge of the relevant court is not only a profession, it is an observance of the rules of conduct that must be observed every day both in one's work and in one's personal life. The judicial profession differs from other professions, a judge must be guided only by procedural law.

Also, when administering justice, a judge cannot depend on the legislative and executive bodies as a whole. It will be appropriate to consider the issue of a judge in an administrative position. And determine their order of appointment to the relevant position in the court. Today, the issue of judges in administrative positions is very extensive and requires additional research.

The draft law "On restoring trust in the judicial system of Ukraine" was developed with the aim of ensuring the implementation of guarantees of the independence of judges, as well as reducing illegal influence on judges who hold administrative positions, the relevant courts, restoring trust in society, as well as in the judiciary. Therefore, the achievement of the goal is proposed through the adoption of the specified law.

It provides for the term of holding an administrative position in the courts of cassation up to three years, and also establishes restrictions on the possibility of the same person occupying the position of the head of the court for two consecutive terms. But the main Law of Ukraine for regulating the appointment of judges to administrative positions is the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges", which regulates issues related to all judges.

Well, let's summarize the above-mentioned law, which entered into force on March 28, 2015. Part 4 of Article 20 of Law No. 2453, as amended by Law No. 192, stipulates that a judge elected to an administrative position in the manner specified by this article cannot hold one administrative position of the corresponding court for more than two terms in a row.

In connection with the adoption of this draft law, on January 4, 2023, the Verkhovna Rada of Ukraine registered an alternative draft law 8296-1 on the election of court presidents, in which it is proposed to provide for the possibility of early dismissal of the court president from office by the Council of Judges of Ukraine, in case of non-compliance with the restrictions on holding the office the chairman of the court is a judge who has already been elected for more than two terms in a row.

This Draft Law proposes that judges of all courts of the country (from local courts to the High Anti-Corruption Court and Cassation Courts as part of the Supreme Court) elect presidents and deputy presidents of courts for a period of 4 years, but only the head of the Supreme Court will personally approve them.

Key words: state, judge, procedure for appointing judges, administrative position, judicial power, justice, legal status of judges.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-309-313

УДК 340.153 + 94(477)

Євген Вікторович Ромінський,
науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-0897-0146

ЛОКАЛЬНА НОРМОТВОРЧІСТЬ У ДАВНІЙ РУСІ

Постановка проблеми. Досліджуючи історію держави і права середньовічної України, у центр уваги потрапляє давньоруське суспільство та його державні утворення. І традиційно основна увага прикута виключно до невеликої кількості пам'яток княжого законодавства та церковного права. Яскравість, глибина, складність цих творів, а рівно й складність їх вивчення, що спонукає до нових все глибших пошуків, відтіняють усі інші правовідносини, що лишаються поза межами регулювання цих актів. Однак у цю тінь потрапляє абсолютна більшість правовідносин. Те, які це були правовідносини, як вони регулювалися і як виникали норми для їх упорядкування, і є предметом цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри величезну історіографію історії права Давньої Русі, локальна нормотворчість фактично не потрапляла в коло наукових інтересів дослідників. Значною мірою це зумовлено як самим характером актів, так і загальним розвитком науки, зокрема тим, що лише в останні десятиріччя наука змогла оцінити значущість для дослідження історії права берестяних грамот, церковних графіті та епіграфіки загалом тощо. Церковні ж книги, житія святих тощо, які є неймовірним джерелом з історії повсякдення, й досі лишаються загалом поза увагою історичної та історико-правової спільноти. Серед дослідників, які певним чином зачіпали цю тему, слід назвати М. Владимирського-Буданова [1], В. Сергеєвича [2], С. Веселовського [3], Б. Романова [4] та ін.

Мета статті – показати сутність і роль локальної нормотворчості в її залежності від культурних, соціальних і суспільних умов Давньої Русі. Дати теоретичну характеристику цієї нормотворчості та показати зв'язок між різними видами і формами правового регулювання, шляхами творення права, а також звернути увагу на деякі особливості термінології історичної та сучасної.

Основні результати дослідження. У сучасній догмі права локальна нормотворчість переважно пов'язується з внутрішнім регулюванням діяльності юридичних осіб і, зовсім незначною мірою, з регулюванням відносин таких юридичних осіб з іншими суб'єктами. Часто такі правові приписи в сукупності називають корпоративним правом. Така незначна сфера вживання локальної правотворчості зумовлена широкими нормотворчими повноваженнями центральних і місцевих органів влади, які своєю діяльністю й формують систему законодавства держави. Вищенаведене є загальновідомим і не потребує на сьогодні доведення.

Але усе радикально змінюється, якщо в центр уваги потрапляє не сучасна держава, а середньовічні державні утворення. Хоча не зовсім все – локальна нормотворчість і далі лишається тим самим корпоративним правом. Не дарма, одна з найвідоміших ідеологів теорії корпоративного права на пострадянському просторі В. Кашаніна усю добу середньовічного права назвала добою права корпоративного [5]. У середні віки корпоративне право, порівняно з державним, домінує настільки, що дійсно заслуговує на те, щоб цю назву можна було вживати на позначення цього періоду в історії європейського права загалом.

Перш ніж рушити далі, слід зробити кілька термінологічних зауваг. Сьогодні в умовах багаторічного збройного протистояння проти неоколоніальної агресії РФ постала потреба перегляду й переоцінки багатьох політичних і наукових положень, що були породжені російською імперською чи радянською наукою. Ми ставимося до цього вельми обережно, але вважаємо за потрібне надати такі пояснення. Передусім у роботі вживаються терміни «Давня Русь», «давньоруський» і похідні. На відміну від імперської історіографії, де цей термін виник для означення усієї історії до часів правління царя Петра І, ми пропонуємо його вживати як короткий замінник для позна-

чення усього ареалу поширення східнослов'янського правокультурного та політичного простору доби середньовіччя. Де давній («Ancient») є позначенням не попереднього часу, а давно зниклої прадавньої цивілізації. Також маємо зауважити, що в сучасному юридичному сенсі, князівства, що формували політичні організації в цьому просторі, не були державами. І слова «князівство», «княжіння», тобто володіння князя, його «дєрєжава», правильно характеризувати як державне або перед/протодержавне утворення.

Ще одне застереження стосується звичної термінології, якою вже понад сто років заведено описувати середньовічне суспільство: «феодали» та «феодалізм», «ремісничі цехи», «кріпосний» тощо. Ця термінологія, часто цілком прийнятна для Західної Європи, а подекуди і для наших українських земель пізнішого часу, майже не годиться для описання Давньої Русі, зокрема і тому, що слова, які вже стали усталеними термінами, несуть на собі певний спадок, якого потрібно уникати. Більшість так званих феодальних інститутів європейського середньовіччя вийшли з пізньоримського суспільства і мають там свої сильні корені. Східним слов'янам такого спадку не дісталося, й тут еволюція суспільств відбувалась інакше.

Ми вже звертали увагу на складність структури суспільства в східнослов'янських державних утвореннях [6]. Саме структури, а не системи, бо її характеризує якраз безсистемність внутрішніх різноспрямованих зв'язків. Основою цієї структури, її базовим чарунком, на відміну від сучасного суспільства, була не особа, а родова чи псевдородова корпорація. Використовуючи термінологію Новгорода, що краще простежується в джерелах, родинна корпорація – це огнище, на чолі якого стоїть огнищанин. Тут важливо зазначити, що така корпорація могла бути маленькою, охоплювати просту малу сім'ю. А могла бути доволі великою й охоплювати кілька поколінь і гілок родичів, не завжди вже ріднокровних, та їх «людей дому», тобто осіб, часто разом з сім'ями, що були в залежності, тій чи іншій, від членів цієї родини: тіуни, родинні священники, вільні наймити, полоняники, закупи, челядь, раби тощо. Такі корпорації могли охоплювати сотні осіб. Важкість праці на землі, особливо в лісовій зоні, де існувала потреба постійного захисту від розширення лісу, вимагали від людей триматися доволі великими колективами. Лише хвилі чуми в першій половині та середині XIV ст. і загальний занепад, внаслідок цього, призвели до помітного зменшення великих родових корпорацій до «просто» великих сімей, де були не сотні, а десятки дорослих. Проте великі боярські родові корпорації, які охоплювали сотні дорослих осіб, відомі й пізніше і їх остаточне зникнення пов'язане з культурно-політичною еволюцією та юридичним розшаруванням суспільства. Спадком того часу були володіння аристократією в Московському цараті, Речі Посполитій чи в пізніших імперіях тисячами кріпаків, що жили на землях цих аристократів.

Псевдородова корпорація, або ж інакше конжуратія («conjuratio»), об'єднання засноване на присязі, якою скріплювався установчий договір об'єднання, добре відома й для західної Європи. Отто Герхард Ексле при дослідженні цих структур підкреслює прямий зв'язок між ними та кровними колективами, тобто родами та сім'ями [7, с. 135]. Тому за ним ми і вживаємо термін «псевдородова структура». Прикладами псевдородових корпорацій треба назвати гурти промисловців, від слова «промисел», що на віддалині від своїх домівок вели певну діяльність: випас скота в степах чи лісах, рибна ловля, бобровництво, бортництво, полювання, видобування певних копалин чи ресурсів первинної обробки, як-то випалювання вугілля тощо. Також різновидом таких корпорацій були об'єднання торгових людей. Найдавніші акти стосуються новгородського купецького «Іванового сто», що відомо не пізніше ніж з середини XIV ст. Однак такі корпорації могли існувати не лише серед торгових людей, а й ремісників та ін. Іншим прикладом таких корпорацій були слободи. Час їх виникнення простежити неможливо, але, безперечно, до середини XIII ст. Вони стали дуже поширеними у XIV–XVI ст., коли відбувалися доволі помітні переміщення населення в середині усієї Давньої Русі на нові землі. Зазвичай це група молодиків, або малих сімей, що разом вели великий господарчий процес: засновували поселення, звільняли поля під пашні, розчищали лови тощо. Саме для середньовічних слобід типовою була псевдородовість – з часом ці засновані на певній угоді конжуратії ставали «родинами», їх члени вже писалися під єдиним прізвищем. Але до цього могла минути не одна сотня років.

Ці два види корпорацій становили основу структури давньоруського суспільства. Вступаючи у конфлікти й укладаючи мир, одружуючись, перебуваючи у стосунках з князями та церквою, наймаючи людей, купуючи та продаючи рабів тощо, ці корпорації створювали внутрішні та зо-

внішні зв'язки, що становило названу структуру. Ці ж чарунки виступали й первинним елементом локальної нормотворчої діяльності. Творцями того ж корпоративного права, що й сьогодні. Звісно, з великими особливостями, притаманними цілковито іншій культурі та її часу.

Як ми вже зазначали, цей рівень правового регулювання суспільства не потрапив під зосереджену увагу наукової спільноти. Зазвичай його просто поглинають загальною формулою «звичаєве право», не вдаючись до спроб розібрати більш структурно. Однак усередині таких корпорацій мало місце цілковито різне правотворення. Звичай – це практика, піднята до рівня закону. Щонайменше для сучасного права. Про суть самого слова «звичай» у Давній Русі буде мова далі. Очільник корпорації, особливо коли йдеться про родову спільноту, мав повну владу над своєю родиною і людьми дому, навіть над першими більше, ніж над другими. Члена сім'ї можна продати в рабство. А от тіуна, що уклав ряд – ні. Наймит, що працює на родину, взагалі людина вільна, бо ж так само працює за угодою. Однак це ж не сучасність, якщо людина працює на іншу людину, вона стає людиною того, на кого працює. Така людина вже обмежена в певних правах, зокрема, не може бути послухом за звичайних обставин. Вона залежна, бодай просто тим, що працює на людину. А отже, повної віри її слову, як слову вільної людини, вже немає. Це перший, найпростіший рівень локальної нормотворчості: укладаючи договір (ряд, мовою середньовічних джерел) про певну роботу, людина втрачала частинку своїх прав. Складніші, більш суттєві форми залежності вимагали і більш детального регулювання правовідносин сторін. Без сумніву, договір тіуна чи ключника, самі посади яких могли призвести до їх перетворення на рабів, вимагали не лише публічності угоди, а й доволі ретельного її змісту. Звичай, що мав вжиток у суспільстві, міг слугувати тут лише основою для такого договору, а ніяк не підміняти його. Натомість відносини щодо умов і порядку праці, особливо в полі, на промислах тощо, навряд чи регулювалися інакше, як за звичайною практикою того регіону, де відбувалася така робота [8, с. 143–177].

Інший вид локальної нормотворчості в огнищі – участь його членів у різних промислах чи торгових операціях поза межами діяльності родової корпорації. Ми не маємо відповідних джерел, сучасних подіям, однак на прикладі задруги південних слов'ян пізнішого часу знаємо, що родина, відпускаючи свого члена в довгий промисел (а це могла бути й робота в місті, судноплавство тощо), могла нормативно впорядкувати відносини з ним [9, с. 29–30]. Адже його сім'я лишалася без робочих рук, та й уся корпорація втрачала робочу одиницю.

Третій аспект правотворення в родових корпораціях – отроки, тобто військові міністеріали роду. Про боярських отроків та про отроків, що супроводжували богатирів, себто воїнів-очільників чи представників типових родових корпорацій, прямо говориться в середньовічних джерелах. Отрок не раб, отрок – людина вільна, муж. Однак він чийсь отрок, а отже, так само людина не повністю повноправна, він людина дому, хоча й займає там вищі сходинки, можливо, вищі за деяких членів самої родини. В основі їх служби так само було певне нормотворення. Спираючись на княжі статути, відомі під назвою «Руська Правда», можна беззаперечно стверджувати, що ці люди укладали договір, бо інакше це було б похолопленням, тобто перетворенням на рабів. Власне з джерел XV–XVI ст. з Московщини відомо, що там якраз цей процес перетворення людей на холопів, бойових холопів, що становили військовий почт їх власника, але все ж холопів мав місце. Щодо Давньої Русі таких звісток не маємо. Ми вже докладно зупинялися на проблемі феодальних (сеньйоральних) договорів у Давній Русі, де і звернули увагу на складність визначення змісту цих договорів [10].

Про конжуратії сказати можна не набагато більше. Без сумніву, в їх основі, так само як і в Західній Європі, лежала угода, скріплена присягою сторін. Лише щодо «Іванового сто» маємо княжу грамоту, що установлює його порядок. Однак грамота ця, безперечно, є підробкою, коли текст середини XIV ст. приписується князю, що правив у середині XII ст. Наукова дискусія про наявність чи відсутність певної «давньої аутентичної грамоти» поки що лишається хоча й палкою, але вельми слабко насиченою аргументами. Тому маємо лише констатувати наявність такого підробленого документа. Про внутрішній устрій слобод та інших видів конжуратій практично не маємо свідчень до XV–XVI століть, а це все ж недостатньо, щоб робити однозначні висновки про те, як регулювалися їх внутрішні стосунки. У зовнішніх, з владою, іншими родовими корпораціями тощо вони виступали як єдине ціле, як один суцільний організм.

Переходячи до зовнішніх зв'язків родових і псевдородових корпорацій, у контексті проблеми локального нормотворення, то перш за все слід згадати проблему конфліктів і примирення. При-

мирні договори, бодай їх і мало дійшло до сьогодні, становили окрему форму праворегулювання. Знов-таки, ці питання вже були предметом спеціального дослідження.

Іншою сферою локального праворегулювання слід назвати визначення відносин між родовими корпораціями та ієрархічними структурами: князем, городом, церквою, монастирями тощо. Княжі статути, як світські, так і церковні, щонайменше відомі науці сьогодні, лише найменшою мірою регулювали ці відносини. Певні питання регулювалися прямим приписами князів, відлуння яких у формі записів до правових книг нам доступні. Згодом саме таке впорядкування відносин шляхом надання князями чи, з часом, королями певних прав чи визначення обов'язків через індивідуальні грамоти стане вкрай поширеним, але до початку XIV ст. невідоме зовсім, а до кінця того ж століття відоме у дуже незначній кількості актів. Однак відомо нам і про широке коло договірних відносин князів з їх боярами, очільниками таких самих родових корпорацій.

Натомість стосунки між городом, не кажучи вже про сільське поселення, як суб'єктом правовідносин і родовою корпорацією вкриті таємницею минулого. Літописці не бачили в цьому чогось цікавого і нетипового, а тому й не звертали на це уваги. Актів же відповідного типу на час написання статті невідомо. Наукова дискусія про правотворчість міського віча та верві, як певної сільської територіальної громади, є досі так само палкою, але здебільшого політико-культурною, аніж заснованою на джерелах. Наразі з джерел взагалі невідомо чіткого визначення якихось територіальних громад, окрім «города» та «околиць». Давньоруський термін «село», як давно визначено, позначає певну маєтність, господарські та жилі будинки й протиставлявся не місту, а «товару» – тимчасовому табору. Оскільки в пізніший час дроблення княжих володінь та одночасна централізація влади призведуть до того, що поза межами так званих вічевих республік стосунки родових корпорацій з городом просто зникнуть, у цьому питанні навіть пізніший матеріал не дає змоги пролити світло на минуле.

Окрему проблему становить церква, яка існує у двох формах – церкви під загальною орудою єпископій і метрополії, а також монастирі, які хоча й перебували формально під рукою ієрархів церкви, але були цілковито самостійними соціоправовими структурами. Почати слід з того, що сама церква виступала величезною корпорацією. І на відміну від родових корпорацій, вона була цілком системною. Це дещо замулює око дослідникам, що часом починають підіймати роль церкви дуже високо, хоча до межі XV і XVI ст. джерела не дають тому підтвердження. Але формально єдина системна церковна корпорація видається дуже міцною поряд з іншими безсистемними структурами. Проте від культури суспільства не відірватися, і церква в Давній Русі була цілком просякнута місцевою традицією.

Формально цілком ієрархічне життя церкви підкорялося виключно правовим приписам. Однак велика кількість повчальних слів і настанов давньоруських церковних ієрархів донесли до нас цілковито іншу картину. Якщо релігійні канони загалом ще сприймалися хоча б самими церковними діячами, що, однак, не позбавило церкву щонайменше двох хвиль системного оновлення церковних книг, а як найвища точка – так звана реформа патріарха Никона і церковний розкол XVII ст., то норми щодо співжиття відкидалися постійно. Ченці та священики судилися у світських судах, приносили присяги, робили хресне цілування на договорах тощо. Навіть митрополити укладали договори нормативно-правового змісту зі світськими князями.

Ще більш унікальний характер мало правове регулювання життя монастирів. Окрім ченців, які підкорялися передусім своєму «закону», тобто статуту обителі, монастир мав велику кількість залежних від нього людей, являючи собою таку корпорацію в корпорації. Окрім власне тих категорій населення, які за княжими статутами мали бути під рукою церкви, монастирі підкоряли своїй волі родові корпорації, мали, хоча й ближче до кінця середньовіччя, свої військові підрозділи з отроків, мали монастирі й рабів. Причому стосунки ці були неймовірно різнобічними та насиченими. Джерела навіть кінця XVII ст., часу вже доволі далекого від Давньої Русі, зображують все ще дуже різнобарвні правовідносини монастиря як корпорації, а також настоятелів, ченців і людей монастиря, як між собою, так і в стосунках з зовнішнім світом. Ситуація, коли монастир судиться зі своїми підлеглими людьми, яких він за наданим йому правом сам мав би судити, у світському суді, а предметом виступають «звичаї» щодо залежності й повинностей, є не дивним винятком, а скоріше нормою, добре відомою за джерелами.

І ось тут потрібно спинитися на проблемі «звичаю» в Давній Русі. Саме на прикладі церковних актів і творів вдається визначити порядок вживання цього слова. Так, саме там ми знаходимо такі формули: «обычай устави», «дроугых попов обычай», «неразумныхъ звичаїв». Звичай не відривається від уставу, себто нормативного припису, звичай запроваджує своєю волею ігумен, що теж є приписом уповноваженої особи. В усіх цих випадках перед нами явно не посилання на правові звичаї, а радше позначення певних настанов такими, що перебувають у широкому вжитку, як наразі використовується слово «зазвичай» [11, с. 324–325]. Отже, давньоруський термін «звичай» – це не певна форма нормотворення, а позначення певного чинного положення, зокрема і нормативно-правового, незалежно від порядку його впровадження.

Нарешті, кілька слів про ще одну сферу локального нормотворення. Це стосунки князя з його людьми: дружиною, двором, боярами, міністеріалами, челяддю, рабами. Князь стосовно цих осіб виступав таким самим огнищанином стосовно свого огнища. Так, навряд чи князь продавав би свою родину у рабство, все ж сакральність особи княжого роду була універсальною. Однак перетворити молодших братів, а ще й дітей чи племінників на ізгоїв, вигнати їх з їх володінь, виселити в іншу країну… Це та межа, де родове та політичне переплітаються так міцно, що не дають розвести їх. Стосовно ж інших людей виступали ті ж правила, що і в родових корпорацій. Хіба що ще менша ймовірність існування якогось звичного «звичаєвого» порядку впорядкування відносин з його мужами і отроками, оскільки до князя ці люди стікалися з усієї Європи, з Великого степу, а іноді й з Кавказу та навіть мусульманських країн.

Висновки. Дослідження держави та права Давньої Русі неможливе без уваги до усіх щаблів нормативного регулювання. Лише тоді можна створити належну картину суспільства та права та саме тоді історико-правова картина стає більш наближеною до реальності. Локальна правотворчість вітчизняного середньовіччя, теоретично нічим не відмінна від сьогоднішньої: корпоративні структури врегульовують ті сфери, які не врегульовані законодавством. Але кожне з названих слів має відповідати реальним особливостям тієї культури, в якій воно існує. Описане словами тієї далекої доби, воно видається зовсім іншим. Однак природа права тому і є настільки універсальною, що зміна картинки не зачіпає сутності основ. Не має значення, коли відбуваються ті чи інші події. Взявши історичний матеріал, за умови належних знань його цілком можливо розкрити крізь ті правові концепції, які у своєму розвитку сформувала наука теорії права.

Список використаних джерел

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. 7-е изд. Петроград–Киев, 1915. 699 с.
2. Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Т. 1: Территория и население. 3-е изд., с переменами и доп. С.-Петербург, 1909. 689 с.; Т. 2: Вече и князь; Советники князя. 3-е изд., с переменами и доп. С.-Петербург, 1908. 654 с.; Т. 3: Землевладение. Тягло. Порядок обложения. С.-Петербург, 1903. 496 с.
3. Веселовский С. Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. Т. 1, ч. 1–2. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1947. 496 с.
4. Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси. Москва–Ленинград: Наука, 1966. 240 с.
5. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: современные трактовки и новые подходы: учеб. пособие. Москва: Юристъ, 1999. 333 с.
6. Ромінський Є. В. Клятва, присяга і договір у політико-правовому повсякденні східнослов'янських державних утворень X–XIV ст. *Правова держава.* 2022. Вип. 33. С. 227–235.
7. Эксле О. Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья / пер. с немецкого и предисловие Ю. Арнаутовой. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 360 с.
8. Правовий звичай як джерело українського права. IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
9. Ковалевский М. Первобытное право. Вып. 1: Род. Москва, 1886. 168 с.
10. Ромінський Є. В. Роль договору як джерела (форми) права у формуванні правової основи феодальних (васально-сеньйоральних) відносин у Київській Русі. *Правова держава.* 2013. Вип. 24. С. 27–34.
11. Ромінський Є. В. Термінологічні аспекти дослідження правового спадку середньовічної Русі: між юриспруденцією, історією та джерелом. *Середньовічна Русь: проблеми термінології* / за ред. В. Нагірного та М. Волощука. Івано-Франківськ–Краків, 2018. С. 321–333 (COLLOQUIA RUSSICA Series II, vol. 4).

References

1. Vladimirskij-Budanov M. F. Obzor istorii russkogo prava. 7-e izd. Petrograd–Kiev, 1915. 699 s.
2. Sergeevich V. I. Russkie yuridicheskie drevnosti. T. 1: Territoriya i naselenie. 3-e izd., s peremenami i dop. S.-Peterburg, 1909. 689 s.; T. 2: Veche i knyaz'; Sovetniki knyazya. 3-e izd., s peremenami i dop. S.-Peterburg, 1908. 654 s.; T. 3: Zemlevladenie. Tyaglo. Poryadok oblozheniya. S.-Peterburg, 1903. 496 s.
3. Veselovskij S. B. Feodal'noe zemlevladenie v Severo-Vostochnoj Rusi. T. 1, ch. 1–2. Moskva–Leningrad: Izd. AN SSSR, 1947. 496 s.
4. Romanov B. A. Lyudi i nravy drevnej Rusi. Moskva–Leningrad: Nauka, 1966. 240 s.
5. Kashanina T. V. Proiskhozhdenie gosudarstva i prava: Sovremennye traktovki i novye podhody: ucheb. posobie. Moskva: Yurist, 1999. 333 s.
6. Rominskyi Ye. V. Kliatva, prysiaha i dohovir u polityko-pravovomu povsiakdenni skhidnoslovianskykh derzhavnykh utvoren X–XIV st. *Pravova derzhava.* 2022. Vyp. 33. S. 227–235.
7. Eksle O. G. Dejstvitel'nost' i znanie: ocherki social'noj istorii Srednevekov'ya / Per. s nemeckogo i predislovie YU. Arnautovoj. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007. 360 s.
8. Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava. IX–XIX st. / Za red. I. B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka, 2006. 280 s.
9. Kovalevskij M. *Pervobytnoe pravo.* Vyp. 1: Rod. Moskva, 1886. 168 s.
10. Rominskyi Ye. V. Rol dohovoru yak dzherela (formy) prava u formuvanni pravovoi osnovy feodalnykh (vasalno-senioralnykh) vidnosyn u Kyivskii Rusi. *Pravova derzhava.* 2013. Vyp. 24. S. 27–34.
11. Rominskyi Ye. V. Terminolohichni aspekty doslidzhennia pravovoho spadku serednovichnoi Rusi: mizh yurysprudentsiieiu, istoriieiu ta dzherelom. *Serednovichna Rus: problemy terminolohi*i / Za red. V. Nahirnoho ta M. Voloshchuka. Ivano-Frankivsk–Krakiv, 2018. S. 321–333 (COLLOQUIA RUSSICA Series II, vol. 4).

Ромінський Є. В. Локальна нормотворчість у Давній Русі

Предметом цього дослідження виступають шляхи і методи регулювання правовідносин на місцевому рівні в середньовічній Україні. Основна увага приділена державним утворенням східнослов'янського правокультурного та політичного простору XI–XIV ст.

Розкривається складна структура суспільства Давньої Русі, її характерні риси і базові елементи. Основою суспільства слугували родинні та псевдородинні корпоративні структури. Ці структури включали як певні родини, клани, великі та малі сім'ї, так і численних «людей дому», тобто людей, які перебували у різних видах правової залежності. Звертається увага на те, як ці корпорації як нормотворчі суб'єкти регулювали відносини в середині себе, так і між собою. Розкривається договірна природа псевдородинних корпоративних структур, відповідником яких у Західній Європі є «conjuratio».

Окремий предмет дослідження становлять церковні інституції та монастирі, які утворювали окремі корпоративні структури зі своєю власною системою регулювання, яка поєднувала як низхідне нормативне праворегулювання, так і локальну нормотворчість, яка могла вступати в конфлікт з таким централізованим праворегулюванням.

Також увага приділена термінологічним проблемам і їх вирішенню на сучасному етапі, необхідності як актуалізувати існуючу наукову термінологію, так і обережно ставитися до термінології минулого.

Ключові слова: середньовічна Україна, східнослов'янські державні утворення, Давня Русь, середньовічне право, давньоруське право, джерело (форма) права, нормативно-правовий договір, історія держави і права.

Rominskyi Ye. V. Local rule-making in Ancient Rus'

The subject of this study is the ways and methods of regulating legal relations at the local level in medieval Ukraine. The main attention is paid to the state formations of the East Slavic legal-cultural and political space of the 11th–14th centuries.

The legal reality of Ancient Rus' was characterized by limited centralized legal regulation. In contrast to the Middle Ages of Western Europe, rulers in Ancient Rus' did very little to create laws. As a result of this policy, a significant part of legal relations had to be settled at the local level. The unique social structure of Ancient Rus', which did not know self-governing urban communities, did not know self-governing craft guilds, etc., also contributed to this.

The complex structure of the society of Ancient Rus', its characteristic features and basic elements is revealed. Family and pseudo-family corporate structures served as the basis of society. These structures included certain families, clans, large and small families, as well as numerous «people of the house», that is, people who were in various types of legal dependence. Attention is drawn to how these corporations, as rule-making subjects, regulated

relations within themselves and among themselves. The contractual nature of pseudo-family corporate structures, whose counterpart in Western Europe is «conjuratio», is revealed.

Ancient Rus' was characterized by the lack of legal formalization of the division of society into estates. At the same time, a significant number of types of forms of early feudal and ministerial dependence, as well as slavery, are known. There is no record of the existence of proper laws, or of the regulation of such relations of dependence through tradition. Thus, dependency relations in all their forms were mostly to be regulated by local law acts, in particular by law-making treaties. And the more complex the form of dependence was, the more complex was the legal act regulating it.

A separate subject of research is church institutions and monasteries, which formed separate corporate structures with their own regulatory system, which combined both downward normative legal regulation and local rulemaking, which could come into conflict with such centralized legal regulation.

Attention is also paid to terminological problems and their solution at the modern stage. It is necessary both to update the existing scientific terminology and to be cautious about the terminology of the past. The peculiarities of the use of the word «custom» (zwychay) in the medieval society of Ancient Rus'. Examples from church literature illustrate how this word was used precisely in a legal sense, which is quite different from the modern legal understanding of legal custom.

Key words: Medieval Ukraine, East Slavic state formations, Ancient Rus', Medieval Law, Ancient Rus' Law, law-making treaty, Source of Law, Legal history.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-314-320

УДК 343.71 (477)

Олександр Іванович Савка,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Київського університету права НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-1723-3412

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА ОХОРОННИХ КОМПАНІЙ У США

Постановка проблеми. Залучення приватних військових та охоронних компаній до виконання державних завдань у США не є новим, про що свідчать дані досліджень: у період Першої світової війни співвідношення приватних осіб щодо військовослужбовців США становило 1:24, у роки Другої світової війни – 1:7, під час в'єтнамського конфлікту – 1:5, в Іраку – 1:1 [1].

Однією з причин повернення до послуг приватних військових та охоронних компаній (далі – ПВОК) вчені називають упередження американських політиків про дешевизну послуг порівняно з витратами на утримання армії [2]. Після свого призначення 2001 року колишній міністр оборони США Д. Рамсфельд запустив процес, названий ним «модернізацією військового сектору» («transforming the military»). Озброївшись настановою Карла фон Клаузевіца «Не роби першого кроку, не прорахувавши останній», уряд США вдався до використання ПВОК як привабливої відповіді для вирішення багатьох проблем [3]. Тим більше, скорочення кількості військовослужбовців у регулярній армії та необхідність у кваліфікованому персоналі, який вміє працювати з високотехнологічним видом зброї, зажадали ухвалення рішучих дій. Метою модернізації стало створення невеликих швидких сил реагування, які б працювати у різних умовах, включаючи збройні конфлікти низької інтенсивності.

Метою статті є дослідження кримінально-правового регулювання діяльності приватних військових та охоронних компаній США.

Виклад основного матеріалу. Управління Конгресу США з бюджету (U.S. Congressional Budget Office) у серпні 2008 року представило інформацію про кількість співробітників ПВОК, які працювали в Іраку за федеральними контрактами, згідно з якою їх чисельність склала близько 190 тис. осіб із понад 100 компаній [4]. З 2003 по 2007 роки уряд США виділив 85 млрд доларів на укладання контрактів із приватними компаніями, щодо надання військових та охоронних послуг на території Іраку. Слід сказати, що чисельність співробітників американських ПВОК значно переважала над рештою учасників коаліційних сил в Іраку, серед них близько 20% припадало на громадян третіх країн, включаючи місцевих жителів.

Свою активну діяльність американські ПВОК розпочали на африканському континенті. У дослідженні про роль зазначених компаній у зовнішній політиці США в Африці було проаналізовано їхню діяльність у Сьєрра-Леоне, Демократичній Республіці Конго, Ліберії, Руанді та Анголі, дійшовши висновку про те, що компанії стали широко використовуватися завдяки двом факторам: слабкості урядів африканських держав і скорочення контингенту військовослужбовців [5]. Хоча для самих країн Африки умови, що склалися, призвели до нестабільності та відсутності безпеки, уряду США і самим приватним компаніям укладання контрактів стало вигідним варіантом, який забезпечував доступ до контролю за природними ресурсами африканського континенту, особливо до видобутку нафти.

Більшість державних замовлень із ПВОК складають контракти, укладені з Міністерством оборони США, Державним департаментом та Агентством США з міжнародного розвитку (близько 95% контрактів від загальної кількості). Державні замовлення з іншими агенціями – близько 5%. Послугами ПВОК також користується Міністерство юстиції США, реалізуючи міжнародну програму ICITAP (International Criminal Investigative Training and Assistance Pro-gram – Міжнародна програма сприяння навчанню методів розслідування злочинів) [6].

З 1986 року програма працює у всьому світі, включаючи Гаїті, Боснію, Косово та Ірак. За допомогою приватних військових та охоронних компаній Державний департамент США захищає дипломатичний персонал і свою нерухомість за кордоном. Агентство США з міжнародного розвитку є незалежною агенцією, яка забезпечує економічну та гуманітарну підтримку національних інтересів США по всьому світу. Для досягнення своєї мети Агентство залучає ПВОК, укладаючи різні контракти.

Президент США за необхідності укладає з іноземними державами угоди про захист американських збройних сил від переслідування влади у разі скоєння ними злочинів. Ці угоди діють як у мирний, так і у воєнний час. У США понад 100 подібних угод із різними державами.

Своєю чергою правові відносини ПВОК та їх клієнтів оформлюються контрактами, мала кількість яких доступна для публічного перегляду.

Крім того, приватні військові та охоронні компанії беруть активну участь у зборі та аналізі розвідувальної інформації. Найбільшими серед них є: «Lockheed Martin» [7], «Booz Allen» [8]. Остання, за словами колишнього співробітника Агентства національної безпеки США (АНБ США) Едварда Сноудена, надавала послуги зі збирання даних для АНБ США. Компанія має велику розгалужену мережу філій. У грудневому номері New York Times була опублікована стаття про те, що ПВОК залучаються ЦРУ до виконання особливо делікатних операцій [9]. Подібна інформація містилася в січневому номері журналу Vanity Fair [10].

Одночасно співробітники ПВОК є цивільні особи, оскільки йдуть за збройними силами США. Проте їхня діяльність чи місцезнаходження може спричинити смертельний ризик, навіть якщо вони не беруть безпосередньої участі у військових діях, наприклад, надаючи комунікаційні послуги, здійснюючи транспортування обладнання та продуктів харчування [11]. Деякі завдання ПВОК у межах контракту за своєю суттю близькі до військових операцій – наприклад, збирання та аналіз розвідувальних даних, управління системами озброєння або підтримка основних сил реагування [12]. Подібна діяльність може спричинити активну участь у збройних конфліктах, у зв'язку з чим уряд США акцентував увагу на тому, що в більшості випадків підрядників Міністерства оборони складно назвати цивільними особами.

За умовами контрактів із Міністерством оборони США співробітникам приватних компаній дозволялося брати участь у допитах ув'язнених. Однак після скандальної ситуації у в'язниці Абу-Грейб під час ухвалення Закону «Про національну оборону» 2010 року Конгрес США рекомендував заборонити залучення ПВОК для проведення допитів ув'язнених. Виконавчий офіс Президента США, своєю чергою, рекомендував відхилити цю поправку з огляду на те, що в деяких випадках ведення допитів підрядниками ефективно, оскільки «є чудовою комбінацією навичок, що дають змогу отримати особливу інформацію» [13]. Проте поправка до Закону була прийнята, згідно з якою жодного ув'язненого, який відбуває покарання або перебуває під контролем Міністерства оборони США, не може бути допитано співробітником приватної військової та охоронної компанії. Виняток становлять ситуації, у яких зачіпаються життєво важливі національні інтереси США [14]. Співробітники ПВОК можуть бути залучені також як перекладачі або технічні асистенти.

Департамент з управління та бюджету США (Office of Management and Budget) у циркулярі № А-76 розробив керівні принципи, згідно з якими лише деякі державні функції можуть бути передані приватним особам для виконання [15]. Циркуляр спрямовано на реалізацію положень, закріплених у Регламенті № 700-137, саме Програми зі збільшення громадської участі у забезпеченні тилу (Logistics Civil Augmentation Program – LOGCAP) [16]. Циркуляр визначає виключно державну функцію, яка настільки тісно пов'язана з публічним інтересом, що вимагає виконання лише державними службовцями. Слід зазначити, що критерії, які дали б змогу визначити функцію як виключно державну, у Циркулярі не передбачені.

У Циркулярі зазначено, що виключно державна діяльність передбачає реалізацію владних суверенних повноважень і включає: обов'язок США вдавати або не вдаватися до будь-яких дій згідно з укладеними договорами; визначати та захищати економічні та політичні цінності та інші інтереси, які значною мірою позначаться на житті, свободі та добробуті американських громадян, за допомогою військової сили чи дипломатичного захисту, а також здійснювати цивільне чи кримінальне судочинство. Рахункова палата США роз'яснила, що лише державні службовці можуть брати участь у військових діях, здійснювати правосуддя, стежити за виконанням законів, здійснювати

законотворчі повноваження, оскільки виконання цих функцій стосується інтересів національної безпеки США. Згідно з інструкцією Міністерства оборони № 1100.22 від 11.09.2006 контракти, укладені з приватними особами для виконання виключно державних функцій, вважаються недійсними [17].

Федеральний закон «Про реформування функцій, виконуваних федеральними органами влади» 1998 року зобов'язав усі федеральні агентства провести аудит і виявити види діяльності, які можна зарахувати виключно державним чи мають комерційну природу [18]. У додатку до Циркуляра наведено приклади комерційної діяльності, тобто тієї, яка може бути передана на виконання приватним підрядникам: приготування їжі, прання білизни, послуги охорони здоров'я, комунікаційні послуги, навчання, охорона, транспортування обладнання.

Міністерство оборони США, Міністерство юстиції та Державний департамент видають правила, що виробляють спільну політику щодо регулювання діяльності ПВОК. Так, 5 грудня 2007 року між Міністерством оборони США та Державним департаментом підписано Меморандум про угоду. Відповідно до Меморандуму Державний департамент та Пентагон координують операції ПВОК, встановлюють підстави залучення співробітників ПВОК до відповідальності за законодавством США, координують розслідування, щодо співробітників ПВОК, які вчинили злочини. Для розслідування таких випадків призначається спеціальний офіцер. У Меморандумі про угоду підрядниками називають приватні компанії та/або їх персонал, які надають послуги з фізичного захисту осіб, територій, будівель, об'єктів інфраструктури або послуги транспортування. Згідно з Меморандумом міністр оборони США та бойовий командувач (combatant com-mander) несуть відповідальність за безпеку співробітників Пентагону та його підрядників.

Згідно з Керівництвом Міністерства оборони № 3-100.21 співробітники ПВОК не є комбатантами, вони – цивільні особи, оскільки йдуть за збройними силами США [19]. Інструкцією Міністерства оборони США № 3020.41 встановлено механізм взаємодії з ними [20]. Співробітники ПВОК не перебувають у ланцюжку військового командування, а підпорядковуються своїм роботодавцям. Керівництво містить правила планування, управління та використання ПВОК у військових операціях. Відповідно до пункту 1-39 Керівництва підрядники можуть бути найняті для підтримки збройних сил США, зокрема за кордоном. Перелік послуг та терміни виконання обумовлюються у контракті. Колишній міністр оборони США Р. Гейтс у Меморандумі по боротьбі з міжнародним тероризмом у зв'язку зі збільшенням кількості цивільних підрядників, які працюють на Міністерство оборони, зазначив, що ці особи повинні перебувати під контролем військового командувача [21].

Механізм командування та контролю за співробітниками ПВОК абсолютно відрізняється від механізму командування у регулярній армії. Основні питання командування та контролю не вирішуються одноосібно та безпосередньо командиром у зоні збройного конфлікту, а регулюються умовами федерального контракту [22]. Під час виконання завдань у рамках контракту підрядники зобов'язані дотримуватись усіх керівних принципів, виконувати всі інструкції та загальні розпорядження, які віддаються командиром і стосуються силового захисту, безпеки, здоров'я, взаємин з місцевим населенням [23]. Також вони повинні дотримуватись законів США, країни місця перебування, міжнародні угоди.

Співробітникам ПВОК дозволено обмежено застосовувати чинність у зоні збройного конфлікту. Відповідно до частини 4 Меморандуму про угоду застосування сили обмежено випадками самооборони у відповідь на прояв ворожих дій чи ворожих намірів, виникнення безпосередньої загрози життю та здоров'ю. Застосування сили також дозволено у разі виникнення загрози розкрадання або заподіяння шкоди майну, що використовується на користь національної безпеки США, а також у разі виникнення загрози шкоди особливо небезпечним об'єктам. У разі застосування сили співробітник ПВОК зобов'язаний повідомити про це командувачу центру. До співробітників ПВОК, які уклали контракти з урядами інших держав, не застосовуються обмеження щодо застосування сили, що є пропуском у регулюванні їхньої діяльності законодавством США.

Дозвіл на носіння зброї співробітники ПВОК отримують відповідно до ч. 5 Меморандуму, підтвердивши свої навички поводження з нею. Право носіння та використання зброї закріплюється у федеральному контракті між урядом та ПВОК, а також у контракті між працівником та ПВОК. При цьому працівнику видається спеціальний дозвіл на носіння та використання зброї [24]. У до-

зволі вказується: найменування географічного пункту, де працюватиме підрядник; найменування об'єкта або фізичної особи, яку він захищатиме; інформація про переміщення підрядників у зоні підвищеного ризику, персональні дані підрядника; схема взаємодії, включаючи обмін інформацією між підрядниками та військовими за наявності загроз. Також додається документація на зброю, правила застосування зброї для стрілянини на ураження, межі застосування сили.

Співробітник ПВОК повинен мати сертифікат, який підтверджує його право носити зброю; письмовий висновок компанії про проведення інструктажу щодо поводження зі зброєю, письмовий висновок компанії про те, що підрядники несуть цивільну та кримінальну відповідальність за законами США та держави місця перебування за використання зброї. Вказані документи з необхідною інформацією мають бути у співробітника ПВОК при собі. Як зброя може бути використана тільки та зброя, яка схвалена збройними силами США. Співробітник ПВОК зобов'язаний знати та розуміти правила про межі використання сили. У разі порушення правил дозвіл на носіння зброї може бути анульовано [25].

Відповідно до Єдиного кодексу військової юстиції США (United Code of Military Jurisdiction – UCMJ) Інструкцією Міністерства оборони № 5525.11, юрисдикція судів США щодо притягнення до кримінальної відповідальності поширюється на підрядників Міністерства оборони США та підрядників інших федеральних агентств, що беруть участь [26]. Юрисдикція UCMJ була розширена щодо цивільних осіб, найнятих Міністерством оборони США для роботи за кордоном. Це означає, що в разі скоєння співробітником ПВОК злочину Міністерство оборони США має повідомити Міністерство юстиції та надати всю необхідну інформацію для ретельного розслідування.

ПВОК, які працюють за контрактом з Пентагоном, частково контролюються військовими командирами, однак це положення не поширюється на ПВОК, які працюють за контрактом із Державним департаментом США [27]. Однак незалежно від того, хто є замовником послуг, Міністерство оборони США або Державний департамент, необхідно, щоб ПВОК знаходилися в ланцюжку підпорядкування для підтримки дисципліни під час виконання завдань у рамках федерального контракту.

Підрозділ з контролю за озброєними підрядниками (Armed Con-tractor Oversight Division), який перебуває у підпорядкуванні Міністерства оборони США, розслідував обставини, пов'язані із застосуванням сили підрядниками в Іраку. Проте вже в Афганістані контроль діяльності було передано самим ПВОК, а саме британській компанії «Aegis», яка отримала 624,4 млн доларів США за надання цих послуг. Слід зазначити, що під час виконання завдань Державного департаменту США співробітники ПВОК ніким не контролювалися. Як приклад, можна навести безконтрольну роботу компанії Armor Group North America, співробітники якої виконували завдання Державного департаменту США, забезпечуючи захист американського посольства в Кабулі. Співробітники вказаних компаній були причетні до скандальних інцидентів, пов'язаних із «дідівщиною», сексуальними домаганнями та зловживанням алкоголем. У зв'язку з чим 14 вересня 2009 року в Комісії з військових підрядників (Commission on Wartime Contracting) [28] пройшли слухання щодо якості відбору, управління та нагляду за діяльністю компаній Державним департаментом США [29]. Під час розслідування діяльності компанії Підкомітет з нагляду за підрядниками Комітету з національної безпеки Сенату США виявив відсутність належного навчання у співробітників компаній. Вони не мали достатніх лінгвістичних навичок та виявляли ознаки девіантної поведінки [30]. Проте результати розслідування не було враховано Державним департаментом, який, зрештою, продовжив термін дії контракту з компанією.

Правові відносини державних органів США з приватними військовими та охоронними компаніями оформляються федеральним контрактом, який, по суті, є угодою між державою та «приватним капіталом, спрямоване задоволення державних потреб США військового і цивільного призначення». Сторони федерального договору не мають права вносити зміни чи скасовувати дію контрактів, як це роблять зазвичай сторони комерційних угод.

Відповідно до Закону про контроль за експортом озброєння (Arms Ex-port Control Act) [31] та Правил міжнародної торгівлі зброєю (International Traffic in Arms Regulations) [32] Державний департамент США видає ліцензії ПВОК, що працюють за контрактом з іноземними державами. Американські ПВОК часто реєструють свій бізнес на території іншої країни, ухиляючись від дорогої процедури ліцензування.

Співробітники ПВОК беруть активну участь у місіях Міністерства оборони США та Державного департаменту за кордоном, у тому числі у збройних конфліктах. Однак залучення співробітників ПВОК з метою безпосередньої участі у військових діях є неправомірним у зв'язку з тим, що законодавство США визначає їх як цивільних осіб, які йдуть за збройними силами США.

Комітет з прав людини наполягає на тому, що передача приватним компаніям державних функцій, які зумовлюють застосування сили або пов'язані з охороною ув'язнених, не звільняє державу від своїх зобов'язань з міжнародного права.

Співробітникам ПВОК, які брали участь у збройних конфліктах в Іраку та Афганістані, було надано імунітет від переслідування з боку іноземних судів та правоохоронних органів. Рішення про надання імунітету приватним особам неодноразово критикували журналістів і вчених, які обстоюють принцип невтручання у внутрішні справи іноземної держави.

У червні 2003 року було надано імунітет щодо співробітників ПВОК Ордером Тимчасової коаліційної адміністрації № 17 (Coalition Provisional Authority Order No. 17 (CPA 17). Ордер встановив загальні положення про імунітет, а також умови, за яких імунітет не застосовуватиметься. Правило імунітету говорить: «Підрядники наділені імунітетом від дії іракських законів, щодо їх діяльності при виконанні умов контракту або субконтракту» [33]. Норма така, що рамки застосування імунітету тут досить широкі, але при цьому імунітет може бути обмежений за певних умов, зловживання підрядником правами, наданими контрактом, імунітет на нього не поширюватиметься. Судова практика США встановила презумпцію, згідно з якою положення федерального контракту не повинні бути прочитані таким чином, щоб допускалася протизаконна діяльність підрядників. Крім того, імунітет поширюється не тільки на підрядника як на фізичну особу, а й США [34].

Термін дії CPA № 17 закінчився 31 грудня 2008 року разом із закінченням терміну дії мандата, встановленого відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН № 1511 від 16 жовтня 2003 року [35]. До кінця 2008 року було укладено нову угоду про статус збройних сил США між Іраком і США, яку ратифікував іракський парламент. Угода скасовувала дію імунітету. Зі свого боку США вжили заходів щодо продовження дії імунітету на всіх військовослужбовців і підрядників, які працювали в Іраку, проте іракський уряд наполягав на скасуванні імунітету у світлі подій, що відбулися на площі Нісур у Багдаді за участю американської компанії Blackwater. Компромісу з дії імунітету було досягнуто лише щодо військовослужбовців США, які виконували службовий обов'язок.

Розслідування іракської влади встановило, що співробітники компанії відкрили вогонь по цивільних особах, а потім застосували світлошумові гранати. У доповіді вказувалося, що іракська поліція та армія помилково визнали гранати за осколкові, і тому у відповідь на дії підрядників відкрили вогонь по них. Також у поліцейському звіті згадується обстріл поліцейських з повітря з вертольота, що належить Blackwater. Доповідь Державного департаменту США містила іншу інформацію про те, що вогонь співробітники ПВОК відкрили не за цивільними особами, а щодо «агресорів, одягнених у цивільний одяг та уніформу співробітників іракської поліції» [36].

Співробітники компаній «Titan» і «CACI» згідно з контрактами, укладеними з Міністерством оборони США, надавали послуги з перекладу та проводили допити в іракській в'язниці Абу-Грейб. Громадяни Іраку, які були там, звинувачували співробітників компаній у заподіянні їм тілесних ушкоджень, позбавленні їжі та води. Згідно з численними позовними заявами потерпілих співробітники «Titan» і «CACI» включали гучну музику, змушували ув'язнених ходити оголеними, погрожували вбивством, імітуючи постріли з вогнепальної зброї, піддавали впливу низьких температур, перешкоджали сну, примушували до дачі показань свідків проти інших ув'язнених, робили наруги сексуального характеру, за порушення режиму застосовували електричний стілець, забороняли відправляти релігійні культи. За результатами розслідування військово-розвідувальної бригади збройних сил США у зв'язку з інцидентами у в'язниці Абу-Грейб було підготовлено доповідь «Fay Report», в якій зроблено висновки про те, що використання співробітників ПВОК при проведенні допитів та охороні ув'язнених призвело до численних проблем [37].

Інші звинувачення проти ПВОК та їх персоналу були пов'язані зі злочинною недбалістю. Наприклад, наводилися випадки заподіяння шкоди здоров'ю військовослужбовцям внаслідок дорожньо-транспортних пригод, викликаних з вини співробітників ПВОК, а також випадки заподіяння каліцтв при роботі з обладнанням, що знаходилося в обслуговуванні співробітників компаній.

Самі співробітники ПВОК звинувачували стосовно своїх колег у скоєнні шахрайських дій та прояві злочинної недбалості.

Незважаючи на численні порушення, не всі звинувачення у порушенні співробітниками ПВОК норм права призвели до судового розгляду. У США існує кілька доктрин відповідальності, які так чи інакше надали ПВОК можливість захиститися від переслідування в американських судах. Деякі доктрини відповідальності стосуються імунітету держави від переслідування в будь-яких судах як національних, так і в іноземних, які США неодноразово застосовували.

Розглянемо доктрини, які застосовувалися, щодо спорів, пов'язаних із досліджуваним питанням:

1. Доктрина політичного питання (the political question doctrine). Правова доктрина, положення якої зводяться до того, що суди не повинні розглядати позови, пов'язані з вирішенням політичного питання [38]. Суд має залишатися поза політикою. Тим самим доктрина гарантує принцип поділу влади і попереджає суди від перевищення своїх конституційно визначених повноважень.

2. Доктрина дискреційної функції (discretionary functions). Закон «Про позови щодо федеральних порушень» (Federal Tort Claims Act) містить низку норм, згідно з якими проти держави не може бути подано позов, навіть якщо службовець (працівник) нестиме індивідуальну відповідальність з цих же підстав, що є дискреційними функціональними винятками. Дискреційні функції є діяльність службовців (працівників), виконувану на власний розсуд чи з розширенням повноважень. Відповідно до цього правила забороняється подання «позову з дії чи бездіяльності внаслідок виконання дискреційних функцій чи службового обов'язку від імені федерального агентства чи службовця Уряду США незалежно від цього, чи мало місце з їхнього боку зловживання свободою розсуду» [39].

3. Виняток щодо діяльності комбатантів (the combatant activi-ties exceptions, battlefield preemption). Виняток, що стосується діяльності комбатантів, міститься в Законі «Про позови щодо федеральних порушень» та надає імунітет державі від будь-яких позовів, що виникають з дії (бездіяльності) комбатанта. Судова практика, щодо застосування цього виключення до співробітників ПВОК неоднозначна. В ухвалі у справі «Saleh v. Titan Corporation» Окружний апеляційний суд штату Колумбії застосував цей виняток до співробітників ПВОК, які надавали послуги збройним силам США з матеріально-технічної підтримки [40]. Однак у ухвалі у справі «Koohi v. Unit-ed States» Дев'ятий окружний апеляційний суд США ухвалив, що цей виняток застосовується лише до тих комбатантів, які безпосередньо беруть участь у військових діях, і в деяких випадках можуть застосовуватись до співробітників ПВОК [41].

4. Доктрина Фереса. Прецедент, створений Верховним судом США у 1950 році, згідно з яким військовослужбовці та цивільний персонал збройних сил не можуть подати позов проти держави за заподіяну шкоду здоров'ю, що виникла внаслідок їхньої участі у військових операціях [42].

5. Виняток із юрисдикції іноземної держави у разі подання позову проти США (foreign country exception). У рішенні суду у справі United States v. Spelar» встановлено судовий імунітет держави від юрисдикції іноземних судів у разі подання позову проти США [43]. Це застереження отримало широке тлумачення у справі «Straneri v. United States», коли заявник подав позов про заподіяння шкоди здоров'ю, внаслідок наїзду на нього автомобіля під керуванням американського військовослужбовця, яке відбулося в одному з найбільших портів Бельгії [44]. Федеральний суд виніс рішення на користь США, мотивуючи тим, що правопорушення скоєно поза США, отже, вважається досконалим іноземній державі. Аналогічне тлумачення зроблено судом у справі Brunell v. United States» [45].

Злочини, скоєні співробітниками ПВОК, підсудні федеральним судам США. Основною проблемою під час відправлення правосуддя є проблема розмежування компетенції між цивільними та військовими судами, оскільки статус співробітників ПВОК неоднозначно визначається на практиці.

У США до ПВОК та їх співробітників, які вчинили злочин, можуть застосовуватися:

– Спеціальна морська територіальна юрисдикція (Special Maritime Ter-ritorial Jurisdiction – SMTJ);

– Військова екстериторіальна юрисдикція (Military Extraterritorial Jurisdic-tion);

– Акт про військові злочини 1996 року;

– Єдиний кодекс військової юстиції (Uniform Code of Military Justice – UCMJ).

Висновки. Отже, слід зазначити, що уряд США делегує виконання державних завдань приватним військовим та охоронним компаніям у сфері матеріально-технічного постачання. Істотну частку федеральних контрактів, укладених із ПВОК, становлять контракти з надання послуг у сфері розвідки, охорони фізичних осіб і будівель в умовах збройних конфліктів, виконання яких несе загрозу смертельного ризику. Невизначеність предмета надання послуг в умовах збройного конфлікту, статусу співробітників компанії відповідно до норм міжнародного гуманітарного права часто призводять до серйозних порушень прав людини. Діяльність ПВОК має стати прозорою для громадськості, не торкатися виключно державних функцій, а самі ПВОК не повинні стати інструментом втручання у внутрішні справи іноземних держав.

Список використаних джерел

1. PRIV-WAR Report – The United States of America. The American Way: Private military contractors. URL: http://psm.du.edu/media/documents/reports_and_stats/think_ tanks/privwar_national-report_huskey-sullivan.pdf
2. Lanigan K. Legal regulation of PMSCs in the United States: The Gap between Law and Practice. URL: http://www.privatesecurityregulation.net/files/Microsoft%20Word%20-%20PMSC%20Article,%20US,%20Kevin%20Lanigan,%20Final.pdf
3. Singer P. Corporate Warriors. *Cornell University Press,* 2007.
4. U.S. Congressional Budget Office Report, Contractor`s Support of U.S. Operations in Iraq, August 2008.
5. Aning K., Jaye T., Atuobi S. The Role of Private military Companies in US-Africa Policy. *Review of African Political Economy.* Volume 35. Issue 118. 2008.
6. Офіційний сайт Міжнародної програми сприяння навчанню методів розслідування злочинів: URL: https://www.justice.gov/criminal-icitap
7. Офіційний сайт компанії. URL: http://www.lockheedmartin.com/us/what-we-do.html
8. Сноуден про діяльність компанії. URL: http://vz.ru/news/2013/6/24/638610.html, офіційний сайт компанії: http://www.boozallen.com/ (дата звернення: 09.09.2013).
9. Risen J., Mazzetti M. Blackwaterguards ties to secret C.I.A. raids. *New York Times,* 10 December 2009. URL: http://www.nytimes.com/2009/12/11/us/politics/11blackwater.html?_r=0
10. Ciralsky A. Tycoon, contractor, soldier, spy, Vanity Fair, January 2010. URL: http://www.vanityfair.com/news/2010/01/blackwater-201001
11. Інструкція МО США про оперативні підтримку, 20.12.2011, № 3020.41, para. 6.1.1. URL: https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CFR-2014-title32-vol1/pdf/CFR-2014-title32-vol1-sec105-1.pdf
12. Contractors' support of U.S. operations in Iraq, 2008. P. 22.
13. Statement of Administration Policy, S. 1390. National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2010, Executive Office of the President, 15 July, 2009.
14. National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2010, Section S. 1038. P. 262–263.
15. Office of Management and Budget Circular, Performance of Commercial Activities № A-76 (Revised 1999).
16. Програма зі збільшення громадянської участі у забезпеченні тилу / Army Regulation (AR) 700-137 LOGISTICS CIVIL AUGMENTATION PROGRAM (LOGCAP).
17. Інструкція Міністерства оборони США, Guidance for determining workforce mix 12.04.2010, № 1100. 22. URL: http://www.dtic.mil/whs/directives/corres/pdf/110022p.pdf
18. Public Law 105-270 FAIR act, 19.10.1998.
19. Польове керівництво МО США про діяльність підрядників у зоні бойових дій прийнято 03 січня 2003, № 3-100.21.
20. Інструкція Міністерства оборони США про підрядників, які йдуть за збройними силами США, прийнято 03.10.2005, № 3020.41.
21. Меморандум міністра оборони США про поширення юрисдикції Єдиного кодексу військової юстиції на підрядників, найнятих Міністерством оборони США, прийнято 10.03.2008. URL: http://fas.org/sgp/othergov/dod/gates-ucmj.pdf
22. Army Regulation AR 715-9 Operational Contract Support Planning and Management; Army Regulation AR 700-137 Lo-gistics Civil Augmentation Program.
23. Правила федеральних закупівель у сфері оборони із поправками, прийнятими 30.12.2015, № 252.225-7040(d). URL: https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/FR-2015-12-30/pdf/2015-32869.pdf
24. Army Regulation AR 715-9 Operational Contract Support Planning and Management, para. 3-3 (d).
25. Польове керівництво МО США щодо застосування сили.

26. Інструкція Міністерства оборони США про кримінальну юрисдикцію щодо цивільних осіб, найнятих або наступних за збройними силами за межами США, прийнято 03.03.2005 № 5525.
27. Підсумки слухань про діяльність співробітників ПВОК, проведених Конгресом США. URL: http://www.wartimecontracting.gov/index.php/ hearings/commission/hearing20090914
28. Project on Government Oversight, letter to Secretary of State Clinton regarding the United States Embassy in Kabul, 1 September 2009. URL: http://pogoarchives.org/m/co/state-dept/clinton-letter-with-attachments-20090901.pdf
29. Arms Export Control Act, 22 U.S.C. §§ 2751-2799 (2011) – Need for international defense cooperation and military export controls; Presidential waiver; report to Congress; arms sales policy.
30. International Traffic in Arms Regulations, 22 C.F.R. §§ 120-130 (2011). URL: https://www.gpo.gov/fdsys/granule/CFR-2011-title22-vol1/CFR-2011-title22-vol1-chapI-subchapM/content-detail.html
31. Coalition Provisional Order 17, §4, June 17, 2004. URL: http://www.iraqcoalition.org/regulations/
32. Agreement Between the United States of America and the Republic of Iraq On the Withdrawal of United States Forces from Iraq and the Organization of Their Activities during Their Temporary Presence in Iraq, dated and signed November 17, 2008.
33. Resolution 1511 (2003) adopted by the Security Council at its 4844th meeting, on 16 October 2003, S/RES/1511 (2003). URL: http://www.iaea.org/OurWork/SV/Invo/resolutions/res1511.pdf
34. Офіційний сайт компанії: URL: http://www.caci.com/about/profile.shtml
35. Investigation of the Abu-Ghraib Detention Facility and 205th Military Intelligence Brigade, MC George R. Fay, Investigat-ing Officer. URL: http://s3.amazonaws.com/corpwatch.org/downloads/FayReport.pdf
36. Marbury v Madison, 5 U.S. 137, 170 (1803).
37. 28 U.S.Code – Judiciary and Judicial Procedure, sec. 2680 (a).
38. Saleh v. Titan Corp., 436 F. Supp. 2d 55 (D.D.C. 2006).
39. Koohi v. United States, 976 F.2d 1328, 1333 n.5 (9th Cir. 1992).
40. Feres v United States, 340 U.S. 135,146 (1950).
41. United States v. Spelar, 338 U.S. 217 (1949).
42. Straneri v. United States, 77 F. Supp. 240 (E.D. Pa. 1948).
43. Brunell v. United States, 77 F. Supp. 68 (S.D.N.Y 1948).

References

1. PRIV-WAR Report – The United States of America. The American Way: Private military contractors. URL: http://psm.du.edu/media/documents/reports_and_stats/think_ tanks/privwar_national-report_huskey-sullivan.pdf
2. Lanigan K. Legal regulation of PMSCs in the United States: The Gap between Law and Practice. URL: http://www.privatesecurityregulation.net/files/Microsoft%20Word%20-%20PMSC%20Article,%20US,%20Kevin%20Lanigan,%20Final.pdf
3. Singer P. Corporate Warriors. *Cornell University Press,* 2007.
4. U. S. Congressional Budget Office Report, Contractor`s Support of U. S. Operations in Iraq, August 2008.
5. Aning K., Jaye T., Atuobi S. The Role of Private military Companies in US-Africa Policy. *Review of African Political Economy.* Volume 35. Issue 118. 2008.
6. Ofitsiinyi sait Mizhnarodnoi prohramy spryiannia navchanniu metodiv rozsliduvannia zlochyniv: URL: https://www.justice.gov/criminal-icitap
7. Ofitsiinyi sait kompanii: URL: http://www.lockheedmartin.com/us/what-we-do.html
8. Snouden pro diialnist kompanii: URL: http://vz.ru/news/2013/6/24/638610.html, ofitsiinyi sait kompanii: http://www.boozallen.com/ (data obrashchenyia: 09.09.2013).
9. Risen J., Mazzetti M. Blackwaterguards ties to secret C.I.A. raids. *New York Times,* 10 December 2009. URL: http://www.nytimes.com/2009/12/11/us/politics/11blackwater.html?_r=0
10. Ciralsky A. Tycoon, contractor, soldier, spy, Vanity Fair, January 2010. URL: http://www.vanityfair.com/news/2010/01/blackwater-201001
11. Instruktsiia MO SShA pro operatyvni pidtrymku, 20.12.2011, № 3020.41, para. 6.1.1. URL: https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CFR-2014-title32-vol1/pdf/CFR-2014-title32-vol1-sec105-1.pdf
12. Contractors support of U.S. operations in Iraq, 2008. P. 22.
13. Statement of Administration Policy, S. 1390 National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2010, Executive Office of the President, 15 July, 2009.
14. National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2010, Section S. 1038. P. 262–263.
15. Office of Management and Budget Circular, Performance of Commercial Activities № A-76 (Revised 1999).

16. Prohrama zi zbilshennia hromadianskoi uchasti u zabezpechenni tylu / Army Regulation (AR) 700-137 LOGISTICS CIVIL AUGMENTATION PROGRAM (LOGCAP).
17. Instruktsiia Ministerstva oborony SShA, Guidance for determining workforce mix 12.04.2010, № 1100. 22. URL: http://www.dtic.mil/whs/directives/corres/pdf/110022p.pdf
18. Public Law 105-270 FAIR act, 19.10.1998.
19. Polove kerivnytstvo MO SShA pro diialnist pidriadnykiv u zoni boiovykh dii pryiniato 03 sichnia 2003, № 3-100.21.
20. Instruktsiiu Ministerstva oborony SShA pro pidriadnykiv, yaki ydut za zbroinymy sylamy SShA, pryiniato 03.10.2005, № 3020.41.
21. Memorandum ministra oborony SShA pro poshyrennia yurysdyktsii Yedynoho kodeksu viiskovoi yustytsii na pidriadnykiv, nainiatykh Ministerstvom oborony SShA, pryiniato 10.03.2008. URL: http://fas.org/sgp/othergov/dod/gates-ucmj.pdf
22. Army Regulation AR 715-9 Operational Contract Support Planning and Management; Army Regulation AR 700-137 Lo-gistics Civil Augmentation Program.
23. Pravyla federalnykh zakupivel u sferi oborony iz popravkamy, pryiniatymy 30.12.2015, № 252.225-7040(d). URL: https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/FR-2015-12-30/pdf/2015-32869.pdf
24. Army Regulation AR 715-9 Operational Contract Support Planning and Management, para. 3-3 (d).
25. Polove kerivnytstvo MO SShA shchodo zastosuvannia syly.
26. Instruktsiiu Ministerstva oborony SShA pro kryminalnu yurysdyktsiiu shchodo tsyvilnykh osib, nainiatykh abo nastupnykh za zbroinymy sylamy za mezhamy SShA, pryiniato 03.03.2005 № 5525.
27. Pidsumky slukhan pro diialnist spivrobitnykiv PVOK, provedenykh Konhresom SShA. URL: http://www.wartimecontracting.gov/index.php/ hearings/commission/hearing20090914
28. Project on Government Oversight, letter to Secretary of State Clinton regarding the United States Embassy in Kabul, 1 September 2009. URL: http://pogoarchives.org/m/co/state-dept/clinton-letter-with-attachments-20090901.pdf
29. Arms Export Control Act, 22 U.S.C. §§ 2751-2799 (2011) – Need for international defense cooperation and military export controls; Presidential waiver; report to Congress; arms sales policy.
30. International Traffic in Arms Regulations, 22 C.F.R. §§ 120-130 (2011). URL: https://www.gpo.gov/fdsys/granule/CFR-2011-title22-vol1/CFR-2011-title22-vol1-chapI-subchapM/content-detail.html
31. Coalition Provisional Order 17, §4, June 17, 2004. URL: http://www.iraqcoalition.org/regulations/
32. Agreement Between the United States of America and the Republic of Iraq On the Withdrawal of United States Forces from Iraq and the Organization of Their Activities during Their Temporary Presence in Iraq, dated and signed November 17, 2008.
33. Resolution 1511 (2003) adopted by the Security Council at its 4844th meeting, on 16 October 2003, S/RES/1511 (2003). URL: http://www.iaea.org/OurWork/SV/Invo/resolutions/res1511.pdf
34. Ofitsiinyi sait kompanii: URL: http://www.caci.com/about/profile.shtml
35. Investigation of the Abu-Ghraib Detention Facility and 205th Military Intelligence Brigade, MC George R. Fay, Investigat-ing Officer. URL: http://s3.amazonaws.com/corpwatch.org/downloads/FayReport.pdf
36. Marbury v Madison, 5 U.S. 137, 170 (1803).
37. U.S.Code – Judiciary and Judicial Procedure, sec. 2680 (a).
38. Saleh v. Titan Corp., 436 F. Supp. 2d 55 (D.D.C. 2006).
39. Koohi v. United States, 976 F.2d 1328, 1333 n.5 (9th Cir. 1992).
40. Feres v United States, 340 U.S. 135,146 (1950).
41. United States v. Spelar, 338 U.S. 217 (1949).
42. Straneri v. United States, 77 F. Supp. 240 (E.D. Pa. 1948).
43. Brunell v. United States, 77 F. Supp. 68 (S.D.N.Y 1948).

Савка О. І. Кримінально-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних компаній у США

У статті розглянуто кримінально-правове регулювання діяльності приватних військових та охоронних компаній у США. Розглянуто генезис виникнення приватних військових та охоронних компаній їх функції та принципи діяльності. Проаналізовано законодавчу базу, яка визначає статус, положення приватних військових та охоронних компаній у США. Вивчено правові відносини державних органів США з приватними військовими та охоронними компаніями.

Проаналізовано нормативні акти США про спільну діяльність Міністерства оборони США, Міністерства юстиції та Державного департаменту про спільну політику, що регулює повноваження приватних військових та охоронних компаній, а саме: механізм командування, контролю за співробітниками приватних

військових та охоронних компаній, у тому числі у зборі та аналізі розвідувальної інформації. Визначено актуальні питання кримінально-правового регулювання діяльності та відповідальності приватних військових та охоронних компаній у США.

Розглянуто доктрини відповідальності, які так чи інакше надали приватним військовим та охоронним компаніям можливість захиститися від переслідування в американських судах. Деякі норми відповідальності стосуються імунітету держави від переслідування в будь-яких судах, як національних, так і в іноземних, які неодноразово застосовували США.

Ключові слова: приватні військові компанії у США, приватні охоронні компанії у США, кримінально-правове регулювання, нормативні-акти США, принципи діяльності.

Savka O. I. Criminal law regulation of private military and security companies in the USA

The article examines the criminal law regulation of private military and security companies in the United States. The genesis of the emergence of private military and security companies, their functions and principles of activity are considered. The author analyzes the legislative framework that defines the status and position of private military and security companies in the United States.

The legal relations of US government agencies with private military and security companies are studied.

The author analyzes the US regulations on the joint activities of the US Department of Defense, the Department of Justice and the Department of State on the joint policy governing the powers of private military and security companies, namely, the mechanism of command and control over employees of private military and security companies, including in the collection and analysis of intelligence information.

The author identifies topical issues of criminal law regulation of activities and liability of private military and security companies in the United States.

The article examines the doctrines of liability that have, in one way or another, provided private military and security companies with the opportunity to protect themselves from prosecution in American courts. Some of the liability rules relate to the immunity of the State from prosecution in any court, both domestic and foreign, which have been repeatedly applied by the United States.

Key words: private military companies in the USA, private security companies in the USA, criminal law regulation, regulatory acts of the USA, principles of activity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-321-330

УДК. 347.27

І. Ф. Севрюкова,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-5213-353X

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД (ПРИНЦИПІВ) ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕЧНИХ ВІДНОСИН У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Вступ. Проблемні питання систематизації основних засад іпотеки, визначення їх змісту, зіставлення із принципами речового права, принципами іпотечного кредитування завжди були дискусійними. Нормативні положення сучасного іпотечного законодавства не тільки не сприяють вирішенню проблем стосовно визначення основних засад іпотечних правовідносин, а навпаки, містять певні суперечності та недоліки.

Зокрема, проблемним є зміст деяких принципів іпотеки, наприклад, одного з найважливіших принципів речового права (який водночас є й принципом іпотеки) – принципу гласності (публічності), пов'язаного з принципом достовірності. Суперечливість змісту цього принципу у нормах діючого законодавства негативно впливає не тільки на систему взаємозалежних іпотечних принципів, а й створє негативні наслідки правозастосування. Інші спеціальні принципи іпотеки потребують законодавчого закріплення й конкретизації змісту.

Огляд літератури. Проблеми цивільно-правового регулювання іпотечних відносин досліджували у своїх роботах І. А. Бірюков, М. К. Галянтич, В. С. Гопанчук, С. В. Губарєв, О В. Дзера, О. О. Євтух, І. В. Жилінкова, О. С. Кізлова, Р. А. Майданик, Д. О. Мальцев, Є. О. Мічурін, О. О. Нігреєва, О. А. Підопригора, І. І. Пучковська, А. Р. Чанишева, Р. Б. Шишка та ін.

Особливої уваги заслуговують сучасні дослідження інституту іпотеки українських вчених-цивілістів, зокрема, це: В. В. Стратійчук «Іпотека у цивільному праві України» (2017 р.), І. М. Цвігун «Цивільно-правове регулювання іпотеки земельної ділянки» (2019 р.), Д. В. Кирилюк «Цивільно-правове регулювання іпотеки об'єктів незавершеного будівництва» (2015 р.), І. Й. Пучковська «Теоретичні проблеми забезпечення виконання зобов'язань» (2018 р.).

Однак дослідження проблематики принципів цивільно-правового регулювання іпотечних відносин залишилось недостатньо вичерпним і потребує окремого ґрунтовного вивчення.

Постановка проблеми дослідження. На сьогодні правове регулювання іпотечних відносин в Україні базується на таких нормативно-правових актах: Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Земельний кодекс України; закони України: «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV, «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.06.2004 № 1952-IV, «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» від 19.06.2003 № 978-IV, «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022 № 2518-IX та ін.

Однак наявність спірних законодавчих конструкцій не дає змоги належним чином систематизувати основні засади інституту іпотеки та надати повноцінний захист порушених прав суб'єктам іпотечних правовідносин.

Дослідження цієї проблематики спрямоване на визначення, аналіз і характеристику принципів інституту іпотеки, які мають бути засновані на таких основних засадах цивільного законодавства, як добросовісність, розумність, справедливість.

Метою статті є вивчення концептуальних положень і загальнотеоретичних засад, які спрямовані на вирішення правових проблем, пов'язаних із визначенням основних правових засад іпотечних правовідносин, а також формулювання науково обґрунтованих теоретичних положень і висновків прикладного характеру, спрямованих на забезпечення захисту прав учасників іпотечних відносин.

Необхідною видається конкретизація основних правових засад, спрямованих на формування іпотечних правовідносин, їх визначення, характеристика, класифікація. Вдосконалення цивільно-правового регулювання іпотечних відносин також потребує ґрунтовного аналізу відповідних нормативних положень.

Виклад основного матеріалу. Принципи, як відомо, є основними засадами, фундаментом права в цілому, а також його окремих галузей, підгалузей, інститутів та субінститутів і відображають найбільш суттєві властивості кожного структурного утворення.

Окремо слід виділити проблематику подвійної природи іпотеки, у зв'язку з чим слід враховувати як особливості й основні засади кредитних відносин, забезпечених іпотекою, так і безпосередньо право на речове забезпечення та його реалізацію. Пропонуються різні системи таких принципів у наукових дослідженнях, включаючи додаткові підстави класифікації. Слід зазначити, що основоположні принципи заставного права є також базисом інституту іпотеки (застави нерухомості). Поряд з тим так звані іпотечні принципи мають відповідну специфіку, що дає підстави виділити іпотеку в окремий субінститут заставного права, а також інститут речового права.

В економічній та юридичній доктрині прийнято виділяти, зокрема, принципи кредитування, тобто загальні кредитно-фінансові принципи. До загальних кредитно-фінансових принципів відносять своєчасність повернення, терміновість, платність, забезпеченість, цільовий характер і диференційований характер кредиту [1; 4, с. 87].

Принципи кредитування, на думку науковців, визначають структуру і зміст окремих елементів кредитного процесу. Так, принцип цільового характеру кредитування встановлює, що до складу кредитного процесу мають входити елементи, які визначають межі власних і кредитних коштів, об'єкт кредитування, порядок планування руху позичкового капіталу, порядок визначення оптимальної величини кредиту та надання позик. Терміновість кредиту потребує зарахування до складу кредитного процесу елементів, що регламентують способи погашення кредиту і встановлення термінів погашення. З *принципу забезпечення кредиту* випливає, що елементи кредитного процесу мають визначати зв'язок руху кредиту із забезпеченням. Також необхідною умовою у процесі кредитування є *організація контролю* за дотриманням принципів кредитування. Вид кредитного рахунка, конкретний порядок надання та погашення кредиту, способи регулювання заборгованості й організація контролю за дотриманням принципів кредитування визначають характер узгодженого руху кредиту з процесом виробництва й обігу, тобто метод кредитування [2, с. 263].

Крім загальних принципів, прийнято розглядати також спеціальні і правові принципи [7, с. 124].

До спеціальних принципів відносять довгостроковість, забезпечення кредиту заставою нерухомості, визначення величини позики як частки від заставленого майна, збереження за позичальником права володіння і користування заставленою нерухомістю, страхування ризиків іпотечного кредитування [5, с.28]. До правових принцивів іпотеки відносять принципи обов'язковості, гласності, спеціальності, достовірності, старшинства акцесорності [12, с. 24].

Деякі вчені пропонують виділити соціально-правові принципи іпотеки, зокрема: спеціальності, обов'язковості, гласності, достовірності, безповоротності та старшинства [3, с.70]. Принцип спеціальності полягає в тому, що в книгу заносять запис про права, що стосуються визначеного майна, яке є предметом іпотеки. Для цього в іпотечній книзі виділяється окремий аркуш. Записи ведуться як по імені власника, так і за назвою об'єкта нерухомості.

Крім того, дослідники виділяють економічний принцип, який передбачає одержання прибутку за результатами проведення іпотечного договору. Принцип соціальності полягає в соціальній спрямованості іпотеки, насамперед у її доступності достатньо широким верствам населення. Цей принцип включає в себе і можливість доступу до іпотеки через підтримку держави певним соціально незахищеним групам населення: багатодітні сім'ї, інваліди, молодій сім'ї та ін. Усі вищевикладені принципи взаємозалежні й утворюють систему іпотечних принципів, на основі яких будується робота будь-якої конкретної іпотечної схеми [6, с. 41].

Поряд з тим слід зазначити, що перевантаження системи принципів іпотеки може призвести до негатиних наслідків, зокрема, повторів, неоднозначного тлумачення і застосування.

Найважливішими правовими принципами, які становлять основу іпотечної системи, є принципи обов'язковості (внесення) та гласності (публічності). Принцип обов'язковості, або внесення, означає, що всі права на нерухомість повинні бути внесені до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, а іпотека має правове значення для третіх осіб тільки після внесення запису про неї до цього реєстру.

Принцип гласності передбачає доступність запису про іпотеку в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно для всіх зацікавлених осіб.

Слід підкреслити, що в доктрині цивільного права до принципів інституту іпотеки також відносять принципи спеціальності, старшинства та безповоротності. Принцип спеціальності означає, що в майні іпотекодавця виділяється особливий об'єкт – конкретне нерухоме майно, спеціально призначене для задоволення вимог кредитора в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником.

Право кредитора має переважний характер. Це встановлює принцип старшинства, сутність якого полягає в тому, що зареєстровані у передбаченому законом порядку заставні права здійснюються залежно від часу їх внесення. Принцип безповоротності означає існування законної презумпції достовірності зареєстрованого права, яке може бути оскаржене лише в судовому порядку.

Слід виділити той факт, що принципи іпотеки належать до основних категорійних понять цього складного юридичного та соціального явища, становлять його базис і потребують додаткового докладного вивчення та аналізу.

Принципи іпотеки доволі ґрунтовно вивчались цивілістами і неодноразово були предметом наукових дискусій. У зв'язку з цим найбільш поширеною стала точка зору, відповідно до якої іпотечні принципи представлені у вітчизняній цивілістиці такими видами: спеціальності, обов'язковості, гласності (публічності), достовірності, безповоротності та старшинства.

Водночас система іпотечних принципів потребує уточнення й відповідного відображення в сучасних нормах цивільного законодавства, насамперед у зв'язку із концептуальним оновленням ЦК України, представленим у проєкті Концепції оновлення Цивільного кодексу України (підготовлено членами робочої групи, утвореної постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650).

Слід підкреслити, що зазначена Концепція передбачає нову систему речових прав, у якій іпотека представлена як різновид речового права, що не може не вплинути на іпотечні принципи.

Зокрема, у параграфі 3.19 проєкту Концепції оновлення ЦК України звертається увага на те, що застава, іпотека та притримання за своєю природою є речовими правами і визнаються такими у більшості країн континентального права, тоді як чинний ЦК України відносить їх до зобов'язальних прав. Підкреслюється, зокрема, що практично всі країни континентальної Європи визнають заставу та іпотеку як речові забезпечувальні права. При цьому в країнах германської правової сім'ї право притримання визнається речовим правом (Німеччина, Австрія, Швейцарія тощо), а в країнах романського типу права – зобов'язальним правом (наприклад, у Молдові).

Слід погодитись з тим, що правова природа іпотеки відрізняється своєю «речовістю», тобто дійсно має речовий характер, тому не викликає заперечень зміни стосовно іпотеки у проєкті Концепції оновлення ЦК України, відповідно до яких іпотека вважається речовим забезпечувальним правом. Саме забезпечувальний характер іпотеки, який ґрунтується на основному договірному зобов'язанні й випливає з нього, зумовлює необхідність врахування цього факту при формуванні принципів іпотеки, які слід вважати додатковими щодо загальних принципів речового права, можуть бути самостійними або уточнювати їх.

Як справедливо зазначають відомі українські цивілісти, концептуальний підхід до розуміння основних засад і критеріїв речових прав на сучасному етапі потребує відповідних змін: «Право України потребує переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та рекодифікації на засадах методології європеїзації шляхом упровадження правових норм, формування правозастосовної практики й доктрини права, які забезпечують застосування речових прав відповідно до прийнятних для національного права європейських стандартів і практик. Зазначеним зу-

мовлена необхідність відмови від залишків радянськості й упровадження концепції регульованих речових прав, формування збалансованого співвідношення numerous clausus (закритого переліку) і numerous apertus (відкритого переліку) речових прав, системного впровадження широкого розуміння поняття речі й переліку речових прав» [9, с. 39]. Вважаємо також, що потребують уточнення й основні засади-принципи речового права.

Необхідно підкреслити, що безпосередньо система принципів речового права формувалася у доктрині цивільного права з метою встановлення чітких меж системи речових прав та їх відмежування від прав зобов'язальних. Для проведення чіткого відокремлення речових прав необхідно виявити та визначити в законодавстві такі властивості речових прав, що мають значення основних принципів.

Цивілістичною доктриною підтримується погляд, що абсолютний характер захисту речових прав має відображення у «праві слідування» (droit de suite) і «праві переваги» (droit de preference). Але, вважаємо, ці властивості речового права мають значення самостійних принципів, оскільки вони є загальними положеннями речового права й застосовуються в кожному із видів речових прав. У сукупності з іншими принципами речового права вони складають певний комплекс, який дає підстави відокремити інститут речового права від інших інститутів цивільного права, зокрема від зобов'язальних прав. Тобто потрібно було довести необхідність перетворення загальних положень на принципи речового права.

Аналіз історичного досвіду стосовно розвитку речових прав та їх відображення в сучасних законодавчих системах дає змогу виділити такий комплекс найважливіших принципів речового права: принцип абсолютного захисту речових прав, принцип встановлення речових прав законом, принцип гласності, принцип слідування, принцип переваги. Вважаємо, що всі принципи речового права, а не тільки принцип слідування або принцип переваги є засобами реалізації абсолютного характеру речового права і лише застосування всіх принципів разом є підставою для розмежування речового та зобов'язального права.

У працях сучасних українських вчених-цивілістів також зауважується, що речовим правам властиві принципи абсолютності, слідування, визначеності законом переліку і змісту речових прав (numerous clausus), переваги (старшинства), публічності [9, с. 47].

Актуальною і своєчасною видається точка зору, відповідно до якої однакове розуміння й дотримання принципів речового права в правозастосовній практиці потребує їх нормативного закріплення на рівні загальних норм (загальні положення про речові права) [9, с. 47].

Необхідно визнати проблему визначення одного з найважливіших принципів речового права – принципу гласності (публічності) в іпотечному законодавстві України. Цей принцип має суперечливий зміст.

Відповідно до наукових підходів цей принцип тривалий час характеризується з точки зору доступності інформації про наявність іпотеки всім зацікавленим особам. Тобто з відомостей, які містяться у реєстрі речових прав, можна довідатися не тільки про економічні (технічні) характеристики нерухомості, а й права інших осіб на нерухомість – право оренди, сервітуту і т. п., а також іпотеки, тобто про всі обмеження й обтяження нерухомості, включаючи іпотеку та інші речові права.

Суттєве значення принципу гласності (публічності) для учасників майнового обороту складно переоцінити. Деякі вчені неодноразово докладно спинялися на правовій природі та характерних ознаках цього принципу.

Зокрема, деякі автори підкреслюють, що публічність, гласність іпотеки, як правило, гарантується щодо заставленого майна її реєстрацією у відповідних відкритих для широкого загалу реєстрах. За відсутності такої реєстрації втрачається сам сенс встановлення іпотеки. Іпотека, позбавлена публічності, не здатна гарантувати інтереси будь-яких третіх осіб, які можуть бути зацікавлені в заставленому майні, бо не дає їм можливості отримати вичерпну інформацію щодо його юридичного стану [10, с. 280].

Слід зауважити, що принципи іпотеки встановлені насамперед з метою чіткої характеристики такого обтяження права власності, яким є іпотека, і захисту права власності від неправомірного обтяження.

Проте зміст принципу гласності (публічності) іпотеки не зовсім чітко сформульовано у відповідних нормах сучасного українського цивільного законодавства, спрямованого на регулювання іпотечних відносин на засадах добросовісності, розумності та справедливості.

Зокрема, частиною першою ст. 23 Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV встановлено, що «у разі переходу права власності (права господарського відання) на предмет іпотеки від іпотекодавця до іншої особи, у тому числі в порядку спадкування чи правонаступництва, іпотека є дійсною для набувача відповідного нерухомого майна, навіть у тому випадку, якщо до його відома не доведена інформація про обтяження майна іпотекою». При цьому в Законі зазначається, що вказані положення *«визнано такими, що відповідають Конституції України (є конституційними)», згідно з Рішенням Конституційного Суду України № 8-р/2020 від 14.07.2020.*

Потрібно звернути увагу, що в зазначеному Рішенні Конституційного Суду наводиться аргумент, що «набувач предмета іпотеки не позбавлений можливості отримувати інформацію про обтяження майна іпотекою самостійно або за допомогою третіх осіб і здатний виявити розумну обачність, щоб убезпечити себе від негативних наслідків, пов'язаних із набуттям статусу іпотекодавця, у тому числі й тих, що можуть настати у разі невиконання основного зобов'язання. Хоча обтяження майна іпотекою і впливає на можливість реалізації набувачем іпотечного майна свого конституційного права власності через обмежену правомочність розпоряджатися предметом іпотеки, втручання у таке право є мінімальним та спрямоване на врахування інтересів усіх суб'єктів вказаних правовідносин»[13].

Це твердження, на нашу думку, є не зовсім коректним.

Набувач майна може отримати помилкову інформацію, а може також отримати інформацію про відсутність іпотеки внаслідок визнання договору іпотеки недійсним судом першої інстанції та повернення іпотечного обтяження на підставі рішення апеляційної інстанції тощо. Отже, набувач майна, який отримав інформацію про відсутність іпотеки, нестиме всі негативні наслідки, пов'язані з обтяженням його майна вказаним видом застави.

Частина перша ст. 23 Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV порушує, на нашу думку, не лише принцип гласності (публічності) іпотеки, а й принцип достовірності іпотеки.

Варто підкреслити, що принцип достовірності потребує визначення та закріплення в нормах ЦК України та іпотечного законодавства. Цивілісти, звертаючи увагу на сутність принципу достовірності, підкреслюють, що принцип достовірності забезпечується тим, що установи, які ведуть іпотечні книги (суди, іпотечні установи), повинні в кожному конкретному випадку перевіряти законність акта, що встановлює майнові права на нерухомість» [11, с. 40].

Можна зробити висновок, що держава гарантує достовірність відомостей про обтяження майна іпотекою будь-якій особі, зацікавленій у придбанні майна у власність. Власнику гарантується державою право власності без обтяження іпотекою, якщо запис про таке обтяження відсутній у відповідних державних реєстрах.

Деякі науковці підкреслюють, і з цим слід погодитися, що державою гарантується відкритість забезпечувальних прав (обтяжень). Публічність речового забезпечення реалізується шляхом реєстрації забезпечувальних угод у спеціальних реєстрах [11, с. 38].

Державна реєстрація виконує найважливішу функцію у формуванні іпотечних правовідносин, які виникають з моменту її вчинення, про що чітко зазначено у законі.

У ч. 2 ст. 3 Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV визначено, що взаємні права і обов'язки іпотекодавця та іпотекодержателя виникають з моменту державної реєстрації іпотеки відповідно до закону.

Поряд з тим правознавці звертають увагу на деякі проблеми системи реєстрації в Україні: «Однією з найбільш суттєвих та наболілих є проблема «наповнення» реєстрів, у тому числі «переміщення» інформації з попередніх реєстрів... Незважаючи на те, що в останні роки прийнято цілий ряд нормативно-правових актів, загальна система реєстрації не працює як єдиний механізм» [8].

З метою встановлення більш чіткої змістової характеристики принципу гласності (публічності) іпотеки пропонуємо таке уточнення частини першої ст. 23 Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV: «у разі переходу права власності на предмет іпотеки від іпотекодавця до іншої особи, у тому числі в порядку спадкування чи правонаступництва, іпотека не є дійсною для

набувача відповідного нерухомого майна у тому випадку, якщо він отримав інформацію про відсутність обтяження майна іпотекою».

Слід звернути увагу на необхідність виділення деяких додаткових правових принципів іпотеки, виходячи з такого. Проблемним є питання стосовно встановлення іпотеки на майно, що перебуває у спільній власності. Пропонується встановити у цивільному законодавстві спеціальний принцип іпотеки – принцип згоди співвласників на встановлення іпотеки. У законодавстві передбачено відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 № 898-IV положення, згідно з яким майно, що є у спільній власності, передається в іпотеку лише за нотаріально засвідченою згодою усіх співвласників (співвласників спеціального майнового права). Незважаючи на пряму вказівку закону, в судовій практиці траплялися й інші підходи.

Виходячи з практики Верховного Суду України (справи № 6-1622цс15, № 6-533цс16, № 6-1912цс15), суди попередніх інстанцій вказали, що дії відповідача, який надав іпотекодержателю неправдиві відомості стосовно предмета іпотеки, за умов відсутності обізнаності іпотекодержателя про недобросовісність таких дій, не є підставою для визнання недійсним договору іпотеки, укладеного без згоди іншого з подружжя, тоді як характер таких дій свідчить про намір особи приховати факт набуття майна у шлюбі і розпорядитися ним без згоди іншого з подружжя. Тобто такі висновки суду свідчать, що за наявності недобросовісності дій лише одного з подружжя, який уклав договір без згоди іншого, підстави для визнання договору недійсним відсутні.

Велика Палата Верховного Суду, посилаючись, серед іншого, на цитовану раніше ст. 6 Закону України «Про іпотеку», вказала, що відсутність нотаріально завіреної згоди другого із співвласників (другого чоловіка) на укладення договору іпотеки позбавляє співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень на укладення договору про розпорядження спільним майном.

Укладення такого договору є порушенням прав іншого з подружжя та контрагента за договором. Відповідно до ч. 4 ст. 369, ст. 215 ЦК України іншому зі співвласників надається право визнати такий договір недійсним. При цьому закон не пов'язує наявність чи відсутність згоди всіх співвласників на укладення договору ані з добросовісністю того з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, ані третьої особи – контрагента за таким договором і не ставить питання оскарження договору залежно від добросовісності сторін договору.

Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що при розгляді справ про визнання недійсним договору іпотеки слід віддавати пріоритет не лише дотриманню принципу добросовісності як однієї з основ цивільного законодавства, а й іншим принципам, визначеним ст. 3 ЦК України в їх сукупності, а також враховувати вимоги частини другої ст. 6 Закону України «Про іпотеку», застосування якої є спеціальним у таких правовідносинах, а також відповідність зазначених положень законодавства приписам статей 203 та 215 ЦК України у разі оскарження договору.

Висновки. Отже, слід, на нашу думку, чітко визначити в нормах цивільного законодавства спеціальні принципи іпотеки – принцип достовірності іпотеки та принцип необхідної згоди співвласника при встановленні іпотеки на спільне майно.

Принципи іпотеки мають бути прописані у законі не тільки з метою чіткої характеристики такого обтяження права власності, яким є іпотека, а і для захисту права власності від неправомірного обтяження іпотечним забезпеченням. Принципи іпотеки потребують додаткового вивчення, систематизації та законодавчої регламентації.

Список використаних джерел

1. Андріанов М. В. Засоби та правовий режим забезпечення кредитних зобов'язань: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00. 03. Київ, 2006. 17 с.
2. Банківські операції: підручник. Тернопіль: ТНЕУ «Економічна думка». 696 с.
3. Гарбузова В. С. Сучасний стан та особливості розвитку іпотечного кредитування в Україні. *Економіка і суспільство.* 2020. № 10. С. 69–74.
4. Гнатківський Б. Іпотечний ринок навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 341 с.
5. Евтух А. Т. Ипотека – механизм эффективного использования ресурсов. Луцк, 2001. С. 28–52.
6. Жежерун Ю. В. Сучасний стан ринку іпотечного кредитування в Україні. *Економіка і менеджмент: перспективи інтеграції та інноваційного розвитку.* 2020. № 11. С. 41 – 43.
7. Ковалишин І. В. Сутність іпотеки та основні принципи іпотечного житлового законодавства. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України.* 2008. № 3. С.121–126.

8. Кот А., Буртовой А. Госрегистрация вещных прав на недвижимое имущество и их обременений: новый порядок. URL: https://commercialproperty.ua/cp-articles/gosregistratsiya-veshchnykh-prav-na-nedvizhimoe-ushchestvo-i-ikh-obremeneniy-novyy-poryadok/
9. Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 39–54.
10. Нігреєва О. О. Щодо публічності як необхідної ознаки іпотеки. *Актуальні питання реформування правової системи України:* зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 30–31 трав. 2008 р.). Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2008. С. 279–281.
11. Пучковская И. И. Ипотека: залог недвижимости. Харьков: Консум, 1997. 132 с
12. Свістун Л. А., Довгаль Ю. С. Іпотечне кредитування в Україні: сучасні проблеми та фактори розвитку: монографія. Полтава: ПолтНТУ, 2014. 162 с.
13. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-20#n58

References

1. Andrianov M. V. Means and legal regime of securing credit obligations: autoref. thesis ... candidate law Sciences: 12. 00. 03. Kyiv, 2006. 17 p.
2. Banking operations: textbook. Ternopil: TNEU «Economic Thought». 696 p.
3. Garbuzova V. S. The current state and peculiarities of the development of mortgage lending in Ukraine. *Economy and society.* 2020. No. 10. P. 69–74.
4. Hnatkivskyi B. The mortgage market. Lviv: Ivan Franko National University, 2015. 341 p.
5. Evtukh A. T. A mortgage is a mechanism for efficient use of resources. Lutsk, 2001. P. 28–52.
6. Yu. V. Zhezherun. Modern state of the mortgage lending market in Ukraine. *Economics and management: prospects for integration and innovative development*. 2020. No. 11. P. 41 – 43.
7. Kovalishyn I. V. The essence of a mortgage and the main principles of mortgage housing legislation. *Bulletin of the University of Banking of the National Bank of Ukraine.* 2008. No. 3. P. 121–126.
8. Kot A., Burtovoi A. Gosregistratsiya veshchnykh-prav-na-nedvizhimoe-ushchestvo-i-ikh-obremeneniy -novyy-poryadok/
9. Maidanyk R., Maidanyk N., Popova N. Rethinking the general part of property law in the conditions of Europeanization and codification. *Entrepreneurship, economy and law.* 2021, No. 6. P. 39–54.
10. Nigreeva O. O. Regarding publicity as a necessary feature of a mortgage. Current issues of reforming the legal system of Ukraine: Collection. of science Art. according to the materials of the V International science and practice conf., Lutsk, May 30–31. 2008. Lutsk: Volyn. region printing house, 2008. P. 279–281.
11. Puchkovskaya I. I. Mortgage: pledge of real estate. Kharkov: Konsum, 1997. 132 p.
12. Svistun L. A., Dovgal Yu. S. Mortgage lending in Ukraine: modern problems and development factors: monograph. Poltava: PoltNTU, 2014. 162 p.
13. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-20#n58

Севрюкова І. Ф. Проблеми визначення основних засад (принципів) правового регулювання іпотечних відносин у цивільному законодавстві України

У статті досліджуються проблемні питання стосовно визначення та характеристики основних засад правового регулювання іпотечних відносин у цивільному законодавстві України. Норми сучасного цивільного законодавства, які безпосередньо здійснюють регламентацію основних засад, або принципів, іпотеки містять певні недоліки й суперечності, що призводить до негативних наслідків при захисті прав суб'єктів іпотечних відносин. Систематизація принципів іпотеки, визначення їх змісту, зіставлення із принципами речового права, принципами іпотечного кредитування дає змогу запропонувати формулювання або уточнення змісту відповідних законодавчих положень з метою удосконалення правового регулювання.

Ключові слова: іпотека, основні засади (принципи) іпотеки, іпотечні відносини, принципи речового права, принципи іпотечного кредитування.

Sevryukova I. F. Problems of defining the basic principles (principles) of legal regulation of mortgage relations in the civil legislation of Ukraine

Introduction. Problematic issues of systematization of the main principles of mortgage, definition of their content, comparison with the principles of property law, principles of mortgage lending, it is proposed to formulate the content of the relevant legislative provisions to which the research is devoted, have always been debatable. Normative provisions of modern mortgage legislation not only do not contribute to solving problems regarding the definition of the basic principles of mortgage legal relations, but, on the contrary, contain certain contradictions and shortcomings.

The existence of disputed legislative constructions does not allow to properly systematize the basic principles of the mortgage institution and to provide full protection of violated rights to subjects of mortgage legal relations.

Purpose and objectives of the study. The main common feature of such agreements is the study of conceptual provisions and general theoretical foundations, which are aimed at solving legal problems related to the definition of the main legal foundations of mortgage relations, as well as the formulation of scientifically based theoretical provisions and conclusions of an applied nature, aimed at ensuring the protection of the rights of participants in mortgage relations. It seems necessary to specify the main legal principles aimed at the formation of mortgage legal relations, their definition, characteristics, classification. Improvement of the civil law regulation of mortgage relations also requires a thorough analysis of the relevant regulatory provisions.

Research methods. The research carried out in the article is based on the evaluation of generally accepted approaches to identifying the signs of problematic issues of the main principles of legal regulation of mortgage relations and their reflection in the civil legislation of Ukraine. It should be emphasized that these issues are debatable due to the lack of clear legislative structures, which leads to the imperfection of legal regulation and violation of the rights of participants in property turnover.

Research conclusions. As a result of the research, the opinion is expressed that there is no system of mortgage principles in the current legislation of Ukraine. Due to the lack of a clear system of principles of legal regulation of mortgage relations, as well as the contradictory content of some norms that proclaim these principles, for example, the principle of publicity, the principle of authenticity, negative consequences arise when applying the relevant legislative provisions in judicial practice, which has as a consequence the imperfection of the protection of subjective rights participants in mortgage legal relations.

Key words: mortgage, basic provisions (principles) of mortgage, mortgage relations, principles of property law, principles of mortgage lending.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-331-338

УДК 340.1

Сергій Олександрович Сунєгін,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-4304-708X

ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ПИТАННЯ ФОРМИ ТА ЗМІСТУ

Постановка проблеми. Функціонування і розвиток сучасного світового співтовариства відбувається в умовах складних трансформаційних реалій, зумовлених низкою чинників об'єктивного й суб'єктивного характеру. Глибинні зміни, що мають місце практично у всіх важливих сферах і галузях суспільного життя, продовжують призводити до неоднозначних і суперечливих наслідків та, як наслідок, до невизначеності та значної варіативності подальших перспектив державно-правового розвитку сучасних країн. Адже ми є свідками, з одного боку, постійно впроваджуваних у соціальну дійсність науково-технічних та інших інновацій, численних реформаторських дій і застосування новітніх управлінських підходів при здійсненні владно-організаційного впливу на суспільство, спрямованих на полегшення умов життєдіяльності громадян, а з другого – перманентно зростаючої системної кризи соціальних взаємозв'язків і відносин на макро- та мікрорівнях, яку, на жаль, принаймні на сьогодні так і не вдається належним чином вирішити ні за допомогою зусиль різноманітних міжнародних інституцій, ні шляхом удосконалення відповідних форм реалізації правової політики сучасних держав.

Хвиля подій, що відбулися у світі та в Україні за останні два десятиліття, і особливо протягом останніх восьми років, викликала чимало складних питань, пов'язаних із забезпеченням ефективності правового впливу на різноманітні суспільні відносини, динаміка розвитку яких змушує сучасні правові системи постійно «наздоганяти» вже фактично функціонуючі системи взаємозв'язків у суспільстві, що полягає, з-поміж іншого, у перманентно зростаючому масиві правотворчої діяльності на законодавчому та підзаконному рівнях. Зокрема, в умовах сьогодення дедалі більшого поширення набувають дослідження у сфері штучного інтелекту, генної інженерії та біотехнологій, які кардинально змінюють уявлення людини про навколишній світ, його цінності і смисли та відповідно потребують забезпечення адекватного та своєчасного правового регулювання.

З урахуванням цих і багатьох інших передумов особливої значущості на сьогодні набувають дослідження питань сутності, природи та особливостей правотворчості, її функціональних здатностей і чинників, що впливають на її характер і результати. При цьому серед складових проблематики феномену правотворчості вагоме місце посідає коло питань, присвячених визначенню форми та змісту цього різновиду соціально необхідної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності та природи правотворчої діяльності, її формальних і змістових характеристик перебуває у фокусі уваги значної кількості українських та зарубіжних вчених. Серед таких дослідників слід згадати роботи Ж.-Л. Бержеля, С. Бобровник, О. Богініча, С. Гусарєва, Т. Дідича, В. Костицького, Д. Ллойда, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, О. Скрипнюка, Т. Тарахонич, В. Тернавської, Г. Харта, Ю. Шемшученка та ін.

Водночас правотворчість досліджувалася цими та іншими вченими переважно в контексті відповідних процесуальних аспектів її здійснення, принципів і функцій, цілей і завдань, а також визначення правового статусу суб'єктів, які беруть участь у її реалізації. Натомість проблематика параметрів форми та змісту правотворчої діяльності ще не набула належного висвітлення в сучасному соціогуманітарному науковому дискурсі.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення складових форми і змісту правотворчості в контексті цілісності природи соціонормативної регуляції.

Основні результати дослідження. Виклад основної частини статті, на нашу думку, доцільно розпочати зі словникового, енциклопедичного, а також філософського тлумачення понять «зміст» і «форма», а саме:

1. Зміст – а) те, про що йдеться, розповідається де-небудь, те, що описується, зображується (у книзі, статті і т. п.); б) сутність, внутрішня особливість або смисл чого-небудь, певні властивості, характерні риси, які відрізняють явище, предмет від подібних явищ, предметів і т. п.; в) розумна основа, мета, призначення чого-небудь (наприклад, зміст освіти); г) перелік розділів, частин, оповідань книги, збірки, рукопису тощо, із зазначенням сторінок, де вони вміщені. Форма – а) обриси, контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд; б) тип, будова, спосіб, система організації чого-небудь, зовнішній вигляд якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; в) спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз; г) певна система художніх засобів як спосіб вираження змісту творів літератури й мистецтва; д) видимість, зовнішній бік чого-небудь, що не відображає суті справи тощо [1, с. 467, 1543–1544; 2, с. 305, 797].

2. Зміст і форма – філософські категорії, які виражають взаємозв'язок упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище, тобто зміст, і спосіб його існування та вираження, тобто форму. Зміст – це єдність усіх основних елементів цілого, його якостей і зв'язків, які існують і виражаються у формі і невіддільні від неї; основна сутність викладу; те, що наповнює форму. Зміст також розуміється як загальна характеристика цінності, значення будь-якої речі (наприклад, у естетиці поняття «зміст» вживається для позначення цінності та важливого в естетичному предметі, на протилежність від його форми). Форма – це спосіб існування змісту, невіддільний від нього і який слугує його вираженням; зовнішній обрис, контур, вид предмета або явища. Взаємодія змісту і форми вибудовується з урахуванням їх об'єктивної субординації, яка обов'язково містить як вплив різних компонентів змісту на форму, так і компонентів форми на структуру змісту [3, с. 110].

З урахуванням енциклопедичної, словникової розвідки спробуємо насамперед визначити особливості розуміння сутності та природи правотворчості в сучасній юридичній літературі. Так, у сучасному науковому юридичному дискурсі правотворчість або правотворча діяльність розуміється як:

1) складна, інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на упорядкування суспільних відносин шляхом створення нових і удосконалення чинних нормативно-правових актів [4, с. 8];

2) особлива форма діяльності держави за участю громадянського суспільства, яка пов'язана із встановленням, зміною чи скасуванням юридичних норм, створенням і розвитком системи права [5, с. 75];

3) різновид креативної спеціалізованої діяльності людей, їх колективів та організацій (включаючи і державну організацію суспільства) з раціонального відтворення права в усіх формах його зовнішнього існування з метою задоволення потреб та інтересів людей та їхніх спільнот [6, с. 188];

4) частина загального процесу правотворення, особливий вид діяльності, притаманний спеціально уповноваженим органам, із формулювання, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей [7, с. 192].

У проєкті Закону України «Про правотворчу діяльність» правотворчість визначається як діяльність з планування, розробки проєкту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин [8].

Аналіз цих і багатьох інших доктринальних визначень поняття «правотворчість» свідчить про переважно інструментальний характер розуміння його сутності та природи, в межах якого акцентується увага здебільшого на зовнішніх параметрах здійснення відповідної діяльності, її етапах або стадіях, на способі закріплення, існування правових норм та їх зовнішньому оформленні тощо. При цьому змістові характеристики правотворчості, якщо й згадуються у відповідних дефініціях, то переважно у суто абстрактному, формальному вигляді, з якого неможливо чітко визначити сутність і смисл даної діяльності, його розумну основу, мету та соціальне призначення, тобто, по суті, її засадничі змістові складові. Адже такі формулювання, як, наприклад, «встановлення, зміна або припинення правових норм», «спрямована на досягнення цілей розвитку суспільства», «виявлення потреб у нормативно-

правовому регулюванні», «спрямована на упорядкування суспільних відносин», «з метою задоволення потреб та інтересів людей» тощо, на нашу думку, не надають можливості визначити конкретні ідеї та ціннісно-смислові засади або орієнтири, які закладаються в основу правотворчої діяльності в цілому, не наголошують на специфічних ознаках або властивостях правового регулювання та його місці в системі соціального регулювання загалом. Про це свідчать, зокрема, і ознаки правотворчості, на яких переважно звертається увага в сучасній юридичній літературі, а саме:

1) має офіційний характер, оскільки здійснюється публічно у чітко визначених формах і способах;

2) здійснюється уповноваженими суб'єктами, що наділені відповідним правовим статусом (народом держави, органами держави, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями тощо);

3) має результативний характер, який виражається у відповідному письмовому документі, що є формою (джерелом) права;

4) змістом правотворчості є встановлення, зміна або припинення правових норм;

5) має процесуальний характер, оскільки здійснюється у певних процесуальних формах та поділяється на ряд послідовних стадій;

6) регламентована правовими нормами, що передбачає закріплення правотворчих повноважень відповідних суб'єктів, процедури здійснення, правил юридичної техніки тощо;

7) відображає рівень досконалості юридичної бази в державі та її законодавчу політику;

8) забезпечує ефективність правового регулювання суспільних відносин;

9) має складний зміст, що виявляється у системі її різновидів [9, с. 230].

Як бачимо, наведені ознаки здебільшого стосуються форми здійснення правотворчості, її внутрішньої структури, організації та зовнішнього вираження, способу її здійснення, формальних наслідків тощо. Адже правотворчість, як зазначається у юридичній літературі, «доктринально слід розглядати щодо юридичної техніки формування і нормативного закріплення правових норм, а правотворчий процес уніфіковано має характеризуватись як такий, що має виключно техніко-юридичний характер» [10, с. 38].

У цьому сенсі форма правотворчої діяльності являє собою сукупність зовнішньо виражених параметрів її предметних складових, сторін або елементів, тобто необхідний порядок їх розташування та взаємозв'язку; саме форма правотворчості фіксує її зміст, який поза нею існувати не може, та надає йому якісної визначеності. Більше того, форма правотворчості та відповідно правових норм активно впливає на зміст останніх, забезпечуючи їх більшу або меншу функціональну реальність у межах визначених темпорально-просторових вимірів.

Водночас варто звернути увагу на те, що змістовий аспект правотворчості також згадується серед наведених вище ознак, однак у ньому йдеться лише про формальну складову сутності даної діяльності, тобто про встановлення, зміну або припинення правових норм, але залишаються поза увагою питання ціннісно-смислового контексту правотворчості, її властивостей та об'єктивних взаємозв'язків з іншими складовими соціальної регуляції, які справляють значний вплив на визначення її розумної основи, необхідність та доцільність її здійснення.

Так, слід погодитись, що правотворчість – це насамперед встановлення, зміна або припинення правових норм, тобто загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які регулюють важливі суспільні відносини і гарантуються державою. Водночас у контексті зазначеного варто замислитися над такими питаннями: що визначає зміст правових норм? які цінності та концепти закладаються чи повинні закладатися в їх зміст? які властивості визначають специфіку правових норм та їх місце в загальній системі соціальної регуляції? які об'єктивні та суб'єктивні чинники впливають на зміст правових норм тощо?

Очевидним варто визнати, що ці питання стосуються не лише ширшої за змістом категорії «правоутворення», на що справедливо звертають увагу деякі вітчизняні вчені [11, с. 189–190], а й змістового аспекту правотворчості, причому його сутнісної, внутрішньої сторони, а не тих чи інших етапів її внутрішньої організації та відповідності конкретним процедурам її здійснення, на чому здебільшого акцентується в сучасному юридичному дискурсі. При цьому від правильних відповідей саме на ці питання безпосередньо залежить якість практичної реалізації норм законодавства та їх реальна здатність позитивно впливати на суспільний розвиток у цілому.

Таким чином, можемо попередньо констатувати, що вимоги, які пред'являються до правотворчості, умовно можна поділити на вимоги до форми (наприклад, вимоги дотримання правил юридичної техніки в процесі формулювання правових норм, вимоги до структури нормативно-правового акта, вимоги до визначення типу правового регулювання тощо) та вимоги до змісту правотворчості (вимога правильного визначення філософських, ціннісних аспектів суспільного життя в процесі правотворчої діяльності; вимога врахування системного характеру соціальної регуляції, що включає в себе відповідний рівень співвідношення між правом, мораллю та іншими соціальними регуляторами, які функціонують у суспільстві; необхідність врахування в процесі правотворчості реальних умов життя суспільства тощо).

Отже, змістовий аспект правотворчості, на нашу думку, щонайменше проявляється у двох найважливіших складниках, а саме:

1) у адекватному визначенні місця права в системі панівних у певному суспільстві соціальних регуляторів, взаємозв'язків та взаємозалежностей між ними, у забезпеченні їх збалансованої дії в межах конкретних темпорально-просторових вимірів;

2) у встановленні системи вищих соціальних цінностей, їх закріпленні на конституційному рівні та їх послідовній імплементації в межах відповідних законодавчих актів.

З огляду на наведене, розглянемо насамперед змістовий вимір правотворчої діяльності та спробуємо обґрунтувати його ключове значення для забезпечення позитивної результативності реалізації правових норм у суспільному житті.

У цьому контексті почнемо, мабуть, з очевидної для всіх тези, що право як особлива соціонормативна система є соціокультурним феноменом, який вимагає від нормотворця враховувати відповідні складові його формування та розвитку в процесі створення правових норм і моделювання їх майбутньої реалізації у тій чи іншій формі, а також тих наслідків, до яких призведе їх практичне здійснення. У цьому випадку йдеться про систему відповідних чинників правоутворення або правогенезу в цілому, елементи якої справляють різноманітний вплив на зміст створюваних правових норм та їх подальшу реалізацію в суспільному житті.

Серед усього розмаїття чинників правоутворення особливе місце посідає морально-релігійна система координат певного суспільства, яка має глибоке історичне підґрунтя та сформовану внаслідок цього систему моральних принципів і правил соціальної поведінки, які є органічною складовою його ментальних характеристик, що гарантують історичну відтворюваність і самоідентичність відповідних комунікативних практик, забезпечують можливість або неможливість пристосування до постійно змінюваних умов матеріального і духовного життя та значною мірою визначають способи реагування на ті чи інші правові новації.

Взаємозв'язок, взаємозумовленість і взаємозалежність морально-релігійного і правового регулювання може мати як безпосередній прояв у межах конкретної темпорально-просторової реальності, так і більш-менш завуальований, опосередкований характер, але за будь-яких умов він завжди матиме місце і його неможливо розірвати в силу його онтологічного статусу як для морально-релігійної, так і правової свідомості. Морально-релігійна та правова регуляція є, по суті, «сполученими судинами» в межах нормативного континууму людської свідомості, сутнісно або принципово єдиною, але водночас віддиференційованою за певними ознаками. Сутнісна єдність морально-релігійного та правового регулювання зумовлюється загальною конструктивною складовою даних «сполучених судин», спрямованих на досягнення порядку в суспільстві та в межах яких правові й моральні норми перетинаються, поєднуються, «контактують» між собою, що і є, власне, передумовою їх подальшої диференціації та встановлення характеру співвідношення між ними.

У зв'язку із цим виникає питання щодо забезпечення адекватного розуміння об'єктивного, онтологічного характеру взаємозв'язку права, моралі і релігії, у тому числі визначення певних вихідних засад, своєрідної загальної субстанції, що перебуває в основі їх формування та спрямовує їх розвиток у спільному для них напрямі.

Незважаючи на велику кількість думок і концептів стосовно об'єктивних засад права, моралі і релігії, представлених у сучасному науковому дискурсі, на нашу думку, слід виходити з того, що загальною об'єктивною субстанцією їх формування та розвитку як необхідних для суспільства соціонормативних систем є ідея свободи людини, яка виступає базовим, основоположним поняттям

для кожної з них і навколо якої розвивається система відповідних цінностей, що обґрунтовуються, охороняються та захищаються в межах зазначених нормативних феноменів.

У науковій літературі правильно відзначається, що «свобода видається нам чимось найприроднішим – настільки фундаментальною вона є для розуміння людини та відмежування нас від усіх тварин. Сутність свободи – це здатність робити вибір, і всі інші аспекти свободи є передумовами та виходять з цього фундаментального явища» [12, с. 15, 151].

Отже, якщо загальною субстанцією формування та розвитку права, моралі і релігії у відповідному соціальному середовищі є ідея свободи людини, то розуміння сутності та призначення цих нормативних систем залежить від тлумачення даної категорії, а саме: або ми акцентуємо увагу лише на механістичному розумінні свободи як можливості вчиняти певні дії та здійснювати ту чи іншу діяльність, обмежену свободою іншого суб'єкта, або ж ми розуміємо свободу в межах морально-релігійної традиції як найвищу цінність і божественний дар для людини, що визначає її сутність та який вона повинна здійснити у своєму житті з метою свідомого примноження добра та зменшення проявів зла.

Не важко помітити, що в першому випадку свобода розуміється як певна абстрактна, статична величина, тобто як умова або можливість діяти, тоді як у другому випадку вона являє собою вже визначену характеристику дії, результат пізнання та зумовлені ним вчинки, дії, поведінка людини тощо, які здійснюються з внутрішнім усвідомлення та розумінням об'єктивних обмежень на підставі вибору добра й відхилення від зла. При цьому в останньому випадку свобода для людини – це насамперед процес відокремлення добра від зла, а також конкретні дії, які засвідчують практичну реалізацію зазначеного розрізнення. Адже, як справедливо зазначається у науковій літературі, «категорії добра і зла становлять суть одвічного вибору людини, сенс її існування» [13, с. 11].

Звертаючись до реалій сьогодення, мусимо констатувати, що ідея свободи в межах сучасного правового дискурсу та суспільних відносин розуміється переважно в контексті механістичного підходу, тобто як певні можливості індивідів, обмежені свободою інших поза контекстом добра і зла як граничних цілей будь-якої людської дії, поведінки та діяльності. При такому підході право трактується як одна із автономних форм свободи, реалізація якої не повинна принаймні суттєво залежати від її морально-релігійного обґрунтування.

Більше того, механістичне розуміння свободи розмиває її об'єктивні морально-релігійні засади, тим самим перетворюючи в потенційно нескінченну множину однаково значущих індивідуальних виборів, «істинність» або «правильність» яких може бути доведена лише шляхом міжособистісної конкуренції, змагання, боротьби тощо. Саме такий підхід відповідає дедалі більшому утвердженню постмодерних засад улаштування суспільного життя на сучасному етапі його розвитку і саме йому відповідають більшість комунікативних практик сьогодення, засновані на всеохопному характері ліберальної ідеології в демократичних державах.

Якщо право як соціонормативна система – це одна із форм свободи, тоді виникає питання про його зміст або, скажімо так, про ті ідеї, витоки і принципи, які закладаються у зміст правових норм, формуючи у такий спосіб позитивні (дозволені) та негативні (заборонні) стандарти людської поведінки і діяльності.

У цьому контексті необхідно зазначити, що змістова характеристика свободи людини або, іншими словами, зміст процесу відокремлення добра від зла завжди має моральний вимір, причому не лише тому, що добро і зло є центральними категоріями моралі як соціонормативної системи, але й у зв'язку із тим, що будь-яка свобода вибору має певну моральну якість, яка може мати безпосередній або опосередкований характер. Саме тому право за своєю сутністю не можна вважати формою відокремлення добра від зла зі своїм окремим від моралі прагматичним змістом, позбавленої необхідності оцінювати відповідні правові норми та цілі правового регулювання тих чи інших суспільних відносин з точки зору дихотомії нормативних-оціночних категорій, які визначають, з одного боку, належне та морально-позитивне, а з другого – засуджуване та морально-негативне. Адже право встановлює конкретну міру свободи людини, виходячи зі змісту відповідної морально-релігійної системи координат, історично сформованої у певному суспільстві, і водночас з об'єктивних меж впливу права на цю свободу, що випливають з його сутності та природи.

Як відомо, правові норми як результат правотворчості не виникають самі по собі, а є наслідком певного сприйняття навколишньої дійсності, яке, своєю чергою, здійснюється крізь призму на-

копиченого соціального досвіду та його творчої переробки з боку визначених суб'єктів правотворчості. Необхідною складовою даного соціального досвіду є визначений характер співвідношення або балансу соціальних регуляторів, які функціонують у суспільстві та впливають на обґрунтування відповідних комунікативних практик у його межах, надаючи їм схвального, допустимого (нейтрального) або засуджуваного характеру.

З цього випливає, що суб'єкти правотворчої діяльності, створюючи нормативно-правові акти та формулюючи конкретні правові норми, повинні враховувати філософсько-правову рефлексію щодо морального контексту відокремлення добра від зла, навіть попри те, що її взаємозв'язок із правотворчістю не є очевидним та має опосередкований характер, у зв'язку із чим залежить від суб'єктивних якостей законодавця, зокрема, його інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Адже роздуми суб'єкта правотворчості про добро і зло позбавлені необхідної для цієї діяльності прагматичної спрямованості, що, на перший погляд, є цілком виправданим, оскільки відповідна рефлексія пов'язана не стільки зі змістом правовідносин, моделі яких закладаються у нормативно-правовий акт, скільки з сутністю та природою самого права як форми свободи, що має моральну якість та обґрунтування.

Втім, рефлексія законодавця про добро і зло може і повинна здійснюватися незалежно від того, чи набудуть ці роздуми безпосереднього відображення у відповідному законі, спрямованому на вирішення визначених юридично значущих соціальних проблем чи інших важливих питань нормального улаштування суспільного та державного життя; вона має місце тому, що є іманентно властивою, по суті, прихованою іводночас, невід'ємною характеристикою правотворчості. При цьому йдеться про весь масив правотворчої і, особливо, законодавчої діяльності, оскільки прийняття нормативно-правових актів і насамперед законів як актів вищої юридичної сили, які регулюють найбільш важливі питання тих чи інших суспільних відносин, завжди ставлять конкретну мету, що необов'язково має об'єктивно необхідний характер, але водночас, як уже попередньо зазначалося, неодмінно має моральну якість або характеристику.

Водночас, у зв'язку із запропонованими вище міркуваннями, виникає справедливе питання щодо розуміння сутності та природи моралі, зокрема, її соціокультурної характеристики в межах конкретних темпорально-просторових вимірів або суспільно-державних формацій. Для того, щоб ґрунтовно розібратися в цих питаннях або, іншими словами, у сутності та формах уявлень про добро і зло та похідні від них нормативні конструкції, причини і умови їх розвитку в суспільному житті, необхідно правильно розуміти джерела її формування та розвитку як соціонормативного феномену, а також співвідношення її метафізичних і діалектичних характеристик, система яких здатна забезпечити справжню, добровільну, а не вимушену єдність та цілісність людського буття.

У цьому контексті потрібно зауважити, що дослідження моралі, її принципів, норм і категорій, лише крізь призму історичної динаміки їх розвитку, як це переважно має місце в науковій літературі, не можна вважати повноцінним і самодостатнім підходом осмислення її сутності та природи, оскільки витоки або джерела моралі не обмежуються лише, власне, параметрами зовнішньої соціальної реальності, в якій людина виховується, формується як особистість та, урешті-решт, здійснює відповідні комунікативні практики. Адже, застосовуючи лише даний і найбільш поширений на сьогодні підхід, ми рано чи пізно прийдемо до того, що визнаватимемо моральним благом і добра практично будь-які антисоціальні, антигуманні та інші негативні діяння або вчинки, що мають місце в суспільній практиці, обґрунтовуючи це певними «вимогами часу», особливостями науково-технічного прогресу, запитами інститутів громадянського суспільства тощо.

Так, історичний розвиток людства переконливо доводить, що суспільна мораль – це динамічна категорія, зміст якої нерідко зазнавав протилежних трансформацій у різні історичні часи та епохи. Ця ситуація в підсумку призвела до «розчленування» сучасної моралі на окремі індивідуальні та групові соціальні практики, в межах яких не лише обґрунтовуються, а й утверджуються в суспільному житті неоднакові за своєю моральною природою людські якості, вчинки, діяльності тощо. Саме з цим і пов'язані достатньо поширені навіть в умовах сьогодення такі моральні конструкції, як «індивідуальна мораль», «гедоністична мораль», «евдемоністична мораль», «мораль панів», «мораль рабів», «корпоративна мораль» тощо.

Погоджуючись в цілому з тим, що зовнішня соціальна дійсність може суттєво та навіть визначально впливати на зміст моральної оцінки відповідних відносин, вчинків або діянь, виступаючи,

по суті, одним із джерел формування та розвитку «морального клімату» в суспільстві та державі, все ж потрібно визнати, що:

1) по-перше, нормативна якість моралі не може обмежуватися лише конкретними емпіричними параметрами, тобто виключно сущим, а необхідно включає в себе також елемент того, як повинно бути, тобто належне. За словами О. Дзьобаня, «традиційна мораль володіє, перш за все, рисами абсолютності й безумовності. За логікою моралі, людина повинна дотримуватися її норм навіть всупереч власної вигоди, тиску обставин. Вона вимагає від людини певного самозречення, самовідданості» [14, с. 16]. Визнаючи за кожним індивідом свободу здійснення індивідуального морального вибору, норми та принципи моралі водночас спрямовують цей вибір у потрібному та корисному для особи і суспільства напрямі, обґрунтовуючи його тим, що насправді є добрим, хорошим та відповідно злим або поганим, незалежно від цінностей або звичок конкретних людей та їх культур.

У цьому сенсі можна провести певні аналогії з правом як соціонормативною системою, а саме: практика реалізації правових норм нерідко відхиляється або не узгоджується з закріпленою у правових актах моделлю належної поведінки, але це не дає юристам підстави безапеляційно стверджувати, що така практика і є відповідною нормою. Приймаючи законодавчі та інші нормативно-правові акти, суб'єкти правотворчої діяльності закладають у них відповідну мету, яка може і не бути досягнута з огляду на різні обставини об'єктивного і суб'єктивного характеру. При цьому така ситуація не означає необхідності відмови від забезпечення правового регулювання тих чи інших відносин у зв'язку із тим, що їх регламентація не відповідає певним комунікативним практикам, так само як вона не означає, що в основу правового регулювання повинна закладатися лише певна соціально-правова дійсність, правове життя, що завжди характеризується наявністю певних ненормативних, аномальних або патологічних проявів;

2) по-друге, джерелами або витоками моралі, окрім оточуючої соціальної реальності, виступає також сама людина, особистість, яка має можливість інтуїтивно, навіть поза контекстом будь-якої соціальної реальності або досвіду, розрізняти добро і зло, визначаючи принаймні для себе, які ідеї, думки, особисті якості та вчинки є хорошими або добрими, а які є їх прямою протилежністю. У науковій літературі з цього приводу зазначається, що «моральна людина, навіть зустрівшись з безумовною необхідністю вчинити щось проти власної совісті, демонструє свободу людського духу, право вибору. Мова моралі – це апеляція до совісті з метою розбудити в людях моральні чесноти, які б стали орієнтирами добровільно обраної поведінки» [15, с. 26].

Іншими словами, мораль завжди виступає як певний внутрішній орієнтир, який не залежить від зовнішніх або емпіричних обставин і здатний задавати правильний, морально обґрунтований напрям реалізації індивідуальної свободи. Справжня моральна якість вчинку є притаманною лише тій ситуації, в якій особистість самостійно приймає рішення, орієнтоване на вище благо та водночас не пов'язане з власною вигодою або благополуччям, тобто незалежно від обставин та навіть всупереч ним. Якщо ж з тих чи інших причин цього не відбувається, то відповідні дії мають, по суті, імморальний характер, який не визнає або заперечує моральні принципи та норми, навіть попри те, що вони можуть принести певну користь для інших людей.

Втім, джерельна база моралі як соціонормативної системи не вичерпується вищенаведеним, а необхідно включає в себе також і релігію, нормативно-організаційний вплив якої не обмежується лише правилами віри у Бога або певні надприродні явища, відповідними таїнствами або обрядами, здійсненням культових дій та об'єднанням людей у визначену релігійну організацію. І. Шаповалова правильно зазначає, що «на мораль як свідомість і як форму суспільних відносин не може не впливати релігійний чинник, звернення до нього завжди необхідне в контексті пошуку підстав моральних законів» [16, с. 230]. Адже будь-яка релігія завжди іманентно включає в себе систему моральних правил улаштування суспільних відносин і міжособистісної комунікації, які є одним із необхідних маркерів або атрибутів віри людини в Бога.

У цьому сенсі можна навести, зокрема, приклад християнського декалогу або «десяти заповідей», в яких лише перші чотири стосуються принципових положень взаємовідносин людини і Бога, а інші шість безпосередньо присвячені основоположним моральним засадам міжособистісних комунікацій, зміст яких розкривається як у відповідних книгах Біблії, так і в Святому Переданні канонізованих святих, отців християнської церкви та найбільш видатних і визнаних богословів.

У цьому контексті потрібно також зазначити, що навіть у сучасних світських суспільствах, в яких церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа – від церкви, в яких горизонт потреб та інтересів людини має суто споживчий характер і обмежується здебільшого відповідними соціально-економічними категоріями, вплив певної релігійної традиції на індивідуальну та суспільну мораль до певної міри продовжує зберігати свою соціальну значущість і важливість, що підтверджується, з-поміж іншого, рівнем залучення громадян до церковного життя, масовим характером відзначення основних релігійних свят, різними статистичними даними та соціологічними опитуваннями тощо.

Враховуючи те, що релігія передбачає визначення трансцендентної перспективи людського життя, оскільки, по суті, являє собою спосіб взаємозв'язку індивіда з Богом як трансцендентним і вічним абсолютом, встановлення якого досягається через віру, моральні норми і цінності отримують у такий спосіб найвищу санкцію, найміцніший і найстабільніший «фундамент» свого соціального утвердження, зміст якого не обмежується певними філософськими доктринами, формальною або утилітарною логікою, етичним раціоналізмом тощо.

Таким чином, штучне нехтування сутнісним, органічним характером взаємозв'язку релігії та моралі поступово призводитиме до того, що традиційні моральні принципи і норми позбавлятимуться своєї вищої виправданості, метафізичних смислів і цілей, свого абсолютного джерела, у тому числі на внутрішньому рівні людської совісті. Як наслідок, засади моралі шукатимуть у зовнішній для індивідів реальності, її постійно змінюваних матеріальних формах людського буття, зокрема, в природі людини, у суспільних відносинах тощо; сама ж мораль становитиме один із можливих засобів узгодження інтересів людей між собою, а релігія перетвориться лише на зовнішню форму свого вираження, тобто на систему правил зовнішньої ритуальності, вірувань і обрядів, що об'єднують людей, які їх визнають, в єдину організацію або спільноту.

Отже, адекватне визначення місця права в системі панівних у суспільстві соціальних регуляторів, насамперед моралі та релігії, встановлення об'єктивних взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними, забезпечення їх збалансованої дії в межах конкретних темпорально-просторових вимірів – все це формує, на нашу думку, найголовніший контекст змісту правотворчості, а точніше – його внутрішнього, ціннісно-смислового виміру.

Зміст правотворчості не обмежується лише конкретними параметрами взаємозв'язків у межах соціонормативного континууму відповідного суспільства, яке завжди функціонує та розвивається на підставі визначеної ціннісної-ідеологічної матриці, елементи якої закріплюються в нормах законодавства, у тому числі конституціях сучасних демократичних держав. У даному випадку йдеться про систему вищих соціальних цінностей, які закріплюються у конституціях та отримують подальшу правову охорону і захист у межах галузевого законодавства.

Система цінностей, що панує в суспільстві, визначає важливість, значущість захисту певних суспільних відносин [17, с. 121], а отже, законодавець у процесі створення, зміни чи скасування правових норм обґрунтовуватиме їх зміст саме у світлі визначених ціннісних орієнтацій, які мають діалектичну, амбівалентну соціальну природу.

У цьому контексті потрібно насамперед зауважити, що проблема правильного розуміння та визначення системи вищих соціальних цінностей, їх закріплення на конституційному рівні, є надзвичайно складною не лише у зв'язку із необхідністю встановлення об'єктивних засад їх співвідношення між собою, але й тому, що їх практичне втілення у житті суспільства і громадян пов'язане не стільки з діяльністю держави, зокрема на правотворчому рівні, скільки з відповідними інститутами громадянського суспільства, зі сферою приватної діяльності суб'єктів права, передусім її конкретними цілями та засобами їх досягнення.

Якщо звернутися до ліберально-демократичних реалій розвитку сучасних держав, то неважко помітити, що їх ціннісною основою є права і свободи людини, які визнаються єдиною найвищою соціальною цінністю більшості правових систем сучасності. Не винятком у цьому сенсі є і Україна, ст. 3 Конституції якої закріплює положення, згідно із яким людина, її права і свободи, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Слід звернути увагу на те, що ця норма сформульована так, що не тільки права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю, а й такі категорії, як честь, гідність, недоторканність і

безпека, які також у цій нормі визнаються найвищими соціальними цінностями, причому окремі з них мають насамперед моральний зміст (наприклад, честь і гідність).

Водночас необхідно звернути увагу на те, що в даній редакції йдеться про честь, гідність, недоторканність і безпеку як про індивідуальні, а не колективні блага, і зміст принаймні окремих з них, з огляду на індивідуалізацію сучасної моралі, потребує ще й відповідної деталізації в межах чинного законодавства (наприклад, поняття «честь»). Про це також переконливо свідчить норма частини другої ст. 3 Конституції України, яка встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність.

У цьому сенсі виникає справедливе питання щодо основоположної значущості для законодавця та українського суспільства таких найважливіших і цілком зрозумілих для громадян соціальних цінностей, як соціальна справедливість; гуманізм і взаємоповага між людьми; патріотизм і любов до Батьківщини; неприйняття расової, національної, релігійної, мовної та соціальної дискримінації; любов і сім'я, народження і виховання дітей, зв'язок і наступність поколінь; не кажучи вже про такі більш складні для сприйняття та розуміння сучасною людиною, але при цьому не менш важливі для забезпечення суспільного порядку та безпеки цінності, як поєднання традиційності з інноваційністю та прогресом у соціальному житті; совість, соціальна відповідальність і моральність людини; морально-духовна світоглядна мотивація людини і суспільства, прагнення до ідеалу; безкорисливість і перевага морально-духовних мотивів людської поведінки над її матеріальними інтересами; колективність і взаємодопомога тощо.

Досліджуючи особливості трансформації аксіосфери сучасного інформаційного суспільства, зокрема українського, вітчизняні науковці справедливо наголошують на тому, що «кардинальні зміни у ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму і утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними» [18, с. 47].

Цілком очевидним є те, що належний рівень забезпечення та захисту прав, свобод і законних інтересів людини не може мати місця в умовах майже всеохопного соціального утвердження та домінування таких негативних індивідуальних моральних якостей як егоїзм, безвідповідальність, лицемірство, жадібність, накопичення, корисливість, невихованість, невимогливість, нахабність, невірність тощо. У цих реаліях реалізація прав та інтересів людини матиме переважно формальний характер, тобто такий, що зовнішньо узгоджується з приписами правових норм, але при цьому позбавлений справжнього внутрішнього спонукання, вищих смислових орієнтирів. Як наслідок, відносини в суспільстві значною мірою здійснюватимуться на засадах так званого соціального дарвінізму, тобто їх визначений результат залежатиме здебільшого від соціально-природного відбору, від конкуренції в боротьбі за виживання, в якій мета у більшості випадків виправдовуватиме засоби.

Іншими словами, джерелом суспільних відносин в умовах безапеляційного примату індивідуалізму над колективізмом і деструкції традиційної моральної системи координат у суспільному житті виступатиме, як правило, конфлікт, який у багатьох випадках не знаходитиме компромісну або переговорну форму свого вирішення і розв'язуватиметься, таким чином, через вимушені несправедливі поступки, застосування психологічного тиску, різних маніпуляцій, насильства в процесі конфлікту тощо.

Звичайно ж, відсутність у Конституції України наведеної вище системи взаємозалежних вищих соціальних цінностей у державі, на цілісне утвердження яких повинна бути насамперед спрямована вся діяльність органів публічної влади, не означає їх повної відсутності в суспільному житті, оскільки право, як вже попередньо зазначалося, є лише однією з особливих форм свободи людини, її офіційно визнаних нормативних меж, повноцінне розуміння якої формується під впливом низки соціальних чинників. Так само і конституційне закріплення відповідної системи вищих соціальних цінностей та їх подальша імплементація в межах норм галузевого законодавства не означає їх автоматичного впровадження в суспільну практику, що значно більшою мірою досягається за допомогою належного функціонування інститутів громадянського суспільства, а не їх формального закріплення у правових нормах і діяльності відповідних суб'єктів владних повноважень.

Водночас вважаємо, що розширення системи вищих соціальних цінностей у Конституції України та закріплення адекватних механізмів їх правової охорони і захисту в нормах галузевого законодавства, є необхідним і важливим засобом їх утвердження у соціальній практиці, подолання або принаймні суттєвого зменшення різноманітних зловживань і аномалій у правовій сфері, а отже, кроком до розбудови моделі морально обґрунтованого правопорядку в державі, заснованого на свідомій та добровільній, а не вимушеній реалізації правових норм.

У контексті зазначеного варто наголосити на тому, що в цілому позитивним зрушенням у вирішенні цієї проблеми можна вважати ухвалення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 р., який, з-поміж іншого, визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України.

Зокрема, у цьому Законі, вперше на рівні акта вищої юридичної сили, закріплена дефініція понять «духовно-моральне виховання» (ст. 1 Закону) та «суспільно-державні (національні) цінності України» (ст. 6 Закону), а також наголошено на тому, що утвердження української національної та громадянської ідентичності базується на суспільно-державних (національних) цінностях України (частина перша ст. 6 Закону). Встановлення цих нормативних положень на такому високому, загальнонаціональному владному рівні є свідченням розуміння законодавцем високої значущості духовно-моральних цінностей для забезпечення ефективного функціонування суспільних відносин, у тому числі української національної та громадянської ідентичності.

Однак запропонований у частині третій ст. 6 Закону перелік основних суспільно-державних (національних) цінностей України (соборність, самобутність, воля, гідність), на нашу думку, не можна вважати повним, вичерпним і цілісним, оскільки їх утвердження у вітчизняному суспільному та державному житті, а також належна практична реалізація у відповідних комунікативних практиках, безпосередньо залежить від правильного усвідомлення громадянами насамперед таких моральних цінностей і категорій, як громадський обов'язок, соціальна відповідальність людини, совість, вихованість, чесність, порядність, вірність тощо.

Висновки. З огляду на все наведене, можемо зробити такі висновки:

1. Право – це одна із форм свободи як процесу відокремлення добра від зла, зміст якої має моральний вимір, не обмежений прагматичною, конвенційною спрямованістю функціонального впливу офіційно встановлених правових норм на суспільні відносини. При цьому ідея свободи людини є загальною, первинною основою формування та розвитку права, моралі і релігії як необхідних у кожному суспільстві соціонормативних систем; ідея свободи виступає базовим, основоположним поняттям для кожної з них і саме навколо неї, а точніше її конкретного розуміння в межах певних темпорально-просторових вимірів, розвивається цілісна та багаторівнева система відповідних соціальних цінностей (справедливість, гуманізм, рівність, добросовісність тощо), які повинні узгоджено та збалансовано обґрунтовуватися, охоронятися та захищатися в межах зазначених нормативних феноменів.

2. Правотворчість – це діяльність уповноважених органів та інших визначених у законодавстві суб'єктів з планування, розробки і прийняття нормативно-правового акта з метою забезпечення правового регулювання та/або охорони суспільних відносин, змістом якої є офіційне встановлення правил поведінки і діяльності людей та їх об'єднань на підставі конституційно закріпленої системи соціальних цінностей, які обґрунтовуються з урахуванням об'єктивних взаємозв'язків і взаємозалежностей між основними соціальними регуляторами, що функціонують у суспільстві.

Осмислення правотворчості з точки зору цілісної природи соціонормативної регуляції надає можливість протидіяти та зменшувати її негативні прояви, які виражаються, зокрема, у ігноруванні суб'єктами правотворчої діяльності соціокультурного контексту формування та розвитку права, у різноманітних зловживаннях таких суб'єктів, які проявляються, з-поміж іншого, у суттєвих порушеннях регламентних вимог правотворчого процесу, у вчиненні корупційних діянь у процесі використання ними правотворчих повноважень, у різних формах деформації їх правової свідомості, у логіко-структурних дефектах розроблюваних і прийнятих нормативно-правових актах, прогалинах і колізіях в них, у недостатності або, навпаки, надмірності нормативного матеріалу в законах тощо.

3. Правотворчість, як і будь-який інший соціальний феномен, потрібно розглядати з точки зору співвідношення її форми та змісту. Зміст правотворчості концентровано виражається у конституційно закріпленій і фактично панівній у певному суспільстві системі соціальних цінностей, тобто у своєрідній ціннісній «матриці», яка має моральне обґрунтування та скеровує діяльність суб'єктів владних повноважень на досягнення визначеного результату у правовому регулюванні багатоманітних суспільних відносин.

У змісті правотворчості відображаються певні стани об'єктивної дійсності, які проявляються у відповідних результатах цієї професійної діяльності, тобто у конкретних правових нормах. Зміст правотворчості – це її основні ідеї, цілі, думки та позиції її суб'єктів, дійсність, відтворена у свідомості нормотворця та втілена у формі правових норм різної юридичної сили, які закріплюють моделі поведінки учасників відповідних правовідносин, їх права і обов'язки, механізм їх реалізації, юридичну відповідальність за їх порушення тощо.

Форма правотворчості, на відміну від її змісту, являє собою його фіксовану визначеність, спосіб його фактичного існування, його будову або структуру. Формою правотворчості виступає її внутрішня організація, яка включає в себе відповідні етапи (стадії), порядок оформлення визначеної документації, певну систему юридичних засобів, що застосовується в процесі розробки та прийняття правових актів, тощо. Форма правотворчості не може перебувати поза контекстом його визначеного змісту, смислу або ідеї, так само як і її зміст завжди потребує певного оформлення або організованості.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. 848 с.
3. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
4. Тернавська В. М. Правотворча політика України: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с.
5. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого регулювання: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
6. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права: підручник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 520 с.
7. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
8. Проект Закону України «Про правотворчу діяльність». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72355&pf35401=550179 (дата звернення 03.04.2023).
9. Дія права. Інтегративний аспект: монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2010. 360 с.
10. Сенидяк Н. М. Стан дослідження проблеми механізму правоутворення. *Наше право.* 2013. № 7. С. 36–41.
11. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 492 с.
12. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. С. Волковецької. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
13. Погрібна В. Л. Чи властива праву аморальність? *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 10–13.
14. Дзьобань О. П. *До проблеми трансформації морально-етичної сфери інформаційного суспільства:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 14–17.
15. Рубан А. О. Формування моральної особистості в суспільно-політичному житті. *Наукові записки НАУКМА.* Теорія та історія культури. 2013. Т. 140. С. 25–28.
16. Шаповалова І. В. Феномен моралі: витоки та історична ґенеза. *Гілея* (науковий вісник): збірник наукових праць. 2009. Вип. 24. С. 224–232.
17. Міхайліна Т. Ціннісно орієнтований концепт правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 1. С. 119–123.

18. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. / за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.

References

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
2. Kunch Z. Y. Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2005. 848 s.
3. Filosofiia: slovnyk terminiv ta personalii / V. S. Blikhar, M. A. Kozlovets, L. V. Horokhova, V. V. Fedorenko, V. O. Fedorenko. Kyiv: KVITs, 2020. 274 s.
4. Ternavska V. M. Pravotvorcha polityka Ukrainy: monohrafiia. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. 120 s.
5. Pravotvorchist v Ukraini: perspektyvy zakonodavchoho rehuliuvannia: zbirnyk naukovykh prats / za zah. red. O. O. Kota, A. B. Hryniaka, N. V. Milovskoi. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. 226 s.
6. Kostytskyi V. Vybrani problemy teorii prava: pidruchnyk. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. 520 s.
7. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
8. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro pravotvorchu diialnist». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72355&pf35401=550179 (data zvernennia 03.04.2023).
9. Diia prava. Intehratyvnyi aspekt: monohrafiia / vidp. red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2010. 360 s.
10. Senydiak N. M. Stan doslidzhennia problemy mekhanizmu pravoutvorennia. *Nashe pravo.* 2013. № 7. S. 36–41.
11. Didych T. O. Pravoutvorennia v Ukraini: teoretyko-pravovi ta praktychni aspekty: monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2017. 492 s.
12. Svendsen L. Fr. H. Filosofiia svobody / per. z norvezk. S. Volkovetskoi. Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
13. Pohribna V. L. Chy vlastyva pravu amoralnist? *Superechnosti vzaiemodii morali i prava v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi:* materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., 30 trav. 2019 r. / Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2019. S. 10–13.
14. Dzoban O. P. *Do problemy transformatsii moralno-etychnoi sfery informatsiinoho suspilstva:* materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., 30 trav. 2019 r. / Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2019. S. 14–17.
15. Ruban A. O. Formuvannia moralnoi osobystosti v suspilno-politychnomu zhytti. *Naukovi zapysky NaUKMA.* Teoriia ta istoriia kultury. 2013. T. 140. S. 25–28.
16. Shapovalova I. V. Fenomen morali: vytoky ta istorychna geneza. *Hileia* (naukovyi visnyk): zbirnyk naukovykh prats. 2009. Vyp. 24. S. 224–232.
17. Mikhailina T. Tsinnisnooriientovanyi kontsept pravosvidomosti. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2018. № 1. S. 119–123.
18. Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii: monohrafiia / O. H. Danylian, O. P. Dzoban, S. B. Zhdanenko ta in. / za zah. red. O. H. Danyliana. Kharkiv: Pravo, 2020. 344 s.

Сунєгін С. О. Правотворчість: питання форми та змісту

Стаття присвячена дослідженню питань форми і змісту правотворчості крізь призму ідеї свободи як першооснови формування та розвитку соціонормативних систем. Наголошується на переважно інструментальному характері розуміння сутності та природи правотворчості в сучасній юридичній літературі. Обґрунтовується авторське розуміння поняття «правотворчість», зміст якої конституюється з огляду на специфіку взаємозв'язків права, моралі та релігії в межах відповідної суспільно-державної реальності та особливостей побудови і розуміння системи вищих соціальних цінностей, закладених в її основу.

Ключові слова: правотворчість, форма та зміст, свобода, права людини, мораль, релігія, соціальні цінності.

Suniehin S. O. Law-making: issues of form and content

The article is devoted to the study of issues of the form and content of law-making through the prism of the idea of freedom as the primary basis for the formation and development of socio-normative systems. Emphasis is placed on the predominantly instrumental nature of the understanding of the essence and nature of law-making in modern legal literature.

It is substantiated that law is one of the forms of freedom as a process of separating good from evil, the content of which has a moral dimension, not limited by the pragmatic, conventional orientation of the functional influence of officially established legal norms on social relations. At the same time, the idea of human freedom is the general, primary basis for the formation and development of law, morality and religion as necessary socionormative systems

in every society; the idea of freedom acts as a basic, fundamental concept for each of them and around it, or rather its concrete understanding within certain temporal and spatial dimensions, a holistic and multi-level system of relevant social values (justice, humanism, equality, good faith, etc.) is developing, which must be coherently and balanced justified, protected and defended within the limits of the specified normative phenomena.

The author's understanding of the concept of «law-making» is offered. Law-making is the activity of authorized bodies and other entities, defined in the legislation, for the planning, development and adoption of a normative legal act with the aim of ensuring legal regulation and/or protection of social relations, the content of which is the official establishment of rules of behavior and activities of people and their associations based on a constitutionally established system of social values, which are substantiated taking into account the objective relationships and interdependencies between the main social regulators operating in society.

As a result of research the following conclusions are made:

1. The content of law-making is its main ideas, goals, opinions and positions of its subjects, reality, reproduced at different levels of the consciousness of the rule-maker and embodied in the form of legal norms with different legal force, which fix the models of behavior of the participants of the relevant legal relations, their rights and obligations, the mechanism of their implementation, legal responsibility for their violation, etc.

2. The form of law-making, in contrast to its content, represents its fixed determination, the way of its actual existence, its state or structure. The form of law-making is its internal organization, which includes relevant stages, communications, the procedure for drawing up certain documentation, a system of legal means used in the process of developing and adopting legal acts, etc. The dialectic of the form and content of law-making is manifested in the fact that the form of law-making cannot be outside the context of its defined content, meaning or idea, just as the content of law-making always needs a certain design or organization.

Key words: law-making, form and content, freedom, human rights, morality, religion, social values.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-339-351

УДК 342.7

Тетяна Юріївна Тарасевич,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-3860-9909

ПРАВОВА ТАНАТОЛОГІЯ І ПРАВО НА СМЕРТЬ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Смерть – неминуче явище, пов'язане із закінченням існування будь-якої живої істоти, зокрема й тієї, яка належить до біологічного виду Homo sapiens. Однак смерть – не тільки біологічний процес, у людському суспільстві вона набуває й соціального характеру. Особливо важливим є діалектичне розуміння єдності та боротьби протилежностей родового й індивідуального в людському існуванні. Складність взаємин родового та індивідуального досягає в людини своїх граничних форм саме тому, що в біологічному сенсі індивід завжди, так би мовити, лише засіб для виду в цілому, оскільки саме через пристосувальну життєдіяльність індивіда, що завершується відтворенням потомства і смерті, вид забезпечує своє існування як певної форми життя, що триває в інших, ніж для індивіда, тимчасових вимірах. Але якщо в біологічному сенсі природа стає «байдужою», «втрачає інтерес» до індивіда після завершення ним репродуктивного віку, то саме тоді, коли відступає природа, зростає інтерес суспільства, тобто розвиток особистості окремої людини є метою й засобом існування та розвитку людства як виду Homo sapiens і як соціальної спільності, носія розуму та культури на Землі. Питання смерті людини є об'єктом дослідження такої науки, як танатологія.

Нині танатологія є мультидисциплінарною наукою. Адже численні аспекти проблеми смерті людини становлять інтерес для юристів, лікарів клінічних спеціальностей, патофізіологів, патологоанатомів, судових медиків, філософів, істориків. Саме широким інтересом зумовлений поділ танатології на правову, медичну, судово-медичну, літературознавчу, релігійну та філософську («Дискурс смерті») танатологію [11, с. 44]. Танатологічна компетентність є істотним компонентом професійної підготовки психологів. Філософські, релігійні та культурні відмінності у концепціях та визначеннях смерті людини роблять обговорення предмета дуже складним [19; 23; 27].

Медична танатологія – більш вузька дисципліна про клінічні, біохімічні та морфологічні прояви поступового припинення життєдіяльності організму; причини, механізми та закономірності настання смерті. Однак «визнання людини померлою – це питання не лише медичне, а й юридичне. Те, що сьогодні відсутнє загальновизнане поняття смерті людини, на нашу думку, є серйозною прогалиною саме юридичної науки, хоча, безперечно, воно повинно ґрунтуватись на сучасних уявленнях про смерть біологічної та юридичної науки» [9, с. 210], – наголошують вітчизняні вчені О. Паньків та Ю. Петровський. Правову танатологію слід розглядати як самостійний напрям сучасного правознавства в рамках загальнотеоретичної юриспруденції. Вона не так протиставляє себе таким науковим напрямам, як медична біоетика, медичне право, скільки виявляє прогалини, що існують у правознавстві та медицині, і в міру змоги усуває їх. Правова танатологія є своєрідним «фільтром» досягнень у галузі медицини та правової науки, що надалі допомагає праву крокувати в ногу з медициною. Тобто правова танатологія – це медицина у праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Право на смерть у системі прав людини почали виокремлювати нещодавно. З усіх новітніх прав воно є чи не найбільш дискутованим. Правові аспекти соматичного права людини на гідну смерть досліджували: Ю. Баулін, В. Бородін, С. Булеца, В. Грищук, О. Довбуш, О. Капинус, О. Мірошниченко, М. Рапаєва, Ю. Турянський, Я. Триньова.

Мета статті. В основі розуміння проблеми смерті лежить уявлення про соціальну сутність людини як індивіда та особистості, її зв'язок із суспільством і людством загалом.

Основні результати дослідження. Тема смерті цікавить людство протягом багатьох століть, що відображено ще в давній міфології та літературних джерелах різних релігій, коли людина бачила своє місце в системі світобудови чітко означеним.

Становлення танатології як науки відносять до другої половини XIX століття та пов'язують з активним розвитком природничих наук (медицина, фізика, хімія) та гуманітарних (історія, психологія, соціологія, філологія, антропологія) [3, с. 4–5]. У цей час відбувається демістифікація смерті: вона втрачає ореол таємничості, відкривається можливість її наукового та медико-біологічного вивчення, зростає інтерес до біологічних механізмів вмирання. Біля джерел медичної танатології були відомі зарубіжні дослідники М. Ф. К. Біша (1771–1802), К. Бернар (1813–1878), Р. Вірхов (1821–1902).

Так, Марі Франсуа Ксав'є Біша (1771–1802) – французький анатом, фізіолог, лікар, відомий як основоположник гістології; створив наукову класифікацію тканин, сформулював поняття про взаємодію всіх органів і систем організму та про наявність у організмі двох протилежностей – безперервного творення та руйнування. У книжці «Фізіологічні дослідження про життя і смерть» він уперше дав чітке уявлення про те, що «всі органи складаються з певних тканин, які уражаються під час хвороби».

Клод Бернар (1813–1878) – французький учений, один з основоположників порівняльної фізіології та експериментальної патології, відомий завдяки розробленій ним концепції гомеостазу. Його формулювання «постійність внутрішнього середовища – запорука вільного та незалежного життя» є актуальним і в наш час. К. Бернар вважав, що всі явища життя зумовлені матеріальними причинами, основу яких становлять фізико-хімічні закономірності.

Рудольф Вірхов (1821–1902) – німецький патологоанатом, гістолог, фізіолог, лікар; основоположник теорії клітинної патології в медицині, згідно з якою хворобливі процеси зводяться до змін у життєдіяльності клітин; уперше встановив гістолого-фізіологічний і морфологічний опис низки хвороб і патологічних процесів (зокрема тромбоемболії та лейкоцитозу).

Цікаво, що використання поняття «танатологія» в медичних і природничих книжках зафіксовано в Оксфордському словнику 1842, 1861, 1881 років.

Одними з основоположників танатології в Україні є радянські вчені І. Мечников та Г. Шор. Так, І. Мечников (1845–1916) – радянський мікробіолог, імунолог, фізіолог і патолог; сформулював положення про передчасну смерть, що настає внаслідок хвороб, і природну смерть – закономірне закінчення здорової, тривалої старості після повного циклу нормального життя; створив першу російську школу мікробіологів та імунологів.

Г. Шор (1872–1948) – радянський патолого-танатолог, доктор медичних наук, професор, автор відомої монографії «Про смерть людини (введення у танатологію)» (1925); вперше сформулював основні засади танатологічного аналізу.

У цей же період (у другій половині XIX – першій половині XX ст.) виникає науковий інтерес до проблеми смерті у психології. Широко відоме вчення засновника психоаналізу Зигмунда Фрейда (1856–1939) – доктора медицини, професора невропатології, австрійського психіатра – про складне та суперечливе ставлення людини до власної смерті та смерті іншого (ворога, друга, близької людини): «Ми визнаємо смерть чужинців та ворогів, думаємо про це і бажаємо цього; наше несвідоме не вірить у свою смерть, можливо в цьому криється таємниця героїзму; страх смерті, яким ми страждаємо частіше, ніж нам здається, є нелогічним протиріччям цієї впевненості» [7, с. 19].

У другій половині XX століття визначальними чинниками у розвитку танатології стають етико-філософське переосмислення феномену смерті, суперечки про проблеми евтаназії, можливості полегшення страждань хворого за допомогою фармацевтичних засобів та психологічних методик. У цей час виникають танатологічні організації, що об'єднують учених різного профілю. У 1965–1972 роках у Чикаго починається викладання курсів з танатології. Танатологічна асоціація в США проводить щорічні конференції та симпозіуми міждисциплінарного характеру, за результатами яких виходять наукові збірники на тему ставлення людини до смерті.

Рубіж XX–XXI століття характеризується підвищеною увагою до танатології у світі з величезним переважанням гуманітарної ланки цієї проблематики. Організовуються всілякі Асоціації тана-

тологів, які пізніше перетворюються на суспільство танатологічних досліджень. Проблему смерті вивчають медики, біологи, етнографи, археологи, історики, філософи, юристи.

Незважаючи на те, що проблема смерті має міждисциплінарний характер, дискусія про можливість ототожнювати смерть мозку зі смертю людини досі триває. З погляду релігії, християнство сповідує принцип, що життя є Божим даром, і лише Бог може дарувати або відбирати його [5, с. 78]. В Україні забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (п. 4 ст. 281 Цивільного кодексу України [16]). У ч. 3 ст. 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» вказано, що медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань [8]. Такі дії кваліфікуються як умисне вбивство (без пом'якшуючих та обтяжуючих обставин) за ч. 1 ст. 115 Кримінального кодексу України [6]. А втім, смерть мозку як еквівалент смерті людини приймається більшістю мусульманських учених, проте консенсус у мусульманському світі з цього питання не є одностайним: частина мусульманських вчених визначає смерть людини тільки за серцево-легеневими критеріями [23].

Релігійні та юридичні розбіжності, пов'язані з визначенням смерті мозку, також існують і в західному суспільстві. У біологічному сенсі (і згідно з Кораном) смерть характеризується дезінтеграцією, тобто незворотними порушеннями клітинної, тканинної, органної та цільної інтеграції організму. Водночас у літературі є емпіричні дані про збереження біологічних функцій, характерних для життя людини, у пацієнтів зі смертю мозку [26]. У своїй роботі зарубіжний учений S. Monteverde описує у хворих, що знаходяться на штучній вентиляції легень та повному медичному догляді, з правильно діагностованою смертю мозку випадки збереження травної функції, регуляції водно-електролітного гомеостазу, підтримання температури тіла, ріст волосся, загоєння ран, ріст тіла у довжину, настання статевого дозрівання. Це свідчить про те, що мозок не є центральним інтегратором функціонування організму [24].

У 2008 році Рада з біоетики при президентові США відмовилася від стандартного обґрунтування, в якому смерть мозку означає смерть людини у зв'язку з інтегративною активністю функціонуючого мозку для організму людини, і ухвалила, що смерть мозку знаменує собою смерть людини, оскільки мозок необхідний організму для виконання свого фундаментального призначення. У разі ізольованої загибелі головного мозку людина перестає існувати як особистість і цей стан стає еквівалентом смерті людини. Деякі члени Ради запропонували розрізняти смерть у соціальному сенсі, що вказує на повну втрату морального та юридичного становища, і смерть у традиційному біологічному сенсі. Із цієї точки зору, пацієнти зі смертю мозку можуть бути не померлими біологічно, але будуть мертві соціально, а тому юридично можуть розглядатися як такі [24].

Більшість дослідників у всьому світі смерть людини як особистості нерозривно асоціюють із загибеллю мозку, а смерть мозку – із припиненням та не відновленням мозкової перфузії. Як тільки припиняється надходження крові до тканини мозку, починаються процеси некрозу та апоптозу. У роботі D. A. Shewmon вказано максимальну тривалість спостереження за тілами із встановленою смертю мозку під час проведення штучної вентиляції легень та заходів щодо підтримки гемодинаміки – 32 дні [28]. У статті D. J. Powner (2003) описано можливість тривалого періоду штучної підтримки функції організму після смерті мозку у вагітних (за допомогою замісної респіраторної та гормональної підтримки, контролю над інфекцією та хорошого догляду у відділеннях інтенсивної терапії) для можливості розвитку плоду. Збереження маткового / плацентарного кровотоку є найбільш важливим пріоритетом під час такої соматичної підтримки. Описано успішний період штучного заміщення функцій організму померлої вагітної тривалістю 107 днів – від 15 до 32 тижнів вагітності [25]. Ці дані не змінюють медичного і юридичного факту, згідно з яким вагітна була визнана померлою людиною зі штучно підтримуваними органними функціями; і після того, як дитина досягла життєздатного віку, така штучна підтримка припинилася [27].

В умовах збільшення кількості донорських центрів та з огляду на етичну важливість діагностики смерті мозку необхідними є висока точність, швидкість та безпека її встановлення [1]. Наведені вище дані показують, що проблема смерті мозку досі є відкритою науковою проблемою. Концепція смерті мозку продовжує розвиватися, удосконалюватись. Будь-які нові обставини (клінічні спостереження, наукові факти) мають проходити перевірку як аргументи на захист життя або смерті.

Отже, тепер смерть людини можуть діагностувати за допомогою кардіореспіраторних або неврологічних критеріїв [17]. Методологія діагностики смерті не пов'язана з концепцією, за якою існують різні типи смерті. Втрата серцево-судинних і дихальних функцій може призвести до смерті тільки тоді, коли ішемія й аноксія пролонговані настільки, щоб викликати незворотну руйнацію мозку [2, с. 21].

Існує лише один вид смерті, що ґрунтується на незворотній втраті функцій мозку [22]. У 2012 році в Монреалі (Канада) на погоджувальному форумі у співпраці з експертами Всесвітньої організації охорони здоров'я було вироблено консенсус, що стосується визначення поняття смерті людини на основі біомедичних стандартів. Смерть людини визначена як незворотна втрата усіх функцій її головного мозку, яка не може бути відновлена спонтанно або за допомогою медичного втручання і є результатом припинення кровообігу або ушкодження головного мозку [27].

Згідно з чинним законодавством часом настання смерті людини є момент смерті її мозку або її біологічної смерті (незворотна загибель людини). Смерть мозку може настати при повному й незворотному припиненні всіх його функцій, що реєструється при працюючому серці та штучній вентиляції легень [4].

Важливою складовою медичної танатології є поняття про танатогенез – причини і механізми настання смерті; сукупність взаємозалежних патологічних процесів, що призводять до клінічної чи біологічної смерті. Знання основних закономірностей танатогенезу та виявлення змін, які запускають цей процес, необхідні для своєчасної адекватної корекції критичних станів, що виникають у хворих.

Сьогодні – в епоху стрімкого розвитку біомедицини – важливим завданням є збільшення тривалості життя [18]. Рівень смертності від усіх причин використовується в усьому світі як ключовий показник здоров'я населення та критерій розвитку охорони здоров'я суспільства. Біомаркери окремих захворювань становлять особливий клінічний інтерес, але показник смертності від усіх причин має перевагу: він дає змогу враховувати усі смерті і не пропустити ті, які були пов'язані з іншою причиною, але опосередковано викликані хворобою, що становить інтерес [20].

Варто звернути увагу, що з позиції права правові наслідки за всіх підстав юридичної смерті рівні, хоча факт реальної біологічної смерті так і не встановлено, а оголошення померлим зроблено в порядку цивільного судочинства на підставі Цивільного процесуального кодексу. Крім того, законодавець встановлює можливі наслідки явки чи виявлення місця перебування громадянина, визнаного померлим [12; 14]. До таких обов'язкових наслідків належить: скасування судом чинного уже свого рішення про оголошення громадянина померлим шляхом ухвалення нового рішення. Зауважимо, що це єдиний випадок, коли законодавець у межах цивільного судочинства дозволяє суду, який ухвалив рішення, самому його і скасувати, причому зробити це відразу новим рішенням (а не ухвалою про задоволення заяви про перегляд через нові обставини, що тягне за собою новий розгляд справи) [15]. Це нове рішення стає підставою для анулювання запису про смерть у книзі державної реєстрації актів цивільного стану, що веде до повернення майна, виявленого у громадянина. При цьому майно, що перейшло безоплатно, повертається, безумовно, а отримане за відплатними угодами повертається лише від осіб, які знали (або передбачали) про незаконність свого володіння. Як бачимо, все-таки є якась умовність не тільки самої смерті, а й її наслідків (що залишаються при цьому рівними з наслідками біологічної смерті) при оголошенні громадянина померлим за рішенням суду [21].

Будучи об'єктивним правовим станом за способом встановлення та юридичного закріплення, смерть з позиції юридичної оцінки одночасно є юридично нейтральним правовим станом. Хоча з погляду моралі це не можна стверджувати. Так, самогубство часто викликає засудження (особливо з позиції релігії), загибель внаслідок нещасного випадку – жалість. Якщо розглядати смерть як юридичний факт, то можна говорити про те, що вона виступає у двох видах: як юридичний факт-подія та юридичний факт-діяння. У першому випадку настання смерті безпосередньо не залежить від волевиявлення суб'єкта. Наприклад, у разі природної смерті людини, насильницької смерті, загибелі внаслідок нещасного випадку. У другому випадку смерть є наслідком реалізації волевиявлення суб'єкта [13]. Наприклад, при суїциді чи евтаназії.

Отже, смерть як правовий стан може настати з чотирьох підстав:

1) внаслідок природних причин чи нещасного випадку. У правовому сенсі в цьому випадку йдеться про нейтральні обставини;

2) внаслідок протиправних дій третіх осіб (протиправні обставини);

3) внаслідок реалізації власної волі (правомірні негативні обставини). Тут ідеться лише про самогубство [10]. Рішення про добровільний відхід із життя – право кожної людини. Тому суїцид є правомірною поведінкою, але водночас і негативною, тому що негативно відбивається на житті сім'ї, оточення, трудового колективу, суспільства загалом;

4) внаслідок виконання смертного вироку, винесеного компетентним судовим органом. У цьому разі смерть суб'єкта, хай як дивно це не звучить, можна розглядати як наслідок правомірних позитивних обставин. Суд на підставі чинного кримінального законодавства виносить рішення, відповідне загалом інтересам суспільства, а злочинець зобов'язаний нести юридичну відповідальність, зазнавати відповідного покарання, яким у даному випадку є смерть.

Незалежно від того, з якої з названих підстав настала смерть, вона завжди є явищем постійним. Правові наслідки смерті можуть бути невизначеними в часі. Вони можуть бути короткостроковими та довгостроковими. Прикладом короткострокових наслідків є обов'язки державних органів, пов'язаних з оформленням відповідних документів та похованням. Про довгострокові наслідки можна вести мову, коли, наприклад, у заповіті є положення про заснування після смерті заповідача на його кошти будь-якого постійно діючого фонду, комітету з присудження премій тощо.

На підставі викладеного можна сказати, що смерть є специфічним правовим станом, що має такі особливості та характеристики:

1) з моменту настання смерті суб'єкта як такого немає. Проте за збереження в законодавстві таких понять, як «права померлого», «обов'язки померлого» тощо, суб'єкт наділяється правом на ім'я, правами автора тощо, що фактично є нонсенсом;

2) смерть є правовим станом одностороннього характеру – вона створює права й обов'язки для певного кола суб'єктів права, крім самого померлого;

3) для померлої людини смерть – абсолютний юридичний факт, а для інших суб'єктів права може виступати одночасно (або окремо) правоприпиняючим, правотворчим і правозмінним юридичним фактом;

4) за способом встановлення та юридичного закріплення смерть є об'єктивним правовим станом;

5) за юридичною оцінкою смерть – юридично нейтральний правовий стан;

6) за часом смерть належить до постійних правових станів.

Висновки. Серед численних природних і невідчужуваних прав людини можна виділити групу таких, які ґрунтуються на впевненості та праві людини розпоряджатися своїм тілом: удосконалювати його, змінювати функціональні можливості та розширювати їх медикаментозними засобами або за допомогою новітніх технологій. До цих прав можемо віднести право на смерть. Питання смерті і вмирання розглядає наука танатологія.

Погляди на проблему життя і смерті, як правило, визначаються культурою і часом. Розуміння різних поглядів на смерть, релігійних чи філософських, допомагає усвідомити сенс і цінність людського життя, а також полегшити прийняття самої смерті. Право на смерть – це право людини вирішувати свою долю самостійно та гідно. Але, як і багато соматичних прав, це право є джерелом розбіжностей, особливо коли смерть стосується інтересів третіх осіб або може настати тільки з чиїмось активним втручанням. Питання про право на смерть було викликане парадоксом, який полягає в тому, що сучасна медицина може підтримувати життя пацієнтів, які не мають надії на лікування. Законодавство ж у цій галузі, на жаль, недосконале та працює неефективно. Саме тому необхідність подальшого розвитку танатології і вивчення соматичних прав людини, зокрема права на смерть, представниками різних наукових дисциплін (медицини, психології, права) актуальна і тепер. Отже, дослідження багатогранних аспектів танатології дає змогу цілеспрямовано шукати резерви зменшення летальності в Україні та світі.

Список використаних джерел

1. Дилеми біоетики: аборт, евтаназія, трансплантологія. *Big library.* URL: http://www.big-library.com.ua/book/45_Prikladna_etika/4219_23Dilemi_bioetiki_abort_evtanaziya_transplantologiya (дата звернення: 17.04.2023).
2. Домбровська О. Щодо правових аспектів легалізації евтаназії. *Право України.* 2008. № 10. С. 20–23.
3. Ергард Н. М. Судова медицина: конспект лекцій. Київ: УкрДРГІ, 2023. 119 с.
4. Запорожченко А. О. «Право померти гідно», «евтаназія»: поняття та їх співвідношення. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2014. Вип. 3 (6). URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2014/03.pdf (дата звернення: 17.04.2023).
5. Касинюк Л. А., Сенаторова С. М. Деякі аспекти реалізації права на життя. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 1. С. 75–79. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/18.pdf (дата звернення: 17.04.2023).
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 17.04.2023).
7. Менжулін В. І. Українські корені Зигмунда Фрейда: невідомі факти з життя відомого австрійського психоаналітика: інтерв'ю з доцентом кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА. *Україна молода.* 2006. 5 трав. (ч. 81). С. 19. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2513 (дата звернення: 17.04.2023).
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 17.04.2023).
9. Паньків О. М., Петровський Ю. І. Право людини на розпорядження життям: деякі аспекти. *Медичне право України: проблеми становлення та розвитку:* матер. I Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 19–20 квіт. 2007 р.). Львів, 2007. С. 210–215. URL: http://medicallaw.org.ua/uploads/media/01_210_04.pdf (дата звернення: 17.04.2023).
10. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. 21 с.
11. Сенюта І. Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я: монографія. Львів: Астролябія, 2007. 224 с.
12. Слома В. М. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. *Юридичний вісник.* 2012. № 1 (22). С. 77–81.
13. Смерть на прохання в Європі (Біоетика та практика ЄСПЛ щодо закінчення життя людини на прохання): зб. рішень ЄСПЛ / уклад., пер. Я. О. Триньова; за заг. ред. В. М. Куца. Харків: Право, 2019. 376 с.
14. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. 626 с. С. 452.
15. Тупельняк І. І. Право на життя та смерть в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Біоетичні аспекти правового регулювання ейтаназії та суміжних з нею явищ в Україні:* матер. круглого столу з міжнар. участю (Київ, 18 груд. 2018 р.) / за ред. Я. О. Триньової. Київ, 2018.
16. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 17.04.2023).
17. Bacigalupo F., Huerta D., Montefusco-Siegmund R. The debate about death: an imperishable discussion? *Biological Research.* 2007. Vol. 40. P. 523–534.
18. Barron E., Lara J., White M., Mathers J. C. Blood-Borne Biomarkers of Mortality Risk: Systematic Review of Cohort Studies. *PLoS ONE.* 2015. Vol. 10. P. 23.
19. Chamsi-Pasha H., Albar M. A. Kidney transplantation: Ethical challenges in the Arab world. *Avicenna Journal of Medicine.* 2017. Vol. 7, No. 2. P. 35–45.
20. Friedman H. S., Kern M. L. Personality, Well-Being, and Health. *Annual Review of Psychology.* 2014. Vol. 65. P. 719–742.
21. Läkarna tvekar om dödshjälp euthanasia. Research & Progress (Sverige). URL: https://translate.google.ru/translate?hl=ru&sl=sv&u=https://www.svd.se/fakta-ochargument-om-dodshjalp&prev=search/ (viewed on 17.04.2023).
22. Machado C. Diagnosis of brain death. *Neurology International.* 2010. Vol. 2, No. 1. P. 2–16.
23. Miller A. C., Ziad-Miller A., Elamin E. M. Brain death and Islam: the interface of religion, culture, history, law and modern medicine. *Chest Journal.* 2014. Vol. 146, No. 4. P. 1092–1101.
24. Monteverde S., Rid A. Controversies in the determination of death: perspectives from Switzerland. *Swiss Medical Weekly.* 2012. Vol. 142. w13667.

25. Powner D. J., Bernstein I. M. Extended somatic support for pregnant women after brain death. *Critical Care Medicine.* 2003. Vol. 31. P. 1241–1249.
26. Rady M. Y., Verheijde J. L. Rady M. Y., & Verheijde J. L. American academy of neurology guidelines and the neurologic determination of death. *Journal of Religion and Health.* 2016. Vol. 55, No. 4. P. 1198–1205.
27. Shemie S. D., Hornby L., Baker A., et al. International Guideline Development for the Determination of Death. *Intensive Care Medicine.* 2014. Vol. 40, No. 6. P. 788–797.
28. Shewmon D. A. Chronic «brain death»: meta-analysis and conceptual consequences. *Neurology.* 1998. Vol. 51. P. 1538–1545.

References

1. Dylemy bioetyky: abort, evtanaziia, transplantolohiia. *Big library.* URL: http://www.big-library.com.ua/book/45_Prikladna_etika/4219_23Dilemi_bioetiki_abort_evtanaziya_transplantologiya (data zvernennia: 04/17/2023).
2. Dombrovska O. Shchodo pravovykh aspektiv lehalizatsii evtanazii. *Pravo Ukrainy.* 2008. № 10. S. 20–23.
3. Erhard N. M. Sudova medytsyna: konspekt lektsii. Kyiv: UkrDRHI, 2023. 119 s.
4. Zaporozhchenko A. O. «Pravo pomerty hidno», «evtanaziia»: poniattia ta yikh spivvidnoshennia. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* 2014. Vyp. 3 (6). URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2014/03.pdf (data zvernennia:17.04.2023).
5. Kasyniuk L. A., Senatorova S. M. Deiaki aspekty realizatsii prava na zhyttia. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2021. № 1. S. 75–79. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/18.pdf (data zvernennia:17.04.2023).
6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (data zvernennia: 04/17/2023).
7. Menzhulin V. I. Ukrainski koreni Zyhmunda Freida: nevidomi fakty z zhyttia vidomoho avstriiskoho psykhoanalityka: interviu z dotsentom kafedry filosofii ta relihiieznavstva NaUKMA. *Ukraina moloda.* 2006. 5 trav. (ch. 81). S. 19. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2513 (data zvernennia:17.04.2023).
8. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 № 2801-XII. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (data zvernennia:17.04.2023).
9. Pankiv O. M., Petrovskyi Yu. I. Pravo liudyny na rozporiadzhennia zhyttiam: deiaki aspekty. *Medychne pravo Ukrainy: problemy stanovlennia ta rozvytku:* mater. I Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 19–20 kvit. 2007 r.). Lviv, 2007. S. 210–215. URL: http://medicallaw.org.ua/uploads/media/01_210_04.pdf (data zvernennia:17.04.2023).
10. Rohova O. H. Pravo na zhyttia v systemi prav liudyny: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Kharkiv, 2006. 21 s.
11. Seniuta I. Ya. Medychne pravo: pravo liudyny na okhoronu zdorovia: monohrafiia. Lviv: Astroliabiia, 2007. 224 s.
12. Sloma V. M. Pravo na zhyttia yak osobyste nemainove pravo fizychnoi osoby. *Yurydychnyi visnyk.* 2012. № 1 (22). S. 77–81.
13. Smert na prokhannia v Yevropi (Bioetyka ta praktyka YeSPL shchodo zakinchennia zhyttia liudyny na prokhannia): zb. rishen YeSPL / uklad., per. Ya. O. Trynova; za zah. red. V. M. Kutsa. Kharkiv: Pravo, 2019. 376 s.
14. Stefanchuk R. O. Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib (poniattia, zmist, systema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhystu): monohrafiia / vidp. red. Ya. M. Shevchenko. Kyiv: KNT, 2008. 626 s. S. 452.
15. Tupelniak I. I. Pravo na zhyttia ta smert v konteksti praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Bioetychni aspekty pravovoho rehuliuvannia eitanazii ta sumizhnykh z neiu yavyshch v Ukraini*: mater. kruhloho stolu z mizhnar. uchastiu, m. Kyiv, 18 hrud. 2018 r. / za red. Ya. O. Trynovoi. Kyiv, 2018.
16. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data zvernennia:17.04.2023).
17. Bacigalupo F., Huerta D., Montefusco-Siegmund R. The debate about death: an imperishable discussion? *Biological Research.* 2007. Vol. 40. P. 523–534.
18. Barron E., Lara J., White M., Mathers J. C. Blood-Borne Biomarkers of Mortality Risk: Systematic Review of Cohort Studies. *PLoS ONE.* 2015. Vol. 10. P. 23.
19. Chamsi-Pasha H., Albar M. A. Kidney transplantation: Ethical challenges in the Arab world. *Avicenna Journal of Medicine.* 2017. Vol. 7, No. 2. P. 35–45.
20. Friedman H. S., Kern M. L. Personality, Well-Being, and Health. *Annual Review of Psychology*. 2014. Vol. 65. P. 719–742.

21. Läkarna tvekar om dödshjälp euthanasia. Research & Progress (Sverige). URL: https://translate.google.ru/translate?hl=ru&sl=sv&u=https://www.svd.se/fakta-ochargument-om-dodshjalp&prev=search/ (viewed on:17.04.2023).
22. Machado C. Diagnosis of brain death. *Neurology International.* 2010. Vol. 2, No. 1. P. 2–16.
23. Miller A. C., Ziad-Miller A., Elamin E. M. Brain death and Islam: the interface of religion, culture, history, law and modern medicine. *Chest Journal.* 2014. Vol. 146, No. 4. P. 1092–1101.
24. Monteverde S., Rid A. Controversies in the determination of death: perspectives from Switzerland. *Swiss Medical Weekly.* 2012. Vol. 142. w13667.
25. Powner D. J. Bernstein I.M. Extended somatic support for pregnant women after brain death. *Critical Care Medicine.* 2003. Vol. 31. P. 1241–1249.
26. Rady M. Y., Verheijde J. L. Rady M. Y., & Verheijde J. L. American academy of neurology guidelines and the neurologic determination of death. *Journal of Religion and Health.* 2016. Vol. 55, No. 4. P. 1198–1205.
27. Shemie S. D., Hornby L., Baker A., et al. International Guideline Development for the Determination of Death. *Intensive Care Medicine.* 2014. Vol. 40, No. 6. P. 788–797.
28. Shewmon D. A. Chronic «brain death»: meta-analysis and conceptual consequences. *Neurology*. 1998. Vol. 51. P. 1538–1545.

Тарасевич Т. Ю. Правова танатологія і право на смерть: проблеми та перспективи вивчення соматичних прав людини

У статті досліджено соматичні права людини крізь призму «дискурсу смерті». Акцентовано на проблемах правової танатології як науки про смерть. Окреслено філософські, релігійні та культурні відмінності у концепціях та визначеннях смерті людини. Зазначено, що важливою складовою медичної танатології є поняття про танатогенез – причини та механізми настання смерті, сукупності взаємозалежних патологічних процесів, що призводять до наступу клінічної чи біологічної смерті. Знання основних закономірностей танатогенезу та виявлення змін, які запускають процес танатогенезу, необхідні для своєчасної адекватної корекції критичних станів, що виникають у хворих. Часом настання смерті людини є момент смерті її мозку або її біологічної смерті (незворотна загибель людини). Смерть мозку може настати за повного та незворотного припинення всіх його функцій, що реєструється при працюючому серці та штучній вентиляції легень. Методологія діагностики смерті не пов'язана з концепцією, згідно з якою існують різні типи смерті. Втрата серцево-судинних і дихальних функцій може призвести до смерті тільки тоді, коли ішемія і аноксія пролонговані настільки, щоб викликати незворотну руйнацію мозку. Правову танатологію слід розглядати як самостійний напрям у сучасному правознавстві у рамках загальнотеоретичної юриспруденції. Вона пов'язана з медичною біоетикою, медичним правом, та, з цієї точки зору, виявляє прогалини, що існують у правознавстві та медицині, і у міру можливості їх усуває. Правова танатологія є своєрідним «містком» і «фільтром» досягнень у галузі медицини та правової науки, що надалі допомагає праву «крокувати нога в ногу» з медициною. Зроблено висновок, що в умовах збільшення кількості донорських центрів надзвичайна етична важливість діагностики смерті мозку зумовлює необхідність високої точності, швидкості та безпеки її встановлення. Наведені вище дані показують, що проблема смерті мозку, як і раніше, залишається відкритою науковою проблемою. Концепція смерті мозку продовжує розвиватися, уточнюватись, удосконалюватись. Будь-які нові обставини (клінічні спостереження, наукові факти) мають знову і знову проходити перевірку як аргументи на захист життя чи на захист смерті.

Ключові слова: права людини, право на смерть, соматичні права, правова танатологія, смерть, тіло людини, час смерті, смерть мозку.

Tarasevych T. Yu. Legal thanatology and the right to death: problems and prospects for studying somatic human rights

The article examines the somatic rights of a person through the prism of «discourse of death». Emphasis is placed on the problems of legal thanatology as a science about death. Philosophical, religious and cultural differences in concepts and definition of human death. It is noted that an important component of medical thanatology is the concept of thanatogenesis – the causes and mechanisms of the onset of death, a set of interdependent pathological processes that lead to the onset of clinical or biological death. Knowledge of the basic patterns of thanatogenesis and detection of changes that trigger the process of thanatogenesis are necessary for timely and adequate correction of critical conditions that occur in patients. The time of death of a person is the moment of his brain death or his biological death (irreversible death of a person). Brain death can occur with complete and irreversible cessation of all its functions, which is registered with a working heart and artificial ventilation of the lungs. The methodology for diagnosing death is not related to the concept that there are different types of death. Loss of cardiovascular and

respiratory function can lead to death only when ischemia and anoxia are prolonged enough to cause irreversible brain damage. Legal thanatology should be considered as an independent direction in modern jurisprudence within the framework of general theoretical jurisprudence. It is related to medical bioethics, medical law, and, from this point of view, it identifies the gaps that exist in jurisprudence and medicine and, if possible, eliminates them. Legal thanatology is a kind of «bridge» and «filter» of achievements in the field of medicine and legal science, which further helps law to «go hand in hand» with medicine. It was concluded that in the conditions of an increase in the number of donor centers, the extreme ethical importance of diagnosing brain death determines the need for high accuracy, speed and safety of its establishment. The above data show that the problem of brain death, as before, remains an open scientific problem. The concept of brain death continues to develop, refine, and improve. Any new circumstances (clinical observations, scientific facts) have to be tested again and again as arguments in defense of life or in defense of death.

Key words: human rights, right to death, somatic rights, legal thanatology, death, human body, time of death, brain death.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-352-360

УДК 340.1

Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-1586-5088

ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС: СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ЧИННИКИ ВПЛИВУ

Постановка проблеми. У період воєнних загроз, нестабільності в різних сферах суспільного життя, у тому числі правовій, актуалізується та набуває особливої ваги та значення проблема законодавчого процесу. Питання розуміння законодавчого процесу, його сутнісної складової неодноразово порушувалося науковими школами. Реалії сьогодення вимагають перегляду існуючих і пошуку нових підходів до вирішення цієї проблеми. Враховуючи надбання вітчизняних і зарубіжних учених, законодавчий процес доречно розглядати з таких позицій:

1. Здійснення аналізу проблеми розуміння законодавчого процесу з позицій сучасного розвитку юридичної науки, узагальнення і пошук нових підходів до питання забезпечення ефективності законодавчого процесу, його удосконалення та оптимізації.
2. Виокремлення закономірностей, що пов'язані із законодавчим процесом крізь призму взаємозв'язку з суміжними категоріями.
3. Здійснення загальнотеоретичної характеристики основних чинників впливу на законодавчий процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема законодавчого процесу була й залишається актуальною та затребуваною практикою.

Питання розуміння законодавчого процесу, його особливостей, забезпечення ефективності, процесів його удосконалення та оптимізації набула належного відображення в працях таких відомих учених, як: С. Бобровник, С. Гусарєва, Т. Дідича, Є. Євграфової, О. Левченкова, Л. Макаренко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, О. Скрипнюка, С. Сунєгіна, М. Теплюка, О. Чаплюк, О. Ющика, Ю. Шемшученка та ін.

У працях згаданих вчених законодавчий процес аналізується як на загальнотеоретичному рівні, так і з точки зору реалізації його функціонального потенціалу. На загальнотеоретичному рівні законодавчий процес розглядається як правова категорія у співвідношенні з близькими до нього за змістовим наповненням поняттями, а також як різновид правотворчої діяльності.

Так, В. Плавич, аналізуючи феномен нормотворчості, акцентує увагу на його взаємозв'язку із такими суміжними категоріями, як: правотворчість, законотворчість, правотворчий та законотворчий процеси [1, с. 11–14].

О. Ющик підкреслював системний характер законодавчого процесу, зазначаючи, що «як і в будь-якій системі, у законодавчому процесі фігурують речові, процесуальні, ідейні та людські компоненти» [2, с. 16– 26].

Дотичні до законодавчого процесу проблеми і тісно з ним пов'язані, а саме питання кількісної складової системи законодавства, методику та організацію оперативного і статистичного обліку аналізували О. Ющик, М. Теплюк [3, с. 15–21].

Н. Оніщенко акцентувала увагу на ефективності та якості законодавства, підкреслювала необхідність здійснення оптимізації законодавчої діяльності Верховної Ради України [4, с. 25–27].

Основні результати дослідження. Поняття «законодавчий процес» є усталеним в юридичній літературі та поряд з цим ще залишаються питання, які не були достатньо вивченими, чи потребують більш ґрунтовного аналізу, перегляду в тих чи інших умовах функціонування суспільства та держави. До таких проблем можна віднести підходи до розуміння законодавчого процесу, чинники

впливу на даний вид діяльності, забезпечення його ефективності та результативності, необхідність удосконалення та оптимізації.

У юридичній літературі дискутується питання щодо тотожності понять «законотворчий процес» і «законодавчий процес». Так, В. Плавич, погоджуючись з ототожненням цих категорій, поряд з цим зазначає, що «в терміні «законодавчий процес» на перший план виходить офіційна, владна сторона цього процесу, а також процедура створення закону, а термін «законотворчий процес» вказує на інтелектуальне, творче начало аналізованої діяльності» [5, с. 14–15]. Тим самим вчений підкреслює, що використання терміна «законотворчий процес» свідчить про наявність інтелектуальної складової цього виду діяльності відповідних суб'єктів, а говорячи про законодавчий процес, перевага надається офіційній, владній стороні цього процесу.

У тлумачному словнику законодавчий процес (процедура) розглядається як «нормативно регламентована правовим (юридичним) актом сукупність послідовно здійснюваних дій щодо внесення, розгляду, прийняття (зміни) законів та їх оприлюднення» [6, с. 133].

Близьким за змістовим наповненням визначення законодавчого процесу дано в енциклопедичній юридичній літературі, де під законодавчим процесом розуміють нормативно регламентовану сукупність послідовно здійснюваних дій щодо розробки, прийняття (зміни) законів та інших законодавчих актів і їх оприлюднення [7, с. 291].

У вітчизняних наукових працях законотворчість розглядається як «один із різновидів правотворчої діяльності, що характеризується як діяльність уповноважених органів з прийняття, зміни, призупинення дії й скасування законів та підзаконних нормативно-правових актів» [8 с. 273]. Ряд вітчизняних вчених підкреслюють, що під законодавчим процесом слід розуміти «встановлений порядок проходження проєктів законів та інших нормативно-правових актів аж до їх прийняття та набрання чинності» [9, с. 255].

На нашу думку, законодавчий процес – це різновид правотворчої діяльності, що здійснюється визначеними суб'єктами, характеризується етапністю, функціональністю та спрямований на прийняття, зміну, призупинення чи скасування відповідних норм права.

Серед особливостей законодавчого процесу слід зазначити такі: він є різновидом правотворчої діяльності, характеризується етапністю здійснення, має тісний взаємозв'язок із правовою реальністю, має системний, структурований характер, що свідчить про можливість віднесення його до соціальних систем, має функціональну спрямованість та ґрунтується на певних принципах, має характерний суб'єктний склад, спрямований на прийняття, зміну, призупинення чи скасування відповідних норм права.

Водночас серед сутнісних характеристик законодавчого процесу важливе значення має забезпечення його ефективності. Акцентуємо увагу на даному терміно-понятті, незважаючи на те, що ця категорія не є новою в юридичній літературі.

Ряд вчених розглядають ефективність як «показник, що характеризує співвідношення результативності діяльності та розміру ресурсів, витрачених для цього. Результативність характеризує діяльність з точки зору досягнення цілей, що були визначені» [10, с. 47].

Поряд з цим ефективність законодавчого процесу слід розуміти як співвідношення фактичних результатів діяльності законодавчого органу та пропонованої мети, яку він прагне досягти в процесі своєї діяльності. Зазначена мета залежно від часового виміру її реалізації може бути як найближча, так і перспективна. Також вона залежить від тієї сфери суспільних відносин, яка підлягає впорядкуванню.

На ефективність діяльності законотворчих органів впливає цілий ряд чинників як загальносоціального, організаційного, так і правового характеру.

Серед загальносоціальних чинників слід виокремити такі, як: рівень розвитку суспільства та держави, її правова політика; динамізм усіх процесів, які відбуваються в державі; її функціональна спроможність та спрямованість діяльності; вплив різних соціальних регуляторів на загальносоціальні процеси; менталітет держави, її звичаї та традиції, що в ній сформувалися; загальний рівень культури та свідомості населення, їх потреби та інтереси; ефективність діяльності правозастосовних і судових органів тощо.

На ефективність як законодавчого процесу, так і самого законодавства вагомий вплив також мають організаційні чинники, а саме: постійний моніторинг діяльності законотворчих органів і контроль за якістю законодавства, що ухвалюється; підвищення професійного рівня знань, мо-

ральних якостей, правової культури та правосвідомості законотворців, створення відповідних шкіл законотворця; виключення із законотворчої практики лобіювання інтересів окремих структур чи певних осіб тощо.

Важливе місце серед чинників впливу на законодавчий процес посідають правові чинники. Насамперед слід підкреслити вагомі роль і значення необхідності використання в законодавчому процесі ідей, положень, здобутків правової доктрини; забезпечення прогнозування та здійснення моніторингу законодавчої діяльності; дотримання вимог юридичної техніки в процесі підготовки та прийняття норм права, якісне проведення правової експертизи на предмет відповідності правових норм, їх узгодженості, відсутності конфлікту між окремими нормами, прогалин у законодавстві, забезпечення якості законодавчого акта тощо.

Акцентуємо увагу на деяких чинниках правового характеру. Аналізуючи ефективність законодавчого процесу, дослідники багато уваги приділяють саме його якісній складовій. Поряд з цим на ефективність як законодавчого процесу, так і самого законодавства впливає також його кількісна складова. На думку О. Ющика, М. Теплюка, важливим етапом у цьому процесі є використання комп'ютерних технологій обробки нормативної інформації в діяльності парламенту. Вчені пропонують сформувати методичну базу оперативного обліку, розробити систему характеристик, які мають обліковуватися за кожним законопроєктом і прийнятим законом. Деталізація зазначеної системи сприятиме покращенню її аналітичних можливостей і розширенню тематичного спектру, який можна буде охопити статистичним аналізом і узагальненнями [11, с. 19–20].

Слід погодитися з цією пропозицією, оскільки вона сприятиме оптимізації законодавчої діяльності, виявленню прогалин і недоліків, здійсненню статистичного обліку законодавства, дасть змогу аналізувати законодавчі акти на окремих стадіях законодавчого процесу.

Водночас, попри відсутність цілісної концепції здійснення оптимізації в діяльності законодавчих органів, Н. Оніщенко пропонує здійснити комплекс заходів щодо підвищення інституційної спроможності комітетів Верховної Ради України, підкреслюючи необхідність зміни їх кількості та якості роботи. І поряд з цим зазначає, що «зареєстровані законопроєкти зазвичай значно переважають кількість, яку парламент зможе розглянути протягом певного визначеного часу. Загальновідомим є й те, що більшість законопроєктів пропонують зміни до чинного законодавства, а не оригінальні закони» [12, с. 25].

Незаперечним є те, що кількісна складова законів, що приймаються Верховною Радою, постійно зростає. На жаль, більшість з них потребують удосконалення та новелізації, оскільки часто дублюються, містять норми, що втратили своє першочергове значення. Також значна кількість нормативного масиву потребує систематизації з використанням таких форм упорядкування, як: кодифікація, інкорпорація, консолідація тощо. Як відомо, систематизація законодавства має певні позитивні аспекти, оскільки сприяє ліквідації дублювань, подоланню кофліктності та колізійності прийнятих норм, неузгодженості між законами та підзаконними актами тощо.

В. Риндюк акцентує увагу на необхідності проведення ревізії законодавства, зазначаючи [13, с. 194], що «поняття «ревізія законодавства» доцільно розглядати у двох аспектах: формальному та змістовому. У формальному аспекті ревізія законодавства – це перегляд законів і підзаконних нормативно-правових актів щодо чинності їх нормативних положень. У змістовому аспекті ревізія законодавства – це перегляд законів і підзаконних нормативно-правових актів стосовно ефективності їх дії. Таким чином, ревізія законодавства є передумовою удосконалення законодавства в усіх його формах – як у формі упорядкування, так і у формі новелізації».

Висновки. Узагальнюючи, слід підкреслити, що категорії «законодавчий і законотворчий процеси» є подібними, але поряд з цим більшість вчених схильні до думки, що в законотворчому процесі акцент зроблено саме на інтелектуальній складовій даного виду діяльності відповідних суб'єктів, а говорячи про законодавчий процес, перевага надається офіційній, владній стороні цього виду діяльності.

Законодавчий процес – це певний різновид правотворчої діяльності, що здійснюється визначеними суб'єктами, характеризується етапністю здійснення, функціональністю та спрямований на прийняття, зміну, призупинення чи скасування відповідних норм права.

На законодавчий процес і його ефективність впливає цілий ряд чинників загальносоціального, організаційного та правового характеру.

Список використаних джерел

1. Плавич В. П. Феномен нормотворчості та його співвідношення із суміжними категоріями: правотворчість, законотворчість, правотворчий та законотворчий процеси. *Держава і право:* збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 62. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 11–14.
2. Ющик О. І. Управління законодавчим процесом – системний комплексний підхід. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 12 (38). 2004. С. 16–26.
3. Ющик О. І., Теплюк М. О. Законотворчість: до проблеми кількісної оцінки. *Правова держава.* Вип. 22. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 15–21.
4. Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 25–27.
5. Плавич В. П. Феномен нормотворчості та його співвідношення із суміжними категоріями: правотворчість, законотворчість, правотворчий та законотворчий процеси. *Держава і право:* збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 62. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 11–14.
6. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. Київ: Парламентське вид-во, 2004. 334 с.
7. Шемшученко Ю. С. Законодавчий процес. *Великий енциклопедичний юридичний* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-е вид., перероб. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 291.
8. Загальна теорія права. Нормативний курс: підручник для студ.- юристів / кол. авт.; за ред. доктора юрид. наук, проф. С.В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
9. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2006. 477 с.
10. Оганісян М. С., Ковтун Ю. Є. Концепт «оптимізація» в політико-управлінському дискурсі. *Теорія та практика державного управління.* 2019. Вип. 3. С. 44–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Tpdu_2019_3_7
11. Ющик О. І., Теплюк М. О. Законотворчість: до проблеми кількісної оцінки. *Правова держава.* Вип. 22. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 15–21.
12. Оніщенко Н. М. Ефективність та якість законодавства у фокусі відбудови України. *Альманах права.* Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 25–27.
13. Риндюк В. І. Удосконалення законодавства: поняття, форми. *Правова держава.* Вип. 22. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 191–198.

References

1. Plavych V. P. Fenomen normotvorchosti ta yoho spivvidnoshennia iz sumizhnymy katehoriiamy: pravotvorchist, zakonotvorchist, pravotvorchyi ta zakonotvorchyi protsesy. *Derzhava i pravo:* Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Vyp. 62. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2013. S. 11–14.
2. Yushchyk O. I. Upravlinnia zakonodavchym protsesom-systemnyi kompleksnyi pidkhid. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy.* 12 (38). 2004. S. 16–26.
3. Yushchyk O. I., Tepliuk M. O. Zakonotvorchist: do problemy kilkisnoi otsinky. *Pravova derzhava*. Vyp. 22. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2011. S. 15–21.
4. Onishchenko N. M. Efektyvnist ta yakist zakonodavstva u fokusi vidbudovy Ukrainy. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viyŭny ta pisliavoiennoї vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Kyïv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukraïny, 2022. S. 25–27.
5. Plavych V. P. Fenomen normotvorchosti ta yoho spivvidnoshennia iz sumizhnymy katehoriiamy: pravotvorchist, zakonotvorchist, pravotvorchyi ta zakonotvorchyi protsesy. *Derzhava i pravo:* Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Vyp. 62. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2013. S. 11–14.
6. Zakonotvorcha diialnist: slovnyk terminiv i poniat / za red. akad. NAN Ukrainy V. M. Lytvyna. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2004. 334 s.
7. Shemshuchenko Yu. S. Zakonodavchyi protses. *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi* / Za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. 2-e vyd., pererob. i dopovn. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. S. 291.
8. Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruchnyk dlia stud.-yurystiv / Kol. avt.; za red. doktora yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
9. Kelman M. S., Murashyn O. H. Zahalna teoriia derzhavy i prava: Pidruchnyk. Kyiv: Kondor, 2006. 477 s.

10. Ohanisian M. S., Kovtun Yu. Ye. Kontsept «optymizatsiia» v polityko-upravlinskomu dyskursi. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia.* 2019. Vyp. 3. S. 44–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Tpdu_2019_3_7
11. Yushchyk O. I., Tepliuk M. O. Zakonotvorchist: do problemy kilkisnoi otsinky. *Pravova derzhava.* Vyp. 22. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2011. S. 15–21.
12. Onishchenko N. M. Efektyvnist ta yakist zakonodavstva u fokusi vidbudovy Ukrainy. *Almanakh prava.* Aktualni problemy pravovoho rozvytku v umovakh viyňy ta pisliavoiennoï vidbudovy derzhavy. Vypusk 13. Kyïv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukraïny, 2022. S. 25–27.
13. Ryndiuk V. I. Udoskonalennia zakonodavstva: poniattia, formy. *Pravova derzhava*. Vyp. 22. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2011. S. 191–198.

Тарахонич Т. І. Законодавчий процес: сутнісна характеристика, чинники впливу

У статті розглядаються різні підходи до розуміння законодавчого процесу. Акцентовано увагу на співвідношенні законотворчого та законодавчого процесів. Виокремлено та охарактеризовано його особливості та дано авторське визначення цього поняття. Узагальнено та охарактеризовано чинники впливу на законодавчий процес і його ефективність, а саме: загальносоціального, організаційного та правового характеру.

Ключові слова: законотворчість, законодавчий процес, законотворчий процес, чинники впливу, ефективність законодавчого процесу, оптимізація законодавчого процесу.

Tarakhonych T. I. Legislative Process: Essential Characteristics, Influencing Factors

In this paper, the author analyzes various approaches to understanding the legislative process, its interrelation with related categories such as lawmaking and legislative processes.

It is emphasized that the use of the term «legislative process» indicates the presence of an intellectual component in the corresponding subjects' activities, while referring to the «lawmaking process» gives preference to the official and governmental aspect of this process.

The peculiarities of the legislative process are identified, namely: it is a type of lawmaking activity, characterized by a phased implementation, closely linked to legal reality, exhibiting a systematic and structured nature, indicating its classification as a social system, having functional orientation and being based on certain principles, with a characteristic composition of subjects aimed at the adoption, modification, suspension, or repeal of relevant legal norms.

It is emphasized that the legislative process is a specific type of lawmaking activity carried out by certain subjects, characterized by phased implementation, functionality, and aimed at the adoption, modification, suspension, or repeal of relevant legal norms.

The author highlights that among the essential characteristics of the legislative process, ensuring its effectiveness holds significant importance.

The factors for improving the quality and effectiveness of legislative activities are identified and characterized, including attention to general social, organizational, and legal factors.

Key words: lawmaking, legislative process, lawmaking process, influencing factors, effectiveness of the legislative process, optimization of the legislative process, factors that influence the formation of the lawmaking process.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-361-365

УДК: 349.2:331.4.025.12/.13](477)(09)

Галина Василівна Терела,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат історичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-5102-7068

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНСПЕКЦІЇ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. З-поміж державних органів загальної та спеціальної компетенції, які наділені контрольно-наглядовими функціями в сфері праці та зайнятості населення, провідна роль у забезпеченні дотримання законодавства про працю, як засвідчує світова практика, належить інспекціям праці. Аналізувати правовий статус інспекцій праці в незалежній Україні доцільно, послуговуючись потенційними можливостями історичного методу з характерними для нього прийомами ретроспективного аналізу та історичного порівняння. За основу виділення умовних етапів розвитку взяті нормативно-правові акти, які визначали правовий статус інспекції праці як профільного органу нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До характеристики структурних елементів правового статусу інспекцій праці, її функціональної характеристики зверталися вчені О. Баклан, Д. Бурлаченко, К. Гончарова, Н. Дараганова, А. Замченко, І. Кайло, Р. Комар, І. Лагутіна, М. Лисюк, А. Мельник, Є. Попович, В. Пікуль, В. Щербина та ін. Поряд з тим бракує робіт, які розкривають закономірності розвитку правового статусу інспекції праці з урахуванням політико-правових детермінант, що його визначали.

Метою статті є дослідження процесу трансформації правового статусу інспекції праці в незалежній Україні. Для досягнення поставленої мети визначені такі завдання: визначити етапи розвитку правового статусу інспекції праці в Україні; з'ясувати вплив міжнародних стандартів на організаційно-правове забезпечення нагляду і контролю у сфері праці; визначити тенденції трансформації правового статусу інспекції праці.

Основні результати дослідження. У літературі найуживанішим і найзагальнішим є визначення правового статусу як юридичного закріплення особи в суспільстві [1, с. 95]. До структури правового статусу особи як інтегрованої категорії належать: правові норми, що визначають її статус (як норми національного законодавства, так і норми міжнародних договорів); основні права та обов'язки; правосуб'єктність; правові принципи; юридичні гарантії; правовідносини загального (статусного типу); юридична відповідальність [1, с. 96].

Щодо структурного складу правового статусу державного органу у науковій літературі не склалося єдиної точки зору. Уваги заслуговує позиція Д. Бахраха, який виділяє три блоки статусу державного органу: цільовий, що визначає норми про мету, завдання та функції діяльності; організаційно-структурний і третій блок – компетенції як сукупність владних повноважень і підвідомчості [2, с. 85]. Його точку зору підтримують Б. Авер'янов, Ю. Битяк, В. Колпаков та ін. Водночас І. Кайло спірним вважає структурно-організаційний блок з огляду на те, що порядок утворення державного органу та його підпорядкування «…не впливає на звичайне функціонування, порядок втілення повноважень та досягнення завдань» [3, с. 164–165]. Проте Конвенції МОП № 81 і № 129, що визначають статус інспекцій праці, однією з вимог передбачають проведення інспекції праці під наглядом і контролем центрального органу влади. Це дає можливість концентрації функцій в єдиній державній службі, що є переважаючою тенденцією у розвитку систем нагляду і контролю, спроможною забезпечити ефективність і результативність їх діяльності.

Упродовж умовно визначеного першого етапу (23 вересня 1991 р. – 2 серпня 1996 р.) відбувається утворення спеціальних державних органів нагляду за додержанням законодавства про працю та про охорону праці за одночасного збереження функції державного нагляду за правовою та технічною інспекціями праці у складі профспілок.

Першим державним органом нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляді став Держгіртехнагляд України, правову основу діяльності якого визначало урядове положення від 23 вересня 1991 року [4]. Ще 1990 року на з'їзді профспілок СРСР була проголошена необхідність відмови останніх від виконання делегованих повноважень щодо здійснення державного нагляду й контролю за законодавством про працю. Водночас технічна інспекція праці продовжувала залишатися у віданні профспілок, фактично не маючи відповідних правових підстав для здійснення державного нагляду за охороною праці. Ситуація змінилася лише з прийняттям Закону України «Про охорону праці», який законодавчо закріпив за державою в особі уповноважених органів обов'язок забезпечувати нагляд за додержанням законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці. На виконання Закону України «Про охорону праці» постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1993 року шляхом реорганізації Держгіртехнагляду було створено Державний комітет України по нагляду за охороною праці (Держнаглядохоронпраці), якому доручалося упродовж 1993 р. «…прийняти від міністерств, відомств і технічної інспекції праці профспілок функції державного нагляду за охороною праці» [5]. Хоча технічні інспекції профспілок з утворенням Держнаглядохоронпраці припинили виконувати функцію нагляду за охороною праці, їх правова інспекція і далі продовжувала здійснювати нагляд за додержанням усіх інших норм законодавства про працю.

Створення інспекції праці в незалежній Україні було започатковано Верховною Радою України, яка своєю постановою від 15 грудня 1994 р. № 296 «Про порядок введення в дію Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінального кодексу України» (зміни стосувалися встановлення заходів адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення вимог законодавства про працю та про охорону праці) доручила Кабінету Міністрів до 1 липня 1995 року створити державну інспекцію праці при Міністерстві праці України [6]. До створення інспекції право розглядати справи про адміністративні порушення та накладати адміністративні стягнення за порушення законодавства про працю мали правові інспектори профспілок.

Другий етап (2 серпня 1996 р. – 29 листопада 2000 р.) – створення та функціонування державної інспекції Міністерства праці в статусі структурного підрозділу центрального апарату Міністерства праці та територіальних державних інспекцій, які входили до складу управлінь праці та зайнятості населення обласних державних, Київської та Севастопольської місцевих адміністрацій.

Відповідно до статусного Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 2 серпня 1996 року, новостворена інспекція наділялася повноваженнями здійснювати державний контроль за додержанням законодавства про працю на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форми власності [7]. При цьому функції, визначені названим Положенням, покладалися також на інспекції по контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення при державній службі зайнятості, які при здійсненні контрольних повноважень підпорядковувалися інспекціям праці.

Третій етап (29 листопада 2000 р. – 6 квітня 2011 р.) – утворення та функціонування Державного департаменту нагляду за додержанням законодавства про працю (Держнаглядпраці) у статусі урядового органу державного управління в складі Міністерства праці та соціальної політики України.

До основних завдань Держнаглядпраці було віднесено здійснення державного нагляду за додержанням законодавства про працю та законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині прав і гарантій застрахованих осіб [8].

Безпосередній вплив на розвиток правового статусу та практику діяльності інспекцій праці мали міжнародні правові акти, насамперед конвенції Міжнародної організації праці (далі – МОП) № 81, № 129 та № 150, ратифіковані Україною 2004 року.

Важливою міжнародною подією, що концептуально визначила перспективи подальшого розвитку інспекцій в умовах глобалізації і супутніх викликів сфери зайнятості, стала Міжнародна конференція праці «Єдність поза межами відмінностей: Необхідність інтегрованої системи інспекції

праці», що відбулася 11 березня 2005 року у Люксембурзі. У Підсумковому звіті конференції була виписана доцільність організації інтегрованої системи інспекцій праці, що в теоретичному значенні передбачає цілісну, узгоджену та гнучку концепцію, яка містить такі елементи, як адміністративна, процедурна та технічна інтеграція. За зауваженням члена Адміністративної ради МОП Саймона Стейна, інспекція праці повинна виходити за межі традиційної сфери безпеки і гігієни праці та охоплювати «цілісний і міждисциплінарний підхід, заснований на правах людини» [9, p. 12]. Обґрунтовуючи необхідність нових креативних, холістичних підходів до врегулювання сфери праці, виконавчий директор Сектору соціального захисту МОП Ассан Діоп акцентував на ідеї «справедливої глобалізації», що включає соціальні цінності, гідну працю, дотримання трудових стандартів, та забезпечення втілення якої передбачає доцільність «…інтегрованого підходу, поєднання традиційних, технічних і медичних проблем із соціальними, психологічними, економічними та правовими» задля сприяння «індустріальному миру» [9, p. 12].

Наголошуючи на важливості зміцнення системи інспекції праці, тристоронні учасники МОП з-понад 75 країн погодилися:

– сприяти розвитку політики, яка доповнює регуляторні функції підходами, зорієнтованими на рішення. Тим самим акцентувалося на важливості удосконалення правозастосовної практики інспектування;

– застосовувати комплексний підхід, враховуючи різні аспекти сфери праці. Це зорієнтовувало на об'єднанні (інтеграції) в рамках інспекції праці функцій нагляду та контролю за дотриманням законодавства про працю та про охорону праці, а також реалізації інформаційно-консультативної функції за принципом «один інспектор (інспекторат) – одне підприємство»;

– посилити технічну та адміністративну спроможність інспекцій праці, у тому числі з використанням Інтегрованої системи навчання інспекції праці (Integrated Labour Inspection Training System (ILITS)). Тим самим підкреслювалася важливість фаховості інспекторів праці задля можливості здійснення ними комплексних інспекційних відвідувань, включаючи профілактичні заходи;

– використовувати потенціал інспекцій праці для забезпечення безпечних і здорових умов праці в неформальній економіці. Тобто важливого значення набувало розширення сфери дії заходів нагляду (контролю) не лише на найману працю, а на якомога ширше коло зайнятих осіб.

Відомий німецький вчений-практик, головний спеціаліст цільової програми МОП з питань безпеки, здоров'я і навколишнього середовища В. Ріхтховен, проаналізувавши основні моделі інспекцій праці, дійшов висновку, що функціональна інтеграція, або ж концентрація функцій в єдиній державній службі інспекції праці є переважаючою тенденцією в розвитку систем нагляду і контролю, спроможною забезпечити ефективність і результативність їх діяльності [10, с. 44].

Відповідно до Словника української мови інтеграція означає «об'єднування чого-небудь у єдине ціле» [11, с. 35]. Т. Івасишина і Н. Мармоленко акцентують на неправильному розумінні іншомовного терміна «інтеграція» як «входження, приєднання», оскільки в сучасній українській літературній мові слово інтеграція означає «об'єднання в ціле будь-яких окремих частин; об'єднання та координація дій різних частин цілісної системи» [12, с. 113]. Отже, реалізація принципу інтеграції передбачає координацію діяльності інспекцій праці, інших органів нагляду і контролю задля створення спроможної системи інспекцій праці з інтеграцією їх функцій, спрямованих на реалізацію спільної мети. При цьому нова політика інспекції праці має інтегрувати стратегії правозастосування, комунікації та співпраці [9, p. 23].

Четвертий етап розвитку інспекцій праці (6 квітня 2011 р. – 11 лютого 2015 р.) пов'язуємо з утворенням і діяльністю Державної інспекції України з питань праці (Держпраці) у статусі центрального органу виконавчої влади.

Правовий статус Держпраці визначався Положенням, затвердженим Указом Президента від 6 квітня 2011 року, згідно з яким Держпраці, окрім нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю, набула повноважень здійснювати також частково контроль за дотриманням охорони праці, зокрема, умов праці жінок, молоді та інвалідів, надання пільг і компенсацій за важкі та шкідливі умови праці, забезпечення спецодягом, засобами індивідуального захисту тощо [13]. Згідно з Указом Президента від 16 січня 2013 року підпункт 3 пункту 4 Положення про Державну інспекцію з питань праці було викладено в новій редакції [14]. Держпраці додатково отримала право здійснювати державний нагляд і контроль за додержанням вимог законодавства про зайня-

тість населення з питань дотримання прав громадян під час прийому на роботу та звільнення; використання праці іноземців і осіб без громадянства; дотримання прав і гарантій стосовно працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню. Окрім того, Держпраці отримала право здійснювати контроль за додержанням вимог законодавства про рекламу щодо реклами про вакансії (прийом на роботу). Це, по суті, стало першим кроком до створення інспекції праці на засадах інтеграції функцій.

П'ятий етап (з 11 лютого 2015 р.) – утворення та функціонування Державної служби України з питань праці в статусі центрального органу виконавчої влади, наділеного широкими повноваженнями щодо нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування. На Держпраці покладено функції та повноваження Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки, що засвідчило подальше втілення принципу функціональної інтеграції. Варто підкреслити, що створення системи інтегрованої інспекції забезпечується не простим об'єднанням інспектуючих органів, а системністю інспекційної діяльності, що, своєю чергою, передбачає координацію діяльності інших органів влади, органів місцевого самоврядування, громадськості в цій сфері.

Висновки. У результаті проведеного дослідження визначено п'ять етапів розвитку інспекції праці в незалежній Україні. Під впливом міжнародних стандартів у процесі трансформації відбувається не лише зміна організаційно-правового статусу інспекції праці, а й здійснюється становлення інтегрованої системи нагляду і контролю, яка структурно включає адміністративну, процедурну та технічну інтеграцію. Адміністративна інтеграція передбачає концентрацію функцій щодо нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю та про охорону (безпеку та гігієну) праці в єдиній державній службі інспекції праці, координацію діяльності інспекцій праці, інших органів нагляду і контролю. Процедурна інтеграція завбачує подальше удосконалення правозастосовної практики інспектування, поєднання його з інформаційно-консультативними, аналітичними заходами, використання механізмів соціального діалогу в рамках реалізації комплексного підходу сприяння та забезпечення дотримання трудового законодавства. Технічна інтеграція передбачає організаційно-правове забезпечення спроможності належного виконання функцій інспекціями праці, включаючи реалізацію кадрової політики. При цьому функціональна інтеграція, або ж концентрація, функцій в єдиній державній службі інспекції праці є переважаючою тенденцією формування системи нагляду і контролю, спроможною забезпечити ефективність контрольно-наглядової діяльності.

Список використаних джерел

1. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права.* 2010. № 2. С. 95–98.
2. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник для вузов. Москва: БЕК, 1996. 368 с.
3. Кайло І. Ю. Правові основи нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства України: теорія і практика: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2021. 443 с.
4. Положення про Державний комітет України по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляду: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.1991 р. № 218. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/218-91-%D0%BF#Text
5. Про питання нагляду за охороною праці: постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1993 р. № 62. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62-93-%D0%BF#Text
6. Про порядок введення в дію Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінального кодексу України: постанова Верховної Ради України від 15.12.1994 р. № 296. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/296/94-%D0%B2%D1%80#Text
7. Положення про державну інспекцію Міністерства праці: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 02.08.1996 р. № 906. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/906-96-%D0%BF/ed19960802#Text
8. Положення про Державний департамент нагляду за додержанням законодавства про працю: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.2000 р. № 1771. *Офіційний вісник України.* 2000. № 49. Том 1. Ст. 2122.
9. Final report of the conference organised by the Luxembourg presidency of the Council of the European Union. Luxembourg, Mondorf-les-Bains, Domaine Thermal March 9th–11th, 2005. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---safework/documents/publication/wcms_110135.pdf

10. Рихтхофен фон В. Инспекция труда: Введение в профессию. Женева: МОТ, 2004. 352 с.
11. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1973. Том 4. 840 с.
12. Івасишина Т., Мармоленко Н. Інтеграція – це об'єднання, а не входження, приєднання. *Українська мова.* 2010. № 1. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37695/29-Ivasyshyna2.pdf?sequence=1
13. Про Положення про Державну інспекцію з питань праці: Указ Президента від 6 квітня 2011 р. № 386/201. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386/2011#Text
14. Про Державну службу зайнятості України: Указ Президента України від 16.01.2013 р. № 19/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19/2013/ed20130116#Text

References

1. Panchyshyn A. V. Poniattia, oznaky ta struktura katehorii «pravovyi status». *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2010. № 2. S. 95–98.
2. Bakhrakh D. N. Admynystratyvnoe pravo: Uchebnyk dlia vuzov. Moskva: Yzdatelstvo BEK, 1996. 368 s.
3. Kailo I. Yu. Pravovi osnovy nahliadu i kontroliu za dotrymanniam trudovoho zakonodavstva Ukrainy: teoriia i praktyka: dys. … dokt. yuryd. nauk: 12.00.05. Kyiv, 2021. 443 s.
4. Polozhennia pro Derzhavnyi komitet Ukrainy po nahliadu za bezpechnym vedenniam robit u promyslovosti i hirnychomu nahliadu: zatv. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.09.1991 r. № 218. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/218-91-%D0%BF#Text
5. Pro pytannia nahliadu za okhoronoiu pratsi: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.01.1993 r. № 62. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62-93-%D0%BF#Text
6. Pro poriadok vvedennia v diiu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin i dopovnen do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia i Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 15.12.1994 r. № 296. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/296/94-%D0%B2%D1%80#Text
7. Polozhennia pro derzhavnu inspektsiiu Ministerstva pratsi: zatv. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.08.1996 r. № 906. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/906-96-%D0%BF/ed19960802#Text
8. Polozhennia pro Derzhavnyi departament nahliadu za doderzhanniam zakonodavstva pro pratsiu: zatv. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29.11.2000 r. № 1771. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2000. № 49. Tom 1. St. 2122.
9. Final report of the conference organised by the Luxembourg presidency of the Council of the European Union. Luxembourg, Mondorf-les-Bains, Domaine Thermal March 9th–11th, 2005. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---safework/documents/publication/wcms_110135.pdf
10. Rykhtkhofen fon V. Ynspektsyia truda: Vvedenye v professyiu. Zheneva: MOT, 2004. 352 s.
11. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Tom 4. Kyiv: Naukova dumka, 1973. 840 s.
12. Ivasyshyna T., Marmolenko N. Intehratsiia – tse obiednannia, a ne vkhodzhennia, pryiednannia. *Ukrainska mova.* 2010. № 1. C. 113.
13. Pro Polozhennia pro Derzhavnu inspektsiiu z pytan pratsi: Ukaz Prezydenta vid 6 kvitnia 2011 r. № 386/201. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386/2011#Text
14. Pro Derzhavnu sluzhbu zainiatosti Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 16.01.2013 r. № 19/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19/2013/ed20130116#Text

Терела Г. В. Історико-правові аспекти трансформації правового статусу інспекції праці в Україні

У статті досліджується процес трансформації правового статусу інспекції праці в незалежній Україні з урахуванням політико-правових детермінант, що його зумовлювали. За основу виокремлення умовних етапів розвитку залучено нормативно-правові акти, які визначали в історичній ретроспективі та встановлюють у сучасній Україні правовий статус інспекції праці як профільного органу нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю. У результаті проведеного дослідження визначено п'ять етапів розвитку інспекції праці в незалежній Україні. Акцентовано, що в процесі трансформації відбувається не лише зміна організаційно-правового статусу інспекції праці, а й здійснюється становлення інтегрованої системи нагляду і контролю, що в теоретичному значенні передбачає цілісну, узгоджену та гнучку концепцію, яка структурно включає адміністративну, процедурну та технічну інтеграцію. На практиці така політика управління працею передбачає подальше удосконалення правозастосовної практики інспектування, поєднання його з інформаційно-консультативними, аналітичними заходами в рамках реалізації комплексного підходу сприяння та забезпечення дотримання трудового законодавства. З'ясовано, що функціональна інтеграція, або ж концентрація функцій в єдиній державній службі інспекції праці є переважаючою тенденцією формування системи нагляду і контролю, спроможною забезпечити ефективність контрольно-наглядової діяльності.

Ключові слова: трудове законодавство, трансформація, правовий статус, інспекція праці, контроль, нагляд, інспектування, міжнародні стандарти, принцип функціональної інтеграції.

Terela H. V. Historical and legal aspects of the transformation of the legal status of labor inspection in Ukraine

The article examines the process of transformation for the legal status of labor inspection in independent Ukraine, taking into account the political and legal determinants that condition it. As a basis for distinguishing the conditional stages of development there were drawn normative and legal acts determined in historical retrospect and establish (in modern Ukraine) the legal status of the labor inspectorate as a specialized body for supervision and control over compliance with labor law. As a result of the conducted research there were determined five stages of labor inspection development in independent Ukraine: the first stage (September 23, 1991 – August 2, 1996) – the formation of special state bodies for supervision of compliance with labor and occupational safety law while simultaneously preserving the function of state supervision for legal and technical labor inspections as part of trade unions; the second stage (August 2, 1996 – November 29, 2000) – creation and functioning of the state inspection of the Labor Ministry in the status of a structural division for central apparatus of the Labor Ministry and territorial state inspections; the third stage (November 29, 2000 – April 6, 2011) – formation and functioning of the State Department for Supervision of Compliance with Labor Law (Derzhnaglyadpratsi) as a governmental body of state administration within the Ministry of Labor and Social Policy in Ukraine; the fourth stage (April 6, 2011 – February 11, 2015) formation and activity of the State Labor Inspectorate of Ukraine (State Labor) in the status of a central body for executive power; the fifth stage (from February 11, 2015) – formation and functioning of the State Labor Service of Ukraine in the status of a central body for executive power, endowed with broad powers to supervise and control compliance with labor law, employment of the population, mandatory state social insurance.

It is emphasized that in the process of transformation there is a change in the organizational and legal status of the labor inspection together with the formation of an integrated system for supervision and control, which in theoretical sense implies a coherent and flexible concept structurally including administrative, procedural and technical integration. In practice, such a policy of labor management involves further improvement of the law enforcement practice for inspection, combining it with informational, advisory, analytical measures within the framework of the implementation for a comprehensive approach. It has been found out that functional integration, or the concentration of functions in a single state labor inspection service, is the predominant trend in the formation of the supervision and control system, capable of ensuring the efficiency and effectiveness of control and supervision activities.

Key words: labor law, transformation, legal status, labor inspection, control, supervision, inspection, international standards, principle of functional integration.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-366-371

УДК 342.25

Ніна Володимирівна Теремцова,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-6783-9781

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ І РОЛІ ПОСАДОВИХ ОСІБ У ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Постановка проблеми. Проблема визначення місця і ролі посадових осіб у органах місцевого самоврядування в Україні передбачає на місцевому рівні: сучасні підходи до сутності, змісту та принципів організації діяльності з питань аналізу організаційної структури, етапів планування під час прийняття організаційно-управлінських рішень; тенденції розвитку місцевого самоврядування; види управлінських рішень і методи їх прийняття; принципи цілеспрямованості, види та методи планування; теоретико-методологічні засади посадових осіб органів місцевого самоврядування; організаційно-економічні та правові основи посадових осіб органів місцевого самоврядування; інтереси відповідної територіальної громади як безпосередньо, так і через уповноважені органи місцевого самоврядування. Сучасний стан повноважень посадових осіб органів місцевого самоврядування в Україні визначається багатьма факторами об'єктивного та суб'єктивного характеру, серед яких визначальне місце посідають конституційні та правові засади розмежування повноважень, територіальний устрій у державі, політична орієнтованість на модель централізації та децентралізації влади тощо, і характеризується відсутністю чітких, однозначних й законодавчо закріплених повноважень і сфер компетенції і низкою інших проблем, які зумовлюють актуальність дослідження цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у дослідження проблеми визначення місця і ролі посадових осіб у органах місцевого самоврядування в Україні зробили такі вчені, як: Б. Андресюк, Т. Бондарук, О. Бориславська, П. Біленчук, М. Грищук, В. Куйбіда, В. Кампо, К. Михайловська, М. Хонда, В. Шкабаро та ін.

Метою статті є комплексне дослідження повноважень посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідно до Конституції України визначено систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування [1], місцевого бюджету [2] тощо.

Посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету (ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [3].

Статтею 3 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено посади в органах місцевого самоврядування. Так, посадами в органах місцевого самоврядування є: виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах; виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою; посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено повноваження сільських, селищних, міських рад (гл. I), де зазначено, що сільські, селищні, міські ради правомочні

розглядати і вирішувати питання, віднесені Конституцією України, цим та іншими законами до їх відання. Наприклад, відповідно до Конституції України народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (частина друга ст. 5) [4]. В Основному Законі України встановлено, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (частина перша ст. 140). Виходячи з цих конституційних положень у системному зв'язку з положеннями ст. 6 Конституції України про те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 26 березня 2002 року визначив політико-правову природу органів місцевого самоврядування, які не є органами державної влади, а є представницькими органами, через які здійснюється право територіальної громади самостійно вирішувати не будь-які питання суспільного життя, а питання саме місцевого значення, тобто такі, які пов'язані передусім із життєдіяльністю територіальних громад [5] і перелік яких визначено у Конституції і законах України (пункти 4, 5 мотивувальної частини Рішення від 26 березня 2002 року № 6-рп/2002 у справі про охорону трудових прав депутатів місцевих рад).

Основні положення закріплені у ст. 4 Європейської хартії місцевого самоврядування, яка встановлює, що головні повноваження і функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом; органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу; повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, як правило, мають бути повними і виключними [6].

До виключної компетенції сільських, селищних, міських рад належить на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішення питань, наприклад, затвердження регламенту ради. Так, в органах місцевого самоврядування серед документів, що визначають організаційно-правові та процедурні питання діяльності виконавчого комітету як колегіального виконавчого органу місцевої ради, використовується як положення про нього, так і регламент щодо його діяльності. Проте Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та окремими нормативно-правовими актами дане питання не деталізовано. Постає питання, який же документ має бути про виконавчий комітет місцевої ради і який орган повинен його затвердити. Тому органи місцевого самоврядування ці питання визначають самостійно, приймаючи відповідні акти локального характеру. На практиці правовими формами таких актів є положення про виконавчий комітет.

Утворення і ліквідація постійних та інших комісій ради, затвердження та зміна їх складу, обрання голів комісій, утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження персонального складу; внесення змін до складу виконавчого комітету та його розпуск, обрання на посаду та звільнення з посади секретаря ради, затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського голови структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів відповідно до типових штатів, що затверджено Кабінетом Міністрів України, а також витрат на їх утримання, утворення за поданням сільського, селищного, міського голови інших виконавчих органів ради – має бути закріплено Положенням про постійні комісії із додатками де чітко зазначити питання щодо регламенту.

Так, утворення старостинських округів, що є новим пунктом (6-1) в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», є обов'язковою умовою затвердження Положення про старосту, затвердження на посаду та звільнення з посади старости. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституту старост» від 14.07.2021 № 1638-IX у Закон про місцеве самоврядування додано до переліку компетенції рад громад повноваження щодо утворення старостинських округів, затвердження Положення про старосту, затвердження на посаду та звільнення з посади старости, а також докорінно змінено деякі складові в правовому статусі старости та процедурі його затвердження на посаду (пункт 6-1 частини 1 ст. 26 та ст. 54-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Проте зазначені законодавчі зміни є чинними вже певний час, але ж ще багатьом радам громад необхідно утворити старостинські округи та затвердити старост. Після тривалих агресивних дій, завданих армією РФ, необхідно буде відновити роботу даного інституту. У кожній громаді мають утворюватися або відновити роботу старостин-

ські округи та вирішуватися питання щодо їх кадрового забезпечення за допомогою посади старости не лише в площині законодавства про місцеве самоврядування, а й трудового, норми якого поширюються на старост під час проходження ними служби в органах місцевого самоврядування.

Також актуальним вважається, що виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються питання затвердження плану роботи ради та заслуховування звіту про його виконання тощо [7].

До Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» гл. I п. 21 передбачено прийняття рішень про об'єднання в асоціації або вступ до асоціацій, інших форм добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування та про вихід із них. Новим додатком визначено (21-1) схвалення угод про об'єднання єврорегіонального співробітництва, прийняття рішень про утворення об'єднання єврорегіонального співробітництва, про приєднання до такого об'єднання або про вихід із нього, затвердження статуту об'єднання єврорегіонального співробітництва та внесення до нього змін.

Слід звернути увагу, що в даному випадку має бути закріплення на законодавчому рівні компетенції органів місцевого самоврядування у сфері міжнародного співробітництва. Нормативне закріплення компетенції органів місцевого самоврядування у сфері міжнародного співробітництва, зокрема транскордонного і міжтериторіального співробітництва, що пов'язано із положеннями Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (Мадрид, 21 травня 1980 р. (Про приєднання до Конвенції див. Постанову ВР № 3384-XII від 14.07.1993) та Додатковими протоколами до неї. Компетенція органів місцевого самоврядування у сфері міжнародного співробітництва, зокрема транскордонного співробітництва, становить сукупність предметів відання та повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, врегульовану положеннями законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про транскордонне співробітництво». Не врегульованими у нормативно-правових актах залишилися такі питання: а) невизначеність суб'єктів, уповноважених укладати угоди про міжтериторіальне співробітництво, та створення як у рамках транскордонного співробітництва, так і в рамках міжтериторіального співробітництва органу співробітництва у формі об'єднання єврорегіонального співробітництва як юридичної особи публічного права. Залишаються неврегульованими питання щодо компетенції владних суб'єктів у сфері міжтериторіального співробітництва, що є перешкодою в реалізації органами місцевого самоврядування такого співробітництва з відповідними суб'єктами міжтериторіального співробітництва інших держав, які не є сусідніми [8].

Проблемним і актуальним залишається питання щодо утворення цільових фондів, затвердження положень про ці фонди. Так, цільовий фонд, наприклад міської ради соціально-економічного та культурного розвитку міста, має утворюватись міською радою відповідно до ст. 13 Бюджетного кодексу України, ст. 68 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», з метою забезпечення додаткових фінансових потреб міської територіальної громади на розвиток міського господарства, соціальної сфери та інших потреб міської територіальної громади. Формування, розподіл та використання коштів цільового фонду здійснюється відповідно до вимог положень Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України, інших підзаконних актів, положень та інструкцій, що мають статус нормативних документів за даним напрямом фінансово-господарської діяльності [9].

Актуальним є питання для вирішення проблеми щодо прийняття рішень про укладення спеціальних інвестиційних договорів. Так, 10 квітня 2023 року Верховна Рада України прийняла за основу проєкт Закону № 8138 від 19 жовтня 2022 року про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» № 1116-IX від 17 грудня 2020 року. Наразі цей законопроєкт готується до другого читання. Варто зазначити, що інвестиційні проєкти зі значними інвестиціями отримують державну підтримку, яка може надаватись у формі: звільнення від сплати окремих податків і зборів, які передбачені Податковим кодексом України; звільнення від оподаткування ввізним митом нового устаткування (обладнання) та комплектуючих виробів до нього, що ввозяться виключно для реалізації проєкту на виконання спеціального інвестиційного договору, який укладається між Кабінетом Міністрів України, інвестором зі значними інвестиціями («Інвестор») та заявником, якщо Інвестор не відповідає вимогам, які висуваються до особи заявника («Інвестиційний Договір») тощо [10].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Проаналізувавши функції і повноваження органів місцевого самоврядування, що врегульовані Конституцією України та іншими законами України, слід вважати, що посадові особи органів місцевого самоврядування, вирішуючи питання місцевого значення, представляючи спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, мають право приймати нормативні та ненормативні акти. До нормативних належать акти, які встановлюють, змінюють чи припиняють норми права, мають локальний характер, розраховані на широке коло осіб і застосовуються неодноразово, а ненормативні акти передбачають конкретні приписи, звернені до окремого суб'єкта чи юридичної особи, застосовуються одноразово і після реалізації вичерпують свою дію.

Отже, посадові особи органів місцевого самоврядування при здійсненні своїх повноважень мають бути: 1) готовими керувати колективом у сфері своєї професійної діяльності, толерантно сприймаючи соціальні, етнічні, конфесійні та культурні відмінності; 2) володіти технологіями управління персоналом, уміннями та готовністю формувати команди для вирішення поставлених завдань; 3) володіти здатністю критично оцінювати інформацію та конструктивно ухвалювати рішення на основі аналізу та синтезу.

Список використаних джерел

1. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24. Ст. 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua
2. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 33. Ст. 175. URL: https://zakon.rada.gov.ua
3. Конституція України. URL: https://www.president.gov.ua
4. Рішення КСУ від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009. Справа № 1-9/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua
5. Європейська хартія місцевого самоврядування, м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. Хартію ратифіковано Законом № 452/97-ВР від 15.07.97. Документ 994_036. URL: https://zakon.rada.gov.ua
6. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 9. Ст. 79. URL: https://zakon.rada.gov.ua
7. Збірник кращих доповідей на засіданні круглого столу з предмета «Теорія права». Випуск п'ятий «Теорія права та держави» / за заг. ред. Н. В. Теремцової. Київ. Вид. ТОВ «Інтер Логістік Україна», 2015. 214 с.
8. Теремцова Н. Бюджетний процес за законодавством України: монографія. Київ: Вид. ТОВ «Інтер Логістік Україна», 2010. 240 с.
9. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17 грудня 2020 року № 1116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text
10. Про співробітництво територіальних громад: Закон України № 1508-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 34. Ст. 1167. URL: https://zakon.rada.gov.ua

References

1. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini. Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1997. № 24. St. 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua
2. Pro sluzhbu v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2001. № 33. St. 175. URL: https://zakon.rada.gov.ua
3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy. URL: https://www.president.gov.ua
4. Rishennia KSU 16 kvitnia 2009 roku № 7-rp/2009. Sprava № 1-9/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua
5. Ievropeska Khartiia mistsevoho samovriaduvannia, m. Strasburh, 15 zhovtnia 1985 roku. Khartiiu ratyfikovano Zakonom № 452/97-VR vid 15.07.97. Dokument № 994_036. URL: https://zakon.rada.gov.ua
6. Pro zasady derzhavnoi rehuliatornoi polityky u sferi hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukrainy № 1160-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2004. № 9. St. 79. URL: https://zakon.rada.gov.ua
7. Zbirka krashchykh dopovidei na zasidanni kruhloho stolu z predmetu «Teoriia prava». Vypusk p'iatyi «Teoriia prava ta derzhavy» / Za zah. red. Teremtsovoi N. V. Kyiv: TOV «Inter Lohistik Ukraina», 2015. 214 s.
8. Teremtsova N. Biudzhetnyi protses za zakonodavstvom Ukrainy: monohrafiia. Kyiv: Vyd. TOV «Inter Lohistyk Ukrainy», 2010. 240 s.
9. Pro derzhavnu pidtrymku investytsiinykh proektiv iz znachnymy investytsiiamy v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 17.12.2020 № 1116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text
10. Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy № 1508-VII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2014. № 34. St. 1167. URL: https://zakon.rada.gov.ua

Теремцова Н. В. Проблема визначення місця і ролі посадових осіб у органах місцевого самоврядування

У зв'язку з посиленням соціальної політики української держави, що пропонує забезпечення високої якості, комфортних умов життя населення, а також сприятливого довкілля людини, зростають роль і значення роботи органів місцевого самоврядування та посадових осіб цієї структури як конституційно-правового інституту, функціонально-цільове призначення якого полягає в забезпеченні потреб громадян за місцем проживання у вигляді надання публічних послуг населенню. При цьому кожен громадянин України повинен мати уявлення, що належить до повноважень посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Для того щоб посадові особи органів місцевого самоврядування змогли брати ефективну участь у вирішенні поставлених населенням завдань, вони мають бути системно організованими як специфічна форма публічної влади, що передбачено Конституцією України. Виконання цієї умови прямо пов'язане з удосконаленням організаційно-правових засад місцевого самоврядування. Цей процес відбувається на державному та місцевому рівнях. Сприяти вирішенню цієї проблеми щодо повноважень посадових осіб, що призначені на посади органів місцевого самоврядування, покликаний Закон України «Про органи місцевого самоврядування в Україні».

Ключові слова: держава, соціальна політика, українська держава, комфортні умови, населення, довкілля людини, органи місцевого самоврядування, посадові особи, конституційно-правовий інститут, громадяни, публічні послуги.

Teremtsova N. V. The problem of determining the role and place of officials in local self-government bodies

The article deals with powers of officials appointed to the positions of local self-government bodies. As the title implies the article describes places of officials in local self-government bodies.

In connection with the strengthening of the social policy of the Ukrainian state, which offers the provision of high quality, comfortable living conditions of the population, as well as a favorable human environment, the role and importance of the work of local self-government bodies and officials in this structure, as a constitutional and legal institution, functionally increases – the purpose of which will be to ensure the needs of citizens at their place of residence in the form of providing public services to the population. At the same time, every citizen of Ukraine should have an understanding of the powers of officials of local self-government bodies.

It is noted separately that in addition to the powers of officials of local self-government bodies, they also have duties: compliance with the Constitution and laws of Ukraine, other normative legal acts, acts of local self-government bodies; ensuring effective activity of local self-government bodies in accordance with their powers; observance of human and citizen rights and freedoms; preservation of state secrets, information about citizens that became known to them in connection with the performance of official duties, as well as other information that, according to the law, is not subject to disclosure; constant improvement of the organization of one's work, improvement of professional qualifications; conscientious attitude to the performance of official duties, initiative and creativity in work; respectful attitude towards citizens and their appeals to local self-government bodies, concern for a high level of culture, communication and behavior, authority of local self-government bodies and officials; preventing actions or inactions that may harm the interests of local self-government and the state.

In order for officials of local self-government bodies to be able to effectively participate in solving the tasks set by the population, they must be systematically organized as a specific form of public power, which is provided for by the Constitution of Ukraine. The fulfillment of this condition is directly related to the improvement of the organizational and legal foundations of local self-government. This process takes place at the state and local levels. The Law of Ukraine «On Local Self-Government Bodies» is of great importance in order to overcome this problem regarding the powers of officials appointed to the posts of local self-government bodies. The article is of great help to legal scholars and law students.

The author comes to the conclusion that officials of local self-government bodies in exercising their powers should be: 1) ready to lead the team in the field of their professional activity, tolerantly perceiving social, ethnic, religious and cultural differences; 2) possess personnel management technologies, possess skills and be ready to form teams to solve assigned tasks; 3) have the ability to critically evaluate information and constructively make decisions based on analysis and synthesis.

Key words: state, social policy, local self-government bodies, officials, Constitutional and Legal Institute, citizens, public services.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-372-376

УДК 340.134 : 342(477)

Вікторія Миколаївна Тернавська,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
НАПрН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-2102-619X

ПРАВОВІ АКТИ В ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Постановка проблеми. Конституційно-правова політика держави продукує певну стратегію і тактику розвитку правового життя. Найбільш оптимальною формою прояву правового життя є правові акти, які одночасно виступають основними засобами реалізації конституційно-правової політики, оскільки саме в них матеріалізуються правові ідеї стратегічного характеру, що передбачають модернізацію правового життя суспільства. Однак у вітчизняній системі законодавства немає спеціалізованого закону, який визначав би поняття правового акта, систему правових актів, їх ієрархію, порядок прийняття тощо, оскільки Закон України «Про нормативно-правові акти» від 13 січня 2000 року № 1374-XIV було заветовано Президентом України, а проєкт Закону України «Про нормативно-правові акти» від 12 грудня 2012 року № 0922 не пройшов друге читання. Вирішенням цієї проблеми має стати прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія правових актів є наріжним питанням в юриспруденції. Українські правознавці, зокрема, С. Бобровник, О. Зайчук, А. Колодій, В. Косович, Л. Луць, Н. Нижник, І. Онищук, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, М. Теплюк, Ю. Шемшученко та ін. досліджували у своїх працях питання продукації якісних нормативно-правових актів та ефективності актів застосування права. Однак дане питання не полишає своєї актуальності, оскільки суттєві зміни в механізмі правового регулювання, зумовлені впливом правової глобалізації, спонукають до проведення ґрунтовних теоретичних досліджень.

Метою статті є визначення сутності поняття правового акта та проведення класифікації правових актів у аспекті інструментальної теорії конституційно-правової політики.

Основні результати дослідження. При аналізі правового акта як політико-правового феномена слід з'ясувати сутність терміна, визначити його зміст, політичне і юридичне значення як форми прояву політико-правового життя суспільства й основного засобу здійснення правової політики. Так, етимологія терміна «акт» визначається, по-перше, як окремий вияв якої-небудь діяльності або якогось процесу; дія, подія, вчинок, та, по-друге, як офіційний документ (указ, постанова тощо державного, суспільного значення), протокол, запис про який-небудь факт наявності або відсутності чогось [1, с. 158].

Виходячи із вищезазначеного, в юридичній літературі поняття «правовий акт» визначають як правомірну дію та як юридичний документ. Так, О. Котюк зазначає, що термін «правовий акт» у правознавстві має три значення: по-перше, це правило правомірної дії – юридичний факт; по-друге, результат правомірних дій як елемент правової системи (юридична норма, індивідуальний припис (акт), акт автономного регулювання); по-третє, юридичний документ [2, с. 38]. Отже, правові акти поділяють на акти-діяння та акти-документи. Такий підхід до розуміння правових актів дає змогу, на думку Л. Луць, охарактеризувати їх як цілісний комплекс, спрямований на досягнення відповідної мети, не абсолютизувати правотворчі, правозастосовні чи правоінтерпретаційні акти й акцентувати увагу на актах безпосередньої реалізації права, задля належної реалізації яких і створюються три попередні [3, с. 16]. Однак в аспекті інструментальної теорії конституційно-правової політики система правових актів являє собою об'єктивно зумовлену й узгоджену сукупність правових актів-документів різної юридичної сили, яка має вертикальний і горизонтальний вимір. Відповідно система правових актів конституційно-правової політики включає в себе доктринальні

правові акти (доктрини, програми, концепції тощо), політико-правові акти (послання, звернення, заяви тощо), нормативно-правові акти (закони та підзаконні нормативні акти), нормативні договори, правозастосовні акти, правоінтерпретаційні акти.

1. Доктринальні правові акти є специфічним і найбільш важливим інструментом конституційно-правової політики. Річ у тім, що доктринальні правові акти мають науково обґрунтований характер, їх дія спрямована на практичний результат, оскільки в них визначаються цілі та засоби їх досягнення. Доктринальні акти мають форму концепцій, програм, стратегій, доктрин, у яких відображається науковий, стратегічний і цільовий характер правової політики. Водночас концепції і доктрини можуть бути як доктринальними документами, так і доктринальними правовими актами. Доктринальний документ може набути юридичної сили за умови офіційного затвердження цього документа відповідним органом державної влади. С. Гусаров вважає, що правовою формою вираження правової політики мають бути програмні й концептуальні документи, затверджені вищими органами державної влади, насамперед Верховною Радою України, які офіційно визначатимуть подальший курс держави на її розвиток, закріплення її стратегії і тактики в досягненні поставленої мети [4, с. 14]. Так, Концепція судово-правової реформи в Україні 1992 року спершу була розроблена на теоретичному рівні як доктринальний документ, але пізніше була затверджена постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року № 2296-XII [5] та набула статусу доктринального правового акта. На основі даної Концепції було розроблено й прийнято цілу низку нормативно-правових актів, у тому числі законів, що визначили основи судоустрою і судочинства в Україні.

Доктринальні акти слід відносити до правових актів, оскільки в теорії права система норм включає в себе не лише норми-правила, а й норми-принципи, норми-цілі, норми-дефініції. Крім того, прийнятий доктринальний акт зобов'язує органи державної влади та органи місцевого самоврядування видати низку нормативно-правових актів, які міститимуть уже конкретно-регулятивні норми, забезпечуючи тим самим валідність доктринальних норм. Однак Н. Харченко справедливо зауважує, що, незважаючи на стратегічний та цільовий характер правової політики, донині нормативно невизначеними є порядок ухвалення, юридична сила, співвідношення, класифікація, а також відмінність одного стратегічного акта від іншого [6, с. 48]. Вважаємо, що ієрархічна система доктринальних правових актів має бути такою: концепція, доктрина, стратегія, програма, план, які в сукупності мають чітко визначати перспективи подальшого розвитку суспільства і держави та забезпечувати повноту і збалансованість правового інструментарію, здатного забезпечити виконання завдань правової політики [7, с. 247].

2. Політико-правові акти, як і доктринальні правові акти, визначають вектори розвитку національного конституційного законодавства та зумовлюють зміст нормативно-правових актів і нормативно-правових договорів. Правознавці наголошують, що переважна більшість норм права в цілому та конституційного права зокрема виражають політичні вимоги і мають моральний зміст [8, с. 310]. Першорядна роль серед політико-правових актів належить Декларації про державний суверенітет та Акту проголошення незалежності, хоча в проєкті Закону України «Про правотворчу діяльність» від 25 червня 2021 року № 5707 ці акти зараховують до системи нормативно-правових актів України [9]. Висловлюємо свою солідарність з позицією О. Ющика, який вважає, що загальна характеристика системи джерел конституційного права була б неповною без згадки про такі особливі акти з практики державних установ, як конституційні договори та універсали [10, с. 98].

Актуальним залишається питання визначення природи таких актів парламенту, як постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви. На думку А. Селіванова, незалежно від того, що дія актів Верховної Ради України має різний обсяг застосування їх юридичної сили, ці акти завжди є правовими, оскільки вказують на правові зв'язки між органом влади та іншими учасниками правовідносин, але дуже важливим є закріпити на рівні спеціального закону статус кожного акта, який приймається парламентом [11, с. 5–6].

3. Нормативно-правові акти є основними правовими засобами формування правової політики держави, оскільки вони містять правові норми, що мають загальнообов'язковий характер, певну юридичну силу, а їх виконання забезпечується системою державних гарантій, у тому числі засобами державного примусу. В юридичній літературі існують різні визначення поняття нормативно-правового акта, оскільки правознавці роблять акцент на тих чи інших його ознаках, а це, своєю

чергою, ускладнює вирішення питання, які ж правові акти слід віднести до нормативно-правових актів. Вважаємо, що це поняття має бути визначено на законодавчому рівні. Належне вирішення цієї проблеми, як слушно зауважує В. Косович, дасть змогу визначити, які правові акти мають бути обов'язково внесені до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, оскільки, наприклад, Конституційний Суд України не належить до органів нормотворчості, а тому невизначеною залишається правова природа актів Конституційного Суду України [12, с. 24–25, 27].

4. Нормативно-правовий договір є новим, дещо нетрадиційним правовим інструментом регулювання суспільних відносин у сфері публічного права. Однак нормативно-правовий договір поступово набуває все більшого значення в умовах децентралізації правового регулювання, що значно сприяє розвитку громадянського суспільства, оскільки на відміну від нормативно-правового акта він ґрунтується на вільному волевиявленні суб'єктів права, врахуванні інтересів всіх учасників договірних відносин. Л. Богачова пояснює перспективність нормативно-правового договору його диспозитивним характером, оскільки в умовах євроінтеграційного курсу України він більше сприятиме прискоренню наближення національного законодавства до норм і стандартів права ЄС, що відповідає поставленим Угодою про асоціацію цілям [13, с. 13]. Такої ж думки дотримується й А. Крусян, вважаючи, що в сучасних умовах здійснення в Україні конституційної реформи зростає юридична значущість публічного договору в конституційно-правовому механізмі. Однак оскільки в конституційному законодавстві відсутня дефініція конституційно-публічного договору як угоди між суб'єктами конституційних відносин, необхідно не лише на доктринальному, а й на нормативному рівнях визначити правову природу і техніко-юридичні особливості публічних договорів у конституційній сфері [14, с. 226–227]. Крім того, механізм нормативно-договірного регулювання децентралізації публічної влади потребує свого удосконалення шляхом запозичення елементів договірної роботи, властивої для приватного права. Таке запозичення не є порушенням засад публічно-правових відносин.

5. Правозастосовні (індивідуально-владні) акти вважаються важливими засобами забезпечення реальності та дієвості реалізації норм права. С. Бобровник аргументовано зазначає, що правозастосовні акти-документи є невід'ємним елементом системи законодавства, оскільки джерелом змісту акта правозастосування є воля, яка закріплена в застосованій юридичній нормі, і воля, проявлена компетентним державним органом або посадовою особою реалізації права [15, с. 37, 41]. Як слушно зауважує О. Гринь, ефективність правозастосовних актів характеризується співвідношенням між результатами індивідуального регулювання та метою норми права, за якого в акті застосування норм права в межах закону використані відповідні можливості для власного розсуду суб'єкта застосування норм права, ліквідовані прогалини в законі та усунені інші недоліки [16, с. 71]. Незважаючи на свій індивідуально-персоніфікований характер, правозастосовні акти відіграють важливу роль у механізмі реалізації конституційно-правової політики, оскільки саме вони є індикаторами якості правової політики.

6. Правоінтерпретаційні акти не можна віднести ані до нормативно-правових, ані до правозастосовних актів, оскільки вони не викликають конкретних правовідносин та не містять нових правових норм, але вони, як наголошував П. Недбайло, цілком можуть бути віднесенні до юридичних засобів правильного й ефективного застосування правових норм внаслідок роз'яснення діючих правових норм, що має важливе значення для їх застосування [17, с. 488]. Річ у тім, що норма права має загальний і абстрактний характер, що дає змогу охопити регулюванням велику кількість конкретних ситуацій, але які завжди різняться своєю індивідуальністю, своїм персоніфікованим характером. На думку А. Зарисського, застосування закону є процесом спроби зіставити факти з правовими нормами, що викликає необхідність юридичного тлумачення [18].

Серед усіх видів тлумачення саме нормативне делеговане та доктринальне тлумачення відіграють, на нашу думку, провідну роль у процесі реалізації конституційно-правової політики, оскільки сприяють не лише адекватному втіленню її положень в життя, а й формуванню відповідної правоінтерпретаційної політики [19, с. 325]. Так, доктринальне тлумачення правових актів, репрезентоване у працях видатних вчених-правознавців, одержавши загальне визнання, набуває форми правової доктрини. І хоча доктринальне тлумачення норм права не має юридичної сили, тим не менш найбільш авторитетні тлумачення часто лягають в основу правоінтерпретаційних актів офіційного тлумачення. Зокрема, результати правоінтерпретаційної діяльності Конституційного Суду

України об'єктивуються у формі правоінтерпретаційних актів, що мають обов'язкове юридичне значення для адресатів. Правові акти Конституційного Суду України мають науково обґрунтований характер, оскільки спираються на правову доктрину. Правильно підмічає О. Кадикало, що Конституційний Суд України у процесі інтерпретації не тільки пізнає позитивне право, а й результат його інтерпретації безпосередньо впливає на юридичну політику держави [20, с. 16], а саме конституційно-правову політику.

Висновки. Отже, питання належного визначення системи правових актів на законодавчому рівні, встановлення повноцінних структурно-функціональних зв'язків між ними в умовах інтенсивного розвитку національної правової системи під впливом правової глобалізації має значне теоретичне і практичне значення для якості конституційно-правової політики держави. Система правових актів як засобів формування і реалізації конституційно-правової політики охоплює доктринальні, політико-правові, нормативно-правові, правозастосовні, правоінтерпретаційні акти та нормативно-правові договори. Системність проявляється у взаємозумовленості правових актів-документів. Зокрема, наявність стратегічно важливого доктринального акта зумовлює прийняття базового нормативно-правового акта, якість якого впливає на якість правозастосовних та нормативно-договірних актів. З іншого боку, помилки, допущені у правозастосовних, правоінтерпретаційних і нормативно-договірних актах, можуть паралізувати дію власне нормативних актів. Чітке розуміння поняття і ролі кожного з цих видів правових актів у системі засобів конституційно-правової політики, як і в механізмі правового регулювання в цілому, дає змогу правильно вирішувати питання державного будівництва. Тому очевидною є нагальність прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», де буде визначено поняття правового акта та систему правових актів.

Список використаних джерел

1. Словник української мови: у 20 т. / НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд; голов. наук. ред. В. М. Русанівський. Т. 1: А-Б / уклад.: Л. Л. Шевченко та ін. Київ: Наукова думка, 2010. 912 с.
2. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
3. Луць Л. А. Теорія правових актів: вимога часу. *Право і суспільство.* 2018. № 5. С. 14–21.
4. Гусаров С. Конституція і проблеми правової політики. *Віче.* 2011. № 21. С. 12–14.
5. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 р. № 2296-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 30. Ст. 426.
6. Харченко Н. П. Стратегічні правові акти України: плюралізм наукових підходів. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. Випуск 4 (29). Том 1. С. 48–51.
7. Тернавська В. М. Доктринальні документи та доктринальні правові акти: теоретико-методологічний аналіз змісту та співвідношення понять. *Альманах права.* 2020. Випуск 11. С. 245–250.
8. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
9. Про правотворчу діяльність: проект Закону від 25.06.2021 р. № 5707. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355
10. Ющик О. І. Поняття і систематика джерел конституційного права України. Джерела конституційного права / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк, О. І. Ющик, В. М. Шаповал [та ін.]. Київ: Наукова думка, 2010. 711 с.
11. Селіванов А. Політика і право в рішеннях Верховної Ради України та конституційна відповідальність посадових осіб. *Право України.* 2005. № 3. С. 4–8.
12. Косович В. М. Удосконалення нормативно-правових актів України: техніко-технологічні аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 568 с.
13. Богачова Л. Л. Нормативно-правовий договір як джерело національного та європейського права. *Право і суспільство.* 2015. № 6-2. С. 8–13.
14. Крусян А Р. Конституційні основи побудови громадянського суспільства. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: у 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. Т. 1. 676 с.
15. Бобровник С. В. Правозастосовні акти: природа, сутність та місце в системі законодавства. *Правова держава.* Київ, 2019. Вип. 30. С. 35–43.
16. Гринь О. Д. До питання про ефективність правозастосовних актів. *Митна справа.* Одеса, 2015. № 2 (2.2). С. 64–71.

17. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. Москва: Юридическая литература, 1960.
18. Archie Zariski. Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies. Athabasca University Press. 2014. 220 p.
19. Тернавська В. М. Інтерпретація права як форма реалізації конституційно-правової політики. *Альманах права.* 2021. Випуск 12. С. 323–328.
20. Кадикало О. І. Офіційне тлумачення норм конституції і законів конституційними судами (на прикладі України та країн СНД): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010. 20 с.

References

1. Slovnyk ukrainskoi movy: u 20 t. / NAN Ukrainy, Ukr. mov.-inform. fond; holov. nauk. red. V. M. Rusanivskyi. T. 1: A-B / uklad.: L. L. Shevchenko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 2010. 912 s.
2. Kotiuk V. O. Teoriia prava: Kurs lektsii: Navch. posibnyk dlia yuryd. fak. vuziv. Kyiv: Venturi, 1996. 208 s.
3. Luts L. A. Teoriia pravovykh aktiv: vymoha chasu. *Pravo i suspilstvo.* 2018. № 5. S. 14–21.
4. Husarov S. Konstytutsiia i problemy pravovoi polityky. *Viche*. 2011. № 21. S. 12–14.
5. Pro Kontseptsiiu sudovo-pravovoi reformy v Ukraini: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 28.04.1992 r. № 2296-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1992. № 30.
6. Kharchenko N. P. Stratehichni pravovi akty Ukrainy: pliuralizm naukovykh pidkhodiv. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* 2019. Vypusk 4 (29). Tom 1. S. 48–51.
7. Ternavska V. M. Doktrynalni dokumenty ta doktrynalni pravovi akty: teoretyko-metodolohichnyi analiz zmistu ta spivvidnoshennia poniat. *Almanakh prava.* 2020. Vypusk 11. S. 245–250.
8. Zahalna teoriia derzhavy i prava: (osnovni poniattia, katehorii, prav. konstruktsii ta nauk. kontseptsii): navch. posib. / Za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 400 s.
9. Pro pravotvorchu diialnist: proekt Zakonu vid 25.06.2021 r. № 5707. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355
10. Yushchyk O. I. Poniattia i systematyka dzherel konstytutsiinoho prava Ukrainy. Dzherela konstytutsiinoho prava / Yu. S. Shemshuchenko, N. M. Parkhomenko, O. V. Skrypniuk, O. I. Yushchyk, V. M. Shapoval [ta in.]. Kyiv: Naukova dumka, 2010. 711 s.
11. Selivanov A. Polityka i pravo v rishenniakh Verkhovnoi Rady Ukrainy ta konstytutsiina vidpovidalnist posadovykh osib. *Pravo Ukrainy.* 2005. № 3. S. 4–8.
12. Kosovych V. M. Udoskonalennia normatyvno-pravovykh aktiv Ukrainy: tekhniko-tekhnolohichni aspekty: monohrafiia. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2015. 568 s.
13. Bohachova L. L. Normatyvno-pravovyi dohovir yak dzherelo natsionalnoho ta yevropeiskoho prava. *Pravo i suspilstvo.* 2015. № 6-2. S. 8–13.
14. Krusian A R. Konstytutsiini osnovy pobudovy hromadianskoho suspilstva. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: suchasnyi stan, vyklyky, stratehiia modernizatsii: monohrafiia: U 2t. / za zah. red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka ta akad. NAPrN Ukrainy O. V. Skrypniuka. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2018. T. 1. 676 s.
15. Bobrovnyk S. V. Pravozastosovni akty: pryroda, sutnist ta mistse v systemi zakonodavstva. *Pravova derzhava.* Kyiv, 2019. Vyp. 30. S. 35–43.
16. Hryn O. D. Do pytannia pro efektyvnist pravozastosovnykh aktiv. *Mytna sprava.* Odesa, 2015. № 2 (2.2). S. 64–71.
17. Nedbailo P. E. Prymenenye sovetskykh pravovыkh norm. Moskva: Yurydycheskaia lyteratura, 1960.
18. Archie Zariski. Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies. *Athabasca University Press.* 2014. 220 p.
19. Ternavska V. M. Interpretatsiia prava yak forma realizatsii konstytutsiino-pravovoi polityky. *Almanakh prava.* 2021. Vypusk 12. S. 323–328.
20. Kadykalo O. I. Ofitsiine tlumachennia norm konstytutsii i zakoniv konstytutsiinymy sudamy (na prykladi Ukrainy ta krain SND): avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2010. 20 s.

Тернавська В. М. Правові акти в теорії конституційно-правової політики

Якість правового життя цілком можна вважати головним критерієм ефективності правової політики. Основною формою прояву правового життя є правові акти. Сьогодні теорія правових актів в усіх її аспектах не втрачає свого теоретичного і практичного значення. В аспекті інструментальної теорії конституційно-правової політики вивчаються правові акти-документи, що є засобами формування і реалізації конституційно-правової політики.

У статті проаналізовані основні положення теорії правових актів: поняття та природа правових актів, їх співвідношення із суміжними поняттями; поняття системи правових актів, взаємодія в межах цілісного комплексу доктринальних, політико-правових, нормативно-правових, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів; теоретична та практична значущість проблематики. Робиться висновок про необхідність

системного підходу до вивчення природи правових актів як правових засобів формування та реалізації конституційно-правової політики як стратегічного напряму правової політики держави, а також важливість нормативного визначення поняття та системи правових актів у спеціальному законі.

Ключові слова: конституційно-правова політика, правові засоби, правовий акт, система правових актів.

Ternavska V. M. Legal acts in the theory of constitutional and legal policy

The quality of legal life can be considered as the main criterion for the effectiveness of legal policy. Legal acts are the main form of manifestation of legal life. Today, the theory of legal acts in all its aspects does not lose its theoretical and practical significance. There studied legal acts-documents in the aspect of instrumental theory of constitutional and legal policy, which are the means of forming and implementing the constitutional and legal policy.

The main provisions of the theory of legal acts are analyzed in the article: the notion and nature of legal acts, their ratio with closely-related concepts; the notion of legal acts' system, interaction within the integral complex of doctrinal legal, political-legal, normative legal, law-enforcing, legal-interpretative acts; theoretical and practical significance of the problem. Thus, normative legal acts are the main legal means of forming the legal policy of the state, since they contain legal norms that have a general effect nature, a certain legal force and their implementation is ensured by a system of state guarantees, including means of state coercion. At the same time, the doctrinal legal acts (concepts, strategies, doctrines) and political-legal acts (resolutions, declarations, appeals, statements) are exactly the most important means for the forming the constitutional and legal policy, because the formers are scientifically grounded and encourage the adoption of normative legal acts, and others determine the vectors of development of national constitutional legislation and stipulate the content of normative legal acts and normative legal agreements. The normative legal agreement is a new, somewhat unconventional legal instrument for regulating social relations in the sphere of public law in Ukraine, but which is gradually gaining more importance in the conditions of decentralization of legal regulation that significantly contributes to the development of civil society. Law-enforcement acts, despite their individual and personalized nature, play an important role in the mechanism of implementation of constitutional and legal policy because they are indicators of the quality of legal policy. Legal interpretative acts as a result of normative delegated and doctrinal interpretation play a leading role in the process of implementing the constitutional and legal policy, because they contribute not only to the adequate embodiment of its provisions in life, but also to the formation of the appropriate legal interpretative policy.

It is concluded that there needed a systematic approach to the study of the nature of legal acts as legal means of forming and implementing the constitutional and legal policy as a strategic direction of the state's legal policy, as well as the normative definition of the concept and system of legal acts in a special law.

Key words: constitutional and legal policy, legal means, legal act, system of legal acts.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-377-382

УДК 342.9

Віктор Павлович Тимощук,
старший науковий співробітник відділу проблем
державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-6109-0909

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАГАЛЬНУ АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. 15 грудня 2023 року має набути чинності Закон України «Про адміністративну процедуру» [1] (далі – ЗАП, Закон). Остаточне прийняття ЗАП з пропозиціями Президента відбулося 17 лютого 2022 року. Проте через повномасштабне вторгнення РФ в Україну підписання Закону глава держави здійснив лише 13 червня 2022 року. Для набрання чинності цим Законом було визначено 18 місяців від дня його офіційного оприлюднення.

Наразі здійснюються заходи з підготовки до запровадження Закону: перегляд чинного законодавства для узгодження з ЗАП, навчальні заходи для публічних службовців, суддів адміністративної юстиції тощо.

Одним із теоретичних і практичних питань у контексті впровадження ЗАП є визначення місця цього законодавчого акта у системі нормативних актів України. Адже попри загальновизнані в теорії права підходи до систематизації законодавства (інкорпорація та кодифікація, іноді – консолідація), вплив ЗАП на чинне законодавство і його зміни має свою специфіку. Також варто загалом спрогнозувати можливий розвиток адміністративного законодавства з урахуванням дії ЗАП.

Треба виходити передусім з того, що ЗАП за призначенням є законом, що має регулювати питання загальної адміністративної процедури. До речі, і його коректнішою назвою було б – Закон «Про загальну адміністративну процедуру». Він набуватиме чинності у той час, коли в Україні вже є сотні законів, які стосуються діяльності органів виконавчої влади (далі – ОВВ) та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) з вирішення індивідуальних справ фізичних та юридичних осіб. Набрання чинності ЗАП не приводить до суттєвих змін у чинному законодавстві, принаймні у короткостроковій перспективі. Не очікується скасування окремих законодавчих актів. За оптимального підходу може відбутися скорочення окремих процедурних норм (регулювання) у спеціальних законодавчих актах, їх гармонізація з принципами і правилами ЗАП. Проте суттєвий вплив на законодавство може відбуватися у середньо- та довгостроковій перспективі, зокрема, скорочення певного обсягу чинних законодавчих актів, їх процедурної частини, що стосується відносин публічної адміністрації з приватними особами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання загальної адміністративної процедури тривалий час було одним з малодосліджених у вітчизняній науці адміністративного права. Перші праці з цієї тематики були швидше зібранням аналітичної інформації та зарубіжних джерел (законів інших країн, актів Ради Європи) [2]. І в цій частині варто відзначити вплив на розвиток адміністративно-процедурного права України зарубіжної доктрини, практики, актів м'якого права. Одним з перших наукових продуктів за тематикою адміністративної процедури стала монографія 2009 року [3].

Особливої уваги заслуговує монографічне дослідження 2020 року А. Школика [4], зокрема щодо місця ЗАП і систематизації процедурного законодавства. А. Школик вважає, що цей акт має за своїм характером саме кодифікаційну природу.

Також прикметно, що вид цього акта як «кодексу» був первинно визначений і в Концепції адміністративної реформи в Україні 1998 року.

Мета статті. Метою дослідження є потреба визначити місце і характер ЗАП у системі адміністративного законодавства, його вплив на чинне та перспективне законодавство.

Відповідно завданнями дослідження є:

– з'ясування особливостей регулівного впливу ЗАП, зокрема у порівнянні з «класичною» кодифікацією;

– визначення взаємодії ЗАП із чинним законодавством, зокрема, процедурного характеру;

– прогнозування впливу ЗАП на розвиток перспективного законодавства.

Основні результати дослідження. Прийняття ЗАП – це, безумовно, великий крок для практики та науки адміністративного права. Водночас це і нові виклики перед вітчизняною юридичною наукою. Одне з теоретичних завдань – визначення місця ЗАП у системі законодавства, його впливу на подальший розвиток адміністративного законодавства.

З одного боку, прийняття ЗАП, особливо перспективи його впровадження, дійсно мають характер кодифікації. Якщо оцінювати з точки зору загальної теорії права розуміння про кодифікацію [5, с. 139–140], то можемо відзначати низку елементів і ознак, властивих кодифікації: «спосіб упорядкування законодавства, забезпечення його системності та узгодженості, до проекту включаюся чинні норми і нові норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин». Робота над ЗАП викликана певною мірою і «нагромадженням нормативного матеріалу та потребою його впорядкування». Також маємо справу з «прийняттям нового за формою та змістом нормативного акта». За позицією теоретиків права, кодифікація «спрямована на подолання суперечностей та інших неузгодженостей, усунення множинності нормативних актів, прогалин і колізій у регулюванні суспільних відносин. За її допомогою досягаються поліпшення структури правових актів, удосконалення їх логіки, термінології». «Процес кодифікації передбачає три стадії: виявлення законодавчих недоліків тієї чи іншої галузі, усунення цих недоліків, зведення обробленого матеріалу в єдине ціле. Серед основних кодифікаційних актів називають: основи законодавства; кодекс. Кодифікаційним актом може бути і закон» [5].

Те, що відносини, пов'язані із упорядкуванням адміністративно-процедурного законодавства, зокрема і запровадження загальної адміністративної процедури завдяки ЗАП, не є інкорпорацією чи консолідацією, є цілком очевидним. Адже тут взагалі не йдеться про зведення окремих нормативно-правових актів у один збірник чи зібрання тощо. Тому й порівняння проводиться саме з такою формою систематизації законодавства, як кодифікація.

Водночас у ситуації із ЗАП є своя специфіка впорядкування законодавства, яка теж відрізняється від «класичної» кодифікації, коли ухвалення кодексу має також наслідком скасування (поглинання) інших окремих нормативно-правових актів. Адже ухвалення ЗАП «автоматично» не привело і не приведе до втрати чинності жодним чинним нормативно-правовим актом. Тобто це створення нового додаткового нормативного акта. Найбільший «заміщувальний» характер ЗАП може спричинити на Закон України «Про звернення громадян» 1996 року, адже з його предмета має бути вилучено (перенесено у ЗАП) усе, що стосується розгляду заяв і скарг громадян, тобто відносин, пов'язаних з реалізацією суб'єктивного публічного права. Та навіть цей процес може бути тривалим.

Важливо також, що ухвалення ЗАП в Україні спрямовано насамперед на заповнення прогалин, тобто включення до системи національного законодавства таких норм, які вже визначені певним стандартом справедливої адміністративної процедури у країнах західної політичної і правової культури, але ще не були запровадженні в Україні.

В інших країнах (зокрема, ФРН тощо) акти типу ЗАП «народжені» і судовою практикою, адміністративною юстицією, коли на основі підходів судів до вирішення спорів з публічною адміністрацією, власне і формуються нові загальні вимоги до публічної адміністрації. Україна тут переймає вже швидше адаптований зарубіжний досвід.

А. Школик на основі дослідження зарубіжного досвіду також описує таке явище, як «інноваційна кодифікація», коли «новий закон запроваджує єдине джерело існуючих принципів, які зазвичай розпорошені серед різних законів …, а також у судових прецедентах, вона може за необхідності модифікувати існуючі принципи та додавати нові. Такий метод дає змогу усувати суперечності в існуючих законах та заповнювати прогалини» [4, с. 16].

Чинність сотень спеціальних законів, у яких є елементи адміністративної процедури (експертами нараховано таких близько 400), і навіть інших загальних законів (як-от, «Про адміністративні послуги», «Про звернення громадян», «Про ліцензування видів господарської діяльності», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності») не припиняється через ухвалення ЗАП. ЗАП – це швидше певний дороговказ, за яким поступово мають переглядатися чинні нормативно-правові акти (НПА). Але цей процес є еволюційним.

Водночас рівень і динаміка змін законодавства значною мірою залежатимуть від бачення й активності уряду та законодавця. Хоча в цілому немає класичного заміщення нормативних актів чи їх частини новим НПА. Можна прогнозувати, що тривалий час співіснуватиме паралельна дія ЗАП і більшості спеціального регулювання. ЗАП переважно проявить себе новими нормами, які впроваджують нові вимоги, і значно рідше – скасовують існуючі.

Хоча теоретично оптимальним був би варіант радикального виключення процедурних норм зі спеціальних законів, і максимальне використання ЗАП для регулювання процедурних відносин. Проте практична реалізація цього підходу здається дещо складнішою. Адже і український законодавець, і практики-службовці ще досі не мають повного уявлення про регулівний вплив ЗАП, достатність цього регулювання для сотень видів адміністративних справ. Тому еволюційне, поступальне вилучення дублюючих норм і непотрібних (необґрунтованих реальною потребою) спеціальних норм процедурного характеру зі спеціальних законодавчих актів – можна вважати більш реалістичним шляхом впровадження ЗАП.

Також можна припустити, що значний вплив ЗАП повинен мати на перспективне законодавство. Адже завдяки існуванню загальної адміністративної процедури в ЗАП суттєво зменшується потреба у встановленні процедурних норм у нових НПА. Достатньо буде здійснювати відсилання до ЗАП і, за потреби, у виняткових випадках – визначати особливості. У такий спосіб ЗАП на довгострокову перспективу може стати основним нормативним актом процедурного характеру для публічної адміністрації. І саме за такого підходу буде досягатися найбільша цінність ЗАП та його регулятивне значення.

При аналізі питання про кодифікаційний характер ЗАП варто звернутися й до формального зарубіжного досвіду. Є багато країн, у яких такі акти прямо названі / визначені кодексами (зокрема, Греція, Грузія, Латвія, Польща, Португалія, Словаччина, Словенія, Франція тощо). У деяких країнах у такі акти включають навіть частину, присвячену адміністративному процесу, тобто регулюванню судового оскарження адміністративних актів.

Ще більша кількість країн не називає (не визначає) ці адміністративно-процедурні нормативно-правові акти парламенту кодексами, і вони мають статус «закону» («акта»): зокрема, Австрія, Албанія, Болгарія, Вірменія, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швейцарія, Швеція тощо [6, с. 10–13]. Тож навіть ці переліки країн і назви законодавчих актів вказують, що є різні підходи до розуміння природи загальної адміністративної процедури і характеру систематизації законодавства.

Нагадаємо, що в Україні відповідно до ч. 1 ст. 1 ЗАП «цей Закон регулює відносини органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття <…> адміністративних актів». Це надзвичайно широке коло відносин, починаючи від адміністративних послуг (реєстрація актів цивільного стану, нерухомості, бізнесу, місця проживання; видачі паспортів, дозволів, ліцензій; призначення субсидій, пенсій тощо), інспекційної діяльності (наприклад, перевірки закладів харчування та торгівлі, тобто контрольно-наглядова діяльність у сфері господарської діяльності тощо), і закінчуючи іншою діяльністю адміністративних органів за заявою особи чи ініціативою цих органів.

Вище вже зазначалося, що, за експертними оцінками, існує близько 400 чинних законодавчих актів (закони і кодекси), у яких є відносини та справи, що вирішуються (врегульовуються) прийняттям адміністративних актів. Тобто саме на ці сфери і сектори й матиме вплив ЗАП. Водночас, як уже також зазначалося, ЗАП має характер загального закону і не заперечує можливості регулювання окремих процедур у спеціальних законодавчих актах. У ч. 2 ст. 3 ЗАП прямо передбачено,

що «законом можуть бути встановлені особливості адміністративного провадження для окремих категорій адміністративних справ. Такі особливості повинні відповідати принципам адміністративної процедури, визначеним цим Законом». ЗАП об'єктивно не може врегулювати усю специфіку для сотень видів адміністративних справ, і тому визначає саме загальні принципи, правила, механізми, норми. З одного боку, це спільні принципи для усіх категорій справ. З іншого боку, це універсальний набір механізмів і норм, частина з яких може «працювати» в певній категорії справ.

Звідси також варто зробити ще один висновок – про виняткову вагу принципів ЗАП. І це одна з особливостей адміністративно-процедурного законодавства. Такі принципи народжені не лише потребами практики в Україні, а й є запозичення кращого зарубіжного досвіду, фактично узагальненого в актах м'якого права Ради Європи.

ЗАП значною мірою в Україні заповнюватиме прогалини в чинному спеціальному законодавстві, тобто це буде характер доповнюючого (субсидіарного) регулювання. А у випадку невідповідності чинного спеціального законодавства ЗАП повинні застосовуватися принципи ЗАП.

Цей підхід особливо важливий на найближчий період від дня набрання чинності ЗАП, адже є ризики того, що законодавець не встигне навіть технічно узгодити із ЗАП і окремі чинні спеціальні закони (за оцінками експертів таких законів, що потребують змін, хоча часто й незначних, є близько 130 актів). Серед найбільш очевидних колізій, а якщо точніше – то переважно прогалин, та власне випадків коли мають працювати принципи ЗАП можна назвати, зокрема:

– відсутність вимоги обґрунтування негативного адміністративного акта. І тоді має діяти ЗАП (ст. 8 «Обґрунтованість»);

– відсутність вимоги зазначати порядок оскарження негативного адміністративного акта. Має діяти ЗАП (ст. 18 «Гарантування ефективних засобів правового захисту»);

– набуття чинності адміністративним актом до моменту його доведення до відома особи. Має діяти ЗАП (ст. 12 «Відкритість» і ст. 18 «Гарантування ефективних засобів правового захисту»);

– відсутність права і механізмів доступу до матеріалів справи. Має діяти ЗАП (ст. 12 «Відкритість» і ст. 17 «Гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні»);

– формальна відмова у задоволенні заяви з підстав неповного переліку поданих документів. Має спочатку застосовуватися ЗАП (ст. 17 «Гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні»);

– формальна відмова в задоволенні заяви з підстав виявлення недостовірних відомостей. Має первинно діяти ЗАП – право особи бути вислуханою (ст. 17 «Гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні» і ст. 16 «Офіційність»);

– вимагання від особи надання документів і відомостей, що перебувають у володінні адміністративного органу або інших публічних суб'єктів. Має діяти ЗАП (ст. 16 «Офіційність»).

ЗАП взагалі запроваджує багато новел для сфери публічного адміністрування, як-от: категорію «заінтересовані особи»; механізм примусового виконання адміністративних актів самими адміністративними органами; порядок доведення адміністративного акта до відома особи; механізм адміністративної взаємодопомоги; і навіть такі суто процедурно-технічні норми, як про обрахунок строків, про офіційне засвідчення документів тощо.

Деякі з нових норм та інститутів ЗАП є дуже новаційними і такими, що мають очевидний систематизуючий характер, як-от, у частині механізмів дострокового припинення дії адміністративних актів: відкликання, визнання недійсним. Тут за умови належного перегляду спеціального законодавства можна явно виділити ознаки впорядкування, систематизації.

В іншій частині ЗАП відтворює норми та інститути, які вже були закріплені в окремих секторах публічного адміністрування, хоча і мали різні назви, як-от; залишення заяви без руху або без розгляду; зупинення провадження тощо. Та навіть термінологічне впорядкування тут матиме суттєву цінність.

Проте повторимося, особливо цінним ЗАП буде на довгострокову перспективу. Бо можна буде не розробляти спеціальну процедуру, а використовувати саме ЗАП. І взагалі найбільш регулюючий вплив і навіть дійсно кодифікаційний характер ЗАП може проявитися поступально, якщо системно вилучати процедурне регулювання із інших НПА.

Висновки. ЗАП ілюструє цікаве питання для адміністративного права зокрема та для теорії права загалом. Адже, з одного боку, є ознаки кодифікації адміністративно-процедурного законо-

давства: поліпшення структури правових актів, удосконалення їх логіки, термінології. На довгострокову перспективу є також: усунення множинності нормативних актів, колізій у регулюванні суспільних відносин. З іншого боку, є спрямованість насамперед на заповнення прогалин, збереження спеціального регулювання і субсидіарний характер ЗАП, виняткова вага принципів.

Систематизуючий вплив ЗАП має проявитися у середньо- та довгостроковій перспективі завдяки скороченню нормативного регулювання (обсягу спеціального регулювання процедур), зменшення потреби у спеціальному регулюванні процедур при прийнятті нових нормативно-правових актів.

Цікавим є також вплив судової практики та зарубіжного досвіду і м'якого права на розвиток загальної адміністративної процедури. Зрештою кейс «ЗАП» – це додатковий привід вивчати природу «загальних» законодавчих актів, які створюють певну правову рамку і для поточного застосування, і для перспективного розвитку.

Список використаних джерел

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Голос України*. 15.06.2022. № 137.
2. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / автор-упорядник В. П. Тимощук. Київ, 2003. 496 с.
3. Тимощук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії: монографія. Київ, 2010. 296 с.
4. Школик А. М. Адміністративно-процедурне законодавство та його систематизація: монографія. Одеса, 2020. 306 с.
5. Оніщенко Н. М. Кодифікація. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, 2001. Т. 3. С. 139–140.
6. Закон «Про адміністративну процедуру»: загальні прозорі правила взаємодії між державою та громадянами й бізнесом: посібник для публічних службовців / В. Тимощук, І. Бойко, А. Школик, Є. Школьний. Київ, 2022. 74 с.

References

1. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 roku № 2073-IX. *Holos Ukrainy.* 15.06.2022. № 137.
2. Administratyvna protsedura ta administratyvni posluhy. Zarubizhnyi dosvid ta propozytsii dlia Ukrainy / avtor-uporiadnyk V. P. Tymoshchuk. Kyiv, 2003. 496 s.
3. Tymoshchuk V. P. Administratyvni akty: protsedura pryiniattia ta prypynennia dii: Monohrafiia. Kyiv, 2010. 296 s.
4. Shkolyk A. M. Administratyvno-protsedurne zakonodavstvo ta yoho systematyzatsiia: monohrafiia. Odesa, 2020. 306 s.
5. Onyshchenko N. M. Kodyfikatsiia. *Yurydychna entsyklopediia:* V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv, 2001. T. 3. S. 139–140.
6. Zakon «Pro administratyvnu protseduru»: zahalni prozori pravyla vzaiemodii mizh derzhavoiu ta hromadianamy y biznesom. Posibnyk dlia publichnykh sluzhbovtsiv. Tymoshchuk V., Boiko I., Shkolyk A, Shkolnyi Ye. Kyiv, 2022. 74 s.

Тимощук В. П. Розвиток законодавства про загальну адміністративну процедуру в Україні

У статті йдеться про визначення місця Закону України «Про адміністративну процедуру» (ЗАП) у системі законодавства України і його вплив на систематизацію законодавства. Аналізуються загальні ознаки такого виду і форми систематизації, як кодифікація і порівнюється з прийняттям ЗАП та його впливом на адміністративно-процедурне законодавство, чинне та перспективне. З одного боку, виділяються такі спільні ознаки, як поліпшення структури правових актів, удосконалення їх логіки, термінології. З другого боку, ЗАП переважно заповнює прогалини та в короткостроковій перспективі може не змінити кількості законодавчих актів та може мати обмежений вплив на обсяг процедурної частини у спеціальних законодавчих актах. На першому етапі обсяг процедурного регулювання може навіть зрости. Проте на середньо- та довгострокову перспективу можна прогнозувати виконання цим Законом ролі основного процедурного регулятора в публічному адмініструванні. Власне ЗАП має виступати загальним законом для усіх секторів публічного адміністрування. Спеціальні законодавчі акти та інші НПА продовжують діяти і за потреби зберігати або встановлювати особливості регулювання. ЗАП буде особливо цінним на перспективу, бо спеціальне законо-

давство матиме все меншу потребу в регулюванні процедури. У ЗАП винятково цінними є принципи, що не лише є засадами для цього Закону, а й мірилом для вирішення колізій і заповнення прогалин у всьому адміністративно-процедурному законодавстві.

Ключові слова: загальна адміністративна процедура, систематизація, кодифікація, принципи адміністративної процедури.

Tymoshchuk V. P. Development of legislation on general administrative procedure in Ukraine

The article deals with determining the place of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» (LAP) in the system of Ukrainian legislation and its impact on the systematization of administrative procedure legislation in general. The author analyzes the general features of such a type and form of systematization as codification and compares it with the adoption of the LAP and its impact on current and future legislation.

On the one hand, the author emphasizes such common features and positive impact of the LAP as improvement of the structure of legal acts, improvement of their logic and terminology. After all, the LAP introduces uniform principles of administrative procedure, general rules for consideration and resolution of cases based on applications of individuals and on the initiative of an administrative body, requirements for the execution of administrative acts, administrative appeal, enforcement of administrative acts, and early termination of administrative acts. On the other hand, the LAP mainly fills in the gaps using the best practices, doctrine and experience of countries of Western legal and political culture, especially Europe.

In the short term, the LAP may not change the number of legislative acts, and is likely to have a rather limited impact on reducing the volume of procedural parts in special legislative acts. At the first stage, the amount of procedural regulation may even increase. This is due to the fact that in order to eliminate conflicts and gaps, it may be necessary to introduce additional «linking» provisions with the LAP, and sometimes even temporary duplicate provisions, etc.

In the medium and long term, we can predict that the LAP will play the role of the main procedural regulator in public administration. The LAP should act as a general law for all sectors of public administration. And here, indeed, the LAP should serve as a measure for reviewing, streamlining and reducing special regulation.

In the future, special legislative acts and other regulations will continue to be in effect, and, if necessary, preserve or establish specifics of regulation. However, it will be possible to reduce the scope of special procedural regulation more and more radically and systematically. The LAP will be especially valuable in the future, as special legislation will have less and less need to regulate the procedure. In this case, the regulatory value of the LAP itself will be maximized, as it will be easier for both public administration and private individuals to interact on the basis of common principles and rules.

The LAP is extremely valuable for its principles, which are not only the basis for this law, but also a measure for resolving conflicts and filling gaps in all administrative procedure legislation. Particularly important are such principles as guaranteeing the right of a person to participate in administrative proceedings, formality, and reasonableness.

Key words: general administrative procedure, systematization, codification, principles of administrative procedure.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-383-388

УДК 349.3

Галина Анатоліївна Трунова,
старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-1829-2561

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) створений відповідно до розділу другого Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) з метою забезпечення регіонального захисту людських прав і дотримання сторонами Конвенції своїх зобов'язань. За підсумками 2022 року Україна перебуває на третьому місці за кількістю звернень до ЄСПЛ [1].

Прецедентна практика ЄСПЛ має вагоме значення для всіх суб'єктів правозастосування. Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року врегульовано відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення кількості заяв до ЄСПЛ.

Конвенція встановлює низку прав і свобод які держави-члени зобов'язуються забезпечити кожному, хто перебуває в межах їх юрисдикції. Будь-яка особа, вичерпавши доступні засоби правового захисту відповідно до національного законодавства, може подати заяву до ЄСПЛ на підставі порушення Конвенції. Права, гарантовані Конвенцією та протоколами до неї, користуються широким захистом і, хоча вони, по суті, є цивільними та політичними правами, багато з них мають наслідки соціального та економічного характеру. ЄСПЛ та Європейська комісія з прав людини дотримуються позиції, що не існує ізольованого поділу, відокремлення сфери економічних і соціальних прав від сфери діяльності Конвенції. Таким чином, Конвенція є проникною (доступною) для соціальних прав, якщо вона трактується динамічно та конструктивно [2, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика практики ЄСПЛ знаходиться у фокусі досліджень науковців права соціального забезпечення, серед яких: А. Бадида, С. Вишновецька, І. Ласько, С. Сільченко, Г. Чанишева, О. Ярошенко та ін. До того ж питання застосування в Україні практики ЄСПЛ у сфері захисту соціальних прав було детально проаналізовано А. Федоровою у 2012 році [3]. Необхідно також відзначити роботу А. Г. Хередеро «Соціальне забезпечення як право людини. Захист, передбачений Європейською конвенцією з прав людини» 2007 року [2]. Водночас затребуваність практики ЄСПЛ щодо захисту прав у сфері соціального забезпечення суб'єктами правозастосування свідчить про необхідність активного наукового пошуку з цієї проблематики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу рішень ЄСПЛ і наукових публікацій дослідити питання захисту прав у сфері соціального забезпечення у практиці ЄСПЛ.

Основні результати дослідження. За декілька десятиліть відбулися зміни у прецедентному праві ЄСПЛ щодо соціального забезпечення, з помітною тенденцією до більш широкого захис-

ту прав, незважаючи на значну свободу розсуду, яку Конвенція надає державі щодо грошових зобов'язань [2, с. 63].

Як влучно зазначив М. Козюбра, що хоча ЄСПЛ мав захищати закріплені в Конвенції класичні права і свободи, порівняно скоро він стикнувся з проблемами, які виходять за їх межі. За браком спеціалізованих регіональних судів соціального спрямування (навіть після прийняття Європейської соціальної хартії), ЄСПЛ поступово почав сам «соціалізуватися», спочатку спираючись на положення Конвенції щодо класичних прав людини, зокрема права власності, а потім і на інші, які, на перший погляд, не мали стосунку до соціально-економічних прав, зокрема на частину першу ст. 6 Конвенції – право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом [4, с. 6–7].

В українській правовій науці склався єдиний підхід у питаннях захисту прав ЄСПЛ у сфері соціального забезпечення, з яким погоджуємося та підтримуємо. Зокрема, А. Федорова відзначає, що практика ЄСПЛ свідчить про можливість непрямого захисту соціальних прав головним чином у рамках статей 2, 3, 6, 8, 14 та ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Можливість захисту соціальних прав ЄСПЛ пов'язано саме з розширеним тлумаченням змісту ст. 1 Протоколу № 1 та поняттям «майно» у світлі Конвенції. Про часткове поширення Судом сфери застосування ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції на право на пенсію та інші соціальні виплати зі сфери соціального забезпечення свідчить рішення у справі «Міллер проти Австрії». Зокрема, Суд встановив принцип, згідно з яким обов'язок сплачувати внески у фонди соціального забезпечення може створити право власності на частку активів, які формуються відповідним чином. Позиція Суду була підтверджена й у рішенні «Гайгузус проти Австрії»: якщо особа робила внески у певні фонди, в тому числі пенсійні, то такі внески є частиною спільних коштів фонду, яка може бути визначена в будь-який момент, що, своєю чергою, може свідчити про виникнення у відповідної особи права власності [3, с. 388].

І. Ласько, проаналізувавши окремі рішення ЄСПЛ, доходить висновку, що положення Конвенції, які стосуються захисту прав особи на соціальне забезпечення, можна умовно поділити на дві групи: ті, що стосуються безпосередньо права на соціальне забезпечення, і ті, що опосередковано впливають на це право, а саме відіграють роль процесуальних гарантій при призначенні та здійсненні соціальних виплат. До першої групи належать положення Конвенції про право кожного на охорону життя (ч. 1 ст. 2), про заборону катування (ст. 3), про дискримінацію (ст. 14), про захист права власності (ст. 1 протоколу 1 до Конвенції). До другої групи – положення про право на справедливий суд (ч. 1 ст. 6), що передбачає право на доступ до незалежного суду, розгляд справи у розумний строк, а також обов'язкове виконання судових рішень [5, с. 241].

Водночас зауважимо, що ст. 14 Конвенції доповнює інші основні положення Конвенції та протоколів до неї. Вона не існує незалежно, оскільки застосовується лише щодо «користування правами та свободами», що гарантуються цими основними положеннями (справа «Захін проти Німеччини»). Застосування ст. 14 Конвенції необов'язково означає порушення одного з матеріальних прав, гарантованих Конвенцією. Необхідно, але й також достатньо, щоб обставини справи входили «до сфери застосування» однієї або більше статей Конвенції (справи «Гайгусуз проти Австрії», «Е. Б. проти Франції»). Основоположними принципами прецедентної практики ЄСПЛ щодо ст. 14 є: відмінність у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного обґрунтування, іншими словами, якщо вона не має легітимної мети або якщо немає розумного співвідношення між застосованими засобами та метою. Договірна держава користується свободою розсуду при визначенні того, чи та, якою мірою відмінності в інших схожих ситуаціях виправдовують різне ставлення («Ван Раальте проти Нідерландів») [6].

Значення рішень ЄСПЛ складно переоцінити, адже йдеться не тільки про захист прав у ЄСПЛ, а й про вагомий внесок результатів практики ЄСПЛ у національну правозастовну сферу. Поза тим Конституційний Суд України неодноразово у своїх рішеннях щодо захисту прав у сфері соціального забезпечення застосовував практику ЄСПЛ, посилаючись на доктрину правомірних очікувань захисту власності відповідно до гарантій, передбачених ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції.

ЄСПЛ визначив низку кроків для аналізу того, чи було втручання у право власності на порушення Конвенції, а саме: 1) чи підпадає предмет спору під дію ст. 1 Протоколу № 1; 2) чи існує достатня «претензія» на володіння для залучення ст. 1 Протоколу № 1 і який обсяг права власності захищається у ст. 1 Протоколу № 1; 3) чи було втручання у мирне користування правом власності;

4) якщо так, то чи відповідає це втручання суспільним інтересам і на умовах, передбачених законом [7, с. 27].

У справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ вказав, що у сучасній демократичній державі існування багатьох людей протягом всього життя або його частини повністю залежить від допомоги з соціального страхування і допомоги з соціального забезпечення. Багато національних правових систем визнають, що таким людям потрібен ступінь упевненості і безпеки, а також забезпечення отримання допомоги – за умови виконання умов правомірності – через невід'ємне право. Якщо фізична особа має заявлене право на отримання допомоги на підставі внутрішнього законодавства, важливість цього права також має бути відображена шляхом підтримання ст. 1 Протоколу № 1 як такої, що може тут застосовуватись.

Суд вважає, що твердження про те, що право на допомогу без попередніх внесків підпадає під дію ст. 1 Протоколу № 1, більше не дозволяє неефективним положенням Соціальної хартії містити такі висновки щодо допомоги на основі внесків. Тоді як Конвенція встановлює, що, по суті, являють собою цивільні і політичні права, багато з них мають наслідки соціального чи економічного характеру. Сам факт того, що тлумачення Конвенції може поширюватися на сферу соціальних і економічних прав, не повинен бути вирішальним фактором проти такого тлумачення; не існує розподілу, що відділяє сферу цих прав від сфери, яка охоплюється Конвенцією («Ейрі проти Ірландії») [8].

ЄСПЛ встановив, що ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, яка, по суті, гарантує право власності, включає три різні норми. Перша, що має загальний характер, формулює принцип безперешкодного користування своїм майном, і вона викладена у першому реченні першого абзацу: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном». Друга норма стосується можливості позбавлення майна за певних умов і міститься у другому реченні того ж абзацу: «Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права». У третій нормі визнається, що держави-учасниці мають право, крім іншого, контролювати використання майна відповідно до спільних інтересів, приймаючи закони, які вони вважають для цього необхідними, і воно наведено у другому абзаці: «Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

Ці норми, однак, не є «окремими» у тому сенсі, що вони не пов'язані між собою. Друга й третя норми стосуються особливих випадків втручання держави у здійснення права безперешкодно користуватися своїм майном і відповідно мають тлумачитися з погляду загального принципу, сформульованого у першій нормі («Джеймс та інші проти Сполученого Королівства», «Саргсян проти Азербайджану»).

ЄСПЛ неодноразово вказував, що ст. 1 Протоколу № 1 не гарантує права на отримання пенсії або соціальної допомоги в певному розмірі («К'яртан Асмундсон проти Ісландії»). Крім того, вона не гарантує право на пенсію за віком як таку («Аунола проти Фінляндії», «Да Сільва Карвалью Ріку проти Португалії») [9].

Поняття «майно» у першій частині ст. 1 Протоколу № 1 є автономним поняттям, яке охоплює як «існуюче майно», так і активи, в тому числі позови, щодо яких заявник може стверджувати, що він або вона має принаймні «законне очікування». «Майно» містить права «in rem» та «in personam». Термін охоплює нерухоме й рухоме майно та інші майнові інтереси [10].

Відзначимо, що ЄСПЛ використовує термін «легітимні очікування» у двох взаємопов'язаних контекстах. По-перше, посилається на законне очікування як на спосіб розширення обсягу «власності» (майна) за змістом ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції для того, щоб передати питання до компетенції Суду. По-друге, ЄСПЛ використовує цей термін для позначення очікувань особи щодо майбутнього мирного володіння своїм майном [7, с. 25].

У справі «Копецький проти Словаччини» ЄСПЛ узагальнив висновок про належне правове підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування у такий спосіб: якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «легітимне очікування», якщо для такого права в національному законодавстві існує достатнє

підґрунтя – наприклад, коли є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування [10].

У справі «Белане Надь проти Угорщини» ЄСПЛ зауважив, що правомірне очікування повинно мати конкретний характер, аніж просто надія, у його основі повинні бути норма права або правовий акт, наприклад, рішення суду. Надію на те, що право власності, яке давно припинене, може бути відновлено, не можна вважати «власністю», так само, як і право вимоги у разі настання певної умови, яке втратило свою дію, внаслідок того, що це право не було виконане. Не можна сказати, що виникає «правомірне очікування», коли є спір щодо правильного тлумачення та застосування національного законодавства, внаслідок чого в задоволенні вимог заявника відмовляють національні суди. Поряд з цим «майном» може вважатись майновий інтерес, визнаний законодавством держави, навіть якщо в деяких випадках він може бути припинений.

Заразом незважаючи на різноманітність формулювань, за допомогою яких у прецедентному праві суду сформовано вимогу про необхідність національної правової основи, на якій ґрунтується майновий інтерес, їх загальний характер може бути узагальнений у такий спосіб: для визнання «майна» у формі «законного очікування» заявник повинен мати здійснюване право, яке, якщо застосувати принцип, викладений у рішенні у справі «Копецький проти Словаччини», не може суперечити суттєвому майновому інтересу, який достатньою мірою встановлено національним законодавством [9].

Висновки. З огляду на наведене, слід дійти висновку, що прецедентна практика ЄСПЛ у сфері соціального забезпечення характеризується наразі широким захистом прав, незважаючи на широку свободу розсуду державних органів влади у питаннях соціального захисту. Зокрема, рішенням у справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ визначив, що допомога із соціального забезпечення як на основі внесків, так і без попередніх внесків, підпадає під захист ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції.

Рішенням у справі «Белане Надь проти Угорщини» ЄСПЛ зазначив, що для визнання «майна» у формі «законного очікування» заявник повинен мати здійснюване право, яке, якщо застосувати принцип, викладений у рішенні в справі «Копецький проти Словаччини», не може суперечити суттєвому майновому інтересу, який достатньою мірою встановлено національним законодавством.

Список використаних джерел

1. European Court of Human Rights. Annual report 2022. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.PDF
2. Heredero A. G. Social security as a human right: The protection afforded by the European Convention on Human Rights. Councel of Europe, 2007. 67 p. URL: https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-23(2007).pdf
3. Федорова А. Л. Проблеми застосування в Україні практики Європейського суду з прав людини у сфері захисту соціальних прав. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини:* зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 386–406.
4. Козюбра М. І. Верховенство права і соціалізація держав. *Наукові записки НаУКМА.* 2010. Т. 103: Юридичні науки. С. 3–8.
5. Ласько І. М. Рішення Європейського суду з прав людини у сфері соціального забезпечення України. *Держава і право.* Вип. 61. 2013. С. 240–245.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пічкур проти України» (Заява № 10441/06) від 7 листопада 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984#Text
7. Cousins M. Legitimate Expectation and Social Security Law Under the European Convention of Human Rights. *European Journal of Social Security.* 2021. 23(1). 24–43. URL: https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1388262720961792
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Stec and others v. the United Kingdom» (Заяви № 65731/01 та № 65900/01) від 6 липня 2005 р. URL: https://rm.coe.int/11-stec-and-others-v-the-united-kingdom-decision-06-07-2005-/16806b592a
9. Case of Béláné Nagy v. Hungary (№53080/13) 13 December 2016 URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22display%22:[2],%22itemid%22:[%22001-169663%22]}

10. Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Захист власності. Рада Європи / Європейський суд з прав людини. 2019. 75 с. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/07/Guide_Art_1_Protocol_1_UKR_-2019.pdf

References

1. European Court of Human Rights. Annual report 2022. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.PDF
2. Heredero A. G. Social security as a human right: The protection afforded by the European Convention on Human Rights. Councel of Europe, 2007. 67 r. URL: https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-23(2007).pdf
3. Fedorova A. L. Problemy zastosuvannia v Ukraini praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u sferi zakhystu sotsialnykh prav. *Pravove zabezpechennia efektyvnoho vykonannia rishen i zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny:* zb. nauk. ct. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 15 veresnia 2012 r.) / za red. S. V. Kivalova; NU «OIuA». Odesa: Feniks, 2012. S. 386–406.
4. Koziubra M. I. Verkhovenstvo prava i sotsializatsiia derzhav. *Naukovi zapysky NaUKMA.* 2010. T. 103: Yurydychni nauky. S. 3–8.
5. Lasko I. M. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u sferi sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy. *Derzhava i pravo.* Vyp. 61. 2013. S. 240–245.
6. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Pichkur proty Ukrainy» (Zaiava № 10441/06) vid 7 lystopada 2013 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984#Text
7. Cousins M. Legitimate Expectation and Social Security Law Under the European Convention of Human Rights. *European Journal of Social Security.* 2021. 23(1). 24–43. URL: https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1388262720961792
8. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Stec and others v. the United Kingdom» (Zaiavy № 65731/01 ta № 65900/01) vid 6 lypnia 2005 r. URL: https://rm.coe.int/11-stec-and-others-v-the-united-kingdom-decision-06-07-2005-/16806b592a
9. Case of Béláné Nagy v. Hungary (№ 53080/13) 13 December 2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22display%22:[2],%22itemid%22:[%22001-169663%22]}
10. Posibnyk za statteiu 1 Protokolu № 1 Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. Zakhyst vlasnosti. Rada Yevropy / Yevropeiskyi sud z prav liudyny. 2019. 75 s. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/07/Guide_Art_1_Protocol_1_UKR_-2019.pdf

Трунова Г. А. Практика Європейського суду з прав людини щодо захисту прав у сфері соціального забезпечення

Стаття присвячена проблематиці захисту прав у сфері соціального забезпечення Європейським судом з прав людини. Розглянуто еволюцію поширення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на категорію соціальних прав у практиці Суду. Висвітлено позиції вітчизняних фахівців щодо захисту прав ЄСПЛ у сфері соціального забезпечення. Акцентовано увагу на доктрині правомірних очікувань захисту власності відповідно до гарантій, передбачених ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції у контексті захисту прав у сфері соціального забезпечення. Зроблено висновки щодо захисту ЄСПЛ прав у сфері соціального забезпечення, зокрема, щодо широкого захисту відповідної категорії прав і правомірних очікувань захисту власності відповідно до гарантій, передбачених ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, соціальне забезпечення, соціальний захист, соціальні права, захист прав, пенсія, соціальне страхування, легітимні очікування.

Trunova H. A. The practice of the European Court of Human Rights regarding the protection of rights in the field of social security

The article is devoted to the issue of protection of rights in the field of social security by the European Court of Human Rights. The evolution of the spread of the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms to the category of social rights in the practice of the Court has been considered. The positions of domestic experts regarding the protection of the rights of the ECHR in the field of social security have been analyzed. The provisions of the Convention under which social rights are protected have been highlighted. The procedure defined by the ECHR for analyzing whether a property right has been interfered with in breach of the Convention has been represented. The main provisions of the decision in the case «Stec and others v. the United Kingdom» have been reflected in the context of the broad protection of rights in the field of social security. Attention has been focused on the doctrine of legitimate expectations of property protection in accordance with the guarantees provided by Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention in the context of the protection of rights in the

field of social security. The decision in the case «Belane Nagy v. Hungary» regarding the definition of legitimate expectations in matters of protection of rights in the field of social security has been analyzed. Relevant conclusions have been drawn regarding the ECHR's protection of rights in the field of social security, in particular, regarding the broad protection of the corresponding category of rights, as well as the application of the «legitimate expectations» category of property protection in accordance with the guarantees provided for in Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention.

Key words: European Court of Human Rights, social security, social protection, social rights, protection of rights, pension, social insurance, legitimate expectations.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-389-394

УДК 340.13:341.33

Тетяна Іванівна Фулей,
начальник відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-9800-8785

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЖЕРТВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України, передусім «масові звірства в атмосфері неконтрольованого насильства» [1], актуалізували питання доступу до правосуддя жертв війни.

Оскільки концепція доступу до правосуддя (англ. access to justice) в її сучасному розумінні, з моменту появи цього поняття наприкінці 1970-х років у низці публікацій, зокрема статті Б. Ґарта та М. Каппалетті [2], за результатами роботи проєкту, що згодом отримав назву «флорентійського» (Florence Access-to-Justice Project), втілює в собі ідеї, які водночас є потужними та привабливими [3, с. 85], то доволі швидко вона, як цілком слушно зауважив М. Ґалантер, не лише набула «респектабельності та інституційної присутності», а й стала частиною офіційного дискурсу як на національному, так і міжнародному рівні [4, с. 119]. Ухвалення Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційською комісією) Доповіді «Верховенство права» (2011) та її публікація українською мовою [5] сприяли сприйняттю вітчизняною науковою спільнотою «доступу до правосуддя» як одного з необхідних елементів, характерних для «верховенства права» та «правової держави», щодо яких на європейському континенті досягнуто консенсусу.

І якщо на початку російського вторгнення в Україну у фокусі наукового осмислення опинилися питання недієвості міжнародних механізмів стримування держави-агресора та її високопосадовців, то з викриттям масштабів воєнних та інших міжнародних злочинів і зростанням обсягів шкоди та збитків, завданих Україні [6] – передусім людських втрат, проте також втрат економічних, військових, житлового фонду, громадських будівель, об'єктів житлово-комунального господарства і т. д. – особливої актуальності набули питання притягнення до відповідальності винних осіб і справедливого відшкодування для жертв війни. «Численні слова конвенцій та інших міжнародних договорів на захист людей і людяності мають стати конкретними юридичними рішеннями та діями», тобто йдеться про «реальне втілення верховенства права» [7], а відтак – і доступ до правосуддя як один із його елементів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після кількох публікацій результатів «флорентійського проєкту доступу до правосуддя» під керівництвом М. Каппалетті (M. Cappelletti) концепцію доступу до правосуддя та її зміст розвивали та досліджували Дж. Басс (J. Bass), К. Бекхаус (C. Backhouse), Ф. Земан (F. Zeman), Т. Корнфорд (T. Cornford), А. Кюрі (Albert Currie), А. Кюрі (Ab Currie), Д. Ларсон (D. A. Larson), Р. Макдональд (R. Macdonald), М. Дж. Моссман (M. J. Mossman), Е. Палмер (E. Palmer), Дж. Паломбелла (G. Palombella), Т. Фарроу (T. Farrow), М. Флаерті (M. Flaherty) та інші іноземні науковці. Загалом аналіз англомовних публікацій з тематики доступу до правосуддя здійснено у працях К. Албістон (C.R. Albiston), М. Ґалантера (M. Galanter) та Р. Сандефер (R.L. Sandefur), а також нещодавній публікації А. Сторґаарда (A. Storgaard) [8]. Серед вітчизняних учених проблематика доступу до правосуддя висвітлювалися у публікаціях І. Верби, А. Лужанського, Н. Сакари, Ю. Сверби та ін.

Доступ до правосуддя в міжнародному праві, зокрема, питання наявності ефективних засобів юридичного захисту, передусім індивідуальних репарацій жертвам міжнародних збройних конфліктів за порушення міжнародного гуманітарного права, досліджували: К. Айкман (Q. Eijkman), Н. Аштен (N. Achten), С. Базарґан-Форвард (S. Bazargan-Forward), М. Баккер (M. Bakker), Е. Бенвеністі (E. Benvenisti), В. Білкова (V. Bílková), Р. С. Браун (R. S. Brown), А. Буфаліні (A. Bufalini),

П. Д'Аржен (P. D'Argent), К. Еванс (C. Evans), Л. Зеґвельд (L. Zegveld), Ж. Зибері (G. Zyberi), Е.-К. Жіллар (E.-C. Gillard), Е. Камінз (E. Camins), Ф. Капоне (F. Capone), С. Кейсі-Маслен (S. Casey-Maslen), К. Маккарті (C. McCarthy), К. Марксен (C. Marxsen), А. Петерс (A. Peters), С. Перракіс (S. Perrakis), М. Паттік (M. Puttick), Й. Ронен (Y. Ronen), Н. Ронцітті (N. Ronzitti), К. Сандовал (C. Sandoval), М. Сассолі (M. Sassòli), Е.-К. Томуша (C. Tomuschat), К. Ферстман (C. Ferstman), Ф. Франчіоні (F. Francioni), М. Шейнін (M. Scheinin), Е. Швагер (E. Schwager), Ф. Штоклє (P. Stöckle) та ін.

Мета статті – виявити деякі проблемні питання доступу до правосуддя постраждалих від збройної агресії проти України.

Основні результати дослідження. Передусім наголосимо, що хоча термін «доступ до правосуддя» нині є усталеним і відображає цілісне поняття, а його значення не варто виводити зі значення кожного зі слів окремо (така помилка була зроблена свого часу вітчизняними науковцями за спроби осягнути зміст поняття «верховенство права»), все ж видається важливим привернути увагу до того факту, що він з'явився у англомовних джерелах як термін *access to justice,* а слово *justice* англійською має кілька значень; ця полісемія, на нашу думку, суттєво вплинула на сприйняття та подальший розвиток концепції «доступ до правосуддя» у світі (а також дає змогу розмежувати це поняття з іншими, такими як «доступ до суду»).

До прикладу, Кембриджський словник [9] дає такі означення *justice*: 1) *fairness* (синонімом цього варіанта є *equity) in the way people are dealt with* – у цьому значенні *justice* зазвичай перекладається як «справедливість»; 2) *the system of laws in a country that judges and punishes people* і в цьому значенні вживається у таких виразах, як *justice system, miscarriage of justice, course of justice* та под. і усталеними перекладами є «правосуддя», «система правосуддя», «система юстиції» або «судова система»; 3) *a judge in a law court (a Supreme Court justice)* – перекладається як «суддя» (посада чи статус). Тобто українською мовою, залежно від контексту, *justice* можна перекласти як справедливість, правосуддя, судочинство, судова система, суд, а також похідними від них. Так, глобальна платформа для розробки комплексних механізмів відповідальності за міжнародні злочини – конференція високого рівня *United for Justice* (т.зв. юридичний Рамштайн) українською перекладена як «Об'єднані заради справедливості» [10]. Враховуючи наведене, «доступ до правосуддя» як український еквівалент *access to justice,* хоча й видається найбільш адекватним із можливих варіантів, однак (як і будь-який переклад) не відображає усіх нюансів оригіналу. Оскільки концепція *access to justice* розвивалася в англомовному світі, у якому «правосуддя» і «справедливість» позначаються тим самим словом – *justice* – то йдеться про доступ до правосуддя як до *справедливості* (а не суду як органу), і саме цим значною мірою пояснюється привабливість *access to justice* як крилатої фрази, оскільки, як свого часу слушно зауважив Р. Саквіль, потужні мовні повідомлення, які вона передає, містять у собі одночасно й ідеал, і неявну обіцянку його досяжності [3, с. 86].

Термін *access to justice* далеко не єдиний, що потребує коректного розуміння й використання українськими науковцями та практиками. Загалом відсутність або неузгодженість усталеної термінології в нормативних актах можна вважати одним із показових (тобто який дає уявлення про що-небудь, дає підстави для висновків; характерний, типовий) прикладів нормативних перешкод на шляху доступу до правосуддя, оскільки йдеться про таку вимогу верховенства права, як повноваження суду «застосовувати закон до фактичних обставин згідно з відповідною – тобто достатньо прозорою і передбачуваною – методологією тлумачення» [5, п. 54]. Не акцентуючи увагу на відсутності у національному законодавстві термінів «воєнні злочини» та «злочини проти людяності», а також їхньому співвідношенні з «порушеннями законів та звичаїв війни», криміналізованими ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [11], оскільки це становитиме предмет окремого дослідження, спинимося на не менш актуальному, на нашу думку, питанні щодо використання та взаємного зв'язку понять (а відтак і термінів) «жертва», «постраждала особа» та «потерпілий».

Так, у чинному КК України широко використовується термін «потерпілий» (у відповідних відмінках чоловічого роду) – як у Загальній (ч. 1 ст. 37, ч. 1 ст. 38, ч. 2 ст. 43, ст. 46, ч. 1 ст. 66, ч. 1 ст. 67, ч. 3 ст. 76, ч. 1 ст. 911), так і в Особливій частинах (ст. 116, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ст. 123, ст. 126, ч. 1 ст. 135, ч. 3 ст. 136, ч. 1 ст. 137, ч. 2 ст. 142, ч. 1 ст. 143, ч. 2 ст. 146, ч. 1-3 ст. 149 та ч. 3 примітки до ст. 149, ч. 2 ст. 156, ч. 3 ст. 185 та ч. 2 примітки до ст. 185, ч. 2-3 ст. 186, ч. 1-2 ст. 189,

ч. 2 ст. 190, ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 271, ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 273, ч. 1 ст. 274, ч. 1 ст. 275, ч. 2 ст. 276, ч. 2 ст. 277, ч. 2-3 ст. 278, ч. 3 ст. 280, ч. 2 ст. 281, ч. 2 ст. 282, ч. 1 ст. 283, ч. 1-2 ст. 286, ч. 1-3 ст. 286-1, ст. 287, ст. 288, ч. 2-3 ст. 289, ч. 2 ст. 303 та ч. 2 примітки до ст. 303, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 308, ч. 2-3 ст. 314, ч. 3 ст. 3212, ч. 2-4 ст. 323, ч. 1 ст. 326, ч. 1 ст. 327, ч. 2 ст. 356, ч. 1 ст. 384, ст. 386, ч. 4 ст. 410, ч. 1-2 ст. 414, ч. 1 ст. 415), у т. ч. двічі – у назвах статей (ст. 46 та ст. 386) [11]. Набагато менш поширеним є використання у КК України терміна «потерпіла особа» – у ст.1261, ч. 2-5 ст. 134, ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153, ч. 2-3 ст. 154, ч. 2 ст. 155 [11] – цю термінологічну новелу («потерпіла особа», а не «потерпілий» у чоловічому роді) вперше у КК України було запроваджено Законом № 2227-VIII від 06.12.2017 [12] у ході зміни законодавчого регулювання з метою реалізації положень Стамбульської конвенції, а згодом також у ч. 6 ст. 49 (стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи) згідно із Законом № 1256-IX від 18.02.2021 щодо імплементації Ланцаротської конвенції [13].

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) також використовує термін «потерпілий» [14], проте, як слушно підкреслила Н. Ладанівська, у ст. 55 КПК України закріплено нормативне визначення не потерпілого «взагалі», а «потерпілого у кримінальному провадженні» [15, с. 100]. Тобто цей термін використовується у КПК України на позначення процесуального статусу особи – йдеться про суб'єкта кримінального процесу, наділеного комплексом процесуальних прав і обов'язків, проте, як зазначалося у фаховій літературі, закріплене у КПК України визначення потерпілого не повністю відповідає потребам кримінального права [16, с. 101].

Водночас у міжнародному праві усталеним є термін «жертва» (англ. *victim*), і саме він використовується в офіційних перекладах українською мовою міжнародних договорів – йдеться не лише про чотири Женевські конвенції про захист жертв війни (1949), ратифіковані у 1954 р. [17], чи Додатковий протокол (I), який безпосередньо стосується «жертв міжнародних збройних конфліктів» [18], а й інші конвенції – до прикладу, саме термін «жертва» використовується в офіційному перекладі українською мовою Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [19].

Зауважимо, що серед фахівців немає одностайності щодо доречного українського терміна на позначення *victim* – одні вважають термін «жертва» некоректним і пропонують відповідник «постраждала особа» (до прикладу, законодавчо закріпленими є терміни «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», «постраждалі учасники Революції Гідності», «діти, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф», «діти, які постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (очевидцями)» [20]), інші висловлюють протилежну думку і не погоджуються з доцільністю відповідника, утвореного від дієслова «страждати», як більш травмувального. Водночас в українському перекладі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [21] поняття victim, що двічі використовується в оригінальному тексті англійською – у п. 5 ст. 5 *(the victim of arrest or detention)* та у ст. 34 *(the victim of a violation)* – обидва рази перекладено через термін «потерпілий», заразом у ст. 41 Конвенції використано словосполучення «потерпілій стороні» як переклад injured party. Ці приклади актуалізують потребу в дослідженні українських термінів, які використано у текстах перекладів міжнародних договорів на позначення терміна victim, їх критичного осмислення та обґрунтування доречного українського відповідника.

Окрім нормативних, серед перешкод щодо доступу до правосуддя жертв війни в Україні можна виділити також інституційні, а їх поєднання має кумулятивний ефект. Зокрема, якщо йдеться про жертв воєнних злочинів, тобто, використовуючи термінологію КК України та КПК України, потерпілих у кримінальних провадженнях щодо порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України), то не можна не враховувати, що традиційно українське кримінальне судочинство приділяло більше уваги правам обвинуваченого, аніж потерпілої від злочину особи, й відповідно формувалися інституційні практики.

Варто зауважити, що практика ЄСПЛ також містить більше рішень по суті за скаргами обвинувачених чи засуджених за воєнні [22] та інші міжнародні злочини, зокрема злочин геноциду (як у період Другої світової війни [23], так і під час балканських воєн [24]), аніж захисту прав потерпілих, наочно демонструючи, яким непростим є доступ жертв збройних конфліктів та їхніх родичів до національних і міжнародних судів. Варто пригадати ухвали щодо неприйнятності заяв, зокрема родичів жертв різанини у Сребрениці [25] або рішення ЄСПЛ щодо відсутності порушення п. 1

ст. 6 Конвенції у випадках, коли національні суди відмовляли у розгляді справ з огляду на імунітет за міжнародним правом. Так, у відносно недавньому рішенні ЄСПЛ відмова бельгійських судів у 2001 р. розглядати та вирішувати цивільний спір йорданських громадян, які під час першої війни в Перській затоці (1990–1991 р.) проживали в Кувейті, переслідувалися органами державної влади Кувейту та були депортовані до Йорданії, проти високопосадовців Кувейту за злочини, згідно з міжнародним гуманітарним правом, не була визнана ЄСПЛ непропорційною [26]. Ще раніше до подібного висновку ЄСПЛ дійшов щодо ухвалених у 2006 р. рішень судів Англії та Уельсу щодо відсутності в них юрисдикції розглядати цивільні позови заявників, які стверджували, що зазнали катувань під час перебування під вартою у Королівстві Саудівська Аравія, про відшкодування з огляду на імунітет Королівства Саудівська Аравія та її посадових осіб [27].

В умовах повномасштабного російського вторгнення на територію України «мирні акценти» змінилися, зокрема, і щодо підходу національних судів до захисту прав потерпілих та особливостей розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних із повномасштабним російським вторгненням на територію України [28].

Варто наголосити, що в мирний час підхід, орієнтований на жертву / постраждалу особу *(victim oriented approach)* [29] розвивався передусім у контексті злочинів, які мають чітко виражене гендерне забарвлення – торгівля людьми [30], домашнє насильство, сексуальне насильство. Жертви та свідки таких злочинів вважаються вразливими, поводження з ними вимагає від представників системи кримінальної юстиції особливих навичок, а головна мета полягає в уникненні повторної віктимізації – зауважимо, що належна підготовка відповідних спеціалістів, які займаються жертвами або особами, що вчинили акти насильства, у т. ч. щоб запобігати повторній віктимізації, є одним із зобов'язань держав відповідно до ст. 15 Стамбульської конвенції [19]. Отже, особливої актуальності набуває застосування такого підходу під час розслідування та судового розгляду скоєних в Україні воєнних злочинів з огляду на масові випадки сексуального насильства, сексуалізованого катування та інших форм жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження. Зауважимо, що чинний КПК України не передбачає права потерпілих від гендерно зумовлених злочинів на уникнення повторної віктимізації, тому видається слушним доповнити ч. 1 ст. 56 КПК України пунктом 5-1: «право на уникнення повторної віктимізації у кримінальних провадження у справах, що стосуються домашнього насильства та гендерно зумовленого насильства». Також КПК України не регулює особливості поводження з вразливими свідками чи потерпілими та не закріплює критеріїв «вразливих осіб» (що можна вважати прикладом нормативної перешкоди щодо доступу до правосуддя), відповідно відсутні належні інституційні практики поводження з такими особами, що призводить до кумулятивної дії нормативних та інституційних перешкод. Водночас у чинному національному законодавстві закріплене поняття «вразливі групи населення» (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII) [31], і у цьому контексті зауважимо, що у фахових публікаціях, зокрема іноземних, щодо доступу до правосуддя, термін «вразливі особи / групи» використовується як усталений, оскільки розвиток концепції доступу до правосуддя здійснювався у т. ч. через виявлення бар'єрів / перешкод, з якими стикаються передусім вразливі особи та групи.

Аналіз вироків за обвинуваченнями у порушенні законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України), постановлених після початку повномасштабного вторгнення і доступних у ЄДРСР, свідчить, що суди враховують вразливість потерпілих, прямо зазначаючи про це у вироках. Як приклад можна навести цитату з вироку: «При наданні показань потерпіла дуже переживала, плакала, оскільки їй заново прийшлось пережити страхіття, пов'язані з окупацією, безпідставне фізичне та моральне насилля російських військових до мирного українського населення» [32].

Зауважимо, що коло постраждалих від війни осіб не обмежується жертвами воєнних злочинів. Наприклад, висновок, що «після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни», Верховний Суд вперше сформулював у справі за позовом особи (яка діє у власних інтересах та в інтересах малолітніх дітей) про відшкодування моральної шкоди; як убачається з постанови Верховного Суду, чоловік позивачки – головний сержант взводу снайперів – під час виконання бойового завдання у 2014 році у Луганській області

отримав травми, не сумісні з життям, від яких загинув [33]. Незважаючи на те, що особовий склад збройних сил є військовим об'єктом, і відтак вважається законною ціллю для нападу [34], вдова загиблого військовослужбовця звернулася до суду про стягнення з РФ відшкодування, оскільки вважала, що їй та її дітям завдано моральну шкоду. Ця справа є лише одним із багатьох прикладів, наскільки особи, які вважають себе постраждалими у цій війні, прагнутимуть правосуддя, зокрема відшкодування шкоди. Зауважимо, що Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду повторив свою правову позицію про відсутність у РФ судового імунітету ще у низці справ.

Висновки. Розвиток концепції доступу до правосуддя саме в англомовному середовищі, де «правосуддя» і «справедливість» позначаються тим самим словом – justice – сприяв її швидкій інституалізації та привабливості «доступу до правосуддя» (access to justice) як крилатої фрази з огляду на потужність закладеного в ній мовного повідомлення, у якому йдеться про доступ до правосуддя як до справедливості (а не суду як органу).

Як невід'ємний елемент верховенства права доступ до правосуддя особливо актуальний для жертв війни, проте вони стикаються з низкою перешкод, серед яких можна виділити нормативні (відсутність відповідної термінології чи її неузгодженість, недосконалість правового регулювання та ін.) й інституційні (більша увага системи кримінальної юстиції до прав обвинуваченого, аніж потерпілої від злочину особи). В умовах повномасштабної збройної агресії проти України підхід національних судів щодо захисту прав постраждалих осіб змінився – у кримінальних провадженнях є тенденція до більшої орієнтованості на захист прав потерпілої особи, у цивільних справах – визнання відсутності імунітету РФ за позовами близьких родичів загиблих військовослужбовців про відшкодування моральної шкоди. Ці тенденції практики національних судів потребуватимуть подальшого наукового аналізу та мають перспективу залишатися у фокусі дослідників у найближчому майбутньому.

Список використаних джерел

1. «Правосуддя буде не швидким, але точно буде неминучим» – Микола Гнатовський про воєнні злочини. *Pravo.ua.* 27.04.2022. URL: https://pravo.ua/pravosuddia-bude-ne-shvydkym-ale-tochno-bude-nemynuchym-mykola-hnatovskyi-pro-voienni-zlochyny/
2. Garth B., Cappelletti M. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review.* 1978. Vol. 27. P. 181–292.
3. Sackville R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law.* 2004. Vol. 2 P. 85–111.
4. Galanter M. Access to Justice in a World of Expanding Social Capability. *37 Fordham Urban Law Journal.* 2010. Vol. 37. P. 115–128.
5. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Верховенство права. Доповідь № 512/2009. CDL-AD(2011)003rev. Ориг. англ. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
6. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text
7. Світ потребує реального втілення верховенства права, яке убезпечить людство від джерела всіх агресій – виступ Президента Володимира Зеленського на конференції United for Justice у Львові. Президент України. *Офіційне інтернет-представництво.* 03.03.2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/svit-potrebuye-realnogo-vtilennya-verhovenstva-prava-yake-ub-81417
8. Storgaard A. Access to justice research: On the way to a broader perspective. *Oñati Socio-Legal Series.* 2022. DOI: HTTPS://DOI.ORG/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1352
9. Justice. Cambridge Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/justice
10. Олена Зеленська виступила на конференції United for Justice: Потерпілий ніколи не несе відповідальності за злочин, відповідальний лише виконавець. Президент України. *Офіційне інтернет-представництво.* 04.03.2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-vistupila-na-konferenciyi-united-justice-pote-81449
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

12. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 р. № 2227-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18.02.2021 р. № 1256-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#n7
14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
15. Ладанівська Н. Місце вчення про потерпілого від кримінального правопорушення в системі наук кримінально-правового циклу. *Наше право.* 2020. № 4. С. 99–104. DOI 10.32782/NP.2020.4.15
16. Борисов В. Потерпілий від злочину як соціальний суб'єкт кримінально-правової охорони. *Право України.* 2017. № 2. С. 100–107.
17. Про ратифікацію Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 03.07.1954 р. URL: https://zakon.cc/law/document/read/114%D0%B0-03
18. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
19. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Офіційний переклад. URL: https://rm.coe.int/1680462546
20. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
21. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
22. Marguš v. Croatia. App. no. 4455/10, ECtHR Judgement [GC] of 27 May 2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144276
23. Kononov v. Latvia. App. no. 36376/04. ECtHR Judgement [GC] of 17 May 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98669
24. Jorgic v. Germany. App. no. 74613/01. ECtHR Judgement of 12 July 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608
25. Stichting Mothers of Srebrenica and others v. Netherlands. App. no. 65542/12 ECtHR Decision of 11 June 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122255
26. Hussein et autres c. Belgique. Requête no 45187/12. CEDH Arrêt 16 mars 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208446
27. Jones and Others v. the United Kingdom. App. nos. 34356/06 and 40528/06. ECtHR Judgement of 14 January 2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140005
28. Нині актуалізувалося питання щодо захисту прав потерпілих у кримінальних провадженнях, пов'язаних із російською агресією. Судова влада України. 01.08.2021. URL: https://kiarea.arbitr.gov.ua/archive/1302247/
29. What does victim-centered mean for criminal justice actors? URL: https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/What-does-Victim-Centered-mean-for-Criminal-Justice-Actors-FINAL.pdf
30. Guide: Victim-Centered Approach for Front-Line Professionals Working with Trafficking in Human Beings. The European Union's Migration, Asylum and Integration Fund. URL: https://www.cyrefugeecouncil.org/wp-content/uploads/2021/08/guide-victim-centered-approach-official.pdf
31. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text
32. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 17.11.2022 р. у справі № 369/9950/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577110
33. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 р. у справі № 308/9708/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064
34. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n11

References

1. «Pravosuddia bude ne shvydkym, ale tochno bude nemynuchym» – Mykola Gnatovskyy pro voienni zlochyny. *Pravo.ua.* 27.04.2022. URL: https://pravo.ua/pravosuddia-bude-ne-shvydkym-ale-tochno-bude-nemynuchym-mykola-hnatovskyi-pro-voienni-zlochyny/
2. Garth B., Cappelletti M. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review.* 1978. Vol. 27. P. 181–292.
3. Sackville R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law.* 2004. Vol. 2 P. 85–111.
4. Galanter M. Access to Justice in a World of Expanding Social Capability. 37 *Fordham Urban Law Journal.* 2010. Vol. 37. P. 115–128.
5. Yevropeiska komisiia «Za demokratiiu cherez pravo» (Venetsiiska komisiia). Verkhovenstvo prava. Dopovid № 512/2009. CDL-AD(2011)003rev. Oryh. anhl. *Pravo Ukrainy.* 2011. No. 10. C. 168–184.
6. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 r. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text
7. Svit potrebuie realnoho vtilennia verkhovenstva prava, yake ubezpechyt liudstvo vid dzherela vsikh ahresii – vystup Prezydenta Volodymyra Zelenskoho na konferentsii United for Justice u Lvovi. Prezydent Ukrainy. Ofitsiine internet-predstavnytstvo. 03.03.2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/svit-potrebuye-realnogo-vtilennya-verhovenstva-prava-yake-ub-81417
8. Storgaard, A. Access to justice research: On the way to a broader perspective. *Oñati Socio-Legal Series.* 2022. DOI: HTTPS://DOI.ORG/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1352
9. Justice. Cambridge Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/justice
10. Olena Zelenska vystupyla na konferentsii United for Justice: Poterpilyi nikoly ne nese vidpovidalnosti za zlochyn, vidpovidalnyi lyshe vykonavets. Prezydent Ukrainy. *Ofitsiine internet-predstavnytstvo.* 04.03.2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-vistupila-na-konferenciyi-united-justice-pote-81449
11. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
12. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy: Zakon Ukrainy vid 06.12.2017 r. № 2227-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41
13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo implementatsii Konventsii Rady Yevropy pro zakhyst ditei vid seksualnoi ekspluatatsii ta seksualnoho nasylstva (Lantsarotskoi konventsii): Zakon Ukrainy vid 18.02.2021 r. № 1256-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#n7
14. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
15. Ladanivska N. Mistse vchennia pro poterpiloho vid kryminalnoho pravoporushennia v systemi nauk kryminalno-pravovoho tsyklu. *Nashe parvo.* № 4. 2020. S. 99–104. DOI 10.32782/NP.2020.4.15
16. Borysov V. Poterpilyi vid zlochynu yak sotsialnyi subiekt kryminalno-pravovoi okhorony. *Pravo Ukrainy.* 2017. № 2. S. 100–107.
17. Pro ratyfikatsiiu Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku pro zakhyst zhertv viiny: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR vid 03.07.1954 r. URL: https://zakon.cc/law/document/read/114%D0%B0-03
18. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
19. Konventsiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu iz tsymy yavyshchamy. Ofitsiinyi pereklad. URL: https://rm.coe.int/1680462546
20. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 r. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
21. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiia z prav liudyny). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
22. Marguš v. Croatia. App. no. 4455/10, ECtHR Judgement [GC] of 27 May 2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144276

23. Kononov v. Latvia. App. no. 36376/04. ECtHR Judgement [GC] of 17 May 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98669
24. Jorgic v. Germany. App. no. 74613/01. ECtHR Judgement of 12 July 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608
25. Stichting Mothers of Srebrenica and others v. Netherlands. App. no. 65542/12 ECtHR Decision of 11 June 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122255
26. Hussein et autres c. Belgique. Requête no 45187/12. CEDH Arrêt 16 mars 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208446
27. Jones and Others v. the United Kingdom. App. nos. 34356/06 and 40528/06. ECtHR Judgement of 14 January 2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140005
28. Nyni aktualizuvalosia pytannia shchodo zakhystu prav poterpilykh u kryminalnykh provadzhenniakh, poviazanykh iz rosiiskoiu ahresiieiu. Sudova vlada Ukrainy. 01.08.2021. URL: https://kiarea.arbitr.gov.ua/archive/1302247/
29. What does victim-centered mean for criminal justice actors? URL: https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/What-does-Victim-Centered-mean-for-Criminal-Justice-Actors-FINAL.pdf
30. Guide: Victim-Centered Approach for Front-Line Professionals Working with Trafficking in Human Beings. The European Union's Migration, Asylum and Integration Fund. URL: https://www.cyrefugeecouncil.org/wp-content/uploads/2021/08/guide-victim-centered-approach-official.pdf
31. Pro sotsialni posluhy: zakon Ukrainy vid 17.01.2019 r. № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text
32. Vyrok Kyievo-Sviatoshynskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 17.11.2022 r. u spravi № 369/9950/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577110
33. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 14.04.2022 r. u spravi № 308/9708/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064
34. Pro zatverdzhennia Instruktsii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 23.03.2017 r. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n11

Фулей Т. І. Доступ до правосуддя жертв війни в Україні

У статті розглядаються питання доступу до правосуддя осіб, постраждалих від збройної агресії проти України, як однієї із невід'ємних складових верховенства права. Авторкою наголошується, що концепція доступу до правосуддя розвивалася в англомовному середовищі, де «правосуддя» і «справедливість» позначаються тим самим словом – justice – відтак словосполучення «доступ до правосуддя» (access to justice) сприймається передусім як доступ до справедливості (а не суду як органу), і саме це сприяло успішності цієї концепції. Враховуючи актуальність доступу правосуддя для жертв війни в Україні, у статті наведено приклади перешкод, серед яких авторка виділяє нормативні та інституційні. Як приклад нормативних перешкод наведено використання та співвідношення понять (а відтак і термінів) «жертва», «постраждала особа» та «потерпілий» – як у національному законодавстві, так і перекладах міжнародних договорів, чинних для України, де використовується поняття victim. Як приклад інституційної перешкоди наведено традиційно більшу увагу системи кримінальної юстиції до прав обвинуваченого, аніж потерпілої від злочину особи. Обидва види перешкод можуть діяти кумулятивно, що може проявляється у ставленні до вразливих потерпілих і свідків. Підкреслено, що в умовах повномасштабної збройної агресії проти України підхід національних судів зазнає змін – у кримінальних провадженнях щодо порушень законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України) є тенденція до більшої орієнтованості на захист прав потерпілої від злочину особи, у цивільних справах – визнання Верховним Судом відсутності імунітету РФ за позовами близьких родичів загиблих військовослужбовців про відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: доступ до правосуддя, верховенство права, жертва, постраждала особа, потерпілий, воєнні злочини, гендерно зумовлене насильство, вразливі особи, жертви війни, відшкодування шкоди.

Fuley T. I. Access to justice for war victims in Ukraine

The ongoing war in Ukraine is a test for rule and law and justice. Mass atrocities and scale of destruction during the full-scale phase of armed aggression against Ukraine inevitably bring up the issue of a real embodiment of the rule of law. The article examines the issue of access to justice as one of the necessary elements of the rule of law with particular attention to the access to justice for victims of war in Ukraine. The author emphasizes that the concept of access to justice has been developed in the English-speaking environment, where «fairness in the way people are dealt with» and «the system of laws in a country that judges and punishes people» are denoted by the same word – justice. This fact explains the attractiveness of «access to justice» as a catchphrase. The concept of access to justice

is perceived primarily as an important element of the rule of law which enables individuals to protect themselves against infringements of their rights and to remedy civil wrongs and not just access to a court as an institution. Considering the role of the judiciary to apply the law in accordance with an appropriate, that is to say, sufficiently transparent and predictable, interpretative methodology, the author concludes that the absence or inconsistency of terminology used in normative acts can be considered as one of the indicative examples of regulatory obstacles to access to justice. Thus, the use and correlation of the concepts (and hence the terms) «victim» (zhertva), «injured person» (postrazhdala osoba) and «victim (in criminal proceedings)» (poterpilyi) has been analyzed – both in national legislation and in translations of international treaties valid for Ukraine, where the concept of victim is used. In addition to regulatory ones, there may also be institutional obstacles, i.e., the criminal justice system traditionally pays more attention to the rights of the accused than to the victim of a crime. Both types of obstacles (regulatory and institutional) acting cumulatively may lead, i.e., to secondary victimization in the treatment of vulnerable victims and witnesses. It is emphasized that in the conditions of full-scale armed aggression against Ukraine, the approach of national courts is undergoing changes. There is a tendency of Ukrainian judiciary to be more victim-oriented in criminal as well as civil cases. Analysis of verdicts concerning Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine (CCU) (violation of the laws and customs of war) issued after the beginning of the full-scale invasion and available in the State registry of court decisions shows that the courts take into account the vulnerability of the victims, explicitly mentioning it in the verdicts. Considering a civil case filed by a widow of a military serviceman who died during a combat mission in 2014 in the Luhansk region (who acts in her own interests and in the interests of minor children) against the Russian Federation, the Supreme Court ruled that Ukrainian courts have the right to ignore the immunity of Russian Federation and consider civil cases of compensation for damage caused to an individual as a result of armed aggression of the Russian Federation.

Key words: access to justice, rule of law, victim, war crimes, gender-based violence, vulnerable persons, victims of war, reparations.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-395-403

УДК 343.272

Юрій Богданович Хім'як,
заступник керівника апарату
Верховного Суду – керівник секретаріату
Касаційного кримінального суду,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0009-0696-9094

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Постановка проблеми. Україна у червні 2022 року отримала статус країни – кандидата на вступ до Європейського Союзу. Серед завдань, що поставлені перед Україною, є завдання щодо удосконалення законодавства про боротьбу з відмиванням коштів, відповідно до стандартів Групи з фінансових заходів (FATF). Поряд з цим Україна є стороною багатьох міжнародних договорів, що містять положення про необхідність створення правових механізмів конфіскації або іншого примусового безоплатного вилучення доходів, одержаних унаслідок злочинної або іншої протиправної діяльності.

З цих підстав у 2013 році Кримінальний кодекс України (далі – КК України) доповнено положеннями про спеціальну конфіскацію як вид заходів кримінально-правового характеру. Водночас подальша інтеграція України до законодавства країн ЄС, практика Європейського суду з прав людини у справах щодо захисту права власності вказує на необхідність подальшого удосконалення законодавства у цій сфері, а також необхідність вирішення правозастосовною практикою спірних питань стосовно підстав та порядку застосування спеціальної конфіскації.

Науковим дослідженням щодо застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції присвячені публікації В. Бобриченка [1], О. Бідної [2], А. Винника [3], В. Шаблистого, В. Єрмака та інших, в яких досліджуються питання відповідності спеціальної конфіскації вимогам Конституції України, підстав застосування спеціальної конфіскації, розмежування ознак спеціальної конфіскації з покаранням у виді конфіскації майна, застосування заходів кримінально-правового характеру з урахуванням практики Європейського суду з прав людини тощо. Водночас окремого дослідження потребує питання застосування спеціальної конфіскації з урахуванням рішень Конституційного Суду України за 2021 та 2022 роки у цій сфері, а також сформованої за останній час практики Верховного Суду.

Метою статті є дослідження актуальних питань застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції та відповідність норм національного законодавства вимогам міжнародних договорів у сфері реалізації правомірних обмежень конституційного права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Основні результати дослідження. З часу введення спеціальної конфіскації до норм КК України поширення застосування цього заходу кримінально-правового характеру спочатку обмежувалось окремими складами злочинів, перелік яких було визначено у ст. 96-1 КК України, який налічував близько десяти статей Особливої частини КК України. При цьому санкції таких злочинів було доповнено посиланням на застосування спеціальної конфіскації. З того часу Верховною Радою України шість разів вносилися зміни та доповнення до статей 96-1 і 96-2 КК України, що стосувалися як підстав застосування спеціальної конфіскації, так і поширення норм цього кримінально-правового інституту на статті Особливої частини КК України.

Станом на сьогодні спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом, за умови вчинення умисного кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього

Кодексу, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого частиною першою ст. 150, ст. 154, частинами другою і третьою ст. 159-1, частиною першою ст. 190, ст. 192, частиною першою статей 204, 209-1, 210, частинами першою і другою статей 212, 212-1, частиною першою статей 222, 229, 239-1, 239-2, частиною другою статті 244, частиною першою статей 248, 249, частинами першою і другою ст. 300, частиною першою статей 301, 302, 310, 311, 313, 318, 319, 362, ст. 363, частиною першою статей 363-1, 364-1, 365-2 КК України.

З метою процесуальної регламентації для реалізації цього кримінально-правового інституту ст. 100 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) доповнено положеннями щодо вирішення питання про спеціальну конфіскацію. При цьому ці процесуальні механізми сім разів зазнавали законодавчих змін з часу прийняття. Наведене свідчить про те, що у сфері кримінальної юстиції все ще триває пошук оптимальної моделі застосування спеціальної конфіскації, а регламентація спеціальної конфіскації (як матеріально-правова, так і процесуальна) приводиться у відповідність до європейських стандартів, вимог міжнародних договорів, практики Європейського суду з прав людини тощо.

Судова статистика свідчить, що судами застосовано спеціальну конфіскацію за ст. 96-1 КК України: у 2019 році – щодо 461 особи; у 2020 році – щодо 565 осіб; у 2021 році – щодо 678 осіб; у 2022 році – щодо 897 осіб. Як правило, суди застосовували спеціальну конфіскацію за вчинення кримінальних правопорушень: проти власності; у сфері господарської діяльності; проти довкілля; проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та інших кримінальних правопорушень проти здоров'я населення; у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку; у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг [4, с. 61–62; 5, с. 59–61].

Отже, за статистичними даними, з кожним роком збільшується частка осіб, до яких застосовано спеціальну конфіскацію, що свідчить про інтеграцію норм про спеціальну конфіскацію у сфері кримінальної юстиції.

З часу введення інституту спеціальної конфіскації основними спірними питаннями в науці кримінального права та на практиці застосування кримінального законодавства в цій частині були такі: 1) визначення спеціальної конфіскації за своєю правовою природою як інституту матеріального чи процесуального права; 2) питання щодо співвідношення інституту спеціальної конфіскації з видом покарання – конфіскація майна; 3) питання щодо відповідності Конституції України кримінально-правового інституту спеціальної конфіскації (відповідність статтям 1, 3, 8, 21, 22, 41, 58, 61, 62, 64); 4) застосування спеціальної конфіскації з урахуванням принципу пропорційності; 5) захист прав третіх осіб – добросовісних набувачів майна.

Варто зазначити, що у 2022 році Конституційний Суд України розглянув питання конституційності норм про спеціальну конфіскацію та у Рішенні від 30 червня 2022 року дійшов висновку, що статті 96-1, 96-2 КК України не суперечать частинам першій, другій ст. 8 Конституції України. У п. 3.3.6 цього рішення, вирішуючи питання про співвідношення конфіскації майна та спеціальної конфіскації, Конституційний Суд України вказав, що: «конфіскація майна як вид покарання і спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового характеру є відмінними за метою, підставами, умовами, суб'єктами та об'єктами, тобто не є тотожними. Конфіскація майна полягає у примусовому безоплатному вилученні майна, що є власністю засудженого. Унаслідок цього конфіскація майна є видом покарання, застосування якого має на меті покарання винного, його виправлення й запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень цією та іншими особами. Натомість спеціальна конфіскація застосовується у разі, коли майно вилучається в особи, яка не є власником або добросовісним володільцем такого майна, а тому цей захід впливу на особу має некаральний характер, метою застосування якого є припинення використання грошей та іншого майна, набутих унаслідок злочинної або іншої протиправної діяльності, як цілі або засобу кримінально-протиправної діяльності. На відміну від конфіскації майна як виду покарання, на застосування спеціальної конфіскації як заходу кримінально-правового характеру не впливають ступінь тяжкості вчиненого умисного кримінального правопорушення, дані, що характеризують особу, яка вчинила таке правопорушення, тощо. Водночас спільним для конфіскації майна та спеціальної

конфіскації є однаковий спосіб досягнення мети застосування – примусове безоплатне вилучення майна на підставі відповідного судового рішення (вирок, ухвала)» [6].

Отже, остаточно вирішено спірне питання щодо правової природи спеціальної конфіскації, її місця в системі кримінальної юстиції як заходу кримінально-правового характеру. Верховним Судом у цьому контексті прийнято кілька рішень, що визначають правове значення спеціальної конфіскації. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 17 грудня 2019 року у справі № 185/6228/18 зазначено, що зміна правової підстави вилучення в обвинуваченого майна в порядку спеціальної конфіскації не погіршує його становища, оскільки спеціальна конфіскація не входить до переліку кримінальних покарань, визначеного ст. 51 КК, та рішення про неї згідно з ч. 4 ст. 374 КПК приймається разом із рішеннями щодо речових доказів і документів, з огляду на що її належить вважати спеціальною формою розпорядження грошима, цінностями та іншим майном, які відповідають ознакам, визначеним у ч. 1 ст. 96-2 КК [7].

Як уже зазначалось, ст. 100 КПК України виступає процесуальним механізмом реалізації у кримінальному провадженні положень про спеціальну конфіскацію, проте не набуває самостійного характеру. Тому посилання виключно на ст. 100 КПК України без вказівки матеріальної підстави унеможливлює застосування спеціальної конфіскації. До прикладу, у справі № 761/48436/18 вироком Шевченківського районного суду м. Києва від 12 липня 2019 року ОСОБА_7 визнано винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 186 КК України. Суд апеляційної інстанції залишив вирок без змін. Прокурор у касаційній скарзі вказував, що судом першої інстанції в порушення положень п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК України не застосовано спеціальну конфіскацію автомобіля. Залишаючи судові рішення у цій справі без змін, колегія суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду вказала, що нормою кримінального процесуального закону (ст. 100 КПК) регулюються питання щодо процесуального порядку застосування спеціальної конфіскації, тоді як матеріально-правові підстави її застосування визначені законом України про кримінальну відповідальність, а саме ст. 96-1 і ст. 96-2 КК України. При цьому прокурор, вказуючи на п. 1 ч. 9 ст. 100 КПК України, жодним чином не обґрунтував порушення апеляційним судом положень ст. 96-1 і ст. 96-2 КК України [8]. Таким чином, відсутність вирішення питання про наявність підстав для спеціальної конфіскації на підставі норм КК України унеможливлює здійснення таких заходів виключно на нормах процесуального законодавства.

В іншій справі (№ 466/5842/20) до засудженого за ч. 1 ст. 369 КК України вироком не було застосовано спеціальну конфіскацію. Залишаючи рішення у цій справі без змін Верховний Суд вказав, що ОСОБА_6 визнано винним у наданні службовій особі неправомірної вигоди за вчинення службовою особою в інтересах третіх осіб дій з використанням службового становища. Його дії кваліфіковані за ч. 1 ст. 369 КК України. Враховуючи наявність у санкції цієї частини статті Особливої частини КК України покарання у виді позбавлення волі, виходячи з положень ч. 1 ст. 96-1 КК України, спеціальна конфіскація у цьому випадку може бути застосована, чим виключається альтернативна можливість вирішення питання про вилучення зазначених коштів у власність держави в порядку інших правових процедур, зокрема, й тих, що стосуються долі речових доказів.

Отже, за умови, що суд першої інстанції не ухвалив у резолютивній частині вироку жодного рішення щодо зазначених грошових коштів, лише скасувавши щодо них арешт, вирішення цього питання, могло бути здійснене апеляційним судом виключно шляхом постановлення нового вироку із застосуванням належної правової процедури, передбаченої законом, на підставі й у межах доводів апеляційної скарги прокурора. Однак апеляційна скарга прокурора не містила посилань на положення статей 96-1, 96-2 КК України, тобто не містила вказівки на необхідність застосування положень матеріального закону щодо спеціальної конфіскації, а містить натомість загальні посилання на необхідність конфіскації цих коштів у порядку положень ст. 100 КПК України, зокрема, на підставі п. 1 ч. 9 ст. 100 КК України як знаряддя вчинення злочину. При цьому предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 369 КК України, є неправомірна вигода, а тому грошові кошти в сумі 1700 доларів США є предметом, а не знаряддям, вчинення цього злочину [9]. Суд касаційної інстанції дійшов висновку, що прокурором у цій справі в апеляційній скарзі не була належним чином визначена правова процедура, у межах якої прокурор просив конфіскувати зазначені вище кошти в дохід держави.

Водночас питання про невизначення конкретного пункту ст. 96-2 КК України, на підставі якого здійснюється спеціальна конфіскація само по собі не свідчить про порушення вимог кримінального законодавства. У постанові Верховного Суду від 17.11.2021 у справі № 375/1311/20 зроблено висновок, що якщо з матеріалів кримінального провадження однозначно вбачається, що майно, до якого місцевим судом застосовано спеціальну конфіскацію, є предметом кримінального правопорушення, вчиненого обвинуваченим, про що зазначено у вироку суду, однак у його мотивувальній частині не вказано конкретного пункту ст. 96-2 КК, на підставі якого така спеціальна конфіскація була застосована, це не свідчить про неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність [10].

Отже, окремі спірні питання, що супроводжували становлення інституту спеціальної конфіскації на сьогодні є вирішеними, зокрема практикою Конституційного Суду України та Верховного Суду. Зокрема, Конституційний Суд України здійснив перевірку відповідності Конституції України кримінально-правового інституту спеціальної конфіскації та встановив відповідність статей 96-1 і 96-2 КК України статтям 1, 3, 8, 21, 22, 41, 58, 61, 62, 64 Конституції України. Крім того, розмежовано правову природу покарання у виді конфіскації майна та спеціальної конфіскації як виду кримінально-правового характеру, визначено положення щодо процедури спеціальної конфіскації на основі статей 96-1 і 96-2 КК України в порядку, визначеному у ст. 100 КПК України.

З огляду на усталеність правових підстав і порядку застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції на сьогодні важливими питаннями залишаються питання застосування спеціальної конфіскації з урахуванням принципу пропорційності та захист прав третіх осіб – добросовісних набувачів майна.

Варто зазначити, що спеціальна конфіскація може бути застосована за вчинення кримінальних правопорушень усіх видів залежно від ступеня їх тяжкості, фактично за невеликим винятком. Таке законодавче регулювання створює труднощі в ефективному застосуванні цього інституту в судовій практиці. За приписами ст. 96-2 КК України спеціальна конфіскація застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; 3) були предметом злочину; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

В усталеній практиці Європейського суду з прав людини позбавлення власності в інтересах суспільства має бути пропорційним до вчиненого правопорушення. За таких вимог питання про пропорційність втручання в мирне володіння майном не виникає при застосуванні спеціальної конфіскації за вчинення особливо тяжких злочинів з огляду на тяжкість санкцій. Водночас у випадках застосування норм про спеціальну конфіскацію за вчинення нетяжкого чи тяжкого злочину підлягає розгляду питання щодо пропорційності застосованого покарання до проведеної спеціальної конфіскації майна.

Варто зазначити, що будь-які суми коштів, або ж вартість майна, що підлягають спеціальній конфіскації, завжди будуть пропорційним втручанням у право власності при вчиненні злочинів, за якими протиправне кримінально каране діяння полягатиме саме в незаконному отриманні таких коштів або активів. Отже, якщо предметом злочину є саме такі активи, або ж такі активи є доходом чи грошові кошти передавалися для вчинення злочину, їх конфіскація як незаконно отриманих не викликає сумнівів незалежно від тяжкості видів покарань та їх розмірів, які містить санкція відповідної статті закону України про кримінальну відповідальність і фактично призначене покарання такій конкретній особі.

Натомість у тих випадках, коли особа використовує майно, яке їй належить та яке набуте правомірно, як одне із знарядь для вчинення злочину, питання тяжкості вчиненого злочину, санкції кримінально-правової норми та застосування спеціальної конфіскації до майна такої особи може викликати значні труднощі. При цьому у Загальній частині КК України відсутні спеціальні правила щодо відповідності спеціальної конфіскації вимогам пропорційності до вчиненого злочину залежно від його тяжкості. Відсутність таких правил може призвести до порушення вимог ст. 1 Додаткового протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ризики

можливого порушення у цій сфері мають усуватися сталою судовою практикою. Так, у постанові Верховного Суду зазначається, що: «положення статей 96-1, 96-2 КК не можуть застосовуватися в тих випадках, коли це становитиме порушення ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції. Отже, при застосуванні спеціальної конфіскації у кожному конкретному випадку суд має не тільки послатися на наявність для цього формальних підстав, передбачених у КК, а й переконатися, що таке застосування не порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і захисту фундаментальних прав осіб», покладаючи на особу «надмірний індивідуальний тягар»… «Верховний Суд не виключає в цілому можливості застосування спеціальної конфіскації навіть у тих випадках, коли конфіскація майна, з огляду на його вартість, виглядає набагато суворішим заходом, ніж призначене покарання. Однак у таких випадках суд має навести належні аргументи, які обґрунтовують, з урахуванням обставин конкретної справи, що такий захід не порушуватиме наведені вище стандарти ЄСПЛ. При цьому до уваги можуть братися: вартість майна, що підлягає конфіскації, законність чи незаконність його походження; тяжкість і характер вчиненого злочину; наявність, розмір і характер завданої шкоди або шкоди, яка потенційно могла бути завданою злочином; вид і розмір призначеного покарання тощо» [11]. Суд у цій справі дійшов висновку про те, що оскільки призначене особі покарання за вчинення злочину середньої тяжкості (ч. 1 ст. 267-1 КК України) у виді штрафу в розмірі 850 грн є істотно нижчим за вартість предмета спеціальної конфіскації (автомобіля Volkswagen Golf, який використаний засудженим для вчинення такого злочину), застосоване покарання та застосовані заходи спеціальної конфіскації не є співмірними між собою.

Отже, за умови відсутності чітких критеріїв пропорційності втручання у право власності як у нормах матеріального, так і в нормах процесуального законодавства (ст. 100 КПК України) питання щодо законності позбавлення власності з точки зору пропорційності втручання у таке право має вирішуватися в кожному конкретному випадку, а певні правила у цьому аспекті належить забезпечити усталеною національною судовою практикою.

У Рішенні Конституційного Суду України від 30 червня 2022 року вказано, що застосування спеціальної конфіскації припиняє не право власності або право добросовісного володіння майном, а незаконне та недобросовісне володіння, тимчасово набуте внаслідок вчинення умисного кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, визначеного Особливою частиною КК України, тобто з порушенням приписів Конституції України та законів України, прав та інтересів учасників суспільних відносин [6].

Судова практика уже встановила окремі правила застосування спеціальної конфіскації в контексті захисту добросовісного володіння та пропорційності (домірності) втручання у право власності. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 09 квітня 2020 року у справі № 676/2199/19 зроблено висновок про те, що не підлягає спеціальній конфіскації майно, яке використовувалося як знаряддя вчинення злочину та належить на праві спільної власності кільком особам, якщо співвласники не знали й не могли знати про незаконне використання цього майна. Вирішення у межах кримінального провадження спірних питань щодо спору про належність співвласникам речей, які використовувалися одним із них як знаряддя вчинення злочину, зокрема визначення судом частки такого майна, що належить засудженому, є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону. Судом повернуто власнику автомобіль, оскільки, приймаючи рішення про конфіскацію 1/2 автомобіля, суди першої та апеляційної інстанцій зазначили, що спірний автомобіль є спільною сумісною власністю подружжя, яке набуте під час шлюбу, а тому обвинувачений і ОСОБА_7 володіють цим майном у рівних частках. Тобто апеляційний суд у кримінальному провадженні вирішив спір про право власності на майно, поділив його з виділенням часток, що є неприпустимим [12].

Також сформовано позиції, за якими: 1) якщо предметом спеціальної конфіскації є майно особи, яка хоча й зазначена в документах як власник майна, але яка не має дійсного права на таке майно та інтересу в його поверненні, то факт її обізнаності у злочинному використанні відповідного майна не вимагає доведення [13]; 2) транспортний засіб, який належить на праві спільної сумісної власності подружжю та який використовувався одним із них як знаряддя вчинення кримінального правопорушення, спеціальній конфіскації не підлягає, якщо співвласники не знали і не могли знати про незаконне використання цього майна [14]; 3) відсутність у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно відомостей про власника майна, щодо якого було заявлено клопотання про його спеціальну конфіскацію, не свідчить про те, що майно взагалі не має власника та є безха-

зяйним. Встановлення власника майна напряму пов'язане із можливістю застосування спеціальної конфіскації до такого майна [15].

Наведені положення судової практики застосування спеціальної конфіскації вказують на те, що проблемні питання застосування цього кримінально-правового інституту в частині врахування вимог пропорційності та домірності до вчиненого правопорушення, захист права власності добросовісних набувачів майна можуть бути вирішені без необхідності подальшого удосконалення кримінального законодавства.

Поряд з цим слід зазначити, що питання підставності та пропорційності позбавлення права власності як санкції за правопорушення продовжує виникати у тих статтях, у яких законодавцем вказується на безальтернативну конфіскацію того чи іншого майна у статтях Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та в окремих статтях Митного кодексу України. Конституційний Суд України за останній час двічі визнавав неконституційними такі приписи (ст. 204-3 КУпАП у 2022 році, ст. 471 Митного кодексу України у 2021 році), застосовуючи до обґрунтування таких висновків підхід про непропорційність безальтернативної конфіскації тих чи інших товарів чи цінностей як санкції за вчинення правопорушення, а також про віднесення таких санкцій за тяжкістю по змісту до кримінальних правопорушень. Водночас вирішення питання про можливість конфіскації тих чи інших товарів як санкції за правопорушення ставить вимогу до національних судів враховувати вимоги пропорційності та домірності застосування конфіскації в кожному конкретному випадку з урахуванням обставин справи. Крім цього, постає питання щодо перегляду санкцій у нормах КУпАП, Митного кодексу України, в яких міститься санкція про безальтернативну конфіскацію товарів, грошових коштів, цінностей тощо.

Висновки. Конституційний Суд України здійснив перевірку відповідності Конституції України кримінально-правового інституту спеціальної конфіскації та встановив відповідність статей 96-1 і 96-2 КК України вимогам Конституції України. Стабільною практикою Верховного Суду розмежовано правову природу покарання у виді конфіскації майна та спеціальної конфіскації як виду кримінально-правового характеру, визначено положення щодо процедури спеціальної конфіскації на основі статей 96-1 і 96-2 КК України в порядку, визначеному у ст. 100 КПК України.

Спірні питання застосування спеціальної конфіскації з урахуванням принципу пропорційності та захист прав третіх осіб – добросовісних набувачів майна можуть бути вирішені в правозастосовному аспекті без необхідності подальшого удосконалення кримінального законодавства.

Список використаних джерел

1. Бобріченко В. В. Основи спеціальної конфіскації у трактуванні Європейського суду з прав людини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 18. Право. Випуск 35. 2021. С. 3–8.
2. Бідна О. Окремі аспекти регламентації застосування спеціальної конфіскації майна. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 9. С. 186–190.
3. Винник А. О. Соціально-правова обумовленість спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. Вип. 2. С. 267–281.
4. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2022 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Stan_Pravosuddya_Criminal_2022.pdf
5. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2020 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Stan_Pravosuddya_Criminal_2020.pdf
6. Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2022 року № 1-р/2022 у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96-1, 96-2 Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації) (Справа № 1-22/2012(391/20). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22#n155
7. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 грудня 2019 року у справі № 185/6228/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86566253
8. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 02.09.2020 у справі № 761/48436/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91460868

9. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27 вересня 2021 року у справі № 466/5842/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100063329
10. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 листопада 2021 року у справі № 375/1311/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101283009
11. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14 червня 2018 року. Справа № 366/1872/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842644
12. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 09 квітня 2020 року у справі № 676/2199/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/88749307
13. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 09.04.2019 у справі № 138/2740/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81722375
14. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.12.2020 у справі № 520/16693/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93268521
15. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27.04.2021 у справі № 520/1470/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96631985

References

1. Bobrichenko V. V. Osnovy spetsialnoi konfiskatsii u traktuvanni Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova.* Seriia 18. Pravo. Vypusk 35,2021. S. 3–8
2. Bidna O. Okremi aspekty rehlamentatsii zastosuvannia spetsialnoi konfiskatsii maina. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2018. № 9. S. 186–190.
3. Vynnyk A. O. Sotsialno-pravova obumovlenist spetsialnoi konfiskatsii maina yak inshoho zakhodu kryminalno-pravovoho kharakteru. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2017. Vyp. 2. S. 267–281.
4. Stan zdiisnennia pravosuddia u kryminalnykh provadzhenniakh ta spravakh pro administratyvni pravoporushennia sudamy zahalnoi yurysdyktsii u 2022 rotsi. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Stan_Pravosuddya_Criminal_2022.pdf
5. Stan zdiisnennia pravosuddia u kryminalnykh provadzhenniakh ta spravakh pro administratyvni pravoporushennia sudamy zahalnoi yurysdyktsii u 2020 rotsi. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Stan_Pravosuddya_Criminal_2020.pdf
6. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 30 chervnia 2022 roku № 1-r/2022 u spravi za konstytutsiinym podanniam 47 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) statei 96-1, 96-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (shchodo spetsialnoi konfiskatsii) (Sprava № 1-22/2012(391/20). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-22#n155
7. Postanova kolehii suddiv Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 17 hrudnia 2019 roku u spravi № 185/6228/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86566253
8. Postanova kolehii suddiv Tretoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 02.09.2020 u spravi № 761/48436/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91460868
9. Postanova kolehii suddiv Tretoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 27 veresnia 2021 roku u spravi № 466/5842/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100063329
10. Postanova kolehii suddiv Tretoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 17 lystopada 2021 roku u spravi № 375/1311/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101283009
11. Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 14 chervnia 2018 roku. Sprava 366/1872/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842644
12. Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu vid 09 kvitnia 2020 roku u spravi № 676/2199/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/88749307
13. Postanova kolehii suddiv Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 09.04.2019 u spravi № 138/2740/16-k. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81722375
14. Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 01.12.2020 u spravi № 520/16693/15-k. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93268521
15. Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 27.04.2021 u spravi № 520/1470/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96631985

Хім'як Ю. Б. Актуальні питання застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції

У статті досліджуються питання застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції з урахуванням вимог міжнародних договорів, правових позицій Конституційного Суду України, практики судів кримінальної юрисдикції.

Встановлено, що окремі спірні питання, що супроводжували становлення інституту спеціальної конфіскації, на сьогодні є вирішеними, зокрема практикою Конституційного Суду України та Верховного Суду. Так, Конституційний Суд України здійснив перевірку відповідності Конституції України кримінально-правового інституту спеціальної конфіскації та встановив відповідність статей 96-1 і 96-2 КК України статтям 1, 3, 8, 21, 22, 41, 58, 61, 62, 64 Конституції України. Крім того, практикою Верховного Суду розмежовано правову природу покарання у виді конфіскації майна та спеціальної конфіскації як виду кримінально-правового характеру, визначено положення щодо процедури спеціальної конфіскації на основі статей 96-1 і 96-2 КК України в порядку, визначеному у ст. 100 КПК України.

Наголошено, що з огляду на усталеність правових підстав і порядку застосування спеціальної конфіскації у сфері кримінальної юстиції на сьогодні важливими питаннями залишаються питання застосування спеціальної конфіскації з урахуванням принципу пропорційності та захист прав третіх осіб – добросовісних набувачів майна. Зроблено висновок, що за умови відсутності чітких критеріїв пропорційності втручання у право власності як у нормах матеріального, так і в нормах процесуального законодавства (ст. 100 КПК) питання щодо законності позбавлення власності з точки зору пропорційності втручання у таке право має вирішуватися в кожному конкретному випадку, а певні правила у цьому аспекті належить забезпечити усталеною національною судовою практикою.

Ключові слова: майно, право власності, покарання, втручання, конфіскація, спеціальна конфіскація, конституційність, заходи кримінально-правового характеру, третя особа, добросовісний набувач, пропорційність, судова практика, домірність.

Khimyak Yu. B. Current issues of the application of special confiscation in the field of criminal justice

The article examines the issue of the application of special confiscation in the field of criminal justice, taking into account the requirements of international treaties, the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, and the practice of courts of criminal jurisdiction.

It has been established that certain controversial issues that accompanied the establishment of the institution of special confiscation are currently resolved, in particular by the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court. In particular, the Constitutional Court of Ukraine verified the compliance of the criminal law institution of special confiscation with the Constitution of Ukraine and established the compliance of Articles 96-1 and 96-2 of the Criminal Code of Ukraine with Articles 1, 3, 8, 21, 22, 41, 58, 61, 62, 64 of the Constitution of Ukraine. In addition, the practice of the Supreme Court demarcates the legal nature of punishment in the form of confiscation of property and special confiscation as a type of criminal law, the provisions on the procedure of special confiscation based on Articles 96-1 and 96-2 of the Criminal Code of Ukraine in the manner specified in Article 100 CCP of Ukraine.

It was established that in those cases when a person uses property that belongs to him and that was acquired legally as one of the tools for committing a crime, the issue of the gravity of the crime committed, the sanctions of the criminal law and the application of special confiscation to the property of such a person can cause significant difficulties . At the same time, there are no special rules in the General Part of the Criminal Code of Ukraine regarding compliance of special confiscation with the requirements of proportionality to the committed crime, depending on its severity. The absence of such rules may lead to a violation of the requirements of Art. 1 of Additional Protocol No 1 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The risks of a possible violation in this area should be eliminated by consistent judicial practice.

It was emphasized that in view of the establishment of legal grounds and the procedure for the application of special confiscation in the field of criminal justice, the issue of the application of special confiscation taking into account the principle of proportionality and the protection of the rights of third parties – bona fide purchasers of property – remain important issues today. It was concluded that in the absence of clear criteria for the proportionality of interference with the right of ownership in both substantive and procedural legislation (Article 100 of the CCP), the question of the legality of deprivation of property from the point of view of the proportionality of interference with such a right must be resolved in each specific case, and certain rules in this aspect should be provided by established national judicial practice.

Key words: property, right of ownership, punishment, intervention, confiscation, special confiscation, constitutionality, criminal law measures, third party, bona fide acquirer, proportionality, case law, proportionality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-404-411

УДК 340.1

Данило Юрійович Акуленко,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького,
асистент з юридичних питань Бейкер Макензі
ORCID: 0000-0002-7410-8255

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

Проблематика. Актуальність дослідження чинників взаємодії громадянського суспільства і держави та їх правового регулювання зумовлена тим, що процес становлення України як демократичної держави можливий лише в умовах широкого залучення громадськості до участі в усіх сферах життєдіяльності суспільства. В умовах демократичного суспільства саме громадськість може слугувати найважливішим ресурсом щодо контролю діяльності органів публічної влади, а також спрямування їх роботи на користь суспільства, запобігання корупції та іншим проблемам, які досі мають місце та гальмують подальший розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання створення, формування і розвитку громадянського суспільства розглядалися в роботах учених: Н. Оніщенко, Т. Подорожної, С. Пєткова, О. В. Скрипнюка, С. Сунєгіна, О. Івченка, В. Авер'янова, О. Амосова, Н. Артамонової, О. Олейнікової, А. Дробязко, В. Бакуменко, О. Оболенського, Н. Мельтюхової, В. Малиновського та ін. Варто зазначити, що найбільша увага вчених зосереджена на безпосередньому створенні умов для розвитку такого суспільства, що призводить до вимушеного ставлення до інституту громадянського суспільства як до простору для виключно теоретичного дослідження. Водночас не можна применшувати вагу і корисність вищезгаданого наукового надбання і, враховуючи те, що громадянське суспільство існує й розвивається в динамічних умовах, можна означити досліджувану тему як таку, що не втратила своєї важливості та актуальності [6, с. 115].

Метою статті є дослідження і висвітлення основних історіографічних засад правового регулювання взаємодії громадянського суспільства і держави, аналіз яких надасть можливість сформулювати принципи такої взаємодії для розбудови демократичного суспільства в майбутньому.

Матеріал дослідження. Історіографія цієї проблематики має глибоке коріння, адже саме поняття громадянського суспільства має глибокі історичні витоки. Одні з перших згадок в історіографії про значення цього інституту сягають у глиб більш ніж дві тисячі років тому.

Ще Аристотель і Платон розглядали людину як частину держави, а відсутність приватних інтересів у людей – як наслідок підпорядкування таких інтересів вищому суспільному та/або державному благу. Ніколо Макіавеллі вважав, що держава є вищим втілення людського духу, а метою людського існування, його метою і завданням є праця на користь такої держави. Макіавеллі розрізняє державу і громадянське суспільство, а також політичну (публічну) і цивільну (приватну) сфери суспільного життя. Томас Гоббс також використовував термін «громадянське суспільство». З одного боку, він стверджував, що громадянське суспільство не обмежене законом і звичаями, з другого – що держава здатна і намагається підпорядкувати собі все і вся, і через поняття «громадянське суспільство» показував, що воно саме підкоряється державі.

Основоположник лібералізму – Джон Локк – одним з перших визначив особу вищою за суспільство та державу, а свободу такої особи – за будь-які цінності держави. Активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», він фактично проголошував перевагу суспільства над державою. На його думку, суспільство з'явилося до появи держави і є більш значущим і більш довговічним, ніж держава. Деструкція держави не здатна спричинити зникнення суспільства, тоді як жодна держава не вистоїть у разі деструкції суспільства.

Шарль Монтеск'є так само виділяв державу і суспільство. Громадянське суспільство виникає до держави, наслідком якого вона фактично і є, а завданням якої є запобігання і нейтралізація насилля між індивідами. Виростає з громадянського суспільства, щоб запобігти або нейтралізувати вороже ставлення людей один до одного.

Жан-Жак Руссо також характеризував громадянське суспільство як таке, що перетворюється на державу, але тільки за допомогою суспільного договору. Саме він сформулював поняття громадянського суспільства. І цим принципово новим терміном збагатив погляд на взаємодію держави та суспільства як такого.

Німецький філософ Г. Гегель вважав, що:

– громадянське суспільство є сукупністю індивідів, які задовольняють за допомогою праці свої повсякденні потреби;

– основою громадянського суспільства є приватна власність;

– рушійною силою історичного прогресу є не громадянське суспільство, а держава, яка захищає людину від випадковостей, забезпечує справедливість і реалізує загальність інтересів;

– громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, бо саме воно інтегрує окремих індивідів і їх групи в органічну цілісність;

– небезпека існування всеосяжної держави полягає в тому, що вона поглинає громадянське суспільство і не прагне гарантувати громадянам їхні права і свободи [7, с. 193] .

Науковці виокремлюють декілька наукових підходів до дослідження взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади, а саме: структурний реалізм, неолібералізм, соціальний конструктивізм і неоінституціалізм. Цей перелік є виключним, проте саме зазначені напрями є найбільш розвиненими.

Структурний реалізм (неореалізм) базується на більш ранніх теоріях реалізму, представлених Е. Карром [11], Г. Моргентау [10], Р. Нібуром [12], які послуговувались методологічними підходами Н. Макіавеллі та Т. Гоббса. На відміну від неолібералів, конструктивістів та інституціоналістів, представники неореалізму впевнені в незначності впливу громадянського суспільства і у підвищеній ролі державних інститутів у формуванні безпекових програм та якості міжнародних відносин.

К. Маркс вказував на обмеженість концепції Гегеля про взаємостосунки громадянського суспільства і держави. Полемізуючи з Гегелем, він не протиставляв державу громадянському суспільству, але доводив, що державна влада не повинна йому нав'язувати свою волю. Держава, здійснюючи владні функції, повинна спиратися на потреби та інтереси громадянського суспільства, розумно виражати і захищати їх, шукати варіанти зближення, подолання виникаючих суперечностей. Марксисти розглядали взаємини між державою і громадянським суспільством як відносини між публічною владою та індивідуальною свободою.

Історично громадянське суспільство прийшло на зміну традиційному, кастовому, в якому держава практично була збіжною з майновими класами і була відособлена від основної маси населення. Громадянське суспільство за сутністю своєю буржуазне: його основою є вільний індивід, незалежний від влади і форм колективного життя. Найістотніша передумова його свободи – інститут приватної власності, що формує розвинуту цивільну самосвідомість. Відособлення громадянського суспільства від держави відбувалося в процесі ліквідації станової нерівності й роздержавлення суспільних відносин. Початок цьому процесу поклало формування представницької держави, що виступала від імені всього населення.

Головними передумовами громадянського суспільства є: законодавче закріплення юридичної рівності людей на основі наділення їх правами і свободами; юридична свобода людини, зумовлена матеріальним благополуччям, свободою підприємництва, наявністю приватної власності, яка є економічною основою цивільного суспільства [8, с. 117]; створення механізмів саморегуляції і

саморозвитку, формування сфери невладних відносин вільних індивідів, що володіють здатністю і реальною можливістю здійснювати свої природні права.

У сучасній політології громадянське суспільство розглядається як складна і багаторівнева система невладних зв'язків і структур. Така система включає:

1) всю сукупність міжособистісних відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави;

2) розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізовують повсякденні індивідуальні і колективні потреби.

Остільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, то і сфери громадянського суспільства мають визначену підпорядкованість, яку можна сформулювати так:

I рівень міжособистісних взаємодій – це базові (первинні, вітальні) потреби в їжі, одязі, житлі і т. д., забезпечуючи життєдіяльність індивідів. Вони задовольняються завдяки виробничим відносинам і реалізуються через такі суспільні інститути, як професійні, споживацькі та інші об'єднання та асоціації;

II рівень міжособистісних взаємозв'язків – це потреби в продовженні роду, здоров'ї, вихованні дітей, духовному вдосконаленні, інформації, спілкуванні тощо, які реалізують комплекс соціокультурних відносин (включаючи релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємодії) в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні й наукові установи, творчі союзу, спортивні суспільства тощо;

III рівень, вищий рівень міжособистісних відносин становлять потреби в політичній участі, пов'язані з індивідуальним вибором на основі політичних переваг і ціннісних орієнтацій. Політичні переваги індивідів і груп реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів тощо [5, с. 125].

Отже, громадянське суспільство є системою, в якій переважають горизонтальні зв'язки і відносини, що самоорганізовуються і саморозвиваються. У державі ж переважаючими є вертикальні зв'язки. В основі функціональної взаємодії громадянського суспільства і правової держави лежить принцип єдності й боротьби протилежностей. З одного боку, вони ніби протистоять один одному, з другого – вони неможливі один без одного. Таку думку поділяють і Н. Оніщенко та С. Сунєгін [9], які вважають, що відносини особи та держави мають будуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальним перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином [9, с. 3].

Сучасні українські науковці також приділяють багато уваги питанням взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства в різних аспектах. Так, взаємодія інститутів держави та громадянського суспільства в реалізації гендерної політики була розглянута в дисертаційному дослідженні Т. Краснопольської [1]. Авторка наголошує, що необхідність дослідження гендерного аспекту взаємодії держави та громадянського суспільства визначається метою подальшої демократизації суспільства, в контексті якої постають питання розбудови демократичної, правової держави, створення рівних умов незалежно від гендерної належності для реалізації своїх потенційних можливостей у будь-якій сфері суспільно-політичного, економічного, соціального розвитку України. Також авторка звертає увагу на важливість цього аспекту для подальшої інтеграції країни до європейського та євроатлантичного простору (євроінтеграційний аспект також досліджував ряд інших науковців). Звертається детальна увага на роль інститутів громадянського суспільства у процесах розбудови взаємодії в сфері забезпечення гендерної рівності, оскільки вплив зазначених інститутів на розвиток життя суспільства невпинно зростає. Внутрішня політика держави в усіх зазначених аспектах може досягти найбільш зважених і позитивних результатів за умов тісної співпраці з інститутами громадянського суспільства.

Практика взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства в розвинутих демократіях фокусується на делегуванні деяких повноважень приватному сектору. Це перш за все тому, що виборець намагається проголосувати за ефективних урядових менеджерів, здатних виконувати свої зобов'язання. Однак політики, як правило, дають більше обіцянок, ніж державний апарат може виконати. Тому у відповідальних політичних системах політики та чиновники змушені користуватися послугами неурядових установ, передаючи їм частину своєї роботи, щоб встигнути до цього перед початком нового виборчого циклу. Це стосується більшості органів державної влади та управління.

В Україні процес політичного аутсорсингу до недавнього часу був у зародковому стані через відсутність потреби в публічній інформації у владі, незначну кількість і нездатність організацій громадянського суспільства лобіювати власні інтереси. Сьогодні, коли між державою та громадянським суспільством було досягнуто консенсусу щодо незворотності реформ, стає дуже важливим шукати нові моделі взаємодії між ними. Тому питання співпраці державних інститутів та громадянського суспільства в розрізі правового забезпечення даної взаємодії вивчається і продовжує вивчатись українськими та іноземними фахівцями.

Як зазначалось, ряд сучасних досліджень присвячено євроінтеграційним прагненням України і відповідно місцю та ролі взаємодії інститутів публічної влади та громадянського суспільства в даному напрямі. Євроінтеграційним аспектам взаємодії присвячені дослідження М. Месюка, де автор звертається до актуальних питань подолання корупції, лобізму, маніпулятивних проєктів і непрофесіоналізму окремих держслужбовців. Тому науковець наполягає на тому, що для успішної інтеграції в європейський простір потрібне подолання вищезазначених негараздів, а також використання можливостей громадянського суспільства для підвищення ефективності управлінських рішень органів влади та місцевого самоврядування в розв'язанні суспільно важливих проблем.

Також євроінтеграційні процеси стали предметом дослідження О. Хомей у дисертаційній роботі «Взаємодія громадянського суспільства та органів державної влади в умовах інтеграції України в ЄС», де акцент робиться на політичних і безпекових аспектах цієї проблематики. Автор схиляється до думки, що швидкість євроінтеграційних процесів України та підвищення рівня національної безпеки мають безпосередню залежність від соціальної стабільності, яка забезпечується кореляцією дій громадянського суспільства та державної влади, що має на меті партнерство в ухваленні рішень і розробці безпекових політик держави.

Окремим аспектам взаємодії державної влади з інститутами громадянського суспільства присвячені наукові дослідження таких науковців, як В. Ундір, зокрема, у контексті вивчення особливостей взаємодії місцевих органів виконавчої влади і громадянського суспільства в окремих регіонах (на прикладі Рівненської області) [2]. У дослідженнях С. Самари ґрунтовну увагу приділено організаційно-правовим аспектам взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади, де науковець розглядає громадянське суспільство як об'єкт такої взаємодії [3]. Враховуючи активний і бурхливий розвиток територіальних громад як органів місцевого самоврядування, С. Возний досліджує механізми взаємодії органів місцевого самоврядування з державною виконавчою владою та проблеми, що виникають у процесі цієї взаємодії [4]. Дослідження Г. Шаульської, присвячені удосконаленню наукової теорії механізмів державного управління процесами взаємодії громадськості з органами державної влади і місцевого самоврядування, де автор розглядає можливість побудови якісних партнерських взаємовідносин між владними структурами та громадськими організаціями [5].

Правовим аспектам взаємодії присвячене дисертаційне дослідження О. Мороз, яка зауважує, що за останні 10–15 років помічено значну активізацію громадських угрупувань у процесах реформування суспільних і державних інститутів. Громадянське суспільство сприяє більш швидкому та ефективному вирішенню завдань, покладених на державні органи, беручи участь у зборі, обробці, моніторингу та формуванні суспільної думки щодо ефективності тих чи інших механізмів і напрямів реалізації державної політики. Правові аспекти виокремлюються за різними сферами діяльності – молодіжна, соціокультурна, природоохоронна, освітня, медична дозвілля тощо. На основі практичного досвіду, а також більш глибокої інформації про потреби окремих членів громадянського суспільства такі інституції сприяють підвищенню результативності консолідації зусиль з боку громадськості та держави в особі її окремих органів.

Правничому напряму забезпечення взаємодії громадянського суспільства та державних органів присвячено також багато сучасних наукових праць. Проблематиці правового статусу громадських об'єднань, їх участі у державотворчих процесах тощо присвячені роботи таких вчених, як В. Авер'янов (дослідження адміністративно-правового статусу та відповідальності громадських об'єднань); Н. Богашева, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скрипнюк (у контексті дослідження питань реалізації права на об'єднання громадян, свободи виявлення громадських прагнень та інших правових аспектів функціонування громадських об'єднань); М. Віхляєв (дослідження специфіки громадських структур як суб'єктів адміністративного права України, а також їх форм участі у

правотворчості та законотворчості); Н. Гаєва (дослідження форм, напрямів, механізмів взаємодії органів державної влади і громадських інститутів та об'єднань громадян та їх правова регламентація); А. Колодій (дослідження впливу громадських об'єднань і громадянської активності на розвиток громадянського суспільства); О. Кушніренко, В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Шемшученко (в розрізі конституційного тлумачення правових засад функціонування об'єднань громадян); М. Менджул (вивчення цивільно-правового статусу та види об'єднань громадян); Ю. Размєтаєва (правові аспекти громадської активності як реалізації прав людини); Т. Слінько (адміністративно-правові принципи діяльності об'єднань громадян, порядку їх створення та припинення, обсяг повноважень, нагляд та контроль за їх діяльністю та інші питання регламентації функціонування об'єднань громадян в правовому полі); М. Ставнійчук (питання інституційної спроможності та незалежності громадянського сектору в державних процесах). Таким чином, історіографія питання є розгалуженою й охоплює багато різних напрямів взаємодії громадянського суспільства та державних органів, тому існує достатнє підґрунтя для формування теоретико-методологічних засад дослідження та визначення недостатньо досліджених напрямів зазначеної проблематики.

Висновок. За своєю суттю є системою, сповненою горизонтальних соціальних зав'язків і відносин, які утворюються, еволюціонують і функціонують самостійно, натомість суспільно-правові та політичні зв'язки в середині держави є здебільшого вертикальні і мають імперативний характер. Взаємодія між громадянським суспільством і правовою державою базується на фундаментальних засадах єдності та боротьби протилежностей, що означає неможливість існування їх одне без одного навіть за наявності їх протиставлення.

Як убачається з дослідження, протиставлення і боротьба громадянського суспільства з державою поглинає безліч функцій, які, врешті-решт, покликані покращити умови для подальших суспільно-правових зав'язків. Тобто така боротьба може виражатися в різноманітних функціях як неурядових організацій, так і окремих громадян. У багатьох розвинених політичних системах державницький апарат може прямо чи опосередковано делегувати частину своїх функцій задля більш ефективного та вільного від державного впливу контролю за багатьма явищами. Так, незалежні незаангажовані ЗМІ можуть виконувати функцію розслідування корупційних скандалів, профспілки – краще захищати права працівників, спортивні асоціації – розвивати місцеві змагання на комерційній основі тощо.

Отже, ретроспекція як метод дослідження взаємозв'язків держави і громадянського суспільства є не просто поглядом у минуле, що може зацікавити лише істориків, а й уроком для майбутнього, оскільки Україна хоча й обрала та затвердила дорожню карту західної розвиненої цивілізації, проте це лише початок шляху демократизації й правового розвитку.

Список використаних джерел

1. Краснопольська Т. М. Взаємодія інститутів держави та громадянського суспільства в реалізації гендерної політики України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 17 с.
2. Ундір В. О. Взаємовідносини місцевих органів виконавчої влади з об'єднаннями громадян (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 / Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Львів, 2015. 20 с.
3. Самара С. Г. Сутність та характерні особливості взаємодії Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями. *East European Science Journal.* 2016. № 11. Ч. 3. С. 93–97.
4. Возний С. О. Механізми взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної виконавчої влади щодо формування дієздатних територіальних громад. *Теорія та практика державного управління:* зб. наук. пр. Харк. регіон. ін-ту держ. упр. Харків: Вид-во ХарРІДУ НАДУ «Магістр», 2016. № 4 (55). С. 187–192.
5. Шаульська Г. М. Громадськість як індикатор системи державного управління та громадянського суспільства. Public as indicator of the system of state administration and civil society. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2017. № 1 (8). С. 70–74.
6. Поличко Т. І. Верховенство конституційних норм у національній системі права: порівняльно-аналітичне дослідження: дис. … канд. юрид. наук спец.: 12.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2020. 209 с.

7. Акуленко Д. Ю. Окремі проблеми побудови громадянського суспільства в Україні та його взаємодії з державою. *Альманах права.* 2022. Випуск 13. С. 99–101.
8. Проблеми формування громадянського суспільства та правової держави: історія та сучасність: зб. ст. / З. О. Возна та ін.; ред. кол.: З. В. Священко, В. В. Сокирська; Умань. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, Ін-т філології та суспільствознавства, Іст. ф-т; Каф. всесвіт. історії та правознав. Умань: [Жовтий], 2010. 193 с.
9. Краля В. Г. Розвиток підходів до проектування організаційних структур управління підприємств та їх об'єднань. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства. Економіка.* 2016. Випуск 171. С. 124–135.
10. Caiden G. The Dynamics of Public Administration. Hinsdale: Dryden Press, 2001. 57 p.
11. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf. 1948. 489 p.
12. Carr E. H. The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations. London: Macmillan & Co. ltd, 1946. 244 p.

References

1. Krasnopolska T. M. Vzaiemodiia instytutiv derzhavy ta hromadianskoho suspilstva v realizatsii hendernoi polityky Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2013. 17 s.
2. Undir V. O. Vzaiemovidnosyny mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady z obiednanniamy hromadian (na prykladi Rivnenskoi oblasti): avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upr.: spets. 25.00.02 «Mekhanizmy derzh. upr.» / Lviv. rehion. in-t derzh. upr. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. Lviv, 2015. 20 s.
3. Samara S. H. Sutnist ta kharakterni osoblyvosti vzaiemodii Kabinetu Ministriv Ukrainy z mistsevymy derzhavnymy administratsiiamy. *East European Science Journal.* 2016. № 11. Ch. 3. S. 93–97.
4. Voznyi S. O. Mekhanizmy vzaiemodii orhaniv mistsevoho samovriaduvannia z orhanamy derzhavnoi vykonavchoi vlady shchodo formuvannia diiezdatnykh terytorialnykh hromad. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia:* zb. nauk. pr. Khark. rehion. in.-tu derzh. upr. Kharkiv: Vyd-vo KharRIDU NADU «Mahistr», 2016. № 4 (55). S. 187–192.
5. Shaulska H. M. Hromadskist yak indykator systemy derzhavnoho upravlinnia ta hromadianskoho suspilstva. Public as indicator of the system of state administration and civil society. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka.* 2017. № 1 (8). S. 70–74.
6. Polychko T. I. Verkhovenstvo konstytutsiinykh norm u natsionalnii systemi prava: porivnialno-analitychne doslidzhennia: Dysertatsiia … kandydata yurydychnykh nauk zi spetsialnosti: 12.00.02 / Derzhavnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet». Uzhhorod, 2020. 209 s.
7. Akulenko D. Iu. Okremi problemy pobudovy hromadianskoho suspilstva v Ukraini ta yoho vzaiemodii z derzhavoiu. *Almanakh prava*. 2022. Vypusk 13. S. 99–101.
8. Problemy formuvannia hromadianskoho suspilstva ta pravovoi derzhavy: istoriia ta suchasnist: zb. st. / Z. O. Vozna ta in.; red. kol.: Z. V. Sviashchenko, V. V. Sokyrska; Uman. derzh. ped. un-t im. P. Tychyny, In-t filolohii ta suspilstvoznav., Ist. f-t; Kaf. vsesvit. istorii ta pravoznav. Uman: [Zhovtyi], 2010. 193 s.
9. Kralia V. H. Rozvytok pidkhodiv do proektuvannia orhanizatsiinykh struktur upravlinnia pidpryiemstv ta yikh obiednan. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu silskoho hospodarstva. Ekonomika.* 2016. Vypusk 171. S. 124–135.
10. Caiden G. The Dynamics of Public Administration. Hinsdale: Dryden Press, 2001. 57 p.
11. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf, 1948. 489 p.
12. Carr E. H. The Twenty Years' Crisis 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations. London: Macmillan & Co. ltd, 1946. 244 p.

Акуленко Д. Ю. Історіографічні засади взаємодії громадянського суспільства і держави

У статті проаналізовано історіографічні засади взаємодії громадянського суспільства та держави, що виражається в діалозі та протидії громадських організацій з державою.

Розглянуто різні підходи до визначення громадянського суспільства, його складових і функцій, а також роль держави в забезпеченні розвитку громадянського суспільства. Стаття також охоплює історичний аналіз взаємодії громадських організацій та держави на теренах України, що дає можливість краще зрозуміти сучасну ситуацію у цій сфері. Окреслено найважливіші виклики та завдання для подальшого розвитку гро-

мадянського суспільства в Україні та способи їх вирішення. Висновки статті можуть бути корисними для подальшого дослідження у галузі теорії держави і права.

Також у статті розкрита природа та кінцева мета існування громадянського суспільства. Окрема увага приділена визначенню супротиву такого суспільства стосовно держави та її апарату. Також були узагальнені теоретичні підходи та визначення на їх основі сутності такого суспільства та його функцій. У статті міститься аналіз поняття громадянського суспільства з урахуванням сучасного трактування. Висвітлені окремі проблеми становлення, розвитку громадянського суспільства крізь призму необхідності існування такого суспільства для забезпечення України як демократичної, соціальної, правової держави. Запропоновано способи становлення громадянського суспільства відповідно до взятого обов'язку держави перед громадянами щодо розвитку країни на європейський стандартах.

Основним методом дослідження був обраний саме ретроспективний метод, який використовується в різних науках, таких як історія, правознавство, психологія та ін. Цей метод передбачає аналіз минулих подій, які відбувалися в минулому, з метою зрозуміти, які причини призвели до того, що вони сталися, а також які наслідки вони мали.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, громадські організації, механізм саморегуляції, територіальні громади.

Akulenko D. Yu. Historiographic principles of interaction between civil society and the state

The article analyzes the historiographic principles of interaction between civil society and the state, which is expressed in the dialogue and opposition of public organizations with the state.

Various approaches to the definition of civil society, its components and functions, as well as the role of the state in ensuring the development of civil society are considered. The article also includes a historical analysis of the interaction between public organizations and the state on the territory of Ukraine, which provides an opportunity to better understand the current situation in this area. The most important challenges and tasks for the further development of civil society in Ukraine and ways to solve them are outlined. The conclusions of the article may be useful for further research in the field of the theory of the state and law.

Also, the nature and ultimate purpose of the existence of civil society is given and revealed in the article. Particular attention is paid to determining the opposition of such a society to the state and its apparatus. Theoretical approaches were also summarized, and the essence of such a society and its functions were determined based on them. The article contains an analysis of the concept of civil society, taking into account the modern interpretation. Some problems of the formation and development of civil society are highlighted through the prism of the necessity of such a society to ensure Ukraine as a democratic, social, legal state. Ways of establishing a civil society in accordance with the assumed duty of the state to citizens regarding the development of the country according to European standards are proposed.

The retrospective method, which is used in various sciences such as history, law, psychology, and others, was chosen as the main research method. This method involves the analysis of past events that have occurred in the past in order to understand what causes led to their occurrence, as well as what consequences they had.

Key words: state, civil society, civil organizations, self-regulation mechanism, territorial communities.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-412-418

УДК 343.6

Вікторія Леонідівна Бучківська,
аспірантка відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою Інституту
держави і права імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0003-5303-188X

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАНЬ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ЖИТТЮ І ЗДОРОВ'Ю В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Значна актуалізація проблеми судової дискреції пояснюється тією обставиною, що судовий розсуд є необхідним засобом, за допомогою якого зміст абстрактних, відносно визначених правових норм конкретизується, і вони застосовуються при вирішенні складних правових ситуацій. Найпоказовішим прикладом суддівського розсуду на етапі призначення покарання є передусім нормативна основа його здійснення в контексті загальних засад призначення покарання, передбачених ст. 65 КК України [1, с. 20].

Поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, інтелектуально-вольовою діяльністю суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей і принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо. На цьому наголосив Верховний Суд колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду при розгляді справи № 155/1064/18 [2].

Недостатня обґрунтованість правозастосовних рішень у сфері визначення ступеня караності діянь може мати істотні негативні для правової системи наслідки, оскільки саме у призначеному конкретній особі покаранні виявляється каральна політика держави, яка поєднує в собі реалізацію різних цілей державного реагування на випадки порушення найбільш суворих правових заборон, адже метою покарання згідно із законом України про кримінальну відповідальність є не лише кара, а й виправлення особи, запобігання вчиненню нею та іншими особами нових злочинів [3, с. 5].

Аналіз судової практики за 2018–2023 роки засвідчив, що за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 116 КК, суди за наявності схожих фактичних обставин та однакових обставин, що пом'якшують відповідальність, призначали в переважній більшості покарання у виді позбавлення волі, при цьому у 66% випадках звільняли обвинувачених від кримінальної відповідальності на підставі ст. 75 КК. Тобто одні й ті ж обставини, що пом'якшують відповідальність, та дані, що характеризують особу винного, в одних випадках були підставою для призначення покарання у виді позбавлення волі з його реальним відбуттям, а у інших – слугували підставою для звільнення від відбування покарання з випробуванням. За результатами дослідження обвинувальних вироків, постановлених за ст. 116 КК, встановлено, що покарання у виді обмеження волі та громадських робіт застосовано в поодиноких випадках, а покарання у виді виправних робіт не призначено жодного разу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоди здоров'ю чи життю особи досліджували такі вчені, як А. Байлов, О. Авраменко та Л. Остапенко. Зокрема, у своїй роботі «Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання» [4, с. 24–25] А. Байлов, досліджуючи характеристику суб'єкта злочинів, передбачених статтями 116 і 123 КК, вказав, що 94,2% засуджених раніше судимості не мали, і лише 5,8% були раніше засуджені за інші злочини. Значна частина злочинів, що розглядаються (92,3%), були вчинені на ґрунті сімейно-побутових конфліктів (у сім'ї , між родичами, сусідами і т. п.).

О. Авраменко запропонував переглянути санкції статей 116, 123 КК, які повинні мати такі редакції: у ст. 116 КК – «карається арештом, обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до чотирьох років»; у ст. 123 КК – «карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеження волі на строк до чотирьох років, або позбавлення волі на строк до двох років» [5, с. 145].

Л. Остапенко у праці «Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України)» [6, с. 4] запропонувала ст. 116 КК доповнити ч. 2 і викласти її у такій редакції: «2. Вбивство двох чи більше осіб, вчинене в стані сильного душевного хвилювання ...», передбачивши у її санкції покарання у виді позбавлення волі на строк до 5 років. Водночас науковець запропонувала зменшити розмір покарання у виді позбавлення волі у санкції ч. 1 ст. 116 КК до 3 років.

Мета статті – на основі аналізу офіційних статистичних даних встановити проблеми забезпечення єдності судової практики призначення покарань за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті інтелектуальної діяльності суду, в процесі якої він оцінює ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного і обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, особі має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та запобігання новим злочинам. Закон прямо передбачає, що більш суворий вид покарання з передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатнім для виправлення особи та запобігання вчиненню нею нових злочинів. Ця недостатність має бути обґрунтована у вироку суду [7, с. 176].

Санкції у статтях, які передбачають відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, є альтернативними. За вчинення умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання санкція передбачає альтернативно два види покарань: обмеження волі або позбавлення волі. За заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в стані сильного душевного хвилювання передбачено застосування чотирьох альтернативних покарань у виді громадських робіт, виправних робіт, обмеження волі або позбавлення волі. Жодна з цих санкцій не передбачає призначення додаткового покарання.

Згідно з даними Державної судової адміністрації України, у 2018 році за вироками, що набрали законної сили, за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання засуджено 8 осіб, з них: за ст. 116 КК засуджено 7 осіб, за ст. 123 КК – 1. У 2019 році засуджено 6 осіб: за ст. 116 КК України – 4, за ст. 123 КК – 2. Кількість засуджених у 2020 році збільшилася удвічі (порівняно з 2019 р.), а саме: за ст. 116 КК засуджено 10 осіб, за ст. 123 КК – 2 особи. У 2021–2022 роках, порівняно з 2019 роком, кількість засуджених осіб за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, зменшилася: за ст. 116 КК у 2021 та 2022 роках засуджено 6 осіб, за ст. 123 КК у 2021 році засуджено 4 осіб, у 2022 – 1. При цьому кількість засуджених жінок становить: 2018 року – 3, 2019 – 3, 2020 – 3, 2021 – 2, 2022 року – 3, що становить 42% загальної кількості засуджених осіб [8].

Згідно з даними Єдиного державного реєстру судових рішень, за січень-квітень 2023 року постановлено обвинувальних вироків за ст. 116 КК – стосовно 4 осіб (дані про набрання вироками законної сили відсутні). У 2018 році за ст. 116 КК виправдано 1 особу.

Найчастіше злочини, відповідальність за які передбачена ст. 116 КК, у період 2018–2022 років, вчиняли особи віком: від 30 до 50 років – 9 осіб; від 50 до 65 років – 13 осіб; від 65 років і старше – 6 осіб. Упродовж 2018–2022 років у стані алкогольного сп'яніння злочини в стані сильного душевного хвилювання вчинили 5 засуджених осіб.

До позбавлення волі 2018 року за злочини, передбачені ст. 116 КК, засуджено 2 осіб (від 1 до 2 років – 1 особу, від 3 до 5 років – 1 особу). У 2019 році до покарання у виді позбавлення волі жодну особу не засуджено. До покарання у виді позбавлення волі 2020 року засуджено 3 осіб (від 3 до 5 років – 3), 2021 року – 2 (від 3 до 5 років – 2), 2022 року – 1 особу (від 3 до 5 років – 1). Покарання у виді обмеження волі 2019 року застосовано стосовно 1 особи. У 2021 році від покарання у виді обмеження волі 1 особу звільнено від відбування покарання на підставі ст. 75 КК. Покарання

у виді позбавлення за злочин, передбачений ст. 123 КК України за період з 2018 по 2022 роки, призначено у 2021 році стосовно 1 особи.

У переважній більшості випадків, призначаючи покарання за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, суди застосовували ст. 75 КК («Звільнення від відбування покарання з випробуванням»). Так, за вчинення злочинів, передбачених ст. 116 КК, 2018 року звільнено від відбування покарання 5 осіб (71% загальної кількості засуджених осіб), 2019 – 1 особу (25%), 2020 – 5 осіб (50%), 2021 – 4 (67%), 2022 року – 4 (67%).

За вчинення злочинів, передбачених ст. 123 КК, у період з 2018 по 2022 рік звільнено від відбування покарання з випробуванням – 3 осіб (2019 р. – 2 осіб, 2021 – 1 особу). Крім цього, за ст. 123 КК України у 2021 році 1 особу засуджено до покарання у виді штрафу та 1 особу до покарання у виді громадських робіт.

Кількість осіб, щодо яких справи за статтями 116 і 123 КК закрито, становить: 2018 року – стосовно 1 особи, 2020 – 1, 2021 – 2, 2022 року – 2.

Окрім цього, за ст. 116 КК 2019 року звільнено від покарання внаслідок акту амністії 2 осіб, 2022 року – 1 особу передано на поруки. Примусові заходи виховного характеру за вчинення злочину, передбаченого ст. 123 КК, застосовано 2018 року щодо 1 особи. Крім цього, 2020 року за ст. 123 КК України закрито провадження у справі на підставі ст. 46 КК України.

З аналізу відповідної динаміки вбачається, що суди під час призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоди здоров'ю чи життю особи, як правило, застосовують покарання не пов'язане з обмеженням чи позбавленням волі, що слід вважати позитивною тенденцією, оскільки призначення покарання із звільненням від його відбування також сприяє його меті, визначеній ст. 50 КК України, тобто виправленню засудженого та запобіганню вчиненню ним нових кримінальних правопорушень.

У переважній більшості випадків під час судового розгляду кримінальних проваджень за статями 116 та 123 КК за згодою учасників процесу судом визнано недоцільним дослідження інших доказів у справі та судовий розгляд проведено за правилами ч. 3 ст. 349 КПК.

З досліджуваних нами 35 кримінальних проваджень за вчинення злочинів, передбачених ст. 116 КК України, встановлено, що у 12 випадках обвинуваченим призначено покарання у виді позбавлення та обмеження волі, з реальним його відбуттям. З них – у 7 провадженнях враховано як обставини, що пом'якшують відповідальність, щире каяття та активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення; у 4 – таких обставин не встановлено, а у 3 провадженнях – враховано позицію потерпілого про призначення максимально суворого покарання. При цьому у 2 кримінальних провадженнях як обставину, що пом'якшує відповідальність, враховано добровільне відшкодування шкоди, у 1 – обставину, що обтяжує покарання, – вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння.

Так, згідно з ухвалою Апеляційного суду Дніпропетровської області у справі № 189/1805/16-к) [9], обвинувачена, після неодноразового скасування вироків суду першої інстанції остаточно засуджена до покарання у виді 2 (двох) років 8 (восьми) місяців позбавлення волі. У цій справі підставами для скасування та зміни судових рішень судом апеляційної інстанції слугували неповнота судового розгляду та неправильне застосування кримінального закону, в тому числі в частині призначеного судом покарання.

У справі № 606/418/18 [10] Тернопільський апеляційний суд залишив без змін вирок Теребовлянського районного суду Тернопільської області від 10 червня 2019 року, згідно з яким, призначаючи покарання у виді 3 (трьох) років 6 (шести) місяців) позбавлення волі, суд врахував особу обвинуваченої, яка позитивно характеризується, не судима, є інвалідом III групи загального захворювання, думку потерпілого, який вважав, що обвинувачена заслуговує на суворе покарання, та обставини, що пом'якшують покарання з'явлення із зізнанням та щире каяття, а також відсутність обставин, що обтяжують відповідальність.

У справах № 226/2568/20 [11] і № 464/93/20 [12] суд при призначенні покарання у виді позбавлення волі врахував дані про особу винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, встановлені не були. Відсутність обставин, що пом'якшують покарання, також була однією з підстав для призначення покарання у виді позбавлення волі у справі № 308/1716/18 [13].

Вирішуючи питання про звільнення обвинувачених від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК (22 кримінальних провадження), у всіх випадках суди враховували як обставини, що пом'якшують відповідальність, щире каяття та активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, з них: у 4 провадженнях була врахована думка потерпілого про відсутність підстав для призначення суворого покарання.

У контексті висновків, викладених у постанові Верховного Суду від 01 листопада 2018 року у справі № 524/5999/17 [14] щодо застосування терміна «явно несправедливе покарання», заслуговує на увагу вирок у справі № 369/13410/22 [15], згідно з яким суд звільнив обвинуваченого від кримінальної відповідальності за ст. 116 КК з випробуванням за відсутності обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, однак урахував дані про особу винного.

Такими, що, нашу думку, максимальною мірою враховують законодавчі положення та роз'яснення Верховного Суду щодо призначення покарання з застосуванням ст. 75 КК України, є вироки у справах № 554/669/18 [16], № 947/20855/19 [17]. При цьому думка потерпілого, яка не є для суду визначальною при призначенні покарання, була врахована судом при вирішенні питання про звільнення обвинувачених від кримінальної відповідальності за ст. 75 КК, у справах № 338/917/18 [18], № 341/756/19 [19], що, на нашу думку, є правильним, зважаючи на моральну шкоду, заподіяну потерпілим вказаними кримінальними правопорушеннями.

Також вважаємо за необхідне звернути увагу на вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі № 381/3583/19 [20], згідно з яким суд, всупереч положенням ч. 3 ст. 66 КК, визнаючи обвинувачену винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 116 КК, як обставину, що пом'якшує покарання, вказав вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або моральними діями потерпілого.

Призначаючи покарання за ст. 123 КК, суди в більшості випадків дотримувалися законодавчих приписів і належним чином мотивували призначене покарання. Наприклад, у єдиній з досліджуваних справ за ст. 123 КК суд призначив реальне покарання у виді позбавлення волі строком 1 (один) рік 2 (два місяці) (справа № 947/29861/19 [21]). У справі № 522/20208/15-к [22] суд застосував Закон про амністію, а у справі № 206/4236/18 [23] затвердив угоду про визнання винуватості між обвинуваченим і прокурором. Примусові заходи виховного характеру суд призначив у справі № 582/133/21 [24], а положення ст. 69 КК з призначенням покарання у виді штрафу суд застосував у справі № 391/150/21 [25].

Щодо перегляду судових рішень судом касаційної інстанції, то без змін за ст. 116 КК залишено призначені судом покарання за ст. 116 КК у справах № 452/3509/14-к [26], № 225/4803/18 [27], № 234/8200/16-к [28].

Висновки. Проведений аналіз судової практики призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи дає підстави узагальнити висновок про те, що переважно суди правильно застосовують кримінальне законодавство, належним чином дотримуються загальних засад призначення покарання, враховують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, а також інші обставини.

Водночас у судовій практиці мають місце випадки, коли суди не приділяли належної уваги та непереконливо мотивували обране покарання; не враховували або недостатньо врахували дані про особу винного, зокрема вік, сімейний стан, наявність на утриманні малолітніх чи неповнолітніх дітей, дані про судимість; ретельно не перевіряли таку обставину, як визнання вини та готовність обвинуваченого понести передбачене законом покарання. Мали місце випадки, коли при застосуванні положень статті 75, 76 КК України суди належним чином не мотивували висновки про можливість звільнення засуджених від відбування покарання з випробуванням, зокрема, не вказували на конкретні фактичні дані, які стосуються ступеня тяжкості вчиненого злочину, його наслідків, даних про особу засудженого, обставини які пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості скоєного.

На нашу думку, при призначенні покарання за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи слід виважено підходити до призначення покарання у виді позбавлення волі, як з реальним його відбуттям, так і з наступним звільненням від його відбування з випробуванням, особливо у тих випадках, коли санкція закону, за яким особу визнано винною,

нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, такі як: обмеження волі, громадські або виправні роботи. Також необхідно враховувати, що кримінальні правопорушення, передбачені статтями 116 і 123 КК, є злочинами з привілейованими складами, згідно зі ст. 12 КК – нетяжкими, завжди пов'язані з неправомірними діями потерпілого, які мають значний вплив на емоційний стан винного та зумовлюють вчинення ним злочину.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що забезпечення єдності судової практики в питаннях призначення покарання за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи є одним з основних завдань правозастосовної діяльності, а невизначеність законодавчих норм та їх неоднозначне тлумачення судами ускладнює уніфікацію призначення покарання за вчинені тотожні кримінальні правопорушення.

Список використаних джерел

1. Макаренко А. С. Суддівський розсуд при призначенні покарання в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2012. 20 с.
2. Постанова Верховного Суду від 06.08.2020 (справа № 155/1064/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906035 (дата звернення: 24.04.2023).
3. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с.
4. Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. С. 24–25.
5. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Львів: Львів. Держ. Ун-т внутр. справ, 2008.
6. Остапенко Л. А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): автореф. дис. … канд. юрид. наук. спец. 12.00.08. Київ, 2003.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-е вид., переробл. та доповн. Київ: Юридична думка, 2010. 1288 с.
8. Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/
9. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 20.03.2019 (справа № 189/1805/16-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80705664 (дата звернення: 24.04.2023).
10. Ухвала Тернопільського апеляційного суду від 28.08.2019 (справа № 606/418/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83923106 (дата звернення: 24.04.2023).
11. Вирок Димитровського міського суду Донецької області від 29.04.2021 (справа № 226/2568/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96634065 (дата звернення: 24.04.2023).
12. Вирок Сихівського районного суду м. Львова від 24.01.2023 (справа № 464/93/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108614596 (дата звернення: 24.04.2023).
13. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 14.03.2022 (справа № 308/1716/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103664437 (дата звернення: 24.04.2023).
14. Постанова Верховного Суду від 01 листопада 2018 року (справа № 524/5999/17). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77684963 (дата звернення: 24.04.2023).
15. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 10.01.2023 (справа № 369/13410/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108303686 (дата звернення: 24.04.2023).
16. Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 02.02.2018 (справа № 554/669/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71961820 (дата звернення: 24.04.2023).
17. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 30.01.2020 (справа № 947/20855/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87252732 (дата звернення: 24.04.2023).
18. Вирок Богородчанського районного суду Івано-Франківської області від 11.10.2018 (справа № 338/917/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77083862 (дата звернення: 24.04.2023).
19. Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області від 26.08.2020 (справа № 341/756/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91172779 (дата звернення: 24.04.2023).
20. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 18.10.2019 (справа № 381/3583/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85036674 (дата звернення: 24.04.2023).
21. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 11.12.2020 (справа № 947/29861/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93491057 (дата звернення: 24.04.2023).

22. Вирок Апеляційного суду Одеської області від 30.03.2018 (справа № 522/20208/15). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73080272 (дата звернення: 24.04.2023).
23. Вирок Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 21.11.2019 (справа № 206/4236/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85814279 (дата звернення: 24.04.2023).
24. Вирок Недригайлівського районного суду Сумської області від 27.05.2021 (справа № 582/133/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97256096 (дата звернення: 24.04.2023).
25. Вирок Компаніївського районного суду Кіровоградської області від 28.04.2021 (справа № 391/150/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96591210 (дата звернення: 24.04.2023).
26. Постанова Верховного Суду від 22.08.2019 (справа № 452/3509/14-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83899576 (дата звернення: 24.04.2023).
27. Постанова Верховного Суду від 29.04.2020 (справа № 225/4803/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89082978 (дата звернення: 24.04.2023).
28. Постанова Верховного Суду від 29.08.2018 (справа № 234/8200/16-к). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76350783 (дата звернення: 24.04.2023).

References

1. Makarenko A. S. Suddivskyi rozsud pry pryznachenni pokarannia v Ukraini: avtoref. dys. …kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa, 2012. 20 s.
2. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 06.08.2020 (sprava № 155/1064/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906035 (data zvernennia: 24.04.2023).
3. Babanly R. Sh. Pryznachennia pokarannia v Ukraini: teoretyko-prykladni zasady. Chernihiv: Desna Polihraf, 2019. 488 s.
4. Bailov A. V. Kryminalna vidpovidalnist za posiahannia na zhyttia ta zdorovia osoby, vchyneni v stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08. Kharkiv: Nats. un-t vnut. sprav, 2004. S. 24–25.
5. Avramenko O. V. Stan sylnoho dushevnoho khvyliuvannia: kryminalno-pravovi ta psykholohichni aspekty: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08. Lviv: Lviv. Derzh. Un-t vnutr. Sprav, 2008.
6. Ostapenko L. A. Kryminalno-pravova kharakterystyka umysnykh vbyvstv pry pomiakshuiuchykh obstavynakh (statti 116, 117, 118 KK Ukrainy): avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. spets. 12.00.08. Kyiv, 2003.
7. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy / Za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. 7-me vyd., pererobl. ta dopov. Kyiv: Yurydychna dumka, 2010. 1288 s.
8. Zvit pro kilkist osib, zasudzhenykh, vypravdanykh, spravy shchodo yakykh zakryto, neosudnykh, do yakykh zastosovano prymusovi zakhody medychnoho kharakteru ta vydy kryminalnoho pokarannia. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/
9. Ukhvala Apeliatsiinoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 20.03.2019 (sprava № 189/1805/16-k). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80705664 (data zvernennia: 24.04.2023).
10. Ukhvala Ternopilskoho apeliatsiinoho sudu vid 28.08.2019 (sprava № 606/418/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83923106 (data zvernennia: 24.04.2023).
11. Vyrok Dymytrovskoho miskoho sudu Donetskoi oblasti vid 29.04.2021 (sprava № 226/2568/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96634065 (data zvernennia: 24.04.2023).
12. Vyrok Sykhivskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 24.01.2023 (sprava № 464/93/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108614596 (data zvernennia: 24.04.2023).
13. Vyrok Uzhhorodskoho miskraionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 14.03.2022 (sprava № 308/1716/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103664437 (data zvernennia: 24.04.2023).
14. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 01 lystopada 2018 roku (sprava № 524/5999/17). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77684963 (data zvernennia: 24.04.2023).
15. Vyrok Kyievo-Sviatoshynskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 10.01.2023 (sprava № 369/13410/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108303686 (data zvernennia: 24.04.2023).
16. Vyrok Oktiabrskoho raionnoho sudu m. Poltavy vid 02.02.2018 (sprava № 554/669/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71961820 (data zvernennia: 24.04.2023).
17. Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu m. Odesy vid 30.01.2020 (sprava № 947/20855/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87252732 (data zvernennia: 24.04.2023).
18. Vyrok Bohorodchanskoho raionnoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 11.10.2018 (sprava № 338/917/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77083862 (data zvernennia: 24.04.2023).
19. Vyrok Halytskoho raionnoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 26.08.2020 (sprava № 341/756/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91172779 (data zvernennia: 24.04.2023).

20. Vyrok Fastivskoho miskraionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 18.10.2019 (sprava № 381/3583/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85036674 (data zvernennia: 24.04.2023).
21. Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu m. Odesy vid 11.12.2020 (sprava № 947/29861/19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93491057 (data zvernennia: 24.04.2023).
22. Vyrok Apeliatsiinoho sudu Odeskoi oblasti vid 30.03.2018 (sprava № 522/20208/15). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73080272 (data zvernennia: 24.04.2023).
23. Vyrok Samarskoho raionnoho sudu m. Dnipropetrovska vid 21.11.2019 (sprava № 206/4236/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85814279 (data zvernennia: 24.04.2023).
24. Vyrok Nedryhailivskoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 27.05.2021 (sprava № 582/133/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97256096 (data zvernennia: 24.04.2023).
25. Vyrok Kompaniivskoho raionnoho sudu Kirovohradskoi oblasti vid 28.04.2021 (sprava № 391/150/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96591210 (data zvernennia: 24.04.2023).
26. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 22.08.2019 (sprava № 452/3509/14-k). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83899576 (data zvernennia: 24.04.2023).
27. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 29.04.2020 (sprava № 225/4803/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89082978 (data zvernennia: 24.04.2023).
28. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 29.08.2018 (sprava № 234/8200/16-k). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76350783 (data zvernennia: 24.04.2023).

Бучківська В. Л. Забезпечення єдності судової практики призначення покарань за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю в стані сильного душевного хвилювання

Стаття присвячена дослідженню судової практики призначення покарань за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи. Зокрема, здійснено аналіз судової статистики щодо кількості засуджених осіб за вчинення злочинів, передбачених статтями 116 і 123 КК, і досліджено види та розмір покарань, призначених за вчинення зазначених злочинів. Зосереджено увагу на мотивувальній частині обвинувальних вироків, зокрема, щодо врахування судами при призначенні покарань ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Здійснено огляд судової практики Верховного Суду в частині перегляду судових рішень, постановлених у справах про злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання. Наголошено на тому, що призначення покарання належить до сфери суддівського розсуду і залежить як від обставин кримінального провадження, так і від особи винного та його правової позиції у справі. Викладено думку про те, що питання призначення покарання за заподіяну у стані сильного душевного хвилювання шкоду здоров'ю чи життю особи є одним з основних завдань правозастосовної діяльності, а невизначеність законодавчих норм та їх неоднозначне тлумачення судами не сприяє формуванню та забезпеченню єдності судової практики.

Ключові слова: судова дискреція, суддівський розсуд, правозастосовна діяльність, стан сильного душевного хвилювання, судова практика, висновки Верховного Суду, вирок, ухвала, покарання, призначення покарання, позбавлення волі, звільнення від відбування покарання з випробуванням, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, особа винного, кримінальні правопорушення, статистичні дані.

Buchkivska V. L. Judicial practice of imposing punishments for damage to the health or life of a person inflicted in a state of strong mental excitement

The article is dedicated to the study of the judicial practice of imposing punishments for damage to the health or life of a person inflicted in a state of strong mental excitement. In particular, an analysis of judicial statistics was carried out regarding the number of persons convicted of the crimes provided for in Articles 116 and 123 of the Criminal Code, and the types and size of punishments imposed for committing specified crimes were investigated. In particular, it was established that courts, when imposing punishments for damage to the health or life of a person inflicted in a state of strong mental excitement, as a rule, apply a punishment that is not associated with restriction or deprivation of liberty, which should be considered a positive trend, since the imposition of a punishment with release from serving it also contributes to its purpose as defined by Article 50 of the Criminal Code of Ukraine, i.e., correction of the convicted person and prevention of him committing new criminal offenses. Attention is focused on the motivational part of guilty verdicts, in particular regarding consideration by the courts when imposing punishments of the degree of gravity of the committed crime, the guilty party and the mitigating and aggravating circumstances. Judicial practice of the Supreme Court was reviewed in terms of reviewing court decisions in cases of crimes committed in a state of strong mental excitement. The emphasis was made on the fact that the imposition of punishment belongs to the sphere of judicial discretion and depends both on the circumstances of the criminal proceedings and on the identity of the culprit and his legal position in the case. The opinion is expressed that when imposing a punishment for damage to the health or life of a person inflicted in a state of strong mental excitement,

a balanced approach should be taken to the imposition of a punishment in the form of imprisonment, both with its actual serving, and with the subsequent release from serving it with probation, especially in cases when the sanction of the law under which the person is found guilty, along with deprivation of liberty for a certain period, provides for milder types of punishment, such as: restriction of liberty, community service or correctional labor. It is also stated that the criminal offenses provided for in Articles 116 and 123 of the Criminal Code are crimes with privileged components, according to Article 12 of the Criminal Code – they are mild, they are always associated with the wrongful actions of the victim, which have a significant impact on the emotional state of the offender and lead to him committing a crime. Conclusions were made that ensuring the unity of judicial practice in matters of imposing punishment for damage to the health or life of a person inflicted in a state of strong mental excitement is one of the main tasks of law enforcement activity, and the uncertainty of legislative rules and their ambiguous interpretation by courts complicates the unification of punishment for identical criminal offenses committed.

Key words: judicial discretion, law enforcement activity, a state of strong mental excitement, judicial practice, conclusions of the Supreme Court, verdict, ruling, punishment, imposition of punishment, deprivation of liberty, exemption from serving a sentence with probation, mitigating and aggravating circumstances, identity of culprit, criminal offenses, statistical data.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-419-426

УДК 340.12

Валерій Вікторович Винокуров,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-3286-7288

ПАРАДИГМА ПРАВА НА ЗАХИСТ В АНТИЧНІЙ ДУМЦІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАВОВИХ РЕАЛІЙ

Постановка проблеми. Право на захист є однією з фундаментальних складових прав людини, яке, на нашу думку, входить до природного права. Захист прав і свобод є обов'язком держави і суспільства. Однак поняття права на захист не є новим явищем. Воно існувало ще в давнину, про що свідчать думки античних мислителів.

Як справедливо відзначає М. Козюбра, «колискою природно-правових ідей була Антична Європа, а саме Стародавня Греція та Стародавній Рим» [1, с. 14]. Античні мислителі у своїх творах розмірковували про різні аспекти права, у тому числі права на захист, зокрема, через розуміння таких категорій, як справедливість, рівність перед законом, а також ролі держави в забезпеченні цих прав. Кожен з них мав свої унікальні погляди на цю тему та надавав їй різний акцент.

Дослідження думок античних мислителів є доволі важливою і цікавою темою в галузі правознавства. Більшість характерних ознак природного права, що стали фундаментом відповідної доктрини, сформульовані в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, вважає М. Козюбра [1, с. 16]. Антична думка має значний вплив на сучасну юридичну культуру, тому її дослідження може допомогти зрозуміти підходи до права та його захисту, які існують у наш час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження історичної думки щодо зародження та еволюції доктрини природного, захисту та забезпечення прав людини приділялась увага насамперед у працях таких вчених, як: Ю. Шемшученко, О. Данильян, Н. Оніщенко, О. Костенко, М. Козюбра, Н. Пархоменко, О. Петришин, С. Максимов, П. Рабінович, М. Марченко та ін.

Мета статті полягає в науковому дослідженні парадигми права на захист у період античності та обґрунтуванні їх значення в сучасних правових реаліях. Для досягнення цієї мети було використано аналіз праць таких авторів, як Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон.

Виклад основного матеріалу. Право на захист відіграє важливу роль в історії, оскільки забезпечує можливість захисту прав людини від будь-яких надмірних дій з боку держави або інших суб'єктів. Історично боротьба за право на захист тісно пов'язана з боротьбою за права людини взагалі.

Мислителі античних Греції і Риму відіграли визначальну роль у історії формування і розвитку всієї духовної та правової культури людства. Особливістю думки античності є те, що вона оформилася та розвивалася як ідеологія вільних людей. *В античні часи, поняття про право людини на захист не було розвинене в тому вигляді, в якому ми розуміємо це поняття сьогодні.* Однак деякі мислителі Стародавніх Греції та Риму висловлювали погляди щодо прав людини, справедливості та рівності, які беззаперечно існують поряд з поняттям права на захист та які можна розглядати як його первісні форми розуміння та існування. Римські юристи розвивали систему права, яка гарантувала захист прав громадян. Зокрема, у Римській імперії існували суди, які забезпечували справедливість під час розгляду скарг громадян.

Одним із найвідоміших мислителів філософів Стародавньої Греції, який підкреслював важливість справедливості та рівності перед законом, був Сократ. Він говорив, що навіть у випадку, коли людина вчинила злочин, вона має право на справедливий процес і можливість захищати свої права. Сократ не писав жодних своїх творів, тому ми знаємо про його філософські погляди та діалоги з інших джерел, зокрема, з творів його учнів, особливо Платона. У діалозі «Апологія Сократа» [2] Платон описує судовий процес, під час якого Сократ обстоював свою позицію, а можна сказати, що здійснював захист себе перед афінськими суддями, які звинувачували його в тому, що

він порушує права нації і вводить молодь у заблуду. В цьому діалозі можна побачити, що Сократ підкреслював важливість справедливості та рівності перед законом. Він стверджує, що йому не було надано можливості захистити себе, і його судити неправедно.

Сократ так висловлювався про ставлення до своїх дій на судовому процесі: *«…я навіть під страхом смерті нікому не поступлюсь на шкоду справедливості, і я не поступився б, хоч би мав від цього й загинути. … я, однак думав, що моїм обов'язком є радше відстоювати закон і справедливість, ніж із страху перед тюрмою або смертю тримати вашу сторону, тому що ваше рішення протизаконне…»* [2, с. 40].

Також Сократ звертає увагу, що *«…суддя засідає не для того, щоб милувати, як йому заманеться, а для того, щоб судити по правді. Він-бо присягав не на те, що буде милувати того, хто йому до вподоби, а на те, що буде судити за законами…»* [2, с. 44].

Отже, у цьому контексті можливо стверджувати, що Сократ боровся за своє право на захист і на справедливий процес і рівність перед законом. Він вважав, що йому належить право на справедливий процес і можливість захищати свої права, навіть якщо він і порушив якісь правила.

Також у діалозі «Крітон» [3, с. 42–53] Платон описує розмову між Сократом і його давнім другом Крітоном. У цьому діалозі Сократ обговорює проблему того, чи має він право на втечу з в'язниці, де він перебуває у зв'язку зі своїм засудженням на смерть. Сократ стверджує, що, навіть якщо він зміг би втекти, він не може цього зробити, оскільки він має бути послушним законам, які захищають права громадян. Так, у цьому діалозі Сократ ставить риторичне запитання: *«Ну, гаразд, поставимо запитання інакше. Припустімо, що ми збираємося звідси втекти, а втім, називай це, як хочеш, і тут до нас приходять Закони й Держава, стають перед нами й питають: «Скажи нам, Сократе, що ти намислив зробити? Те, що ти задумав, не що інше, як намагання знищити нас, Закони і всю Державу, наскільки це в твоїй силі. Невже ж ти вважаєш, що Держава може існувати і що вона не розвалиться, коли судові вироки, видані в ній, не матимуть сили, коли приватні особи могтимуть їх зневажити й скасовувати їхню дію?»* [3, с. 48]. Отже, якщо розцінювати втечу з в'язниці, як один із засобів захистити своє право, можна стверджувати, що Сократ виходив з того, що право на захист не має виходити за межі закону та відповідно посягати на «Закони» й «Державу».

Отже, у своїх діалогах Платон відображає погляди Сократа на справедливість і рівність перед законом, що можна розглядати як *первісні форми розуміння права людини на захист.*

Платон, як і його учитель Сократ, також надавав великого значення справедливості та рівності перед законом, тому можна сказати, що він також розмірковував про право на захист.

У діалозі «Закони» [4] Платон обговорює питання законодавства та права. З аналізу цього діалогу можна дійти висновку, що Платон вважає, що кожна людина має право на захист своїх прав перед законом та що справедливість має бути загальноприйнятою й необхідною в кожному суспільстві. У нашому контексті слід звернути увагу на такі його висловлювання, в яких філософ з різних сторін занурюється в питання справедливості та відповідно і питання захисту прав, а саме: «…Закон повинен мовчати перед тими, хто слухається; *…згідно із законом жодне покарання не має на увазі заподіяти зло; …ніхто ніколи не повинен залишатися безкарним за будь-який вчинок; …кожен суддя подає свій священний голос, зобов'язуючись перед Гестією судити у міру сил справедливо та вірно; …за більше зло природно призначити більше покарання, а за менше – менше. Так маємо чинити і ми в наших законах…»* [4].

Окремо спинимося на думці Платона про те, що мистецтво захисту має відповідати праву, а не бути наслідком наклепу та підкупу. Так, у зв'язку з цим Платон зазначає: «…Та ось хоч би правосуддя – яка це чудова справа серед людей! …Але якщо воно таке прекрасне, як не бути прекрасним також і захисту? Однак, незважаючи на це, якийсь злісний наклеп затьмарює прекрасне ім'я мистецтва, стверджуючи перш за все, що існує певний прийом у судових справах, що полягає в тому, що, судячись особисто або заступаючись на суді за іншого, можна виграти справу незалежно від того, чи права людина чи ні: мовляв, якщо добре заплатиш, то й отримаєш у дарунок як це мистецтво, так і засноване на ньому мовлення. Отже, нам у нашій державі треба особливо стежити за тим, щоб не допускати такого роду мистецтва або, вірніше, хитрощів, набутих довгим досвідом» [4].

У діалозі «Горгій» [3, с. 155–234] Платон звертається до проблеми мовного мистецтва та риторики, досліджує питання про природу риторики і доводить, що правильно вживаний словесний захист може бути важливим засобом захисту своїх прав та інтересів у суспільстві.

Риторика, як засіб захисту своїх прав, *«має виводити лиходійство на чисту воду для того, щоб винуватець був покараний і став здоровий…»* [3, с. 189].

Розмірковуючи про використання риторики, а в розрізі нашого дослідження і про право на захист, Платон стверджує про неможливість її використання для виправдання несправедливості та протиставляє дві істини, а саме, по-перше: *«…для виправдання власної несправедливості або несправедливості батьків, друзів, дітей або батьківщини, риторика нам без будь-якої користі…»* [3, с. 189], а по-друге: *«…використовуй красномовство, аби повністю виявити злочин, аби винні звільнилися від найбільшого зла – несправедливості»* [3, с. 189].

Думки Платона про значення слова набули відображення також і в діалозі «Про справедливість», у якому він стверджує, що: *«слово – той інструмент, за допомогою якого справедливе відділяється від несправедливого»* [5], а також те, що *«судді, коли вирішують спір про справедливе і несправедливе, вирішують це за допомогою речей»* [5].

У іншому діалозі Платона «Держава» [6] немає конкретної частини, де він безпосередньо розмірковує про право людини на захист. У цьому творі Платон звертає увагу на принципи справедливості, законності та порядку, які, очевидно, є необхідними для забезпечення захисту прав і свобод людини в державі. Платон обговорює це питання у різних контекстах, зокрема у контексті створення ідеальної держави і в контексті розуміння справедливості.

Характерним щодо цього є його висловлювання *«… в досконалій державі повинна справдитися справедливість»* [6, с. 124].

Можна сказати, що Платон вважав право людини на захист важливим елементом справедливості та рівності перед законом, а риторику – знаряддям справедливості. Справедливість він розглядав як важливу складову соціального порядку, а також однією із головних функцій ідеальної досконалої держави та висловлював свої погляди на цю тему у своїх діалогах.

Арістотель, як і інші давньогрецькі філософи, звертав увагу на такі категорії, як справедливість та рівність, а відповідно і на право на захист у суспільстві. Зокрема, у трактаті «Нікомахова Етика» [7] він розмірковував про справедливість і рівність перед законом як основні складові справедливого суспільства, що є основою захисту прав громадян у цьому суспільстві.

Особливої уваги заслуговують такі думки Арістотеля: *«…в житті прекрасного і благого досягають ті, що здійснюють вірні вчинки»* [7, с. 33]; *«…законодавці, привчаючи до законів громадян, роблять їх добрими, і таке бажання всякого законодавця; а хто не досягає успіху в привчанні – не досягає мети, і цим відрізняється добрий державний устрій від державного устрою поганого»* [7, с. 59]. З цього вислову Арістотеля очевидно, що наслідком доброго державного устрою є добрі громадяни, які здійснюють добрі вчинки та не порушують законів, а отже, не порушують і прав інших громадян, що можливо віднести як один з проявів гарантування державою права на захист. Відсутність цього критерію зумовлює віднесення такої держави до поганого державного устрою.

Арістотель також висловлює думку щодо стримуючої, а отже, правозахисної функції держави в частині покарання, а саме: *«Це засвідчується … законодавцями, бо вони карають і помщаються тим, хто чинить ниці справи, якщо тільки їх здійснили не підневільно і не по невіданню, у якому самі неповинні; а тим, хто здійснює прекрасні вчинки, законодавці воздають почесті, щоб таким чином заохотити одних і стримати інших»* [7, с. 111].

Також у цьому творі Арістотель формулює сучасний принцип, який набув закріплення і в частині 2 статті 68 Конституції України [9] – незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності, а саме: *«І за невідання в законах чогось такого, що знати належить і неважко, карають…»* [7, с. 111].

Розмірковуючи про питання справедливості та несправедливості, Арістотель доходить висновку, що *«…«несправедливим» вважається той, хто переступає закон, хто своєкорисливий і нерівний, а звідси ясно, що справедливий – це законослухняний і рівний. Отже, справедливе – це законне і рівне, а несправедливе – це протизаконне і нерівне»* [7, с. 191]; *«…ми називаємо справедливим те, що для взаємовідносин у державі створює і зберігає щастя, і все, що його складає»* [7, с. 193]; *«…справедливість – це є повна доброчесність, але не сама по собі, а у відношенні до іншого»* [7, с. 193].

Отже, справедливість, як характерна риса правильного державного устрою в суспільстві, ототожнюється Арістотелем з законністю і рівністю, а отже, є запорукою забезпечення права на захист громадян у цьому суспільстві.

Заслуговує на увагу розуміння Арістотелем категорії рівності, а саме: *«…якщо один чинить несправедливо, а інший зазнає несправедливості і один заподіяв шкоду, а іншому вона заподіяна, то закон враховує різницю тільки з точки зору шкоди, людей же він розглядає як рівних. Так що оскільки дане порушення справедливості є порушенням рівності, то суддя прагне відновити її…»* [7, с. 205].

У «Політиці» Арістотель, стверджуючи, що *«…правосуддя є мірилом справедливості»* [8, с. 18], вважає, що держава має забезпечити своїм громадянам справедливий процес і надати можливість захистити свої права. Арістотель убачає в цьому необхідний елемент справедливого суспільства.

Арістотель вважає, що політика є мистецтвом найвищого порядку, оскільки вона стосується *найвищої мети,* а саме, щоб люди мали вести благочестиве та щасливе життя. Для розкриття цього він зазначає: *«…тільки ті форми державного устрою, які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними»* [8, с. 76]; *«Держава створюється не задля того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо»* [8, с. 79]; *«…найкращим державним устроєм треба визнати той, організація якого дає людині можливість чинити якнайкраще і жити щасливо»* [8, с. 182].

Очевидно, що зазначена найвища мета – жити щасливо, може бути досягнута тільки через політичну владу, яка забезпечує не лише порядок і співіснування, а й захист прав людей, тому що тільки вільні люди, які живуть у безпеці, можуть відчувати щастя та благочестя. Отже, Арістотелеве право на щасливе існування є своєрідною формою реалізації права на захист.

Розмірковуючи в «Політиці» про закони, Арістотель зазначає, що *«…закони, які відповідають правильним формам державного устрою, ґрунтуватимуться на справедливості»* [8, с. 84]; *«…на підставі законів правителі повинні правити, а також запобігати правопорушенням»* [8, с. 100]; *«Заповзятий законодавець повинен ставити перед собою завдання сприяти процвітанню держави й поліпшенню рівня життя громадян»* [8, с. 184]; *«…справедливі закони неодмінно зумовлюють добре впорядкування»* [8, с. 187]; *«…законодавець мусить докладати зусиль переважно для того, аби його закони, що стосуються і військової справи, і всього іншого, мали на увазі забезпечити громадянам дозвілля (необхідне для державної діяльності) і мир»* [8, с. 205]. Отже, саме закони, за Арістотелем, є механізмом забезпечення справедливості та відповідно права на захист у правильних формах державного устрою.

Також Арістотель звертає увагу, що держава повинна гарантувати справедливість, тому що саме вона є головним органом, який забезпечує права усіх громадян, що висвітлюється в таких його висловах: *«Держава – це зв'язок між людьми, схожими одне на одного, і мета цього зв'язку – забезпечити якомога краще існування»* [8, с. 192]; *«…всі громадяни належать державі, бо кожен із них – (невід'ємна) частинка держави. Турбота ж про кожну частинку, природно, передбачає піклування про ціле, разом узяте»* [8, с. 213].

Своєю чергою Арістотель вірив, що в справедливому суспільстві кожна людина має однакові права на захист своїх прав, незалежно від соціального статусу чи багатства і вважає справедливим, *«коли повстання піднімають ті, у кого менше прав, з метою урівнятися (у правах) із тими, у кого їх більше»* [8, с. 131], що є своєрідним проявленням реалізації свого права на захист, бо: *«Державним благом є право, тобто те, що служить загальній користі. На думку всіх, право є певна рівність. … право є певне щось, що стосується особистості й чого рівні повинні мати однаково.»* [8, с. 84–85].

Можна стверджувати, що Арістотель ставився до права на захист як до необхідної складової справедливого суспільства та вважав, що держава має гарантувати права та інтереси кожної людини і що це право повинно бути забезпечене в рамках правосуддя та дотримання законів.

Марк Туллій Цицерон, римський філософ і правник, у своїй праці «Про закони» [10] писав, що закони повинні бути справедливими та рівними для всіх громадян, а отже, що кожна людина має право на захист своїх прав державою. Філософ вважав сенс закону в тому, що *«він велить чинити правильно, а коїти злочини забороняє»* [10, с. 163].

На думку Цицерона, людина має певні непорушні права, які випливають з її природи і буття, і що ці права повинні бути захищені державою. Цицерон писав про природне право, яке передує законам людей і є вищим за них. Він вважав, що природне право має універсальний характер і є загальновизнаним, оскільки випливає з природи людини і стосується всіх людей без винятку, що,

зокрема, розкривається в таких його висловах: *«…ніщо так не важливе, як повне розуміння того, що ми народжені для справедливості і що не на міркуванні людей, а на природі ґрунтується право»* [10, с. 167]; *«…природа створила нас для того, аби ми розділяли між собою всю сукупність прав і користувалися ними всі спільно»* [10, с. 169]; *«…ми можемо відрізнити добрий закон від нерозумного тільки на основі мірила, наданого природою. Керуючись природою, відрізняють не тільки право від безправ'я, але взагалі все чесне від усього ганебного»* [10, с. 174].

У рамках природного права Цицерон підтримував ідею, що людина має право на свободу, власність і право на справедливий суд, особисту безпеку та відсутність насильства.

Вислів Цицерона щодо того, що *«сутність закону полягає саме в тому, що він прийнятий і встановлений для всіх»* [10, с. 240], можна вважати його особливим розумінням рівності, яке наповнюється змістом через таку необхідну особливість законів, що, своєю чергою, гарантує можливість його застосування з метою захисту своїх прав усіма громадянами незалежно від їхнього стану.

Як звернули увагу М. Костицький і Н. Кушакова-Костицька, справедливість, згідно з Цицероном, вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність. Перша вимога справедливості, вважав мислитель, полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю [11, с. 15]. Ця думка ще раз розкриває сутність справедливості як складової права на захист, а саме, як встановлення заборони здійснення будь-кому шкоди, так і можливості здійснення самозахисту у відповідь на несправедливість.

Справедливо буде стверджувати, що Цицерон ставився до права на захист як до основного права людини, що повинне гарантуватися державою. Він вважав, що кожна людина має право на справедливий суд і можливість захистити свої права та інтереси і що справедливість та право на захист є необхідними складовими суспільства та упорядкованої держави.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що давньогрецькі та давньоримські мислителі у своїх міркуваннях про права людини еволюціонували в розумінні природи цих прав. Давньогрецькі філософи, такі як Платон і Арістотель, розглядали право на захист як важливу складову справедливості та політичного ладу, встановлюючи зв'язок між правом та моральними цінностями. Вони вважали, що права людини, та відповідно і право на захист, повинні бути визнані та гарантовані законами, які забезпечують справедливість і рівність перед законом.

З іншого боку, давньоримські філософи, такі як Цицерон, розглядали право на захист як природне право, що належить кожній людині від народження, незалежно від законів чи політичної системи. Вони підкреслювали, що природне право є недоторканним і не може бути порушене владою чи законами. Давньоримські філософи також вважали, що право повинно бути захищене від будь-якого втручання, навіть від самої держави, і є однією з основних гарантій свободи та справедливості у суспільстві.

Таким чином, перехід від давньогрецької до давньоримської думки в міркуваннях про право людини на захист відбувався від більш морально-орієнтованого підходу давньогрецьких філософів до підкреслення природного та недоторканного характеру права на захист давньоримських філософів, що враховувало важливість і незалежність цього права.

На завершення доцільно звернутися до думки М. Селлерза, який зазначає, що *«філософи з часів Арістотеля та Цицерона стверджували верховенство права («legum imperium») як головну гарантію практичної справедливості. «Верховенство права, а не людей» (якщо точніше) вимагає критерію поза людською волею для захисту суб'єктів права і суспільства від свавілля будь-якої особи…. Верховенство права, як зазначають Арістотель, Цицерон та засновники сучасного конституціоналізму, передбачає постійне слідування вказівкам розуму та справедливості у правотворчості, інтерпретації та застосуванні права»* [12, с. 212].

Висновки. Право людини на захист в історії відіграло важливу роль у формуванні правової культури та правової системи різних цивілізацій. Від самого початку існування правових систем людство стикалося з необхідністю захищати свої права та інтереси.

Величезним є внесок мислителів античних Греції і Риму у скарбницю політичної та правової думки. Вони започаткували теоретичний підхід до проблем держави, права та інших державно-правових явищ. Цінність античної правової думки полягає в розвитку та формуванні ідеології свободи людей.

Поняття про право людини на захист в античній думці не було розвиненим у тому вигляді, в якому ми розуміємо його сьогодні. Деякі античні мислителі та юристи висловлювали погляди на тему справедливості та рівності перед законом, що можна розглядати як первісні форми розуміння права людини на захист. Кожен з цих філософів мав свої унікальні погляди на цю тему та надавав їй різний акцент.

Право на захист є одним з фундаментальних прав людини, яке набуло відображення в законодавстві багатьох країн світу. Це право забезпечує можливість захисту від будь-яких порушень прав людини та може бути реалізоване різними способами, включаючи судовий захист, самозахист, право на захист від насильства тощо.

Ідеї античності про право на захист вплинули на розвиток правосуддя та законодавства відповідно до їх принципів справедливості, рівності та свободи людини. Ці ідеї стали основою для подальшого розвитку правових систем і вплинули на формування сучасного уявлення про право на захист.

У сучасному світі право на захист визнається всіма демократичними країнами та закріплюється в конституціях, міжнародних конвенціях і деклараціях. Це свідчить про те, що право на захист є важливим елементом правової системи, який забезпечує захист прав і свобод людини та гарантує демократичні принципи правління.

Отже, роль права на захист в історії та в сучасному світі надзвичайно важлива для забезпечення свобод і прав людини, а також для розвитку правової культури та правової свідомості суспільства.

Список використаних джерел

1. Козюбра М. І. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України.* 2021. № 1. С. 12–42.
2. Платон. Діалоги. Харків: Фоліо, 2008. 349 с.
3. Платон. Діалоги. Київ: Основи, 1999. 395 с.
4. Платон. Закони. URL: https://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm (дата звернення: 20.04.2023)
5. Платон. Про справедливість. URL: https://pidru4niki.com/12461220/filosofiya/platon_pro_spravedlivist_sokrat_yogo_drug (дата звернення: 20.04.2023)
6. Платон. Держава. Київ: Основи, 2000. 355 с.
7. Арістотель. Нікомахова етика. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
8. Арістотель. Політика. Київ: Основи, 2005. 239 с.
9. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 18.04.2023)
10. Ціцерон, Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів. Київ: Основи, 1998. 476 с.
11. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Справедливість як засіб і ціль у виправленні та ресоціалізації засуджених: філософське осмислення. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2018. № 1-2. С. 11–24.
12. Селлерз М. Право, розум та емоції. *Філософія права і загальна теорія права.* 2014. № 1–2. С. 209–228.

References

1. Koziubra M.I. Doktryna pryrodnoho prava: cherez istorychni zlety y padinnia do vyznannia osnovoiu naivazhlyvishykh dosiahnen suchasnoi pravovoi teorii ta praktyky. *Pravo Ukrainy.* 2021. № 1. S. 12–42.
2. Platon. Dialohy. Kharkiv: Folio, 2008. 349 s.
3. Platon. Dialohy. Kyiv: Osnovy, 1999. 395 s.
4. Platon. Zakony. URL: https://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm (data zvernennia: 20.04.2023).
5. Platon. Pro spravedlyvist. URL: https://pidru4niki.com/12461220/filosofiya/platon_pro_spravedlivist_sokrat_yogo_drug (data zvernennia: 20.04.2023).
6. Platon. Derzhava. Kyiv: Osnovy, 2000. 355 s.
7. Aristotel. Nikomakhova etyka. Kyiv: Akvilon-Plius, 2002. 480 s.
8. Aristotel. Polityka. Kyiv: Osnovy, 2005. 239 s.
9. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR // *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»* / VR Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text (data zvernennia: 18.04.2023).
10. Tsitseron, Mark Tulii. Pro derzhavu. Pro zakony. Pro pryrodu bohiv. Kyiv: Osnovy, 1998. 476 s.
11. Kostytskyi M. V., Kushakova-Kostytska N. V. Spravedlyvist yak zasib i tsil u vypravlenni ta resotsializatsii zasudzhenykh: filosofske osmyslennia. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2018. № 1–2. S. 11–24.
12. Sellerz M. Pravo, rozum ta emotsii. *Filosofiia prava i zahalna teoriia prava.* 2014. № 1–2. S. 209–228.

Винокуров В. В. Парадигма права на захист в античній думці та її значення для правових реалій

Стаття присвячена аналізу античної думки щодо права людини на захист. Висвітлено важливість розуміння права на захист у правовій і філософській думці давнини та його вплив на розвиток прав людини в сучасному світі. Розглянуті погляди Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона, які започаткували теоретичний підхід до проблем держави, права та інших державно-правових явищ. Зазначено, що всі ці мислителі вважали право на захист одним з найважливіших прав людини, що повинне бути гарантовано державою. У статті проаналізовані деякі праці цих філософів. Відзначено, що кожен з них вкладав свій контекст у право на захист і висловлював погляди на тему справедливості та рівності перед законом, що можна розглядати як первісні форми розуміння цього права. Акцентовано увагу, що обстоювання права на захист є важливим завданням суспільства, у тому числі й науки, оскільки в сучасному світі право на захист визнається всіма демократичними країнами та закріплюється в конституціях, міжнародних конвенціях та деклараціях. Зроблений висновок, що ідеї античних мислителів щодо права на захист мали значний вплив на подальший розвиток прав людини в історії та на європейське правосуддя і законодавство, стали основою для подальшого розвитку правових систем і вплинули на формування сучасного уявлення про право на захист, а також для розвитку правової культури та правової свідомості суспільства.

Ключові слова: права людини, право на захист, захист прав людини, свобода людини, закон, справедливість, рівність, природне право, Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон.

Vynokurov V. V. The paradigm of the right to defense in ancient thought and its significance for legal realities

The article is devoted to the analysis of ancient opinion regarding the human right to protection. The importance of understanding the right to protection in the legal and philosophical thought of antiquity and its influence on the development of human rights in the modern world are highlighted. Attention is drawn to the fact that the concept of the right to protection is not a new phenomenon, that it existed in ancient times, as evidenced by the opinions of ancient thinkers, who in their works reflected on various aspects of law, including the right to protection, in particular through the understanding of such categories as justice, equality before the law, as well as the role of the state in ensuring these rights. The views of Socrates, Plato, Aristotle, and Cicero, who initiated a theoretical approach to the problems of the state, law, and other state-legal phenomena, are considered. It is noted that all these thinkers considered the right to protection one of the most important human rights, which should be guaranteed by the state. The article analyzes some works of these philosophers. It was noted that each of them put their own context into the right to protection, and expressed views on the topic of justice and equality before the law, which can be considered as primitive forms of understanding this right. It is noted that ancient Greek and ancient Roman thinkers in their reasoning about human rights evolved in their understanding of the nature of these rights. Ancient Greek philosophers considered the right to defense as an important component of justice and political order, establishing a connection between law and moral values, while on the other hand, ancient Roman philosophers considered the right to defense as a natural right that belongs to every person from birth, regardless of laws or political system. It is emphasized that the defense of the right to protection plays an important role in history, as it provides the possibility of protecting human rights from any excessive actions by the state or other subjects, and is also an important task of society, including science, since in in the modern world, the right to protection is recognized by all democratic countries and enshrined in constitutions, international conventions and declarations, which indicates that the right to protection is an important element of the legal system that ensures the protection of human rights and freedoms and guarantees democratic principles of governance. It was concluded that the ideas of ancient thinkers regarding the right to protection had a significant impact on the further development of human rights in history and on European justice and legislation, became the basis for the further development of legal systems and influenced the formation of the modern idea of the right to protection, as well as for the development legal culture and legal awareness of society.

Key words: human rights, right to protection, protection of human rights, human freedom, law, justice, equality, natural law, Socrates, Plato, Aristotle, Cicero.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-427-433

УДК 340.1

Світлана Василівна Гаврилюк,
асистентка кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін Інституту
права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-5494-8513

ПОНЯТТЯ І ПРИРОДА ВИНИКНЕННЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ЮРИДИЧНИХ ПОМИЛОК

Постановка проблеми. Помилки трапляються в будь-якій сфері людської діяльності. Проблема помилки вивчається багатьма науками і має самостійне значення в різних галузях наукових знань: філософії, логіці, математиці, юриспруденції, кібернетиці, медицині, лінгвістиці, економіці тощо. Безпосередньою метою пізнання в будь-якій галузі є досягнення істини. Шлях до неї завжди був проблематичним, складним, багатогранним і внутрішньодіалектичним, він супроводжується зіставленням і змаганням ідей, науковими дискусіями, критикою і подоланням соціальних ілюзій, аналізом співвідношення ідеологічних і науково-теоретичних форм відображення дійсності, з'ясуванням соціально-практичних і світоглядних передумов теоретичних побудов.

Питання про доктринальні правові помилки поки що маловивчені, до відповідних тем звертаються лише окремі науковці. Дослідники зазначають, що негативні наслідки доктринальних помилок найбільш масштабні. У зв'язку з цим важливого значення набуває дослідження питання про поняття «помилка» в її правовому значенні.

Метою дослідження є здійснення аналізу доктрини правових помилок із точки зору аналізу різноманітних наукових поглядів учених-правознавців. Спробуємо докладніше проаналізувати природу виникнення доктринальних юридичних помилок та їх основні ознаки, що сприятиме ширшому розумінню цієї юридичної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття і значення помилки у вітчизняній і зарубіжній науках досліджували Ф. Селіванов, Є. Євграфова, В. Баранов, В. Карташов, В. Косович, А. Васильєв, Н. Оніщенко, Л. Калєніченко, Н. Пархоменко, Л. Морозов, О. Комаров, А. Зубенко, В. Косович, А. Мочерад, Н. Оніщенко, Ю. Тодика, М. Голубєв, Н. Крестінін, О. Овчинников, І. Чулков, А. Шаганян та ін.

Основні результати дослідження. У своєму розвитку сучасна правова система України зазнає впливу європейських правових стандартів, що позитивно впливає на якість правового регулювання суспільних відносин. На сьогодні існує велика кількість різноманітних нормативно-правових актів, які не завжди супроводжуються високою якістю та відображаються в різного роду деформаціях, проявами яких виступають, зокрема, колізії, прогалини, конкуренції, які є результатом юридичних помилок і значною мірою перешкоджають реалізації прав учасників суспільного життя. Таке явище призводить до збитковості в суспільних відносинах і дефектів правового регулювання, що може призвести до помилок у правозастосовній діяльності. Тому дуже важливо своєчасно виявляти й усувати юридичні помилки.

Сучасне правове регулювання суспільних відносин є складною системою взаємопов'язаних норм, розосереджених по різних джерелах права. Для цієї системи характерна наявність внутрішніх суперечностей, залишення без позитивної регламентації окремих фрагментів соціальної реальності, неоднозначність тлумачення наявних приписів і багато інших проблем. Саме ці складності породжують об'єктивну неможливість знання і розуміння встановлених правил поведінки адресатами правових норм – суб'єктами права.

Проблема ж юридичних помилок завжди становила інтерес і для дослідників, і для юристів-практиків.

Для характеристики доктринальних помилок насамперед доцільно проаналізувати саме поняття «доктрина» та її місце й функціональне значення в системі сучасного вітчизняного права. Слово «доктрина» – латинського походження, тлумачиться як вчення, зокрема, наукове, філософське, політичне, військове тощо; наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політичний принцип [1]. Поняття «доктрина» зближується з поняттям науки. Таку думку поділяє Н. Пархоменко: правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки [2]. Деякі науковці дуже широко трактують правову доктрину, а саме як «сукупність знань, теорій, ідей, понять, суджень про право, правові явища», розмиваючи тим самим її зміст. У галузевих юридичних науках (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права) домінує розуміння доктрини як науки.

Доктринальні правові помилки маловивчені в юридичній науці. Однак низка дослідників зазначають, що негативні наслідки доктринальних помилок найбільш масштабні. Їхня сутність передбачає всебічне усвідомлення системно-політичних зв'язків наукових категорій з різних сегментів наукових знань, а правова доктрина в сучасних умовах виступає фундаментальною основою правового розвитку суспільства й держави. Спеціальної процедури виявлення доктринальних юридичних помилок немає, вони проявляються у процесі втілення в життя самої правової доктрини, прямо чи опосередковано, з різним ступенем інтенсивності негативно впливаючи на правове життя суспільства. Умовою такої помилки є омана, що перетворюється в її причину тоді, коли породжує наслідок, тобто призводить до помилки.

У вітчизняній науці найбільш вдалий підхід до доктринальної помилки обстоює Н. Оніщенко. У її дослідженні виокремлено такі відмінні риси доктринальних помилок: 1) вони є наслідком омани розробників загальної або конкретної доктрини щодо справжніх властивостей, теоретичної та практичної значущості проведених наукових досліджень, узагальнень і висновків; 2) їх політичний, ідеологічний характер; 3) результат діалектичного пошуку істини в процесі цільового пізнання державно-правової дійсності, отже, це помилки у смисловому процесі; 4) ненавмисне введення в практику правотворення неапробованих прийомів, способів і методів правової регламентації, у результаті чого виникає неправильна орієнтація суб'єктів юридичної діяльності [3].

Із цього можна зробити висновок, що доктринальні помилки – це зумовлені державною правовою політикою філософсько-світоглядні, теоретико-методологічні, ідеологічні та прикладні відхилення в правовому розвитку суспільства й держави, що негативно впливають на якість правового життя.

У сфері загальної теорії держави і права були неодноразові спроби систематизувати фактичний матеріал і сформулювати родове поняття помилки в правознавстві. Перш ніж досліджувати основні наукові підходи до розуміння поняття помилки в юридичній науці, необхідно наголосити, що аналіз галузевих напрацювань, у яких використовується термін «помилка», дає підстави стверджувати, що ним позначають різні за своєю юридичною природою явища.

Під юридичною помилкою в праві прийнято розуміти оману особи щодо правових характеристик скоєного нею діяння або випадковий, ненавмисний об'єктивно протиправний результат / епізод / фрагмент діяльності суб'єкта правовідносин (органу чи посадової особи), який виражає дефект волі суб'єкта права в процесі волевиявлення, призводить до негативного результату й може бути допущений на будь-якій стадії правового регулювання (правотворчості, правовідносин, правореалізації).

Традиційно юридичну помилку часто розглядають через призму кримінально-правових норм. Наприклад, у доктрині кримінального права чітко виділяється кілька видів юридичної помилки: помилка в забороні, помилка в покаранні, помилка у кваліфікації скоєного діяння.

За загальним правилом, юридична помилка не впливає на кримінально-правову оцінку поведінки, включаючи навіть ситуації так званого уявного злочину, тобто випадки, коли особа вважає, що вчиняє злочин, хоча в дійсності це не так. Найбільше значення має помилка в забороні, за якої особа вважає, що її діяння не заборонено законом, хоча в дійсності це не так. Використання презумпції знання закону виключає для осіб, які вчинили злочин, можливість покликатися на те, що вони нібито не знали про наявність відповідної заборони.

Звісно ж, при цьому потрібно використовувати два критерії, кожен із яких передбачає по два варіанти прояву: причина помилки (дефект правотворчості або дефект сприйняття особою вста-

новлених нормативних вимог), а також характер помилки (незнання самого факту наявності заборони або незнання його змісту).

Наведене є підставою для того, щоб зрозуміти сутність юридичної помилки.

Позиція сучасних учених-правознавців щодо змістового значення поняття «помилка» доволі неоднозначна, що часто призводить до неузгодженості понятійного апарату сучасної теорії права. Поняття «помилка» ними може тлумачитись як недолік, вада, огріх, деформація чи більш категорично – як омана, недосконалість, неузгодженість, прогалина.

Так, помилки – це завжди неправильність, неточність, некоректність результату, неправильність у діях і думках, необережний проступок, ненавмисне спотворення чого-небудь, відступ від норми, тобто це дія, протилежна правильному, здійснена ненавмисно, яка завжди передбачає неправомірність.

Як зазначає Л. Калєніченко, «помилка є об'єктивною реальністю будь-якої діяльності людини. У зв'язку з тим, що помилка в юридичній діяльності, як правило, «має» певні юридичні наслідки, проблема з'ясування юридичного загальнонаукового значення помилки і розробка її родового поняття є одним із актуальних завдань сучасної юриспруденції» [4].

Є. Євграфова вважає, що помилка є наслідком допущеного прорахунку, неадекватного, неточного або неправильного підходу законодавця до природи й характеру регульованих суспільних відносин, вибору ним правових способів і засобів [5]. Своєю чергою деякі автори поняття «помилка» розкривають через зворот – неправильне уявлення.

Ф. Селіванов пропонує виділити науковий напрям – загальну теорію помилок – ерологію (від лат. error – помилка): «Поняття помилки може бути вироблено на основі узагальнення матеріалу спеціальних наук, теоретичного осмислення цього матеріалу. Такий підхід виключає сліпе перенесення будь-якого визначення в ерологію, оскільки у спеціальних теоріях помилки розглядаються відповідно до визначених (специфічних) завдань». Ф. Селіванов визначає оману як помилку в мисленні на рівні суджень та їхніх зв'язків: «Помилка виникає від того, що суб'єкт приймає хибну думку за справжню, а справжню – за неправдиву» [6].

Інша група вчених розуміє помилку загалом як діяння або бездіяльність, ненавмисне порушення норм матеріального та процесуального права, порушення нормального ходу професійної юридичної діяльності.

На думку Н. Оніщенко, юридична помилка найчастіше трактується як негативний результат, зумовлений ненавмисними, неправильними діями суб'єктів юридичної діяльності (добросовісна помилка). Керуючись цим трактуванням, виокремлюють ознаки (властивості) юридичних помилок. Вони полягають у такому:

1) виділяють ненавмисність помилки. Суб'єкт, який припускається помилки, виходив із припущення правильності (адекватності) своїх дій. Він діяв сумлінно, тобто помилка виникла в результаті добросовісного поводження (поведінки). При цьому відсутній намір, умисел щодо здійснення помилки, нехтування законом, обов'язком з боку осіб, які займаються юридичною діяльністю.

За ознакою неумисного поводження розрізняють юридичну помилку та правопорушення. Помилка виключає винність, оскільки виникає без попереднього свідомого наміру. Тобто помилка виникає випадково, тоді як правопорушення – завжди усвідомлений акт поведінки, і для констатації правопорушення необхідно встановити його юридичний склад;

2) чинне законодавство не передбачає юридичної відповідальності за вчинення юридичної помилки. Звичайно, помилка перешкоджає здійсненню суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, тому вона потенційно визначає право вимагати її виправлення та юридичний обов'язок відповідного суб'єкта усунути цю помилку;

3) юридична помилка завжди призводить до негативного результату. Це проявляється в тому, що помилки до певної міри перешкоджають реалізації прав, свобод людини, охоронюваних законом інтересів, погіршують становище суб'єктів права, перешкоджають виконанню державою завдань і цілей, ведуть до інших деструктивних явищ;

4) юридична помилка повинна бути суттєвою за змістом і очевидною за формою. Технічні помилки, що не мають практичної значущості, в окремих випадках можуть бути проігноровані у процесі реалізації нормативного правового акта. Але найчастіше такі помилки також належить виправляти в установленому законодавством порядку;

5) для юридичної помилки характерно, що її здійснює орган чи посадова особа, які мають право займатися правотворчою, правореалізаційною або інтерпретаційною діяльністю, тобто суб'єкти, що володіють відповідною правосуб'єктністю, за якими це право закріплено державою або їм делеговано (органи місцевого самоврядування, суб'єкти локального правотворчості), або помилки спричиняються представниками наукового осередку; в цьому разі йдеться про доктринальні помилки;

6) серед властивостей юридичних помилок указують на процедурний характер їх виявлення та виправлення. Це означає, що юридичні помилки можна виявляти й виправляти не в довільному порядку, а тільки за певною процедурою;

7) для виправлення юридичних помилок використовуються спеціальні засоби, наприклад скасування судового рішення, визнання акта нечинним, таким, що не застосовується тощо;

8) юридична помилка повинна бути офіційно визнана в установленому законом акті. Без такого акта цілком можливо суб'єктивне оголошення тих чи тих дій або акта помилковими і, як наслідок, відмова від виконання їх;

9) юридичні помилки характеризуються казуальністю: помилка, вчинена за певних обставин, необов'язково приведе до помилки суб'єкта за аналогічних умов. Підбиваючи певні підсумки, систематизуючи характеристики юридичних помилок, відображених у законодавстві, констатуємо: помилки неоднорідні за своєю природою і механізмом впливу на поведінку і дії суб'єктів.

Окрім зазначених ознак, помилці характерна й така властивість, як недосягнення цілей правового регулювання. Цілі правового регулювання реалізуються та втілюються в життя саме через активну, виключно безпомилкову юридичну діяльність. Помилкові результати дій (юридичні помилки) є неправильним результатом діяння. Такий результат хоча й спрямований на досягнення цілей правового регулювання, але у зв'язку зі своєю хибністю, помилковістю не досягає їх.

Зважаючи на викладене, слід зазначити, що наведені властивості помилки, які формують її юридичне значення, не є вичерпними. У науковій юридичній літературі та практиці виокремлюють й інші якості помилки. Проте визначені та проаналізовані ознаки помилки створюють достатнє підґрунтя для формулювання її родового поняття.

До об'єктивних причин появи юридичних помилок сьогодні відносять постійний розвиток суспільних відносин, а законодавець й інші юридичні органи та установи не завжди встигають за вимогами життя. У результаті чинне законодавство не встигає за динамікою суспільних відносин і стає в окремих своїх положеннях, частинах і навіть галузях помилковим, оскільки не відповідає суспільним реаліям. До об'єктивних причин можна віднести і суперечність між індивідуальними та суспільними інтересами, а держава не завжди знаходить відповідні шляхи розв'язання цієї проблеми. Також до об'єктивних причин можна впевнено віднести падіння інтенсивності доктринальних розробок, у т. ч. їх оприлюднення, зокрема, у форматі наукових обговорень.

Водночас на появу помилок значний вплив мають суб'єктивні чинники, які зумовлені особистісними якостями людини, її поведінкою, діями. Серед таких причин у юридичній літературі називають невисокий рівень підготовки фахівців у галузі юриспруденції, недостатній професіоналізм законодавців, тих, хто застосовує право, колізії чинного законодавства, прогалини, інші деструктивні прояви; велика службова завантаженість працівника, несприятливі умови діяльності, недоліки в підборі й розстановці кадрів, певна наукова упередженість представників наукової сфери. До суб'єктивних причин юридичних помилок можна віднести порушення вимог юридичної техніки, неякісну роботу розробників правових актів та експертів тощо (на що неодноразово звертали увагу вітчизняні вчені).

Більшість доктринальних помилок детермінована неуважністю, недбалістю в роботі, некваліфікованим вивченням матеріалів, неправильною інтерпретацією отриманої інформації та ін.

Із цим можна погодитися, якщо не йдеться про кваліфікований контингент сучасних представників юридичної доктрини. Чому ж і за таких умов трапляються відповідні помилки? Чому не спрацьовують висунуті версії, не мають підтвердження належно відпрацьовані гіпотези? Безумовно, пояснити такі помилки можна з урахуванням категорій філософського ґатунку, в т. ч. спираючись на діалектичні засади вивчення юридичної доктрини [6]. Сьогодні аксіоматичним стає твердження, що кількість нормативно-правових актів не продемонструвала переходу їх у якість.

Не будемо вдаватися в «теоретико-правові формулювання» з періоду «розвиненого соціалізму», взаємодії надбудовних категорій тощо.

Отже, доктринальні юридичні помилки – явище поліструктурне, пов'язане з багатьма науковими сферами і сегментами, у т. ч. історичними, соціологічними, філософськими, політичними тощо. Тому сутність опрацювання юридичних доктринальних помилок передбачає глибоке усвідомлення системно-політичних зв'язків наукових категорій із різних сегментів наукових знань. На нашу думку, побіжне окреслення сутності доктринальних юридичних помилок є саме таким. Беззаперечно, що доктринальні помилки маловивчені в юридичній науці.

Спираючись на викладене, підкреслимо, що для втілення в життя ідей законодавця, досягнення цілей правового регулювання, необхідна ефективна, безпомилкова, належним чином організована діяльність суб'єктів права.

Крім цього, втілення ідей законодавства в життя певною мірою забезпечується якісною та своєчасною роботою з виявлення та виправлення допущених юридичних помилок.

Отже, у випадку скоєння помилки суб'єкт права діє виключно в суспільно корисних цілях й іншої мети в нього немає. Тобто в суб'єкта права, який скоїв помилку, немає бажання своїми діями завдати шкоди тому чи тому суб'єкту права. Тож помилка не може бути здійснена умисно, її припускаються лише ненавмисно, внаслідок добросовісної омани чи неправильного уявлення.

Наукове дослідження юридичної помилки, її природи та особливостей здійснюється як у межах загальної теорії права, так і в межах галузей юридичних наук. Проте дискусії, які виникають щодо юридичних помилок, як правило, зумовлені неналежною систематизацією позицій, які існують у правознавстві щодо цього явища. А це зумовлює потребу виявлення стану наукової розробки юридичних помилок.

У сучасній правовій науці розрізняють об'єктивні (не залежать від волі та свідомості суб'єктів правотворчості) та суб'єктивні (породжені волею суб'єктів правотворчості, тому що тільки професійна юридична діяльність та її результати є потенційними джерелами виникнення помилки) причини появи юридичних помилок.

Отже, підставою помилки суб'єкта права є:

– по-перше, омана – невідповідність знань предмета, розходження суб'єктивного образу дійсності з об'єктивним прообразом. При цьому будь-яка омана – причина й передумова помилки. Омана – це потенційно можлива помилка. Але не будь-яка помилка – це омана в реалізованій дійсності;

– по-друге, неправильне уявлення – викривлене неадекватне відображення у свідомості людини реальності, що не відповідає об'єктивній дійсності повністю чи частково. У результаті такого неправильного сприйняття дійсності людина приймає рішення. І, як результат, наслідки її діяльності не відповідають її прагненням.

У процесуальних юридичних науках помилки досліджуються в контексті їх виявлення й усунення на різних стадіях цивільного та кримінального процесів.

Так, у науці кримінального процесу досліджуються юридична природа та особливості слідчих, експертних, судових та інших помилок [7].

Наприклад, під судовою помилкою розуміють неумисне діяння (дію або бездіяльність) особи, яка здійснює розгляд кримінальної справи в досудових і судових стадіях кримінального процесу, а також на стадії виконання вироку, що проявляється в неправильному застосуванні та недотриманні вимог кримінального, кримінально-процесуального закону, що зумовлює істотне порушення конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Слідчі помилки трактують як недоліки, що допускаються слідчим під час досудового слідства при застосуванні кримінального чи кримінально-процесуального законодавства, відступ або неправильне застосування криміналістичних рекомендацій, які стали результатом сумлінної омани та призвели до негативних наслідків або можливості їхнього настання [8].

Водночас експертні помилки визначають як ненавмисно неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта в процесі експертного дослідження, що реалізуються в його письмових висновках через неправильне отримання і переробку інформації на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, джерелом яких можуть бути психічні, соціальні, біологічні якості експерта як фахівця в певній галузі судово-експертних знань [9].

Вищенаведені позиції щодо поняття «помилка» в різних галузевих юридичних науках демонструють його багатозначність, яка, з одного боку, вказує на його різні функціональні можливості в науковому пізнанні, а з другого – ускладнює формування єдиної, цілісної та внутрішньо несуперечливої загальної теорії юридичних помилок.

Багатозначне використання поняття помилки в юридичній сфері зумовлено насамперед різними підходами до його розуміння (філософського, логічного, психологічного, діяльнісного та ін.).

Наявні думки щодо розуміння юридичних помилок призводять до необхідності визначитися з підходом до розуміння форми їх існування. Адже в юридичній літературі є різні позиції вчених щодо того, у яких правових явищах можуть існувати помилки. Так, явищами, яких можуть стосуватися помилки, називають пізнання, дію (поведінку), документ. У зв'язку із цим постає питання: загальне поняття юридичних помилок повинно охоплювати всі форми їх існування чи лише одну з них? Видається, що проблематику документальної форми існування юридичних помилок доцільно та актуально розробляти у зв'язку з юридичною технікою. Що стосується діяльнісної форми юридичних помилок, то вона має зв'язок з юридичною технологією. Пізнавальні юридичні помилки необхідно розробляти в межах методології правового пізнання (дослідження).

Для теорії юридичної техніки акцент має робитися не на формі вини під час здійснення юридичних помилок, а на виробленні та подальшій формалізації правил, вимог, невідповідність яким буде вважатись юридичною помилкою, а також на виробленні засобів і способів запобігання їм і подолання. Наприклад, у процесуальних науках при аналізі судової помилки акцентується увага не на формі вини суддів, які припускаються помилки під час здійснення правосуддя, а на засобах виявлення її, подолання та запобігання.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в юридичній науці існує багато підходів до розуміння змісту, форми існування, предмета помилок. Це зумовлено тим, що існують різні позиції вчених щодо правових явищ, у яких можуть існувати помилки. Такими явищами є: пізнання, дія (поведінка), документ. Серед різних галузевих підходів до визначення поняття «помилка» знаходимо деякі спільні риси помилок, які виокремлюються науковцями: неточність; ненавмисність; неправильне застосування закону; неповне чи неточне встановлення обставин; неправильна юридична оцінка; настання негативних наслідків.

Таким чином, помилка є результатом неправильного перебігу думок, неправильної дії, вчинку, що не досягає поставленої мети; модель заснованої на омані поведінки особи. Своєю чергою юридична помилка – юридично значущий негативний результат, який стоїть на заваді виконання суб'єктами права офіційно проголошених цілей, прав і свобод, законних інтересів і який має бути виправлений правовими засобами.

Висновки. Проаналізувавши правову природу юридичної помилки, можна дійти висновку, що сутність доктринальних правових помилок передбачає всебічне усвідомлення системно-політичних зв'язків наукових категорій з різних сегментів наукових знань, а правова доктрина в сучасних умовах виступає фундаментальною основою правового розвитку суспільства й держави.

Водночас маємо змогу спостерігати відсутність єдиного підходу до поняття юридичних помилок. І хоча наукова дискусія сприяє подальшому розвитку знань про правове значення помилки, наявна ситуація не може бути визнана задовільною з точки зору практичних потреб, що свідчить про необхідність дослідження цілої низки питань щодо їхнього юридичного походження.

Список використаних джерел

1. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2007. Т. 1: А–К. 928 с.
2. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юрид. думка, 2008. 336 с.
3. Оніщенко Н. М. До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. *Часопис цивільного і кримінального судочинства.* 2016. № 2 (29). С. 75–84.
4. Калєніченко Л. І. Помилка як категорія правознавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2014. Вип. 17. С. 31–33.
5. Євграфова Є. П. Практика виправлення законотворчих помилок. *Часопис цивільного і кримінального судочинства.* 2016. № 2 (29). С. 107–120.
6. Львова О. Л. Правова доктрина як матриця якісного права. *Правова держава.* 2020. Вип. 31. С. 88–97.

7. Янишина І. Юридичні помилки: стан наукового дослідження. *Вісник Львівського університету.* 2012. Вип. 56. С. 53–56.
8. Марченко А. Б. Слідчі помилки та шляхи їх подолання: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2006.
9. Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2005.

References

1. Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 3 t. / uklad.: V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv: Akonit, 2007. T. 1: A–K. 928 s.
2. Parkhomenko N. M. Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohii: monohrafiia. Kyiv: Yuryd. dumka, 2008. 336 s.
3. Onishchenko N. M. Do pytannia pro doktrynalni yurydychni pomylky: pryroda ta shliakhy podolannia. *Chasopys tsyvilnoho i kryminalnoho sudochynstva.* 2016. № 2 (29). S. 75–84.
4. Kalienichenko L. I. Pomylka yak katehoriia pravoznavstva. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.* Seriia «Pravo». 2014. Vyp. 17. S. 31–33.
5. Ievhrafova Ye. P. Praktyka vypravlennia zakonotvorchykh pomylok. *Chasopys tsyvilnoho i kryminalnoho sudochynstva.* 2016. № 2 (29). S. 107–120.
6. Lvova O. L. Pravova doktryna yak matrytsia yakisnoho prava. Pravova derzhava. 2020. Vyp. 31. S. 88–97.
7. Ianyshyna I. Yurydychni pomylky: stan naukovoho doslidzhennia. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* 2012. Vyp. 56. S. 53–56.
8. Marchenko A. B. Slidchi pomylky ta shliakhy yikh podolannia: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.09. Kyiv, 2006.
9. Abramova V. M. Ekspertni pomylky: sutnist, henezys, shliakhy podolannia: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.09. Kyiv, 2005.

Гаврилюк С. В. Поняття і природа виникнення доктринальних юридичних помилок

У статті висвітлено результати теоретичного аналізу наукових досліджень, присвячених вивченню юридичної помилки, а також проаналізовано природу виникнення такого правового явища. Наведено та розкрито основні тенденції поняття юридичної помилки, які втілюються в конкретні результати, а саме непередбачений наслідок оцінки особою певних обставин (зокрема, своїх дій), які вона вважала виключно правомірними, але що виявилося не так. Проведене дослідження показало, що помилка не виникає сама по собі, а є втіленням неправильного тлумачення, розуміння змісту правової норми у свідомості суб'єкта, неправильної форми фіксації інформації в ній.

Визнання правової доктрини фундаментальною основою правового розвитку суспільства і держави зумовлює посилення уваги до доктринальної помилки, яка порівняно з іншими видами правових помилок характеризується низкою особливостей. Обґрунтовано, що доктринальні правові помилки є найбільшою потенційною загрозою для успішного правового розвитку суспільства і держави, оскільки вони: відображають системні та функціональні відхилення в цьому розвитку; органічно пов'язані з державною політикою у правовій сфері; проявлятися в процесі реалізації самої правової доктрини; прямо чи опосередковано і з різним ступенем інтенсивності негативно впливають на правове життя суспільства. Надано рекомендації щодо шляхів мінімізації юридичних помилок, зокрема загальними заходами запобігання юридичним помилкам визнано: дотримання правил правотворчої та правозастосовної техніки; систематичний моніторинг і аналіз правових помилок у діяльності правотворчих і правозастосовних органів; підвищення рівня професіоналізму суб'єктів правотворчості та правозастосування; експертиза проєктів нормативно-правових актів і державна реєстрація; правотлумачна діяльність вищих судових органів (Конституційного Суду України та Верховного Суду).

Авторка зазначає, що уявлення вчених-юристів щодо змісту поняття «помилка» в юридичній науці є неоднозначним, що часто призводить до неузгодженості понятійного апарату сучасної теорії права та потребує всебічного дослідження.

Ключові слова: неправильність, доктрина, юридична помилка, неякісне тлумачення, хибність, відхилення, дефект.

Havrilyuk S. V. The concept and nature of the occurrence of doctrinal legal errors

Analyzing the concept and nature of the occurrence of doctrinal legal errors, their classification, the ratio of doctrinal and judicial errors, first of all it is necessary to note that doctrinal errors lead to a serious deformation of

the law, because they are determined by the state legal policy and represent philosophical-worldview, theoretical-methodological, ideological and applied deviations in the legal development of society and the state, which negatively affect the quality of legal life.

In this section, we highlighted the results of the theoretical analysis of scientific research devoted to the study of legal error (including doctrinal), analyzed the nature of the emergence of such a legal phenomenon, ways to overcome it, and, taking into account the causes of the appearance of legal errors, identified measures for their prevention. The main trends in the appearance of legal errors are presented and revealed, which are embodied in specific results, namely, the predicted consequence of a person's assessment of certain circumstances (in particular, his actions), which he considered to be exclusively legitimate, but which are not.

Measures to prevent and overcome judicial errors are analyzed.

The conducted research showed that the error does not arise by itself, it is the embodiment of incorrect interpretation, understanding of the content of the legal norm in the mind of the subject, an incorrect form of fixing information in it. It is necessary to point out that the idea of legal scholars regarding the substantive meaning of the concept of «error» in legal science is rather ambiguous, which often leads to the inconsistency of the conceptual apparatus of modern legal theory and requires a comprehensive study.

Doctrinal errors are by their very nature non-obvious (hidden). This is due to the fact that the legal doctrine itself «does not exist as a document or other carrier of information through which such information can be obtained», so it is quite difficult to identify a doctrinal error as a deviation from the legal doctrine. Moreover, there is no separate special procedure for their detection and elimination, as well as competent bodies authorized for this. A judicial error in the narrowest sense is understood as a wrong behavior or judgment of the court, which is expressed in violation of the norms of substantive or procedural law, as a result of which the right of the participants in the legal process to judicial protection was violated. At the same time, it should be taken into account that justice is such a complex sphere of human activity that guilt in a judicial error is often conditional.

Particular attention is paid to the signs (properties) of legal errors and the reasons for their occurrence. In particular, it is stated that in modern legal science they are divided into objective – independent of the will and consciousness of law-making subjects, and subjective – generated by the will of law-making subjects, because only professional activity and its results are potential sources of occurrence errors.

The objective reasons for the appearance of legal errors include the constant development of social relations, and the legislator and other legal bodies and institutions do not always keep up with the demands of life. As a result, the current legislation lags behind the dynamics of social relations and becomes erroneous in its individual provisions, parts and even branches, as it does not correspond to social realities. Objective reasons include the contradiction between individual and public interests, and the state does not always find appropriate ways to solve this problem. In addition, the objective reasons include a drop in the intensity of doctrinal developments, including their publication, in particular, in the format of scientific discussions.

At the same time, the appearance of errors is greatly influenced by subjective factors that are determined by personal qualities, in particular, in the format of scientific discussions. Among such reasons in the legal literature are: low level of training of specialists in the field of jurisprudence, insufficient professionalism of legislators, those who apply the law, conflicts of current legislation, gaps, other destructive manifestations; heavy workload of the employee, unfavorable operating conditions, shortcomings in the selection and placement of personnel, a certain scientific bias of representatives of the scientific sphere. Subjective causes of legal errors include violations of legal technical requirements, poor quality work of drafters of legal acts and experts, etc.

In domestic science, the most successful approach to doctrinal error is advocated by N. M. Onishchenko. In her study, the following distinguishing features of doctrinal errors were singled out: 1) they are the result of delusion of the developers of a general or specific doctrine regarding the true properties, theoretical and practical significance of conducted scientific research, generalizations and conclusions; 2) their political, ideological nature; 3) the result of a dialectical search for the truth in the process of target knowledge of the state-legal reality, therefore, these are errors in the meaning process; 4) unintentional introduction of unproven techniques, methods and methods of legal regulation into law-making practice, as a result of which there is a wrong orientation of subjects of legal activity.

Key words: incorrectness, doctrine, legal error, poor interpretation. error, deviation, defect.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-434-441

УДК 340.12:321.01 (477)

Дмитро Вікторович Головко,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0008-6011-3871

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПОГЛЯДАХ ВАСИЛЯ КУЧАБСЬКОГО

Постановка проблеми. Василь Кучабський є видатним істориком, політиком, громадсько-політичним і військовим діячем. Навчався на відділенні права та політології Львівського університету. Був одним із організаторів таємної організації «Мазепинський курс мілітарний», під впливом якої видав низку посібників з військової справи. На становлення його світогляду визначальний вплив справили ідеї Степана Томашівського та В'ячеслава Липинського.

В еміграції Василь Кучабський перебував у Чехословаччині, Німеччині, Польщі. Зблизився з представниками гетьманського руху. Здійснював активну громадську, наукову та публіцистичну діяльність. Як член Українського союзу хліборобів-державників розробив власну доктрину консерватизму та монархізму – монархія мала стати найбільш придатною, ефективною та доцільною формою державного правління для України, де головну роль повинна відіграти провідна верства (еліта), що сформувалась би з людей військового духу та організації.

Основними причинами поразки УНР визначав перевагу в Наддніпрянській Україні ідеї української автономії у складі Російської Федерації та соціалістичної революції. Тому політичному проводу Центральної Ради не вдалося організувати армію, державний апарат, здійснити соціально-економічні реформи, сконсолідувати соціальні верхи і низи навколо національної ідеї.

У 1930 році Василь Кучабський разом із В'ячеславом Липинським покинув лави Українського союзу хліборобів-державників і став співзасновником Братства українських класократів-монархістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам теоретико-правових засад української державності у поглядах Василя Кучабського присвятили свої праці такі вчені, як Б. Андрусишин, М. Давиденко, У. Кошетар, В. Майданюк, В. Потульницький, О. Токарчук та ін.

Мета статті полягає у вивченні внеску Василя Кучабського у розширення поглядів щодо теоретико-правових засад української державності.

Основні результати дослідження. Василь Кучабський обґрунтував центральну роль військових аспектів в українському державотворенні. Прикметно, що у праці «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках» Василь Кучабський засумнівався у національній стійкості українського народу в боротьбі з окупаційними режимами. Майбутнє України він убачав у здатності власними силами протистояти зовнішнім загрозам, а не шукати в одного ворога захисту від іншого.

Теоретико-правові погляди діяча базувалися на таких засадах, як:

1) політико-правові оцінки і міркування про консерватизм, де базовими є принципи заперечення комунізму та спростування ролі революцій в історії;

2) антипольський контекст, що містив як етнічний, так і політичний чинники;

3) категоричне неприйняття більшовизму як політичної сили та ідеології [3, с. 15].

Відведення важливої ролі Галичині зводилося до головних аксіом – це реальні потреби народу та наявність провідного аристократичного класу, тобто харизматичних особистостей, що здатні втілити, реалізувати цю ідею і повести за собою інших. Така провідна верства характеризується вольовими якостями, військовими здібностями, «аристократизмом національного почування», для якої не всі методи і способи доцільні, а лише ті, що корисні, об'єднують суспільно-творчі, організаційні здібності народу.

Державу Василь Кучабський розумів не як наслідок технічної організованості народу, а передусім духовності народу. Він переконаний, що не кожен народ може побудувати державу. Держава знаходиться над суспільством. Органічна держава може створитися в такому середовищі, де відбулися глибокі внутрішні державотворчі процеси й суспільство очолила провідна верства, скерована державотворчою суверенною ідеєю, визначена політико-правовим шляхом [1; 6, с. 162, 163, 166].

Діяч залишався певним, що місце людини в державі визначає не клас, а здатність до провідних функцій у межах свого класу, тобто політичне, державне значення окремої людини визначають безпосередні відносини між людьми.

На думку О. Токарчук, Василь Кучабський територіально поділяв українців на східних і західних, але водночас визнавав їх національну єдність, наполягав, що галичани є більш дозрілими до політичної боротьби; центром національного руху убачав Галичину. Писав, що українці на сході здатні до збройної боротьби, але не до наведення ладу у власних лавах і у власній країні, виокремлюючи наявність євразійських елементів на пограниччі Східної України, що глибоко впливали на український національний рух [7, с. 239].

З погляду І. Вдовичина, українські мислителі консервативної школи обґрунтовували підхід зваженого застосування свободи. Йдеться як про поведінку надто звільненої від традиції особи, так і недопущення свавілля влади: «Терпимість супроти існуючих віросповідань є потрібна, але держава не повинна толерувати прилюдне проголошування й навчання яких-небудь, хоч би і найгірших, засад і принципів. Так само держава не повинна й не може підставляти силу самого факту за правдиве поняття права» [4].

М. Давиденко, проаналізувавши науковий доробок В. Кучабського, дійшов переконання, що учений віддає належне стійкості українців та здатності до боротьби. Він писав, що наш народ ще зберіг традиції прадавнього аристократичного хліборобського етносу, як і з глибокої, століттями оформленої культури духу, чим він, безумовно, домінує над сусідніми країнами [2, с. 31].

Погляди міліарної монархії Василя Кучабського ґрунтувалися на ключових засадах – підпорядкуванні української еліти державним інтересам, високого рівня освіченості молодих людей, відродженні традиційних моральних цінностей, становленні новітньої провідної верстви з представників різних класів суспільства, усуненні «декласованої» інтелігенції від участі в державотворчому процесі.

О. Токарчук дійшла висновку, що теоретико-правові погляди щодо української державності мислителів консервативного напряму постають не як самоціль державного будівництва, а як засіб узаконення влади, як необхідний етап на шляху творення національної державницької традиції. Відсутність такої традиції та активної національної свідомості в українському середовищі зумовили і їх критичне ставлення до демократичних засад державного устрою України [7].

Вплив на становлення поглядів мислителя справила концепція В'ячеслава Липинського, – теорії аристократії, політичної культури, ірраціональних впливів, орієнтації на власні сили, постання держави шляхом завоювань та ін.

Василь Кучабський виокремлював ключові завдання, які сприяли б підготовці галичан до національно-визвольної боротьби:

– відмова від ілюзорної надії на сторонню допомогу;

– орієнтація виключно на власні сили;

– усвідомлення шкідливості поодиноких виступів, зокрема терористичних акцій, які не підтримуються масовою активністю народу;

– зруйнування страху перед польською тюрмою та психічне тренування до більш складних і ризикованих масових виступів у подальшій перспективі [2].

О. Токарчук підкреслює, що «мислитель цілковито не зараховує Україну до західної цивілізації, вбачаючи її унікальність у новій християнській культурі з європейськими цінностями, але зі східним способом життя».

Діяч переконаний, що держава не є повноцінною, коли характеризується лише наявністю суверенного народу та парламентської більшості, але не має провідної верстви – політичної еліти. У теоретико-правових поглядах Василя Кучабського відслідковується певна критика щодо народу як ефективного джерела влади та окрема недовіра до нього, невпевненість у політичній компетентності та здатності народу до державного управління. Він, зокрема, виступав проти плебісци-

тів, адже досягти справедливості в такий спосіб важко. Той народ, що тільки звільнився від гноблення, не здатний повною мірою діяти стрімко та правильно, що відповідало б його інтересам, адже здебільшого застосовує національну свідомість нації, яка панувала [7, с. 241].

Пишучи про Українську державу 1918–1919 років, Василь Кучабський залишався певним, що, не маючи досвіду справжньої державності, виникли спроби економічно зацікавити селянство для його переконання в корисності й доцільності української держави, проте наслідком стали виступи селян, що мали грабіжницький характер, а елементи державності були випадковими і здебільшого орієнтувалися на різних.

Так само як і В'ячеслав Липинський, Василь Кучабський не останню роль в українському державотворенні надавав українській аристократії і інтелігенції в народі. Він був переконаний, що українська аристократія, яка прагнула незалежності, боялася широких народних мас і характеризувалася проросійською та пропольською орієнтаціями. Інтелігенція в народі негативно ставилася до української аристократії і прагнула «монополізувати право на представництво національної ідеї, а через свою соціалістичну та автономістську заангажованість, відсутність досвіду в управлінні, не була готова розв'язати державотворчі проблеми, що стали на часі» [4, с. 24].

Василь Кучабський наголошував на протиріччях між монархізмом і демократією, як зазначає В. Майданюк, суть розбіжностей полягала в конфлікті цінностей. Існування громадянського суспільства, з погляду вченого, є необхідною передумовою функціонування демократичної держави, водночас демократію мислитель вважав руйнівним чинником. В. Майданюк підкреслює, що негативна оцінка демократії Василем Кучабським зумовлена передусім значними прорахунками тогочасних українських демократів у державотворчому процесі, тому Василь Кучабський доводив корисність і дієвість консервативних принципів розбудови держави, чіткого підпорядкування, дисципліни порівняно з неефективною тогочасною демократією, не здатною, з погляду мислителя, до досягнення державної цілі [5, с. 244, 246].

Висновки. Отже, теоретико-правові засади української державності у поглядах Василя Кучабського ґрунтувалися на тому, що українська державність буде можлива тоді, коли відбудеться внутрішня організація держави та її керівництва, яке виявить прагнення до боротьби за власні національні права. Основною ідеєю, якою пронизана творчість представників українських консерваторів, у тому числі Василя Кучабського, було твердження, що успіх визвольної боротьби залежить від здатності українського народу до консолідації на засадах територіального патріотизму, тобто почуття єдності та солідарності між мешканцями українських територій та організацією державного керівного класу, його здатністю спрямовувати державотворчу діяльність.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б. І. На шляху до свободи: вибрані праці: нариси з історії укр. державності та права: до 60-річчя від дня народження. Київ: Людмила, 2020. 699 с.
2. Давиденко М. Консервативна державницька концепція В. Кучабського. *Український науковий журнал «Освіта регіону».* 2013. № 3. URL: http://social-science.com.ua/article/1028 (дата звернення: 29.04.2023).
3. Кошетар У. П. Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 20 с.
4. Кучабський В. Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові. Львів, 1933. 236 с.
5. Майданюк В. Консервативний дискурс у концепції демократії Василя Кучабського. *Вісник Львівського університету.* Серія філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 242–248.
6. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): навчальний посібник. Київ: Либідь, 1994. 320 с.
7. Токарчук О. В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920–1930-і рр.): монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 477 с.

References

1. Andrusyshyn B. I. Na shliakhu do svobody : vybrani pratsi : narysy z istorii ukr. derzhavnosti ta prava: do 60-richchia vid dnia narodzhennia. Kyiv: Vyd-vo Liudmyla, 2020. 699 s.
2. Davydenko M. Konservatyvna derzhavnytska kontseptsiia V. Kuchabskoho. *Ukrainskyi naukovyi zhurnal «Osvita rehionu».* 2013. №3. URL: http://social-science.com.ua/article/1028 (data zvernennia: 29.04.2023).
3. Koshetar U. P. Rol Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u formuvanni halytskoho konservatyzmu 1900–1939 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhia, 2007. 20 s.
4. Kuchabskyi V. Ukraina i Polshcha. Otverta vidpovid polskomu konservatystovi. Lviv, 1933. 236 s.

5. Maidaniuk V. Konservatyvnyi dyskurs v kontseptsii demokratii Vasylia Kuchabskoho. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Seriia filosofsko-politolohichni studii. 2013. Vyp. 3. S. 242–248.
6. Potulnytskyi V. A. Narysy z ukrainskoi politolohii (1819–1991): navchalnyi posibnyk. Kyiv: Lybid, 1994. 320 s.
7. Tokarchuk O. V. Rozvytok derzhavno-pravovykh uchen predstavnykamy ukrainskoi emihratsii (1920–1930-i rr.): monohrafiia. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2019. 477 s.

Головко Д. В. Теоретико-правові засади української державності у поглядах Василя Кучабського

У статті досліджено теоретико-правові засади української державності у поглядах Василя Кучабського. Наголошено, що державу Василь Кучабський розумів не як наслідок технічної організованості народу, а передусім як духовності народу. Виокремлено погляди мислителя про те, що існування громадянського суспільства є необхідною передумовою функціонування демократичної держави, однак демократія є руйнівним чинником.

Василь Кучабський перебував у еміграції в Чехословаччині, Німеччині та Польщі. Приятелював із представниками гетьманського руху. Вів активну громадську, наукову та публіцистичну діяльність. Будучи членом Українського союзу хліборобів-державників, він розробив власну доктрину консерватизму і монархізму – монархія мала стати для України найдоцільнішою, ефективною і сприятливою формою державного правління, головну роль у якій відігравав провідний клас (еліта), що об'єднувала б людей військового духу та організації.

У теоретико-правових поглядах Василя Кучабського простежується певна критика щодо народу як ефективного джерела влади та окрема недовіра до нього, невпевненість у політичній компетентності та здатності народу до державного управління. Він, зокрема, виступав проти плебісцитів, адже досягти справедливості в такий спосіб важко.

Ключові слова: Василь Кучабський, історик, політик, громадсько-політичний діяч, військовий, доктрина, українська державність, національна ідея, еліта, монархізм, демократія, народ, клас, гетьманський рух, громадянське суспільство.

Golovko D. V. Theoretical and legal foundations of Ukrainian statehood in the views of Vasyl Kuchabskyi

The article examines the theoretical and legal foundations of Ukrainian statehood in the views of Vasyl Kuchabskyi. It is emphasized that Vasyl Kuchabskyi understood the state not as a consequence of the technical organization of the people, but primarily of the spirituality of the people. The thinker's views on the fact that the existence of civil society is a necessary prerequisite for the functioning of a democratic state, but democracy is a destructive factor, are singled out.

Vasyl Kuchabskyi is an outstanding historian, politician, sociopolitical and military figure. He studied at the Department of Law and Political Science of Lviv University. He was one of the organizers of the secret organization "Mazepin Military Course", under whose influence he published a number of manuals on military matters. The ideas of Stepan Tomashivskyi and Vyacheslav Lypynskyi had a decisive influence on the formation of his worldview.

Vasyl Kuchabskyi was in exile in Czechoslovakia, Germany, and Poland. He became close to the representatives of the hetman movement. He carried out active public, scientific and journalistic activities. As a member of the Ukrainian Union of Farmers-Statesmen, he developed his own doctrine of conservatism and monarchism – the monarchy was supposed to become the most suitable, effective and expedient form of government for Ukraine, where the main role should be played by the leading strata (elite), which would be formed from people with a military spirit and organization.

The theoretical and legal foundations of Ukrainian statehood in the opinion of Vasyl Kuchabskyi were based on the fact that Ukrainian statehood will be possible when the internal organization of the state and its leadership will take place, which will show the desire to fight for their own national rights. The main idea permeated the work of representatives of Ukrainian conservatives, including Vasyl Kuchabskyi, was the assertion that the success of the liberation struggle depends on the ability of the Ukrainian people to consolidate on the basis of territorial patriotism, that is, a sense of unity and solidarity between the inhabitants of Ukrainian territories and the organization of the state ruling class, his ability to direct state-building activities.

Vasyl Kuchabskyi was in exile in Czechoslovakia, Germany and Poland. Befriended representatives of the hetman movement. He was active in public, scientific and journalistic activities. As a member of the Ukrainian Union of Farmers-Statesmen, he developed his own doctrine of conservatism and monarchism – the monarchy was supposed to become the most expedient, effective and favorable form of state government for Ukraine, in which the leading class (elite) played the main role, uniting people with a military spirit and organizations.

In the theoretical and legal views of Vasyl Kuchabskyi, a certain criticism of the people as an effective source of power and a certain mistrust of it, uncertainty in the political competence and ability of the people to manage the state can be traced.

Key words: Vasyl Kuchabskyi, historian, politician, social and political activist, military, doctrine, Ukrainian statehood, national idea, elite, monarchism, democracy, people, class, hetman movement, civil society.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-442-445

УДК: 343.322

Богдан Петрович Допіряк,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0006-9277-3159

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ФОРМІ НАДАННЯ ДОПОМОГИ НЕЗАКОННИМ ЗБРОЙНИМ ЧИ ВОЄНІЗОВАНИМ ФОРМУВАННЯМ, СТВОРЕНИМ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ, ТА/АБО ЗБРОЙНИМ ЧИ ВОЄНІЗОВАНИМ ФОРМУВАННЯМ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА

Постановка проблеми. З початку повномасштабної війни РФ проти України всі зусилля законодавця були спрямовані на те, щоб удосконалити кримінально-правове забезпечення охорони основ національної безпеки України шляхом, зокрема, доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК) новими складами кримінальних правопорушень, серед яких – колабораційна діяльність (ст. 111-1). Варто зазначити, що суспільна небезпека колабораціонізму усвідомлювалася науковцями, однак була недооцінена законодавцем. Адже попри наявність багатьох наукових публікацій, а також численних законопроєктів, якими робилися спроби доповнити КК відповідною новою статтею, все ж норма про колабораціонізм з'явилася у цьому Кодексі лише у березні 2022 року.

Однак це не означає, що різноманітні колабораційні прояви не охоплювалися жодною правовою нормою. Навпаки, практично всі форми колабораційної діяльності підпадали під дію інших статей Особливої частини КК. Не є винятком і та форма колабораціонізму, що є предметом висвітлення у цій науковій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі проблема кримінально-правової характеристики колабораційної діяльності була предметом дослідження таких науковців, як Н. Антонюк, І. Берднік, М. Бондаренко, М. Головко, З. Загиней-Заболотенко, О. Кравчук, В. Кубальський, В. Кузнецов, Р. Мовчан, Є. Письменський, М. Сийплокі, М. Хавронюк та багато інших. Однак у працях цих науковців не приділяється належної уваги проблемі кримінально-правової характеристики такої форми колабораційної діяльності, як надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора.

Мета статті – охарактеризувати надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора як форми колабораційної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, як зазначалося вище, є формою колабораційної діяльності, яка «розкидана» по кількох частинах ст. 111-1 КК. Їх аналіз дає підстави стверджувати, що така форма колабораційної діяльності передбачена у ч. 4 – передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та в ч. 7 – надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти

Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

На нашу думку, відповідні види колабораційної діяльності охоплюються єдиною формою колабораціонізму, якою є надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора.

Насамперед визначимо, що слід розуміти під наданням допомоги як суспільно небезпечним діянням. З'ясувати значення цього термінологічного звороту можна шляхом встановлення значення слів «надання» та «допомога» в українській мові, оскільки у КК зміст цього термінологічного звороту не визначений. Слово «допомога» в українській мові означає «сприяння, підтримка в чому-небудь» [1, с. 319], а «надання» (дія за значенням надавати»): «1) дати що-небудь у якійсь кількості або в кілька заходів; 2) давати можливість мати щось, користуватися чимось і т. ін.» [29, с. 709]. Отже, надання допомоги передбачає (у загальних рисах) надання можливості незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора користуватися певним предметом, сприяти їм у чомусь. З. Загиней, яка характеризувала суміжне суспільно небезпечне діяння у складі державної зради (надання іноземній державі, іноземній організації або її представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України), обґрунтовано стверджує, що термінологічний зворот «надання допомоги» близький до фізичного пособництва (ч. 3 ст. 27 КК). А тому «надання допомоги як складова способу вчинення державної зради … полягає в активних діях громадянина України, який сприяє іноземній державі, іноземній організації або їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України шляхом надання порад, вказівок, засобів чи знарядь або усуненням перешкод» [2, с. 94].

На нашу думку, поняття «надання допомоги» як у контексті державної зради, так і в контексті колабораційної діяльності слід тлумачити ширше, аніж зазначає ця авторка. Адже, на нашу думку, надання допомоги може мати інформаційний характер, коли винуватий протиправно розголошує певну інформацію адресату з тим, щоб сприяти діяльності вказаних вище незаконних збройних або воєнізованих формувань, формувань держави-агресора або окремим їх представникам. Наприклад, надання допомоги як форма колабораційної діяльності може мати місце у разі надання персональних даних про певних осіб (наприклад, про колишніх учасників антитерористичної операції, колишніх і діючих працівників правоохоронних органів та суддів). І таких прикладів, коли громадяни України повідомляли таку інформацію представникам незаконних збройних формувань чи збройних формувань держави-агресора існує велика кількість.

Тобто надання допомоги як форму колабораційної діяльності у жодному разі не можна зводити виключно до дій, аналогічних фізичному пособництву. Надання допомоги може полягати в інформаційному сприянні таким формуванням, розголошенням персональних даних конкретної категорії потерпілих, що також слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 111-1 КК. Однак, як убачається з формулювання надання допомоги у ч. 4 ст. 111-1 КК, ці дії не охоплюються відповідними складами колабораційної діяльності, що доцільно скоригувати, вказавши у ч. 4 ст. 111-1 КК на таке альтернативне діяння, як передача вказаному у цій статті адресату відомостей про громадян України з метою їх використання у протиправний спосіб.

Надання допомоги характеризується такою ознакою, як адресати, коло яких чітко визначено у частинах 4 та 7 ст. 111-1 КК. До них віднесено: незаконні збройні чи воєнізовані формування, створені на тимчасово окупованій території, збройні чи воєнізовані формування держави-агресора (ч. 4), незаконні збройні чи воєнізовані формування, створені на тимчасово окупованій території, та/або збройні формування держави-агресора (ч. 7). Таким чином, і в першому, і в другому випадках адресат надання допомоги практично ідентичний. Водночас, на нашу думку, склад надання допомоги у ч. 4 ст. 111-1 КК має недолік, оскільки він не охоплює надання допомоги незаконно створеним органам влади на тимчасово окупованій території або органам влади держави-агресора. У першому випадку це може бути будь-який орган, який має управлінські функції місцевого значення, тобто який діє на тимчасово окупованій території. Що стосується органів влади держави-агресора, то їх слід розуміти у контексті Закону України «Про заборону пропаганди російського

нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави – терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» (п. 2 ч. 1 ст. 1) [3].

У ч. 4 ст. 111-1 КК вказується на надання допомоги збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, тоді як у ч. 4 цієї статті передбачається відповідальність за надання допомоги лише воєнізованим формуванням держави-агресора. Як відомо, у кримінальному законодавстві України відповідні види формувань відрізняються (примітка до ст. 260). Тому згідно з чинною редакцією ч. 7 ст. 111-1 КК не може притягатися до кримінальної відповідальності особа, яка надала допомогу відповідного виду збройним формуванням. Ураховуючи викладене, пропонуємо доповнити ч. 7 ст. 111-1 КК вказівкою на збройні формування держави-агресора.

Характеризуючи надання допомоги як форму колабораційної діяльності, передбаченої частинами 4 та 7 ст. 111-1 КК, звертаємо увагу й на те, що в інших статтях Особливої частини цього Кодексу передбачено кримінальну відповідальність за фактично аналогічні діяння. Йдеться насамперед про форми державної зради – перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України (ст. 111 КК), про пособництво державі-агресору (умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства, за винятком громадян держави-агресора, з метою завдання шкоди Україні шляхом: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора) (ст. 111-2 КК), фінансування, постачання зброї, боєприпасів, вибухових речовин чи військової техніки не передбаченим законом воєнізованим або збройним формуванням (ч. 3 ст. 260 КК).

Що стосується співвідношення надання допомоги як форми колабораційної діяльності та переходу на бік ворога та надання допомоги як форми державної зради, то слід погодитися з думкою Ю. Коломієць, яка вважає, що між відповідними статтями існує конкуренція [4, с. 266]. Ця дослідниця пише про те, що раніше дії, передбачені частинами 4 та 7 ст. 111-1 КК, охоплювалися складом державної зради. Водночас після включення до КК нової ст. 111-1 КК, у якій надання допомоги вказаним у ній формуванням утворює відповідну форму колабораційної діяльності, насправді утворився випадок конкуренції загальної (ст. 111 КК) та спеціальної (частини 4, 7 ст. 111-1 КК) норм. Тому й надання допомоги формуванням, зазначеним у частинах 4 та 7 ст. 111-1 КК, підлягає кваліфікації саме за цією статтею, а не за ст. 111 цього Кодексу. При цьому виокремлення колабораціонізму з державної зради, враховуючи ступінь суспільної небезпеки різноманітних форм цього явища, з огляду на вельми різноманітний спектр колабораційної діяльності, вбачається обґрунтованим. Як зазначає Є. Письменський, велика кількість осіб на тимчасово окупованій території так чи інакше сприяє підривній діяльності проти України, а тому кваліфікувати їх дії як особливо тяжкий злочин, яким є державна зрада, незалежно від характеру співпраці, неправильно [5, с. 160].

Що стосується співвідношення надання допомоги як форми колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору, то М. Хавронюк вважає, що наявність відповідних складів кримінальних правопорушень зумовлює порушення принципу пропорційності, яке має місце у разі нової криміналізації законодавцем певного діяння, за яке вже передбачена кримінальна відповідальність у КК з використанням однієї і тієї ж термінології та формулювань і без виокремлення чітко окреслених розмежувальних ознак [6]. Р. Мовчан зауважує, що парламентарії, приймаючи Закон, яким до КК було включено ст. 111-2, вочевидь, забули, що у ньому вже існує ст. 111, яка передбачає аналогічні діяння. Як далі пише автор, «…ці злочини не можливо відмежувати навіть за ознакою суб'єкта, адже … за ч. 4 ст. 111-1 КК відповідальність теж спроможні нести не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства (загальний суб'єкт)» [7, с. 74]. На думку А. Музики, «суб'єктом злочину, передбаченого ст. 111-1 Кодексу, не завжди може бути лише громадянин України. Відповідно до частин 4, 6, 8 статті суб'єктом колабораційної діяльності визнаються також іноземці (крім громадянина держави-агресора) й особи без громадянства». На думку цього науковця, окремі науковці у своїх коментарях помилково стверджують, «що для притягнення до від-

повідальності за колабораційну діяльність вимагається, аби особа займала будь-яку посаду саме в органах влади; суб'єктом злочину пропонується визнавати лише громадянина України» [8, с. 192].

Погодитися з таким підходом не вбачається можливим з огляду на таке. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище традиційно пов'язується з добровільною та усвідомленою співпрацею громадян країни, територія якої була окупована (тобто громадян окупованої держави), з представниками окупаційної влади [9, с. 78–90; 10, с. 120–121]. Цю ознаку виокремлюють і вчені-правники [11, с. 354]. Тобто колабораціонізм як явище характеризується тим, що відповідні протиправні дії вчиняються виключно громадянами тієї держави, територія якої окупована. У нашому випадку – громадянами України. Те, що у ч. 4 ст. 111-1 КК відсутня вказівка на такого суб'єкта колабораціонізму не означає, що для притягнення до кримінальної відповідальності за цією статтею громадянство особи, яка надавала допомогу визначеним у цій статті адресатам, значення не має. Адже сама суть явища не може відрізнятися від його кримінально-правової форми. Окрім того, не слід забувати, що окремі кримінально-правові норми характеризуються такою властивістю, як латентність, під якою розуміється «зумовлена об'єктивними та суб'єктивними чинниками невідповідність між нормативним змістом і текстом кримінального закону України, що зумовлює наявність у ньому прихованої (імпліцитної, неявної) інформації» [12, с. 283]. Ураховуючи наведене, вважаємо, що суб'єктом колабораційної діяльності, передбаченої у ч. 4, як і в ч. 7 ст. 111-1 КК, може бути виключно громадянин України. А тому з огляду на можливість різних варіантів тлумачення ч. 4 ст. 111-1 КК у частині визначення суб'єктного складу відповідного виду колабораційної діяльності, що зумовлено латентністю у відповідній частині диспозиції цієї частини статті, вважаємо за необхідне доповнити ч. 4 ст. 111-1 КК вказівкою на те, що суб'єктом відповідного складу злочину є громадянин України. Окрім того, з огляду на те, що у ст. 111-1 КК передбачено кримінальну відповідальність за суміжний склад кримінального правопорушення, пропонуємо також доповнити ч. 4 ст. 111-1 КК вказівкою на те, що кримінальна відповідальність за цією статтею настає за відсутності ознак пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК).

Основні результати та висновки дослідження. Надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора є самостійною формою колабораційної діяльності та охоплює передачу їм матеріальних ресурсів (ч. 4) та надання допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України (ч. 7).

Надання допомоги як форма колабораційної діяльності розуміється як вчинення активних дій громадянином України, який сприяє збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора шляхом повідомлення інформації про громадян України з метою використання її у протиправний спосіб, а також надання порад, вказівок, засобів чи знарядь або усуненням перешкод, у тому числі в аспекті ведення бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України. Запропоновано передбачити у ч. 4 ст. 111-1 КК таке діяння, як передача відомостей про громадян України з метою її використання у протиправний спосіб.

У зв'язку з наявністю прогалин під час формулювання надання допомоги як форми колабораційної діяльності запропоновано доповнити ч. 4 ст. 111-1 КК вказівкою на надання допомоги незаконно створеним органам влади на тимчасово окупованій території та органам влади держави-агресора, а ч. 7 цієї статті – на збройні формування держави-агресора.

Запропоновано у ч. 4 ст. 111-1 КК усунути латентність у частині визначення кола суб'єктів колабораційної діяльності, вказавши, що таким суб'єктом може бути виключно громадянин України. Також з урахуванням збігу більшості ознак пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК) запропоновано у диспозиції ч. 4 ст. 111-1 КК передбачити класичну для інших статей Особливої частини КК фразу «за відсутності ознак пособництва державі-агресору (ст. 111-2 цього Кодексу)».

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
2. Загиней З. А. Надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України як спосіб вчинення державної зради. *Наук. часопис Нац. академії прокуратури України.* 2016. № 3. С. 86–101. URL: https://cutt.ly/Bwqdu7ts (дата звернення: 23.05.2023).
3. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22.05.2022 № 2265-IX. URL: https://cutt.ly/mwqdigy0 (дата звернення: 23.05.2023).
4. Коломієць Ю. Ю. Державна зрада, вчинена в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права):* у 2 т.: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 265–268.
5. Письменський Є. О. Кримінально-правова політика України із забезпечення охорони національної безпеки в умовах гібридної війни. Правова реформа у сфері кримінальної юстиції: ключові параметри та прогноз подальшого розвитку: збірник тез II Львівського форуму кримінальної юстиції (Львів, 23–24 вересня 2016 р.). Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 159–165.
6. Хавронюк М. І. Помилки у законах воєнного часу: щодо змін Кримінального кодексу України. URL: https://cutt.ly/2wqdi4na (дата звернення: 23.05.2023).
7. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монограф. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
8. Музика А. А. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність: актуальні проблеми. Вивчення криміногенної ситуації в Україні та прогнозування її подальшої динаміки (вплив воєнних факторів): мат-ли наук.-практ. круглого столу (Київ, 07 вересня 2022 р.). Київ: ДНДІ МВС України; Харків: Мачулін, 2022. С. 189–194.
9. Darcy S. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges. *Brooklyn Journal of International Law.* 2020. № 45 (1). P. 75–137.
10. Kocher M., Lawrence A. and Monteiro N. Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation. *International Security.* 2018. № 43 (2). P. 117–150.
11. Кубальський В. Н. Проблеми кримінально-правової протидії колабораційній діяльності. *Правова держава.* 2019. Вип. 30. С. 353–360. URL: https://cutt.ly/jwqdo7kS (дата звернення: 23.05.2023).
12. Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика: монограф. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.
13. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 01.02.2023 у справі № 183/5776/22. URL: https://cutt.ly/Uwquirlv (дата звернення: 21.05.2023).

References

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / uklad. i holov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. 1728 s.
2. Zahynei Z. A. Nadannia dopomohy v provedenni pidryvnoi diialnosti proty Ukrainy yak sposib vchynennia derzhavnoi zrady. *Nauk. chasopys Nats. akademii prokuratury Ukrainy.* 2016. № 3. S. 86–101. URL: https://cutt.ly/Bwqdu7ts (data zvern. 23.05.2023).
3. Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu, zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii yak derzhavy – terorysta proty Ukrainy, symvoliky voiennoho vtorhnennia rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu v Ukrainu: Zakon Ukrainy vid 22.05.2022 № 2265-IX. URL: https://cutt.ly/mwqdigy0 (data zvern. 23.05.2023).
4. Kolomiiets Yu. Yu. Derzhavna zrada, vchynena v umovakh voiennoho stanu. *Yevropeiskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv XXI stolittia (do 25-richchia Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» ta 175-richchia Odeskoi shkoly prava):* u 2 t.: mat-ly Mizhnar.nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 17 chervnia 2022 roku). Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. T. 2. S. 265–268.
5. Pysmenskyi Ye. O. Kryminalno-pravova polityka Ukrainy iz zabezpechennia okhorony natsionalnoi bezpeky v umovakh hibrydnoi viiny. Pravova reforma u sferi kryminalnoi yustytsii: kliuchovi parametry ta prohnoz

podalshoho rozvytku: zbirka tez II Lvivskoho forumu kryminalnoi yustytsii (m. Lviv, 23–24 veresnia 2016 roku). Kyiv: VAITE, 2016. S. 159–165.
6. Khavroniuk M. I. Pomylky u zakonakh voiennoho chasu: shchodo zmin Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. URL: https://cutt.ly/2wqdi4na (data zvern. 23.05.2023).
7. Movchan R. O. «Voienni» novely Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: pravotvorchi ta pravozastosovni problemy: monohraf. Kyiv: Norma prava, 2022. 244 s.
8. Muzyka A. A. Kryminalna vidpovidalnist za kolaboratsiinu diialnist: aktualni problemy. Vyvchennia kryminohennoi sytuatsii v Ukraini ta prohnozuvannia yii podalshoi dynamiky (vplyv voiennykh faktoriv): mat-ly nauk.-prakt. kruhloho stolu (m. Kyiv, 07 veresnia 2022 roku). Kyiv: DNDI MVS Ukrainy; Kharkiv: Machulin, 2022. S. 189–194.
9. Darcy S. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges. *Brooklyn Journal of International Law.* 2020. № 45 (1). P. 75–137.
10. Kocher M., Lawrence A. and Monteiro N. Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation. *International Security.* 2018. № 43 (2). P. 117–150.
11. Kubalskyi V. N. Problemy kryminalno-pravovoi protydii kolaboratsiinii diialnosti. *Pravova derzhava.* 2019. Vyp. 30. S. 353–360. URL: https://cutt.ly/jwqdo7kS (data zvern. 23.05.2023).
12. Zahynei Z. A. Kryminalno-pravova hermenevtyka: monohraf. Kyiv: Vydavnychyi dim «ArtEk», 2015. 380 s.
13. Vyrok Novomoskovsjkogho misjkrajonnogho sudu Dnipropetrovsjkoji oblasti vid 01.02.2023 u spravi № 183/5776/22. URL: https://cutt.ly/Uwquirlv (data zvernennja: 21.05.2023).

Допіряк Б. П. Колабораційна діяльність у формі надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора

У статті висвітлюється проблема надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави агресора як форми колабораційної діяльності. Надання допомоги незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора є самостійною формою колабораційної діяльності та передбачене у частинах 4 та 7 ст. 111-1 КК. Запропоновано передбачити у ч. 4 ст. 111-1 КК таке діяння, як передача відомостей про громадян України з метою її використання у протиправний спосіб. У зв'язку з наявністю прогалин під час формулювання надання допомоги як форми колабораційної діяльності запропоновано доповнити ч. 4 ст. 111-1 КК вказівкою на надання допомоги незаконно створеним органам влади на тимчасово окупованій території та органам влади держави-агресора, а ч. 7 цієї статті – на збройні формування держави-агресора. Запропоновано у ч. 4 ст. 111-1 КК усунути латентність у частині визначення кола суб'єктів колабораційної діяльності, вказавши, що таким суб'єктом може бути виключно громадянин України. Також з урахуванням збігу більшості ознак пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК) запропоновано у диспозиції ч. 4 ст. 111-1 КК передбачити класичну для інших статей Особливої частини КК фразу «за відсутності ознак пособництва державі-агресору (стаття 111-2 цього Кодексу)».

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, надання допомоги, незаконні збройні формування, незаконні воєнізовані формування, держава-агресор, збройні формування держави-агресора, тимчасово окуповані території, органи влади держави-агресора, громадянин України, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, державна зрада, пособництво державі-агресору.

Dopiriak B. P. Collaboration activities in the form of providing assistance to illegal armed or paramilitary groups created in the temporarily occupied territory and/or armed or paramilitary groups of the aggressor state

The article highlights the issue of providing assistance to illegal armed or paramilitary groups created in the temporarily occupied territory and/or armed or paramilitary groups of the aggressor State as a form of collaboration.

Providing assistance to illegal armed or paramilitary groups created in the temporarily occupied territory and/or armed or paramilitary groups of the aggressor state is an independent form of collaboration and includes the transfer of material resources to them (Article 111-1(4) of the Criminal Code of Ukraine) and assistance in conducting hostilities against the Armed Forces of Ukraine and other military formations, formed in accordance with the laws of Ukraine, volunteer formations that were formed or self-organized to protect the independence, sovereignty and territorial integrity of Ukraine (Article 111-1(7) of the Criminal Code of Ukraine).

Providing assistance as a form of collaboration is understood as the commission of active actions by a citizen of Ukraine who assists armed or paramilitary formations established in the temporarily occupied territory and/or armed or paramilitary formations of the aggressor state by providing information about Ukrainian citizens for the purpose

of using it in an unlawful manner, as well as providing advice, instructions, means or tools or removing obstacles, including in terms of conducting hostilities against the Armed Forces of Ukraine and other military formations established by the It is proposed to include in part 4 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine such an act as the transfer of information about Ukrainian citizens for the purpose of its illegal use

Due to the gaps in the wording of the provision of assistance as a form of collaboration, it is proposed to supplement part 4 of Article 111-1 of the Criminal Code with an indication of assistance to illegally established authorities in the temporarily occupied territory and authorities of the aggressor state, and part 7 of this article – to the armed formations of the aggressor state.

It is proposed to eliminate the latency in part 4 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine in terms of defining the range of subjects of collaboration by stating that such a subject can only be a citizen of Ukraine. Also, taking into account the coincidence of most of the signs of aiding the aggressor state (Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine), it is proposed to provide in the disposition of part 4 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine the phrase «in the absence of signs of aiding the aggressor state (Article 111-2 of this Code)», which is classic for other articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: collaborationism, collaboration activities, assistance, illegal armed groups, illegal paramilitary groups, aggressor state, armed groups of the aggressor state, temporarily occupied territories, authorities of the aggressor state, citizen of Ukraine, criminal liability, criminal offense, treason, aiding and abetting the aggressor state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-446-452

УДК 340.1

Вадим Петрович Іванов,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6687-3749

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Постановка проблеми. Інститут «зловживання правом» має давнє історичне підґрунтя, укорінене в правових і філософських традиціях. Хоча його визначення та розуміння можуть відрізнятися в різних історичних періодах і правових системах, однак сама ідея обмеження неправомірного використання права була присутня у різних її формах протягом значної частини історії людства.

Концепція «зловживання правом» ґрунтується на принципі, згідно з яким реалізація законного права не повинна здійснюватися лише для того, щоб завдати шкоди іншій особі. Цей принцип походить з прецедентного права і сформувався у доктрині aemulatio vicini under the jus commune (з лат. так зване право сусідства). Він також походить від класичної теорії про neminem laedit qui jure suo utitur (з лат. той, хто користується правом, нікому не завдає шкоди), натомість охоплює ідею le droit cesse où l'abus commence (з франц. право закінчується там, де починається зловживання) [7, с. 544].

Кількість випадків «зловживання правом» з кожним роком не зменшується, а способи та межі використання такого зловживання постійно розширюються. Відповідно, на нашу думку, актуальним є дослідження еволюції та законодавчого закріплення поняття «зловживання правом» у різних країнах на різних етапах його розвитку та спроба розкрити теоретичну сутність досліджуваного вище явища, що і є метою нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень цієї проблематики варто виокремити праці як теоретиків права, так і представників галузевих юридичних наук, серед яких: Д. Бакаєв, М. Бару, Н. Буроменська, Ф. Веніславський, Ю. Жорнокуй, С. Зайцева, Б. Карнаух, Т. Полянський, В. Рєзнікова, О. Рогач, С. Серьогін, І. Спасибо-Фатєєва, М. Хміль та інші вчені, у тому числі зарубіжні, зокрема: М. Байєрс, В. Болгар, Е. Конант, Т. Літає, К. Мінгам, Дж. Перілло, М. Планіоль, Е. Рейд, М. Шоу та ін. Однак, незважаючи на значний дослідницький інтерес, проблема зловживання правом на сьогодні залишається актуальною.

Виклад основного матеріалу. Інститут «зловживання правом» має тривалу та багату історію, яка відображає еволюцію розуміння соціальної та моральної відповідальності, що супроводжує використання законних прав. Ця концепція продовжує відігравати важливу роль у сучасних правових системах і вважається ключовим інструментом для здійснення правосуддя та захисту суспільних інтересів. Саме для цього використовуються різні механізми контролю, включаючи судові органи та суспільну відповідальність. Зловживання правом може включати в себе різні форми та методи, які змінювались у різні епохи. Це поняття має глибоке коріння, адже зазвичай люди з владними повноваженнями часто зловживали своїми правами задля отримання вигоди та/або обмеження прав інших осіб.

На нашу думку, сутність поняття «зловживання правом» доцільно розкривати з огляду на етапи його історичного розвитку. Так, значна частина правових інститутів бере свій початок у період розквіту римського права, тобто ще в часи Стародавнього Риму. Відповідно перші згадки про проблему «зловживання правом» науковці найчастіше виявляють під час аналізу юридичних текстів і творів впливових римських юристів, таких як Гай, Ульпіан і Юстиніан у Corpus Juris Civilis. Саме їх праці сформували уявлення про принципи та доктрини здійснення прав та обмежень з метою забезпечення суспільної справедливості. Наприклад, Законом XII таблиць було передбачено право власника земельної ділянки надавати дозвіл на збір на ній горіхів власнику дерева, що росло на сусідній ділянці [3, с. 238]. Водночас схожі правила можна зустріти і в законах афінського політика Солона, які з'явилися ще задовго до першого писаного джерела римського права. У цих законах,

для прикладу, містилось положення про заборону на саджання різних видів дерев ближче, ніж за п'ять футів від володіння сусіда, а при посадці смоковниці або маслин – за дев'ять, оскільки такі види дерев пускають коріння далі за інші та можуть зашкодити сусіднім рослинам [9].

Важливо зазначити, що вчення про «зловживання правом» у Стародавній Греції було обмежене через фрагментарний характер збережених правових і філософських текстів. На відміну від римського права, яке мало комплексну правову систему та було представлене численними юридичними працями, давньогрецька правова думка відома переважно завдяки філософським трактатам та історичним оповіданням. Як результат, конкретні дискусії про «зловживання правом» у давньогрецьких джерелах, на жаль, є важкодоступними. Втім, загальні ідеї про помірність, увагу до інших і прагнення до справедливості все ж свідчать про турботу та відповідальне використання прав у давньогрецькому суспільстві, навіть якщо ця концепція, порівняно з римським правом, не була чітко сформульована.

Відомий у римському праві принцип bona fides (з лат. принцип сумлінності) вимагав від сторін здійснювати свої права у спосіб, який узгоджувався з очікуваннями розумної людини [12]. Це означало, що особа не могла використовувати своє право, щоб завдати шкоди іншій особі чи порушити закон. Така концепція отримала подальший розвиток у середньовічному канонічному праві, яке визнавало принцип abitus juris (з лат. зловживання правом) і вимагало, щоб здійснення законних прав керувалося принципами рівності та справедливості.

З часом до суспільства приходить усвідомлення необхідності встановлення в законі рівної для всіх міри свободи та водночас стає очевидним, що свобода індивіда не може бути абсолютною. Так, вже у Декларації прав людини і громадянина, прийнятій 1789 року у Франції, зокрема у ст. 4, йдеться про те, що «свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином права кожної людини не мають меж, за винятком тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами. Ці обмеження можуть бути визначені лише законом». Також у ст. 11 Декларації зазначено, що «вільне вираження думок і поглядів є одним з найбільш дорогоцінних прав людини: тому кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкуватися, але водночас відповідати за зловживання цією свободою у випадках, встановлених законом» [4]. Хоча, як бачимо, прямої заборони на «зловживання правом» Декларація не містила.

І лише завдяки діяльності судових органів у Франції ідея abus de droit (з франц. зловживання правом) набула остаточного доктринального оформлення. Джозеф М. Перілло зазначає, що перше судове рішення, яким було визнано «зловживання правом», ухвалено апеляційним судом м. Кольмар у 1855 році у справі «Про високий комин, зведений на зло сусідові» [8, с. 43]. Цивільний кодекс Франції, введений у дію ще указом Наполеона Бонапарта у 1804 році (з наступними поправками діє до цього часу), також містить положення про зловживання правом, яке ґрунтувалось на вже зазначеному вище принципі bona fides. Це положення давало змогу судам обмежувати використання прав, якщо такі права вважалися такими, якими зловживають, або такими, що суперечать суспільному благу. Подібним чином у Німеччині була визнана концепція «об'єктивного обмеження прав», яка вимагала, щоб здійснення законних прав було збалансоване з інтересами інших осіб та суспільним благом.

У XX столітті інститут зловживання правом набув подальшого розвитку в міжнародному праві, зокрема у сфері прав людини. Міжнародні документи, такі як Загальна декларація прав людини 1948 року та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року визначають, що здійснення прав має керуватися принципами справедливості, рівності та людської гідності. Норми названих вище актів також визначають, що реалізація прав може бути обмежена, якщо це необхідно для захисту прав і свобод інших чи задля сприяння суспільному благу.

Отже, *в ранніх формах,* особливо у природному праві, поняття «зловживання правом» було малорозвинуте. Воно виникло як відповідь на необхідність регулювання поведінки людей, що зловживали своїми правами на шкоду іншим. Такі дії могли включати все – від зловживання власністю до зловживання правами на свободу. *В більш пізніх формах,* оскільки системи права активно розвивались і ставали все більш складними, поняття «зловживання правом» також ставало більш визначеним і гнучким. Законодавці, судді та практикуючі юристи почали активно використовувати поняття «зловживання правом» для врегулювання низки ситуацій, від зловживання корпоративними правами до зловживання інтелектуальною власністю. «Суди справедливості» прагнули

запобігти недобросовісному використанню законних прав і втручалися у відносини між особами. *На сучасному етапі* поняття «зловживання правом» стало ще більш важливим. Це передусім пов'язано з глобалізацією та активним розвитком міжнародного права. У зв'язку з цим з'явилась необхідність більш детального визначення того, що ж саме вважається «зловживанням правом» і як воно повинно регулюватися.

Так, у ст. 226 Німецького цивільного уложення (BGB) можна віднайти принцип «зловживання правом» під поняттям Schikaneverbot (з нім. заборона ненависті). У перекладі на українську цей принцип звучить так: «здійснення права є неприпустимим, якщо його метою є лише заподіяння шкоди іншій особі» [2, с. 1029]. Стаття 2 (Einleitung) Цивільного кодексу Швейцарії визначає: «Від кожного очікується здійснення своїх прав і виконання своїх обов'язків згідно з правилами добросовісності. Очевидне зловживання правом не захищається законом» [2, с. 1031]. Статті 19–21 Цивільного кодексу Філіппін також слідують зазначеним вище принципам, наголошуючи на справедливості, чесності, добросовісності та компенсації за завдану шкоду [11]. Подібний підхід до «зловживання правом» можемо спостерігати і в шотландському праві (є змішаною юрисдикцією цивільного / загального права), в якому існує більш обмежена доктрина, відома як aemulatio vicini, тобто використання законного права лише для того, щоб завдати роздратування, шкоди чи травми іншій особі [10].

Існує низка судових справ, у яких у текстах рішень йдеться про «зловживання правом». Так, у міжнародному праві цікавим прикладом є справа United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products щодо заборони імпорту певних видів креветок і захисту морських черепах, яка розглядалась Світовою організацією торгівлі (СОТ). Так, Апеляційний орган СОТ постановив, що Сполучені Штати не можуть зловживати своїм правом, посилаючись на виняток із Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), який передбачає заборону на імпорт креветок і реалізується без урахування наслідків застосування засобів для їх вилову на випадковий вилов і загибель морських черепах [1, с. 30]. Крім того, щонайменше дві наступні комісії СОТ також посилалися на принцип зловживання правом у ситуаціях, пов'язаних із забороною імпорту азбесту та невиконанням рекомендацій комісії СОТ та Апеляційного органу СОТ [6, с. 389–431].

Отже, для констатації «зловживання правом» має бути використана принаймні одна з чотирьох таких умов.

1. Переважною мотивацією використання права є заподіяння шкоди.
2. Відсутня законна підстава для використання особою свого права.
3. Використання права суперечить принципу contra bonos mores (з франц. добрим звичаям) або порушує добросовісність чи справедливість.
4. Право використовується не за призначенням [5].

Висновки. У теоретичному контексті «зловживання правом» є порушенням моралі та етики. Воно включає в себе використання законних прав для незаконних або неморальних цілей, а також слугує для досягнення особистої вигоди на шкоду іншим. Теорія права як наука, яка досліджує зловживання правом, покликана створити теоретичне наукове підґрунтя для діяльності судів з реалізації їх повноважень задля обмеження таких дій і захисту прав і свобод громадян. У цьому контексті принцип добросовісного використання права є одним з основних. Він полягає в тому, що індивід або організація повинні використовувати свої права в межах моралі, етики та загальноприйнятого порядку, не допускаючи зловживання, яке може завдати шкоди іншим або суспільству в цілому.

Незважаючи на тривалу еволюцію, створення єдиного визначення поняття «зловживання правом» залишається доволі дискусійним. З огляду на сучасний стан розвитку суспільства, зміни в соціальних і політичних структурах, основна проблема дослідження залишається актуальною: забезпечення прав і свобод для особи без будь-яких зловживань. Відповідно це питання вимагає постійної роботи законодавчих органів, науковців, активної участі громадян і запровадження прозорих систем контролю задля забезпечення справедливості і рівності.

На нашу думку, «зловживання правом» можемо визначити як недобросовісну діяльність суб'єкта з використання наданих йому законодавцем прав задля заподіяння шкоди суспільству та / або іншим особам, або використання права, наданого особі, не за призначенням.

Список використаних джерел

1. Козій М. Х., Бордалбоя М. Переваги членства у Світовій організації торгівлі / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Київ, 2016. 38 с.
2. Bolgár Vera. Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review.* 1975. Vol. 35, № 4. URL: https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol35/iss5/4
3. Conant E. B. The Laws of the Twelve Tables. St. Louis Law Review. 1928. Vol. 231, N 13. URL: https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5092&context=law_lawreview
4. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. URL: http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html
5. Massachusetts Mut. Life Ins. Co. v. Nails. Supreme Court of Louisiana. 1989. Record 549 So. 2d 826. URL: https://law.justia.com/cases/louisiana/supreme-court/1989/89-c-0550-2.html
6. Michael Byers. Abuse of Rights: An Old Principle, A New Age. McGill Law Journal. 2002. Vol. 47:2. URL: https://lawjournal.mcgill.ca/article/abuse-of-rights-an-old-principle-a-new-age/
7. Mingam C., Duval A. L'abus de droit, état du droit positif. *Revue juridique de l'Ouest.* 1998. URL: https://www.persee.fr/doc/juro_0990-1027_1998_num_11_4_2487
8. Perillo J. M. Abuse of Rights: A Pervasive Legal Concept. *Pacific Law Journal.* 1995. Vol. 35. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/784
9. Plutarch. The Parallel lives. Loeb classical library edition. 1914. Vol. 1. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Solon+Publicola*.html
10. Reid E. The Doctrine of Abuse of Rights: Perspective from a Mixed Jurisdiction. *Electronic Journal of Comparative Law* 8. 2004. № 3. URL: https://web.archive.org/web/20170206201518/http://www.ejcl.org/
11. The Civil Code of the Philippines. 2016. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/50160/102475/F1500145909/PHL50160.pdf
12. Ucaryilmaz T.S. The principle of Bona Fides from Roman law. Conterpopary law. PhD Thesis. Law department İhsan Dogramaci Bilkent University, Ankara. 2018. URL: http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/47574/10193407.pdf?sequence=1&isAllowed=y

References

1. Kozii M. Kh., Bordalboia M. Perevahy chlenstva u Svitovii Orhanizatsii Torhivli. Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy: Broshura. 2016. 38 s.
2. Bolgár Vera. Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review.* 1975. Vol. 35, N 4. URL: https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol35/iss5/4
3. Conant E. B. The Laws of the Twelve Tables. St. Louis Law Review. 1928. Vol. 231, N 13. URL: https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5092&context=law_lawreview
4. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. URL: http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html
5. Massachusetts Mut. Life Ins. Co. v. Nails. Supreme Court of Louisiana. 1989. Record 549 So. 2d 826. URL: https://law.justia.com/cases/louisiana/supreme-court/1989/89-c-0550-2.html
6. Michael Byers. Abuse of Rights: An Old Principle, A New Age. McGill Law Journal. 2002. Vol. 47:2. URL: https://lawjournal.mcgill.ca/article/abuse-of-rights-an-old-principle-a-new-age/
7. Mingam C., Duval A. L'abus de droit, état du droit positif. *Revue juridique de l'Ouest.* 1998. URL: https://www.persee.fr/doc/juro_0990-1027_1998_num_11_4_2487
8. Perillo J. M. Abuse of Rights: A Pervasive Legal Concept. *Pacific Law Journal.* 1995. Vol. 35. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/784
9. Plutarch. The Parallel lives. Loeb classical library edition. 1914. Vol. 1. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Solon+Publicola*.html
10. Reid E. The Doctrine of Abuse of Rights: Perspective from a Mixed Jurisdiction. *Electronic Journal of Comparative Law* 8. 2004. № 3. URL: https://web.archive.org/web/20170206201518/http://www.ejcl.org/
11. The Civil Code of the Philippines. 2016. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/50160/102475/F1500145909/PHL50160.pdf
12. Ucaryilmaz T. S. The principle of Bona Fides from Roman law. Conterpopary law. PhD Thesis. Law department İhsan Dogramaci Bilkent University, Ankara. 2018. URL: http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/47574/10193407.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом

Зловживання правом є важливим інститутом системи права. Поняття та способи його використання можуть відрізнятися у різних країнах, однак основна концепція залишається незмінною: індивід не може використовувати свої законні права на шкоду іншим або ж для досягнення незаконної мети. Історичний розвиток інституту зловживання правом можна простежити на прикладі римського права, в якому були впроваджені поняття contra bonos mores (з лат. шкодити моральному благополуччю суспільства) та in fraudem legis agere (з лат. діяти всупереч закону), що на сьогодні вважаються формами зловживання правом. У середньовіччі в англосаксонській правовій системі теорія зловживання правом розвивалася через концепції equity (з англ. справедливості) та abuse of right. У період нової історії цей інститут продовжує розвиватися та адаптуватися до змінюваних умов сучасного суспільства. Деякі країни намагались врегулювати питання зловживання правом у своєму цивільному законодавстві. Це поняття також має відображення в міжнародному праві, де застосовується у контексті прав людини, приватного права тощо. Сучасне розуміння зловживання правом передбачає, що використання права може бути визнано зловживанням, якщо воно не відповідає справжньому своєму призначенню, завдає шкоди інтересам інших осіб або суспільству в цілому та не відповідає принципу справедливості.

Ключові слова: зловживання правом, римське право, принцип неприпустимості зловживання правом, неправомірне використання права, принцип добросовісності, принцип справедливості.

Ivanov V. P. Evolution of the institute of abuse of right

The abuse of right is an important institution in the legal system. Although the concept and methods of its use may differ from country to country, the basic concept remains the same: an individual cannot use his legal rights to harm others or to achieve an illegal goal. The historical background of the institution of abuse of right to be traced on the example of Roman law, which introduced the concepts of contra bonos mores (from Latin to harm the moral well-being of society) and in fraudem legis agere (from Latin to act contrary to the law), which today are considered forms of abuse of right. It is important to note that the doctrine of the «abuse of right» in ancient Greece was limited by the fragmentary nature of the surviving legal and philosophical texts. Unlike Roman law, which had a complex legal system and was represented by numerous legal works, ancient Greek legal thought is known mainly through philosophical treatises and historical narratives. As a result, specific discussions of «abuse of right» in ancient Greek sources are unfortunately hard to come by. However, the general ideas of moderation, concern for others, and the pursuit of justice nevertheless indicate a concern and responsible use of rights in ancient Greek society, even if this concept, compared to Roman law, was not clearly formulated. In the Middle Ages, in the Anglo-Saxon law, the theory of abuse of rights developed through the concepts of equity.

In the period of recent history (from the middle of the XV century to the end of the XIX – the beginning of the XX century), this institute continues to develop and adapt to the changing conditions of modern society. Some countries, such as France, were among the first to attempt to legislate abuse of rights in their Civil Code. Over time, other jurisdictions have incorporated the statute of abuse of right into their domestic legislation. This concept is also reflected in international law, where it can be applied in the context of human rights, private law, and other fields. The modern understanding of the abuse of right assumes that the use of the right can be recognized as abuse if it does not correspond to its true purpose, harms the interests of other persons or society, and does not comply with the principle of justice.

Based on the research and established judicial practice, we conclude that at least one of the following four conditions must be used to establish «abuse of the right»: 1. The predominant motivation for using the right is to cause harm. 2. There is no legal basis for exercising its right. 3. The exercise of the right contradicts the principle of contra bonos mores or violates good faith or justice. 4. The right is not used for its intended purpose.

Key words: abuse of right, the Roman law, principle of the inadmissibility of the abuse of right, judicial discretion, principle of good faith, principle of justice.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-453-457

УДК: 343.237

Вадим Олегович Левчук,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-9592-1424

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЩОДО СПІВУЧАСНИКІВ ОРГАНІЗОВАНИХ ФОРМ СПІВУЧАСТІ У ВИГЛЯДІ ВИДІЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ОДНОГО АБО ДЕКІЛЬКОХ З НИХ

Постановка проблеми. Наявність організованих форм співучасті впливає насамперед на диференціацію кримінальної відповідальності співучасників, що виявляється, наприклад, у виокремленні відповідних кваліфікуючих ознак складів кримінальних правопорушень, у встановленні кримінальної відповідальності за особливі форми співучасті у статтях Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК). Водночас, як убачається з аналізу Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), належність співучасника до організованих форм співучасті впливає й на вибір кримінальної процесуальної форми в конкретному кримінальному провадженні. Це стосується об'єднання та виділення матеріалів кримінального провадження щодо співучасника організованої форми співучасті; виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації; порядку укладення угоди про визнання винуватості між прокурором та учасником організованої форми співучасті. У межах статті спинимося виключно на першій формі диференціації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі проблема диференціації кримінальної процесуальної форми співучасникам організованих форм співучасті фактично є недослідженою. Окремі аспекти висвітлено у наукових працях В. Павловського, І. Потьомкіна, В. Рибалка, А. Фалистина та ін. Однак у них практично відсутні ґрунтовні дослідження диференціації кримінальної процесуальної форми співучасникам організованих форм співучасті у вигляді виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або декількох з них.

Мета статті – характеристика диференціації кримінальної процесуальної форми співучасникам організованих форм співучасті шляхом виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або кількох з них.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відповідно до ст. 217 КПК у разі необхідності матеріали досудового розслідування щодо одного або кількох кримінальних правопорушень можуть бути виділені в окреме провадження, якщо дві чи більше особи підозрюються у вчиненні одного чи більше кримінальних правопорушень (ч. 3 КПК), а матеріали досудового розслідування не можуть бути виділені в окреме провадження, якщо це може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду (ч. 4).

В інших статтях КПК містяться окремі підстави для виділення матеріалів кримінального провадження: 1) щодо тієї (тих) особи (осіб), з якою (якими) якими досягнуто згоди щодо укладення угоди (про примирення чи визнання винуватості) у кримінальному провадженні щодо кількох осіб, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні одного або кількох кримінальних правопорушень (ч. 8 ст. 469); 2) у разі укладення угоди з одним (кількома) з потерпілих, у кримінальному

провадженні, в якому беруть участь кілька потерпілих від різних кримінальних правопорушень, і згода щодо укладення угоди досягнута не з усіма потерпілими (ч. 8 ст. 469 КПК); 3) щодо неповнолітнього, який підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення разом із повнолітнім (ст. 494 КПК); 4) щодо застосування до особи примусових заходів медичного характеру (ст. 510 КПК).

Отже, зазначені кримінальні процесуальні наслідки стосуються кримінальних правопорушень, учинених у співучасті.

Виділення матеріалів кримінального провадження науковці зазвичай крізь призму принципу процесуальної економії [1, с. 138], реалізації завдань кримінального провадження щодо забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування [2, с. 144; 3, с. 281–283].

Характеризуючи виділення матеріалів кримінального провадження стосовно правопорушення, вчиненого у співучасті, окремі науковці вбачають у цьому негативні прояви, до яких відносять такі: ймовірність ухвалення рішень, які суперечитимуть одне одному; преюдиціальність рішення щодо співучасника в іншому кримінальному провадженні для іншого підозрюваного; можливість порушення права особи від самовикриття, адже в одній справі вона може проходити у процесуальному статусі обвинуваченого, а в іншій – свідком [4, с. 373]. У цілому підтримуючи такий підхід, вважаємо за доцільне зауважити, що виділення матеріалів кримінального провадження щодо співучасника (співучасників) організованої форм співучасті може мати не лише негативні, а й позитивні наслідки, позаяк такі кримінальні провадження є багатоепізодними та «поліучасними», а тому для досягнення мети швидкого, повного та неупередженого розслідування виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або кількох співучасників є закономірним та необхідним.

Аналіз судових рішень (як проміжних, так і остаточних) свідчить про те, що в більшості з них у разі, коли йдеться про диференціацію кримінальної процесуальної форми для учасника організованої форми співучасті шляхом виділення матеріалів кримінального провадження не виникає проблем під час установлення характеру та ступеня участі того учасника організованої групи, стосовно якого здійснюється судовий розгляд у виділеному кримінальному провадженні. Наприклад, згідно з вироком Святошинського районного суду м. Києва від 03.06.2022 матеріали кримінального провадження стосовно ОСОБА_3, яка була активним учасником організованої групи, що займалася збутом наркотичних засобів і психотропних речовин, було виділено з первісного кримінального провадження під час досудового розслідування. Засуджуючи ОСОБА_3 за ч. 3 ст. 307, ч. 4 ст. 321 КК, суд першої інстанції чітко встановив ознаки організованої групи, учасником якої була ОСОБА_3, а також характер участі ОСОБА_3 як учасника цієї організованої групи [5]. Окрім того, відсутні й проблеми стосовно визначення ознак організованої форми співучасті, в якій брав участь відповідний співучасник.

У разі виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або кількох співучасників організованої форми співучасті можуть виникати також процесуальні питання про вирішення долі речових доказів, про розподіл процесуальних витрат між співучасниками, а також про вирішення питання про відшкодування шкоди, спричиненої спільним вчиненням кримінального правопорушення.

Процесуальні особливості вирішення питання про долю речових доказів у кримінальному провадженні регламентуються у ст. 100 КПК. Також у ст. 374 цього Кодексу вказується, що у резолютивній частині вироку зазначається рішення щодо речових доказів і документів та спеціальної конфіскації (у разі визнання особи виправданою) та рішення щодо речових доказів і документів (у разі визнання особи винуватою (пункти 1, 2 ч. 4). Ураховуючи такі вимоги до резолютивної частини як обвинувального, так і виправдувального вироку, доля речових доказів має бути вирішена й у виділеному кримінальному провадженні, у т. ч. стосовно учасника організованої форми співучасті, попри те, що самі докази можуть бути наявними у первісному кримінальному провадженні. При цьому вважаємо за доцільне рекомендувати судам не усуватися від вирішення долі речових доказів, як це мало місце, наприклад, у вироку Святошинського районного суду м. Києва від 03.06.2022, коли суд у резолютивній частині вказав, що суд не вирішує питання про долю речових доказів, які знаходяться в іншому кримінальному провадженні [5]. У таких випадках, на нашу думку, більш

правильно зазначати у вироку, що долю речових доказів буде вирішено після розгляду первісного кримінального провадження, матеріали з якого були виділені під час досудового розслідування.

Ще одне процесуальне питання, яке може виникнути під час кримінального провадження учасників організованих форм співучасті – це розподіл процесуальних витрат між ними, а також відшкодування шкоди, завданої потерпілому / потерпілим такими співучасниками.

Так, у ст. 124 КПК йдеться про те, що в разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь потерпілого всі здійснені ним документально підтверджені процесуальні витрати; за відсутності в обвинуваченого коштів, достатніх для відшкодування зазначених витрат, вони компенсуються потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом для компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (ч. 1). У разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь держави документально підтверджені витрати на залучення експерта (ч. 2). Якщо суд апеляційної чи касаційної інстанції, не приймаючи рішення про новий судовий розгляд, змінить судове рішення або ухвалить нове, він відповідно змінює розподіл процесуальних витрат (ч. 3). Отже, у наведених кримінальних процесуальних нормах не визначаються особливості розподілу процесуальних витрат між співучасниками, у т. ч. між учасниками організованих форм співучасті.

У судовій практиці питання щодо процесуальних витрат у рішеннях про притягнення до кримінальної відповідальності співучасників організованих форм співучасті, у т. ч. у разі виділення матеріалів кримінального провадження стосовно окремих з них, здебільшого вирішуються на засадах пропорційності, тобто пропорційного їх розподілу між усіма співучасниками, у тому числі й з урахуванням інших осіб, матеріали щодо яких виділено в окреме провадження під час досудового розслідування чи судового провадження. Наприклад, за вироком Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 22.12.2021 було засуджено ОСОБА_6 та ОСОБА_7, які були учасниками організованої групи, організатором якої був ОСОБА_1, матеріали щодо якого виділено в окреме провадження. Визначивши загальну суму процесуальних витрат на проведення експертизи, висновок якої слугував доказом винуватості всіх трьох співучасників, суд першої інстанції абсолютно правильно розподілив їх між цими трьома співучасниками, стягнувши пропорційно визначені суми з двох осіб, щодо яких ухвалювався вирок [6].

Окремі суди, розподіляючи процесуальні витрати на проведення експертизи між учасниками організованих форм співучасті, враховують те, які саме епізоди злочинної діяльності та яких саме співучасників доводять відповідні висновки експертів, визначаючи суму процесуальних витрат для кожного співучасника у відповідній частині. Наприклад, вироком Луцького міськрайонного суду Волинської області від 24.11.2021 було розподілено процесуальні витрати на проведення ряду експертиз у цьому кримінальному провадженні між учасниками організованої групи. Так, організатору ОСОБА_1 та учаснику групи ОСОБА_2 було присуджено стягнути в дохід держави процесуальні витрати на проведення чотирьох експертиз на загальну суму 10 245,83 грн (з кожного по 5 122,92 грн); з організатора ОСОБА_1 та учасників групи ОСОБА_2 та ОСОБА_3

– процесуальні витрати на проведення трьох інших експертиз на загальну суму 2 073,33 грн (з кожного по 692,45 грн); з організатора ОСОБА_1, та з учасників групи ОСОБА_2 та ОСОБА_4 – процесуальні витрати на проведення чотирьох експертиз на загальну суму 4 198,18 грн (з кожного по 1 399,40 грн); з організатора ОСОБА_1 та з учасників групи ОСОБА_2 та ОСОБА_3 – процесуальні витрати на проведення експертизи на загальну суму 653,80 грн (з кожного по 217,94 грн). [7]. Цей вирок було залишено без зміни ухвалою Волинського апеляційного суду від 16.02.2023 [8].

Таким чином, суд першої інстанції, розподіляючи процесуальні витрати на залучення експертів у кримінальне провадження щодо злочинів, вчинених учасниками організованої форми співучасті, використав такі критерії:

1) критерій персоналізації (з кожного співучасника відшкодуванню підлягають лише ті процесуальні витрати, які стосуються висновку експерта, що слугував доказом на підтвердження його конкретної участі у вчиненні злочину);

2) критерій конкретизації (рішенням суду було вирішено питання про відшкодування процесуальних витрат лише у тій частині, яка стосується підтвердження протиправних дій саме цього співучасника. При цьому цей критерій стосується виключно вирішення питання про відшкодування процесуальних витрат учасника (не організатора) організованої групи);

3) критерій пропорційності (витрати на експертизу розподілялися судом у рівних частках між співучасниками);

4) критерій врахування виду співучасника (витрати на експертизу для організатора організованої групи розподілено судом у такий спосіб, що з нього підлягають відшкодуванню всі витрати на проведення експертизи у цьому кримінальному провадженні, з урахуванням критерію пропорційності, про який йшлося вище).

Окремі суди у вироках зазначають, що, розподіляючи процесуальні витрати між учасниками організованих форм співучасті, слід ураховувати участь кожного обвинуваченого у вчиненні злочину. Наприклад, згідно з вироком Деснянського районного суду м. Чернігова від 25.01.2021 суд першої інстанції, вирішуючи питання про процесуальні витрати, врахував участь кожного обвинуваченого у вчиненні епізодів злочину встановлених судом, та присудив стягнути на користь держави в дольовому порядку з ОСОБА_1 витрати, пов'язані із залученням експертів у загальній сумі 10 195,87 грн; з ОСОБА_2 – у загальній сумі 2 631,58 грн; з ОСОБА_3 – у загальній сумі 3 823,25 грн [9].

На відміну від диференціації кримінальної процесуальної форми відшкодування процесуальних витрат учасникам організованих форм співучасті, які визнаються винуватими та засуджуються судами України за вчинення кримінальних правопорушень, про що йшлося вище, процесуальні витрати для учасників неорганізованих форм співучасті відшкодовуються виключно урахуванням принципу пропорційності, як свідчить про це аналіз судової практики (всього було вивчено 50 вироків, ухвалених судами України упродовж 2022–2023 років [10; 11]. При цьому судами здебільшого не визначається, що такі витрати підлягають солідарному стягненню зі співучасників групи осіб (за попередньою змовою чи без такої змови).

Отже, здійснюючи розподіл процесуальних витрат між учасниками організованих форм співучасті, суди здебільшого використовують різноманітні критерії диференціації кримінальної процесуальної форми такого рішення, як-то критерії персоналізації, конкретизації, пропорційності, врахування виду співучасника. Тоді як стягнення процесуальних витрат з учасників неорганізованих форм співучасті здійснюється з використанням одного критерію – пропорційності.

Також у разі виділення матеріалів кримінального провадження стосовно учасників організованих форм співучасті можуть виникати питання щодо відшкодування шкоди, спричиненої вчиненням спільного кримінального правопорушення. Акт поведінки кожного співучасника може порізному впливати на фактично спричинені наслідки. На нашу думку, врахування ступеня впливу поведінки кожного конкретного співучасника на спільно заподіяний результат, порівняння кожного акта поведінки є важливим заради досягнення справедливості кримінально-правового впливу. Визначаючи у вироку порядок і суму шкоди, яку слід стягнути з кожного співучасника організованої форми співучасті, суду слід ураховувати, що майнова шкода, заподіяна спільними діями кількох осіб, повинна бути стягнута з них солідарно. Однак за заявою потерпілого суд може визначити відповідальність осіб, які спільно завдали шкоди, у частці відповідно до ступеня їхньої вини. Вказаний умовивід випливає зі ст. 1190 Цивільного кодексу України, яка регламентує правила відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами.

Як зазначається у ст. 374 КК, у мотивувальній частині вироку викладені підстави для задоволення цивільного позову або відмови у ньому, залишення його без розгляду (п. 2 ч. 3), а в резолютивній – у разі визнання особи винуватою: рішення про цивільний позов; підстави для задоволення цивільного позову або відмови у ньому, залишення його без розгляду (п. 2 ч. 4). При цьому, на нашу думку, у резолютивній частині вироку слід указувати, який конкретно розмір шкоди слід стягнути з кожного співучасника, а також зазначати, на чию користь відбувається стягнення. Водночас, як потрібно розподіляти розмір шкоди, спричиненої протиправними діями кількох співучасників, якщо кримінальне провадження щодо одного / кількох з них було виділено під час досудового розслідування? Вважаємо, що в такому разі суд повинен покласти обов'язок відшкодувати шкоду потерпілому в повному обсязі власне на підсудного. Під час ухвалення вироку щодо співучасника, матеріали кримінального провадження щодо якого було виділено в окреме провадження, суд може покласти на нього обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду солідарно з раніше засудженою особою.

Основні результати та висновки дослідження. Окрім кримінально-правової диференціації є підстави виокремлювати диференціацію кримінальної процесуальної форми співучасникам організованих форм співучасті, яка проявляється, зокрема, в аспекті виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного чи кількох співучасників.

У разі диференціації кримінальної процесуальної форми для учасника організованої форми співучасті шляхом виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або декількох співучасників, у судів здебільшого не виникає проблем під час установлення характеру та ступеня участі того учасника організованої групи, стосовно якого здійснюється судовий розгляд у виділеному кримінальному провадженні, а також ознак відповідної організованої форми співучасті.

Суди, розглядаючи матеріали виділеного кримінального провадження стосовно одного чи кількох співучасників організованих форм співучасті, не повинні у вироку усуватися від вирішення долі доказів. Рекомендовано зазначати у вироку, що долю речових доказів буде вирішено після розгляду первісного кримінального провадження, матеріали з якого були виділені під час досудового розслідування.

Здійснюючи розподіл процесуальних витрат між учасниками організованих форм співучасті, суди здебільшого використовують різноманітні критерії диференціації кримінальної процесуальної форми такого рішення, як-то критерії персоналізації, конкретизації, пропорційності, врахування виду співучасника. Стягнення процесуальних витрат з учасників неорганізованих форм співучасті здійснюється з використанням одного критерію – пропорційності.

Під час ухвалення вироку щодо співучасника, матеріали кримінального провадження щодо якого було виділено в окреме провадження, суд може покласти на нього обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду солідарно з іншим співучасником, якого було раніше засуджено іншим вироком суду.

Список використаних джерел

1. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монограф. Донецьк: Промінь, 2012. 640 с.
2. Павловський В. В. Об'єднання та виділення матеріалів досудового розслідування. Наук. *Вісник Ужгородського національного університету.* 2015. Серія Право. Вип. 32. Т. 3. С. 141–144.
3. Кримінальний процес: підручн. / О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. М. Трофіменко та ін. / за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2018. 584 с.
4. Рибалко В. О., Филистин А. О. Підстави об'єднання матеріалів кримінального провадження. *Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ.* Серія: Юридична. 2016. № 2. С. 371–380.
5. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 30.06.2022 у справі № 759/1830/22. URL: https://cutt.ly/rwquuc68 (дата звернення: 21.05.2023).
6. Вирок Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 22.12.2021. URL: https://cutt.ly/bwquuRmS (дата звернення: 21.05.2023).
7. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 24.11.2021 у справі № 161/12320/20. URL: https://cutt.ly/zwquuPlc (дата звернення: 21.05.2023).
8. Ухвала Волинського апеляційного суду від 16.02.2023 у справі № 161/12320/20. URL: https://cutt.ly/mwquuJVB (дата звернення: 21.05.2023).
9. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 25.01.2021 у справі № 730/725/18. URL: https://cutt.ly/6wquuBsi (дата звернення: 21.05.2023).
10. Вирок Ірпінського міського суду Київської області від 22.03.2023 у справі № 367/376/23. URL: https://cutt.ly/kwquu3r4 (дата звернення: 21.05.2023).
11. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 01.02.2023 у справі № 183/5776/22. URL: https://cutt.ly/Uwquirlv (дата звернення: 21.05.2023).

References

1. Tatarov O.Iu. Dosudove provadzhennia v kryminalnomu protsesi Ukrainy: teoretyko-pravovi ta orhanizatsiini zasady (za materialamy MVS): monohraf. Donetsk: Promin, 2012. 640 s.
2. Pavlovskyi V. V. Obiednannia ta vydilennia materialiv dosudovoho rozsliduvannia. *Nauk. Visnyk Uzhhorodskoho nats. un-tu,* 2015. Seriia Pravo. Vyp. 32. T. 3. S. 141–144.
3. Kryminalnyi protses: pidruchn. / O. V. Kaplina, O. H. Shylo, V. M. Trofimenko ta in. / za zah. red. O. V. Kaplinoi, O. H. Shylo. Xarkiv: Pravo, 2018. 584 s.
4. Rybalko V. O., Fylystyn A. O. Pidstavy obiednannia materialiv kryminalnoho provadzhennia. *Nauk. visnyk Lvivskoho derzh. un-tu vnutr. sprav.* Seriia: Yurydychna. 2016. № 2. S. 371–380.

5. Vyrok Sviatoshynskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 30.06.2022 u spravi № 759/1830/22. URL: https://cutt.ly/rwquuc68 (data zvern. 21.05.2023).
6. Vyrok Smilianskoho miskraionnoho sudu Cherkaskoi oblasti vid 22.12.2021. URL: https://cutt.ly/bwquuRmS (data zvern. 21.05.2023).
7. Vyrok Lutskoho miskraionnoho sudu Volynskoi oblasti vid 24.11.2021 u spravi № 161/12320/20. URL: https://cutt.ly/zwquuPlc (data zvern. 21.05.2023).
8. Ukhvala Volynskoho apeliatsiinoho sudu vid 16.02.2023 u spravi № 161/12320/20. URL: https://cutt.ly/mwquuJVB (data zvern. 21.05.2023).
9. Vyrok Desnianskoho raionnoho sudu m. Chernihova vid 25.01.2021 u spravi № 730/725/18. URL: https://cutt.ly/6wquuBsi (data zvern. 21.05.2023).
10. Vyrok Irpinskoho miskoho sudu Kyivskoi oblasti vid 22.03.2023 u spravi № 367/376/23. URL: https://cutt.ly/kwquu3r4 (data zvern. 21.05.2023).
11. Vyrok Novomoskovskoho miskraionnoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 01.02.2023 u spravi № 183/5776/22. URL: https://cutt.ly/Uwquirlv (data zvern. 21.05.2023).

Левчук В. О. Диференціація кримінальної процесуальної форми щодо співучасників організованих форм співучасті у вигляді виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або декількох з них

У статті висвітлюється проблема виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або декількох співучасників як спосіб диференціації кримінальної процесуальної форми кримінального провадження щодо співучасників організованих форм співучасті. Зроблено висновок про відсутність проблем у судів визначити як ступінь і характер участі співучасника у вчиненні спільного кримінального правопорушення, так і ознак відповідної форми співучасті у разі виділення матеріалів кримінального провадження щодо одного або декількох співучасників. Рекомендовано судам зазначати у вироку, що долю речових доказів у виділеному кримінальному провадженні щодо співучасника організованої форми співучасті буде вирішено після розгляду первісного кримінального провадження, матеріали з якого були виділені під час досудового розслідування. Здійснюючи розподіл процесуальних витрат між учасниками організованих форм співучасті, суди здебільшого використовують різноманітні критерії диференціації кримінальної процесуальної форми такого рішення, як-то критерії персоналізації, конкретизації, пропорційності, врахування виду співучасника. Під час ухвалення вироку щодо співучасника, матеріали кримінального провадження щодо якого було виділено в окреме провадження, суд може покласти на нього обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду солідарно з раніше засудженою особою, яка була співучасником спільно вчиненого кримінального правопорушення.

Ключові слова: диференціація, кримінальна відповідальність, кримінальне провадження, співучасть, співучасник, організована форма співучасті, кримінальна процесуальна форма, вирок, суд, виділення матеріалів кримінального провадження, процесуальні витрати, вирішення долі речових доказів, відшкодування шкоди, спричиненої кримінальним правопорушенням.

Levchuk V. O. Differentiation of the criminal procedural form in relation to accomplices of organized forms of complicity in the form of allocation of criminal proceedings in relation to one or more of them

The article highlights the issue of segregation of criminal proceedings in respect of one or more accomplices to differentiate the criminal procedural form of criminal proceedings in respect of accomplices in organized forms of complicity. In the case of differentiation of the criminal procedural form for a participant in an organized form of complicity by separating criminal proceedings, courts mostly do not have problems in establishing the nature and degree of participation of the member of the organized group in respect of whom the trial is being conducted in the separated criminal proceedings. At the same time, the verdicts do not have any problems with establishing the signs of an organized form of complicity (organized group, criminal organization), of which the perpetrator committed the relevant criminal offense as a member. When considering the materials of the segregated criminal proceedings against one or more accomplices of organized forms of complicity, courts should not, in their verdict, be excluded from deciding the fate of evidence in another criminal proceeding (i.e., the original criminal proceeding from which the materials of the proceedings against the accomplice were segregated), as this may adversely affect their properties. It is recommended that courts in this case indicate in the verdict that the fate of material evidence in the separated criminal proceedings against an accomplice in an organized form of complicity will be decided after consideration of the original criminal proceedings from which the materials were separated during the pre-trial investigation. When distributing procedural costs among participants in organized forms of complicity, courts mostly use various criteria for differentiating the criminal procedural form of such a decision, such as the criteria of personalization, specification, proportionality, and consideration of the type of accomplice.

However, there are cases when only the proportionality criterion is used for this purpose. At the same time, the recovery of procedural costs from participants in unorganized forms of complicity (for example, the recovery of procedural costs for conducting an examination of each member of a group of persons by prior conspiracy) is carried out using only one criterion – proportionality. When passing a verdict on an accomplice whose criminal proceedings have been separated into separate proceedings, the court may impose on him/her the obligation to compensate for the damage caused jointly with the previously convicted person who was an accomplice in the jointly committed criminal offense.

Key words: differentiation, criminal liability, criminal proceedings, complicity, accomplice, organized form of complicity, criminal procedural form, sentence, court, allocation of criminal proceedings, procedural costs, determining the fate of material evidence, compensation for damage caused by a criminal offense.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-458-464

УДК 340:37.014.5 (477+061.1ЄС)

Жанна Петрівна Лупак,
магістр права
ORCID: 0009-0006-9150-626X

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇХ УПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ І МОЖЛИВОСТІ

Постановка проблеми. Сьогодні перед системою вищої освіти в Україні постають серйозні виклики, такі як невисокий рівень фінансування та незабезпечення достатньої автономності навчальних закладів, невідповідність структури і змісту навчальних програм вимогам ринку праці. У зв'язку з цим упровадження повною мірою європейських стандартів вищої освіти є актуальним завданням для України, оскільки це дасть змогу підвищити якість освіти та забезпечити випускників вищих навчальних закладів конкурентоспроможними знаннями та навичками. Однак цей процес є складним і передбачає виконання декількох етапів, таких як адаптація вищих навчальних закладів до європейських стандартів, проведення змін у структурі та змісті навчальних програм, у підходах до оцінки знань і навичок студентів, підвищення рівня доступності вищої освіти для її здобувачів, акцентування на особистісно-орієнтованих технологіях навчання студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання проблематики, пов'язаної із запровадженням європейських стандартів у сфері вищої освіти в нашій державі, частково досліджені українськими та зарубіжними науковцями. Серед них є група науковців, яка активно підтримує процес інтеграції системи вищої освіти України у Європейський простір: Н. Петренко, Н. Янчук, М. Осадчий, К. Громовенко, Г. Чигрина. Інша ж група науковців висловлює певну стурбованість щодо впровадження європейських стандартів і зазначає їх негативний вплив на вищу освіту в Україні: О. Локшина, С. Вітвицька, М. Реєтмайєр, О. Кіпа, О. Ващук та ін. Проте через проведення активного процесу реформування системи вищої освіти в Україні ця тема потребує подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз змісту та сутності європейських стандартів у сфері вищої освіти, проведення дослідження їх впливу на розвиток освіти в Україні. Окрім цього, на меті є висвітлення важливості адаптації української системи вищої освіти до європейських стандартів та визначення можливостей і викликів, пов'язаних з їх упровадженням.

Основні результати дослідження. Освіта і навчання відіграють ключову роль у забезпеченні рівних можливостей і доступу до ринку праці, а й мають вирішальне значення для підтримки зростання і процвітання завдяки зеленому й цифровому переходам, що відбуваються тепер [1, с. 3].

30 вересня 2019 року Указом Президента були проголошені Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, одна з яких передбачає забезпечення всеохопної і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх [2]. Проте над процесом удосконалення якості вищої освіти в Україні працюють вже давно.

У 1999 році 29 країн Європи вирішили взяти участь у добровільному процесі створення спільного Європейського простору вищої освіти шляхом підписання Болонської декларації [3]. Ця декларація започаткувала Болонський процес – стратегічну ініціативу, спрямовану на створення єдиного Європейського простору вищої освіти. З метою створення надійної європейської системи вищої освіти Україна у 2005 році офіційно приєдналася до цього процесу.

Основні його принципи полягають у створенні трьохциклової системи вищої освіти (бакалаврат, магістратура, докторантура), у встановленні системи кредитів ECTS і в удосконаленні процесу взаємного визнання додатків до дипломів для сприяння конкурентоспроможності європейської системи освіти між країнами.

Наразі Болонська декларація впливає на розвиток вищої освіти у багатьох державах, проте є і винятки. Так, у квітні 2022 року Група супроводу Болонського процесу прийняла рішення при-

зупинити право представництва РФ та РБ у Болонському процесі та в інших структурах Європейського простору вищої освіти через вчинення ними в Україні злочинів проти людства [4].

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом була підписана 21.03.2014 [5], а ратифікована 16 вересня 2014 року. Глава 23 цієї Угоди регулює питання розвитку співробітництва в галузі освіти, навчання та молодіжної політики. Відповідно до ст. 431 Угоди реформування та модернізація систем вищої освіти; покращення якості та підвищення важливості вищої освіти; поглиблення співробітництва між закладами вищої освіти та розширення їх можливостей; активізація мобільності студентів і викладачів є головними складовими мети співробітництва в галузі вищої освіти [5].

Закон України «Про вищу освіту» на законодавчому рівні закріплює європеїзацію державної політики у сфері вищої освіти. Так, відповідно до ст. 3 Закону міжнародна інтеграція та інтеграція системи вищої освіти України в Європейський простір, за умови збереження і розвитку досягнень і прогресивних традицій національної вищої школи, є одним із принципів державної політики у сфері вищої освіти поруч із принципом сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя [6].

Виходячи з цього, варто підтримати висловлену О. Локшиною думку щодо того, що європейська інтеграція України є стратегією розвитку української держави, як і європеїзація національної освіти [7, с. 2].

Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG, далі – європейські стандарти, Стандарти і рекомендації) були прийняті в рамках Болонського процесу у 2005 році. Вони стали основою для впровадження реформ у галузі вищої освіти в країнах Європейського простору.

Нова редакція європейських стандартів щодо внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти була ухвалена Міністерською конференцією 14–15 травня 2015 року. Їх головною метою є сприяння кращому розумінню якості навчання і викладання у різних країнах і серед усіх залучених сторін, створення навчального середовища і відповідних зв'язків із дослідженнями та інноваціями [8, с. 3].

Вища освіта ставить перед собою численні цілі, такі як розвиток у студентів активної громадянської позиції, підготовка до майбутньої кар'єри (розширення їхніх можливостей працевлаштування), підтримка їхнього особистісного розвитку, побудова широкої і розвиненої бази знань і стимулювання досліджень та інновацій [9].

Для проведення аналізу змісту європейських стандартів у сфері вищої освіти та їх впровадження в Україні необхідно визначити родове поняття «стандарт». Це поняття містить Закон України «Про стандартизацію». Згідно з п. 20 ст. 1 зазначеного Закону стандарт – це нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального й неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері. Водночас європейський стандарт – регіональний стандарт, прийнятий європейською організацією стандартизації [10].

Виходячи з цього, поняття якості освіти у Стандартах і рекомендаціях розуміється як результат взаємодії між викладачами, студентами та інституційним навчальним середовищем. Передбачається підтримка розвитку «культури якості освіти», яка поєднує підзвітність між навчальними закладами і громадськістю та підвищення якості шляхом отримання порад і рекомендацій щодо можливих шляхів удосконалення роботи навчального закладу [8, с. 5].

Задля забезпечення якості вищої освіти Європейські стандарти поділяються на три частини: внутрішнє забезпечення якості; зовнішнє забезпечення якості; агенції із забезпечення якості [8]. Так, відповідно до Стандартів і рекомендацій внутрішнє забезпечення якості можна трактувати як впровадження навчальними закладами власної оприлюдненої політики забезпечення якості, яка має бути частиною їхнього стратегічного розвитку. Для її реалізації можуть залучатися треті (зовнішні) сторони. Дотримання академічної доброчесності, боротьба з академічним шахрайством і дискримінацією проти студентів або викладачів є обов'язковими елементами внутрішнього забезпечення якості освіти.

Не менш важливими є розробка та затвердження належних програм навчальних закладів, які включали б їх загальну мету, очікувані результати та стратегії. Такі програми повинні забезпечувати плавний прогрес студентів у навчанні з рівномірним навантаженням і розвитком практичних навичок для здобуття досвіду.

Окрім цього, у навчальних закладах повинні бути впроваджені особистісно-орієнтовані технології навчання, для забезпечення всебічного розвитку здобувача вищої освіти із урахуванням його індивідуальних особливостей – студентоцентризм. Це сприяло б стимулюванню студентів до активної участі у навчанні, розвитку взаємоповаги та довіри між учасниками освітнього процесу.

Процеси зарахування, навчання та визнання кваліфікацій студентів повинні бути прозорими, а закінчення навчального закладу має відображати досягнення студента після періоду навчання. Навчальні заклади зобов'язані мати високо компетентний науково-педагогічний склад і забезпечувати екологічне (сприятливе) навчальне середовище. Для цього потрібно встановлювати чіткі та справедливі процедури набору працівників, створювати ефективні стимули для професійного розвитку викладачів.

Н. Петренко зазначає, що успішним способом розвитку сучасного закладу вищої освіти є тьюторинг, що являє собою метод, який дає змогу розкрити потенціал студента. Тьютор своїм прикладом і взаємодією зі студентом допомагає йому реалізувати свій потенціал, зацікавити його в майбутній професії, продемонструвати, як можна розвиватися в професійній діяльності [11, с. 162].

Окрім цього, навчальні заклади повинні відповідати європейським стандартам, забезпечуючи студентів загальнодоступними навчальними ресурсами і матеріально-технічним забезпеченням для підтримки та професійного розвитку студентів. Заклади вищої освіти зобов'язані публікувати точну, об'єктивну, актуальну й доступну інформацію щодо своєї діяльності; регулярно проводити перегляд своїх програм на відповідність потребам суспільства і студентів, а також моніторити задоволеність студентів щодо програм та робочого навантаження.

Зовнішнє забезпечення якості передбачає проведення заходів для поліпшення внутрішнього забезпечення на основі попередніх результатів. Система зовнішнього забезпечення якості повинна мати чіткі цілі для підвищення якостей навчальних закладів, включаючи самооцінювання навчальним закладом своєї діяльності, залучення незалежних експертів для проведення зовнішнього аналізу, розробки звіту за результатами зовнішнього оцінювання та послідовної програми подальших заходів. Для забезпечення прозорості та об'єктивності процесу результати зовнішнього оцінювання повинні бути чіткими, публічно доступними для академічної спільноти та інших зацікавлених осіб. У процесі прийняття рішень повинен забезпечуватися принцип справедливості шляхом можливості представникам навчальних закладів оскаржити прийняте рішення та подати обґрунтовану скаргу або апеляцію.

Агенції з забезпечення якості. Агенції, як орган здійснення заходів із зовнішнього забезпечення якості, повинен мати чіткі й зрозумілі цілі та завдання, викладені у загальнодоступній програмній заяві. Робота агенції повинна бути побудована так, щоб їй довіряли, а тому вона має бути офіційно визнана уповноваженими державними органами як така, що відповідає за зовнішнє забезпечення якості. Поряд з тим агенції повинні бути автономними й незалежними від впливу третіх осіб. Для ефективного виконання своїх обов'язків агенціям потрібно мати достатні та належні ресурси – людські (компетентні, професійні, чесні фахівці) та фінансові.

Агенції повинні регулярно публікувати звіти, в яких описуватимуться та аналізуватимуться результати їхньої діяльності із забезпечення якості. А також на агенції покладений обов'язок самим принаймні один раз на п'ять років проходити зовнішню перевірку, щоб засвідчити свою відповідність Стандартам і рекомендаціям.

Упровадження європейських стандартів вищої освіти поставило перед науковцями ряд питань щодо впливу таких стандартів на систему якості вищої освіти в Україні. Так, Н. Янчук [12, с. 274–276] досліджувала реалізацію академічної мобільності як одного із елементів підвищення якості української освіти під час інтеграції України в європейський науково-освітній простір. На її думку, академічна мобільність сприяє активізації міжнародної співпраці, надходженню коштів від іноземних партнерів, які надалі можна інвестувати в розвиток української системи освіти.

М. Осадчий [13, с. 52–54] також назвав поширення мобільності серед українських студентів та викладачів перевагою впровадження Європейських стандартів вищої освіти, що сприятиме під-

вищенню авторитетності вивчення мов Європейського Союзу. Самостійна ж робота студента, на думку автора, є основою навчального процесу світових і національних стандартів, оскільки сприяє розвитку творчих можливостей студента.

Г. Чигрина і М. Мокрецька [14, с. 431–437] підтримують думку, що обов'язковість самостійного вивчення матеріалу студентами вищих навчальних закладів є позитивним елементом європейської системи освіти, а надання викладачами систематизованого викладу матеріалу є перевагою саме української системи освіти, яка, з одного боку, економить час студентів від проведення додаткового часу в бібліотеці, а з другого – не сприяє навичкам самостійної роботи, систематизації та аналізу отриманої інформації.

К. Громовенко обстоює позицію, що органи Європейського Союзу впливають на розвиток вищої освіти шляхом підвищення її мобільності, взаємного визнання кваліфікацій, підтримки конкурентоспроможності європейських закладів освіти, їх модернізації та інновації, посилення практичної спрямованості навчання та його соціальної привабливості та широти охоплення [15, с. 4].

Проте є група науковців, які зазначають про негативні аспекти приєднання України до Болонського процесу та називають труднощі, які постають перед Україною в умовах євроінтеграційних процесів. С. Вітвицька [16, с. 10] вважає, що велика кількість закордонних пропозицій щодо здобуття вищої освіти зменшить приплив студентів до українських університетів і збільшить їх підзвітність перед державою.

М. Рейтмаєр [17, с. 116] до недоліків інтеграції України в Європейський простір вищої освіти відносить велику кількість годин, наданих студентам на самостійне навчання, яке використовується не за призначенням частково через надмірну завантаженість студентів іншими дисциплінами та слабку матеріально-технічну базу більшості українських навчальних закладів. Ще одним недоліком науковець називає відтік кваліфікованих кадрів, які були підготовлені в українських університетах, отримали освіту на бюджетній формі навчання, але не бачать перспектив свого розвитку в Україні. Наступною прогалиною є те, що дипломи українського зразка не визнаються за кордоном.

О. Кіпа і О. Ващук [18, с. 28] підґрунтям виникнення недоліків під час впровадження принципів Болонського процесу називають недостатнє забезпечення державою можливості мобільності викладацького складу, студентів і випускників вишів. О. Локшина [7, с. 4] відзначає, що в закладів вищої освіти немає мотивації для запровадження внутрішньої системи забезпечення якості, оскільки вони не отримують ніяких заохочень порівняно з тими навчальними закладами, які ці системи не запроваджують.

Також в Україні актуальним залишається питання надання автономії університетам. Так, відповідно до методології Європейської асоціації університетів (EUA) рівень автономії вищих навчальних закладів визначається за чотирма компонентами: академічна, фінансова, організаційна, кадрова. В Україні найнижчим рівнем автономії наділена фінансова складова (46 %), а найвищим – кадровий компонент (80 %) [12]. Поряд з тим можна стверджувати, що кожен український університет повинен нести самостійну відповідальність за забезпечення якості вищої освіти.

На нашу думку, впровадження європейських стандартів вищої освіти в Україні має як свої переваги, так і недоліки. До переваг можна віднести те, що впровадження європейських стандартів дасть змогу Україні гармонізувати власну систему вищої освіти з європейською, що полегшить визнання українських дипломів за кордоном, підвищить мобільність студентів і викладачів, поліпшить репутацію українських університетів на міжнародній арені, тим самим зробивши випускників українських вишів більш конкурентоспроможними на міжнародному ринку праці. Упровадження сучасних методів навчання та оцінки студентів однозначно сприятиме підвищенню якості освіти в Україні.

До негативних аспектів можна віднести складність адаптації до нової системи, значні фінансові та матеріальні витрати для розробки нових програм навчання, оновлення матеріально-технічної бази, впровадження моніторингових і оціночних механізмів, належна підготовка викладачів, проте це є невід'ємними елементами системних змін.

Також 23 лютого 2022 року було схвалено Стратегію розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки [19], яка прийшла на зміну Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року.

На думку законодавця, у системі вищої освіти України існує ряд проблем, які негативно впливають на можливості її розвитку:

– Недостатній рівень фінансування системи вищої освіти, неефективне управління і використання ресурсів, недостатній прояв соціальної відповідальності, незабезпечення рівноправності та автономності закладів вищої освіти повною мірою.

– Брак відкритості закладів вищої освіти, спроможності продукувати корисну інтелектуальну продукцію, принципової протидії проявам корупції та академічної недоброчесності, безумовної підтримки чесного вступу та об'єктивного оцінювання результатів навчання.

– Низький рівень доступності вищої освіти через недотримання європейських стандартів якості, стану інфраструктури та освітнього простору, базування освітнього процесу на наукових дослідженнях, забезпечення умов для вразливих категорій здобувачів.

– Євроінтеграційні прагнення, які не завжди підкріплюються готовністю до гармонізації структур, наукової кооперації та запозичення кращої практики, створення умов для іноземців і підготовки українських студентів до відкритого світу.

– Поширені імітація студентоцентризму, неконкурентними є заробітна плата та умови праці працівників, брак управлінської підготовки у керівного складу закладів вищої освіти [19].

Наразі університети України, на жаль, не входять до ТОП–100 найкращих університетів світу, за даними QS World University Rankings 2023, який оцінює близько 1500 вищих навчальних закладів з усього світу [20]. Так, найкращим університетом в Україні є Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, який посідає 541–550-е місце, тоді як Національний технічний університет «Харківський політехнічний університет» і Київський національний університет імені Тараса Шевченка – 651–700-е місце. Рейтинг QS World University Ranking оцінює навчальні заклади на основі 8 ключових показників – від академічної репутації та репутації роботодавця до кількості зарахованих іноземних студентів. Перше місце з усіх університетів світу посідає Массачусетський технологічний інститут.

Забезпечення конкурентоспроможності навчальних закладів шляхом введення більшості із запропонованих європейських стандартів не потребує серйозного фінансування та ресурсів. Так, не потребує великих затрат розробка стратегії вищого навчального закладу, підвищення зацікавленості студента у предметі шляхом отримання зворотного зв'язку від учасників навчального процесу та застосування викладачами інтерактивних інноваційних методів викладання. А тому система вищої освіти в Україні потребує й надалі вдосконалення і системних змін, а європейська інтеграція залишається важливою стратегією розвитку української освіти.

Висновки. В останні роки відбуваються стрімкі зміни у вищій освіті в Україні, які потребують постійної адаптації вишів до нових вимог і тенденцій. Ці зміни пов'язані з розвитком технологічного прогресу та використанням інновацій у навчальному процесі; глобалізації та зростання міжнародного співробітництва; участь студентів у програмах мобільності, що вимагає від університетів дотримання відповідного рівня міжнародних стандартів вищої освіти. Російське вторгнення в Україну, недостатня фінансова підтримка вищих навчальних закладів, відсутність стійкої мотивації у науково-педагогічних працівників, бюрократичні перешкоди і неефективність механізмів моніторингу та оцінювання якості освіти – лише кілька причин, які перешкоджають повному впровадженню європейських стандартів в Україні.

Отже, щоб успішно впровадити європейські стандарти у сфері вищої освіти в Україні, необхідно знайти способи для вирішення цих проблем. Зокрема, необхідно підвищувати якість освіти та студентоорієнтованість, збільшувати фінансову підтримку вишів, забезпечувати якісну підготовку викладачів відповідно до європейських стандартів, а також розвивати ефективні механізми моніторингу та оцінювання якості освіти.

Впровадження європейських стандартів у сфері вищої освіти в Україні є важливим кроком на шляху до інтеграції в Європейський простір вищої освіти. Це вимагає від української влади, вишів і всіх зацікавлених сторін зусиль для найшвидшого вирішення проблем, які перешкоджають повному впровадженню європейських стандартів у сфері вищої освіти в Україні та створять нові можливості для неї.

Список використаних джерел

1. Шміт Ніколя зі Звіту про порівняння Європейської рамки кваліфікацій і української національної рамки кваліфікацій. URL: https://europa.eu/europass/system/files/2023-02/Comparison%20report%20final%20rev%2023-02-2023%20UA.pdf (дата звернення: 30.04.2023)
2. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента № 722/2019 від 30.09.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 30.04.2023)
3. The Bologna Declaration of 19 June 1999 року. Joint declaration of the European Ministers of Education. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf (дата звернення: 30.04.2023)
4. Statement by members and consultative members of the Bologna follow up group on consequences of the russian invasion of Ukraine. URL: http://surl.li/jotjf
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, документ № 984_011 від 21.03.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 30.04.2023)
6. Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 30.04.2023)
7. Локшина О. Забезпечення якості вищої освіти в умовах європеїзації України. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика.* Серія: педагогічні науки. Випуск № 3–4 (56–57). 2018. 6 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/713772/1/ilovepdf_com-127-132.pdf (дата звернення: 30.04.2023)
8. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. URL: http://surl.li/jothy (дата звернення: 30.04.2023)
9. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи щодо державної відповідальності за вищу освіту та науково-дослідну діяльність. 2007. URL: https://www.coe.int/web/higher-education-and-research/lisbon-recognition-convention (дата звернення: 30.04.2023)
10. Про стандартизацію: Закон України № 1315-VII від 05.06.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 31.Ст. 1058. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text (дата звернення: 30.04.2023)
11. Петренко Н. О. Тьютор у сучасному закладі вищої освіти. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції:* матеріали Міжнародної науково-методичної конференції (Суми, 29–30 травня 2020 р.). 273 с. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/afe6061e-ae5b-46bb-bdb7-7b5b0c89e3dd/konferentsiya_values_2020.pdf (дата звернення: 30.04.2023)
12. Янчук Н. Д. Академічна мобільність у просторі вищої освіти: проблеми, перспективи та реалії. *Сучасні тенденції розвитку науки та освіти в умовах євроінтеграції:* міжнародна науково-практична конференція: тези та статті (Вінниця, 29–30 березня 2022 р.) / ред. кол.: А. Г. Драбовський, Л. В. Дибчук та ін. Вінниця: Вінницький кооперативний інститут, 2022. 290 с.
13. Осадчий М. М. Про перехід до європейських стандартів освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* 2006. 29. С. 52–54.
14. Challenges of legal science and education: an experience of EU countries and introduction in Ukraine: Collective monograph. Frankfurt (Oder): Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. 468 p.
15. Громовенко К. В. Міжнародно-правові стандарти у сфері вищої освіти: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. 424 с. URL: http://surl.li/jothy (дата звернення: 18.04.2023)
16. Моделювання професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграційних процесів: монографія за ред. С. С. Вітвицької. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019. 304 с.
17. Рейтмаєр М. Й. Інтеграція України в Європейський простір вищої освіти. Основні переваги і недоліки. Частина друга: недоліки. *Галицький лікарський вісник*. 2012. Т. 19. № 4. С. 115–118. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=glv_2012_19_4_47 (дата звернення: 30.04.2023)
18. Кіпа О., Ващук О. Впровадження принципів Болонського процесу в систему освіти України: переваги і недоліки. *Науковий вісник.* Вип. 10. Ужгород, 2010. С. 27–37.

19. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, схвалена розпорядженням КМУ «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки» № 286-р від 23 лютого 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n12 (дата звернення: 30.04.2023)
20. QS World University Rankings 2023: Top global universities. URL: https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2023 (дата звернення: 30.04.2023)

References

1. Shmit Nikolia zi Zvitu pro porivniannia Yevropeiskoi ramky kvalifikatsii i ukrainskoi natsionalnoi ramky kvalifikatsii. URL: https://europa.eu/europass/system/files/2023-02/Comparison%20report%20final%20rev%2023-02-2023%20UA.pdf (data zvernennia: 30.04.2023)
2. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: Ukaz Prezydenta № 722/2019 vid 30.09.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (data zvernennia: 30.04.2023)
3. The Bologna Declaration of 19 June 1999 roku. Joint declaration of the European Ministers of Education. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf (data zvernennia: 30.04.2023)
4. Statement by members and consultative members of the Bologna follow up group on consequences of the russian invasion of Ukraine. URL: http://surl.li/jotjf (data zvernennia: 30.04.2023)
5. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony, dokument № 984_011 vid 21.03.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (data zvernennia: 30.04.2023)
6. Pro vyshchu osvity: Zakon Ukrainy № 1556-VII vid 01.07.2014 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2014. № 37–38. St. 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (data zvernennia: 30.04.2023)
7. Lokshyna O. Zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity v umovakh yevropeizatsii Ukrainy. *Nepererva profesiina osvita: teoriia i praktyka.* Seriia: pedahohichni nauky. Vypusk № 3-4 (56-57). 2018. 6 s. URL: https://lib.iitta.gov.ua/713772/1/ilovepdf_com-127-132.pdf (data zvernennia: 30.04.2023)
8. Standarty i rekomendatsii shchodo zabezpechennia yakosti v Yevropeiskomu prostori vyshchoi osvity. URL: http://surl.li/jothy (data zvernennia: 30.04.2023)
9. Rekomendatsiia Komitetu Ministriv Rady Yevropy shchodo derzhavnoi vidpovidalnosti za vyshchu osvitu ta naukovo-doslidnu diialnist. 2007. URL: https://www.coe.int/en/web/higher-education-and-research/lisbon-recognition-convention (data zvernennia: 30.04.2023)
10. Pro standartyzatsiiu: Zakon Ukrainy № 1315-VII vid 05.06.2014 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2014. № 31. St. 1058. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text (data zvernennia: 30.04.2023)
11. Petrenko N. O. Tiutor u suchasnomu zakladi vyshchoi osvity. *Tsinnisno-oriientovanyi pidkhid v osviti i vyklyky yevrointehratsii:* Materialy Mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii (Sumy, 29–30 travnia 2020 roku). 273 s. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/afe6061e-ae5b-46bb-bdb7-7b5b0c89e3dd/konferentsiya_values_2020.pdf (data zvernennia: 30.04.2023)
12. Ianchuk N. D. *Akademichna mobilnist v prostori vyshchoi osvity: problemy, perspektyvy ta realii. Suchasni tendentsii rozvytku nauky ta osvity v umovakh yevrointehratsii:* Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia: tezy ta statti (Vinnytsia, 29–30 bereznia 2022 r.) / red. kol.: Drabovskyi A.H., Dybchuk L.V. ta in. Vinnytsia: Vinnytskyi kooperatyvnyi instytut, 2022. 290 s.
13. Osadchyi M. M. Pro perekhid do yevropeiskykh standartiv osvity. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka.* 29. 2006. S. 52–54.
14. Challenges of legal science and education: an experience of EU countries and introduction in Ukraine: Collective monograph. Frankfurt (Oder): Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. 468 p.
15. Hromovenko K. V. Mizhnarodno-pravovi standarty u sferi vyshchoi osvity: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.11; Nats. un-t «Odes. yuryd. akad.». Odesa, 2020. 424 s. URL: http://surl.li/jothy (data zvernennia: 18.04.2023)
16. Modeliuvannia profesiinoi pidhotovky fakhivtsiv v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv: Monohrafiia za red. S. S. Vitvytskoi. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok, 2019. 304 s.
17. Reitmaier M. I. Intehratsiia Ukrainy v Yevropeiskyi prostir vyshchoi osvity. Osnovni perevahy i nedoliky. Chastyna druha: nedoliky. *Halytskyi likarskyi visnyk.* 2012. T. 19. № 4. S. 115–118. URL: http://www.

irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=glv_2012_19_4_47 (data zvernennia: 30.04.2023)
18. Kipa O., Vashchuk O. Vprovadzhennia pryntsypiv Bolonskoho protsesu v systemu osvity Ukrainy: perevahy i nedoliky. *Naukovyi visnyk.* Vyp. 10.Uzhhorod, 2010. S. 27–37.
19. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky, skhvalena rozporiadzhenniam KMU «Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky» № 286-r vid 23 liutoho 2022 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n12 (data zvernennia: 30.04.2023)
20. QS World University Rankings 2023: Top global universities. URL: https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2023 (data zvernennia: 30.04.2023)

Лупак Ж. П. Європейські стандарти у сфері вищої освіти та їх упровадження в Україні: виклики і можливості

У статті проаналізовано процес адаптації європейських стандартів вищої освіти в Україні та розглянуто виклики і можливості, пов'язані з їх упровадженням. Зроблено порівняння європейських і національних стандартів вищої освіти, визначено роль і вимоги до навчальних закладів та науково-педагогічних працівників, розглянуто важливість питання підвищення якості освіти. Встановлено, що впровадження європейських стандартів вищої освіти в Україні є актуальним завданням, яке створює можливості для поліпшення якості освіти та підвищення конкурентоспроможності українських випускників на міжнародному ринку праці. Окрім цього, імплементація європейських стандартів вищої освіти сприятиме інтеграції України в європейський освітній простір, що спричинятиме розвиток наукових зв'язків і співпраці між університетами України та країнами Європейського Союзу. Зроблено висновок, що впровадження європейських стандартів вищої освіти в Україні є важливим кроком у напрямі реформування системи вищої освіти та її узгодження з вимогами сучасного світу.

Ключові слова: європейські стандарти, вища освіта, культура якості освіти, студентоцентризм, тьютор, автономія університетів, виклики, можливості, конкурентоспроможність.

Lupak Zh. P. European standards in the field of higher education and their implementation in Ukraine: challenges and opportunities

The article analyzes the process of adaptation of European standards of higher education in Ukraine and considers the challenges and opportunities associated with their implementation. European and national standards of higher education are compared, the role and requirements for educational institutions and scientific and pedagogical workers are determined, the importance of improving the quality of education is considered.

The author of the article established that the implementation of European standards of higher education in Ukraine is an urgent task that creates opportunities for improving the quality of education and increasing the competitiveness of Ukrainian graduates on the international labor market. In addition, the implementation of European standards of higher education will contribute to the integration of Ukraine into the European educational space, which will lead to the development of scientific relationship and cooperation between the universities of Ukraine and the countries of the European Union. The article also analyzes issues related to the introduction of European standards in the field of higher education in Ukraine, which were partially studied by Ukrainian and foreign scientists. Thus, there are the opinions of a group of scientists who actively support the process of integration of the higher education system of Ukraine into the European space. Another group of scientists expresses some concern about the implementation of European standards and notes their negative impact on higher education in Ukraine. Therefore, this topic requires further research.

The author of the article cited the reasons that prevent the full implementation of European standards in higher education in Ukraine, including the Russian invasion of Ukraine, insufficient financial support of higher educational institutions, lack of sustainable motivation among scientific and pedagogical workers, bureaucratic obstacles and ineffectiveness of mechanisms for monitoring and evaluating the quality of education. For the successful integration of Ukrainian education into the European area of higher education, the author of the article proposed ways to solve

these problems, which include, among other things, developing effective mechanisms for monitoring and evaluating the quality of education.

The conclusion of the article states that the introduction of European standards of higher education in Ukraine is an important step in the direction of reforming the system of higher education and bringing it in line with the requirements of the modern world.

Key words: European standards, higher education, culture of education quality, student-centered learning, tutor, autonomy of universities, challenges, opportunities, competitiveness.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-465-473

УДК 343.241; 343.32

Тарас Іванович Міськів,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою Інституту
держави і права імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0009-3102-9483

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ДЕРЖАВНУ ЗРАДУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Початок повномасштабного вторгнення РФ на територію України зумовив потребу в зміцненні національної безпеки та обороноздатності України. У цьому контексті особливого значення набуває питання притягнення до відповідальності та покарання за злочини проти основ національної безпеки.

Так, 07 березня 2022 року набрав чинності Закон України від 03 березня 2022 року № 2113-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану», яким, зокрема, було посилено відповідальність за вчинення злочину у вигляді державної зради (ст. 111 КК України). Основним наслідком змін стало встановлення більш суворого покарання у виді позбавлення волі на строк 15 років або довічне позбавлення волі, з обов'язковою конфіскацією майна [1].

Очевидно, що законодавчі зміни не могли не вплинути на практику правозастосування. Зокрема, можемо припустити, що з огляду на такі межі санкції за державну зраду в умовах воєнного стану судова практика зіштовхнулася з проблемою обрання адекватного та обґрунтованого розміру покарання за цей злочин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблемами призначення покарання займалися такі науковці, як Р. Бабанли, В. Полтавець, Т. Сахарук, В. Тютюгін, М. Бажанов, О. Горох та ін. Натомість питанням призначення покарання за державну зраду увага в науковій літературі майже не приділялась.

Мета статті – визначення тенденцій призначення покарання за державну зраду, вчинену в умовах воєнного стану, за ч. 2 ст. 111 КК України, виявлення основних проблем при призначенні покарання за цей злочин, а також пошук шляхів для їх подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Задля досягнення окресленої мети та дослідження стану призначення покарання за державну зраду в умовах воєнного стану нами було відібрано 50 обвинувальних вироків, ухвалених судами першої інстанції у кримінальних провадженнях за ч. 2 ст. 111 КК України, у період з 24 лютого 2022 року по травень 2023 року. Результати такого дослідження дали змогу визначити деякі тенденції призначення покарання за такий злочин.

Переходячи до викладення результатів проведеного нами аналізу, зазначимо, що за ч. 1 ст. 111 КК України державна зрада – діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Основним покаранням для такого виду злочину встановлено позбавлення волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років. В якості додаткового факультативного покарання передбачено конфіскацію майна.

Частина 2 ст. 111 КК України передбачає, що ті самі діяння, якщо вони вчинені в умовах воєнного стану, караються позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна.

Загалом проведений аналіз дає можливість констатувати, що особам, які вчинили державну зраду за ч. 2 ст. 111 КК України, в абсолютній більшості випадків призначалось покарання в межах санкції, передбаченої цією частиною статті, яка становить 15 років або довічне позбавлення волі.

Найбільш поширеними є випадки призначення мінімального покарання у виді 15 років позбавлення волі (45 вироків). Максимальне покарання – довічне позбавлення волі, передбачене у санкції частини другої ст. 111 КК, було призначене лише в двох проаналізованих вироках.

Якщо узагальнити обставини вчинення злочинів, відповідальність за які закріплена ч. 2 ст. 111 КК України, і класифікувати їх, то можна зробити висновок, що найбільша кількість обвинувальних вироків за державну зраду, вчинену в умовах воєнного стану, винесено щодо громадян України, які вступили до незаконних збройних формувань РФ або «ЛНР»/«ДНР», і під час повномасштабного вторгнення у складі цих формувань брали участь у бойових діях на території України. Цікавим є те, що в деяких випадках суди додатково кваліфікують такі дії за ч. 2 ст. 260 КК України (участь у діяльності не передбаченого законом збройного формування), ч. 1 ст. 258-3 КК України (участь у терористичній організації), що, однак, не впливає на розмір покарання, оскільки за окреслених обставин справи суди у всіх абсолютно випадках незалежно від обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, даних про особу обвинуваченого призначають 15 років з конфіскацією всього майна.

До прикладу, вироком Заводського районного суду м. Запоріжжя (№ 332/2549/22) встановлено, що ОСОБА_7, діючи умисно, на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності України, перейшов на бік ворога в умовах воєнного стану, шляхом вступу до лав т. зв. «народної міліції ДНР», та в подальшому до в/ч під командуванням ЗС РФ, після чого в період часу із 26.03.2022 по 06.09.2022 брав безпосередню участь у бойових діях на боці ЗС РФ проти військовослужбовців ЗСУ. Обвинувачений свою винуватість у скоєнні злочину визнав у повному обсязі та додатково пояснив, що був затриманий представниками комендатури ДНР, які доставили його до військкомату, де у подальшому його було взято на облік, видана військова форма, призначено на посаду навідника мотострілкового батальйону в/ч «народної міліції ДНР». Суд у цій справі врахував тяжкість вчиненого кримінального правопорушення, ставлення обвинуваченого до інкримінованого злочину, особу винного, обставини, що пом'якшують покарання (щире каяття) та відсутність обставин, що обтяжують покарання, і призначив особі 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна [2].

В іншій справі вироком Октябрського районного суду м. Полтави (№ 554/4358/22) особу було засуджено за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 260 КК України. Так, обвинувачений добровільно прибув до «військового комісаріату «ДНР», був призначений на посаду командира 1 відділення 1 взводу 2 роти в непередбаченому законом збройному формуванні «ДНР», після чого брав участь у воєнних діях проти України. За вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК, судом було призначено покарання у виді 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна. При цьому суд врахував, що обвинувачений раніше судимий (4 епізоди вчинення злочинів проти власності), обставини, що пом'якшують покарання (щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину), та відсутність обставин, що обтяжують покарання [3].

Наведені приклади мали б отримати різну оцінку судами та відповідно різний розмір покарання. Очевидно, що, попри схожість обставин вчинення злочину, в обох справах все ж можна виокремити певні фактори, які відрізняють один злочин від іншого, і відповідно можуть впливати на ступінь караності державної зради, вчиненої в умовах воєнного стану. На нашу думку, встановлені у другому випадку обставини добровільності вступу до незаконних формувань, виконання обов'язків командира в структурі такого формування, попередня злочинна діяльність, а також вчинення державної зради в сукупності з іншим злочином можуть бути розцінені в якості таких, що впливають на розмір покарання в бік його збільшення.

В окремій групі вироків, ухвалених у зв'язку із вчиненням особою злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, державну зраду було вчинено громадянами України, які, керуючись корисливими або ідеологічними мотивами, за допомогою різних месенджерів (Телеграм, Вотсап, Вайбер) або соцмереж (Вконтакте, Однокласники) надавали представникам держави-агресора інформацію про місце дислокації ЗСУ, військових частин інших військових об'єктів, військової техніки, озброєння, боєприпасів, місце розташування критичної інфраструктури, чим сприяли підривній діяльності проти України. Аналіз таких вироків дав змогу виявити тенденцію призначення мінімального покарання, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, у розмірі 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна.

Наприклад, вироком Київського районного суду м. Одеси (№ 947/8153/23) особу було засуджено за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, і призначив покарання у вигляді 15 років позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому майна. Встановлено, що обвинувачений здійснив збір і передачу представнику спецслужби РФ інформації про дислокацію військової частини Державної прикордонної служби України, об'єктів критичної інфраструктури та ППО (3 епізоди передачі інформації). При призначенні покарання обвинуваченому суд врахував тяжкість скоєного, його щире каяття в скоєному, активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення та відсутність обставин, що обтяжують відповідальність [4].

Також привертає увагу те, що часто мінімальне покарання за державну зраду призначалось за обставин вчинення багатьох епізодів передачі інформації військовослужбовцям держави-агресора.

Так, Дзержинський районний суд міста Кривого Рогу Дніпропетровської області (№ 210/3339/22) призначив покарання у вигляді 15 років позбавлення волі з конфіскацією автомобіля особі, яка у період з 05.05.2022 по 13.07.2022 за завданням представника іноземної держави-агресора РФ та за допомогою інтернет-месенджера «Telegram» надсилала самостійно здобуту інформацію про розташування підрозділів Збройних Сил України, сил територіальної оборони, військової техніки із зазначенням точних координат і фотознімків місцевості, а також надавала інформацію про суспільно-політичну ситуацію у місті (16 епізодів передачі інформації), тобто в умовах воєнного стану надавала представнику іноземної держави допомогу в проведенні підривної діяльності проти України. Суд врахував особистість обвинуваченого, який одружений, має на утриманні двох малолітніх дітей, за місцем роботи характеризувався позитивно, раніше не судимий, на обліку у лікаря психіатра та лікаря нарколога не перебував і не перебуває, вину визнав, щиро розкаявся, а також обставинами, що пом'якшують покарання обвинуваченому (щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину), та відсутність обставин, що обтяжують покарання [5].

Так, згідно з аналізованими вироками в одному випадку особа була засуджена за три епізоди злочинної діяльності, а в іншому випадку – за понад 16 епізодів.

Водночас такі суттєві, на нашу думку, для визначення розміру покарання обставини як кількість епізодів злочинної діяльності особи не зумовили існування відмінностей у призначених покараннях, оскільки обом таким особам, як зазначалось вище, призначене однакове мінімальне покарання, яке передбачене санкцією статті.

Як приклад недостатньо обґрунтованого підходу до призначення покарання за вчинення державної зради, вважаємо за доцільне навести вирок у справі, за обставинами якої особа розмістила та передала у створеному нею телеграм-каналі, серед користувачів якого були представники РФ, зокрема представник ЗС РФ, інформацію, отриману шляхом спостереження з вікна цієї квартири за подіями, які відбувалися на державному підприємстві «Антонов» про місце дислокації військової техніки та підрозділів ЗСУ. При цьому слідством було встановлено, що після такого було зафіксовано ракетні обстріли ДП «Антонов»», внаслідок якого загинули два військовослужбовці та поранено двох, також поранено двох цивільних. Солом'янський районний суд м. Києва (№ 760/6074/22) призначив особі покарання у межах санкції ч. 2 ст. 111 КК України у виді позбавлення волі строком на 15 років з конфіскацією майна, належного йому на праві власності, крім житла. Суд врахував, що обвинувачений вчинив особливо тяжке кримінальне правопорушення, особу винного, який характеризується посередньо, працює, на обліках у лікарів нарколога та психіатра не перебуває, осудний, раніше не судимий. Обставин, які пом'якшують покарання, судом не встановлено. Тяжкі наслідки, завдані злочином, визнається судом обставиною, що обтяжує покарання обвинуваченого, що підтверджується матеріалами провадження [6].

Аналогічно Київський районний суд м. Харкова (№ 953/3573/22) при призначенні особі покарання за державну зраду в умовах воєнного стану у виді 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна встановив, що злочинна діяльність особи щодо передачі військовослужбовцю збройних сил РФ інформації про місцезнаходження військової техніки ЗСУ, особового складу ЗСУ, влучань артилерійських та авіаційних боєприпасів, випущених збройними силами РФ, перебуває у причинно-наслідковому зв'язку з обстрілами військами РФ підприємств «Завод ім. В. О. Малишева», АТ «Турбоатом» [7].

За допомогою цих прикладів можна простежити, що тяжкі наслідки, завдані вчиненням злочину, значною мірою виділяють такі злочини за ступенем суспільної небезпечності з-поміж інших,

що мало б зумовлювати призначення більш суворого покарання, ніж за злочини, де такі наслідки відсутні.

Натомість в аналізованих випадках, попри те, що внаслідок передачі особою інформації про розташування ЗСУ представникам держави-агресора було завдано шкоду національній безпеці України, життю та здоров'ю людей, покарання не відрізняється від інших випадків вчинення державної зради.

Також звертаємо увагу, що найбільш суворий вид покарання, передбачений у ч. 2 ст. 111 КК України, а саме довічне позбавлення волі, призначався в двох випадках.

Так, вироком Залізничного районного суду м. Львова (№ 462/4128/22) особу було засуджено за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України. Так, ОСОБА_7 у період з 24 лютого 2022 року по травень 2022 року збирав і за допомогою месенджера «Telegram» передавав представникам РФ відомості про пересування Збройних Сил України, місця розташування військових об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури. За вчинення такого злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК, судом було призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі з конфіскацію майна, яке є його особистою власністю. При обранні такого покарання суд врахував відомості про особу обвинуваченого, який є громадянином України, не судимий відповідно до вимог ст. 89 КК України, має зареєстроване місце проживання у м. Львові, на обліку в психіатра та нарколога не значиться, його поведінку після вчинення кримінального правопорушення, який не надав правдиві свідчення про обставини вчиненого ним злочину, який не дав критичної оцінки своїм злочинним діям і не виказав готовність нести кримінальну відповідальність, не усвідомив свою провину, не зробив належні висновки, не висловив свого каяття, не сприяв розкриттю злочину, відсутність обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання [8].

У цій справі призначене покарання викликає необхідність його оцінки в контексті доцільності призначення довічного позбавлення волі.

Як зазначає С. Бурда, обставиною, яка зумовлює призначення покарання у виді довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є «надзвичайно» високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину і особи злочинця. «Надзвичайність» суспільної небезпеки вчиненого злочину визначається сукупністю усіх зібраних у кримінальному провадженні даних, які стосуються вчиненого злочину, особи винного і обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Тому безпосередньо кримінальний закон зобов'язує суд у кожному випадку призначення покарання за вчинення такого злочину спочатку вирішити питання про можливість застосування до засудженого покарання у виді позбавлення волі на певний строк [9, с. 213].

Порівнюючи наведений вирок, за яким особі призначено довічне позбавлення волі, із більшістю інших обвинувальних вироків, ухвалених у кримінальних провадженнях, у яких державну зраду було вчинено за подібних обставин, однак у якості покарання визначено 15 років позбавлення волі, можемо констатувати, що якихось суттєвих ознак, які б зумовлювали настільки істотну різницю у призначених покараннях, немає.

Загалом наведені приклади демонструють різні підходи до призначення покарання за державну зраду, вчинену в умовах воєнного стану, коли в одних випадках за вчинення особою державної зради шляхом неодноразових епізодів передачі інформації про місця розташування ЗСУ, військової техніки, критичної інфраструктури призначається мінімальне покарання, а в інших – за схожих обставин – максимальне.

Аналіз практики призначення покарання за державну зраду в умовах воєнного стану засвідчив, що суди, як правило, призначають покарання у межах санкції відповідної статті, та як того вимагає ст. 65 КК України, враховують дані про особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Серед обставин, які пом'якшують покарання за вчинення державної зради, суд враховує, як правило, щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину, збіг тяжких особистих та сімейних обставин. Обставини, які обтяжують покарання за державну зраду, як правило, суди не встановлюють. Тільки у двох вироках суд врахував як обставини, що обтяжують покарання, тяжкі наслідки, завдані злочином [6], та рецидив [10].

При дослідженні обставин, які характеризують особу винного, суди враховують такі характеристики особи винного, як: утримання малолітніх дітей, пенсійний вік, сімейний стан, перебу-

вання на обліку в лікарів нарколога та психіатра, наявність судимості, характеристика за місцем проживання.

В окремих випадках суд аналізує поведінку обвинуваченого після вчинення злочину. Приміром, у вироку Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області (№ 130/43/23) суд врахував: «поведінку обвинуваченого до та після вчинення кримінального правопорушення, який не надав правдиві свідчення про обставини вчиненого ним злочину, який не дав критичної оцінки своїм злочинним діям та не виказав готовність нести кримінальну відповідальність, не усвідомив свою провину, не зробив належні висновки, в судовому засіданні не вибачався за вчинене, що свідчить про відсутність його каяття. При цьому суд враховує, що припинення вчинення обвинуваченим кримінальних протиправних дій відбулося не з його волі, а шляхом втручання правоохоронних органів» [11].

Водночас як було проаналізовано вище, у судовій практиці домінує підхід щодо призначення за вчинення державної зради в умовах воєнного стану мінімального покарання у виді 15 років позбавлення волі, що фактично нівелює вплив всіх викладених вище обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, даних про особу обвинуваченого. Своєю чергою існування такого підходу в судовій практиці до призначення покарання за державну зраду перешкоджає забезпеченню індивідуалізації покарання та порушує засади диференціації кримінальної відповідальності за вчинення державної зради.

На нашу думку, причини цієї проблеми пов'язані із недосконалістю санкції за ч. 2 ст. 111 КК України, яка передбачає 15 років або довічне позбавлення волі з конфіскацією майна. Очевидно, що наведена санкція є складною з точки зору її правозастосування. При обранні розміру покарання суд не має альтернативи в призначенні строкового покарання за державну зраду, а довічне позбавлення волі є занадто суворим покаранням, що фактично змушує суд призначати однакове покарання у мінімальному розмірі.

Підхід до закріплення у ст. 111 КК України абсолютно визначеного строку покарання у виді позбавлення волі на певний строк (15 років) був розкритикований у висновку Головного науково-експертного управління на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану». На думку юристів, таким чином, не враховуються загальні засади призначення покарання, визначені у ст. 65 КК. Зокрема, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Крім того, особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та запобігання новим кримінальним правопорушенням. Більш суворий вид покарання з передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатнім для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 65 КК). З огляду на це запропоновано передбачити покарання у виді позбавлення волі на певний строк від 12 до 15 років [12].

Загалом з аналізу Особливої частини КК України вбачається, що санкції, які передбачають покарання у виді довічного позбавлення волі, обов'язково містять альтернативний вид покарання – позбавлення волі на певний строк (ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, ст. 348, ст. 379, ч. 1 ст. 442 КК України тощо), причому дані санкції передбачають нижню та верхню межу.

Як зазначає А. Бражник, у разі наявності у санкції чинного КК України абсолютно визначеного покарання, її доповнюють альтернативним відносно визначеним покаранням (наприклад, санкція ч. 2 ст. 115 КК України поряд із довічним позбавленням волі передбачає можливість застосування до особи іншого основного покарання – позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років). Конструювання альтернативних санкцій з декількома абсолютно визначеними покараннями залишилася у радянському минулому. Так, наприклад, ч. 2 ст. 256, ст. 257, 58 КК України 1960 року передбачали покарання у вигляді довічного позбавлення волі або позбавленням волі строком на п'ятнадцять років. Тому впровадження практики формулювання санкцій, запозичених із радянського кримінального законодавства, м'яко кажучи, є регресивним кроком, який, по суті, перекреслює всі сучасні гуманітарні напрацювання юридичної науки [13, с. 82–83].

Повністю погоджуємось із цією позицією та вважаємо, що виявлена нами тенденція викликає сумніви щодо адекватності меж санкції, передбаченої ч. 2 ст. 111 КК України, та свідчить про доцільність її перегляду законодавцем.

У контексті призначення покарання за державну зраду, вчинену в умовах воєнного стану, доцільно також розглянути окремо випадки призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією ч. 2 ст. 111 КК України.

Аналіз судової практики показує, що застосування ст. 69 КК України допускається вкрай рідко. Так, встановлено, що серед 50 вироків, ухвалених у кримінальних провадженнях за вчинення державної зради за ч. 2 ст. 111 КК України, більш м'яке покарання було призначене у 3 випадках. При цьому ст. 69 КК України була застосована як до основного, так і додаткового покарання.

В аналізованих вироках в якості обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, суди визнавали щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, наявність на утриманні дітей та іншого з подружжя.

На думку Д. Азарова, до кола обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, не можна зараховувати будь-яку характеристику обвинуваченого, будь-яку обставину справи. До них можуть належати лише ті, що безпосередньо пов'язані з ознаками складу злочину та значною мірою знижують рівень суспільної небезпеки певного, вчиненого в реальності посягання, порівняно із типовим, відображеним у кримінальному законі показником [14, с. 61].

Натомість наведені в аналізованих випадках обставини зазначені судами як такі, що пом'якшують відповідальність, за своїм змістом характеризують особу винного та його поведінку після вчинення злочину, але не впливають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, що необхідно для застосування ст. 69 КК України.

Окрему увагу слід звернути на вирок Корольовського районного суду м. Житомира (№ 296/4362/22). За обставинами справи ОСОБА_6 у період квітня-травня 2022 року неодноразово (13 епізодів) надавала військовослужбовцю ЗС РФ за допомогою соціальної мережі «Вконтакте» інформацію щодо місць розташування на території Житомирського району Житомирської області блок-постів, військових об'єктів, місць дислокації підрозділів ЗСУ, шляхи пересування військової техніки та іншу вагому інформацію, яка може використовуватися представниками спеціальних служб і ЗС РФ для планування та ведення бойових дій у ході здійснення збройної агресії проти України.

Суд кваліфікував дії особи за ч. 2 ст. 111 КК України та із застосуванням ст. 69 КК призначив їй покарання у вигляді позбавлення волі строком на 7 років без конфіскації майна, хоча санкція цієї норми передбачає мінімальне покарання у вигляді позбавлення волі строком на 15 років з обов'язковим додатковим покаранням у вигляді конфіскації майна. Суд врахував думку прокурора, який просив призначити обвинуваченій більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, ставлення обвинуваченої до скоєного нею злочину, думку захисника, який просив мінімального ставлення, а також те, що обвинувачена вперше притягується до кримінальної відповідальності, наявність декількох обставин, які пом'якшують покарання (щире каяття та активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення) [15].

Наведений приклад є цікавим не стільки в частині аргументації мотивів пом'якшення покарання, скільки в частині обсягу, на який знижено покарання. Попри те, що державна зрада є особливо тяжким злочином, мінімальне покарання за яке становить 15 років позбавлення волі, суд із застосуванням ст. 69 КК України призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на 7 років. Такий розмір покарання є віддаленим від найнижчої межі, передбаченої санкцією статті і не досягає навіть половини розміру мінімального покарання, передбаченого в санкції статті.

Досліджуючи проблему призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, Р. Бабанли зазначає, що призначення таких видів і розмірів покарань, які є удвічі меншими, ніж найнижча межа, передбачена в санкції статті (частини статті) КК або призначається покарання, яка перебуває на дві «сходини» нижче в ієрархії покарань, визначеній ст. 51 КК, є недопустимим, оскільки завдяки його використанню нівелюється засада диференціації кримінальної відповідальності, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [16, с. 16].

Попри те, що такий приклад призначення надто м'якого покарання порівняно з розмірами покарання, передбаченого санкцією ч. 2 ст. 111 КК України, є поодиноким, але все ж, на нашу думку, це є додатковим підтвердженням надмірної суворості та безальтернативності покарання, передбаченого санкцією ч. 2 ст. 111 КК України, що в окремих випадках компенсується судом шляхом призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

Висновки. Аналіз стану призначення покарання за вчинення державної зради в умовах воєнного стану за ч. 2 ст. 111 КК України дав змогу виявити певні проблемні моменти, які виникають у судовій практиці.

Так, варто звернути увагу, що в абсолютній більшості випадків суди призначають строкове покарання – 15 років позбавлення волі з повною або частковою конфіскацією майна незалежно від обставин вчинення злочину, обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, даних про особу обвинуваченого.

Довічне позбавлення волі застосовується судами в поодиноких випадках за державну зраду, обставини вчинення якої все ж викликають сумніви в адекватності призначення такого суворого покарання.

Такий стан призначення покарання пояснюється надмірною суворістю і фактично безальтернативністю санкції за ч. 2 ст. 111 КК України, яка передбачає 15 років або довічне позбавлення волі з конфіскацією майна.

Вирішення відповідної проблеми бачимо через вдосконалення кримінального законодавства шляхом визначення строкового виду покарання із нижньою та верхньою межею та залишення довічного позбавлення волі як альтернативи строковому позбавленню волі.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України від 07 березня 2022 року № 2113-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text
2. Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 22 листопада 2022 у справі № 332/2549/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107439289
3. Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 20 червня 2022 року у справі № 554/4358/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104830127
4. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 03 травня 2023 року у справі № 947/8153/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110629986
5. Вирок Дзержинського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 22 березня 2023 року у справі № 210/3339/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109732529
6. Вирок Солом`янського районного суду м. Києва від 06 лютого 2023 року у справі № 760/6074/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108861756
7. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 17 лютого 2023 року у справі № 953/3573/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109076442
8. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 16 травня 2023 року у справі № 462/4128/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110884797
9. Бурда С. Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія юридична. 2013. Вип. 4. С. 207–215. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_4_26
10. Вирок Солонянського районного суду Дніпропетровської області від 12 квітня 2023 року у справі № 180/1629/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110190145
11. Вирок Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 28 квітня 2023 року у справі № 130/43/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110530951
12. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243494
13. Бражник А. А. Абсолютно визначені покарання за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості. Tendances scientifiques de la recherche fondamentale et appliquée: coll. de papiers sci. «ΛΌГОΣ» avec des matériaux de la conf. sci. et pratique intern., 30 oct., 2020. Strasbourg, *République française,* 2020. Vol. 2. С. 81–84. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18281/1/Brazhnik_81-84.pdf

14. Азаров Д. С. Врахування ступеня тяжкості злочину при призначенні покарання із застосуванням ст. 69 КК України (за результатами узагальнення судової практики). *Наука і правоохорона.* 2014. № 1. С. 57–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2014_1_11
15. Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 02 листопада 2022 року у справі № 296/4362/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107095338
16. Бабанли Р. Ш. Проблеми призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (на підставі матеріалів судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2015. Вип. 34 (3). С. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34(3)__4

References

1. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo posylennia vidpovidalnosti za zlochyny proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy v umovakh dii rezhymu voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 07 bereznia 2022 roku № 2113-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text
2. Vyrok Zavodskoho raionnoho sudu m. Zaporizhzhia vid 22 lystopada 2022 u spravi № 332/2549/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107439289
3. Vyrok Oktiabrskoho raionnoho sudu m. Poltavy vid 20 chervnia 2022 roku u spravi № 554/4358/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104830127
4. Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu m. Odesy vid 03 travnia 2023 roku u spravi № 947/8153/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110629986
5. Vyrok Dzerzhynskoho raionnoho sudu mista Kryvoho Rohu Dnipropetrovskoi oblasti vid 22 bereznia 2023 roku u spravi № 210/3339/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109732529
6. Vyrok Solom`ianskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 06 liutoho 2023 roku u spravi № 760/6074/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108861756
7. Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu m. Kharkova vid 17 liutoho 2023 roku u spravi № 953/3573/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109076442
8. Vyrok Zaliznychnoho raionnoho sudu m. Lvova vid 16 travnia 2023 roku u spravi № 462/4128/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110884797
9. Burda S. Ya. Pokarannia u vydi dovichnoho pozbavlennia voli za KK Ukrainy yak alternatyva smertnoi kary. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* Seriia yurydychna. 2013. Vyp. 4. S. 207–215. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_4_26
10. Vyrok Solonianskoho raionnoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 12 kvitnia 2023 roku u spravi № 180/1629/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110190145
11. Vyrok Zhmerynskoho miskraionnoho sudu Vinnytskoi oblasti vid 28 kvitnia 2023 roku u spravi № 130/43/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110530951
12. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy na proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo posylennia vidpovidalnosti za zlochyny proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy v umovakh dii rezhymu voiennoho stanu». URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243494
13. Brazhnyk A. A. Absoliutno-vyznacheni pokarannia za zlochyny proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti. Tendances scientifiques de la recherche fondamentale et appliquée: coll. de papiers sci. «ΛΌΗΟΣ» avec des matériaux de la conf. sci. et pratique intern., 30 oct., 2020. Strasbourg, *République française,* 2020. Vol. 2. S. 81–84. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18281/1/Brazhnik_81-84.pdf
14. Azarov D. S. Vrakhuvannia stupenia tiazhkosti zlochynu pry pryznachenni pokarannia iz zastosuvanniam st. 69 KK Ukrainy (za rezultatamy uzahalnennia sudovoi praktyky). *Nauka i pravookhorona.* 2014. № 1. S. 57–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2014_1_11
15. Vyrok Korolovskoho raionnoho sudu m. Zhytomyra vid 02 lystopada 2022 roku u spravi № 296/4362/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107095338
16. Babanly R. Sh. Problemy pryznachennia bilsh miakoho pokarannia, nizh peredbacheno zakonom (na pidstavi materialiv sudovoi praktyky). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia: Pravo. 2015. Vyp. 34(3). S. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34(3)__4

Міськів Т. І. Призначення покарання за державну зраду в умовах воєнного стану

У статті досліджено питання призначення покарання за вчинення державної зради в умовах воєнного стану. Проаналізовано 50 обвинувальних вироків, ухвалених судами першої інстанції у кримінальних провадженнях за ч. 2 ст. 111 КК України. За результатами дослідження встановлено, що санкція ч. 2 ст. 111 КК України передбачає покарання строком 15 років або довічне позбавлення волі з конфіскацією майна. В абсолютній більшості випадків суди призначають покарання строком 15 років позбавлення волі з повною

або частковою конфіскацією майна незалежно від обставин вчинення злочину, обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, даних про особу обвинуваченого. Довічне позбавлення волі призначається дуже рідко. Виявлено також випадки застосування ст. 69 КК України та призначення надміру м'якого покарання, не передбаченого санкцією ч. 2 ст. 111 КК України. За результатами аналізу зроблено припущення про надмірну суворість і фактично безальтернативність санкції за ч. 2 ст. 111 КК України, а також запропоновано шляхи вирішення такої проблеми.

Ключові слова: державна зрада, національна безпека, воєнний стан, покарання, призначення покарання, довічне позбавлення волі, абсолютно визначена санкція, перехід на бік ворога, підривна діяльність, держава-агресор, диференціація кримінальної відповідальності, індивідуалізація покарання, конфіскація майна.

Miskiv T. I. Sentencing for treason under martial law

The article examines the issue of punishment for treason under martial law. It was found that in view of the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine, the criminal legislation was supplemented by Part 2 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for responsibility for treason committed under martial law, and establishes a more severe punishment in the form of imprisonment for a term of 15 years or life imprisonment, with mandatory confiscation of property. 50 guilty verdicts passed by courts of first instance in criminal proceedings under Part 2 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine. The results of such a study made it possible to determine some trends in the imposition of punishment for such a crime.

It has been established that treason under martial law is committed under similar legal circumstances, which can be generalized and classified. During the research, it was established that in the absolute majority of cases for the commission of treason, regardless of the circumstances of the crime, mitigating and aggravating circumstances, data about the accused person, the courts impose a minimum sentence of 15 years of imprisonment with full or partial confiscation of property. At the same time, the maximum punishment in the form of life imprisonment is imposed in isolated cases, which, however, raises doubts about the expediency and justification of its appointment. It is established that the courts when choosing the amount of punishment, as required by Art. 65 of the Criminal Code of Ukraine, take into account data on the identity of the culprit and circumstances mitigating and aggravating the punishment.

There were also cases of a milder punishment than provided for by the sanction of Part 2 of Article 111 of the Criminal Code of Ukraine, on the basis of Art. 69 of the Criminal Code of Ukraine. It is assumed that such cases of application of Art. 69 of the Criminal Code of Ukraine are not always justified and sometimes excessively reduce the punishment in comparison with the size of the punishment provided for in Part 2 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine. The situation with the appointment of a minimum punishment within the scope of the sanction and the application of Art. 69 of the Criminal Code of Ukraine is explained by the imperfection of the sanction, which is difficult from the point of view of law enforcement. Based on the results of the analysis, the assumption was made that the sanction under Part 2 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine, as well as suggested ways to solve this problem.

Key words: treason, national security of Ukraine, martial law, punishment, sentencing, life imprisonment, an absolutely defined sanction, transfer to the side of the enemy, subversion, aggressor state, differentiation of criminal responsibility, individualization of punishment, confiscation of property.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-474-482

УДК 351:340.134(4;477)

Микола Володимирович Міхеєв,
аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
адвокат
ORCID: 0000-0002-5384-5985

АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ КОНФЛІКТНИХ ПРОВАДЖЕНЬ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Постановка проблеми. Повномасштабного реформування правової системи на основі принципів і стандартів, що сформувалися на загальноєвропейському рівні, вимагає інтеграція України в європейський правовий простір. Необхідно враховувати міжнародні та європейські стандарти, проводячи реформи в державному управлінні, а також теоретичні положення, доктрини та позитивний практичний досвід зарубіжних держав у сфері адміністративних конфліктних проваджень. Оголошена Президентом України та розпочата адміністративно-судова реформа, розробка нормативної бази регулювання адміністративного судочинства відбуваються з урахуванням міжнародних та європейських стандартів адміністративної юстиції, спрямованої на врегулювання конфліктних проваджень. Передумовою для інтеграції України в європейський правовий простір, а також для набуття ознак правової держави є саме їх дотримання.

Обов'язком правової держави є забезпечення гарантій суб'єктивних прав громадян у відносинах з адміністративними органами, що зумовлює необхідність удосконалення адміністративної юстиції в Україні. Адміністративна юстиція мала б, з одного боку, захищати суб'єктивні права громадян, а з другого – забезпечувати законність діяльності органів державної влади. Саме в такий спосіб адміністративна юстиція сприяла б зміцненню правопорядку в державі. Наявність різноманітних органів, що захищають права і свободи громадян, створює механізм, без якого неможливе функціонування правової держави. У різних країнах існують свої специфічні способи захисту публічних суб'єктивних прав громадян, але одним із найважливіших є інститут адміністративної юстиції, що слугує ефективним засобом контролю за діяльністю органів виконавчої влади при здійсненні ними проваджень.

Адміністративна юстиція є невід'ємною рисою правової держави, і створення її є завданням кожної демократичної держави. Із законодавчим закріпленням спеціального порядку розгляду адміністративно-правових спорів Україна підтвердила своє прагнення європейської інтеграції та узгодження національного законодавства з європейськими стандартами і нормами. Важливим залишається питання того, наскільки ефективно вдасться сформувати систему адміністративних судів, які у своїй діяльності виконуватимуть усі гарантії, передбачені у Кодексі адміністративного судочинства України. З метою аналізу формування та розвитку адміністративної юстиції в Україні та запозичення позитивного зарубіжного досвіду, зокрема англо-саксонських країн, а також наближення до європейських стандартів у контексті європейської інтеграції України є перспективними подальші дослідження у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова регламентація адміністративної діяльності державних органів та законодавства країн ЄС з адміністративного права розглядалися у працях вчених, зокрема: В. Авер'янова, О. Андрійко, О. Кузьменко, С. Брателя, С. Пєткова, В. Бевзенка, В. Тимощука та ін.

Мета статті полягає у вивченні досвіду інших держав щодо обраного шляху реформ у царині адміністративно-деліктного законодавства і відповідно вибору оптимальних шляхів для розвитку вітчизняного законодавства про адміністративну відповідальність.

Основні результати дослідження. Досліджуючи зарубіжний досвід, можна виділити європейську модель формування адміністративно-деліктного законодавства, що орієнтована на вивчення та запозичення досвіду Франції, Німеччини та інших європейських країн. У більшості країн Європи справи про адміністративні правопорушення належать до сфери кримінального права, тобто такі порушення вважаються видом злочинів. У німецькому законодавстві, якщо діяння містить ознаки як проступку, так і кримінального злочину, перевага у застосуванні надається кримінальному закону [1]. У деяких країнах світу розгляд справ про правопорушення проводиться на основі адміністративного та кримінального законодавства. В Естонії, наприклад, адміністративно-деліктне право належить до кримінального, тому часто положення кримінального процесуального законодавства поширюються на провадження у справах про адміністративні правопорушення [2].

Здебільшого у країнах Європи немає єдиного нормативного акта, в якому об'єднуються склади адміністративних деліктів. Проте більшість держав мають закони змішаного характеру, в яких поєднані загальні матеріальні положення (про адміністративні порушення, суб'єктів відповідальності, стягнення тощо), та процедурні положення про порядок накладення адміністративних стягнень (Німеччина, Швейцарія, Австрія, Італія, Португалія) [3].

Для багатьох країн Європи, як і для України, характерна надзвичайна розпорошеність адміністративно-деліктного законодавства. У Німеччині, наприклад, йдеться про положення близько тисячі федеральних законів, які містять склади порушень порядку. Пряма вимога про необхідність визначення адміністративних деліктів тільки в нормах закону існує в праві Швейцарії, Італії, Греції, Іспанії, Португалії. В інших державах склади адміністративних деліктів і стягнення за них встановлюються і у законах, і в підзаконних актах [4].

Кожна країна має свої особливості правової основи адміністративного провадження. У Франції, Данії та Бельгії відсутня, наприклад, процедура провадження у справах про адміністративні правопорушення. Ці проступки залишаються в кримінальній сфері, оскільки у справах про адміністративні правопорушення мають дотримуватись гарантії, передбачені Європейською конвенцією для обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення [5].

Процедура перегляду справ про адміністративні проступки в різних європейських країнах здійснюється на основі однакових принципів, але має свої відмінності.

Так, Закон «Про порушення порядку» ФРН передбачає можливість оскарження постанови адміністративного органу чи прокуратури про застосування штрафу протягом двох тижнів з моменту прийняття відповідної постанови до окружного суду, в якому є окремі сенати для справ про порушення порядку. В Німеччині відсутнє адміністративне оскарження постанов про накладення штрафу, рішення окружних судів підлягають перегляду в ревізійному (касаційному) порядку до Вищого суду федеральної землі тільки з окремих видів справ. Закон «Про право адміністративних покарань» Швейцарської Конфедерації передбачає можливість оскарження постанови про адміністративне покарання за допомогою заперечення, яке подається протягом 30 днів до суб'єкта, який ухвалив цю постанову: федерального органу управління, органу поліції та інших органів, наділених публічно-правовими повноваженнями. До того ж орган, який розглядає заперечення за потреби, тобто за наявності нововиявлених обставин, які обтяжують відповідальність порушника, може призначити суворе покарання, яке оформлюється у формі розпорядження [6].

Відмінністю ж вітчизняного законодавства є те, що норма ст. 294 Кодексу України про адміністративні правопорушення заперечує можливість прийняття органом адміністративно-деліктної юрисдикції, який переглядає справу про адміністративне правопорушення, постанови про посилення вже застосованих мір адміністративної відповідальності [7].

Незважаючи на таку різну регламентацію адміністративної відповідальності, провадження у справах судом є поширеним явищем. Так, законодавство Естонії закріплює провадження судового розгляду справи у таких випадках: розгляд справи про проступок і ухвалення рішення з питання про конфіскацію належить згідно із законом до компетенції повітового суду; у разі розгляду справи про проступок має бути прийняте рішення з питання про призначення арешту або позбавлення права на утримання тварин.

Правосуддя у справах про адміністративні правопорушення у Франції та Німеччині здійснюється спеціалізованими судами. У Франції адміністративні суди виникли з адміністративних органів, тому Державна рада очолює їх. У Франції адміністративні суди тісно пов'язані з публічною адмі-

ністрацією. Подібна система правосуддя спостерігається в Греції, Італії, Люксембурзі, Туреччині. У Німеччині, навпаки, суди є самостійною гілкою влади, відповідно вони є незалежними від інших органів державної влади. У таких країнах, як Угорщина й Словаччина, відсутні спеціалізовані суди у справах про адміністративні правопорушення, але діє відповідна палата в місцевих загальних судах. Є країни, в яких правосуддя провадиться як спеціалізованими судами, так і загальними [8].

Натомість у країнах СНД виділяють звичайне та спрощене провадження. Спрощене провадження має місце в разі визнання правопорушником своєї вини. Для правопорушника часто спрощене провадження означає можливість оплати мінімального розміру санкції, але одночасно позбавляє права в майбутньому подавати скаргу на результати спрощеного провадження в суд [9].

Актуальним питанням є пошук шляхів удосконалення вітчизняної нормативної моделі адміністративної відповідальності на основі міжнародного досвіду. Так, деякі науковці пропонують запозичити модель європейських країн, які не мають єдиного кодифікованого акта, що встановлював би відповідальність за адміністративні проступки. Погоджуємося з думкою В. Єремєєва, що, незважаючи на вже існуючий міжнародний досвід, не слід погоджуватися з такою точкою зору, оскільки декодифікація вітчизняного законодавства про адміністративну відповідальність ускладнить процес правозастосування [10].

У країнах з адміністративно-деліктним правом карно-правового характеру (Німеччина, Швейцарія, Італія, Португалія та ін.) допускається тільки судове оскарження рішень. А в системі відокремленого процедурного адміністративно-деліктного права (Франція, Бельгія, Греція) передбачається адміністративне й судове оскарження до адміністративного суду та трибуналу [11].

Аналіз зарубіжної доктрини та законодавства у сфері адміністративної відповідальності свідчить про відсутність єдиної моделі правового регулювання цього інституту в зарубіжних країнах, де в одних – це частина карного законодавства, в інших – абсолютно інша сфера правового регулювання. Також можна вести мову про особливості систематизації законодавства про адміністративну відповідальність: одні країни орієнтовані на декодифікацію, а інші рухаються у напрямі прийняття єдиного кодифікованого акта. Також у зарубіжних країнах часто є відмінності в юрисдикційних адміністративних процедурах.

З урахуванням викладеного, з метою вдосконалення конфліктних проваджень доцільно приділяти більшу увагу міжнародному досвіду регламентації адміністративного провадження. Незважаючи на різне ставлення до адміністративно-деліктного законодавства, кожна з країн має свій важливий досвід провадження у справах. Імплементація пропонованих положень не тільки сприятиме удосконаленню вітчизняного законодавства, а й забезпечить тісне співробітництво з ЄС. Пропонуємо використати досвід зарубіжних країн стосовно розширення кола суб'єктів провадження у справах про адміністративні правопорушення, оскільки у більшості країн до адміністративної відповідальності можуть притягуватись юридичні особи нарівні з фізичними.

Висновки. Для ефективного реформування інституту адміністративної відповідальності варто звернути увагу передусім на міжнародний досвід регулювання інституту адміністративної відповідальності. У зв'язку з цим доцільним є ухвалення нової редакції Кодексу України про адміністративні правопорушення з проведенням повномасштабної кодифікації чинного законодавства України в цій сфері.

Отже, проаналізувавши міжнародний досвід у сфері адміністративного права, доходимо висновку, що українське законодавство має адаптувати інститут адміністративної відповідальності до сучасних вимог з урахуванням тенденцій адміністративної відповідальності зарубіжних країн і обрати оптимальну модель. Перспективним напрямом оновлення законодавства в адміністративно-деліктній сфері й досі залишається кодифікація, яка має включати переосмислення існуючих норм, усунення суперечностей між нормами та використання позитивного міжнародного досвіду у сфері адміністративного законодавства.

Список використаних джерел

1. Печуляк В. П. Адміністративна відповідальність: новий погляд на поняття. *Підприємництво, господарство і право.* 2012. № 4. С. 11.
2. Деліктно-процессуальний кодекс Республіки Естонія. URL: http://infosiia.ee/main/

3. Фазикош О. В. Зарубіжний досвід провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Юридичні науки. 2015. Вип. 3-2. Том 2. С. 178–182.
4. Павлович-Сенета Я. П. Основні напрямки вдосконалення адміністративної відповідальності іноземців та осіб без громадянства в Україні: сучасний стан та досвід зарубіжних країн. *Львівський державний університет внутрішніх справ: науковий вісник.* 2016. № 1. С. 206–217.
5. Право Європейського Союзу. URL: https://minjust.gov.ua/m/konventsiya-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolojnih-svobod-ta-evropeyskiy-sud-z-prav-lyudini
6. Адміністративне деліктне законодавство: зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / автор-упорядник О. А. Банчук. Київ: Книги для бізнесу, 2007. 912 с.
7. Сидельніков О. Д., Кисилевич О. В. Зарубіжний досвід законодавчого регулювання адміністративної відповідальності. *Молодий вчений.* 2018. № 4. С. 84–87.
8. Собовий О. М. Правовий статус судді в адміністративно-деліктному провадженні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 220 с.
9. Іванов І. Є. Шляхи перейняття зарубіжного досвіду щодо проваджень у справах про адміністративні проступки. *Право і суспільство*. № 6-2, частина 2. Дніпро. 2018. С. 255–257.
10. Парненко В. С. Сучасні тенденції розвитку інституту адміністративної відповідальності за кордоном. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2014. Вип. 29 (2.2). С. 75–79.
11. Орехов О. І. Іноземний (європейський) досвід перегляду справ про адміністративні правопорушення та можливості його впровадження у вітчизняне адміністративно-деліктне законодавство. *Європейські перспективи: науковий журнал.* 2012. № 4. Ч. 1. С. 60–66.

References

1. Pechuliak V. P. Administratyvna vidpovidalnist: novyi pohliad na poniattia. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2012. № 4. S. 11.
2. Deliktno-protsessualnyi kodeks Respubliky Estoniia. URL: http://infosiia.ee/main/
3. Fazykosh O. V. Zarubizhnyi dosvid provadzhennia u spravakh pro administratyvni pravoporushennia. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* Seriia: Yurydychni nauky. 2015. Vyp. 3-2. Tom 2. S. 178–182.
4. Pavlovych-Seneta Ya. P. Osnovni napriamky vdoskonalennia administratyvnoi vidpovidalnosti inozemtsiv ta osib bez hromadianstva v Ukraini: suchasnyi stan ta dosvid zarubizhnykh krain. *Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav: naukovyi visnyk.* 2016. № 1. S. 206–217.
5. Pravo Yevropeiskoho Soiuzu. URL: https://minjust.gov.ua/m/konventsiya-pro-zahist-prav-lyudini-i-osnovopolojnih-svobod-ta-evropeyskiy-sud-z-prav-lyudini
6. Administratyvne deliktne zakonodavstvo: zarubizhnyi dosvid ta propozytsii reformuvannia v Ukraini / Avtor-uporiadnyk O. A. Banchuk. Kyiv: Knyhy dlia biznesu, 2007. 912 s.
7. Sydelnikov O. D., Kysylevych O. V. Zarubizhnykh dosvid zakonodavchoho rehuliuvannia administratyvnoi vidpovidalnosti. *Molodyi vchenyi.* 2018. № 4. S. 84–87.
8. Sobovyi O. M. Pravovyi status suddi v administratyvno-deliktnomu provadzhenni: dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv, 2010. 220 s.
9. Ivanov I. Ye. Shliakhy pereiniattia zarubizhnoho dosvidu shchodo provadzhen u spravakh pro administratyvni prostupky. *Pravo i suspilstvo*. № 6-2 chastyna 2. Dnipro. 2018. S. 255–257.
10. Parnenko V. S. Suchasni tendentsii rozvytku instytutu administratyvnoi vidpovidalnosti za kordonom. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia: Pravo. 2014. Vyp. 29 (2.2). S. 75–79.
11. Orekhov O. I. Inozemnyi (ievropeiskyi) dosvid perehliadu sprav pro administratyvni pravoporushennia ta mozhlyvosti yoho vprovadzhennia u vitchyzniane administratyvno-deliktne zakonodavstvo. *Yevropeiski perspektyvy: naukovyi zhurnal.* 2012. № 4. Ch. 1. S. 60–66.

Міхеєв М. В. Аналіз правового регулювання адміністративних конфліктних проваджень у європейських країнах для розвитку вітчизняного законодавства

У статті досліджено, що інтеграція України у європейський правовий простір вимагає повномасштабного реформування правової системи на основі принципів і стандартів, що сформувалися на загальноєвропейському рівні. Необхідно враховувати міжнародні та європейські стандарти, проводячи реформи в державному управлінні, а також врахувати теоретичні положення, доктрини та позитивний практичний досвід зарубіжних держав у сфері адміністративних конфліктних проваджень. Оголошена Президентом України та розпочата адміністративно-судова реформа, розробка нормативної бази регулювання адміністративного судочинства відбуваються з урахуванням міжнародних та європейських стандартів адміністративної юстиції, спрямованої на врегулювання конфліктних проваджень. Аналіз зарубіжної доктрини та законодавства у сфе-

рі адміністративної відповідальності свідчить про відсутність єдиної моделі правового регулювання цього інституту в зарубіжних країнах, де в одних – це частина кримінального законодавства, в інших – зовсім інша сфера правового регулювання. Імплементація досвіду європейських країн з конфліктних проваджень не тільки сприятиме удосконаленню вітчизняного законодавства, а й забезпечить тісне співробітництво з ЄС. Автор пропонує використати досвід зарубіжних країн стосовно розширення кола суб'єктів провадження у справах про адміністративні правопорушення, оскільки у більшості країн до адміністративної відповідальності можуть притягуватись юридичні особи нарівні з фізичними.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративний процес, адміністративні провадження, конфліктні адміністративні провадження, спрощене провадження, адміністративне право зарубіжних країн, адміністративне право країн ЄС, адміністративно-деліктне право.

Mikheev M. V. Analysis of the legal regulation of administrative conflict proceedings in European countries for the development of domestic legislation

The work proves that Ukraine's integration into the European legal space requires a full-scale legal system reform based on the principles and standards formed at the pan-European level. It is extremely necessary to take into account international and European standards when carrying out reforms in public administration in Ukraine, as well as take into account theoretical provisions, doctrines, and positive practical experience of foreign states in the field of administrative conflict proceedings. The administrative-judicial reform announced by the President of Ukraine and the development of the normative framework for the regulation of administrative proceedings is taking place while considering international and European standards of administrative justice aimed at the settlement of conflict proceedings. The analysis of foreign doctrine and legislation in the field of administrative responsibility indicates the absence of a single model of legal regulation of this institution in foreign countries, where in some countries, it is part of criminal legislation, while in others, it is an entirely different sphere of legal regulation. In order to improve conflict legal proceedings, it is expedient to pay more attention to the international experience of regulating administrative proceedings. Despite the different attitudes to administrative and tort legislation in various countries, each country has its own important experience in conducting cases. It is possible to describe the following features of the systematization of legislation on administrative responsibility: some countries are focused on de-codification, while others are moving toward adopting a single codified act. Also, quite often, we can observe differences in jurisdictional administrative procedures in foreign countries. However, the implementation of the experience of European countries in conflict proceedings will not only contribute to the improvement of domestic legislation but will also ensure close cooperation with the EU. The author proposes to use the experience of foreign countries regarding the expansion of the range of subjects of proceedings in cases of administrative offenses since, in most countries, legal entities can be brought to administrative responsibility on an equal basis with individuals. In this way, administrative justice would contribute to the strengthening of law and order in the state of Ukraine. Administrative justice is an integral feature of the rule of law state, and its creation is the task of every democratic state.

Key words: administrative law, administrative process, administrative proceedings, conflicting administrative proceedings, simplified proceedings, administrative law of foreign countries, administrative law of EU countries, administrative tort law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-483-487

УДК 347.65/.68

Андрій Леонідович Осокін,
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового і підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-2756-731X

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ ДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЦК УСРР (1922)

Постановка проблеми. У статті автор здійснює аналіз норм Цивільного кодексу УСРР (1922) (далі – ЦК УСРР), які дають змогу застосовувати елементи принципу свободи договору до договірних конструкцій у сфері спадкування. Це необхідно для розуміння розвитку принципу свободи договору та виявлення його впливу на регулювання договірних відносин у сфері спадкування.

Принцип свободи договору як норма вперше сформульована в ст. 4 ЦК УРСР (1963). На відміну від ЦК УРСР (1963), ЦК УСРР (1922) взагалі не містив норм, які б прямо вказували на можливість укладати угоди, не визначені діючим цивільним законодавством, або самостійно обирати собі контрагентів чи використовувати умови, які не встановлені діючим законодавством.

Поряд з тим вчені, які досліджували принцип свободи договору в його динаміці, схиляються до думки, що деякі елементи принципу свободи договору все ж використовувались і у ЦК УСРР (1922). Зокрема, Ю. Расько зазначає, що при дослідженні застосування принципу свободи договору в ЦК УСРР (1922) було виявлено деякі елементи цього принципу у цьому кодексі, які можливо було використовувати при укладенні договорів [8]. Але ця вчена у своїй статті, обмежившись констатуванням наявності таких елементів, не досліджувала впливу елементів принципу свободи договору на регулювання договорів у сфері спадкування за ЦК УСРР (1922).

Вчені, які займались дослідженням договорів у сфері спадкування, вказували, що спадковим правовідносинам того часу не було притаманне договірне регулювання. Зокрема, О. Кухарєв зазначає, що «категорія договору протягом тривалого часу взагалі не була властива спадковому праву. Тому цілком природно, що правова доктрина того часу не приділяла уваги договорам у сфері спадкування» [3].

Але з такою позицією погодитись не можна, оскільки в ЦК УСРР (1922) був визначений один поіменований договір у сфері спадкування (ст. 417) та п'ять непоіменованих (статті 427, 428, 434) [7].

При цьому науковці не проводили дослідження впливу елементів свободи договору на договірні конструкції у сфері спадкування в українському цивільному праві початку радянської епохи. У зв'язку з цим, беручи до уваги відсутність наукових праць з цієї проблематики, можна говорити про актуальність проведення наукових досліджень у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці цивільного права питаннями свободи договору, проблем спадкових відносин і можливості використання договорів для врегулювання відносин у сфері спадкування займались О. Беляневич, В. Борисова, К. Герман, О. Дзера, І. Жилінкова, Ю. Заіка, Ю. Зінькевич, Т. Карнаух, Л. Козловська, Н. Кузнєцова, О. Кухарєв, М. Менджул, І. Орлов, О. Печений, Ю. Расько, І. Спасибо-Фатєєва, О. Тєрєхова та ін.

Першим дослідженням у напрямі з'ясування можливості застосування принципу свободи договору для використання в договірних конструкціях у сфері спадкування є стаття О. Печеного, присвячена свободі договору у спадковому праві [6, с. 455–465].

Та найбільше уваги цьому питанню присвятив О. Кухарєв. У своїх працях він досліджує питання застосування принципу свободи договору до договорів у сфері спадкування саме відповідно до норм ЦК України (2003). При цьому зовсім не приділяється увага дослідженню застосування

цього принципу ні в динаміці розвитку спадкового права взагалі, ні в динаміці розвитку принципу свободи договору як інституту зокрема.

Метою статті є дослідження впливу елементів свободи договору на договірні конструкції у сфері спадкування в українському цивільному праві початку радянської епохи.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні принцип свободи договору відомий широкому загалу юристів-практиків, теоретиків і просто пересічному громадянину. Його дефініція викладена в ст. 627 ЦК України, відповідно до якої сторони договору є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [5].

Така детальна розробка дефініції цього принципу є результатом тривалих наукових досліджень юристів-цивілістів. Але в існуючому на сьогодні вигляді вона не була визначена в українському цивільному праві.

Уперше в українському цивільному праві елементи принципу свободи договору зафіксовані у ст. 4 ЦК УРСР (1963). Так, за змістом частини 1 цієї статті цивільні права і обов'язки могли виникати з дій громадян і організацій, які хоча й не передбачені законом, але в силу загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права і обов'язки. Відповідно до частини 2 цієї статті «цивільні права і обов'язки виникають з угод, передбачених законом, а також з угод, хоча і не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать» [11].

Отже, як у ЦК України (2003), так і в ЦК УРСР (1963) принцип свободи договору має дещо подібне формулювання та прямо дозволяє контрагентам визначати умови договору на власний розсуд, за наявності застереження, що такі умови повинні не суперечити вимогам закону.

ЦК УСРР (1922) таких вказівок не містив. Цей ЦК УСРР був першою спробою систематизувати цивільне право з урахуванням тогочасних реалій і спроб створити на теренах буржуазного ладу, який програв у війні з пролетаріатом, свої правила регулювання цивільних відносин. Про це свідчить ст. 2 ЦК УСРР (1922), де зазначено, що «ніякі спори в цивільних правовідносинах, що виникли до 7 листопада 1917 року, не приймаються до розгляду судовими та іншими установами республіки». Також абсолютна заборона всього старого-«буржуазного» та спроба створювати щось своє «нове» закріплюється в ст. 6 цього кодексу, згідно з якою «заборонено тлумачення постанов Кодексу на підставі законів скинутих урядів і практики дореволюційних судів» [10].

Але, незважаючи на відсутність прямих вказівок, елементи свободи договору все ж бути притаманні й цьому цивільному кодексу. Та для їх визначення слід звернутись до тих статей ЦК УСРР (1922), які встановлювали межі застосування норм цього кодексу. Так, за змістом ст. 5 ЦК УСРР (1922) кожний громадянин УСРР мав право набувати й відчужувати майно із зазначеними в законі обмеженнями, укладати правочини і вступати в зобов'язання. Прикладом зазначених у законі обмежень може бути норма ст. 23 ЦК УСРР (1922), згідно з якою «зброя, вибухові речовини, військове спорядження, літальні апарати, телеграфне та радіотелеграфне сполучення, анульовані цінні папери, спиртові напої понад установлену в законі міцність і сильнодіючі отрути є вилучені з приватного обороту».

Далі, правочин може бути вчиненим у письмовій формі або в усній. Письмові правочини поділяються на: 1) звичайні 2) засвідчені, 3) нотаріальні (ст. 27). Недодержання форми правочину має наслідком його недійсність тільки у випадку, коли такий наслідок недодержання форми прямо зазначений у законі (статті 28, 30)

При цьому згідно зі ст. 30 ЦК УСРР правочин є недійсним, якщо він учинений з метою, суперечною закону, або в обхід закону, а також, якщо правочин спрямований на очевидну шкоду для держави.

Крім того, правочин є недійсним, якщо він учинений недієздатною особою (ст. 31); якщо він вчинений під впливом обману, погрози, насильства або внаслідок помилки, що має істотне значення (ст. 32); за згодою сторін лише для вигляду і без наміру викликати юридичні наслідки (ст. 34).

З аналізу цих норм можна дійти висновку, що за загальними вимогами ЦК УСРР (1922) особи могли укладати будь-які правочини щодо будь-якого майна, крім майна, прямо вказаного в законі; вони могли визначати будь-які умови цих правочинів і вступати в будь-які зобов'язання, крім встановлення умов і вступу в зобов'язання, що вчиняються з метою, яка суперечить закону або в обхід закону, або з очевидною шкодою для держави. Крім того, заборонено було укладати правочини недієздатною особою або без наміру викликати юридичні наслідки. При цьому загальної заборони

щодо форми правочину у названому ЦК не визначено. Це означає, що учасники правовідносин могли укладати правочини у будь-якій формі – усній, письмовій чи нотаріальній формі, крім випадків, прямо заборонених для кожного конкретного правочину.

Стаття 4 ЦК УСРР (1922) надавала цивільну правоздатність (здатність мати цивільні права і обов'язки) всім громадянам, не обмеженим у правах по суду [10]. З врахуванням ст. 5 щодо відсутності прямих обмежень на можливість укладати правочини та вступати в зобов'язання, вказане означає, що хоча ЦК УСРР (1922) і не надає легального визначення принципу свободи договору, але всі елементи цього принципу опосередковано зазначені в ньому, і вже тоді елементи цього принципу застосовувалися до регулювання договірних відносин. Це означає, що застосування елементів цього принципу поширювалося й на розділ кодексу, що регулює спадкові відносини, в тій частині, де таке регулювання можливе за допомогою договорів.

Поряд з тим, беручи до уваги специфіку спадкових відносин, їх особливу природу, питання щодо можливості використання «свободи обрання контрагентів» і «свободи використовувати умови договору, які не передбачені законом» у договорах у сфері спадкування за ЦК УСРР (1922), слід досліджувати через призму загальних норм, які регулювали ці правовідносини.

Так, за ЦК УСРР (1922) спадкування визначалось як «право спадкоємства» та було врегульовано статтями 416–435. Відповідно до ст. 416 кодексу допускалось «спадкоємство» за законом і за заповітом згідно з нижченаведеними статтями в межах загальної вартості спадкового майна не більше 10 тисяч золотих карбованців, з вирахуванням усіх боргів померлого.

З аналізу цієї норми вбачається, що в той час передбачалось «спадкоємство» за законом та за заповітом. І хоча ця норма не містила заборон щодо можливості спадкування у інші способи, конструкція норми свідчить про імперативну, тобто наказову вимогу щодо видів спадкоємства, тобто «спадкоємство» «за законом» та «за заповітом». Це свідчить про неможливість розширеного тлумачення цієї норми. Це означає, що договірні форми спадкування не допускались.

Тож можна стверджувати, що договори, які регулюють відносини у сфері спадкування, можна було укласти або до смерті потенційного спадкодавця, між заповідачем – потенційним спадкодавцем, з одного боку, та виконавцем заповіту – з другого боку (ст. 427 ЦК УСРР 1922), або після його смерті: це договір, визначений ст. 417 ЦК УСРР (1922), щодо купівлі-продажу частини спадкового майна, вартість якої перевищує 10 тисяч золотих карбованців, якщо за характером складових частин спадкового майна поділ спадкового майна є господарсько невигідним та незручним; договір між спадкоємцями та державою з питань оцінки, поділу і порядку розрахунків за спадщиною (ст. 428 ЦК УСРР 1922), та договір між спадкоємцями та кредиторами спадкодавця щодо задоволення вимог кредиторів (ст. 434 ЦК УСРР 1922 р.).

Викладене дає можливість визначити коло осіб, які могли бути контрагентами у цих договорах; і дає можливість визначити обмеження, які були встановлені як загальними нормами, що регулювали спадкові відносини у сфері спадкування за ЦК УСРР (1922), так спеціальними нормами.

Договір між заповідачем і виконавцем заповіту (ст. 427 ЦК УСРР 1922) міг бути укладений тільки до відкриття спадщини. Водночас усі інші визначені ЦК УСРР (1922) договори у сфері спадкування могли бути укладені тільки після відкриття спадщини.

За змістом ст. 423 ЦК УСРР (1922) на особу, яка отримує за заповітом спадкове майно, заповідач може покласти виконання якого-небудь зобов'язання на користь одного, декількох або всіх інших законних спадкоємців (ст. 418), які в силу цього розпорядження отримують право вимагати виконання відповідного зобов'язання з боку спадкоємця за заповітом.

Відповідно до ст. 427 ЦК УСРР (1922) виконання заповіту покладається на призначених у ньому спадкоємців, за винятком випадків, коли заповідач доручив у заповіті окремій особі – виконавцеві заповіту – виконати його волю. У цьому випадку вимагається згода виконавця на самому заповіті або в окремій заяві, прикладеній до заповіту.

За змістом цих статей сторонами у договорі між заповідачем і виконавцем заповіту могли бути, з одного боку, заповідач, а з другого – особи, які зазначені в заповіті спадкоємцями або виконавець заповіту. При цьому застосування у цих нормах сполучення слів «заповідач міг покласти» свідчить про те, що він міг і не покладати такі обов'язки ні на кого. Крім того, заповідач міг покласти

обов'язок щодо виконання заповіту на будь-яку іншу особу, тобто особу, яка не була спадкоємцем. Це свідчить про свободу вибору заповідачем контрагента по договору про виконання заповіту.

З іншого боку, виконавці заповіту могли погодитись з такими обов'язками або відмовитись від їх виконання. Тобто спадкоємці за заповітом могли відмовитись від прийняття спадщини і таким чином не брати на себе зобов'язання щодо виконання заповіту. Своєю чергою інші особи, які зазначені в заповіті як виконавці заповіту, могли також відмовитись від обов'язків виконавця заповіту, що підтверджувалось відсутністю їх підпису на такому заповіті, де вони зазначені його виконавцем.

Це означає, що договір між заповідачем і виконавцями заповіту міг бути укладений, з одного боку, заповідачем та, з іншого боку – спадкоємцями або особою (особами), які не були спадкоємцями. Заповідач міг покласти на них будь-які обов'язки, які мають бути виконанні на користь спадкоємців за законом. З іншого боку, спадкоємці за заповітом або інші особи, які зазначені в заповіті його виконавцями, можуть погодитись з цими обов'язками виконавця заповіту або відмовитись від них.

Що стосується договорів, які могли бути укладені після відкриття спадщини, то, як було зазначено, це були:

– договір купівлі-продажу між спадкоємцями та державою тієї частини спадкового майна, вартість якої перебільшує 10 тисяч золотих карбованців (ст. 417 ЦК УСРР 1922), скасована 07.07.1926 р.);

– договори між спадкоємцями та державою з питань оцінки, поділу і порядку розрахунків за спадщиною (ст. 428 ЦК УСРР 1922);

– договір між спадкоємцями та кредиторами спадкодавця щодо задоволення вимог кредиторів спадкодавця (ст. 434 ЦК УСРР 1922).

Контрагентами договору купівлі-продажу частини спадщини, вартість якої перевищувала 10 тисяч золотих карбованців спадщини, могли бути спадкоємці, які прийняли спадщину, з одного боку, та Уповнаркомфіну чи його органи як представник держави – з другого.

Щодо умов цих договорів, то, крім загальних обмежень, визначених ЦК УСРР (1922), існували ще й обмеження, визначені ст. 417. Ці договори могли укладатись щодо тієї частки спадкового майна, вартість якого перевищувала 10 тисяч золотих карбованців. Продаж державою такої частки спадкового майна на користь приватних осіб міг відбутись тільки в тому випадку, якщо це допускалось інтересами держави.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що договір купівлі-продажу частки спадкового майна, визначений ст. 417 ЦК УСРР (1922), міг бути укладеним виключно між спадкоємцями – приватними особами, з одного боку, та державою – з другого, виключно стосовної тієї частки спадщини, вартість якої перевищувала 10 тисяч золотих карбованців, та виключно за наявності у випадку, якщо за характером складових частин поділ спадкового майна є господарсько невигідним і незручним, і викуп на користь приватних осіб – допускається інтересами держави.

З приводу договорів, визначених ст. 429 ЦК УСРР (1922), з питань оцінки, поділу і порядку розрахунків за спадщиною, то, за змістом цієї статті, очевидним є те, що це є три різні договори, які об'єднані спільними підставами і часом їх виникнення, а саме: узгодження питання оцінки спадкового майна, його поділ і порядок розрахунків за спадщиною, що можуть виникнути між спадкоємцями і також державою, під час оформлення прав на спадщину. Контрагентами у цих договорах могли бути як спадкоємці між собою, так і спадкоємці та держава.

Щодо умов цих договорів слід звернути увагу на таке.

Предметом договору оцінки спадкового майна є вартість цього майна, за умови наявності декількох варіантів оцінки цього майна. Очевидно, що предмет даного договору обмежує його умови, що означає, що умови такого договору мають бути спрямовані на встановлення домовленостей щодо єдиного способу визначення вартості спадкового майна.

Своєю чергою контрагентами договору про поділ спадкового майна до 17 грудня 1926 року могли бути як спадкоємці, так і держава. Та після 1926 року, коли була скасована ст. 417 ЦК УСРР, контрагентами за таким договором могли бути тільки спадкоємці. При цьому умови договору, знову ж, визначались його предметом і могли стосуватись виключно розподілу спадкового майна.

Аналогічного висновку слід дійти й щодо контрагентів за договором про розрахунки по спадщині. При цьому такими розрахунками вважаються витрати, пов'язані з утриманням спадкового

майна до оформленням прав на нього спадкоємцями, оплата послуг державним органам за оформлення спадкових документів і т. д.

Контрагентами договору щодо задоволення вимог кредиторів спадкодавця (ст. 434 ЦК УСРР 1922) можуть бути спадкоємці як за законом, так і за заповітом, які прийняли спадщину, з одного боку, та кредитори спадкодавця – з другого боку. При цьому умови договору можуть стосуватись виключно розміру боргу спадкодавця та вартості спадкового майна, яке може бути джерелом погашення боргу.

Висновки. Отже, контрагентами щодо договорів у сфері спадкування за ЦК УСРР (1922) могли бути спадкодавець, особа, яку призначено виконавцем заповіту, спадкоємці, держава, кредитори спадкодавця.

Договори між цими контрагентами укладались такі, які прямо визначено законом, або які, хоча прямо і не визначено, але можливість укладення яких випливала з суті самих правовідносин, які були врегульовані нормами кодексу, і при цьому застосування договору не було заборонено в законі, або в нормі відсутня імперативна вказівка на не договірні варіанти поведінки за тих умов, які склались.

При цьому умови договору могли стосуватись виключно прав та обов'язків щодо спадкового майна або його вартості.

У випадку можливості врегулювання відносин між контрагентами у сфері спадкування за допомогою договорів, такі контрагенти могли, але не були зобов'язані укладати такі договори. Тобто в них була свобода на укладення договорів або на відмову від їх укладення.

Отже, принцип свободи договору у класичному його розумінні щодо можливості вільно укладати договори, на умовах, що не заборонені законом, та вільно обирати собі контрагента, хоча і не був нормативно закріплений у ЦК УСРР (1922), але застосовувався до всіх цивільно-правових договорів, які були відомі цивільному праву на той час. У тому числі цей принцип застосовувався і до договорів у сфері спадкування як з урахуванням загальних обмежень, що визначались ЦК УСРР (1922), так і з урахуванням специфіки договорів у сфері спадкування.

Список використаних джерел

1. Заіка Ю. О. Спадкове право України: навч. посіб. Київ: Істина, 2006. 216 с.
2. Заіка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. 2-ге вид. Київ: КНТ, 2007. 288 с.
3. Кухарєв О. Є. Загальна характеристика договорів у сфері спадкового права. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3021/zagal_na_harakteristika_dogovoriv_u_sfer.pdf (дата звернення: 05.05.2022)
4. Кухарєв О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності у спадковому праві: монографія. Київ: Алерта, 2019. 498 с.
5. Орлов І. П., Кухарєв О. Є. Правочини в сфері спадкового права: монографія. Київ: Алерта, 2012. 270 с.
6. Печеный О. П. Свобода договора в наследственном праве. *Свобода договора:* сборник статей / рук. авт. кол. и отв. ред. докт. юрид. наук М. А. Рожкова. Москва: Статут, 2016. С. 455–465.
7. Печений О. П. Спадкове право. Харків: Фактор, 2012. 368 с.
8. Расько Ю. О. Трансформація принципу свободи договору у процесі історичного розвитку. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/25-1.pdf (дата звернення: 01.04.2023)
9. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монография гражданского права / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат и др.; под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харків: Право, 2016. 606 с.
10. Цивільний кодекс УСРР (1922). URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 02.04.2023)
11. Цивільний кодекс УСРР (1963). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06 (дата звернення: 10.04.2023)
12. Цивільний кодекс України (2003). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення 03.04.2023)

References

1. Zaika Yu. O. Spadkove pravo Ukrainy: navch. posib. Kyiv: Istyna, 2006. 216 s.
2. Zaika Yu. O. Spadkove pravo v Ukraini: stanovlennia i rozvy tok: monohrafiia. 2-he vyd. Kyiv: KNT, 2007. 288 s.

3. Kukhariev O. Ie. Zahalna kharakterystyka dohovoriv u sferi spadkovoho prava. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3021/zagal_na_harakteristika_dogovoriv_u_sfer.pdf (data zvernennia: 05.05.2022).
4. Kukhariev O. Ie. Teoretychni ta praktychni problemy dyspozytyvnosti u spadkovomu pravi: monohrafiia. Kyiv: Alerta, 2019. 498 s.
5. Orlov I. P., Kukhariev O. Ie. Pravochyny v sferi spadkovoho prava: monohrafiia. Kyiv: Alerta, 2012. 270 s.
6. Pechenyi O. P. Svoboda dohovora v nasledstvennom prave. *Svoboda dohovora:* Sbornyk statei / ruk. avt. kol. y otv. red. dokt. yuryd. nauk M. A. Rozhkova. Moskva: Statut, 2016. S. 455–465.
7. Pechenyi O. P. Spadkove pravo. Kharkiv: Faktor, 2012. 368 s.
8. Rasko Yu. O. Transformatsiia pryntsypu svobody dohovoru u protsesi istorychnoho rozvytku. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/25-1.pdf (data zvernennia: 01.04.2023)
9. Kharkovskaia tsyvylystycheskaia shkola: hrany nasledstvennoho prava: monohrafyia hrazhdanskoho prava / Y. V Spasybo-Fateeva, O. P. Pechenyi, V. Y. Krat, y dr.; pod red. Y. V. Spasybo-Fateevoi. Kharkiv: Pravo, 2016. 606 s.
10. Tsyvilnyi Kodeks URSR 1922 roku. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (data zvernennia: 02.04.2023)
11. Tsyvilnyi Kodeks URSR (1963). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06 (data zvernennia: 10.04.2023)
12. Tsyvilnyi Kodeks Ukrainy (2003). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (data zvernennia: 03.04.2023)

Осокін А. Л. Застосування принципу свободи договору до врегулювання договорів у сфері спадкування за ЦК УСРР (1922)

Можливість застосування договорів до врегулювання відносин у сфері спадкування є маловивченою та потребує детальної наукової розробки. Тому, як наслідок, застосування принципу свободи договору, як одного з найфундаментальніших принципів урегулювання договірних відносин, до договорів у сфері спадкування, а також межі його застосування – внаслідок відсутності фундаментальних досліджень у цьому напрямі підлягає детальному вивченню з моменту виникнення, розвитку і функціонування в даний час.

У статті на підставі аналізу законодавства з урахуванням наявних наукових досліджень вивчаються можливість і межі застосування принципу свободи договору і можливість застосування договірних конструкцій, не визначених цивільним законодавством, до врегулювання спадкових відносин на етапі зародження українського цивільного права за Цивільним кодексом УСРР (1922). Зроблено аналіз як загальних норм ЦК УСРР (1922), що застосовувались до регулювання договірних відносин, так і спеціальних, які врегульовували спадкові відносини, з метою виявлення в них ознак принципу свободи договору, систематизації цих ознак і вивчення можливості їх використання.

Ключові слова: принцип, свобода договору, спадкування, спадщина, спадкоємці, договори у спадкуванні, заповіт, кредитори спадкодавця, відкриття спадщини, Цивільний кодекс.

Osokin A. L. Application of the principle of freedom of contract to the settlement of contracts in the field of inheritance according to the Central Committee of the Ukrainian SSR (1922)

The possibility of applying contracts to the settlement of relations in the field of inheritance is poorly studied and requires detailed scientific development. Therefore, as a result, the application of the principle of freedom of contract, as one of the most fundamental principles of the regulation of contractual relations, to contracts in the field of inheritance, as well as the limits of its application - due to the lack of fundamental research in this area, is subject to detailed study from the moment of its emergence, development and functioning in the present time.

The article, based on the analysis of the legislation, taking into account the available scientific research, studies the possibility and limits of the application of the principle of freedom of contract and the possibility of applying contractual constructions, not defined by civil law, to the settlement of inheritance relations at the stage of the birth of Ukrainian civil law according to the Civil Code of the Ukrainian SSR (1922). The author analyzes both the general norms of the Central Committee of the Ukrainian SSR (1922), which were applied to the regulation of contractual relations, and the special ones that regulated inheritance relations, with the aim of identifying in them the signs of the principle of freedom of contract, systematizing these signs and studying the possibility of their use.

Key words: principle, freedom of contract, inheritance, inheritance, heirs, contracts in inheritance, will, creditors of the testator, opening of inheritance, civil code.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-488-493

УДК 340.12

Наталія Олегівна Палій,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-2380-4442

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ

Постановка проблеми. Методологічні засади є важливим елементом будь-якого дослідження, оскільки вони визначають його характер та якість, а також можуть вплинути на його результати та наслідки. Використання науково обґрунтованих методологічних засад дає змогу досягти об'єктивних і достовірних результатів, що є важливим для розуміння проблем і розробки ефективних рішень.

Саме методологія дає основу наукового пошуку та складається з: системи принципів, методологічних підходів і методів наукового пізнання. Вони уможливлюють: по-перше, забезпечити відповідність дослідження критеріям науковості (це про принципи); по-друге, сформувати та засновувати дослідження на відповідній стратегії науково-дослідної роботи, в основі якої – положення доктринальних підходів до розуміння права (це про методологічні підходи); по-третє, застосувати комплекс прийомів, способів та засобів наукового пізнання, що забезпечать вивчення предмета наукового дослідження в межах світоглядного (філософського), загальнонаукового та спеціально-наукового рівнів наукового пізнання (це про методи наукового дослідження).

Говорячи про методи наукових досліджень у сфері правничих наук, можна з впевненістю зазначити, що діяльність науковця пов'язана з постійним науковим пошуком певних конкретних методів наукових досліджень. Проблематика методологічних засад є актуальною, серед іншого, тому, що дуже тісно пов'язана з практичною діяльністю. Саме тому використання певного методологічного інструментарію визначається науковцями самостійно залежно від сфери досліджень. Юриспруденція та, зокрема, теорія держави і права характеризується для дослідників динамічними змінами в методах наукових досліджень і наявних постійних дискусій серед науковців, які пов'язані зі зміною існуючих обставин та наявних умов. Ця проблематика характерна також для дослідження принципів рівності, тобто актуальною є індивідуалізація методологічної основи. Йдеться про індивідуальне визначення та обґрунтування доцільності використання конкретного набору методологічного інструментарію та практики його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підстави вважати, що методи правового дослідження – система розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, які спрямовані на вирішення певних пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, що зумовлена духовними і матеріальними потребами суспільства і/або внутрішніми потребами самої правової науки [1 с. 456].

Загалом проблематику методології в праві досліджували такі науковці, як: М. Дамірлі, Г. Дубов, О. Котюк, М. Кельман, Н. Крестовська, Ю. Кривицький, І. Канзафарова, Л. Матвєєва, О. Мурашин, Н. Оніщенко, О. Осауленко, О. Петришин, П. Рабінович, В. Сухонос, О. Ющик та ін.

Як зазначала Н. Оніщенко, «чітко обрана методологія є своєрідним компасом, за яким прямує науковець щодо досягнення як самої мети, поставленої для цього дослідницького напряму, так і стосовно обраного інструментарію у дослідженні тієї чи іншої проблематики» [2 с. 63].

Ряд вчених обґрунтовують необхідність встановлення методологічної основи наукового дослідження шляхом визначення відповідної методологічної стратегії наукового пізнання, що має включати в себе власне виокремлений методологічний підхід, що найбільш відповідає досліджуваній проблематиці та потенційно спроможний у методологічній площині спрямувати дослідника на пізнання явища чи процесу в певному сталому його розумінні [3, с. 116–118; 4, с. 22; 5, с. 16–18].

Методологія – це не процес або явище, яке формує проблему, і не суспільні відносини, що потрібно нормативно врегульовувати, а сукупність структурованих методів, способів, прийомів, які виконують роль інструментарію окремо взятого наукового дослідження [6, с. 135].

Однією із основних структурних одиниць методології, крім її рівнів, підходів, способів, принципів, категорій, є методи дослідження [7, с. 34].

Говорячи про методологічну основу, варто зазначити, що вчені характеризують її як певні раціональні прийоми наукового пізнання, які можуть бути корисними в процесі дослідження певного явища чи аспекту.

Окрім того, до складу методологічної основи відносять не лише прийоми дослідження, а й методологічні навички їх використання, що також мають бути визначені та підтверджені дослідником [8, с. 28], принципи наукового пізнання і аналітичний склад розумових здібностей дослідника тощо. Також вчені визначають методологічну основу дослідження через призму наукового пізнання та метою спрямування дослідника у його науковій роботі [9, с. 7–9]; комплекс методів дослідження, які містить різноманітні структури, проте серед них виокремлюється одна ключова, яка дає змогу досліднику аналізувати конкретні аспекти прояву об'єкта дослідження; наявності рівнів наукового дослідження, що сприяють розмежуванню та подальшому поєднанню теоретичних і практичних (прикладних) досліджень; результати її застосування, які можуть бути класифіковані на різні категорії, включаючи загальні та спеціальні, що визначаються критерієм типу методів пізнання (загальнонаукових або спеціалізованих), які використовуються дослідником тощо.

Ми вважаємо, що неможливо використати окремий метод або методологічний підхід як основу наукового дослідження принципу рівності. Комплексний підхід є необхідним для визначення методів дослідження, що дасть змогу проаналізувати та дослідити різні способи покращення в досліджуваній сфері з метою оптимізації механізмів захисту прав жінок на основі принципу рівності та недискримінації.

Варто погодитись з твердженням Т. В. Росіка про те, що методологічна основа наукового дослідження в науковому аспекті є категорією доволі складною, оскільки передбачає визначення основних принципів наукового пізнання, встановлення, аналіз та обґрунтування доцільності застосування кола методологічних підходів і методів, які доцільно використати для отримання об'єктивних, апробованих, науково обґрунтованих знань про предмет дослідження [10, с. 45–46].

До складу методологічної основи відносять не лише прийоми дослідження, а й методологічні навички їх використання, що також мають бути визначені та підтверджені дослідником [11, с. 28].

Зважаючи на зазначене, доходимо висновку, що всі проаналізовані погляди можуть бути нами підтримані, проте вбачаємо за доцільне обґрунтувати функціональні можливості комплексу методологічних підходів і методів наукового пізнання, що у своїй єдності дадуть змогу досягти мети дослідження – виокремити причини виникнення дискримінації жінок з вразливих груп і знайти можливі шляхи запобігання та протидії такій дискримінації, обґрунтувати недоліки та шляхи удосконалення в Україні. Вважаємо, що методологічну основу наукового дослідження принципу рівності не може становити окремий метод або методологічний підхід. Адже саме комплексний підхід при визначенні методів дослідження дасть змогу проаналізувати, дослідити різні шляхи покращення у досліджуваній сфері задля оптимізації механізму захисту прав жінок на основі принципу рівності та недискримінації.

Метою статті є ретельний аналіз методологічних засад принципу рівності в контексті дослідження питань, пов'язаних із захистом прав жінок на основі принципу недискримінації. З урахуванням важливості теми протидії дискримінації жінок у сучасному суспільстві, що потребує ефективних методів захисту їх прав, розглядається комплексний підхід до визначення методів дослідження, що забезпечує можливість дослідження та аналізу різних шляхів покращення у досліджуваній сфері.

У статті докладно розглядаються концептуальні підходи до визначення методологічних засад дослідження принципу рівності, а також їх практичне використання в аспекті захисту прав жінок. Розглядається важливість використання різноманітних дослідницьких методів у контексті аналізу проблем недискримінації жінок з вразливих груп. Комплексний підхід до визначення методів дослідження дасть змогу більш детально проаналізувати різні аспекти цього принципу та способи його реалізації в практичній діяльності.

На основі такого аналізу можна виявити недоліки та перешкоди, що є завадою повному захисту прав жінок з вразливих груп, та розробити стратегії їх подолання. Окрім того, вивчення методологічних аспектів принципу рівності дасть змогу розширити наші знання про сутність і значення цього принципу в контексті загального захисту прав людини та побудови справедливого суспільства.

Отже, можна стверджувати, що аналіз методологічних засад принципу рівності є важливим етапом у дослідженні питань захисту прав жінок з вразливих груп, а також загалом побудови справедливого та демократичного суспільства.

Основні результати дослідження. Методологічні компоненти, такі, як методи, способи, прийоми наукового дослідження, не продукують нового знання, а допомагають науковцю пояснити сутність обраного ним для аналізу певного об'єкта та предмета дослідження [12, с. 135]. «Методологія, як певна форма світоглядного підходу до дослідження конкретного об'єкта реальної дійсності, ґрунтується на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння даних явищ, їхньої реальної сутності» [13, с. 24–25]. Погоджуємося з думкою про те, що методологія не створює новизну, а забезпечує можливість користуватися досвідом інших дослідників та аналізувати об'єкт пізнання, враховуючи набуті знання, використовуючи новітні концепції та погляди.

Принцип рівності є одним із основних принципів права та моралі, і дослідження цього принципу може мати важливе значення для розуміння та покращення соціальних відносин.

Методології властиві інтегративні якості, її ядром є філософія в єдності діалектики, гносеології та логіки у пізнавальному процесі [14, с. 111].

Методологічні засади дослідження принципу рівності можуть включати такі підходи.

Філософський підхід. Для дослідження принципу рівності можна застосовувати філософський підхід, що полягає у розумінні фундаментальних понять, які підкріплюють цей принцип, таких як свобода, справедливість, демократія, людські права та ін.

Соціологічний підхід. Дослідження принципу рівності може базуватися на соціологічному підході, який досліджує соціальні відносини та їх вплив на індивідів та групи. Це дає змогу розуміти, як принцип рівності діє в різних соціальних контекстах.

Юридичний підхід. Для дослідження принципу рівності можна використовувати юридичний підхід, що полягає в аналізі правових актів і рішень судів, що стосуються принципу рівності. Це дає змогу розуміти, як цей принцип реалізується в правовій системі.

Емпіричний підхід. Для дослідження принципу рівності можна використовувати емпіричний підхід, що базується на спостереженні та аналізі фактів, які стосуються принципу рівності в різних контекстах. Це дає змогу отримати об'єктивні дані про те, як принцип рівності діє на різних рівнях і в різних соціальних групах.

Компаративний підхід. Для дослідження принципу рівності можна застосовувати компаративний підхід, що полягає в порівнянні різних країн, регіонів, культур та інших контекстів щодо реалізації принципу рівності. Це уможливлює зрозуміти різноманітність і схожість підходів до рівності в різних частинах світу.

Гендерний підхід. Окремо можна виділити гендерний підхід, який досліджує роль статевої належності та гендерних стереотипів у реалізації принципу рівності. Це дає змогу виявити нерівність між чоловіками та жінками та розробляти способи забезпечення рівності між ними.

Інтердисциплінарний підхід. Дослідження принципу рівності може ґрунтуватися на інтердисциплінарному підході, який поєднує різні методології та підходи для отримання більш повного та глибшого розуміння принципу рівності.

Загалом, методологічні засади дослідження принципу рівності можуть бути різноманітними, і вибір конкретного підходу залежить від цілей та завдань дослідження. Однак використання комплексного підходу до дослідження дасть змогу отримати більш повне та об'єктивне розуміння принципу рівності та його реалізації в різних контекстах.

У контексті принципу рівності методологія права має визначати загальні принципи і механізми захисту прав людини, зокрема прав жінок. Для цього необхідно аналізувати сучасний стан законодавства, що регулює відносини у сфері захисту прав жінок, та з'ясовувати причини недосконалості правових норм і практики їх застосування. Крім того, методологія права повинна враховувати

національні та міжнародні стандарти, що регулюють права жінок, та принципи рівності й недискримінації, що є фундаментальними для захисту прав людини.

Для дослідження принципу рівності можна використовувати різні методи та підходи, що дають змогу розглядати проблему з різних ракурсів і збільшувати науковий потенціал дослідження. Один з таких методів – системний підхід, який дає змогу розглядати проблему в контексті всієї системи суспільних відносин.

Герменевтичний підхід дає змогу інтерпретувати правові норми та їх значення в різних контекстах. Феноменологічний підхід уможливлює досліджувати явища через їх феноменальні властивості та особливості сприйняття. Синергетичний підхід розглядає проблему як складну систему, що містить багато елементів, які взаємодіють між собою. Філософський підхід дає змогу розглядати проблему в широкому контексті світоглядних питань і понять. Історико-правовий підхід дає змогу досліджувати історичний контекст та еволюцію принципу рівності у правовій системі. Категоріальний аналіз дає змогу розглядати проблему через її ключові категорії та поняття. Системно-структурний підхід уможливлює розглядати проблему в контексті структурної організації правової системи. Порівняльно-правовий підхід дає змогу порівнювати різні правові системи та законодавства для виявлення подібностей і відмінностей. Прогностичний підхід уможливлює передбачати можливі наслідки прийнятих рішень, а метод моделювання – створювати математичні моделі для аналізу проблеми.

Для досягнення мети дослідження методологія права має використовувати комплексний підхід, який передбачає аналіз не лише законодавства, а й практики його застосування, суспільної думки та інших соціальних факторів, що впливають на захист прав жінок. Такий підхід дає змогу зрозуміти причини дискримінації та визначити шляхи її подолання.

Крім того, методологія права має створювати загальнофункціональні інструменти для подальшої творчої діяльності вчених-правників. Такі інструменти повинні базуватись на науковому аналізі та відповідати згаданим вище критеріям. Вони повинні включати систему рекомендацій і пропозицій щодо подальшого вдосконалення правового регулювання у сфері захисту прав жінок, на основі принципу рівності та недискримінації.

На нашу думку, у цій сфері рекомендованим є використання системного методологічного підходу. Це означає, що для досягнення мети дослідження (розкриття змісту співвідношення правотворчості вказаних суб'єктів, обґрунтування недоліків і шляхів удосконалення в Україні) необхідно використовувати комплекс методологічних підходів і методів, які у своїй єдності дадуть змогу зрозуміти систему як цілісний об'єкт, з усіма його складовими та взаємозв'язками між ними.

Системний методологічний підхід є одним із можливих підходів до дослідження проблеми принципу рівності. Він базується на розумінні проблеми як системи, що складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів. Такий підхід дає змогу розглядати проблему принципу рівності в її комплексності та взаємозв'язку з іншими соціальними, економічними та політичними процесами.

Застосування системного методологічного підходу в дослідженні принципу рівності передбачає аналіз усіх аспектів, що впливають на його реалізацію в практичній діяльності. Для цього необхідно враховувати різноманітні фактори, що по-різному впливають на життя жінок і чоловіків.

Такий підхід дає змогу визначити взаємозв'язки між різними соціальними явищами та процесами, що можуть впливати на реалізацію принципу рівності. Наприклад, дослідження може містити аналіз законодавства, судової практики, економічної ситуації в країні, культурних і релігійних уявлень, гендерних стереотипів та інших факторів.

Важливим елементом системного методологічного підходу є врахування гендерної перспективи в дослідженні. Це означає, що необхідно відображати різні перспективи та досліджувати вплив різних соціальних факторів на життя жінок і чоловіків.

Дослідження з використанням системного методологічного підходу передбачає аналіз та опис взаємодії окремих елементів системи, а також їх впливу на розвиток системи в цілому. Це дає змогу зрозуміти, як різні аспекти дискримінації жінок взаємодіють між собою та впливають на загальний стан справ у цій сфері.

Застосування системного методу дає змогу визначити проблеми, пов'язані з дискримінацією, як складові соціально-економічної системи, а також зв'язки між ними та іншими факторами. На-

приклад, дискримінація жінок у працевлаштуванні може впливати на їх соціальну позицію та економічний статус, що, своєю чергою, впливає на здоров'я та рівень життя.

Системний підхід дає змогу також визначити ефективні механізми захисту прав жінок та інших груп на основі принципу рівності. Це може включати правові механізми, соціальні програми та інші інструменти, які сприяють досягненню рівності в різних сферах життя.

Отже, системний методологічний підхід є ефективним інструментом для аналізу та вирішення проблем, пов'язаних з принципом рівності. Він уможливлює розглядати цю проблему в контексті її взаємозв'язку з іншими аспектами соціально-економічної системи та визначати шляхи досягнення принципу рівності в різних сферах життя.

Також слід відзначити перспективність застосування герменевтичного методологічного підходу. Герменевтичний методологічний підхід у сфері протидії дискримінації жінок є одним із підходів, який зосереджується на розумінні та інтерпретації текстів, зокрема положень законодавства, матеріалів судової практики та суспільних явищ. Він базується на ідеї того, що суспільне явище не може бути розглянуте без уваги до культурного та історичного контексту, в якому воно виникло.

У рамках герменевтичного підходу вивчаються інтерпретації правових документів, політичних програм та інших текстів. При цьому звертається увага на те, які соціокультурні, політичні та історичні чинники вплинули на формування цих текстів і як їх можна інтерпретувати з точки зору принципу рівності.

Герменевтичний підхід також передбачає активну участь суб'єктів дослідження в процесі інтерпретації текстів. Отже, враховуються різноманітні інтерпретації та перспективи на суспільні явища з боку різних груп жінок з вразливих груп.

Звичайно, важливе значення має і феноменологічний методологічний підхід. Його основна мета – дослідити феномен, який виникає від спільного досвіду людей. У контексті вивчення принципу рівності феноменологічний підхід може допомогти вивчити досвід жінок, що стикаються з дискримінацією, розкрити їхні переживання та реакції на ці події.

Феноменологічний підхід дає змогу дослідникам вивчати проблему з точки зору людського досвіду та розуміння, що уможливлює глибше зрозуміти досвід жінок, які пережили дискримінацію та зіткнулися з нерівністю, та їхні взаємини з іншими людьми й інституціями. Використання феноменологічного підходу дає змогу дослідникам зосередитися на тому, як жінки досліджують дискримінацію та як це впливає на їхні життя, а також на те, як вони намагаються протистояти цим негативним проявам.

Висновки. Отже, використання різноманітних методів дослідження є важливим для розуміння принципів рівності. Комбінація різних методів дає змогу отримувати більш повну картину та підходити до досліджуваної проблеми усебічно.

Наприклад, системно-структурний метод дає змогу вивчити проблему в контексті системи, а феноменологічний метод – зосередитись на дослідженні досвіду осіб, які пережили дискримінацію. Метод порівняльного аналізу правових норм і законодавств різних країн дає змогу виявити кращі практики та досвід інших країн, які можуть бути використані для удосконалення законодавства в Україні.

Прогностичний метод і метод моделювання дають змогу зробити прогноз на майбутнє та оцінити ефективність запропонованих заходів. Історико-правовий метод дає змогу проаналізувати минуле і знайти причини та наслідки дискримінації жінок у минулому, що може допомогти у формулюванні більш ефективних стратегій протидії їй.

Використання різноманітних методів дослідження дає змогу отримати детальну інформацію про проблему дискримінації та нерівності, проаналізувати її відповідно до різних критеріїв і визначити найбільш ефективні заходи протидії. Це може допомогти удосконалити законодавство та забезпечити рівність і справедливість у суспільстві.

Принцип рівності є однією з фундаментальних концепцій у багатьох галузях знань, включаючи право, політику, соціологію та етику. Цей принцип стверджує, що всі люди мають бути рівні перед законом, мати однакові права та можливості, без обмежень за ознакою раси, статі, національності, релігії, соціального стану чи інших чинників.

Вивчення принципу рівності дає змогу розуміти, як суспільство повинно ставитися до різних соціальних груп та як забезпечити демократію, рівність і справедливість. Це також уможливлює

розкрити системні нерівності та дискримінацію, які можуть бути в різних сферах життя, таких як працевлаштування, освіта, охорона здоров'я тощо.

Вивчення принципу рівності дає нам змогу стати більш свідомими громадянами та покращувати наше суспільство, створюючи більш рівні умови для всіх людей. Врахування принципу рівності також допомагає нам зрозуміти, що різноманітність індивідів і культур варта поваги та визнання, і що це може принести користь суспільству в цілому.

Список використаних джерел

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 456–460.
2. Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О., Клещенко Н. О. Методологічний розвиток теорії держави і права: питання сьогодення. Formation of innovative potential of world science: collectionof scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference (August19, 2022). Tel Aviv, State of Israel: European Scientific Platform.
3. Курась Т. В. Теоретико-правові засади нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у їх взаємодії: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2016. 241 с.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 9-те вид., зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Федоренко В. Л. Теоретичні основи системи конституційного права України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005. 549 с.
6. Новіцький В. Проблемні аспекти методології науково-практичних досліджень. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* матер. міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 т. (Київ, 18 трав. 2018 р.) / редкол.: І. С. Гриценко (голова), І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. Київ, 2018. Т. 1. С. 134–136.
7. Новіцький В. В. Методологія аналізу прав людини та юридичних гарантій їх реалізації. *Держава і право.* Сер. Юридичні науки: зб. наук. праць. 2018. Вип. 80. С. 28–38.
8. Олійник А. С. Організаційно-правові питання забезпечення законодавчої діяльності в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1998. 207 с.
9. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 488 с.
10. Росік Т. В. Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 236 с.
11. Олійник А. С. Організаційно-правові питання забезпечення законодавчої діяльності в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1998. 207 с.
12. Новіцький В. Проблемні аспекти методології науково-практичних досліджень... С. 134–136.
13. Селіванов В. М. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні. *Право України.* 2006. № 4. С. 21–28.
14. Методологія в праві: монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра, Т. Тарахонич та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. 658 с. (Серія «Про українське право»).

References

1. Danylian O. H., Dzoban O. P. Metody pravovoho doslidzhennia. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. Kharkiv: Pravo, 2017. T. 2: Filosofiia prava / redkol.: S. I. Maksymov (holova) ta in. S. 456–460.
2. Onishchenko N. M., Suniehin S. O., Kleshchenko N. O. Metodolohichnyi rozvytok teorii derzhavyi prava: pytannia sohodennia. Formation of innovative potential of world science: collectionof scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference, (August19, 2022). Tel Aviv, State of Israel: European Scientific Platform.
3. Kuras T. V. Teoretyko-pravovi zasady normotvorchoi diialnosti orhaniv derzhavnoi vlady ta mistsevoho samovriaduvannia u yikh vzaiemodii: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Zaporizhzhia, 2016. 241 s.
4. Rabinovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: Navchalnyi posibnyk. 9-te vyd., zi zminamy. Lviv: Krai, 2007. 192 s.
5. Fedorenko V. L. Teoretychni osnovy systemy konstytutsiinoho prava Ukrainy: dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.02. K., 2005. 549 s.
6. Novitskyi V. Problemni aspekty metodolohii naukovo-praktychnykh doslidzhen. *Aktualni pytannia rozvytku yurydychnoi nauky ta praktyky:* mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf.: v 2 t. (m. Kyiv, 18 trav. 2018 r.) / redkol.: I. S. Hrytsenko (holova), I. S. Sakharuk (vidp. red.) ta in. Kyiv. 2018. T. 1. S. 134 –136.

7. Novitskyi V. V. Metodolohiia analizu prav liudyny ta yurydychnykh harantii yikh realizatsii. *Derzhava i pravo.* Ser. Yurydychni nauky: zb. nauk. prats. 2018. Vyp. 80. S. 28–38.
8. Oliinyk A. S. Orhanizatsiino-pravovi pytannia zabezpechennia zakonodavchoi diialnosti v Ukraini: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 1998. 207 s.
9. Porivnialne pravoznavstvo (pravovi systemy svitu): Monohrafiia / za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2008. 488 s.
10. Rosik T. V. Rol sudovoi praktyky v suchasnii pravotvorchosti: teoretyko-prykladni aspekty: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2016. 236 s.
11. Oliinyk A. S. Orhanizatsiino-pravovi pytannia zabezpechennia zakonodavchoi diialnosti v Ukraini: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 1998. 207 s.
12. Novitskyi V. Problemni aspekty metodolohii naukovo-praktychnykh doslidzhen... S. 134–136.
13. Selivanov V. M. Do problemy metodolohichnoho zabezpechennia teoretychnoho analizu derzhavotvorennia i pravotvorennia v Ukraini. *Pravo Ukrainy.* 2006. № 4. S. 21–28.
14. Metodolohiia v pravi: monohrafiia / I. Bezklubyi, I. Hrytsenko, M. Koziubra, T. Tarakhonych ta in.; za zah. red. I. Bezkluboho. Kyiv: Hramota, 2017. 658 c. (Seriia «Pro ukrainske pravo»).

Палій Н. О. Методологічні засади дослідження принципу рівності

У статті досліджується принцип рівності й наголошується на важливості використання різноманітних методів дослідження для розуміння цього принципу. Авторка відзначає, що принцип рівності є фундаментальною концепцією в різних галузях знань, і його розуміння є ключовим для створення справедливого та рівного суспільства.

У статті розглядаються різні методи дослідження, які можуть бути застосовані для вивчення принципу рівності. Наприклад, системно-структурний метод дає змогу аналізувати проблему в контексті системи, виявляти взаємозв'язки та вплив різних факторів на рівність. Феноменологічний метод зосереджує увагу на дослідженні досвіду осіб, які пережили дискримінацію, що допомагає отримати більш глибоке розуміння проблеми та її наслідків.

Метод порівняльного аналізу правових норм і законодавства різних країн дає змогу виявити кращі практики та досвід інших країн, які можуть бути використані для покращення законодавства в конкретній країні. Прогностичний метод і метод моделювання дають змогу прогнозувати майбутні наслідки та оцінювати ефективність різних заходів для досягнення рівності. Історико-правовий метод дослідження дає змогу аналізувати минуле та знаходити причини та наслідки дискримінації в минулому, що може бути корисним для розробки стратегій протидії дискримінації в сучасному суспільстві.

Загалом, у статті підкреслюється важливість використання різноманітних методів дослідження для розуміння принципу рівності. Це дає змогу отримати комплексну картину проблеми дискримінації та нерівності, розкрити їх причини та наслідки, а також розробити ефективні стратегії для покращення суспільства і створення більш рівних і справедливих умов для всіх громадян. Використання різноманітних методів дослідження дає змогу збирати різноманітні дані, аналізувати їх з різних перспектив і отримувати більш об'єктивне розуміння проблеми.

Ключові слова: жінки з вразливих груп, методологічні засади, вразливі категорії осіб, дослідження принципу рівності.

Paliy N. O. On certain terms and definitions in the legislation on gender equality

In this article, the author examines the principle of equality and emphasizes the importance of using various research methods to understand this principle. The author considers the system-structural method, the phenomenological method, the method of comparative analysis, the prognostic method and the historical-legal method as tools that help to get a more complete picture of the problem. The study of the principle of equality helps to understand how to ensure equality and justice in society, to identify inequalities and discrimination, as well as to improve legislation and create equal conditions for all citizens.

The article is devoted to the study of the principle of equality and the use of various research methods for its better understanding. The author notes that the principle of equality is a fundamental concept in various fields of knowledge, and its understanding is key to creating a fair and equal society.

The article discusses various research methods that can be used to study the principle of equality. For example, the system-structural method allows you to analyze the problem in the context of the system, identify relationships and the influence of various factors on equality. The phenomenological method focuses on researching the experiences of individuals who have experienced discrimination, which helps to gain a deeper understanding of the problem and its consequences.

The method of comparative analysis of legal norms and legislation of different countries makes it possible to identify the best practices and experience of other countries, which can be used to improve legislation in a specific country. Forecasting and modeling allow us to predict future outcomes and evaluate the effectiveness of different measures to achieve equality.

The historical-legal method of research allows analyzing the past and finding the causes and consequences of discrimination in the past, which can be useful for developing strategies to combat discrimination in modern society.

The use of various research methods allows obtaining detailed information about the problem of discrimination and inequality. This allows to analyze the problem from different criteria, taking into account social, economic, cultural and other aspects.

Studying the principle of equality is of great importance for society. It helps to reveal systemic inequalities and discrimination that may exist in various areas of life, including employment, education, health care and others. Equality research helps identify negative trends and develop strategies to counter discrimination and ensure equal opportunities for all.

Overall, this article highlights the importance of using a variety of research methods to understand the principle of equality. This allows you to get a comprehensive picture of the problem of discrimination and inequality, to reveal their causes and consequences, as well as to develop effective strategies for improving society and creating more equal and fair conditions for all citizens. The use of various research methods allows collecting various data, analyzing them from different perspectives and obtaining a more objective understanding of the problem.

Key words: women from vulnerable groups, methodological principles, vulnerable categories of persons, research on the principle of equality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-494-501

УДК 342:340.114;3.072.6

Михайло Сергійович Сус,
аспірант відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0006-8533-9987

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ КОНТРОЛЮ ЗА АНТИКОНКУРЕНТНИМИ УЗГОДЖЕНИМИ ДІЯМИ

Постановка проблеми. Закріплюючи право кожного на свободу підприємницької діяльності в межах, не заборонених законом, Конституція України встановлює зобов'язання держави здійснювати захист конкуренції у підприємницькій діяльності (ч. 3 ст. 42). Конституція прямо відносить неправомірне обмеження конкуренції до недопустимої поведінки (ч. 3 ст. 42), а також встановлює, що правові засади і гарантії підприємництва, правила конкуренції та норм антимонопольного регулювання визначаються виключно законом (п. 8 ч. 1 ст. 92) [1].

Зазначені конституційні положення були деталізовані на рівні законів, основним серед яких є Закон України «Про захист економічної конкуренції» (далі – Закон) [2]. Закон, з-поміж іншого, встановлює перелік діянь, які вважаються порушенням законодавства про захист економічної конкуренції (далі також – конкуренційне законодавство), та є, отже, «неправомірним обмеженням конкуренції» в розумінні Конституції. Серед таких порушень визначено й антиконкурентні узгоджені дії (далі також – АУД).

У зв'язку з тим, що АУД вважаються одним із найтяжчих порушень конкуренційного законодавства і можуть призвести до значних негативних наслідків для суб'єктів господарювання, визнаних залученими до АУД, необхідним є забезпечення належного правового регулювання та виваженої правозастосовної практики в частині відокремлення правомірних дій суб'єктів господарювання від неправомірних, аби застосування заходів відповідальності, а ширше – державне втручання в ринкові процеси, було передбачуваним та пропорційним. У зв'язку з цим постає актуальність дослідження проблем забезпечення засадничого конституційного принципу верховенства права при здійсненні контролю за дотриманням суб'єктами господарювання конкуренційного законодавства в частині заборони АУД, який українським законодавством покладено на Антимонопольний комітет України (далі – АМКУ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри підвищену увагу вітчизняних науковців до різних аспектів застосування законодавства про захист економічної конкуренції (праці О. Бакалінської, С. Шкляра та ін.), комплексні дослідження проблематики забезпечення верховенства права при здійсненні контролю за дотриманням конкуренційного законодавства суб'єктами господарювання в частині заборони АУД з фокусом на її конституційно-правові аспекти відсутні. Це, своєю чергою, зумовлює теоретичну та практичну актуальність відповідного дослідження.

Метою статті є дослідження окремих проблем забезпечення конституційного принципу верховенства права у процесі здійснення АМКУ контролю за АУД та формування загальних пропозицій щодо можливих шляхів їх вирішення. З огляду на комплексність регулювання АУД, фокусується на такому проблемному аспекті, як відмежування індивідуальної конкурентної поведінки суб'єктів господарювання від узгодженої за наявності схожих дій суб'єктів господарювання. Аналіз українського законодавства та практики його застосування є основною методологічною базою дослідження.

Основні результати дослідження. Відповідно до ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. До його складових Конституційний Суд України відносить, зокрема, однозначність і чіткість правової норми, правову визначеність, передбачуваність (прогнозованість) [3].

У частині узгоджених дій Україна має доволі розроблене законодавство. Визначення «узгоджених дій» наведено у ст. 5 Закону. Узгодженими діями, зокрема, є укладення суб'єктами господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаннями рішень у будь-якій формі, а також будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання [2]. Антиконкурентними узгодженими діями, своєю чергою, є «узгоджені дії, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції» (ч. 1 ст. 6 Закону) [2]. Частина друга цієї статті містить невиключний перелік узгоджених дій, які вважаються антиконкурентними, зокрема, ті, які стосуються встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів, обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій тощо. До окремого типу АУД Закон також відносить вчинення суб'єктами господарювання схожих дій (бездіяльності) на ринку товару, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції у разі, якщо аналіз ситуації на ринку товару спростовує наявність об'єктивних причин для вчинення таких дій (бездіяльності) (ч. 3 ст. 6 Закону).

Аналіз чинного конкуренційного законодавства в частині АУД і наявної практики його застосування вказує на існування низки проблемних аспектів забезпечення верховенства права, зокрема, в частині правової визначеності та прогнозованості (передбачуваності) застосування відповідних норм. Загалом ця проблематика зумовлюється (а) широкими формулюваннями Закону та прийнятих АМКУ типових вимог до різних видів узгоджених дій, використанням у них оціночних понять, що можуть мати різні інтерпретації з боку різних суб'єктів; (б) відсутністю усталеної правозастосовної практики щодо багатьох базових питань застосування відповідного законодавства; (в) широкими дискреційними повноваженнями органів АМКУ щодо встановлення, доведення та кваліфікації певних діянь як порушень та обмеженими межами перегляду рішень органів АМКУ судами, які, своєю чергою, визначені ст. 59 Закону.

Принциповим питанням у частині АУД є відокремлення самостійної (індивідуальної) конкурентної поведінки суб'єкта господарювання від узгодженої з іншими суб'єктами господарювання, адже у першому випадку можливість кваліфікації АУД виключається як така. Проблематика розмежування індивідуальної конкурентної поведінки від погодженої яскраво проявляється в частині застосування ч. 3 ст. 6 Закону. Кваліфікація цього порушення на практиці доволі широко використовується органами АМКУ за відсутності прямих доказів погодженості поведінки між суб'єктами господарювання. Судовою практикою був сформований певний стандарт для доведення порушення, передбаченого ч. 3 ст. 6 Закону, сформульований ще у постанові Пленуму Вищого господарського суду України № 15 від 26.12.2011 (далі – ПП ВГСУ № 15) та неодноразово відтворений, зокрема, і у постановах Верховного Суду. Так, відповідно до п. 8.3 ПП ВГСУ № 15, (а) ознаки схожості в діях (бездіяльності) суб'єктів господарювання не є єдиним достатнім доказом наявності попередньої змови; (б) схожість має бути саме результатом узгодженості конкурентної поведінки, а не виявлятися у простій збіжності дій суб'єктів господарювання, зумовлених специфікою товарного ринку; (в) висновок органу АМКУ щодо відсутності у суб'єкта господарювання об'єктивних причин для вчинення схожих дій (бездіяльності) має ґрунтуватися на результатах дослідження усієї сукупності факторів, що об'єктивно (незалежно від суб'єкта господарювання) впливають на його поведінку, а не бути наслідком обмеженого кола факторів (наприклад, тільки ціни придбання товару); (г) орган АМКУ має довести безпідставність посилання заінтересованої особи на чинники, що можуть позначатися на поведінці суб'єкта господарювання; на нього покладається обов'язок не лише доведення однотипної й одночасної (синхронної) поведінки суб'єктів господарювання, а й установлення шляхом економічного аналізу ринку відсутності інших, крім попередньої змови, чинників (пояснень) паралельної поведінки таких суб'єктів господарювання [4].

Виходячи із наведеного вище стандарту, доведення порушення, передбаченого ч. 3 ст. 6 Закону, передбачає виключення об'єктивних причин для схожої поведінки та необхідність проведення належного економічного аналізу. З огляду на те, що визначення певних підстав для схожої поведінки як об'єктивних і вирішення питання щодо достатності проведеного економічного аналізу для

встановлення порушення є питаннями, де органи АМКУ мають значну дискрецію, на практиці між ними та суб'єктами господарювання виникають суперечності щодо адекватності кваліфікації поведінки останніх, схожої з поведінкою конкурентів, як АУД. Це вбачається, наприклад, з аналізу рішення АМКУ № 315-р від 21.06.2018, яким АМКУ визнав дії низки суб'єктів господарювання, які полягали у схожому підвищенні цін на скраплений вуглеводний газ при його реалізації у роздріб у серпні 2017 року, порушенням законодавства про захист економічної конкуренції, передбаченим п. 1 ст. 50 та ч. 3 ст. 6 Закону [5].

На проблематику застосування ч. 3 ст. 6 Закону звертає увагу Асоціація правників України (далі – АПУ). Зокрема, у своєму листі від 06.11.2020 № 1427 до Голови АМКУ Комітет з конкуренційного права АПУ, говорячи про проблему юридичної невизначеності щодо законності індивідуальної конкурентної поведінки при орієнтуванні на конкурентів, зазначав, що застосування положень ч. 3 ст. 6 Закону АМКУ та судами щодо визнання схожої поведінки картелями на практиці вже втратило зв'язок з цілями запровадження цих положень Закону та природою відносин, що ними мають охоплюватися – лише узгоджених [антиконкурентних] дій. Комітет АПУ зазначає, що така тенденція в умовах недостатньо якісного судового контролю та під впливом інших соціально-політичних та інституційних факторів все більше поглиблюється і закріплюється у судових рішеннях. Така тенденція веде до істотного і невиправданого (непропорційного) обмеження економічної свободи особи, руйнує механізми саморегулювання ринку та породжує юридичну невизначеність щодо меж правомірної поведінки та серйозні ризики при здійсненні господарської діяльності в Україні та її бізнес-клімату [6, с. 2].

Проблематика застосування ч. 3 ст. 6 Закону в аспекті забезпечення верховенства права свого часу навіть вилилася в конституційну скаргу. Як випливає із ухвали Третьої колегії суддів Другого Сенату Конституційного Суду України від 05.10.2022 № 123(II)/2022, скаржник – Товариство з обмеженою відповідальністю «Монтажналадка» (далі – Товариство), дії якого АМКУ згадуваним рішенням № 315-р від 21.06.2018 кваліфікував як порушення, передбачене ч. 3 ст. 6 Закону, та яке без успіху намагалося оскаржити це рішення в господарських судах, у конституційній скарзі вказувало, що ч. 3 ст. 6 Закону суперечить принципу юридичної визначеності, тому що суб'єкти господарювання, зокрема, не можуть передбачити, які критерії для визначення дій узгодженими використовуватиме АМКУ та відповідно, яка саме поведінка вважатиметься узгодженою та такою, що призводить до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції. Товариство також вказувало, що суб'єкти господарювання в умовах правової невизначеності фактично позбавляються права самостійного формування програми діяльності як однієї з основних складових свободи підприємницької діяльності, а окремий суб'єкт господарювання на підставі оспорюваних приписів Закону не може об'єктивно оцінювати правомірність своєї поведінки на ринку, оскільки незалежні від його поведінки схожі дії (бездіяльність) інших суб'єктів господарювання можуть мати наслідком покладення на нього відповідальності за АУД [7]. Описана вище проблематика не отримала правової оцінки з боку КСУ, тому що Товариству було відмовлено у відкритті конституційного провадження з огляду на ненаведення, на погляд колегії суддів, належного обґрунтування неконституційності оспорюваних приписів Закону.

Тож наявність проблем із забезпеченням правової визначеності та передбачуваності щодо кваліфікації як АУД схожої поведінки суб'єктів господарювання є доволі очевидною. Відповідно виникає питання можливих способів їх вирішення. У згадуваному вище листі до Голови АМКУ Комітет з конкуренційного права АПУ пропонує, з огляду на те, що використання непрямих доказів узгодженості конкурентної поведінки, зокрема заснованих на економічному аналізі, є можливим і за відсутності положень ч. 3 ст. 6 Закону, вилучити її із Закону як таку, що не забезпечує прийнятного балансу між цілями регулювання та непоправними помилками під час правозастосування [6, с. 2]. В іншому своєму листі до Голови АМКУ, вих. № 1159 від 13.10.2021, Комітет АПУ вказував на необхідність у методичному забезпеченні застосування ч. 3 ст. 6 Закону, яке б давало змогу при правозастосуванні максимально повно визначати та встановлювати обставини, що можуть зумовлювати паралелізм конкурентної поведінки, а також враховувати інші, зокрема неекономічні фактори, встановлення яких уможливлюватиме виключити або принаймні мінімізувати ризики помилкових висновків про узгодженість поведінки. При цьому Комітет АПУ зазначив про необхідність внесення змін до ч. 3 ст. 6 Закону та розробки відповідних методичних підходів, шляхом

прийняття АМКУ методичних рекомендацій [8, с. 2]. О. Нагорний, співавтор Закону, як можливий варіант вирішення проблем застосування ч. 3 ст. 6 Закону визначає її виключення із Закону (як варіант – внесення певних її елементів до ст. 5 про узгоджені дії). За словами О. Нагорного, виключення може бути виправдано, зокрема, тим, що ч. 3 була внесена до ст. 6 Закону пізніше і певним чином порушила її логічну структуру [9].

На думку автора, пропозиції із вилучення ч. 3 ст. 6 як окремого підтипу АУД із Закону містять раціональне зерно. Доведення порушення у формі АУД на підставі непрямих доказів, зокрема, економічного аналізу, можливо і на підставі ч. 1 та ч. 2 ст. 6 Закону, тому вилучення ч. 3 ст. 6 із Закону не ослабить спроможність органів АМКУ виявляти та визнавати АУД. При цьому, з великою ймовірністю навіть при виключенні ч. 3 ст. 6 із Закону, проблематика забезпечення правової визначеності та передбачуваності при доведенні порушень у формі АУД, які передбачають елемент схожості дій суб'єктів господарювання, в частині відмежування самостійної конкурентної поведінки від погодженої, все одно залишиться на практиці. З огляду на те, що визнання порушень конкуренційного законодавства віднесено до виключних повноважень АМКУ, одним із способів усунення правової невизначеності та забезпечення передбачуваності правозастосування могла би стати розробка АМКУ методичних підходів щодо розмежування індивідуальної поведінки суб'єкта господарювання від погодженої, викладення їх методичних рекомендаціях чи рекомендаційних роз'ясненнях та фактичне дотримання положень такого документа самими органами АМКУ на практиці. При розробці такого документа доцільно було б врахувати кращі світові практики з розгляду подібних справ, з огляду на євроінтеграційний рух України, передусім підходи ЄС.

Висновки. Аналіз конкуренційного законодавства та практики його застосування вказує на існування проблем у забезпеченні правової визначеності та передбачуваності правозастосування при визнанні діянь суб'єктів господарювання антиконкурентними узгодженими діями. Однією із найбільш значущих проблем є розмежування самостійної конкурентної поведінки суб'єкта господарювання від погодженої. Ця проблематика яскраво проявляється в частині застосування ч. 3 ст. 6 Закону. Існуюча практика застосування положень ч. 3 ст. 6 Закону з боку органів АМКУ та судів правниками критикується як така, що створює правову невизначеність у частині меж дозволеного та забороненого для суб'єктів господарювання, а сама доцільність її збереження у Законі ставиться під сумнів. У цілому, пропозиції виключити ч. 3 ст. 6 Закону містять раціональне зерно. Водночас такі законодавчі зміни можуть не мати очікуваного ефекту без вирішення питання відмежування індивідуальної поведінки суб'єкта господарювання від погодженої у разі наявності схожої поведінки на ринку на методичному рівні. Одним із засобів такого вирішення є прийняття АМКУ відповідних методичних рекомендацій / рекомендаційних роз'яснень з урахуванням кращого світового досвіду в подібних справах, передусім досвіду ЄС з огляду на євроінтеграційний рух України, та їх дотримання самими органами АМКУ. З огляду на комплексність регулювання узгоджених дій в Україні, подальше дослідження проблематики забезпечення верховенства права при застосуванні відповідного законодавства є перспективним напрямом досліджень.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 30.04.2023).
2. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (дата звернення: 30.04.2023).
3. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). 3.4. Верховенство права. Конституційний Суд України. *Офіційний вебсайт.* URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava (дата звернення: 30.04.2023).
4. Про деякі питання практики застосування конкурентного законодавства: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України № 15 від 26.12.2011. *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015600-11#Text (дата звернення: 30.04.2023).
5. Рішення АМКУ № 315-р від 21.06.2018. Антимонопольний комітет України. *Офіційний вебсайт.* URL: https://amcu.gov.ua/npas/rishennya-315-r-vid-21062018 (дата звернення: 30.04.2023).
6. Лист Комітету з конкуренційного права Асоціації правників України Голові Антимонопольного комітету України № 1427 від 06.11.2020. 6 с.

7. Ухвала Третьої колегії суддів Другого Сенату Конституційного Суду України від 05.10.2022 № 123(II)/2022. Конституційний Суд України. *Офіційний вебсайт.* URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/123-zii2022.pdf (дата звернення: 30.04.2023).
8. Лист Комітету з конкуренційного права Асоціації правників України Голові Антимонопольного комітету України № 1159 від 13.10.2020. 3 с.
9. Нагорний О. Оновити рАМКУ. *Юридична практика.* № 15-16 (1216-1217). 20.04.2021. URL: https://pravo.ua/articles/onovyty-ramku/ (дата звернення: 30.04.2023).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 30.04.2023).
2. Pro zakhyst ekonomichnoi konkurentsii: Zakon Ukrainy vid 11.01.2001 № 2210-III / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (data zvernennia: 30.04.2023).
3. Kataloh yurydychnykh pozytsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (za rishenniamy, vysnovkamy). 3.4. Verkhovenstvo prava. *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy. Ofitsiinyi vebsait.* URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava (data zvernennia: 30.04.2023).
4. Pro deiaki pytannia praktyky zastosuvannia konkurentnoho zakonodavstva: Postanova Plenumu Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrainy № 15 vid 26.12.2011. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015600-11#Text (data zvernennia: 30.04.2023).
5. Rishennia AMKU № 315-r vid 21.06.2018. *Antymonopolnyi komitet Ukrainy. Ofitsiinyi vebsait.* URL: https://amcu.gov.ua/npas/rishennya-315-r-vid-21062018 (data zvernennia: 30.04.2023).
6. Lyst Komitetu z konkurentsiinoho prava Asotsiatsii pravnykiv Ukrainy Holovi Antymonopolnoho komitetu Ukrainy № 1427 vid 06.11.2020. 6 s.
7. Ukhvala Tretoi kolehii suddiv Druhoho Senatu Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 05.10.2022 № 123(II)/2022. Konstytutsiinyi Cud Ukrainy. Ofitsiinyi vebsait. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/123-zii2022.pdf (data zvernennia: 30.04.2023).
8. Lyst Komitetu z konkurentsiinoho prava Asotsiatsii pravnykiv Ukrainy Holovi Antymonopolnoho komitetu Ukrainy № 1159 vid 13.10.2020. 3 s.
9. Nahornyi O. Onovyty rAMKU. *Yurydychna praktyka.* № 15-16 (1216-1217). 20.04.2021. URL: https://pravo.ua/articles/onovyty-ramku/ (data zvernennia: 30.04.2023).

Сус М. С. Окремі проблеми забезпечення конституційного принципу верховенства права при здійсненні контролю за антиконкурентними узгодженими діями

У статті досліджуються окремі проблеми забезпечення верховенства права при здійсненні органами АМКУ контролю за антиконкурентними узгодженими діями.

Аналіз конкуренційного законодавства та практики його застосування вказує на існування проблем забезпечення правової визначеності та передбачуваності правозастосування. Однією із найбільш значущих є розмежування самостійної конкурентної поведінки суб'єкта господарювання від погодженої з іншими суб'єктами господарювання. Ця проблема яскраво проявляється в застосуванні ч. 3 ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції», яка встановлює підстави кваліфікації схожої поведінки суб'єктів господарювання як антиконкурентних узгоджених дій. Існуюча практика її застосування критикується правниками як така, що створює правову невизначеність щодо меж дозволеного та забороненого, а сама доцільність її збереження у Законі ставиться під сумнів.

Одним із способів вирішення проблеми невизначеності та непередбачуваності щодо розмежування індивідуальної конкурентної поведінки від погодженої за наявності схожої поведінки суб'єктів господарювання може бути вилучення ч. 3 ст. 6 із Закону. При цьому такі законодавчі зміни можуть не мати позитивного ефекту без зазначеного вище розмежування на методичному рівні, яке, своєю чергою, можна здійснити шляхом прийняття АМКУ методичних рекомендацій / рекомендаційних роз'яснень, розроблених з урахуванням кращого світового досвіду, передусім ЄС, та їх дотримання самими органами АМКУ.

Ключові слова: Конституція, верховенство права, конституційні права, права людини, конституційні принципи, конституційна економіка, підприємницька діяльність, конкуренція, державний захист конкуренції, Антимонопольний комітет України, контроль за дотриманням законодавства, узгоджені дії, антиконкурентні узгоджені дії, правова визначеність, передбачуваність правозастосування.

Sus M. S. Certain problems of ensuring the constitutional principle of the rule of law within control over anticompetitive concerted practices

The article examines certain problems of ensuring the constitutional principle of the rule of law in the process of control by the bodies of Antimonopoly Committee of Ukraine (the AMCU) over undertakings' compliance with Ukrainian competition legislation in the area of prohibition of anticompetitive concerted practices.

Analysis of current competition legislation regulating anticompetitive concerted practices and the practice of its application indicates existence of a number of problematic aspects of ensuring the rule of law in the researched area, in particular, in part of legal certainty and predictability of application of provisions of relevant competition legislation. In general, the above problems are generated by (a) broad wording of relevant competition legislation, wide use of evaluative concepts in it, which may result in different interpretations by various subjects, (b) lack of established practice regarding numerous basic issues of application of relevant legislation; (c) wide discretionary powers of the AMCU's bodies in terms of establishing, proving and qualifying certain behaviour as violation of competition legislation and limited scope for review of the AMCU's bodies' decisions by courts.

One of the most notable practical problems is distinguishing individual competitive behavior of an undertaking from the one coordinated with another undertakings. This problem is clearly manifested within enforcement of Article 6(3) of the Law of Ukraine «On the Protection of Economic Competition» (the Law) setting grounds for qualifying similar (parallel) behavior of undertakings as anticompetitive concerted practices. The existing practice of application of Article 6(3) of the Law is criticized by law practitioners as the one creating legal uncertainty regarding boundaries of what is permitted and what is prohibited for undertakings, and the necessity of its preservation in the Law is questioned.

One of possible ways to resolve existing problems of legal uncertainty and unpredictability in distinguishing individual competitive behavior from coordinated one in the presence of similar behavior of different undertakings on the market could be to remove Article 6(3) from the Law. At the same time, such legislative changes may not have the expected positive effect without solving the issue of the above distinguishing at the methodical level. This, in turn, could be achieved via adoption by the AMCU of relevant methodical recommendations/recommendatory clarifications to be developed with due account to the best world practices in similar cases, first of all, approaches applied within the EU, and their actual observance by the AMCU's bodies themselves in practice.

Key words: Constitution, rule of law, constitutional rights, human rights, constitutional principles, constitutional economics, entrepreneurship, competition, state protection of competition, Antimonopoly Committee of Ukraine, control over compliance with legislation, concerted practices, anticompetitive concerted practices, legal certainty, predictability of law enforcement.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-502-507

УДК 340.12

Роман Вікторович Терлецький,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0002-0062-9100

ПОНЯТТЯ «СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ» В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСАХ

Постановка проблеми. Кожна держава у процесі свого розвитку тією чи іншою мірою обов'язково втілює у своєму законодавстві загальнолюдські, екзистенційні цінності, закріплені у давніх релігійно-філософських джерелах (до прикладу, Біблії, Корані, трактатах Конфуція), які регулюють відносини між людьми, громадянами і державою.

З проголошенням незалежності України важливе місце в державі посіли закони про свободу віросповідання як суб'єктивне юридичне право та релігійні організації як інструмент та систему задоволення релігійних потреб. Так, на конституційному рівні регламентовано право кожного громадянина на свободу вибору світогляду і віросповідання [1]. Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» гарантується право на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права; забезпечується соціальна справедливість, рівність, захист прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії; визначаються обов'язки держави щодо релігійних організацій та обов'язки релігійних організацій перед державою і суспільством [2].

Водночас, незважаючи на доволі розширену нормативно-правову базу, питання взаємодії держави та релігійних організацій в Україні залишається актуальним, оскільки воно не тільки перебуває в постійній динаміці, а й проявляється у віддаленому від традиційного розуміння церкви форматі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні різні аспекти права на свободу совісті та віросповідання досліджували такі науковці, як: О. Биков, І. Мацелюх, П. Рабінович, А. Колодний, В. Єленський, В. Лубський, А. Яковенко, Л. Ярмол та ін. Однак це питання потребує подальшого дослідження та аналізу.

Мета статі – дослідження поняття «свобода віросповідання» в сучасному правовому та суспільно-політичному дискурсах.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 9 Конституції України визначено, що частиною національного законодавства є чинні міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, в яких закріплюються свобода світогляду та віросповідання. Зокрема, це:

а) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 18) [3], ратифікований відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 19.10.1973 року № 2148 «Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [4];

б) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 9) [5], ратифікована відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 року № 475/97-ВР [6].

Отже, можна говорити, що в Україні наразі:

– у нормативно-правових актах визначені юридичні механізми реалізації захисту свободи вибору віросповідання та світогляду, а також її можливостей, як-от право на світську та релігійну освіту, альтернативну військову службу [2];

– створена сучасна нормативно-правова база, яка забезпечує права людини на свободу віросповідання та базується на основних принципах, які проаналізуємо докладніше.

Найперше звернемось до принципу рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії, що закріплено в ст. 24 Конституції України [1] та ст. 4 Закону України «Про свободу слова та релігійні організації» [2]. Згідно з ними громадяни України є рівними перед законом, мають рівні права в усіх галузях суспільного життя незалежно від віросповідання та ставлення до релігії. За ознаками релігійних переконань вони не мають обмежень чи привілеїв. Цей принцип закріплений у конституціях, законодавствах усіх країн Європи і більшості країн світу, які приєдналися до основоположних документів ООН, Європейського Союзу, інших інституцій з прав людини. Причому незалежно від титульної релігії, яка сповідується громадянами цих країн. А будь-які злочини, скоєні на ґрунті релігійної ворожнечі, є, як правило, обставиною, яка обтяжує відповідальність, що фіксується судом.

Поруч з принципом рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії, у законодавстві сповідується принцип, згідно з яким жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3 ст. 35 Конституції України [1] та ч. 2 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [2], так само як жодна релігія не може бути визнана державною, і держава та інші державні інституції не можуть встановлювати обов'язкових переконань чи світогляду, а також у будь-який спосіб спонукати до цього.

Однак слід зауважити, що поняття «державна релігія» і «обов'язкова релігія» не є тотожними. У понад півсотні країн світу є державні релігії, такі як католицизм та іслам, хоча водночас вони не є обов'язковими. Це радше винятки із загальноприйнятих цивілізованих правил. Так, Євангельська лютеранська церква є державною в Королівстві Данія [7], пастори церкви отримують заробітну плату з бюджету країни, але данське законодавство забезпечує свободу віросповідання. В Ісламській Республіці Іран в основу законодавства країни покладено закони шаріату [8]. Своєю чергою у цій країні державною релігією є іслам, причому 90 відсотків – це представники шиїтів, які переконані в тому, що керівництво мусульманською громадою має належати імамам – призначеним Аллахом обраним особам з нащадків пророка Мухаммеда.

Державна релігія у країнах, які законодавчо закріпили це право за панівною релігією (Англія, Греція, країни Скандинавії) [9], не спричиняє утисків щодо інших релігій. Привілеї стосуються лише в частині функціонування релігійних організацій, а право на вільний вибір віросповідання залишається непорушним за умови, якщо віровчення і вчинки не порушують норми моралі і порядку.

На нашу думку, надання унікального права на державну релігію зумовлено найперше бажанням зберегти автохтонну релігію, традиції, звички титульної нації у іноді надто ліберальному законодавстві, яке відкриває в економічно благополучні країни можливості до масової, часом неконтрольованої міграції з країн, у яких мігранти не зуміли сформувати гідні умови для проживання та праці, і вимушені шукати реалізації своїх прагнень в інших соціальних, політичних та культурних умовах. І в цьому сенсі навряд чи можна критикувати законодавство країн, які роблять традиційну для них релігію привілейованою в сенсі функціонування її релігійних організацій [10, с. 42].

Існування державної (офіційної) релігії не є порушенням Європейської конвенції з прав людини (ст. 14) і численні позови до Європейського суду з прав людини щодо обмежень прав інших релігій і конфесій у цих країнах були відхилені, оскільки Євросуд визнав, що членство в офіційній церкві не є примусовим.

Не всі дослідники правових основ віросповідання поділяють таку думку. Наприклад, Л. Ярмол, яка акцентує на тому, що «встановлення державної (офіційної) релігії є порушенням, недопустимим обмеженням свободи віросповідання людини, релігії, наприклад, у межах релігійної громади, а обмеження прав релігійних громад, котрі не сповідують державну релігію, відповідно тягне й обмеження прав її членів, пов'язаних зі свободою віросповідання» [11, с. 46.].

Таке твердження, на нашу думку, було актуальним до того часу, допоки підривна діяльність однієї з найбільших християнських конфесій проти Української держави не стала очевидним фактом як під час Революції Гідності, так і перед і після повномасштабного вторгнення РФ на територію України.

Відтак чинне законодавство про свободу віросповідання і релігійні організації, на нашу думку, потребує уточнення й удосконалення як у частині посилення контролю держави за діяльністю

релігійних організацій, так і в частині визнання Православної церкви України (ПЦУ) державною (офіційною) церквою, а християнської релігії східного обряду – державною (офіційною) або привілейованою релігією, з включенням посад священнослужителів до кваліфікацій професій та підтримкою діяльності ПЦУ від держави. Звичайно, потрібно враховувати фактор наявності в Україні унікальної гілки християнської церкви – Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка належить до східних католицьких церков, але літургійно повністю збіжна зі східною православною церквою, зберігаючи візантійську літургійну традицію.

Такий підхід жодною мірою не обмежить права громадян і діяльність інших релігійних організацій, але може вплинути на убезпечення в майбутньому будь-якої антидержавної і протиправної діяльності релігійних організацій, зареєстрованих в Україні.

Перші два вищезгадані принципи містять положення, які гарантують свободу віросповідання і права релігійних організацій. Наступний принцип акцентує на відповідальності: усі релігії, віросповідання і релігійні організації є рівними перед законом (ч. 4 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації») [2]. Тобто, незважаючи на відсутність означеного принципу в Конституції України, Закон вказує на відповідальність діяльності релігійних організацій перед законом.

В окремих країнах, зокрема, у Болгарії, Грузії, РФ, Північній Македонії, де християнська церква східного (православного) обряду визнана офіційною або допускається встановлення їй переваг чи привілеїв, відповідальність церкви перед законом лише посилюється, особливо з морального погляду.

У законодавствах країн можуть використовуватися такі дефініції, як «традиційна релігія» (віросповідання), «нетрадиційна релігія», «відома релігія», «невідома релігія» тощо. Оскільки кожна країна залежно від національної багатоманітності населення має свої особливості, зокрема й релігійні, то й їх законодавство вирізняється передбаченими формальностями при реєстрації релігійних організацій, які діють на їх території. Ці формальності стосуються як державного, так і муніципального рівня.

У випадку нестандартних ситуацій, які не передбачені чинним законодавством, але які час від часу виникають у процесі діяльності релігійних організацій або їх реєстрації, виникає потреба у прийнятті підзаконних нормативно-правових актів. Такі акти дають змогу нейтралізувати деструктивну діяльність тоталітарних і пов'язаних з порушеннями різних культів, а також мінімізувати їх негативний вплив на суспільство.

Прикладом такого реагування держави можуть стати рішення (постанови) Мінкульту, РНБО України, указ Президента України щодо припинення деструктивної діяльності УПЦ (МП) до і після широкомасштабного вторгнення РФ на територію України [12], а також рішення РНБО про заборону діяльності деяких екстремістських ісламських течій на території АР Крим у 2000-х роках.

Тому перед реєстрацією Мінюстом України статутів релігійних громад необхідно проводити ґрунтовне вивчення їх культової практики на основі правової, релігієзнавчої та морально-психологічної експертизи.

Для поширення інформації про діяльність небезпечних релігійних громад і культів залучаються медіа як ефективний інструмент для ознайомлення громадськості про негативні соціальні наслідки діяльності означених організацій.

Нормативно-правові акти іноді суперечать законодавству, але є ефективним інструментом для його вдосконалення, оскільки оперативно реагують на несподівані, непередбачувані виклики, які виникають у суспільстві.

Чи не єдиним важливим фактом, який опосередковано вказує на існування в Україні «офіційної» релігії, є затверджений Кабінетом Міністрів України перелік православних християнських релігійних свят, які оголошуються вихідними – 7 січня Різдво Христове, Великдень – неділя і ще один день, Трійця – плюс один день [13]. Однак це не порушує принципу рівності релігійних громад. За поданням релігійних громад у місцях їх компактного проживання (роботи) керівники підприємств можуть надавати до трьох днів вихідних з наступним їх відпрацюванням.

Також варто згадати що у ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [2] поняття «церква» ототожнюється з поняттям «релігійна організація»: «Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави» [2]. Хоча ці поняття насправді не є повністю тотожними з

точки зору розуміння їх в українському суспільстві, адже в Україні «церква» – це не тільки християнська конфесія, це і визначення культової споруди виключно у православних і греко-католицьких християн, як синагога в юдеїв, мечеть у мусульман, костел у римо-католиків чи кірха у лютеран.

Ще одним важливим принципом, що забезпечує свободу віросповідання, є відокремлення церкви і релігійних громад від держави (ч. 3, ст. 35 Конституції України [1], ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [2]). Суть цього принципу полягає в тому, що і держава, і релігійні організації зобов'язані дотримуватися певних зобов'язань одне перед одним. Відокремлення зовсім не означає ігнорування законодавства і життя поза межами уваги суспільства.

З одного боку, держава захищає права релігійних громад і віруючих, є арбітром в аспекті встановлення відносин на основі взаємної релігійної та світоглядної терпимості й поваги між громадянами, як віруючих, так і атеїстів, поважає релігійні традиції та статути релігійних організацій, не втручається у їх діяльність, не фінансує діяльність релігійних організацій. З іншого боку, релігійні організації мають право брати участь у громадському житті держави, використовують можливості медіа, але не беруть участі в політичному житті держави, не виконують функції держави, не висувають кандидатів до органів державної влади, не агітують за політичні партії і суворо дотримуються вимог чинного законодавства, яке регулює їх діяльність.

В Україні церква відокремлена від держави [2], тоді як на Заході вживають поняття відокремлення церкви і держави, наголошуючи на рівноправності суб'єктів цих відносин [14, с. 86]. Однак слід зауважити, що церква і держава не користуються однаковими правами. Держава володіє правами, які не мають релігійні організації. Насправді говорити про повне відокремлення церкви від держави не коректно, оскільки в багатьох сенсах вони взаємодіють. Коректніше вживати термін «світська держава», тобто держава по відношенню до церкви є нейтральною, безсторонньою щодо різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних.

Водночас держава зобов'язана чітко окреслити межі, за які релігійні організації не повинні виходити, а також межі свого втручання в діяльність релігійних організацій, враховуючи норми законодавства, загальнолюдські цінності та права людини.

Згадані принципи, які забезпечують свободу віросповідання, не є вичерпними, оскільки різноманіття суспільно-політичного та культурного життя країни постійно вносить свої корективи. Під час війни релігійні організації, які зареєстровані в Україні, активно включилися у волонтерський рух, ініціюють і беруть участь у благодійних акціях, допомагають внутрішньо переміщеним особам, людям, які втратили житло та роботу. У цьому сенсі їх діяльність на благо держави дуже важлива.

Висновки. Отже, Україна дотримується загальноприйнятих світових і європейських норм законодавства у сфері забезпечення свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій. У цьому сенсі наше законодавство відповідає європейським нормам та інтегровано у світовий правовий простір.

Однак, враховуючи непросту історію сучасного періоду відновлення незалежності, а саме події останнього десятиліття, слід зазначити, що, на нашу думку, чинне законодавство потребує перегляду певних норм у релігійній сфері. Особливо це стосується визначення на рівні держави шляхом політичного і громадського консенсусу державної (офіційної) релігії з наданням їй відповідних привілеїв та преференцій.

Такі зміни однозначно сприятимуть утвердженню державності, консолідації суспільства та збереженню національних традицій.

Список використаної літератури

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 від № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 року № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
4. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української Радянської Со-

ціалістичної Республіки від 19.10.1973 року № 2148. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08/card2#Card.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції»: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text
7. Латвійська євангельсько-лютеранська церква. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Латвійська_євангельсько-лютеранська_церква
8. Латигіна Н. А. Іслам: шлях крізь століття: монографія. URL: https://knute.edu.ua/file/MTc=/e1b36186d7cfdf1e221c1c7bdf157e00.pdf
9. Християнство в Європі. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Християнство_в_Європі
10. Мартинез-Торрон Хавьер, Наварро-Валлс Рафаель. Религиозная свобода в проекции Европейской Конвенции по правам человека. *Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний український контекст)* / за заг. ред. А Колодного і О. Сагана. Київ: Відділення релігієзнавства ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2000.
11. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 8. Львів, 2006. 192 с.
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 1 грудня 2022 року № 820/2022. URL: https://www.president.gov.ua/public-info/pub-info-request
13. Православний календар: які свята у цьому місяці. URL: https://www.unian.ua/lite/holidays/pravoslavniy-kalendar-2023-na-sichen-vazhlivi-dati-12096438.html
14. Єленський В. Перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин. *Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст)* / за заг. ред. А. Колодного і О. Сагана. Київ: відділення релігієзнавства Ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2000.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 vid № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text
2. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.1991 roku № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text
3. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava: Mizhnarodnyi dokument vid 16.12.1966 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
4. Pro ratyfikatsiiu Mizhnarodnoho paktu pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava ta Mizhnarodnoho paktu pro hromadianski i politychni prava: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky vid 19.10.1973 roku № 2148. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08/card2#Card.
5. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovnykh svobod: Mizhnarodnyi dokument vid 04.11.1950 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv № 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii»: Zakon Ukrainy Vydavnyky vid 17.07.1997 r. № 475/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-vr#Text
7. Latviiska yevanhelsko-liuteranska tserkva. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Latviiska_yevanhelsko-liuteranska_tserkva
8. Latyhina N. A. Islam: shliakh kriz stolittia. Monohrafiia. URL: https://knute.edu.ua/file/MTc=/e1b36186d7cfdf1e221c1c7bdf157e00.pdf
9. Khrystyianstvo v Yevropi. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Khrystyianstvo_v_Yevropi
10. Martynez-Torron Khaver, Navarro-Valls Rafael. *Relyhyoznaia svoboda v proektsyy Evropeiskoi Konventsyy po pravam cheloveka. Relihiina svoboda: humanizm i demokratyzm zakonodavchykh initsiatyv v sferi svobody sovisti (mizhnarodnyi ukrainskyi kontekst)* / Za zah. red. A. Kolodnoho i O. Sahana. Kyiv: Viddilennia relihiieznavstva in-tu filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy, 2000.
11. Iarmol L. V. Svoboda virospovidannia: yurydychne zabezpechennia v Ukraini (zahalnoteoretychne doslidzhennia). *Pratsi Lvivskoi laboratorii prav liudyny i hromadianyna Naukovo-doslidnoho instytutu*

derzhavnoho budivnytstva ta mistsevoho samovriaduvannia Akademii pravovykh nauk Ukrainy / Redkoliu: P. M. Rabinovych (holov.red) ta in. Seriia I. Doslidzhennia ta referaty. Vypusk 8. Lviv, 2006. 192 s.
12. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 1 hrudnia 2022 roku «Pro okremi aspekty diialnosti relihiinykh orhanizatsii v Ukraini i zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 1 hrudnia 2022 roku № 820/2022. URL: https://www.president.gov.ua/public-info/pub-info-request
13. Pravoslavnyi kalendar: yaki sviata u tsomu misiatsi. URL: https://www.unian.ua/lite/holidays/pravoslavniy-kalendar-2023-na-sichen-vazhlivi-dati-12096438.html
14. Ielenskyi V. Perspektyvy rozvytku ukrainskoi systemy tserkovno-derzhavnykh vidnosyn. *Relihiina svoboda: humanizm i demokratyzm zakonodavchykh initsiatyv v sferi svobody sovisti (mizhnarodnyi i ukrainskyi kontekst)* / Za zah. red. A. Kolodnoho i O. Sahana. Kyiv: viddilennia relihiieznavstva In-tu filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy, 2000.

Терлецький Р. В. Поняття «свобода віросповідання» в сучасному правовому та суспільно-політичному дискурсах

У статті досліджено проблему необхідності нового потрактування поняття «свобода віросповідання» в сучасному правовому та суспільно-політичному дискурсах. Наголошено, що після проголошення незалежності України важливе місце посіли закони про свободу віросповідання як суб'єктивне юридичне право та релігійні організації як інструмент та система задоволення релігійних потреб. Зазначено про можливість у законодавствах іноземних країн вживання таких дефініцій, як «традиційна релігія» (віросповідання), «нетрадиційна релігія», «відома релігія», «невідома релігія» тощо.

Наголошено, що Україна дотримується загальноприйнятих світових і європейських норм законодавства у сфері забезпечення свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій. У цьому сенсі національне законодавство відповідає європейським нормам та інтегровано у світовий правовий простір.

Ключові слова: релігія, свобода віросповідання, свобода совісті, принципи рівноправності, світогляд, релігійні організації, церква, традиційна релігія, нетрадиційна релігія, державна релігія, тоталітарні культи, екстремізм.

Terletsky R. V. The concept of «freedom of religion» in contemporary legal and socio-political discourses

The article examines the problem of the need for a new interpretation of the concept of «freedom of religion» in modern legal and socio-political discourses. It is noted that every state, in the process of its development, in one way or another necessarily embodies universal, existential values in its legislation, enshrined not only in ancient sources that regulate relations between people, citizens and the state, but also in international acts.

It was emphasized that after the restoration of Ukraine's independence, laws on freedom of religion as a subjective legal right and religious organizations as a tool and system for meeting religious needs took an important place.

It is noted that at the constitutional level, the right of every citizen to freedom of choice of worldview and religion is enshrined, which is more widely disclosed in the special law on freedom of conscience and religious organizations.

A list of the main international treaties ratified by Ukraine, which deal with freedom of worldview and religion, as well as current laws of Ukraine, is given.

Conclusions were made that:

1) in Ukraine, in order to ensure human rights to freedom of religion, a modern legal framework has been created, which is based on basic principles, which include, among others: a) the principle of equality of citizens regardless of their attitude to religion; b) the principle according to which no religion can be recognized by the state as obligatory; c) the principle of equality of all religions, denominations and religious organizations before the law; d) the principle of separation of the church and religious communities from the state;

2) the current legislation on freedom of religion and religious organizations needs clarification and improvement (in particular, in terms of strengthening state control over the activities of religious organizations).

The possibility of using such definitions as «traditional religion» (religion), «non-traditional religion», «known religion», «unknown religion» etc. is indicated in the legislation of foreign countries.

It was emphasized that Ukraine generally adheres to generally accepted international and European legislation in the field of ensuring freedom of conscience, religion and activities of religious organizations. In this sense, national legislation corresponds to European norms and is integrated into the global legal space.

Key words: religion, freedom of religion, principles, freedom of conscience, principles of equality, worldview, religious organizations, church, traditional religion, non-traditional religion, state religion, totalitarian cults, extremism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-508-513

УДК 343.14

Ірина Олександрівна Тесленко,
аспірантка кафедри кримінального процесу,
криміналістики та експертології факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-2622-0289

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДОКТРИН ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Увесь час існування кримінального процесу ставлення до механізму реалізації доказової бази мало велике значення. За останні роки вимоги до прозорості доказової бази в кримінальному провадженні стають дедалі більш жорсткими. При цьому така тенденція спостерігається не тільки в національному кримінальному процесуальному законодавстві, а й у законодавстві інших країн.

Вважаємо, що це повинно бути зрозумілим, адже від того, як саме реалізується застосування допустимості доказів при судовому розгляді кримінальних проваджень можливо в цілому оцінювати тенденції розвитку всього кримінального процесу. Задля доведеності вини особи або, навпаки, непричетності її до вчинення відповідного кримінального правопорушення учасниками процесу мають бути надані суду докази, які і є основою для встановлення фактів і досягнення завдань кримінального процесу.

На теперішній час перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження та ухвалення законного й справедливого рішення у кримінальній справі. По суті, вона закріплена у ч. 3 ст. 62 Конституції України, зокрема: «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, що отримані незаконним шляхом та на припущеннях, а всі сумніви щодо доведеності вини особи мають тлумачитися на її користь» [1]. Вважаємо, що дані положення повною мірою визначають правову природу допустимості доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання допустимості доказів у кримінальному процесі завжди викликали значний науковий інтерес і досліджувалися такими вченими-процесуалістами, як Н. Басай, В. Вапнярчук, Ю. Грошевий, Я. Зейкан, І. Кайло, О. Капліна, Л. Лобойко, В. Нор, О. Осетрова, А. Панова, В. Савицький, С. Стахівський, В. Тютюнник, О. Шило, М. Шумило та ін. Але, на жаль, на теперішній час у науці кримінального процесу немає єдиної точки зору щодо сутності категорії допустимості доказів, підстав виключення доказів із кримінального процесу тощо. Беручи до уваги, що наукова доктрина «плодів отруєного дерева» вперше на рівні національного законодавства була закріплена у 2012 році, дослідженням цього питання вітчизняні науковці почали займатися порівняно недавно.

Метою статті є дослідження сутності доктрини «плодів отруєного дерева» та доктрини «неминучого виявлення» (як винятки з неї), здійснення аналізу рішень Європейського суду з прав людини та сучасної практики судів України, задля одержання нових наукових знань і забезпечення правильного розуміння.

Основні результати досліджень. У сучасній практиці судів України одним із основних напрямів визнання доказів недопустимими є посилання на практику Європейського суду з прав людини (далі − ЄСПЛ). Підставами задля таких посилань є те, що у положеннях ст. 1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) визначено таке: «кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК України та інших законів» [2]. Отже, законодавець чітко вказує на те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) і рішення Європейського

суду з прав людини (далі − ЄСПЛ) є частиною національного кримінального процесуального законодавства України.

За дослідженням, існує декілька концепцій або доктрин допустимості доказів, які мають різні назви відповідно до підстав, які їх поділяють, зокрема, до основних концепцій або доктрин відносять: «асиметрію правил допустимості доказів», «чай та чорнило», «рівнобічну асиметрію в оцінці юридичної сили доказів», «неминуче виявлення», «розбите дзеркало», «плоди отруєного дерева», «нещадне виключення доказів», «срібне блюдце», «добросовісну помилку» тощо.

Найбільш поширеною та відомою доктриною у питаннях визнання доказів недопустимими є доктрина «плодів отруєного дерева», сутність якої полягає в тому, що якщо джерело доказів є неналежним, то всі докази, отримані з його допомогою, будуть такими ж. Зазначена доктрина передбачає оцінку не лише кожного засобу доказування окремо (автономне), а й усього ланцюга безпосередньо пов'язаних між собою доказів, з яких одні випливають з інших та є похідними від них. Критерієм віднесення доказів до «плодів отруєного дерева» є наявність достатніх підстав вважати, що відповідні докази не були б отримані за відсутності первинної інформації, одержаної незаконним шляхом. У національному кримінальному процесуальному законодавстві зазначена вище доктрина фактично закріплена у ч. 1 ст. 87 КПК, зокрема: «недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини» [2].

Доктрина «плодів отруєного дерева» була сформульована ще в 1920 році у рішеннях у справі *«Сільверторн Ламбер Ко. проти Сполучених Штатів» (Silverthorne Lumber Co. v. United States),* у якій незаконно скопійовані докази були визнані «гнилими» і недопустимими. Після апеляції Верховний суд США скасував рішення окружного суду. Оскільки уряд отримав документи компанії незаконним шляхом, уряд не міг використати докази, отримані внаслідок своєї неправомірної дії, щоб скласти нове обвинувачення та використати докази в судовому переслідуванні. Суд зазначив, що таке використання інформації, отриманої незаконними засобами, зведе Четверту поправку до простої «форми слів» [3]. Сама по собі фраза «плід отруйного дерева» вперше була використана суддею Феліксом Франкфуртером у його рішенні 1939 року у справі *«Нардон проти Сполучених Штатів» (Nardone v. United States):* «після того, як це встановлено, як це було прямо зроблено тут, суддя першої інстанції повинен надати можливість, якою б обмеженою вона не була, обвинуваченому, щоб довести, що значна частина справи проти нього була плодом отруйного дерева. Це залишає Уряду широкі можливості переконати суд першої інстанції, що його докази мають незалежне походження» [4].

У рішеннях Європейського суду з прав людини доктрина «плодів отруєного дерева» була сформульована вперше у справі *«Гефген проти Німеччини»* (заява № 22978/05) від 1 червня 2010 року, у якій суд зазначив, що використання доказів, отриманих із застосуванням методів, які суперечать ст. 3 Конвенції, ставить під загрозу справедливість кримінального розслідування. Тому необхідно з'ясувати, чи, з огляду на застосування таких доказів, усе розслідування розглядуваної кримінальної справи було несправедливим. Суд прийняв рішення, що ефективний захист фізичних осіб від застосування до них методів розслідування, які суперечать ст. 3 Конвенції, за загальним правилом, може передбачати заборону використання у судовому процесі доказів, отриманих у результаті порушення положень зазначеної вище статті. Крім цього, він вважає, що цей захист і справедливість розгляду кримінальних справ є питаннями найвищої ваги, незважаючи навіть на те, чи докази отримані в результаті порушення ст. 3 Конвенції, мали вплив на визнання винним і засудження п. Гефгена [5].

Зазначена доктрина набула відображення і у рішеннях Європейського суду з прав людини щодо України. Так, у рішенні у справі *«Нечипорук і Йонкало проти України»* (заява № 42310/04) від 21 квітня 2011 року щодо використання доказів, отриманих з порушенням права на мовчання та права не свідчити проти себе, Судом було наголошено, що вони становлять загальновизнані міжнародні стандарти, які лежать в основі поняття справедливого судового розгляду за ст. 6 Конвенції. Також було зазначено, що хоча вирішення питання про допустимість доказів є в принципі прерогативою національних судів, а роль Суду обмежується оцінюванням загальної справедливості

провадження, докази, здобуті за допомогою заходу, який визнано таким, що суперечить ст. 3 Конвенції, потребують окремого підходу. Згідно з практикою Суду допустимість як доказів свідчень, отриманих за допомогою катувань, з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні призводить до його несправедливості в цілому, незалежно від доказової сили таких показань і від того, чи мало їх використання вирішальне значення для засудження підсудного судом [6].

У наступному рішенні ЄСПЛ у справі *«Шабельник проти України»* (заява № 16404/03) від 19 лютого 2009 року також був застосований різновид доктрини «плодів отруєного дерева», в якому визнавалися недопустимими не лише докази, безпосередньо отримані внаслідок порушення, а також і ті докази, які не були б отримані, якби не було отримано перших. Таким чином, допустимі самі по собі докази, отримані за допомогою відомостей, джерелом яких є недопустимі докази, стають недопустимими [7].

Про те, що положення доктрини «плодів отруєного дерева» імплементовані у національне кримінальне процесуальне законодавство та діють, свідчить постанова у справі № 107/07 (провадження № 13-36зво19) від 13 листопада 2019 року, у якій Велика Палата Верховного Суду зазначила, що відповідно до сформованої практикою ЄСПЛ доктрини «плодів отруєного дерева», якщо джерело доказів є недопустимим, всі інші дані, одержані з його допомогою, будуть такими ж (рішення у справах *«Гефген проти Німеччини»,* пункти 50–52 рішення у справі *«Шабельник проти України* (№ 2)», пункт 66 рішення у справі «Яременко проти України (№ 2)»). Зазначена доктрина передбачає оцінку не лише кожного засобу доказування автономно, а й усього ланцюга безпосередньо пов'язаних між собою доказів, з яких одні випливають з інших та є похідними від них. Критерієм віднесення доказів до «плодів отруєного дерева» є наявність достатніх підстав вважати, що відповідні відомості не були б отримані за відсутності інформації, одержаної незаконним шляхом [8]. Нагадаємо, що відповідно до ч. 5 та ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [9]. Тому доктрина «плодів отруєного дерева» є доволі поширеною в судовій практиці України та застосовується судами всіх інстанцій.

Але, вважаємо, що зазначена доктрина та її застосування не є категоричним, міжнародний досвід має певні винятки з неї, які орієнтовані вже не на порушення процедури як такої, а на наслідки та вплив цих порушень на завдання шкоди правам особи чи на довіру до відповідних доказів, породження сумнівів щодо їх достовірності, загального забезпечення справедливості судового процесу тощо. Зазначені винятки є доволі цікавими задля пошуку межі та балансу, яких мають дотримуватись суди при вирішенні питання про допустимість того чи іншого доказу, в означених винятках дотримання процедури не є самоціллю, а будь-яке порушення процедур має бути розглянуто через призму забезпечення основоположних прав і свобод людини та громадянина, можливість прийняття відповідного доказу судом і довіра до нього, вплив порушень на відповідні процедури у кримінальному процесі та досягнення загальної мети кримінального процесу в цілому, його справедливість для всіх учасників.

Одним з таких винятків є доктрина «неминучого виявлення», суть якої полягає в тому, що якщо відповідний доказ із неминучістю був би отриманий незалежно від порушення прав особи, такий доказ може бути визнаний допустимим. При цьому доктрина може застосовуватися у тому випадку, якщо первинне джерело доказів було отримане в незаконний спосіб, водночас такий доказ і похідні від нього докази приймаються до розгляду, якщо обвинувачення зможе довести, що оспорювана інформація «неминуче» була б отримана законними методами. Доктрина була вперше застосована Верховним судом Сполучених Штатів у 1984 році у справі *«Нікс проти Вільямса» (Nix v. Williams*, 467 U. S. 431), у якій підсудний оскаржував допустимість доказів про місцезнаходження та стан тіла жертви, оскільки цю інформацію було отримано від нього з порушенням його права на захист. Однак суд визнав докази допустимими, виходячи з того, що правоохоронні органи «неминуче» виявили б тіло навіть без його заяви, оскільки в тому місці, де в підсумку було знайдено тіло, був проведений масовий обшук. У своєму рішенні Суд зазначив, що «основне обґрунтування

для поширення правил виключення доказів, які є плодом незаконної поведінки поліції, полягає в тому, що така дія необхідна для того, щоб утримати поліцію від порушень конституційного та законодавчого захисту, незважаючи на високу соціальну ціну, пов'язану з тим, що очевидно винні особи залишаються безкарними. Виходячи з цього обґрунтування, прокуратура не повинна бути поставлена в кращу позицію, ніж вони були б, якби не виявилося жодного незаконного доказу. Навпаки, доктрина незалежного джерела дає змогу допускати докази, які були виявлені за допомогою засобів, повністю незалежних від будь-яких конституційних порушень, ґрунтується на тому, що інтерес суспільства в стримуванні незаконної поведінки поліції та інтерес суспільства в тому, щоб присяжні отримали всі докази вчинення злочину належним чином, збалансовані шляхом розміщення поліції в тому ж, не гіршому стані, в якому вони опинилися б, якби не сталося помилки або неправомірної поведінки поліції» [10]. Тобто в рішенні зазначено, що докази, які стосуються виявлення та стану тіла жертви, були належним чином прийняті під час судового розгляду на тій підставі, що вони зрештою неминуче були б виявлені, навіть якби не було порушення жодного конституційного положення, а виключення доказів, які неминуче були б виявлені, нічого не додає ні до цілісності, ні до справедливості кримінального процесу.

У практиці Європейського суду з прав людини доктрина «неминучого виявлення» була вперше застосована у справі *«Свєтіна проти Словенії»* (заява № 38059/13) від 22 травня 2018 року, у якій було зазначено, що Суд не робить ніякого висновку щодо відповідності «доктрини неминучого виявлення» вимогам Конвенції, хоча і можливо, що дані, отримані незаконним чином із мобільного телефона заявника, відігравали певну роль на початковому етапі розгляду, що призвів до затримання заявника, вони не використовувалися як докази під час судового розгляду. А засудження заявника ґрунтувалося на ряді інших інкримінованих йому доказах, не пов'язаних із незаконно отриманими даними [11]. За результатами розгляду справи ЄСПЛ дійшов висновку, що за цих обставин і з урахуванням характеру незаконності заходів, розгляд у справі заявника, що розглядається в цілому, включаючи спосіб отримання доказів, не суперечить вимогам справедливого судового розгляду. Відповідно порушення § 1 ст. 6 Конвенції не було. Тобто у цьому випадку ЄСПЛ відійшов від позиції категоричного виправдання особи за наявності порушення процесуальних норм при збиранні доказів у справі стороною обвинувачення виходячи з того, чи були б отримані відповідні докази за відсутності допущених порушень.

Слід зазначити, що ця доктрина була застосована нещодавно і в практиці Верховного Суду у справі № 737/641/17 (провадження № 51-6562км18) від 26 вересня 2022 року. У постанові у справі Верховний Суд зазначив, що суду апеляційної інстанції слід взяти до уваги, що за змістом ч. 1 ст. 87 КПК України доказ має бути визнаний недопустимим лише за умови, якщо він отриманий виключно в результаті дій, що становили істотне порушення прав і свобод людини. Водночас, якщо відповідний доказ із неминучістю був би отриманий незалежно від такого порушення прав підозрюваного, такий доказ може бути визнаний допустимим [12]. При цьому було звернуто увагу на те, що суд має з'ясувати, чи існують об'єктивні підстави вважати, що певні факти були встановлені (виявлені) із неминучістю незалежно від відповідних порушень (як наприклад показань особи обвинуваченого у цій справі).

На наведеному прикладі можна зробити висновок, що доктрина «неминучого виявлення» є одним із винятків доктрини «плодів отруєного дерева» та на відміну від неї не виключає доказ, отриманий з порушенням процесуальних норм автоматично, а надає можливість його прийняття як допустимого у випадку, якщо незаконне діяння не має значення для його здатності стороною обвинувачення в підсумку отримати відповідний доказ, тобто доказ був би отриманий неминуче і за відсутності відповідних дій, вчинених з порушенням. Таким чином, вважаємо, що наявність цієї доктрини як виняток з правил доктрини «плодів отруєного дерева» надає можливість дотримання балансу між інтересами обвинуваченого та інтересами суспільства, сприяє всебічному розгляду справи судом, спрямованому на встановлення істини, та недопущенню звільнення винних осіб від відповідальності, забезпечення невідворотності покарання.

Висновки. За дослідженням, застосування як доктрини «плодів отруєного дерева», так і доктрин і концепцій, які є винятком з неї, додають гнучкості кримінальному процесу в питанні визнання доказів допустимими, що забезпечує справедливість судового процесу для обох сторін і певного балансу між громадськими інтересами суспільства та особи, яка притягується до кримі-

нальної відповідальності, її прав та свобод. Тобто надає можливість для виконання завдань кримінального провадження, які встановлені ст. 2 КПК України, зокрема: «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [2]. Це ми розуміємо як беззаперечне покарання винного у вчиненні кримінального правопорушення та недопущення покарання невинуватої особи. Тож забезпечення балансу в питанні допустимості доказів є надважливим для правової держави.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 11.04.2023).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 12.04.2023).
3. Silverthorne Lumber Co. v. United States – 251 U.S. 385, 40 S. Ct. 182 (1920). URL: https://www.lexisnexis.com/community/casebrief/p/casebrief-silverthorne-lumber-co-v-united-states (дата звернення: 12.04.2023).
4. Nardone v. United States, 308 U.S. 338 (1939). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/308/338/ (дата звернення: 12.04.2023).
5. Case of Gäfgen v. Germany (Application no. 22978/05). URL: https://hudoc.echr.coe.int/Eng?i=001-99015 (дата звернення: 12.04.2023).
6. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04) від 21 квітня 2011 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 12.04.2023).
7. Справа «Шабельник проти України» (заява № 16404/03) від 19 лютого 2009 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text (дата звернення: 12.04.2023).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 107/07 (провадження № 13-36зво19) від 13 листопада 2019 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85869105 (дата звернення: 11.04.2023).
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. №1402-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8#w1_1 (дата звернення: 11.04.2023).
10. Decision U. S. Supreme Court in case of Nix v. Williams (1984) 467 U. S. 431. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/467/431/ (дата звернення: 13.04.2023).
11. Справа «Свєтіна проти Словенії» (заява № 38059/13) від 22 травня 2018 р. URL: https://protocol.ua/ua/svetina_proti_slovenii_(zayava_38059_13_vid_22_travnya_2018r_)/ (дата звернення: 11.04.2023).
12. Постанова Верховного Суду у справі № 737/641/17 (провадження № 51-6562км18) від 26 вересня 2022 р. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106598651&red=1000035374ac2a21755735f98a74c7c1cc03d4&d=5 (дата звернення: 11.04.2023).

References

1. Konstitutia Ukraini: Zakon Ukraini vid 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Verkhovna Rada Ukraini. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (data zvernennia: 11.04.2023).
2. Kriminalniy procecualniy kodeks Ukraini: Zakon Ukraini vid 13.04.2012 № 4651-VI / Verkhovna Rada Ukraini. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (data zvernennia: 12.04.2023).
3. Silverthorne Lumber Co. v. United States - 251 U.S. 385, 40 S. Ct. 182 (1920). URL: https://www.lexisnexis.com/community/casebrief/p/casebrief-silverthorne-lumber-co-v-united-states (data zvernennia: 12.04.2023).
4. Nardone v. United States, 308 U.S. 338 (1939). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/308/338/ (data zvernennia: 12.04.2023).
5. Case of Gäfgen v. Germany (Application no. 22978/05). URL: https://hudoc.echr.coe.int/Eng#{%22itemid%22:[%22001-99015%22 (дата звернення: 12.04.2023).

6. Sprava «Nechipirchul i Yonkalo proty Ukraini» (Zayava № 42310/04)) vid 21 kvitnya 2011 // Baza danyh «Zakonodavstvo Ukraini». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (data zvernennia: 12.04.2023).
7. Sprava «Shabelnik proty Ukraini» (Zayava N16404/03) від 19 lutogo 2009 // Baza danyh «Zakonodavstvo Ukraini». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text (data zvernennia: 12.04.2023).
8. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnogo Sudu u spravi № 1-07/07 (Provadgennya № 13-36зво19) vid 13 lystopada 2019. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85869105 (data zvernennia 11.04.2023).
9. Pro sudoustryi i status suddiv: Zakon Ukraini vid 02.06.2016 р. № 1402-VIII / Verkhovna Rada Ukraini. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8#w1_1 (data zvernennia: 11.04.2023).
10. Decision U. S. Supreme Court in case of Nix v. Williams (1984) 467 U. S. 431. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/467/431/ (data zvernennia: 13.04.2023).
11. Sprava «Svetina proty Slovenii» (Заява №38059/13) vid 22 travnya 2018 р. URL: https://protocol.ua/ua/svetina_proti_slovenii_(zayava_38059_13_vid_22_travnya_2018r_)/ (data zvernennia: 11.04.2023).
12. Postanova Verkhovnogo Sudu u spravi № 737/641/17 (provadgennya № 51-6562км18) vid 26 veresnya 2022. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106598651&red=1000035374ac2a21755735f98a74c7c1cc03d4&d=5 (data zvernennia: 11.04.2023).

Тесленко І. О. Окремі аспекти імплементації доктрин допустимості доказів у кримінальне процесуальне законодавство України

У статті розглянуто положення чинного кримінального процесуального законодавства України, рішень Європейського суду з прав людини та сучасну практику судів України щодо застосування доктрин «плодів отруєного дерева» та «неминучого виявлення». Доведено, що на теперішній час перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження та ухвалення законного і справедливого рішення у кримінальній справі по суті. Зазначено, що застосування доктрин або концепцій додають гнучкості кримінальному процесу у питанні визнання доказів допустимими, що забезпечує справедливість судового процесу для сторін, які беруть участь у кримінальному провадженні, певного балансу між громадськими інтересами суспільства та особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, її прав та свобод. Зроблено висновок, що застосування як доктрини «плодів отруєного дерева», так і доктрин та концепцій, які є винятками з неї, додають гнучкості кримінальному процесу у питанні визнання доказів допустимими, що забезпечує справедливість судового процесу для обох сторін та певного балансу між громадськими інтересами суспільства та особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, її прав та свобод.

Ключові слова: рішення Європейського суду з прав людини, суди України, доктрина «плодів отруєного дерева», доктрина «неминучого виявлення».

Teslenko I. O. Some aspects of the implementation of doctrines of admissibility of evidence in the criminal procedural legislation of Ukraine

The author of the article researched the provisions of the current criminal procedural legislation of Ukraine, the decision of the European Court of Human Rights and the modern practice of the courts of Ukraine regarding the application of the doctrines of "fruit of the poisoned tree" and "inevitable detection". It has been proven that at the present time, the verification of evidence for its admissibility is the most important guarantee of the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the participants in criminal proceedings and the adoption of a legal and fair decision in a criminal case on the merits, it is enshrined in Part 3 of Art. 62 of the Constitution of Ukraine, in particular: "the accusation cannot be based on evidence obtained illegally and on assumptions, and all doubts regarding the proven guilt of a person must be interpreted in his favor." It was determined that in the national criminal procedural legislation the above-mentioned doctrine is actually enshrined in Part 1 of Art. 87 of the Criminal Procedure Code, in particular: "evidence obtained as a result of a significant violation of human rights and freedoms, guaranteed by the Constitution and laws of Ukraine, international treaties, the consent of which is binding by the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as any other evidence obtained thanks to information are inadmissible , obtained as a result of a significant violation of human rights and freedoms." The essence of the "fruits of the poisoned tree" doctrine was studied. It is emphasized that the specified doctrine and its application are not categorical, international experience contains certain exceptions to it, which are no longer focused on violations of the procedure as such, but on the consequences and impact of these violations on causing damage to individual

rights or on the credibility of relevant evidence, raising doubts about their authenticity, general ensuring the justice of the judicial process, etc. As its exception, the provisions of the doctrine of "inevitable discovery" are given and analyzed. Attention is drawn to the fact that the presence of the specified doctrine as an exception to the rules provides an opportunity to maintain a balance between the interests of the accused and the interests of society, to observe more fully his rights and freedoms, and also contributes to a comprehensive consideration of the case by the court aimed at establishing the truth and preventing release guilty persons from responsibility, ensuring the inevitability of punishment. It was concluded that the application of both the doctrine of "fruits of the poisoned tree" and doctrines and concepts that are an exception to it give flexibility to the criminal process in the matter of recognizing evidence as admissible, which ensures the justice of the judicial process for both parties and a certain balance between the public interests of society and the individual, which is criminally liable, its rights and freedoms.

Key words: decision of the European Court of Human Rights, courts of Ukraine, the doctrine of "fruit of the poisoned tree", the doctrine of "inevitable detection".

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-514-520

УДК 349.3

Іван Олександрович Хомич,
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0001-0822-2084

ІНДЕКСАЦІЯ ПЕНСІЙ В УКРАЇНІ: МЕХАНІЗМ І ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Постановка проблеми. Питання пенсійного забезпечення як невід'ємної складової соціальної політики нашої держави актуальне впродовж усіх років її незалежності. Право на пенсію в солідарній системі пенсійного страхування є фундаментальним конституційним правом людини у сфері соціального забезпечення.

Особливо гостро постає питання реалізації зазначеного права на практиці, зокрема, при призначенні та перерахунку пенсії. Не менш важливою є індексація пенсійних виплат, яка через складний і незрозумілий пересічному громадянинові механізм її проведення викликає чимало дискусій у суспільстві. Наразі без індексації залишились пенсіонери, пенсія яким була призначена у 2020–2022 роках відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Проблемою ж останніх років у сфері пенсійного забезпечення стали численні постанови Кабінету Міністрів України, положення яких суперечать Конституції та законам України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі зазначена проблематика є малодослідженою, що зумовлено її новизною. Окремі аспекти індексації пенсій розглядалася у працях таких учених-юристів, як: Н. Болотіна, С. Вавженчук, С. Вишновецька, Т. Герасимів, І. Зуб, І. Жигалкін, М. Іншин, В. Костюк, С. Лукаш, А. Мацюк, П. Пилипенко, С. Прилипко, О. Процевський, С. Синчук, Б. Сташків, О. Тищенко, Г. Трунова, Н. Хуторян, Г. Чанишева, М. Шумило, Л. Шумна, О. Ярошенко та ін. Доречно підкреслити, що наукові праці цих та інших дослідників мають концептуальне значення для розуміння права на пенсійне забезпечення та його реалізацію на практиці. Водночас з метою забезпечення гарантій реалізації конституційного права громадян на соціальний захист і відновлення соціальної справедливості у пенсійному забезпеченні необхідно проведення подальших наукових досліджень.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності та механізму індексації пенсій у солідарній системі пенсійного страхування, який застосовує Кабінет Міністрів України, починаючи з 2019 року, а також у виявленні проблемних питань, пов'язаних з індексацією пенсій, та можливих шляхів їх вирішення.

Основні результати дослідження. Індексація пенсії – це специфічний вид процедурно-організаційних відносин, що існує в період виплати пенсії або, іншими словами, отримання особою пенсійного забезпечення [1].

Відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» (з 01.01.2023 зупинено дію на підставі Закону № 2710-IX від 03.11.2022) індексація – це визначений законодавством механізм підвищення грошових доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг. Індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані в гривнях на території України, які не мають разового характеру, зокрема заробітні плати, стипендії та пенсії або щомісячне довічне грошове утримання [2].

Отже, коли говоримо про індексацію пенсій, то розуміємо, що йдеться про збільшення пенсій.

У 2004 році вступив у дію Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09 липня 2003 року №1058-IV [3]. Він розкривав питання індексації пенсій, коли в країні відчутно зростають споживчі ціни та рівень середніх зарплат.

Відповідно до частини першої статті 42 даного Закону було передбачено, що пенсії, призначені за цим Законом, індексуються відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів на-

селення. Згідно з частиною другою згаданої статті, крім індексації пенсії, передбаченої частиною першою цієї статті, у разі якщо величина середньої заробітної плати в Україні за даними спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі статистики за минулий рік зросла, то з 1 березня поточного року розмір пенсії підвищується на коефіцієнт, який відповідає не менше ніж 20 відсоткам темпів зростання середньої заробітної плати в Україні порівняно з попереднім роком.

Тобто з 2004 року було передбачено два паралельно існуючі порядки індексації пенсій: перший був передбачений частиною першою ст. 42 Закону № 1058-IV відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів населення, а другий – відповідно до частини другої ст. 42 зазначеного Закону.

У 2014 році норма щорічного підвищення пенсій була призупинена через складну фінансово-економічну ситуацію в країні. Відповідно у 2014–2016 роках індексація пенсій не проводилась.

У 2017 році відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 03.10.2017 №2148-VIII [4] була проведена пенсійна реформа, у результаті якої внесли зміни до пенсійного законодавства: збільшили пенсійний вік та вимоги до стажу; змінили формулу обчислення пенсій; прибрали дату щорічної індексації; визначили, що індексуються тільки пенсії за Законом «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Тоді ж виключили частину першу ст. 42 даного Закону, яка передбачала індексацію пенсій відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення».

З 01 жовтня 2017 року абзац перший частини другої ст. 42 Закону № 1058-IV (у редакції Закону № 2148-VIII) був викладений у такій редакції: «Для забезпечення індексації пенсії щороку з 1 березня проводиться перерахунок раніше призначених пенсій шляхом збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії». Згідно з абзацом четвертим частини другої ст. 42 Закону № 1058-IV розмір і порядок такого збільшення визначаються у межах бюджету Пенсійного фонду за рішенням Кабінету Міністрів України з урахуванням мінімального розміру збільшення, визначеного абзацом другим цієї частини.

Відповідно до абзацу другого частини другої ст. 40 Закону № 1058-IV показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, який застосовується для обчислення пенсії, щороку збільшується на коефіцієнт, що відповідає 50 відсоткам показника зростання споживчих цін за попередній рік та 50 відсоткам показника зростання середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року, в якому проводиться збільшення, порівняно з трьома календарними роками, що передували року, який є попереднім щодо року, в якому проводиться збільшення.

У зв'язку з прийняттям Закону № 2148-VIII до Порядку перерахунку пенсій відповідно до частини другої ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 року № 795 «Деякі питання реалізації частини другої статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [5], було внесено відповідні зміни.

Пунктом 2 зазначеного Порядку було передбачено, що перерахунку підлягають пенсії, призначені за зверненнями, які надійшли по 31 грудня року, що передує року, в якому проводиться перерахунок. А згідно з пунктом 5 Порядку перерахунок пенсії проводиться шляхом збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачені страхові внески та який відповідно до законодавства врахований для обчислення пенсії, на коефіцієнт збільшення.

Як бачимо, положення зазначеного Порядку повністю узгоджуються зі змістом частини другої ст. 42 Закону № 1058-IV, відповідно до якої індексується не сама пенсійна виплата, тобто та сума коштів, яку щомісячно отримує пенсіонер на свою банківську картку, а відбувається підвищення одного з показників, який використовується для обчислення розміру пенсії. Це показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії.

У 2017 і 2018 роках перерахунок пенсії відповідно до частини другої ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» не проводився.

Постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2019 року № 124 «Питання проведення індексації пенсій у 2019 році» [6] було затверджено Порядок проведення перерахунку пенсій

відповідно до частини другої ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Також постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2019 року № 124 був скасований Порядок перерахунку пенсій відповідно до частини другої ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 року № 795.

Порядком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2019 року № 124, вже не було передбачено, що перерахунку підлягають пенсії, призначені за зверненнями, які надійшли по 31 грудня року, що передує року, в якому проводиться перерахунок.

Натомість згідно з пунктом 5 зазначеного Порядку у 2019 році перерахунок пенсій у зв'язку зі збільшенням показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії, проводиться шляхом збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховувався для обчислення пенсії, станом на 1 жовтня 2017 року на коефіцієнт, визначений згідно з абзацом першим пункту 4 цього Порядку.

Кожен наступний перерахунок у зв'язку зі збільшенням показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії, проводиться з урахуванням збільшеного у попередніх роках показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачені страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії.

Отже, відповідно до затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2019 року № 124 Порядку в 2019 році індексація пенсій відбулась шляхом збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, який враховувався для обчислення пенсії станом на 01 жовтня 2017 року, тобто за три попередні роки (2014–2016), розмір якої становив 3764,30 гривень.

Як бачимо, у 2019 році уряд «позбавив» індексації пенсіонерів, яким пенсія була призначена у 2018 році, адже для обчислення розміру пенсії таких пенсіонерів враховувався показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні за 2015–2017 роки. У 2020–2023 роках уряд не змінив підходу до визначення кола пенсіонерів, пенсії яких підлягають перерахунку у зв'язку з щорічною індексацією, залишивши за основу показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, який враховувався для обчислення пенсії станом на 1 жовтня 2017 року.

Це призвело до того, що у 2023 році пенсії, які були призначені протягом попередніх трьох років (2020–2022 рр.), не були перераховані при щорічній індексації, оскільки їх обчислення відбувалося з урахуванням показників середньої заробітної плати відповідно 7763,17 грн (у 2020 р.), 9118,81 грн (у 2021 р.), 10 846,37 грн (у 2022 р.), які перевищують розмір показника середньої заробітної плати у розмірі 7405,03 грн, що склався під час цьогорічної індексації.

Сума в розмірі 7405,03 грн утворилась шляхом множення коефіцієнтів збільшення показника середньої заробітної плати станом на 01 жовтня 2017 року за 2019–2023 роки, які встановлювалися відповідними постановами Кабінету Міністрів України на виконання абзацу 4 частини 2 ст. 42 Закону № 1058. У 2019 році під час індексації пенсій коефіцієнт збільшення становив 1,17, у 2020 – 1,11, у 2021 – 1,11, у 2022 – 1,14, у 2023 – 1,197. Якщо ми перемножимо зазначений показник на ці коефіцієнти, то й отримаємо суму 7405,03 гривень (3764,40 * 1,17*1,11*1,11*1,14*1,197 = 7405,03 грн).

Чому Кабінет Міністрів України у 2019 році прийняв рішення не індексувати пенсії, які були призначені в попередньому 2018 році, а в подальшому і протягом попередніх трьох років? Невідомо. Мабуть, виходив з обмеженого бюджету і вважав, що так буде справедливо.

Постає питання, наскільки таке рішення Кабінету Міністрів України законне? На нашу думку, така позиція уряду не відповідає положенням Закону № 1058, частиною другою ст. 42 якого встановлено, що для забезпечення індексації пенсії щороку з 1 березня проводиться перерахунок раніше призначених пенсій шляхом збільшення показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії.

Аналіз зазначеної норми дає підстави стверджувати, що з 2019 року Кабінет Міністрів України проводить індексацію пенсій не у спосіб та порядок, що передбачений частиною другою ст. 42 Закону № 1058, адже в ній немає згадки про відповідний показник станом на 1 жовтня 2017 рік. Саме

через такий підхід уряду без індексації залишаються пенсіонери, яким пенсія була призначена протягом попередніх трьох років.

Показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який враховується для обчислення пенсії і про який йдеться у ст. 42 Закону № 1058, не є сталим. У кожної пенсії, призначеної та обчисленої відповідно до цього закону, є «свій» показник середньої заробітної плати, який залежить від року призначення пенсії і саме він має збільшуватись під час індексації. Саме це й було передбачено в Порядку перерахунку пенсій відповідно до частини другої ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 року № 795, пунктом другим якого визначено, що перерахунку підлягають пенсії, призначені за зверненнями, які надійшли по 31 грудня року, що передує року, в якому проводиться перерахунок.

Проте через підхід Кабінету Міністрів України до індексації пенсій у солідарній системі пенсійного страхування, який ми аналізували в цій статті, на сьогодні без індексації залишаються пенсіонери, яким пенсія призначена протягом 2020–2022 років.

Серед пенсіонерів, що залишились без індексації, також є пенсіонери, які отримують мінімальну пенсію. Наприклад, якщо людина вийшла на пенсію у 2020 році і основний розмір її пенсії становить 2300 грн, то після індексації у 2023 році вона отримала всього 100 грн підвищення, тобто проіндексована пенсія становитиме 2400 гривень. Поряд з тим, якщо іншому пенсіонеру пенсію призначено у 2019 році і розмір його пенсії становив також 2300 грн, то після індексації він отримує вже 2753 гривень. При цьому в обох випадках основні показники для обчислення пенсії, такі як стаж та розмір заробітної плати, можуть бути абсолютно ідентичними. Різниця лише в тому, що один пенсіонер вийшов на пенсію у 2019 році, а інший – у 2020-ому.

У такому порядку перерахунку пенсій уряду вбачається дискримінація пенсіонерів залежно від року виходу на пенсію, що суперечить положенням ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [8] та Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06 вересня 2012 року № 5207-VI [9].

Тому вважаємо, що запроваджений урядом у 2019 році підхід до індексації пенсій у солідарній пенсійній системі України суперечить змісту частини другої ст. 42 Закону № 1058.

Це підтверджується й тим, що особам, які отримують пенсію згідно з Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» № 2262-XII, у 2023 році пенсія була проіндексована без таких «винятків». Відповідно до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2023 року № 168 під індексацію потрапили всі пенсіонери, пенсія яким призначена згідно з Законом № 2262-XII до 31.12.2022.

Висновки. З метою забезпечення прав і уникнення дискримінації Кабінету Міністрів України необхідно узгодити порядок індексації пенсій з Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV.

Необхідно внести зміни до Порядку проведення перерахунку пенсій відповідно до частини другої ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2019 року № 124 «Питання проведення індексації пенсій у 2019 році», виключивши з нього посилання на 1 жовтня 2017 року як на дату, станом на яку враховувався показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, та який підлягає збільшенню на відповідний коефіцієнт підвищення при індексації пенсій, та включивши положення про те, що перерахунку у зв'язку з індексацією підлягають пенсії, призначені за зверненнями, які надійшли по 31 грудня року, що передує року, в якому проводиться перерахунок.

Такий підхід забезпечить реальне збільшення пенсій усім пенсіонерам незалежно від року призначення пенсії, а індексація виконуватиме свою функцію – підвищення грошових доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг.

Список використаних джерел

1. Шумило М. М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2016. 680 с.

2. Про індексацію грошових доходів населення: Закон України від 03.07.1991 № 1282-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій: Закон України від 03.10.2017 № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text
5. Деякі питання реалізації частини другої статті 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 795. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/795-2013-%D0%BF/ed20170725#Text
6. Питання проведення індексації пенсій у 2019 році: постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2019 № 124. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2019-%D0%BF#Text
7. Про індексацію пенсійних і страхових виплат та додаткових заходів щодо підвищення рівня соціального захисту найбільш вразливих верств населення у 2023 році: постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2023 № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2023-%D0%BF#Text
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text

References

1. Shumylo M. M. Pravovidnosyny u sferi pensiinoho zabezpechennia v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 680 s.
2. Pro indeksaciyu groshovih dohodiv naselennya: Zakon Ukrayini vid 03.07.1991 № 1282-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text
3. Pro zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia: Zakon Ukrainy vid 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15
4. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pidvyshchennia pensii: Zakon Ukrainy vid 03.10.2017 №2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text.
5. Deiaki pytannia realizatsii chastyny druhoi statti 42 Zakonu Ukrainy «Pro zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia»: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.10.2013 № 795. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/795-2013-%D0%BF/ed20170725#Text.
6. Pytannia provedennia indeksatsii pensii u 2019 rotsi: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.02.2019 №124. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2019-%D0%BF#Text.
7. Pro indeksatsiiu pensiinykh i strakhovykh vyplat ta dodatkovykh zakhodiv shchodo pidvyshchennia rivnia sotsialnoho zakhystu naibilsh vrazlyvykh verstv naselennia u 2023 rotsi: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.02.2023 №168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2023-%D0%BF#Text.
8. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, ratyfikovano Zakonom Ukrainy № 475/97-VR vid 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 06.09.2012 № 5207-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text

Хомич І. О. Індексація пенсій в Україні: механізм і проблемні питання

У статті здійснено науково-практичне дослідження порядку перерахунку пенсії в солідарній системі пенсійного страхування у зв'язку з щорічною індексацією відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV. Наведено визначення поняття індексації грошових доходів населення. Висвітлено зміни в правовому регулюванні індексації пенсій за період з 2004 до 2023 року. Зокрема, здійснено порівняння та аналіз порядків перерахунку пенсії у зв'язку з індексацією, які діяли до лютого 2019 року і після цієї дати. Виявлено причину того, чому впродовж останніх років не індексуються пенсії, призначені протягом трьох крайніх років, які передують року, в якому проводиться перерахунок пенсії у зв'язку з індексацією. З метою уніфікованого та справедливого врегулювання механізму індексації пенсії в солідарній системі пенсійного страхування України запропоновано привести затверджений Кабінетом Міністрів України Порядок проведення індексації пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», включивши положення про те, що перерахунку у зв'язку з індексацією підлягають пенсії, призначені за зверненнями, які надійшли по 31 грудня року, що передує року, в якому проводиться перерахунок.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, пенсія, індексація, перерахунок пенсії, показник середньої заробітної плати.

Khomych I. O. Indexation of pensions in Ukraine: mechanism and problematic issues

The article carries out a scientific and practical study of the procedure for calculating pensions in the solidarity system of pension insurance in connection with the annual indexation in accordance with the Law of Ukraine «On Mandatory State Pension Insurance» dated 07/09/2003 No. 1058-IV. The definition of the concept of indexation of monetary incomes of the population is given. Changes in the legal regulation of indexation of pensions for the period from 2004 to 2023 are highlighted. Attention has been drawn to the fact that since 2004, two parallel pension indexation procedures have been provided for: the first is stipulated by the first part of Art. 42 of Law No. 1058-IV in accordance with the legislation on indexation of monetary incomes of the population, and the second – in accordance with the second part of Art. 42 of the said Law. From October 1, 2017, the first part of Art. 42 of the specified law is excluded, therefore, from this date, indexation of pensions is carried out only in accordance with part 2 of Art. 42 of the said Law. A comparison and analysis of pension calculation procedures in connection with indexation, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine in the editions that were in effect until February 2019 and after, was carried out. The reason why pensions assigned during the last three years preceding the year in which the pension is recalculated in connection with indexation has not been increased in recent years has been revealed. It was emphasized that the current pension indexation mechanism is unfair and discriminatory. It is proposed to bring the Procedure for indexation of pensions approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine into compliance with the Law of Ukraine «On Mandatory State Pension Insurance», including the provision that pensions assigned based on applications received by December 31 inclusive, that precedes the year in which the recalculation is carried out, are subject to recalculation in connection with indexation, and excluding the reference to October 1, 2017 as the date on which the indicator of the average salary (income) in Ukraine was taken into account, from which insurance premiums were paid, and which is subject to an increase by the corresponding factor increase in indexation of pensions.

Key words: pension provision, mandatory state pension insurance, pension, indexation, pension recalculation, average wage index.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-521-526

УДК 341.1/8; 341:63

Костянтин Валерійович Череповський,
аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7099-099X

СПРАВЕДЛИВИЙ І РІВНОПРАВНИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЯК БАГАТОШАРОВА КОМБІНАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Постановка проблеми. Хоча захисту міжнародних інвестицій приділяється немало дослідницької уваги, проблема забезпечення відповідної безпеки залишає чимало відкритих питань, породжуючи все нові й нові звернення до міжнародних арбітражів. Зазначену сферу докладання юридичних, а подекуди дипломатичних і комунікаційних зусиль часто становить практика з використанням справедливого та рівноправного режиму. Оскільки цей інвестиційний правовий режим як стандарт ставлення до іноземних інвестицій є таким звичаєвим критерієм відповідності поведінки держав їхнім міжнародним зобов'язанням, що, з одного боку, виступає переплетенням принципів права щодо справедливості та рівноправ'я, а з другого – формується буквою рішень міжнародних інвестиційних арбітражів – виявлення актуальних елементів справедливого та рівноправного режиму вбачається завданням з постійно високою науково-практичною цінністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базою цієї роботи є відомі науково-педагогічні праці та дослідження з міжнародного права й у галузі міжнародного інвестиційного права. Значну роль у вивченні також відіграли публікації зарубіжних і вітчизняних науковців, зокрема роботи авторів, серед яких: Р. Дольцер, Р. Клегер, Е. Ньюкомб, К. Яннака-Смолл і М. Козюбра, В. Поєдинок, Д. Скринька, С. Шемшученко.

Метою статті є висвітлення проміжних результатів дослідження автора щодо стандартів ставлення до іноземних інвестицій, і насамперед справедливого та рівноправного режиму.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано сукупність наукових методів: аналітичний, наукового абстрагування та логічного підходу, а також прийоми аналізу в ключі філософії права.

Основні результати дослідження. Для виконання завдання, що визначено проблематикою цього дослідження, слід згадати, що загальні принципи права є спільними правовими поняттями, логічними правилами, технічними принципами, що використовуються при тлумаченні й застосуванні права як міжнародного, так і внутрішньодержавного [1, с. 14–15]. При цьому як юридичне поняття загальні принципи права з'явились у XIX столітті саме в міжнародній арбітражній практиці. Згодом на «загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями», як правове джерело, було зроблене посилання у п. 3 ст. 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя, яке без жодних змін перенесено до п. «с» ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН [2, с. 120–122].

Оскільки загальні принципи права і самі по собі не мають достатньої чіткості та стабільності змісту, зафіксувати їх вичерпний перелік достатньо складно. Однак принцип справедливості та принцип рівності посядуть у такому переліку особливе місце. Адже принцип справедливості уособлює значення права, яке як суспільний інститут слугує мірою справедливості, морально-правовою домірністю вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини. Цей принцип концентрує вимогу відповідності практичної ролі різних індивідів або соціальних груп у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, їх правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та суспільним визнанням. Слід також додати, що принцип справедливості та принцип рівності глибоко пов'язані, оскільки перший конкретизується у другому, передбачаючи, зокрема, рівність перед законом і судом, заборону дискримінації [3, § 8].

Більшість загальних принципів права застосовні до всіх галузей та інститутів права, зокрема міжнародного інвестиційного права – що так помітно виділяється в системі міжнародного права поєднанням публічно-правового і приватно-правового методів регулювання, а також відсутністю універсальної конвенції та центральної міжнародної організації для вирішення спорів про іноземні інвестиції [4, с. 367; 5, с. 262–265]. Отже, у міжнародному інвестиційному праві особливого значення набувають і спеціальні принципи, які, пронизуючи як ключові правила міжнародно-правове регулювання транскордонної діяльності з вкладенням капіталів, визначають характер і напрям подальшого розвитку відповідної галузі.

Серед спеціальних принципів інвестиційного права Ю. Жорнокуй виділяє такі: принцип рівності суб'єктів інвестиційного права; принцип свободи договору; принцип свободи вибору інвестором об'єкта інвестування; принцип самостійного здійснення інвестором своєї діяльності; принцип взаємовигідності інвестицій [6, с. 30–35]. Принципами міжнародного інвестиційного права зазвичай визнаються: принцип свободи експорту інвестицій; принцип свободи використання засобів захисту при імпорті інвестицій; принцип захисту інвестицій; принцип «територіальності» регулювання іноземних інвестицій; принцип державного і міжнародного контролю за рухом інвестицій; принцип запобігання заподіянню шкоди інвестиціями економіці приймаючої країни; принцип недопущення експропріації (націоналізації) іноземних інвестицій без компенсації; принцип свободи переказу доходів і дивідендів від інвестицій за межі країни розміщення; принцип суброгації; принцип уникнення подвійного оподаткування; принцип недискримінації; принцип надання режиму найбільшого сприяння та національного режиму [7, с. 188–189].

До останнього додамо, що деякі з найважливіших в інвестиційних відносинах принципи мають міжгалузевий характер. Таким, наприклад, є принцип охорони навколишнього середовища, що має велике значення не лише для екологічного права, а й для інвестиційного права та інших галузей, адже інтенсивне користування надрами та розвиток виробництва товарів і послуг не повинні призводити до порушення екологічної системи, що склалася в країні. Не слід забувати й про загальногалузеві для міжнародного інвестиційного права принципи міжнародного економічного права, яким величезну увагу приділяють акти ООН. Підкреслюючи значення загальних принципів права для міжнародного економічного порядку, як спеціальні принципи відповідної галузі цими актами, зокрема, визначаються: принцип всеучасті; принцип суверенітету держави над своїми природними ресурсами та всією економічною діяльністю; принцип преференціального режиму для країн, що розвиваються; принцип міжнародної соціальної справедливості; принцип вільного доступу до моря для країн, що не мають виходу до нього [8, с. 167–168].

Роль принципів права у правовому регулюванні міжнародних інвестиційних відносин взагалі часто підкреслюється провідними міжнародними організаціями. Так, Рада Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) 2009 року сформулювала рекомендації щодо національної безпеки для приймаючих міжнародні інвестиції країн, де урядам, що запроваджують інвестиційну політику та заходи, які спрямовано на захист національної безпеки, – надано узагальнення щодо засад інвестиційної політики. Зокрема, рекомендувалося керуватися принципами недискримінації, прозорості та передбачуваності результатів, пропорційності заходів і підзвітності діяльності державних органів влади. Відповідно до інвестиційного принципу недискримінації обмежувальні заходи повинні застосовуватись до всіх без винятку інвесторів, що задіяні у певній сфері. Регуляторні заходи, що здійснюються державою, повинні бути максимально прозорими, повідомлення про їхнє застосування мають бути здійснені своєчасно, аби інвестори мали змогу передбачити можливі наслідки та результати. При цьому обмеження щодо умов інвестиційної діяльності повинні бути пов'язані з публічним інтересом. Окрім того, обмеження повинні бути застосовані лиш у разі «виключних умов», коли усунути наслідки негативних явищ іншим шляхом неможливо. При виникненні ж суперечок між приймаючою країною та іноземним інвестором такий спір має бути доступним для розгляду в міжнародному органі [9, с. 2–4].

Саме в ключі останнього справедливий і рівноправний режим, що нерідко визнають основною або ж центральною нормою міжнародного інвестиційного права, слугує вкрай важливим вектором розвитку єдиного, значною мірою уніфікованого правового режиму іноземних інвестицій. Як невизначений нормами внутрішнього права [10, с. 123], цей стандарт ставлення до іноземних інвестицій виступає основним елементом регулювання відносин у сфері міжнародних інвестицій, який,

зокрема, через рішення міжнародних інвестиційних арбітражів забезпечує додержання принципів права щодо справедливості та рівноправ'я – однієї з ключових і фундаментальних складових сучасної системи міжнародного права.

Дослідження К. Яннака-Смолл, що було видане ОЕСР 2004 року, виділяє станом на сьогодні мінімальний перелік складових справедливого та рівноправного режиму, включаючи такі елементи: обов'язок пильності та захисту; належний процес, до якого входить як право на правосуддя, так і заборона необґрунтованих дій; прозорість; сумлінність як комбінація поваги до базових очікувань інвестора, прозорості та неприпустимості свавільних дій; елементи автономної справедливості [11, с. 26–39]. Мінімальний – адже у рішенні від 2019 року у спорі Indian Metals & Ferro Alloys Limited проти Індонезії Постійною палатою третейського суду визначено, що справедливий режим, окрім зазначених, охоплює і елемент на основі принципу пропорційності [12, § 226]. Останнє логічно поєднується з принципами добросовісності та базовими правовими принципами щодо дотримання контрактних зобов'язань та угод у цілому (pacta sunt servanda). До наведеного списку принципів Р. Дользер і К. Шроєр також додають вимогу щодо забезпечення стабільності та безпеки інвестора в ключі його законних очікувань [10, с. 133–149]. На додаток до сформованого переліку слід послатись і на рішення у справі PSEG Global Inc. проти Туреччини, де 2007 року арбітраж Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів визначив: «стандарт справедливого та рівноправного режиму набув особливого значення внаслідок того, що інші передбачені міжнародним правом стандарти можуть бути неповністю доречними в обставинах кожного випадку» [13, § 238].

Висновки. Зважаючи на зазначене, до ключових елементів, що формують справедливий і рівноправний режим, можна віднести: законні очікування інвестора, стабільність, прозорість, добросовісність, виконання договірних зобов'язань, забезпечення належної правової процедури та недопустимість відмови у правосудді. А до елементів, що у світлі цього інвестиційного правового режиму становитимуть неправомірні дії – невиправдане та неправомірне ставлення, дискримінацію, примушування, тиск, відсутність пильності чи захисту. І хоча навіть зазначені складові справедливого та рівноправного режиму надають останньому характеру рамкового зобов'язання, такий підхід все ж уможливлює заповнити прогалини регулювання міжнародних інвестицій, досягши справедливого та рівного ставлення до іноземних інвестицій фактично в усіх аспектах. При цьому питання віднесення вичерпного переліку елементів або принципів у складі справедливого та рівноправного режиму залишиться відкритим, оскільки залежатиме як від деталей конкретної суперечки, так і від специфіки чинних міжнародно-правових процедур.

Список використаних джерел

1. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права. Для студентів ІІІ курсу відділення міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка / О. Задорожній, В. Буткевич, В. Мицик. Київ, 2001. 145 с.
2. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. В. Мицика; М. В. Буроменський, О. В. Буткевич та ін. Харків: Право, 2020. Т. 1. 416 с.
3. Теорія права і держави: підручник / за ред. О. Ф. Скакун. Київ: Правова єдність: Алерта, 2014. 524 с.
4. Public and Private in International Investment Law: An Integrated Systems Approach. Maupin J. *Virginia Journal of International Law.* 2014. № 54. P. 367–435.
5. Поєдинок В. В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.
6. Інвестиційне право: підручник / за заг. ред. Ю. М. Жорнокуя. Харків: Право, 2015. 512 с.
7. Шумилов В. М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. *Московский журнал международного права.* 2001(2). С. 167–203.
8. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / Рос акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. Изд. 3-е, перераб. и дополн. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 544 с.
9. Guidance for recipient country investment policies relating to national security. Recommendation adopted by the OECD Council on 25 May 2009.
10. Principles of International Investment Law / R. Dolzer, C. Schreuer. *Oxford University Press.* Second edition. 2008. 433 p.

11. Fair and Equitable Treatment Standard in International Investment Law / Working Papers on International Investment. OECD. 2004/03.
12. Indian Metals & Ferro Alloys Ltd v. Republic of Indonesia. Award of PCA / PCA Case No. 2015-40. Award of 29 Mar of 2019.
13. PSEG Global Inc. and Konya Ilgin Elektrik Üretim ve Ticaret Limited Sirketi v. Republic of Turkey, ICSID Award / ICSID Case No. ARB/02/5. Award of 19 Jan 2007.

References

1. Konspekt lektsii z osnov teorii mizhnarodnoho prava. Dlia studentiv III kursu viddilennia mizhnarodnoho prava Instytutu mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka / O. Zadorozhnii, V. Butkevych, V. Mytsyk. Kyiv, 2001, 145 s.
2. Mizhnarodne publichne pravo: pidruchnyk: u 2 t. / za red. V. V. Mytsyka; M. V. Buromenskyi, O.V. Butkevych ta in. Kharkiv: Pravo, 2020. T. 1. 416 s.
3. Teoriia prava i derzhavy: pidruchnyk / za red. O. F. Skakun. Kyiv: Pravova yednist: Alerta, 2014. 524 s.
4. Public and Private in International Investment Law: An Integrated Systems Approach / Maupin J. *Virginia Journal of International Law.* 2014. № 54. P. 367–435.
5. Poiedynok V.V. Pravove rehuliuvannia investytsiinoi diialnosti: teoretychni problemy: monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2013. 480 s.
6. Investytsiine pravo: pidruchnyk/ za zah. red. Yu. M. Zhornokuia. Xarkiv: Pravo, 2015. 512 s.
7. Shumylov V. M. Mezhdunarodnoe ekonomycheskoe pravo v epokhu hlobalyzatsyy. *Moskovskyi zhurnal mezhdunarodnoho prava.* 2001(2). S. 167–203.
8. Lukashuk Y. Y. Mezhdunarodnoe pravo. Osobennaia chast: ucheb. dlia studentov yuryd. fak. y vuzov / Ros akad. nauk, Yn-t hosudarstva y prava, Akadem. pravovoi in-t. Yzd. 3-e, pererab. i dop. Moskva: Volters Kluver, 2005. 544 s.
9. Guidance for recipient country investment policies relating to national security. Recommendation adopted by the OECD Council on 25 May 2009.
10. Principles of International Investment Law / R. Dolzer, C. Schreuer. *Oxford University Press.* Second edition. 2008. 433 P.
11. Fair and Equitable Treatment Standard in International Investment Law / Working Papers on International Investment. OECD. 2004/03.
12. Indian Metals & Ferro Alloys Ltd v. Republic of Indonesia. Award of PCA / PCA Case No. 2015-40. Award of 29 Mar of 2019.
13. PSEG Global Inc. and Konya Ilgin Elektrik Üretim ve Ticaret Limited Sirketi v. Republic of Turkey, ICSID Award / ICSID Case No. ARB/02/5. Award of 19 Jan 2007.

Череповський К. В. Справедливий і рівноправний інвестиційний правовий режим як багатошарова комбінація принципів права

У статті наводиться перелік і надається коротке описання деяких принципів права з-поміж загальних, спеціальних для галузі інвестиційного права, спеціальних для галузі міжнародного інвестиційного права, а також міжгалузевих для міжнародного інвестиційного права. Перелічені принципи справляють помітний вплив на тлумачення справедливого та рівноправного режиму міжнародними інвестиційними арбітражами. На основі авторитетних науково-педагогічних джерел з міжнародного права та досліджень у галузі міжнародного інвестиційного права наводиться перелік елементів зазначеного інвестиційного правового режиму, що їх частина або базується на ключових для галузі принципах права, або виступає такими. Зокрема, як приклади надаються квотації з рішень міжнародних арбітражів щодо іноземних інвестицій, які дають змогу передати правову природу справедливого та рівноправного режиму з точки зору впливу на нього певних принципів права, а також з боку загального концептуального значення цього інвестиційного правового режиму як засобу захисту міжнародних інвестицій.

Ключові слова: інвестиційний правовий режим, справедливий та рівноправний режим, загальні принципи права, принципи міжнародного інвестиційного права.

Cherepovskyi K. V. Fair and equitable treatment as a combination of principles of law

The article is dedicated to such a customary law-based criterion of the compliance of states' behavior within their international obligations as it is the fair and equitable treatment. This investment treatment, from the one side, is an interweaving of the legal principles of justice and equality, and from another, is formed by interpretations of decisions of international investment arbitrations. In the article also listed and briefly described some principles of law including general and specific for the branches of investment law and international investment law as well

as some cross-branch legal principles. The listing and descripting of mentioned legal principles is done based on well-known theoretical-pedagogical sources and acts of international organization. These legal principles create a noticeable influence on interpretation of the fair and equitable treatment by international investment arbitrations. On the basis of authoritative works on the international investment law a modern list of some elements of the fair and equitable treatment is also provided, some of these elements are either based on key legal principles for the branch of international investment law, or are their direct embodiment. There are also quotations from decisions of international arbitrations regarding foreign investments, which are provided as examples in the material. These examples make it possible to express the legal nature of the fair and equal treatment from the point of view of influence of certain principles of law on it or transfer the general conceptual meaning of this investment treatment as the protecting international investments remedy.

Key words: investment treatment, fair and equitable treatment, general principles of law, legal principles of international investment law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-527-531

У НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «АЛЬМАНАХ ПРАВА»

Загальні вимоги до структури наукових статей:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, на яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Обсяг статті не повинен перевищувати 10 сторінок (шрифт – *Times New Roman*; кегль – 14; інтервал – 1,5).

Послідовність розміщення складових статті:

- УДК;
- відомості про автора;
- ORCID;
- назва;
- основний текст;
- використані джерела;
- анотація та ключові слова.

Вимоги до оформлення наукової статті:

- у верхній частині статті – універсальний десятковий код (УДК);
- нижче – ім'я та прізвище автора (співавторів), посада та місце роботи автора, науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, ORCID;
- нижче – назва статті з вирівнюванням по центру сторінки та виділенням напівжирним шрифтом; посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок (наприклад: [1, с. 25–26]), а самі назви джерел наводяться у кінці статті у порядку згадування у тексті (розділ «Список використаних джерел»);
- у списку використаних джерел слід вказати: для періодичних видань – прізвище та ініціали автора статті, її назву, найменування та рік видання, номер, сторінки; для книг – прізвище та ініціали автора, назву книги, місто, видавництво та рік її видання, загальну кількість сторінок видання;
- після списку використаних джерел подається References (список використаних джерел латинськими літерами). Для автоматичної транслітерації використаних джерел можна використовувати безкоштовні інтернет-ресурси: http://ukrlit.org/transliteratsiia. Після References подаються: анотації мовою статті (1000-1500 знаків) та англійською (2500-3000 знаків). Анотації мають містити прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів), а також назву статті, після чого йде сам текст анотації;
- під анотаціями розміщуються ключові слова (4–8 слів) українською та англійською мовами відповідно.

Вимоги щодо надання матеріалів:

- роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором);
- електронний варіант статті;
- довідка про автора (співавторів) із зазначенням: прізвища, ім'я, по батькові, наукового ступеня, вченого звання, почесного звання, місця роботи й посади, контактного номера телефону (мобільний, робочий), електронної пошти та поштової адреси з індексом;
- якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності та витяг із протоколу засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Матеріали (стаття і довідка про автора) можуть надсилатися й електронною поштою (idp.teorija.confer@gmail.com). Назви файлів повинні містити прізвище автора (наприклад: Іванов стаття – doc; Іванов довідка – doc).

Для зручності авторів рекомендуємо як зразок оформлення розглянути вже опубліковані статті у науково-практичному юридичному журналі «Альманах права». Редакційна колегія залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей. Викладені вимоги до статей мають бути суворо дотримані, у протилежному разі стаття відхиляється.

Адреса: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202.
Тел./факс: +38 (044) 278-80-24
Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: idp.teorija.confer@gmail.com

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

Трансформація законодавства України в сучасних умовах

Випуск 14

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
Серія КВ № 24053-13893 ПР від 31.07.2019 р.

Щорічник

Редактор: *О. М. Кузьміна*
Художнє оформлення: *А. О. Шаригін, Р. С. Бронцевич*

Адреса редакційної колегії:
01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202
тел./факс +38 (044) 278-80-24

*Відповідальність за достовірність інформації,
що міститься в друкованих матеріалах, несуть автори.
Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Підписано до друку 08.08.2023.
Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк різографічний.
Обл.-вид. аркуш. 32,67. Ум. друк. арк. 33,4.
Наклад 110 прим. Зам.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю. 21027, а/с 6625,
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 603-000, 69-67-69, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@gmail.com